

**ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОГО СВІТУ**

Збірник наукових статей

Том 27-28

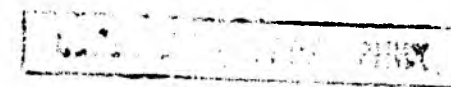

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Юрія Федьковича**

**ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Історико-політичні проблеми сучасного світу

Збірник наукових статей

Том 27-28

**Чернівці
Чернівецький національний університет
2014**

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
Збірник входить до переліку фахових наукових видань ВАК України

Рецензенти:

Бортніков В.І., доктор політичних наук, професор;
Брицький П.П., доктор історичних наук, професор;
Тихомирова Є.Б., доктор політичних наук, професор.

1-902 Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – Т. 27-28. – 304 с.

На сторінках збірника висвітлюються теоретичні та методологічні проблеми політичних та історичних досліджень, міжнародних відносин, актуальні проблеми всесвітньої історії та історії України. Традиційною у збірнику є рубрика молодих дослідників, а також хроніка наукового життя кафедри, рецензії.

Видання розраховане на науковців, викладачів, державних службовців, учителів шкіл, аспірантів, студентів. Воно є в переліку фахових наукових видань України з історичних і політичних наук.

ББК 93/99+32(100) „312”

Редколегія:

Макар Ю.І., доктор історичних наук, професор (науковий редактор);
Богатирець В.В., кандидат політичних наук, доцент;
Ботушанський В.М., доктор історичних наук, професор;
Бурдяк В.І., доктор політичних наук, професор;
Гаврилюк С.В., доктор історичних наук, професор;
Гдичинський Б.П., кандидат політичних наук;
Гон М.М., доктор політичних наук, професор;
Дзеканський П., канд. екон. наук (Польща);
Добржанський О.В., доктор історичних наук, професор;
Круглашов А.М., доктор політичних наук, професор;
Лукул Т.Я., доктор політичних наук, доцент;
Макар В.Ю., кандидат політичних наук, доцент;
Марусик Т.В., доктор історичних наук, професор;
Ротар Н.Ю., доктор політичних наук, професор;
Струтинський В.Є., кандидат філософських наук, доцент (відп. секретар);
Фісанов В.П., доктор історичних наук, професор;
Федуняк С.Г., доктор політичних наук, професор;
Цепенда І.Є., доктор політичних наук, професор;
Шепелєв М.А., доктор політичних наук, професор.

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Кошобинського, 2, університет, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин, тел. (03722) 52-19-94, E-mail: y.makar@chnu.edu.ua

ЗМІСТ

Що діється з Україною?	11
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
Валентина Богатирець Вплив ЗМІ на демократичні трансформації та процес формування громадської думки	12
Віра Бурдяк Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду	16
Ірина Бутирська Соціальні аспекти політичної трансформації країн ЦСЄ	23
Ігор Гаврада Роль моніторингових процедур ПАРЕ в забезпеченні свободи слова в Україні	29
Юлія Герман Парадигмальні трансформації геополітики в контексті освоєння космосу	35
Оксана Докаш Інтенсивність політичної діяльності населення Західної України як реакція на імпульси радянської політичної системи (1939-1940 рр.)	39
Олег Козачук «Закон про освіту корінних народів» як спроба розв'язання внутрішньополітичних проблем у Канаді	45
Тарас Лаврук Вплив особистісного і управлінського рівня на реалізацію геополітичних перспектив	51
Michał Adam Leśniewski Konkurencyjność procesem kreowania wartości przedsiębiorstwa w gospodarce globalnej	56
Іванна Макух-Федоркова Роль імміграції в економіці Канади	60
Ігор Мельничук Євразійська ідея та особливості її інституціоналізації на пострадянському просторі	66
Любов Мельничук Оціночний етап інтеграції Румунії як складова вступу до Європейського Союзу(1995-1999 рр.)	71
Віталій Моцок Посередництво Польщі у поширенні демократії Європейським Союзом щодо України	77
Геннадій Новоскольцев Тероризм як глобальна проблема сучасності	82
Михайло Павлюк Розвиток відносин з НАТО в умовах проголошеної Україною зовнішньої політики позаблоковості	88
Людмила Прокопець Політизація сучасного болгарського суспільства	93
Наталія Ротар Соціокультурний вимір структури політичних ідентичностей Чернівецької громади	99

ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
КОД 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. № 79 92 70

Віталій Семенко Українсько-австрійські міждержавні двосторонні відносини протягом 1997-2012 рр. в контексті євроінтеграції України	107
Владислав Струтинський Ціна демократії – польські реалії доби державного соціалізму	111
Тетяна Федорчак Євроінтеграційний поступ Чеської республіки	118
Євгенія Юрійчук Концептуальні засади трансформації спостереження за виборами та референдумами від СНД	123

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Ольга Богородецька Україна та Польща: тенденції співпраці міст-побратимів	130
Andrzej Wawrnyniuk Powojenna granica polsko-ukraińska a przesiedlania ludności ukraińskiej z RP w latach 1944-1947	134
Paweł Dziekański, Antonii Olak Samorząd terytorialny w Polsce – istota, dualizm administracji, Europejska Karta Samorządu Lokalnego	141
Василь Карпо, Сергій Попик, Лілія Фуртус Політико-дипломатичні ініціативи республіки Польща на пострадянському просторі	145
Людмила Стрільчук Роль місцевого самоврядування у розвитку українсько-польських взаємовідносин ...	151

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Микола Гуйванюк Інституціоналізація української літературної інтелігенції Галичини й Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст.	157
Василь Гулай Вектори пропагандистсько-маніпулятивного впливу сталінського тоталітарного режиму на міжетнічну взаємодію в Західній Україні на завершальному етапі Другої світової війни	163

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА

Юрій Макар, Віталій Макар Визнане фахове видання суспільствознавців	169
Ірина Цікул Теоретико-методологічне обґрунтування парламентаризму в сучасній політичній науці	175

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Безаров Деякі особливості революційної діяльності російських євреїв у народницьких організаціях у 70-х роках XIX століття	181
Вікторія Белянська Джихадизм як ідеологія ісламського тероризму	186
Ігор Плевако До питання генези бразильських геополітичних ідей	191

Наталія Слободян Енергетична безпека у зовнішній політиці Б. Обама	196
Вячеслав Ціватий Теорія і практика ренесансної дипломатії в Західній та Центральній Європі раннього нового часу (XVI-XVIII ст.): політико-інституціональний аспект	200
Анатолій Шваб Внутрішні економічні чинники еміграційної політики Другої Речі Посполитої	204

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Юліана Баланюк Діяльність державних інституцій України у сфері збереження культурної спадщини	211
Надія Бурейко Лібералізація імміграційного процесу в США другої половини XX століття	215
Анастасія Гавюк Ключові актори в Чорноморському регіоні	220
Вікторія Гатрич Суспільно-політичний контент недержавних телеканалів України: якість, спрямованість	225
Роман Коцан Сучасний стан зовнішнього східного кордону Польщі	231
Robert Krasowski, Monika Leśniak Students' achievements in school counteracting violence	236
Анна Ноголь Основні напрямки сучасної зовнішньої політики Канади	244
Олеся Павлюк Проблема стримування ісламської республіки Іран у XXI ст.: виклики для США	248
Володимир Палагнюк Теоретичні і методологічні підходи до дослідження українського молодіжного руху	253
Наталія Папіш Вплив транскордонного співробітництва на функціонування українсько-польського державного кордону	258
Микола Прохоров Місцева преса Польщі як складник громадянського суспільства: критерії класифікації	262
Віталій Стрільчук Культурно-мистецька співпраця в сучасних українсько-польських відносинах	267
Ігор Фортельний Дослідження проблематики демократизації та пострадянських політичних трансформацій у вітчизняній політичній науці	272
Андрій Ходоровський Пріоритети й перспективи політики України у відносинах з республікою Індія	280
Вікторія Чумакова Умови та фактори міжнародної міграції населення	285
Василь Шквірук Особливості розвитку міжнародного тероризму в Європі та актуальні проблеми боротьби з ним	290

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Надія Бурейко, Оксана Добржанська Актуальні проблеми зовнішньої політики України	296
Юрій Макар, Михайло Павлюк Наша участь в міжнародних форумах	297
РЕЦЕНЗІЇ	
Світлана Герегова Західноканадський збірник / За ред. В. Полковського, М. Сороки. – Едмонтон – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2014. - Том XLVII. – Частина сьома. – 524 с.: іл.	299
Віра Бурдяк, Степан Качараба, Владислав Струтинський Дослідження сучасних українсько-польських міждержавних відносин Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с.	300
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	303

CONTENTS

What is in the Making in Ukraine?	11
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF HISTORY AND POLITICAL STUDIES	
Valentyna Bohatyrets Media Influence on Democratic Transformation and Public Opinion Molding	12
Vira Burdiak The Political Process in Bulgaria in the Interwar Period	16
Iryna Butyrskaya Social Aspects of the Political Transformation of the CEE	23
Ihor Havrada The Role of PACE Monitoring Procedures in Ensuring Freedom of Speech in Ukraine	29
Yuliia German Paradigm Transformation of Geopolitics in the Context of Open Space Exploration	35
Oksana Dokash Intensity of Political Activities of the Western Ukraine Population as a Reaction to Impulses of the Soviet Political System (1939-1940)	39
Oleh Kozachuk «First Nations Education Act» As an Attempt to Solve Canada's Internal Political Issues	45
Taras Lavruk Effect of Personal and Managerial Level on the Implementation of Geopolitical Perspectives	51
Michal Adam Lesniewski Competition as Enterprise Value Molding in the Global Economy	56
Ivanna Makukh-Fedorkova The Importance of Immigration in Canada's Economy Sustainable Development	60
Ihor Melnychuk Eurasian Idea and Main Features of its Institutionalization in the Former Soviet Union	66
Lubov Melnychuk The Evaluation Stage of Romania Integration as Indispensable Part of Accession to the European Union (1995-1999)	71
Vitaliy Motsok Mediation of Poland in the European Union's Democracy Promotion towards Ukraine	77
Gennadiy Novoskolcev Terrorism as Global Problem of Contemporaneity	82
Mykhailo Pavliuk The Development of Ukraine-NATO Relations through it's Out-of-Block Foreign Policy Proclamation	88
Ludmila Prokopets Politicization of Contemporary Bulgarian Society	93
Natalia Rotar Sociocultural Dimension Structure of Political Identities of Chernivtsi Community	99
Vitaly Semenko Ukrainian-Austrian Interstate Bilateral Relations During 1997-2012 in The Ukrainian Context of European Integration	107

Vladyslav Strutynskyi Price for Democracy – Polish Reality of the Period of State Socialism	111
Tatiana Fedorchak European Integration Progress of Czech Republic	118
Yevheniia Yuriichuk The Conceptual Basic Landmark for Transformation of Elections and Referendum Observation by the CIS States	123
PROBLEMS OF UKRAINIAN-POLISH RELATIONS	
Olha Bohorodetska Ukraine and Poland: Twin Cities' Cooperation Tendencies	130
Andrzej Wawryniuk Postwar Polish Ukrainian Border and the Ukrainian Population Deportation from Poland throughout 1944-1947	134
Pavel Dziekanski, Antonij Olak Local Selfgovernment in Poland – Content, Administrative Dialism, European Paradigm of Local Selfgovernment	141
Vasyl Karpo, Serhii Popyk, Liliia Furtus Political and Diplomatic Initiatives of the Republic of Poland in the Post-Soviet Area ..	145
Ludmila Strilchuk The Role of Local Government in the Development of the Ukrainian-Polish Relations	151
HISTORY OF UKRAINE	
Mykola Huivaniuk Institutionalization of the Ukrainian Literary Intelligentsia in Galicia and Bukovyna in the Late Nineteenth – Early Twentieth Century	157
Vasyl Hulai Propaganda and Manipulative Impact Vectors of Stalin's Totalitarian Regime on Interethnic Relations in Western Ukraine in the Final Stages of World War II	163
SOCIAL THOUGHT AND PUBLIC LIFE	
Yuriy Makar, Vitaliy Makar Recognized Professional Publication Among Social Science Researchers	169
Iryna Tsikul Theoretical and Methodological Foundations of Parliamentarism in Modern Political Science	175
WORLD HISTORY	
Alexandr Bezarov Some Features of Revolutionary Activity of the Russian Jews in Populist Organizations in the 70's of the 19 th Century	181
Victoria Bielianska Jihadism as an Ideology of Islamic Terrorism	186
Ihor Plevako On the Genesis of Brazilian Geopolitical Ideas	191
Nataliia Slobodian Energy Security of Obama's International Policy	196
Viacheslav Tsivatyi Theory and Practice on the Diplomacy of the Renaissance in Western and Central Europe of the Early Modern Period (XVI-XVIII centuries): Political and Institutional Aspects	200

Anatoliy Shvab Internal Economic Factors of the Emigration Policy of the Second Commonwealth of Poland	204
---	-----

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

Juliana Balaniuk Cultural Heritage Preservation Activities of Public Institutions in Ukraine	211
Nadiia Bureiko Immigration Process Liberalization in the USA in Late 20 th Century	215
Anastasiia Gaviuk The Key Actors in the Black Sea Region	220
Victoria Gatrych Social and Political Content of Private TV Channels in Ukraine: Quality and Orientation	225
Roman Kotsan The Current Situation Along Poland's Eastern Border	231
Robert Krasovskiy, Monica Lesniak Students' Achievements in School Counteracting Violence	236
Anna Nogol Main Areas of Contemporary Canadian Foreign Policy	244
Olesia Pavliuk The Problems of the Islamic Republic of Iran Containment in the Twentieth Century: Challenges for the USA.....	248
Volodymyr Palagniuk Theoretical and Methodological Approaches to Ukrainian Youth Movement Exploration	253
Nataliia Papish Cross-Border Cooperation Influence on the Ukrainian-Polish Border Functioning	258
Mykola Prokhorov Local Media in Poland as a Component of Civil Society: Classification Criteria	262
Vitaliy Strilchuk Cultural and Artistic Collaboration in Contemporary Ukrainian-Polish Relations	267
Ihor Fortelnyi Investigation of Problems Democratization and Political Transformation in Post-Soviet Space in the Ukrainian Political Science	272
Andrij Khodorowskij Political-Economic Basis and Directions of Cooperation between Ukraine and India	280
Viktoria Chumakova International Migration Push-Pull Factors	285
Vasil Shkviruk The Development of International Terrorism in Europe and Urgent Problems Countering	290

CURRENT SCIENTIFIC LIFE

Nadiia Bureiko, Oksana Dobrzanska Foreign Policy of Ukraine: Topical Issues	296
Yuriy Makar, Mykhailo Pavliuk Participation in International Forums	297

REVIEWS

Svitlana Herehova

Collected Papers on Ukrainian Life / Editors Valerii Polkovsky and Mykola Iv. Soroka. – Edmonton – Ostroh: PublishingHouse of National University “Ostroh Academy” 2014. – Vol. XLVII. – Part Seven. – 524 p.: il. 299

Vira Burdiak, Stepan Kacharaba, Vladyslav Strutynskyi

Study on Present-Day Ukraine-Poland Intergovernmental Relations

L.V. Strilchuk. Ukraine-Poland: From Neighborly Relations to Strategic Partnership (Late Twentieth – Early Twenty-First Centuries) / L.V. Strilchuk: Monograph. – Lutsk: Volyn Antiquity, 2013. – 608 p. 300

ABOUT AUTHORS 303

ЩО ДІЄТЬСЯ З УКРАЇНОЮ?

Традиційно кожен випуск кафедральної збірки наукових праць відкривається передмовою, в якій Редколегія інформує про рубрики та їх зміст. Замість такої передмови нинішній випуск відкриваємо коротким аналізом подій в Україні та навколо неї, починаючи від листопада минулого року, коли наша держава збиралася підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом на саміті у Вільнюсі.

Те, що тодішня влада України за тиждень до саміту зірвала підписання Угоди без будь-яких попередніх пояснень, хоч ніби готувалась до того акту декілька років, відкрило суспільству очі на те, якою насправді є незалежність нашої держави, і хто реально керує її внутрішньою і зовнішньою політикою. Це з одного боку. А з іншого – важко було повірити, що після по суті справи поразки Помаранчевої революції внаслідок приходу до влади Партії регіонів, суспільство знайде в собі сили, щоб піднятися на новий Майдан, який змете ту владу, яка за декілька років правління довела свою повну нездатність вирішувати не лише суспільно-політичні проблеми, але довела державу до повного банкрутства.

Разом з тим, суспільство відчуло, і не лише на заході держави, чий насправді інтереси захищала влада. На словах багато говорилося про *державні національні інтереси*, на ділі ж турбота йшла про *захист інтересів сусідньої держави* і втілення у життя її планів щодо майбутнього України.

Нинішня влада Російської Федерації брутально порушила умови Будапештського меморандуму 1994 р., за яким вона разом із США та Великою Британією виступила гарантом територіальної цілісності України, захопивши за допомогою збройної сили Крим, в якому проведено фіктивний референдум за незалежність з негайним включенням до складу РФ.

Подальші зусилля російської влади спрямовані на дискредитацію України на міжнародній арені, намагання будь-що «довести» світові недієздатність нової української влади, аргументувати якимось чином свої дії, щоб захистити росіян і «російськомовних» в Україні від «розгулу фашизму і націоналізму».

Насправді ж йдеться зовсім про інше. Росія в нинішніх геополітичних умовах намагається силоміць повернути собі втрачене. Іншими словами, Росія недвозначно робить ставку на розкол України шляхом т.зв. *федералізації*, з метою приєднання до себе південно-східних областей. А попередньо йде «обробка» тих областей ідеологічно. Зовсім останні події в Донецьку, Луганську і Харкові недвозначно розкривають справжні наміри російської влади щодо України.

Цивілізований світ стурбований поведінкою Росії стосовно України, оскільки цілком зрозуміло, що йдеться вже не просто про неї, а про становище в Центрально-Східній Європі загалом, зрештою, про дотримання міжнародно-правових норм на світовій арені.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК: 323.23:[070+654.19]

© *Валентина Богатириць*
(м. Чернівці)

ВПЛИВ ЗМІ НА ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Валентина Богатириць. Вплив ЗМІ на демократичні трансформації та процес формування громадської думки. Авторка статті поставила за мету визначити вплив мас-медіа на формування громадської думки, здійснити концептуальний аналіз специфіки діяльності сучасних мас-медіа в процесах демократичних трансформацій суспільства, їх впливу на формування громадської думки, політичної культури населення та нових форм політичної комунікації в умовах світової інформатизації та глокалізації.

Ключові слова: ЗМІ, формування громадської думки, демократичні трансформації, політична система, інформаційне суспільство, інформаційне маніпулювання.

Валентина Богатырец. Влияние СМИ на демократические трансформации и процесс формирования общественного мнения. В статье исследуется влияние СМИ на формирование общественного мнения, делается концептуальный анализ специфики деятельности современных масс-медиа в процессах демократических трансформаций общества, их влияния на формирование общественного мнения, политической культуры населения и новых форм политической коммуникации в условиях мирового информатизации и глокализации.

Ключевые слова: СМИ, формирование общественного мнения, демократические трансформации, политическая система, информационное общество, информационное манипулирование.

Valentyna Bohatyrets. Media Influence on Democratic Transformation and Public Opinion Molding. The body of the article canvases the problem of the media impact on public opinion molding, conceptually analyzes the current mass media specifics in the process of democratic transformation of a society, their influence on the formation of public opinion and political culture of the population and new forms of political communication in the terms of global information and localization.

Key words: media, public opinion, the democratic transformation, political system, the information society, information manipulation.

Сучасні засоби масової інформації як один з конструктивних соціогуманітарної сфери¹ набули величезної сили і впливу, оскільки саме вони фактично формують імідж і сприйняття того світу, в якому ми живемо. Інформаційне маніпулювання із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу, зокрема, за допомогою ЗМІ, стало масовим явищем у світі. Зокрема, це

стосується насамперед механізмів реалізації політичного впливу та досягнення політичних завдань.

Саме засоби масової інформації є активним і самостійним елементом політичної системи суспільства і в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади². У даному контексті нагадуємо, що політична система суспільства – інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність та соціальний порядок у життєдіяльності суспільства³. Структуру політичної системи становлять: політичні відносини; політична організація суспільства (державно-правові органи, політичні партії, політичні рухи, масові суспільні організації, трудові колективи та об'єднання); засоби масової інформації; політичні принципи й норми; політична свідомість і культура⁴. У відкритому суспільстві існує плюралізм думок, ідей і поглядів, а ЗМІ виражають інтереси різних політичних сил. Зазвичай у різних суспільствах діяльність ЗМІ залежить від багатьох соціально-політичних чинників і можна визначити їх суспільні функції і свої специфічні функції⁵. У демократичних відкритих суспільствах ЗМІ діють в умовах послабленого державного контролю. Вони мають набагато ширші можливості незалежного висвітлення проблем політики і влади, здійснення контролю за діями держави та впливових недержавних інститутів⁶.

У процесі створення глобального інформаційного суспільства чітко окреслюються тенденції формування єдиного кіберпростору, який на сучасному етапі характеризується масштабною боротьбою за рівень впливу на соціум. З розвитком комунікаційних технологій та поширеністю інформаційних ресурсів, ЗМІ інших держав стають легкодоступними для внутрішньої аудиторії будь-якої країни. Зрозуміло, власне мас-медіа виступає важливим елементом впливу на формування громадської думки населення будь-якої держави до процесів, які відбуваються як на міжнародній арені, так і в межах країни.

Проблеми впливу засобів масової інформації на прийняття політичних рішень і вплив громадськості на політику через ЗМІ, залишаються неповністю висвітленими, хоча питання дослідження та аналізу форм, механізмів та перспектив взаємодії політики та мас-медіа порушували чимало вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них варто назвати

В. Бебика, О. Гриценко, А. Москаленка, І. Панаріна, Г. Почепцова, Т. Приступенко, В. Шкляра, П. Бурдье, Л. Гроссмана, Р. Даля, Н. Негропонте, Х. Рейнгольда, М. Херманна.

Важливими з даної проблематики, є дослідження українських вчених, які розглядали ЗМІ як засіб політичної боротьби та маніпулювання свідомістю, зосереджуючи увагу на електоральних технологіях⁷.

Мас-медіа належить провідна роль у забезпеченні суспільства політичною інформацією. Саме ЗМІ створюють можливість для комунікації між політиками, політичними рухами, органами державної влади та суспільством, а також здійснюють суттєвий вплив на здійснення громадянами політичного вибору. Політична інформація подається мас-медіа різними способами – від об'єктивно-нейтральної до суб'єктивно-оціночної, при цьому на сучасному етапі у більшості пострадянських країнах (за винятком країн Балтії) рівень достовірності політичної інформації знижується у міру наближення виборів⁸.

Отже, *мета статті* – за допомогою аналізу наявних емпіричних матеріалів і теоретичних викладів визначити вплив мас-медіа на формування громадської думки, концептуальний аналіз специфіки діяльності сучасних мас-медіа в процесах демократичних трансформацій суспільства, їх впливу на формування громадської думки, політичної культури населення та нових форм політичної комунікації в умовах світової інформатизації та локалізації.

Висвітлення різних аспектів теоретичних та практичних питань діяльності ЗМІ в сучасних умовах здійснюється в публікаціях таких українських авторів, як В. Бадрак, Г. Вартанов, В. Здоровега, О. Гриценко, С. Квіт, О. Копиленко, В. Кравченко, І. Крупський, О. Кузнецова, В. Лизанчук, Й. Лось, Е. Мамонтова, І. Машенко, О. Мелешенко, Л. Мукомела, І. Ненов, І. Паславський, Т. Петрів, В. Різун, О. Сибірякова, М. Скуленко, І. Слісаренко, А. Чічановський, О. Чекмишев, В. Шкляр та інші. Також заслуговують на увагу дослідження таких авторів, як С. Телешун, В. Журавський, С. Томенко, присвячені проблемам вдосконалення демократичного суспільства в Україні та Е. Мамонтової, що розглядає роль преси в процесах демократичних перетворень⁹.

Розвиток соціології громадської думки пов'язаний з діяльністю таких відомих соціологів, як Г. Гард, Ф. Тьонніс, Б. Берельсон, Дж. Геллап, П. Лазарсфельд, Г. Лассуел, С. Ліпсет, Е. Ноель, Б. Грушин, В. Коробейников, В. Оссовський та ін.

Нині, на думку вчених, розпочалася ера інформаційного суспільства, де влада знань та інформації стає головною в управлінні ним. Власне їй поступаються традиційні засоби здійснення влади – гроші та державний примус. Останнім часом у наукових дослідженнях і на конференціях порушуються

питання про соціальний характер інформації, її значення у демократичних перетвореннях країни, говориться про політичний плюралізм, діалог влади з масами, необхідність організації ефективної комунікації між владою, соціальними інститутами та аудиторією, про свободу інформаційної діяльності, взаємозалежність громадської думки й засобів масової інформації тощо. У цьому світлі переглядається роль ЗМІ в суспільстві, їх призначення, цілі та завдання, що своєю чергою підтверджує актуальність дослідження функцій ЗМІ, визначення їх особливостей.

Але й нині ЗМІ відіграють дуже важливу роль у політичному житті суспільства. ЗМІ у розвинутих країнах у наші дні мають величезні можливості для впливу на суспільну думку. Залежно від того, у чиїх руках вони перебувають, засоби масової інформації можна використовувати як для об'єктивного та оперативного інформування людей про реальні події у світі, їхньої освіти і виховання, так і для маніпулювання в інтересах тих чи тих груп людей. Роль ЗМІ у політиці не можна оцінювати однозначно. Вони являють собою складний інститут, що складається з безлічі органів і елементів, що забезпечують інформування населення про події і явища, які відбуваються в конкретній країні чи у всьому світі¹⁰.

Ще Гарольд Ласвелл, відомий дослідник політичної комунікації, виокремив такі чотири основні функції ЗМІ: спостереження за світом (збирання і поширення інформації); «редагування» (відбір і коментування інформації); формування суспільної думки; поширення культури¹¹.

Іншими словами, ЗМІ забезпечують розширену форму людської комунікації. До усього цього слід додати ще одну важливу їхню функцію – політизацію суспільства і політичну освіту широких верств населення.

Мас-медіа є важливим чинником оновлення сучасної політики. Привертаючи увагу громадської думки і влади до певних проблем суспільно-політичного життя, багаторазово повертаючись до цих проблем, висвітлюючи негативні наслідки їх невирішеності, пропонуючи нові підходи до цих проблем, ЗМІ ініціюють появу нових політичних технологій і інститутів. За останні кілька років було розгорнуто дискусії з приводу нових форм новинних ЗМІ, що утворилися у результаті об'єднання раніше окремих інформаційних технологій (телебачення, телекомунікацій та комп'ютерів). Особливо гострою темою є Інтернет – система добровільно об'єднаних комп'ютерних мереж, які пов'язують людей з усього світу і дають їм змогу обмінюватися поглядами із суспільних питань. Оптимісти вірять, що завдяки своїй інтерактивності та практичній неможливості цензури інформації Інтернет може спричинити революцію у сфері політичної комунікації. На їхню думку, цифрові засоби масової інфо-

решіть сприяти вивільненню творчої енергії, ліквідації суспільної ієрархії, ефективній підтримці демократії, цілеспрямованому зростанню впливу людей, що раніше були лише пасивними споживачами інформації, і створенню нових різновидів об'єднань людей.

Загалом можемо констатувати, що ЗМІ забезпечують представникам різних соціальних груп можливість публічно виражати свої думки, знаходити та об'єднувати однодумців, чітко формулювати та представляти в громадській думці свої інтереси. Без преси, телебачення, радіомовлення жоден громадянин не може правильно зорієнтуватися у політичних процесах, визначити свою політичну орієнтацію, приймати відповідальні рішення. Наявність демократично організованих ЗМІ, здатних об'єктивно висвітлювати політичні події, – одна із найважливіших гарантій стабільності демократичної держави. Однак, історичний досвід свідчить, що ЗМІ можуть служити різним, не лише демократичним, а й політичним цілям: як розвивати у людей прагнення свободи, соціальної справедливості, допомагати їм у компетентній участі в політиці, так і духовно закріпачувати, дезінформувати, залякувати населення, сіяти недовіру і страх.

У сучасних умовах на сутність ЗМІ впливають різні фактори. Важливо, хто є засновником, яке їх соціальне призначення і на яку аудиторію вони розраховані. Специфіка визначається професійною орієнтацією, віковими характеристиками, характером духовних запитів людей. Своєрідність їх положення в політичній системі суспільства зумовлено тим, що вони є органами державних установ, масових громадських організацій, політичних партій. Зі змістовної точки зору ЗМІ дуже специфічні. Вони інакше, ніж інші сфери політичної дії, реалізують своє призначення.

У різних політичних системах владні структури завжди ретельно відбирають інформацію. Надання та оприлюднення рішень органів політичної влади контролюється останньою прямими і непрямыми методами, що допомагає зміцнювати легітимність прийнятих рішень. Тому, інформація «зверху», як правило, містить ряд спотворень. Це викликає необхідність урізноманітнити джерела і канали інформації. Існує також потік інформації «знизу», через неформальні канали, який презентує дані про думку мас з тих чи інших питань. У ЗМІ інформація «зверху» і «знизу» існує цілісно. Нерідко політичні потреби виражаються у вигляді суспільного настрою або певних психологічних станів. Ця обставина враховується засобами масової інформації, вони посилюють громадську думку або, навпаки, послаблюють її. Формуючи громадську думку, засоби масової інформації, з одного боку, акумулюють досвід і волю мільйонів, а з іншого – впливають не тільки на свідомість, а й на вчинки, групові дії людей¹². Соціальні норми поведінки, притаманні

певному суспільству, можуть змінюватися в результаті тривалої, цілеспрямованої діяльності серед населення. *Це доводить досвід Канади*, де принципово змінився весь спектр суспільних відносин, норм, ставлення і поведінки українських канадців щодо їх культури і спадщини, а також приділяється більше уваги зусиллям Федерального уряду розширити доступ і контроль канадців за різними сферами культурного життя. Ці сфери включають: радіомовлення, фільми і відеофільми, музику, книговидавництво, газети і журнали, мультимедійні засоби, мистецтво та спадщину. Внаслідок дії цієї системи в Канаді сформувалася така громадська думка, яка суттєво впливає на державну політику у сфері багатокультурності, збереженні етнічності.

Важливу роль в активізації імміграційного життя систематично проявляла україномовна преса. За дослідженнями д-ра Михайла Боровика «Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді»¹³ є названих 235 українських часописів, які існували в Канаді, але ці часописи відігравали провідну роль у виховно-освітньому та правовому аспекті.

Для розпорошених по Канаді українських іммігрантів україномовна преса стала багатогранним джерелом інформації, для живого спілкування, для зв'язків, поширення правдивої інформації, а також трибуною патріотизму й національної єдності. В першу чергу головну інформативно-освітню роль виконувала «Свобода», яка видавалася в Америці УНС. Зокрема, М. Боровик проаналізував комуністичну україномовну пресу, яка виходила в Канаді, однак, її ідеологічний напрямок конструктивно не впливав на національний розвиток української еміграції в Канаді. Успіхи без сумніву є колосальними у багатьох сферах. З одного боку українські емігранти сумлінно виконували свої обов'язки стосовно Канади, а з іншого боку, вони збудували тисячі церков, шкіл, музеїв, домів культури, які сприяли збереженню духовно-національних інтересів. Символічно, що українська мова, література, історія і культура не в спотвореній формі поступово була впроваджена в суботніх і недільних школах на теренах Канади, де проживають українські іммігранти¹⁴. Канада фінансує два нові проекти в Україні. Спільно з Радою Європи Канада працює над проектом «Strengthening Media Freedom» («Свобода слова»), метою якого є зміцнення свободи слова, інформації, преси та ЗМІ в Україні. Наступним моментом, на який варто звернути увагу є те, що з 2013 р. починається спільний проект України і Канади під назвою «Судова освіта для економічного зростання». На цю програму Канада має намір виділити 6,6 мільйонів канадських доларів, а сама програма розрахована на 5 років. Як відомо, в січні 2013 р., відповідно до звіту міжнародної організації «Репортери без кордонів», Україна втратила 10 позицій з

116-го на 126-е місце в щорічному рейтингу свободи засобів масової інформації¹⁵.

Підсумовуючи, слід наголосити на тому, що на сьогодні недостатньо вивчено і конкретизовано структуру політичної системи суспільства, що, в свою чергу, породжує різні точки зору на роль мас-медіа в цій підсистемі суспільства. Іншою передумовою для існування громадських ЗМІ є правові гарантії й переваги, що формуватимуть умови діяльності таких медіа в суспільстві й забезпечуватимуть необхідний для функціонування справжньої демократії громадський контроль за владою, на протиположності заангажованим ЗМІ (державним, партійним, приватним). Водночас, поєднання грамотного правового регулювання і реального функціонування передбачає наявність розвинутого громадянського суспільства і високого рівня політичної культури. ЗМІ забезпечують можливість представникам різних суспільних груп публічно висловлювати свої думки, чітко формулювати і представляти громадській думці свої інтереси, шукати і об'єднувати однодумців. Доступ до ЗМІ – необхідна умова існування впливової опозиції, особливо при агресивному ставленні до неї з боку державних радіо і телебачення.

Відповідно, з виникненням у масштабах світового співтовариства інформаційного суспільства засоби масової інформації з інструмента впливу на громадську думку перетворюються на інструмент цілеспрямованого її формування. Будучи інформаційною владою, вони здатні створювати або скидати з п'єдесталів кумирів, трактувати події у вигідному для певних сил світлі, впливати на психологію мас і окремих людей. Тенденція зростання ролі ЗМІ в політичних процесах стає все відчутнішою, а доступ до ЗМІ й можливість вільно оприлюднювати власну думку є однією з основних ознак демократичності суспільного устрою.

Головними чинниками впливу на поведінку людини на загальносуспільному рівні виступають прийняті соціальні норми поведінки, громадська думка, державні закони і політика, інформаційне середовище. Вони пов'язані з загальнолюдськими цінностями, нормами взаємодії, поведінки, ставленням, очікуваннями, думками більшості членів суспільства. Ці чинники справляють вплив на рівні громад, націй, держав і регіонів світу. ЗМІ спроможні окреслити певне поле діяльності, конкретизувати актуальні напрями, проблеми, теми, цільові групи і залучити до створення належної інформації громадськість, владні структури, спеціалістів – психологів, соціальних педагогів, навчати людей прийомам критичного осмислення впливу ЗМІ, контролювати якість отриманої інформації. Необхідно розробити алгоритм роботи для тих, хто створює інформацію, і критерії виміру впливу ЗМІ на тих, хто її оцінює.

ЗМІ одночасно впливають як на політиків, змушуючи прислухатися до того, що про них говорить преса, так і на громадян, для яких ЗМІ є і джерелом політичної інформації, і посередником, і каналом прямого інформаційного контакту з представниками влади.

Важливим чинником на сучасному етапі розвитку ЗМІ стало кардинальне переосмислення ролі та завдань мас-медіа, виокремлення окремих пріоритетів, пошук нових тенденцій діяльності. Засоби масової інформації стали гарантом демократичної правової країни, де поважають права людей, зокрема доступ до своєчасної та об'єктивної інформації. Саме на цьому рівні роль і можливості ЗМІ стосовно формування поведінки населення проявляються особливо яскраво, тому що вони взагалі є потужним інструментом формування національного менталітету, ідеології, соціальних правил, норм, громадської думки, політики. Здійснюючи значний вплив на формування громадської думки, мас-медіа впливають на суспільну думку, державну політику. Цілком можливо через ЗМІ вказувати на прогалини в законодавстві, недосконалість політичних рішень чи механізмів їх втілення. Відповідно, при умові їх континууму, систематичності і цілеспрямованості можна привернути увагу і досягти позитивного впливу.

¹ Євтух В.Б. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем / В.Б. Євтух [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL // <http://www.politik.org.ua/pfv.php>.

² Політологія: підручник / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К. : ВЦ Академія, 2010. – С. 227.

³ Там само. – С. 223.

⁴ Там само. – С. 226.

⁵ Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За гол. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр. – Канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – С. 390-391.

⁶ Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К. : Генеза, 2004. – С. 218.

⁷ Гриценко О. Основні принципи взаємодії ЗМІ і громадської думки // Українська журналістика в контексті світової: Зб. наук. праць. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2001. – Вип. 5. – С. 49-56.

⁸ Канченко А.В. Вплив засобів масової інформації на прийняття політичних рішень / А.В. Канченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL // http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/SpPrior_13/6.pdf.

⁹ Здоровега В.Й. Вступ до журналістики. – Л., 1994; Іванов В.Ф. Законодавче регулювання громадського телерадіомовлення: міжнародний досвід // Вісн. Київ. ун-ту. Сер.: Журналістика. – 1998. – Вип. 6. – С. 5-8; Москаленко А.З. Теорія журналістики. – К.: Експрес - об'ява, 1998. – 334 с.; Чекмишев О.В. та ін. Четверта колона. Свобода та залежність мас-медіа в Україні. – К.: Україна, 1997. – 100 с.; Шкляр В.І. Основи теорії журналістики. – К.: Віпол, 1996. – 258 с.

¹⁰ Грищенко, О.М. Преса і політика: динаміка і кореляція / Грищенко Олена Миколаївна, Шкляр Володимир Іванович // Преса і політика: проблеми, концепції, досвід. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2000. – С. 5-11, 23-29, 45-55.

¹¹ Lasswell, H The Decision Process: Seven Categories of Functional Analysis / H. Lasswell. – College Park, Md.: University of Maryland Press, 1956.

УДК: 323(497.2),1918/1940”

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС У БОЛГАРІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Віра Бурдяк. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. У статті досліджено розвиток політичного процесу в Болгарії у період між Першою і Другою світовими війнами. Автор доводить, що саме в цей період у Болгарії зароджувався режим авторитаризму, який знищив демократичні надбаня та завдав значної шкоди суспільству. Часті державні перевороти й замахы негативно впливали на суспільство, а боротьба проти «червоного» терору посилювала авторитарні тенденції в діяльності урядів. Було призупинено дію Конституції, порушувалися права і свободи громадян. Парламентські вибори і зміни урядової верхівки не змогли вплинути на відродження демократизації політичного режиму.

Ключові слова: політичні партії, уряд, страйки, демонстрації, монархія, політичний процес, авторитаризм, профашистські партії, політичний режим.

Вера Бурдяк. Политический процесс в Болгарии межвоенного периода. В статье исследовано развитие политического процесса в Болгарии в период между Первой и Второй мировыми войнами. Именно в этот период в Болгарии зарождался режим авторитаризма, который уничтожил демократические достижения и нанес значительный ущерб обществу. Частые государственные перевороты и покушения негативно влияли на общество, а борьба против «красного» террора усиливала авторитарные тенденции в деятельности правительств. Было приостановлено действие Конституции, нарушались права и свободы граждан. Парламентские выборы и изменения правительственной верхушки не смогли повлиять на возрождение демократизации политического режима.

Ключевые слова: политические партии, правительство, забастовки, демонстрации, монархия, по-

¹² Дзюба М.Т. Роль засобів масової інформації в формуванні громадської думки // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – К.: 2008. – С. 77-81.

¹³ Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для збереження української меншини в Канаді. – Мюнхен: УВАН, 1977. – С. 341.

¹⁴ Ярослав Стех. Ювілей 120-річчя Поселення Українців в Канаді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL // http://basilianfathers.ca/statti/2_012/04/index.php.

¹⁵ Міністр громадянства, імміграції та багатокультурності Канади, здійснив успішний візит до України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL // <http://labour-centre.com/lang/ua/news-press/news/id/513/>.

© Віра Бурдяк
(м. Чернівці)

литический процесс, авторитаризм, профашистские партии, политический режим.

Vira Burdiak. The Political Process in Bulgaria in the Interwar Period. The article investigates the political developments in Bulgaria in the period between the First and Second World Wars. The author argues that during this period Bulgaria emerging authoritarian regime, which destroyed the democratic achievements and caused significant damage to society. Frequent coups and attempted a negative impact on society, and the struggle against the «red» terror reinforced authoritarian tendencies in the government. It suspended the Constitution, violated the rights and freedoms of citizens. Parliamentary elections and changes in government and military circles have not been able to influence the revival of democratic political regime.

Key words: political parties, government, strikes, demonstrations, monarchy, political process, authoritarian, pro-fascist party political system.

Постановка й актуальність дослідження. Після Першої світової війни всі балканські держави переживали схожі труднощі і в кожній з них відбувалися аналогічні політичні зміни. В деяких, вони набували гостріших форм, в інших линули спокійно і без драматичних подій. У цілому, хоч і в різний час, в політиці цих країн з'явилося таке явище як авторитаризм – форма правління, при якій зміцнювалася виконавча влада, а лідери, які очолювали державу, набували диктаторських рис. Нові авторитарні уряди формувались у результаті військових переворотів. Вони обмежували демократичні і парламентські права та свободи, які раніше гарантували Конституції держав. Найбільше хвилювань і переворотів, що кваліфікують також як революції, пережила Греція. Деякі з них були безкровні, інші

спричинили численні жертви, привели до занепаду старих, історичних партій, сформованих ще в XIX ст. З'явилися нові партії, зокрема комуністичні (партії III Комінтерну), які шукали можливості для впровадження більшовицької моделі суспільного розвитку, зміни політичної, економічної і соціальної систем. Саме вони зазнавали найжорсткіших репресій з боку авторитарних урядів.

Мета статті полягає у дослідженні розвитку політичного процесу у Болгарії в міжвоєнний період та аналізу чинного державного режиму.

Останні дослідження і публікації. Проблема, яка розглядається у даній статті, викликає значний інтерес серед болгарських науковців. Її дослідженням тривалий час займаються В. Ангелов, Г. Блізнашкі, В. Георгієв, С. Гринчаров, А. Дімов, Є. Каменова, Ц. Кьосева, Г. Марков, К. Панайотова, Л. Петрова, С. Радулов, Й. Томашевські та ін. Вийшли друком спогади Н. Мушанова, О. Цанкова та ін. Українські науковці до цих питань звертаються недостатньо, за винятком О.В. Крапівіна, який ще у 1988 р. підготував і видав ґрунтовну монографію «Александр А. Стамболійский: жизнь, взгляды, деятельность».

Виклад основного матеріалу дослідження. Авторитарні уряди першої половини XX ст. були м'якші, ніж тоталітарні, засновані на монополії однієї партії і культі лідера. Попри введення різних обмежень і репресій проти опонентів, авторитаризм все ж дозволяв деякі політичні партії й діяльність парламенту. У країнах Балкан авторитарні режими мали багато спільного і водночас особливого. Ця форма влади, загалом, не була чимось унікальним для країн ЦСЄ в міжвоєнний період, адже проявилася в усіх країнах регіону, крім Чехословаччини. Балканські країни, зазвичай аграрні, з переважанням сільського населення, мали невеликий досвід використання переваг демократії і незалежності. Найбільш організованим інститутом політичної системи в них була армія. Попри значний авторитет у суспільстві, вона була тим інструментом, який здійснював всі перевороти та замахы.

Однією з перших балканських країн, які відійшли від демократичних форм правління, була Болгарія. Вона зазнала найбільших труднощів серед країн регіону у ході Першої світової війни і в результаті суворих умов повоєнного мирного договору. Болгарія зазнала досить важких умов з продовольством, глибоким спадом виробництва і масовим безробіттям, катастрофічним ростом цін, що викликало високу інфляцію. Безперечно, що це призвело до падіння популярності правлячої політичної партії та її лідерів. Нестача продуктів харчування, пом'якшена поставками американської допомоги, поглибилася через значний потік мігрантів з Фракії і Македонії (майже 500 тис.)¹. Ситуацію ускладнила й евакуйована з Криму армія генерала П. Врангеля, після поразки в 1920 р., якої їй завдала Черво-

на Армія. На загал, кількість знедоленого населення зросла на сотні тисяч. Лише армія П. Врангеля нараховувала кілька десятків тисяч солдат. В.В. Чумаченко зі співавторами вказує на 17 тис.², М. Танті – на 50 тис. солдат³. У невеликій Болгарії у 1919 р. нараховувалося 5 млн. 150 тис. населення, а серед них – майже 20% національних меншин (турок – 11,16%, циган – 2,8%, румун – 1,84%, греків – 1%, євреїв – 0,92%) і хвиля мігрантів спричинила значні труднощі та негаразди в суспільстві.

Голод і гіркота повсякдення викликали невдоволення серед широких соціальних верств. У містах влаштовували демонстрації і страйки. Посилення радикальних настроїв сприяло зростанню популярності тих партій, які раніше перебували в опозиції – Болгарської Землеробської Народної Спілки (БЗНС) та Болгарської соціал-демократичної партії – «широких» і «тісних» соціалістів.

Перші повоєнні вибори до Народних зборів (парламенту Болгарії), які пройшли 17 серпня 1919 р. були дуже успішними для БЗНС (85 депутатів). На друге місце після БЗНС вийшла Комуністична партія Болгарії (БКП), здобувши 47 мандатів⁴. Вона була заснована в травні 1919 р. «тісними» соціалістами – «тісняками». Жодна партія не отримала більшості в парламенті, тож у країні довелося створити коаліційний уряд на чолі з лідером БЗНС, її ідеологом і керівником Олександром Стамболійським⁵. Своїми реформами цей державний діяч сприяв відродженню повоєнної економіки й армії країни.

«Широкі» соціалісти (39 мандатів) відмовилися від участі в коаліційному уряді, а представники Народної партії («народняки» – 19 мандатів) і Партії прогресивних лібералів (8 мандатів) увійшли до уряду. Цей коаліційний уряд симпатизував Антанті, що вплинуло на підписання важкого Нейїського мирного договору, який поставив Болгарію на межі краху. Умови договору обурили болгар і вони вимагали покарання винних у національній катастрофі⁶.

Під тиском громадської думки, Народні збори прийняли 22 листопада 1919 р., Закон про покарання винних у втягненні Болгарії в Першу світову війну. За цим Законом перед судом предстали міністри уряду В. Радославова, воєначальники і політики, які підтримували уряд у часи війни. Щоб заспокоїти суспільство, вже через тиждень парламент прийняв Закони про свободу зборів, загальне виборче право та захист селян від шахрайства при торгівлі зерном.

Коаліційний уряд Стамболійського так і не зміг виправити економічну ситуацію в країні. У містах продовжувалися численні страйки і демонстрації населення. У кінці 1919 – початку 1920 рр. ситуація погіршилася через економічний кризис і зростаючим страйком залізничників і державних працівників. Страйк тривав до 21 грудня 1919 р. до 19 лютого

1920 р.⁷ У кінці грудня, інспіровані комуністами, страйкарі перейшли до щотижневого загального страйку солідарності. Щоб стабілізувати ситуацію в країні і знайти вихід зі складної кризи, Стамболійський вирішив провести нові парламентські вибори⁸.

Лідери страйкуючих залізничників і поштових працівників погодилися з пропозицією і припинили страйк. Вже наступного дня після закінчення страйку цар Борис III розпустив Народні збори і оголосив дату нових парламентських виборів на 20 березня 1920 р. Втім, результати виборів нічого не змінили, а лише ускладнили політичну ситуацію в Болгарії. БЗНС знову отримала перемогу на виборах, здобувши 110 мандатів. Після перерозподілу голосів, які отримали партії, що не подолали виборчий бар'єр, БЗНС додатково отримала ще 13 мандатів. Завдяки цьому Стамболійський зміг сформувати однопартійний «землеробський» уряд, не залучаючи до нього представників інших політичних парламентських партій. Зокрема, до уряду не ввійшли й комуністи («тісняки»), хоч і збільшили кількість своїх депутатів до 54 чол. і стали другою політичною силою в країні⁹.

Отримавши парламентську більшість, О. Стамболійський розпочав реалізацію програми аграризму, яка полягала у визнанні особливої ролі селян і сільського господарства в житті країни¹⁰. Така політика не задовольняла інтереси інших соціальних груп і політичних сил Болгарії. Якийсь час її підтримували комуністи, оскільки реформи прем'єр-міністра були спрямовані проти тих верств, яких комуністи вважали буржуазією. О. Стамболійський виступав проти капіталістичної власності, особливо в акціонерних товариствах з вітчизняним і закордонним капіталом.

Частина такої власності була конфіскована за звинуваченням їх власників у сприянні владі під час війни і збагаченні за рахунок спекуляції. Позиції середнього та малого капіталу було врегульовано шляхом введення прогресивної шкали прибуткового податку. Також була проведена земельна реформа за принципом, що земля належить тим, хто нею управляє. За Законом дозволялося мати у користуванні до 30 га землі, надлишок мали конфіскувати і поділити між селянами безземельними і малоземельними. Крім того, уряд планував прийняти на себе державну нерухомість у містах, з метою ліквідації житлової кризи. Було також введено обов'язкову трудову повинність для всіх, хто здатний до її реалізації. Посадовим особам і державним чиновникам заборонили брати участь у страйках і демонстраціях.

Ці жорсткі методи управління серйозно ослабили державні сили і виштовхувалися опозицією на узбіччя політичного життя. Селянська партія та її лідер Стамболійський поступово зайняли диктаторські позиції¹¹. Вони зміцнювали свій статус, усува-

ючи супротивників з власних рядів, видаляючи їх з уряду, парламенту і партії; різко критикували супротивників з опозиції, які були обтяжені провинною за поразку у Другій Балканській війні та нещасливу участь у Першій світовій війні; вимагали привести винних до судової відповідальності. З цією метою в листопаді 1922 р. провели референдум, результати якого виявились успішними для уряду¹².

У зовнішній політиці уряд Стамболійського намагався вивести Болгарію з ізоляції, поліпшити напружені взаємини з сусідніми країнами і удосконалити їх із західними державами. Уряду вдалося досягти у цій сфері певного успіху і вже 16 грудня 1920 р. Болгарія стала членом Ліги Націй та розпочала діалог з Королівством Сербів, Хорватів і Словенців (Королівство СХС) та Грецією¹³. Уряд намагався переконати ці дві країни, щоб вони відмовилися від претензій на Македонію і для цього розформував збройні групи Внутрішньої Македонської Революційної Організації (ВМОР), яка відроджувалася.

Зміцнивши позиції в країні і на міжнародному рівні, О. Стамболійський хотів забезпечити собі всю повноту влади. Для цієї мети уряд прагнув ослабити опозицію в парламенті, в якій доволі широко були представлені комуністи. Він досягнув цього шляхом виборів до парламенту, які відбулися 22 квітня 1923 р., отримавши парламентську більшість. БЗНС здобув на виборах аж 212 мандатів, тоді як комуністи, за яких голосувало більше електорату, ніж на попередніх виборах, отримали лише 16 мандатів. Отримавши абсолютну більшість у парламенті, Стамболійський готувався змінити Конституцію, щоб легалізувати свою селянську диктатуру в площині аграристичної концепції¹⁴. Він розмірковував навіть про повалення монархії та встановлення республіканського ладу. Втім ці плани не були здійснені, оскільки опозиція в результаті перевороту позбавила Стамболійського влади¹⁵.

Домінування БЗНС означало, що ще до квітневих виборів 1923 р. опозиційні партії консолідувалися та утворили нове політичне угруповання. Про німецькі групи БЗНС – радославійці (прихильники В. Радославова), стамболійці (прихильники О. Стамболійського) і тончевійці (прихильники В. Тончева), об'єдналися в Націонал-ліберальну партію. Народовці (народняки) і прогресивні ліберали сформували Народну прогресивну партію, а радикали і демократи об'єдналися в Комуністичний Блок. Старші офіцери вже в 1919 р. організували Військову Лігу, прагнучи силою повалити уряд БЗНС.

Навесні 1922 р. була утворена права Народна Рада (Народен Сговор), яку очолив прихильник фашизму Олександр Цанков. Нова партія згуртувала в своїх рядах багато представників великого капіталу, голів найбільших банків і акційних това-

риств, які протистояли економічній політиці Стамболійського¹⁶. Обурені перемогою БЗНС на виборах 1923 р. та його домінуванням у Народних зборах, міські опозиційні партії вирішили повалити землеробський уряд. На чолі змови, про яку знав цар Борис III і розраховував на її успіх, стояли генерали Військової Ліги – Іван Вилков і Велізар Лазерев¹⁷.

За допомогою військових частин і четників з ВМОР у ніч з 8 на 9 червня 1923 р. у Болгарії здійснили державний переворот і повалили уряд Стамболійського. Сам прем'єр знав про змову, але не приготував ефективної протидії. У день нападу він був у рідному селі Славовіца, де змовники завдали йому жорстких тортур і вбили 14 червня (відтягли йому голову турецьким звичаєм). Спроби БЗНС відстояти свій уряд були криваво придушені¹⁸.

Після успішно проведеного перевороту, Борис III призначив на посаду прем'єра О. Цанкова, який звільнив ув'язнених колишніх прем'єр-міністра і міністрів. Деяким з них, зокрема Малінову і Костуркову, Цанков надав посади міністрів у своєму уряді. Партія Демократичне Порозуміння (ПДП), утворена після злиття Національної Ради з республіканцями і демократами, підтримала його. Для зміцнення своїх позицій та з метою ефективної боротьби з опозицією, Цанков створив спеціальні урядові війська (ополченці) і провів чистки в армії¹⁹.

Комуністи – потенційні союзники БЗНС, зайняли після перевороту нейтральну позицію, заявляючи, що це суперечки в «лоні буржуазії». Лише під тиском Комінтерну, в якому на той час при владі були прихильники експорту революції, комуністи засудили цю позицію і на засіданні ЦК БКП 5-6 серпня прийняли програму, яка закликала до повстання. Вони сподівалися встановити радянську владу на основі союзу робітників і селян. Однак, частина болгарських комуністів, не змогла подолати небажання співпрацювати з БЗНС.

За повстання ратували лідери комуністів Георгій Димитров і Василь Коларов, які ввійшли до штабу повстання. Відсутність згоди між комуністами в штабі повстання сприяла проведенню урядом Цанкова дій спрямованих на запобігання вибуху повстанню. З цією метою уряд провів масові арешти серед діячів БКП та БЗНС. До в'язниць потрапило майже 2,5 тис. осіб. Попри це, 20 вересня 1923 р. повстання розпочалося. Найбільші сили повстанців зібралися на територіях Вранчі та Відина в північно-західній частині держави. Їх масово підтримали місцеві селяни. Втім, в центрі і на півдні країни повстання повністю залишилося без керівництва, яке було арештоване. До повстання не долучилися головні промислові центри Болгарії – Софія та Пловдив. Повстання, назване вересневим, а в комуністичній історіографії визначене як антифашистське, було розгромлене урядовими силами 30 вересня 1923 р.²⁰.

Червневий переворот і розгром вересневого повстання завдали удару по БКП і БЗНС. Вони втратили майже 4 тис. чол. Найсильніша і найкраще структурована БЗНС, вже не змогла відновити втраченої сили і лише поступово відроджувалася в різних групах селянського руху. Лідери комуністів втратили провідні позиції і змушені були шукати рятунку від переслідувань у СРСР.

Болгарський уряд після розправи з радикальними противниками, намагався стабілізувати ситуацію в країні. З цією метою 18 листопада 1923 р. влада провела вибори до Народних зборів, на які ПДП йшло в коаліції з іншими партіями, а БКП – у блоці з лівими, з БЗНС. Блок урядових партій здобув 60% голосів і отримав більшість місць (172), комуністи лише 8. БЗНС отримав 30 мандатів, а соціал-демократи («широкі соціалісти») – 29. Після виборів на посаді прем'єр-міністра залишився Цанков²¹. Його уряд прагнув остаточно розправитися з опозицією. Один з перших кроків у цій справі було зроблено 1 квітня 1924 р., коли уряд прийняв Закон про захист держави, що забороняв діяльність організацій, які закликали до насильства. На підставі цього Закону дії БКП заборонили, її депутатів позбавили мандатів і ліквідували первинні осередки БКП на виробництвах. Через рік (16 квітня 1925 р.) уряд Цанкова ввів на шість місяців військовий стан з польовими судами, які засудили до смертної кари 31 з 118 арештованих. Це був юридично санкціонований терор²².

Розпочатий урядом Цанкова терор, знесилив БКП і викликав суперечки серед них щодо подальшої діяльності. Деякі закликали відкласти попередні наміри і перейти до легальних справ, тоді як Димитров і Коларов, вважали, що слід продовжувати повстанські акції в країні. Цей другий варіант отримав підтримку лідерів Комінтерну, які керувались ідеями експорту революції. До підготовки нового повстання, про яке заявили на конференції 17-18 травня 1924 р. залучили частину активістів БЗНС і ліве крило ВМОР. Боротьба була партизанською, з виступами груп четників, і жорстко придушувалась урядом.

Провал повстанських акцій зміцнив у комуністичному русі впевненість у необхідності проведення жорстких терористичних методів, які на «білий терор» уряду відповідали «червоним терором». В їх діяльності були замах на царя Бориса III, генералів і членів уряду. Найгучнішим був вибух 16 квітня 1925 р., який відбувся в церкві Святої Неділі в Софії під час богослужіння. Було вбито 150 чоловік, а близько 500 були поранені. Терор призвів лише до ескалації насильства і численних жертв з обох сторін²³. Серед болгар панувала стурбованість з приводу небезпеки ліквідації парламентської форми правління. Занепокоєння виявляли також сусідні країни, які думали, що в Болгарії до влади прийшли політичні сили, які прагнули помститися за

перегляд кордонів. Ця точка зору була посилена підтримкою, яку надавав Цанков активістам ВМОР, що намагалися відділити Македонію від югославської держави.

Намагаючись стабілізувати ситуацію, Борис III на початку січня 1926 р. розпустив уряд Цанкова і призначив новий уряд на чолі з Андрієм Ляпчевим. Новий прем'єр користувався значною політичною підтримкою ПДП, проводячи боротьбу проти терору, відновлення миру в країні та гнучку політику стосовно опозиції. В країні приймалися конкретні рішення, в т.ч. парламент ухвалив постанову про амністію для осіб, засуджених відповідно до Закону про захист держави і Закону про страхування на випадок безробіття. Також уряд провів вибори до органів місцевого самоврядування і зареєстрував у 1927 р. чинні Робітничу партію (РП) та Спілку робітничої Молоді, як легальні організації, які знаходилися під впливом комуністів. Зрештою, уряд А. Ляпчева, дослухаючись до побажань народу, скликав у травні 1927 р. парламентські вибори²⁴.

Партії розпочали підготовку до виборів, об'єднуючись у блоки, хоч в їх програмах існували певні відмінності. Проти урядової партії ПДП виступали: коаліція утворена у складі партій Демократичної, Націонал-ліберальної і близької до їх поглядів частини БЗНС; коаліція т.зв. Залізного Блоку, що представляла невеличкі буржуазні і соціал-демократичні партії, діючи на захист демократії і верховенства парламентаризму. РП йшла на вибори самостійно, зі своїми кандидатами в деяких округах, а в інших – підтримувала кандидатів від Залізного Блоку. За результатами виборів ПДП здобула 46% голосів і 60% мандатів у Народних зборах, а опозиція 50% голосів і лише 40% мандатів.

Кабінети Цанкова і Ляпчева досягли певних успіхів у стабілізації економіки та її подальшому розвитку. В країну залучався іноземний капітал, посилюючи інвестиції в видобувну промисловість, транспорт, виробництво тютюну і продуктів харчування, нормалізацію статусу біженців з Македонії і Фракії. Завдяки співпраці з Лігою Націй і західними країнами, урядом вдалося зменшити в чотири рази тягар військових репарацій, покладених на Болгарію.

Економічну ситуацію ускладнила світова економічна криза. У Болгарії вона важко тиснула на промисловість і сільське господарство з 1929 по 1934 рр. і викликала не лише скорочення виробництва, безробіття (200 тис. чол.), ріст цін, а й посилювала соціальну напругу через страйки і демонстрації. Це змусило владу консолідувати сили і розширити політичну підтримку уряду Ляпчева²⁵. У 1930 р. до уряду ввійшли О. Цанков і Боян Смілов, лідер однієї з фракцій Ліберальної партії. Для зміцнення позицій, уряд у червні 1931 р. оголосив про дострокові вибори, втім, вони не принесли бажаних результатів. Вибори виграв Народний Блок (у скла-

ді активістів БЗНС, радикалів і частини лібералів), який очолив лідер демократів О. Малінов. Блок здобув 150 мандатів. РП, що об'єдналася з лівою частиною БЗНС у т.зв. Блок Праці, здобула 30 мандатів. Переможця виборів О. Малінова призначили прем'єр-міністром уряду²⁶.

Уряд Малінова намагався пом'якшити наслідки економічної кризи в основному через безпосереднє задоволення потреб сільського населення, допомогу в організації торгівлі сільськогосподарською продукцією, створенні жорстких цін в країні і зниженні при експорті та урядових субсидій. Це порушувало права міського населення, особливо робітників, які все ще страждали через безробіття. На їх захист виступила РП і посилала свій рейтинг, про що свідчить збільшення її рядів з 5 до 30 тис. в 1932 р. РП, контрольована комуністами, домоглася успіху на місцевих виборах у великих містах. У міській раді Софії, РП отримала 19 з 36 мандатів, що змусило владу скасувати вибори, щоб не допустити комуністів до влади в столиці. У відповідь на рішення уряду у Софії розпочалися демонстрації і страйки, в яких активну участь брали члени РП. Придушуючи активність робітників, посадовці вдалися до репресій, а також у квітні 1933 р. позбавили депутатів від РП мандатів.

Економічна криза загострила розбіжності в уряді, особливо серед тих, хто підтримував Народний Блок. Невдовзі після виборів 1931 р. Блок розпався і уряд Малінова подав у відставку. Новий прем'єр Нікола Мушанов не зупинив протистояння, яке й надалі було пов'язане з поділом посад у прибуткових міністерствах і важливих державних функцій²⁷. У протистояння включилася і буржуазна опозиція, що призвело до краху партії Демократичного Порозуміння.

У травні 1932 р. лідер ПДП Цанков створив партію – Народно-суспільний рух, який опирався на ідеологію фашизму і заявляв (з приходом до влади Гітлера) про зближення з німцями. Іншу позицію займало створене в 1927 р. угруповання «Звено» (Огніво)²⁸. Його лідери симпатизували Франції та шукали зв'язків з Югославією. У внутрішній політиці «Звено» постулювало санацію (оздоровлення) ситуації в країні шляхом створення «надпартійної» влади. Члени «Звена» без поваги ставились до правлячої династії Кобургів і Бориса III.

Партнери – Народно-суспільний рух і «Звено», незважаючи на існуючі між ними відмінності, були єдині у боротьбі проти політичного плюралізму та парламентської форми правління, вважаючи, що Народні збори не здатні вивести країну з кризи. Лідери обох угруповань, прагнули здобути владу шляхом державного перевороту, оскільки не бачили можливості реалізації своїх цілей через парламентську діяльність. Переворот відбувся 19 травня 1934 р. Його здійснила група «Звено», за підтримки офіцерів з Військової Ліги. Він поклав кінець дія-

льності урядів, що формувалися у парламенті, і відкрив шлях до функціонування урядів повністю авторитарних, які чинна до 1989 р. болгарська історіографія, визначала як монархічно-фашистські уряди²⁹.

Переворот 19 травня 1934 р. прийшовся на той час, коли після відставки Кабінету Мушанова (14 травня) Болгарія залишилася без уряду. Підписанти з угруповань «Звено» і Військової Ліги скористалися ситуацією і захопили владу силою. Новий уряд очолив полковник резерву, член Військової Ліги і «Звена» Кімон Георгієв. Не маючи громадської підтримки, уряд міг утримувати свою владу лише позаконституційними методами. До здобутків влади належало призупинення Тирновської Конституції, рішень Народних зборів і діяльності органів місцевого самоврядування, запровадження мораторій на діяльність політичних партій і організацій, введення заборони на проведення агітації та закликів до мітингів, повсюдний суворий контроль за діяльністю органів освіти і ЗМІ. Всі декрети нової влади мали силу Закону. Також було розроблено широку пропаганду ідей єдності болгарської нації і безкласового характеру держави. За новим адміністративним поділом замість 16 районів було створено 7 провінцій, а замість старих профспілок – професійні асоціації³⁰.

Нова влада, правила далі без парламенту і Конституції, опираючись практично на політику попередників. Зросли ще деякі обмеження політичних організацій, встановлені урядом Георгієва. Уряд мав право висилати з країни підозрюваних, закривав нелояльні газети і журнали, але розширив державні організації та профспілки. У жовтні 1935 р. була створена проурядова Болгарська профспілка робітників, аби залучити їх діяти на користь держави.

Проти диктатури Бориса III почали об'єднуватися всі сили, захищаючи парламентську форму правління і виступаючи за відновлення дії Конституції³¹. До цих зусиль також долучились комуністи, але лише під впливом резолюцій VII Конгресу III Інтернаціоналу в 1935 р., які рекомендували створення антифашистських народних фронтів. Г. Димитрова згодом обрали Генеральним секретарем Комінтерну, що посприяло подоланню лівацьких і сектантських виступів болгарських комуністів, а також комуністів з інших країн. Їм важко було встановити контакт з опозицією в країні, яка об'єднувала в останні роки соціал-демократів, т.зв. соціальних фашистів і членів БЗНС-агрофашистів. Згодом шкідливі ідеї були відхилені, а опозиція об'єдналася з лівими партіями в боротьбі проти королівської диктатури. Вони провели переговори з активістами і підтримали вимоги, які подали в травні 1936 р. Борису III в спеціальному меморандумі, підписаному лідерами демократів, лібералів, радикалів, соціал-демократів і народни-

ків. Меморандум закликав до відновлення конституції, проведення парламентських виборів і створення уряду, підзвітного парламенту³².

Щоб заспокоїти опозицію, Борис III змінив частково уряд Кьосеїванова і оголосив вибори до органів місцевого самоврядування. Вони були проведені в березні 1937 р., на основі Закону про вибори, який підняв віковий ценз до тридцяти років, увів освітній ценз тощо³³. Опозиція, яка складалася з п'яти партій-підписантів меморандуму і комуністів, об'єдналася у спільний блок, але припустилася помилки, оскільки не виставила власних кандидатів, а лише роздала виборцям листівки з гаслом «Відновлення Тирновської Конституції», які радила викидати до виборчих урн. Тим самим вона сама позбавила себе активної участі у місцевому самоврядуванні.

Під тиском суспільного запиту про відновлення конституційного уряду було оголошено про проведення виборів до парламенту у березні 1938 р. Опозиційні партії, разом з Болгарською робітничою партією йшли на них з єдиною програмою в Конституційному Блоці. Вибори пройшли на основі нового Закону про вибори, який позбавив права голосу молодь, працівників без постійного місця проживання, військовослужбовців, пожежників і незаміжніх жінок. Попри це, Конституційний Блок здобув 60 мандатів із 160, натомість прихильники уряду отримали 93 мандати.

Висновки. Таким чином, можливість легальної діяльності в Народних зборах ослабила інтерес опозиційних партій до співпраці з комуністами. На місцевих виборах у 1939 р. опозиційні партії ухилилися від створення з ними коаліцій, що покляло кінець Народного Фронту. У зовнішній політиці уряд Бориса III підтримував тісні зв'язки з Третім Рейхом. Про це свідчили взаємні візити на найвищому рівні і широка підтримка Болгарії. Було встановлено досить добрі контакти із західними державами, поліпшилися відносини з балканськими сусідами, але не було між ними тісних зв'язків. Відповідно до цієї політики балансування, було досягнуто відчутних вигод, за якими західні держави і балканські країни погодилися в 1938 р. на перегляд тези про скорочення болгарських збройних сил, записаної в Нейльському мирному договорі.

¹ Косатев Т. Политиката на правителството на Българския земеделски народен съюз по бежанския въпрос (1919-1921) / Тодор Косатев // Политически партии, организации и управления в България. 1879-1944 г. – София : Изд-во на БАН, 1983. – С. 41.

² Белоэмигранты в Болгарии. Воспоминания / под ред. В.В. Чумаченко, П.В. Чумаченко, С.А. Рожкова. – М. : Новые печатные технологии; Синержи, 2013. – С. 8-9.

³ Tanty M. Bałkany w XX wieku. Dzieje polityczne / Mieczysław Tanty. – Warszawa : Książka i wiedza, 2003. – S. 162.

⁴ Близнашки Г. Парламентарното управление в България / Георги Близнашки. – София : Стопанство, 1995. – С. 23.

⁵ История Болгарии в XIX – XX веках. Третье Болгарское царство (1879-1944) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bci-moscow.ru/ru/bulgaria/Bulgaria/History_Bulgaria/History_Bulgaria_XIX-XX/.

⁶ Стоянов Л. Болгарските конституции и институциите на изпълнителната власт / Любен Стоянов // 120 години изпълнителна власт в България. – София : Издателска къща «Гутенберг», 1999. – С. 25.

⁷ Петрова Д. Александър Стамболийски: Държавникът реформатор / Димитрина Петрова. – Ст. Загора : «Община Стара Загора», 1995. – С. 19.

⁸ Радулов С. Управлението на БЗНС и българската буржоазия / Стефан Радулов. – София : Изд-во БЗНС, 1991. – С. 43.

⁹ Близнашки Г. Парламентарното управление в България / Георги Близнашки. – София : Стопанство, 1995. – С. 29.

¹⁰ Грънчаров Ст. Управленският стил на БЗНС / Стефан Грънчаров // 120 години от рождението на Ал. Стамболийски. – София : Издателска къща «Гутенберг», 1999. – С. 96.

¹¹ Петрова Д. Александър Стамболийски: Държавникът реформатор / Димитрина Петрова. – Ст. Загора : «Община Стара Загора», 1995. – С. 17.

¹² Ангелов В. Неизвестни страници от миналото 1919–1923–1925 1944–1956–1968 / Върбан Ангелов. – София : Военноиздателски комплекс «Св. Георги Победоносец», 1993. – С. 52.

¹³ Кёсева Ц. Болгария и русская эмиграция: 1920–1950-е годы / Цветана Кёсева [Пер. с болг., науч. ред. Е.В. Михайлова]. – М.: Русский путь / Библиотека-фонд «РусскоеЗарубежье», 2008. – С. 139.

¹⁴ Димов А. Политически портрет на Александър Стамболийски / Ангел Димов. – Пловдив : ВСИ, 1999. – С. 25.

¹⁵ Панайотова К. Консорциумът и кооперациите в стопанската политика на земеделското правителство (1919–1923) / Капка Панайотова // Исторически преглед. – 1987. – № 4. – С. 77.

¹⁶ Георгиев В. Народният Сговор, 1921–1923 (към началната история на фашизма в България) / Величко Георгиев. – София : УИ «Климент Охридски», 1989. – С. 52–53.

¹⁷ Дерменджиев Х. Цар Борис III: Живот и дело в дати и документа / Христо Дерменджиев. – София: ИКО-Информ, 1990. – С. 73.

¹⁸ Димов А. Политически портрет на Александър Стамболийски / Ангел Димов. – Пловдив : ВСИ, 1999. – С. 33.

¹⁹ Ангелов В. Неизвестни страници от миналото – 1919, 1923, 1925, 1944, 1956, 1968 / Върбан Ангелов. – София : Военноиздателски комплекс «Св. Георги Победоносец», 1993. – С. 56.

²⁰ Болгария [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://www.krugosvet.ru/enc/strany_mira/VOI.GARIYA.html?page=0,11.

²¹ Цанков А. България в бурно време: Спомени / Александр Цанков. – София : Изд. къща «Христо Ботев», 1999. – С. 134.

²² Pioskowiak E. Ewolucja system sprawowania władzy w Bułgarii w latach 1918–1944 / E. Pioskowiak. – Katowice : Wyd. «XXwiek», 1995. – S. 104.

²³ Томашевски Й. Заговорите в политическия живот на България през XX век / Йордан Томашевски // България 1300: Институции и държавна традиция. – София : Изд. на БАН, 1983. – Т. 3. – С. 243.

²⁴ Марков Г. Кабаните бият сами: Насилия и политика в България. 1919–1947 / Георги Марков. – София : «Наука и Изкуство», 1994. – С. 61.

²⁵ Там само. – С. 63.

²⁶ Каменова Е. Царски времена / Емилия Каменова. – Пловдив : Хермес, Сор, 1998. – С. 26.

²⁷ Мушанов Н. Спомени: Дневник / Никола Мушанов. – София : Изд. къща «Христо Ботев», 1992. – С. 40.

²⁸ Цанков А. България в бурно време: Спомени / Александр Цанков. – София : Изд. къща «Христо Ботев», 1999. – С. 237.

²⁹ Марков Г. Военните в изпълнителна власт / Георги Марков // 120 години изпълнителната власт в България. – София : Издателска къща «Гутенберг», 1999. – С. 115.

³⁰ Марков Г. Парола «сабя»: Заговорите и превратите на военния съюз. 1919–1936 / Георги Марков. – София : «Наука и Изкуство», 1992. – С. 84.

³¹ Царе и царедворци (Съст. Панайотов Ф.). – София : Изд. къща «Христо Ботев», 1993. – С. 212.

³² Цураков А. Политици, процеси, атентати / Ангел Цураков. – София : [Изд. авт.], 1998. – С. 45–47.

³³ Цураков А. Правителствата на България / Ангел Цураков. – София : Гей-Либрис, 1996. – С. 31.

УДК:323(4-11)

© Ірина Бутирська
(м. Чернівці)

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ЦСЄ

Ірина Бутирська. Соціальні аспекти політичної трансформації країн ЦСЄ. У статті проаналізовано динаміку соціального розвитку та алгоритм соціальної політики в країнах ЦСЄ на початковому етапі політичних і ринкових змін. Доведено, що зниження за короткий період рівнів доходів населення і високий рівень безробіття, представляли потенційно важливий фактор соціальної напруги, але в жодній з країн ЦСЄ не привели до порушення соціальної стабільності. Незважаючи на окремі страйки й інші форми громадянського протесту, країни ЦСЄ, які здійснювали трансформацію, завдяки збереженню і навіть розширенню системи соціального захисту змогли пройти важкий період лібералізації і стабілізації без серйозних політичних конфліктів. Соціальна політика сприяла здійсненню економічних реформ на їх перших, найважчих, з політичної точки зору, етапах.

Ключові слова: соціальна політика, країни ЦСЄ, політична і економічна трансформація, моделі соціальної політики, «шокова терапія».

Ірина Бутирская. Социальные аспекты политической трансформации стран ЦВЕ. В статье проанализирована динамика социального развития и алгоритм социальной политики в странах ЦВЕ на начальном этапе политических и рыночных изменений. Доказано, что снижение за короткий период уровней доходов и высокий уровень безработицы, представляли потенциально важный фактор социальной напряженности, но ни в одной из стран ЦВЕ не привели к нарушению социальной стабильности. Несмотря на отдельные забастовки и другие формы гражданского протеста, страны ЦВЕ, которые осуществляли трансформацию, благодаря сохранению и даже расширению системы социальной защиты смогли пройти трудный период либерализации и стабилизации без серьезных конфликтов. Социальная политика способствовала осуществлению экономических реформ на их первых, тяжелых, с политической точки зрения, этапах.

Ключевые слова: социальная политика, страны ЦВЕ, политическая и экономическая трансформация, модели социальной политики, «шоковая терапия».

Iryna Butyrskaya. Social Aspects of the Political Transformation of the CEE. The article analyzes the dynamics of social development and social policy algorithm in CEE at the initial stage of political and market changes. Proved that the decrease in the short term income levels and high unemployment, represented a potentially important factor in social tension, but none of the CEE countries have not led to disruption of social stability. Despite sporadic strikes and other forms of civil protest, the CEE countries, who carried out the

transformation, by maintaining and even expanding social protection systems able to undergo a difficult period of liberalization and stabilization without major conflicts. Social policy has contributed to the implementation of economic reforms on their first, heavy, from a political perspective, stages.

Key words: social policy, the CEE countries, political and economic transformation, social policy model «shock therapy».

Постановка й актуальність дослідження. Серед сутнісного змісту найважливіших проблем суспільного розвитку завжди є соціальна складова. Це особливо характерно для тих проблем, з якими зіткнулися й які змушені були вирішувати країни ЦСЄ, що стали на шлях політичної трансформації суспільств і переходу до ринкової економіки. Кардинальні завдання політичної трансформації прямо пов'язані з рівнем вирішення завдань соціальної політики, які можна сформулювати наступним чином: підвищення життєвого рівня населення, усунення абсолютної бідності, зменшення надмірної майнової диференціації, повноцінне функціонування організацій соціальної сфери тощо. Соціальний розвиток значною мірою залежить від політичної ситуації й економічного зростання держави, а сама ситуація і зростання не в останню чергу залежать від платоспроможного попиту населення – важливої характеристики соціальної політики в державі.

Вимоги до соціальної політики різко зростають у періоди глибоких реформ, адже в цих умовах вона покликана пом'якшувати негативні соціальні явища і протиріччя, що неминуче виникають при проведенні реформ, і допомагати населенню адаптуватися до нових умов, сприяти збереженню у суспільстві настроїв на підтримку політичних і економічних реформ, зуміти, зрештою реалізувати на користь людині ті позитивні зрушення в політиці й економіці, до яких повинні привести реформи. Тож соціальна політика в суспільстві, яке трансформується, покликана вирішити цілий комплекс проблем, особливо складних, а іноді й суперечливих завдань, і від її результативності залежить дуже багато. Без перебільшення можна зауважити, що зміст соціальної політики й її результати значною мірою впливають на формування моделі суспільства, принципів його існування, умов життя кожної людини, не лише в даний момент, але й на віддалену перспективу.

Метою статті є дослідження соціальної політики держав ЦСЄ в перше посткомуністичне десятиліття, виявлення спільного й особливого в її розвитку.

З 1989 р., часу системних трансформацій у Центральній і Східній Європі (ЦСЄ), у посткомуністичних державах (Польща, Словаччина, Словенія,

Угорщина, Чехія) до кінця століття внутрішня політична ситуація значно стабілізувалася і було досягнуто відносно стійкого економічного зростання (у порівнянні з низьким рівнем періоду спаду). В інших державах регіону (Болгарія, Румунія, Югославія, Македонія й ін.) до кінця 90-х рр. все ще не вдалося подолати посилення тенденції до спаду економіки та подальшого витіснення цих країн на периферію світового господарства.

Останні дослідження і публікації. Соціальні аспекти політичної трансформації – явище комплексне і багатоганне, тож до цієї проблематики звертаються науковці в кожній з країн ЦСЄ: Л. Бокрош, К. Водічка, Й. Вечернік, Р. Вінтрова, Б. Мілановіч, В. Папава та ін. Крім політичних наук, ці проблеми розглядають з позицій державного управління, права, економіки, широко обговорюють вітчизняні і зарубіжні вчені. Серед українських науковців по даній проблемі опублікували праці Е. Лібанова, О. Скрипнюк, А. Крусян, Н. Хома, І. Ворчакова, а серед зарубіжних вчених – Н. Роуз, П. Тергайт, Е. Гідденс, Дж. Дженсон, О. Добровольська, Р. Грінберг, С. Федоров та ін. При цьому слід вказати, що у вітчизняній науковій думці соціальні аспекти політичної трансформації країн ЦСЄ висвітлені ще недостатньо.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1998 р. обсяг ВВП перевищив до трансформаційний (1989 р.) рівень лише у Польщі (118%) і наблизився до нього в Словенії, Чехії, Словаччині (95-100%). У Болгарії обсяг ВВП у 1998 р. склав 66% від рівня 1989 р., у Румунії – 78%. У 1997-1998 рр. темпи економічного розвитку в країнах сповільнилися, що свідчило про ослаблення тих імпульсів трансформації, які дали початковий поштовх економічному поживленню. Так, у 1997 р. ВВП п'яти найбільш реформованих країн виріс на 4,9%, у 1998 р. зростання склало лише 3,2%. Особливо відчутним зниження темпів зростання було в Польщі, в якій ВВП у 1998 р. зріс на 4,8 % у порівнянні з 6,8% в 1997 р., і в Чехії. Єдиною країною, що істотно прискорила темпи економічного розвитку, виявилася Угорщина, яка вийшла з економічної кризи в 1995-1996 рр. Найскладнішим залишалася економічне становище в Болгарії та Румунії.

Можна констатувати, що, попри певні досягнення, в розвитку ряду країн цього регіону очікування швидкого ефекту від ринкових реформ в еко-

номічній і соціальній сферах не виправдалися. Було очевидно, що для більшості країн ЦСЄ адаптація до західних критеріїв ринкового господарства і подолання значного розриву в економічному розвитку щодо Західної Європи, – процес доволі тривалий. Глибокий економічний спад періоду реформ ще більше посилив цей розрив між країнами ЦСЄ і розвиненим Заходом (див. табл. 1, 2).

Таблиця 1

Валовий внутрішній продукт на душу населення в країнах ЦСЄ в порівнянні з деякими країнами ЄС у 1997 р. (у %, за паритетом купівельної спроможності валют)¹

Країна	Німеччина	Франція	Швеція	Іспанія	Греція	Середній рівень по 15 країнах ЄС
Болгарія	18,1	17,7	20,3	24,5	29,5	19
Польща	30,0	29,2	33,5	40,6	48,8	33
Румунія	20,1	19,6	22,5	27,3	32,8	23
Словаччина	36,8	35,9	41,2	49,9	60,0	43
Словенія	57,5	57,3	65,8	79,6	95,7	60
Угорщина	32,9	32,0	36,8	44,5	53,5	36
Чехія	53,4	52,0	59,8	72,4	87,0	55

Таблиця 2

Валовий внутрішній продукт на душу населення в країнах ЦСЄ в порівнянні з деякими країнами ЄС 1990 р. (у %, розрахунок за \$

Країна	Німеччина	Франція	Швеція	Великобританія	Середній рівень по Європі на загал
Болгарія	37,3	44,9	38,2	35,6	63
Польща	33,0	39,7	33,9	31,4	55
Румунія	30,5	36,6	31,3	29,0	51
Угорщина	40,0	48,2	41,1	38,2	67
Чехословаччина	48,7	58,5	50,0	46,4	82
Югославія	30,1	36,2	30,9	28,7	50

США)²

Визнаючи всю умовність даних, наведених у таблицях 1 і 2 (з урахуванням змін у території, особливостей валютних розрахунків тощо), можна все ж зробити висновок, що до кінця ХХ ст. країнам ЦСЄ не вдалося подолати величезного економічного розриву з розвиненим Заходом. Рівень ВВП на душу населення навіть у найбільш розвинених країнах ЦСЄ не перевершив рівня відсталіх країн Європи – Іспанії та Греції. За оцінками, рівень життя в ЦСЄ загалом становив близько третини від середнього по ЄС.

Водночас для населення всіх країн ЦСЄ були характерні високі соціальні очікування, значною мірою спровоковані широкими соціальними програмами, які впроваджувалися в регіоні в 70-х рр. (хоч зусилля по реалізації цих програм виходили за межі економічних можливостей країн з відповідними негативними наслідками для їх економічного розвитку). Надії підживлювалися також порівнян-

ням з життєвим рівнем найближчих сусідів. Немичче потрібно було подолати ейфорію щодо можливостей ринку вирішити в короткі терміни назрілі соціальні проблеми і забезпечити порівняльний із західними стандартами рівень добробуту населення. Реальні процеси формування нової моделі соціально-економічного розвитку в більшості країн ЦСЄ пішли дещо іншим шляхом, ніж це спочатку намічалось. Виникло багато непередбачених протиріч і труднощів. Проте, варто вказати, що ряд країн регіону продемонстрував значно менш хворобливе і суперечливе просування до мети системної трансформації, ніж це досі вдавалося країнам СНД, в т.ч. і Росії³.

Окремим країнам ЦСЄ (Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина та Словенія), які мали кращі вихідні умови, більш високий рівень підготовки й організації трансформаційного процесу, якості політичної й економічної еліти, вдалося значно швидше і без значних соціальних конфліктів пройти основні етапи лібералізації, приватизації й інституційних змін. Важливу роль у цьому зіграло управління соціальними процесами⁴. Спираючись на досягнуте, вже в кінці ХХ ст. країни ЦСЄ вирішували нові завдання, які виникали в ході проведення інституційних реформ, необхідних для розвитку їх соціально-політичних систем у напрямі зближення з системами країн ЄС.

У перші роки реформ у всіх країнах ЦСЄ відбулося зниження життєвого рівня і погіршення якості життя основної частини населення. Поява масового безробіття і розширення бідності, поглиблення майнової диференціації населення, підірив системи соціальних гарантій – характерні для всіх країн ЦСЄ, хоч у кожній з них був різний ступінь гостроти⁵. При цьому, наголосимо, що ступінь зниження життєвого рівня залежав переважно від досягнутого раніше рівня розвитку соціальної сфери та накопиченого запасу соціальної стійкості. У значно меншій мірі ступінь гостроти соціальних проблем залежав від обраної моделі трансформації («шокова терапія» чи «градуалізм») і особливостей державної соціальної політики⁶.

Стабілізуючими факторами на початковому етапі реформ стали: дрібне підприємництво; відтермінування тих елементів реформ, які найбільшою мірою торкалися інтересів широких верств населення (ця тактика отримала назву «селективного градуалізму»⁷) і створення соціальної «захисної сітки».

«Селективний градуалізм» щодо реформування державних підприємств і лібералізації споживчих цін мав на меті запобігання чи відстрочку соціальних витрат. Багато країн зберігали повністю чи частково контроль за цінами, наприклад, на ліки, деякі види продовольчих товарів, комунальні послуги та квартплату. Більшість країн відносно повільно рухалося також і шляхом приватизації та реструкту-

рування великих державних підприємств, у т.ч. і через побоювання високих соціальних витрат і політичного ризику швидкого зростання безробіття⁸. Так, у Чехії, попри далекосяжні і орієнтовані на ринок реформи, прийняття законодавства про банкрутство тричі відкладалося. Коли воно, зрештою, було прийняте, його впровадження знову відклали⁹.

Велике значення надавалося заходам соціального захисту (соціальної «захисної сітки») для того, щоб пом'якшити ті соціальні витрати, які вже виникли. У всіх країнах ЦСЄ на початку 90-х рр. прийняли соціальні закони, які визначали цілі, принципи та нормативи надання різних видів грошової та натуральної допомоги особам, які опинилися у складних умовах. Зокрема, були утворені спеціальні служби при місцевих органах влади для надання населенню підтримки у кризових ситуаціях, полегшення адаптації. Відбулося залучення альтернативних бюджетних і позабюджетних джерел фінансування соціальної допомоги (у т.ч. за рахунок доходів від приватизації й іноземної допомоги по соціальних програмах), впроваджувалися інші способи соціального захисту¹⁰.

Основні зусилля країни ЦСЄ зосередили на допомозі безробітним, особам похилого віку та сім'ям з дітьми. Між 1987-1988 та 1993-1994 рр. більшість країн збільшили частку соціальних витрат у ВВП на 2-4 %. Так, Угорщина і Польща витрачали на компенсаційні соціальні програми майже 1/5 ВВП¹¹. Втім, ці заходи лише частково пом'якшували ситуацію. Інфляція знижувала реальну вартість соціальних трансфертів. Крім того, більшість трансфертів було спрямовано на конкретні соціальні групи (пенсіонерів, сім'ї з дітьми), а не на бідних всередині цих груп. Відсутність адресності соціальних програм робило їх малоефективними у вирішенні завдання скорочення бідності.

Таблиця 3

Динаміка реальної заробітної плати (у % до попереднього року)¹²

Країна	1990	1993	1995	1996	1997	1998
Болгарія	94	92	93	81	82	125
Польща	66	97	103	106	107	105
Румунія	95	83	103	109	77	104
Словаччина	95	98	104	107	107	103
Словенія	74	111	104	105	103	102
Угорщина	96	96	88	95	105	104
Чехія	95	104	109	109	102	99

Починаючи з 1993-1994 рр., у країнах ЦСЄ відновилася економічне зростання. Відчутно поліпшилися соціальні показники, а насамперед динаміка реальної заробітної плати (див. табл. 3), скорочувалося безробіття, помітно покращилися демографічні показники, інші соціальні індикатори (див. табл. 4). Втім, гострота соціальних проблем серед населення не знижувалась. Більше того, на перший погляд, складалася парадоксальна ситуація: економічний стан поліпшувався, а ставлення населення

до реформ та політичний клімат у суспільствах змінювався в протилежному напрямі, у бік посилення напруги¹³.

Таблиця 4

Коефіцієнт охоплення загальною середньою і вищою освітою¹⁴

Країна	Коефіцієнт охоплення загальною середньою освітою (% населення у віці 18-22 років)		Коефіцієнт охоплення вищою освітою (% населення у віці 18-22 років)	
	1989	1997	1989	1997
Болгарія	30,7	30,6	16,4	27,1
Польща	21,0	31,9	11,6	20,6
Румунія	3,8	20,6	8,8	18,7
Словаччина	15,6	21,5	13,2	17,6
Словенія	19,5*	21,4**	18,2	25,7**
Угорщина	19,7	23,6	13,9	23,8
Чехія	15,9	18,8**	12,7	17,3

Примітки: * – 1993 р.; ** – 1996 р.

Вважаємо, що соціальна ситуація в ЦСЄ у кінці ХХ ст. визначалася наступними різними за своїм характером обставинами. По-перше, спільна мета, яка об'єднувала суспільство – боротьба з «комунізмом», з минулим ладом, заради якої населення було готове тимчасово терпіти погіршення своїх життєвих умов – втратила своє значення. Водночас зникла ейфорія щодо можливостей ринку вирішити в короткі терміни назрілі соціальні проблеми і забезпечити порівняльний із західними стандартами рівень добробуту людей.

По-друге, відбулося драматичне збільшення диференціації доходів у поєднанні з ослабленням перерозподільних можливостей держави. В умовах поглиблення диференціації особливо гострою стала проблема бідності. У недавньому минулому безкоштовна освіта, професійна підготовка та охорона здоров'я були доступними практично всім; гарантувалося (хоча і скромне) забезпечення в старості. Існувала малозабезпеченість, але низький життєвий рівень окремих соціальних груп не означав загрози появи верств, які втрачають соціальні зв'язки з суспільством, нездатних знову включитися у виробничий процес і суспільне життя. В останні роки ХХ ст. така загроза реально існувала¹⁵.

Масштаби бідності в країнах ЦСЄ важко оцінити через різні підходи до критеріїв її оцінки у кожній з розглянутих країн. Якщо використовувати в якості риси (межі) бідності критерій, який застосовують для порівнянь у міжнародній практиці – дохід \$ 4 на день чи \$ 120 на місяць і врахувати купівельну спроможність валют для кожної країни, то на основі даних бюджетів домашніх господарств виходить, що частка населення з доходами нижчими межі бідності збільшилася в Болгарії з 2% у 1989 р. до 15% в середині 90-х рр.; у Польщі – з 6% в 1987-1988 рр. до 20%; в Угорщині – відповідно з 1 до 4%; у Румунії – з 6% у 1989 р. до 59%. У Сло-

ваччині, Словенії та Чехії в 1987-1988 рр. не було населення з доходами нижчими цього рівня, в середині 90-х рр. його частка не перевищувала 1%¹⁶.

Раніше в країнах ЦСЄ широко використовувалися в якості риси бідності – як деякого «бажаного» мінімуму – т.зв. соціальний мінімум (величина, подібна до «мінімального споживчого бюджету», який розраховувався в колишньому СРСР), цей показник публікували і використовували для визначення чисельності бідних, хоча ні в одній з країн не ставилося практичне завдання забезпечити всьому населенню дохід вище цієї величини. За оцінкою Б. Мілановича, величина соціального мінімуму за паритетом купівельної спроможності валют варіювала по країнах в межах від \$ 170 до 300¹⁷.

По-третє, оскільки економічне зростання, яке знову відновилося, не було стійким, в кінці століття особливою нерівномірністю відрізнялася і динаміка основних індикаторів добробуту. Майже всі країни в 1995-1997 рр. відчували помітне зниження рівня доходів. Так, в Угорщині це сталося в 1995-1997 рр. – реальна заробітна плата скоротилася у 1995 р. на 12%, у 1996 р. – на 5%, зростання відновилося лише в 1997 р.¹⁸ У цілому реальні доходи на одного зайнятого склали лише приблизно 80% від рівня 1989-1990 рр.

У Чеській Республіці в 1997 р. були прийняті заходи по жорсткому регулюванню заробітної плати за допомогою заходів податкової, монетарної та адміністративної політики (аж до заморожування заробітної плати в бюджетних установах), у результаті, в 1997 р. її приріст знизився до 2,3% (проти 9% у 1997 р.). У 1998 р. реальна заробітна плата скоротилася на 4% – це найнижчий показник з 1991 р. Істотне зниження темпів зростання заробітної плати розглядалося ключовою умовою стабілізації і відновлення економічної збалансованості. Так, за період трансформації чисті грошові доходи населення Чеської Республіки у порівняльних цінах знизилися на 10%¹⁹. Найвищими були темпи зростання доходів населення у Словенії. У 1992-1996 рр. зріс обсяг виплачуваної заробітної плати (нетто) на 29%, а з урахуванням соціальних трансфертів та інших виплат доходи населення за п'ять років зросли на 44% при зростанні ВВП на 15%. Вже в 1997 р. довелося знизити темпи приросту реальної заробітної плати в порівнянні з 1996 р. з 5 до 3%, а в 1998 р. – до 1%²⁰.

У Польщі, де поступальне зростання доходів не переривалося і в роки економічної кризи, в кінці 90-х рр. через «перегрів економіки» також стояло завдання обмеження платоспроможного попиту. Спроби його обмеження шляхом підвищення ціни споживчого кредиту, як це робилося в 1996-1997 рр., помітних результатів не принесли. Тож польський уряд був змушений навіть вжити деяких

заходів до замороження чи й зниження темпів зростання реальних доходів.

Найважче відбувалося скорочення доходів населення в Болгарії та Румунії. У Болгарії, економіка якої з 1996 р. до першої половини 1998 р. перебувала в глибокій кризі, в 1996 р. реальні доходи населення знизилися на 21%, зниження тривало також у 1997 р. і лише в 1998 р. намітилося деяке їх зростання. У 1998 р. реальна заробітна плата була на 58% нижчою, ніж в дотрансформаційному 1989 р., а реальна пенсія – на 69%. У Румунії в 1997 р. реальна заробітна плата знизилася майже на 25%, в 1988 р. – ще на 10%. У 1998 р. рівень реальної заробітної плати перевищив рівень 1989 р. лише в Чеській Республіці (102%) і наблизився до цього рівня в Словацькій Республіці (91%), Угорщині (92%) та Польщі (87%)²¹.

Висновки. Таким чином, аналіз динаміки соціального розвитку та алгоритм соціальної політики в країнах ЦСЄ на різних етапах політичних і ринкових змін дозволяють зробити наступні висновки. По-перше, зниження за короткий період рівнів доходів населення і високий рівень безробіття, представляли потенційно важливий фактор соціальної напруги, але в жодній з країн ЦСЄ не привели на початку реформ до порушення соціальної стабільності. Незважаючи на окремі страйки й інші форми громадського протесту, країни ЦСЄ, які здійснювали трансформацію, завдяки збереженню і навіть розширенню системи соціального захисту змогли пройти важкий період лібералізації і стабілізації без серйозних політичних конфліктів. Соціальна політика сприяла здійсненню економічних реформ на їх перших, найважчих, з політичної точки зору, етапах. Вважаємо слушним висновок німецьких учених О. Шольца і Х. Томанна про те, що в умовах перехідного періоду, з точки зору перспектив розвитку, інститути соціальної політики здатні бути «продуктивними», забезпечувати необхідну політичну підтримку економічним реформам²². Ця особливість соціальної політики в умовах змін, на думку вчених, ставить під сумнів тезу про те, що справедливість (рівність) завжди має свою ціну чи ефективність, тобто представляє вирахування з неї²³.

По-друге, динаміка економічного зростання, що реально склалася в ході ринкових перетворень, не дозволяла зберегти систему соціальних гарантій, яка сформувалася в роки соціалізму і в основному підтримувалася на початку трансформації. Значний бюджетний дефіцит, що виник, змусив практично всі країни регіону приступити до реформування соціальної «захисної сітки». Ця реформа вирішила два завдання: подолання фінансової неспроможності чинної системи і спрямування її на соціально вразливі верстви населення. У більшості країн відбулося зниження стандартів, які раніше гарантувала держава: не лише кількість і величина різних

засобів, а й офіційна межа бідності. Відбувся перехід від вищих (соціальний і прожитковий мінімуми) до нижчих (базовий мінімальний дохід у Болгарії, мінімальні пенсії в Угорщині і Польщі) умов надання соціальної підтримки. В Угорщині в 1994 р. розробили концепцію мінімальних соціальних гарантій – «пакет Бокроша»: скорочення числа і зниження рівня соціальних виплат (зняття універсальної допомоги на дітей, введення часткової оплати за навчання у вузах тощо); перехід від суб'єктного права при наданні допомоги до принципу зубожіння і від зубожіння соціальної групи – до зубожіння індивіда; у підвищенні ролі місцевого самоврядування, яке активізувало особистість, сім'ю та партнерство державних, громадських організацій, т.зв. муніципалізація соціальної політики, її зміщення по ієрархії управління вниз – на рівень місцевих органів влади та місцевого самоврядування²⁴.

Чеські політики відзначали, що в країні на початковому етапі реформ була реалізована найдорожча у фінансовому відношенні за весь повоєнний час соціальна програма. Згодом, у 1996-1997 рр. у Чехії були прийняті соціальні закони, які передбачали перехід до адресної системи надання допомоги і принципу затребування, скорочення ролі держави та перенесення відповідальності на місцеві органи влади, посилення ролі гуманітарних, церковних, громадянських і приватних суб'єктів у наданні соціальної допомоги. По суті, ці напрями стали загальними для всіх країн з перехідними економіками, які здійснювали реформування системи соціальних трансфертів.

По-третє, економічне зростання, скорочення безробіття, підвищення реальної заробітної плати відбувалися на базі розвитку приватного сектора. У цих умовах вирішення соціальних проблем вимагало інших, ніж діяли, методів і нової ролі та форм державної соціальної політики. Тож системні соціальні реформи в соціальній сфері стали об'єктивною необхідністю.

¹ World Development Report 1997-1998. Knowledge for Development. The World Bank, Oxford University Press. – Washington : D.C., USA, 1999. – P. 190-191.

² Derek Y. Aldcroft and Steven Morewood. Economic Change in Eastern Europe since 1918. – Great Britain : Edward Elgar, 1995. – P. 84.

³ Papava V. The Role of the State in the Modern Economic System // Problems of Economic Transition. – 1994. – Vol. 37. – № 5. – P. 39-40.

⁴ Волновые процессы в общественном развитии. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского университета, 1993. – С. 52.

⁵ Уроки социально-экономических преобразований в странах Центральной и Восточной Европы: Науч. докл. / Подгот. под руководством и ред. акад.

- О.Т.Богомолова. – М. : Изд-во «Российский экономический журнал», 1996. – С. 18-21.
- ⁶ Моделі ринкової трансформації – Градуалізм та шокова терапія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://myrefs.org.ua/index.php?view=article&id=1694&titles=%D0>.
- ⁷ Transforming Post-Communist Political Economies / Ed. By N. Nelson, Ch. Tilly L. Walker. – Washington: National Academy Press, 1999. – P. 249.
- ⁸ Глинкина С. О трансформации экономической системы в странах Центральной и Восточной Европы / С. Глинкина // Общество и экономика. – 2002. – №5. – С. 17.
- ⁹ Vodička K. Dělení Československa. Desetletí poté... / Karel Vodička. – Praha : Volvox Globator, 2003. – S. 203.
- ¹⁰ Vintrová R. Realná a nominální konvergence v zemích středoevropské pětky / R. Vintrová // Politická ekonomie. – 2007. – Vol. 55. – № 2. – S. 209.
- ¹¹ Večerník J. Přístupy k transformaci a sociální reforma v České republice / J. Večerník // Forum sociální politiky. – 2007. – №1. – S. 7-8.
- ¹² Nations in Transit [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/temp/latc.cfm?page=17>.
- ¹³ Sociální politika v Evropské unii. Business-Info.cz: Oficiální portál pro podnikání a export [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.businessinfo.cz/cz/clanek/politiky-eu/sociální-politika-v-evropskeunii/1000521/1926>.
- ¹⁴ Milanovich B. Income Inequality and Poverty During the Transition from Planned to Market Economy / Branko Milanovich. – Washington : The World Bank, 1999. – P. 70.
- ¹⁵ Гринберг Р. Результаты экономических реформ в постсоциалистических странах / Р. Гринберг // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – №3. – С. 22-23.
- ¹⁶ Milanovich B. Income Inequality and Poverty During the Transition from Planned to Market Economy / Branko Milanovich. – Washington : The World Bank, 1999. – P. 65, 68-69.
- ¹⁷ Ibidem.
- ¹⁸ Итоги социально-экономического развития стран Центрально-Восточной Европы в 1997-1998 гг. – М. : ИМЭПИ РАН, 1999. – С. 7, 21, 36, 42-43, 48-49.
- ¹⁹ Statistická ročenka České republiky. 1998. – Praha, 1999. – S. 117.
- ²⁰ Republika Slovenija. Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in inake možnosti. Zakonodaja in dokumenti / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mdds.gov.si/si/zakonodaja_in_dokumenti/veljavni_predpisi/Sistem_denarnih_pomoči_Slovenija.
- ²¹ Итоги социально-экономического развития стран Центрально-Восточной Европы в 1997-

1998 гг. – М. : ИМЭПИРАН, 1999. – С. 55, 76, 79, 98, 112.

²² Welfare States in Transition: East and West / Ed. by Collier, H. Roggemann, O. Scholz and H. Tommann. – Great Britain : Macmillan Press LTD, 1999. – P. 96.

²³ Ibidem. – P. 93.

²⁴ Bokros L. Bástya elvtársat meg akarják ölni / Lajos Bokros [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fn.hir24.hu/nagyinterju/2013/04/20/bokros-lajos-bastya-elvtarsat-meg-akarjak-olni/?action=PrintPage>.

УДК: 327.7:342.732(477)

© Ігор Гаврада
(м. Чернівці)

РОЛЬ МОНІТОРИНГОВИХ ПРОЦЕДУР ПАРЕ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СВОБОДИ СЛОВА В УКРАЇНІ

Ігор Гаврада. Роль моніторингових процедур ПАРЕ в забезпеченні свободи слова в Україні. У статті досліджено процес становлення, сутність та способи функціонування моніторингових процедур ПАРЕ. Проаналізовано резолюції ПАРЕ щодо засобів масової інформації та свободи слова в Україні.

Ключові слова: Рада Європи, Парламентська Асамблея Ради Європи, свобода слова, моніторингові процедури.

Ігорь Гаврада. Роль мониторинговых процедур ПАРЕ Европы в обеспечении свободы слова в Украине. В статье исследовано процесс становления, сущность и способы функционирования мониторинговых процедур ПАРЕ. Проанализировано резолюции ПАРЕ относительно деятельности СМИ и свободы слова в Украине.

Ключевые слова: Совет Европы, Парламентская Ассамблея Совета Европы, СМИ, свобода слова, мониторинговые процедуры.

Ihor Havrada. The Role of PACE Monitoring Procedures in Ensuring Freedom of Speech in Ukraine. The article investigates the process of formation, the essence and the ways of functioning of PACE monitoring procedures; analyzes the PACE resolutions concerning the media activities and freedom of speech in Ukraine.

Key words: the Council of Europe, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, media, freedom of speech, monitoring procedures.

Постановка наукової проблеми та її значення. Забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з перспективою набуття повноцінного членства в Європейському Союзі розглядається як одна із основних засад зовнішньої політики України. Попри те, що серед політичної еліти відсутня одна-стайність в питанні пріоритетності європейського шляху України, незважаючи на те, що в політичному дискурсі час від часу зринає тематика залучення України до ініційованих Росією інтеграційних проєктів, проблема відповідності України певним політико-правовим стандартам залишається актуальною. Вичерпний їх перелік викладений у Копенгагенських критеріях, щодо яких у грудні 1997 р. Європейська Рада зазначила, що «відповідність Копенгагенським політичним критеріям є передумовою початку будь-яких переговорів про вступ»¹. Серед групи політичних критеріїв окремим рядком виділено такі субкритерії як створення та розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних ЗМІ.

Зазначимо, що Україна володіє достатнім набором інструментів, за допомогою яких може досяга-

ти забезпечення цих критеріїв. Окрім власне суверенної можливості впорядковувати питання функціонування мас-медіа та свободи слова через творення законодавчих та підзаконних актів, через діяльність уповноважених органів державної влади, суттєвим чинником мотивації України до виконання означених критеріїв, виступає членство нашої держави в ряді міжнародних організацій, зокрема в Раді Європи. Факт залучення України до діяльності цієї авторитетної міжнародної інституції передбачає і водночас вимагає від неї неухильного дотримання взятих при вступі обов'язків та зобов'язань. Виконання останніх спроможне не тільки інтенсифікувати процес демократичних змін, але й забезпечити якісну відповідність вітчизняного законодавства та політико-правових практик європейським стандартам.

Аналіз останніх досліджень проблеми. Питання функціонування моніторингових процедур ПАРЕ, їхнього впливу на сферу ЗМІ та свободи слова в Україні розглядалося автором цієї розвідки у дисертаційному дослідженні². Упродовж тривалого часу розбудова вітчизняної медіасистеми на основі європейського досвіду розглядається, в основному, з точки зору тих можливостей, які Україна отримає, якщо буде послідовно рухатися шляхом прихильності демократичним стандартам, або втратить, якщо цього робити не буде. Цим аспектам присвячені роботи А. Костирева³, Ю. Кобзара⁴, М. Місьо⁵ та інших дослідників. Однак майже лишуються поза увагою механізми, за допомогою яких європейська спільнота, за посередництва таких організацій як РС та ПАРЕ, може впливати на спрямованість, зусилля та якість політики органів державної влади України, у випадку коли мова йде про дотримання основоположних прав і свобод людини, зокрема свободи слова. Лише поодинокі роботи присвячені окремим аспектам цього питання (О. Коваль⁶, І. Чиж⁷, В. Мармазов⁸ та І. Піляєв⁹). Загалом же в теоретичному осмисленні взаємодії владних органів України та європейських структур залишається багато прогалин, які вимагають свого заповнення.

Формулювання мети та завдань статті. Враховуючи актуальність проблеми, автор ставить за мету проаналізувати моніторингові процедури ПАРЕ з точки зору їхнього впливу на функціонування української медіаполітичної системи. Поставлена мета визначила необхідність розв'язання наступних завдань – визначити сутність моніторингових процедур; простежити процес їхнього становлення; означити способи функціонування та методи їхнього впливу на сферу засобів масової інформації та свободи слова в Україні.

Виклад основного матеріалу. Насамперед значимо, що відсутнє правове визначення поняття «стандарти Ради Європи». Зазвичай під ними розуміють обов'язкові вимоги до систем національного права, що містяться у міжнародно-правових договорах та інших джерелах права Ради Європи, які містять єдині європейські правові вимоги до держав-учасниць і визначають їх діяльність у межах європейського правового простору¹⁰.

Як вказують дослідники, ПАРЄ бере активну участь у розробці європейських стандартів, в тому числі із захисту прав людини, розуміючи під цим визнані європейським співтовариством і закріплені в його документах юридичні норми, а також механізми їх гарантії, захисту та забезпечення на практиці¹¹. Інші ж науковці вказують, що до поняття «стандарти Ради Європи з прав людини» входить поняття «стандарти Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини», яке охоплює як норми Конвенції та протоколів до неї, так і рішення Європейського суду з прав людини¹². Фактично ці стандарти є своєрідними європейськими вимогами до матеріальних та процесуальних норм правого простору. Тобто, це ті принципи і правила, які визначають діяльність держав-учасниць у галузі дотримання прав людини, формулюють мінімальні вимоги до такої діяльності.

Щоб досягнути важливості стандартів Ради Європи варто звернути увагу на те, що згідно зі статтею 3 Статуту РЄ «кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також повинен відверто та ефективно співробітничати в досягненні мети Ради». Водночас стаття 8 регламентує, що «будь-який член Ради Європи, який грубо порушив статтю 3, може бути тимчасово позбавлений права представництва, і Комітет Міністрів може попросити його вийти з Ради згідно зі статтею 7. Якщо такий член Ради не виконує це прохання, Комітет може прийняти рішення про припинення його членства в Раді»¹³. Тобто, такий порядок надає Раді Європи основи та підстави для запровадження наглядових механізмів і контрольних процедур стосовно своїх членів.

Особливо актуалізувалася проблематика моніторингових процедур на рубежі 80-90-х років ХХ ст., коли став очевидним крах соціалістичних режимів Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Новоутворені суверенні держави стали вишукувати своє місце в системі загальноєвропейських відносин та цінностей, від яких вони були відлучені упродовж майже півстоліття. Відтак РЄ, як власне й інші загальноєвропейські структури, постали перед викликом кооптації нових постсоціалістичних держав. Звісно, що був обраний єдиний можливий шлях – поступове включення т.зв. «нових демократій» в європейські процеси переду-

сім через їхнє залучення до роботи таких регіональних акторів як РЄ.

Саме з цією метою в травні 1989 р. було прийнято Резолюцію 917(1989), яка визначала статус «спеціального гостя», який розповсюджувався нові держави європейського континенту, що постали на постсоціалістичних теренах¹⁴. Цей статус, по-суті, був перехідним мостом, своєрідним компенсаторним механізмом на час адаптаційного періоду, що його мала пройти держава перед тим як бути прийнятою до Ради Європи.

Варто зважати, що «нові демократії» (наприклад, Угорщина, Польща, Румунія, Україна тощо) в силу історичних обставин значно «відставали» від інших, «несоціалістичних» європейських країн як в нормативно-правових, так і в прикладних аспектах демократичного врядування, захисту прав людини тощо. Це «відставання» слід було надолужити в стислі терміни, не тільки дотримуючись «букви», але й не розгубивши «духу» правової, демократичної системи РЄ. Звідси стає зрозумілим наскільки важливим для керівних органів РЄ було мати точні відомості стосовно того як і наскільки повно та чи інша держава-претендент впроваджує в суспільно-політичну практику мінімально необхідні стандарти. Відтак з'явилася необхідність у розробці механізму, який дозволяв б адекватно вирішувати окреслену проблему.

Врешті таким механізмом стала процедура моніторингу виконання обов'язків та зобов'язань, яку запровадили у лютому 1993 р. Тоді ПАРЄ прийняла Директиву 485 (1993), у якій доручила своєму Комітетові з правових питань та прав людини «доповідати у випадках, коли виникають проблеми щодо порушення прав людини у державах-членах, в тому числі щодо відповідності рішенням Європейського Суду з прав людини»¹⁵. У червні 1993 р. в Директиві 488 (1993) Асамблея проголосила вимогу, що дотримання взятих на себе зобов'язань є необхідною умовою для повноцінної участі парламентських делегацій держав-членів в її роботі. А тому доручила Комісії з політичних питань та Комітету з правових питань та прав людини «пильно контролювати за дотриманням зобов'язань, які взяли на себе владні структури нових держав-членів Ради Європи та звітуватися перед Бюро кожні півроку, доки усі взяті зобов'язання не будуть виконані»¹⁶.

У квітні 1994 р. ПАРЄ у Резолюції 1031 (1994) визначила, що «процес моніторингу слід розглядати як стимул і керівництво для консолідації демократії в державах, які стали членами з моменту прийняття Резолюції 917(1989)»¹⁷. Те ж стосувалося держав-кандидатів, які взяли зобов'язання стосовно основних принципів РЄ на період розгляду Парламентською Асамблеєю їхніх запитів на членство.

Нинішніх ознак і змісту процедура моніторингу ПАРЄ почала набувати з ухваленням в квітні 1995 р. Директиви 508 (1995), за якою розширюва-

вся мандат Комітету з юридичних питань і прав людини і Комітету з політичних питань щодо здійснення моніторингу за виконанням державами-членами обов'язків і зобов'язань. Зокрема ПАРЄ вказала, що «шукає шляхів зміцнення своєї власної процедури моніторингу, створеної у 1993 році», а тому Асамблея «надала інструкцію своєму Комітету з правових питань і прав людини (для доповіді) та своєму Комітету з політичних питань (для висновку) продовжувати роботу з моніторингу дотримання зобов'язань в усіх державах-членах Ради Європи. Комітет з відносин з європейськими державами, які не є членами Ради Європи має також представити висновок стосовно держав-членів, які раніше мали статус «спеціально запрошених»¹⁸. Цим документом також передбачалося, що «Комітети мають працювати у тісному співробітництві. Вони повинні доповідати безпосередньо Асамблеї. Їхні доповіді мають стосуватися кожна окремої країни та включати проект резолюції з чіткими пропозиціями щодо покращення ситуації в даній країні».

У Директиві 508 (1995) були також передбачені контрольні механізми щодо стимулювання виконання або покарання за невиконання зобов'язань: «Асамблея може санкціонувати постійну неспроможність дотримуватися зобов'язань та відсутність співробітництва в процесі моніторингу через нератифікацію вірчих грамот національної парламентської делегації». У випадку, якщо держава продовжує не дотримуватися своїх зобов'язань, ПАРЄ «може направити рекомендацію Комітетові Міністрів із проханням жити відповідних заходів», які передбачені ст.8 Статуту РЄ¹⁹.

У січні 1997 р. ПАРЄ запровадила принципово новий моніторинговий механізм. Згідно Резолюції 1115 (1997) було створено Комітет з питань дотримання країнами-членами обов'язків і зобов'язань (т.зв. «Комітет з питань моніторингу» чи «Моніторинговий комітет»). Було встановлено, що «моніторинговий комітет несе відповідальність за перевірку виконання зобов'язань, взятих на себе державами-членами відповідно до положень Статуту Ради Європи, Європейської конвенції з прав людини і всіх інших конвенцій Ради Європи, в яких вони є сторонами, а також виконання зобов'язань, взятих на себе владою держав-членів при вступі до Ради Європи»²⁰.

Спочатку до складу Моніторингового комітету входило 65 членів Асамблеї та голови Комітету з політичних питань і Комітету з правових питань та прав людини. У 2000 р. ця кількість була збільшена до 76²¹, а у 2003 р. – до 82 парламентарів²². Процедурою передбачено, що Моніторинговий комітет призначає двох своїх членів-співдоповідачів щодо кожної держави-члена, яка проходить процедуру моніторингу. Як і у Директиві 508 (1995), було встановлено, що Асамблея може покарати «вперте

небажання виконувати обов'язки та прийняті зобов'язання, і відсутність співпраці» (якщо це виявлено в процесі моніторингу) шляхом прийняття резолюції та/або рекомендації, щодо нератифікації повноважень національних парламентських делегацій країни-порушника.

Моніторинговий комітет зобов'язаний щороку або щонайменше раз на два роки представляти Асамблеї звіт щодо країни, яка перебуває під процедурою моніторингу. За потреби Моніторинговий комітет може встановити контакти з допоміжними органами Комітету Міністрів, які є компетентними щодо контролю обов'язків та зобов'язань держав-членів, такими як наприклад Європейська Комісія за демократію через право («Венеціанська комісія»)²³.

Дослідники вказують на такі основні сфери для моніторингу: 1) свобода інформації; 2) функціонування демократичних інститутів; 3) функціонування судової системи; 4) місцева демократія; 5) сили поліції та безпеки²⁴.

Зазначимо, що нова процедура моніторингу запроваджувалася з 25 квітня 1997 р. і у процесі подальшого застосування ПАРЄ кілька разів вносила зміни і доповнення до цього моніторингового механізму, які дещо змінювали його за формою, залишаючи водночас незмінною суть. Зокрема в березні 2005 р. на підставі Резолюції 1431 (2005) були внесені зміни і доповнення щодо порядку початку чи відновлення процедури моніторингу, особливо в умовах т.зв. постмоніторингового діалогу між РЄ та державою-учасницею.

Зокрема йшлося про, те що «звернення з проханням почати або поновити процедуру моніторингу може надходити від: (1) спільних комісій Асамблеї шляхом подання обґрунтованого письмового звернення до Бюро; (2) Комісії з моніторингу, яка готує письмовий висновок, підготовлений двома співдоповідачами. ... коли мова йде про відновлення процедури моніторингу відносно країни, з якою проводиться пост-моніторинговий діалог, письмовий висновок готує голова чи заступник голови Комісії з моніторингу; (3) не менше, ніж 10 членів Асамблеї, які представляють не менше п'яти національних делегацій і двох політичних груп шляхом подання пропозиції щодо прийняття резолюції або рекомендації; (4) Бюро Асамблеї»²⁵.

Проте у цій редакції моніторингового механізму не були належним чином врегульовані форми і способи завершення пост-моніторингового діалогу з державою-членом. Тому у червні 2006 р. з'явилася Резолюція 1515 (2006), яка внесла у Резолюцію 1115 (1997) таку норму: «при звіті перед Бюро Асамблеї з пост-моніторингового діалогу, що проводиться з державою-членом за рішенням Асамблеї, Комісія з моніторингу вказує у своєму відповідному письмовому висновку, чи слід вважати

пост-моніторинговий діалог з цією державою завершеним»²⁶.

Відзначимо, що деякі дослідники вказують, що практика запровадження моніторингу свідчить про певні подвійні стандарти в діяльності ПАРЄ, оскільки формально рівних учасників поділили на дві групи: ті, додержання прав людини в яких є беззаперечним, і «нешодавно прийняті сумнівні демократії»²⁷. Тому з метою унормування моніторингових процедур і уникнення подібних звинувачень ПАРЄ у Резолюції 1515 (2006) звернула увагу, що «за винятком однієї держави-члена процедури моніторингу до теперішнього часу ініціювалися лише стосовно держав-членів, що вступили в Організацію починаючи з 1989 року»²⁸. Виходячи з цього ПАРЄ схвалила ініціативу Комісії з моніторингу про підготовку періодичних доповідей щодо тих держав, які в даний час не піддаються процедурі моніторингу або не беруть участь в пост-моніторинговому діалозі. Зокрема було вирішено, що впродовж 2006-2008 рр. Моніторинговий комітет послідовно підготує по 11 доповідей щодо 33 країн, котрі на той час не брали участі в процедурі моніторингу чи в пост-моніторинговому діалозі. У 2006 р. такі доповіді були підготовлені щодо Андорри, Австрії, Бельгії, Хорватії, Кіпру, Чехії, Данії, Естонії, Фінляндії, Франції та Німеччини.

Отже, ПАРЄ має достатній досвід та належні інструменти моніторингу держав-членів РЄ щодо виконання ними обов'язків та взятих зобов'язань, що дозволяє не лише відстежувати повноту, але й почасти підвищувати якість демократичних процесів. Цю тезу можна аргументувати історією взаємин ПАРЄ та України в питанні забезпечення свободи слова та вільної діяльності мас-медіа в Україні.

Зазначимо, що питання про виконання Україною зобов'язань перед РЄ розглядалося через кожні два роки і щоразу у заключних документах обов'язково містилися параграфи з проблематики ЗМІ. Зазвичай найгостріші реакції щодо забезпечення свободи слова в Україні ПАРЄ виказувала в моменти політичних криз, під час виборчих кампаній, акцій громадянської непокорності чи журналістських протестів.

Наприклад, на початку 1999 р. ПАРЄ наголошувала на тому, що «державні засоби масової інформації повинні розвивати нейтральну та незалежну редакторську лінію, та, у разі започаткування будь-якого судового процесу проти опозиційних засобів масової інформації, він має відбуватися з неухильним дотриманням процедури, без примусу засобу масової інформації, стосовно якого провадиться слідство, до закриття»²⁹.

Наступний прояв уваги РЄ до проблеми обмеження свободи слова в Україні припав на розпал «касетного скандалу». Зокрема у січні 2001 р. ПАРЄ висловила занепокоєність зникненням

Г. Гонгадзе та заявила про готовність допомогти в проведенні експертизи «плівки Мельниченка» та «таращанського тіла». Проте Україна так і не скористалася цією пропозицією, більш того вимоги щодо прискорення і завершення слідства у «справі Гонгадзе» (згодом неодноразово повторені) були фактично проігноровані. І хоча питання санкцій щодо України на розгляд не виносилося ПАРЄ попередила, що «твердження щодо причетності українських органів влади до зникнення пана Гонгадзе може мати дуже серйозні наслідки для функціонування українських інститутів влади»³⁰.

Крім того українській владі також було рекомендовано вжити заходів з метою створення підґрунтя для стабільної і необоротної демократизації в галузі ЗМІ. Пропонувалося скасувати законодавчі положення та практику, що дозволяє позасудове закриття ЗМІ; декриміналізувати наклеп; припинити тиск на медіа через важелі друкування та поширення тощо.

Оскільки січневі зауваження були враховані Україною не повністю, то у Резолюції ПАРЄ 1244 (2001) та Рекомендації ПАРЄ 1513 (2001) від 26 квітня 2001 р. Асамблея зробила висновок, що «Президент, Уряд та Парламент (Верховна Рада) не змогли виконати обов'язки і зобов'язання України, як країни-члена Ради Європи»³¹. Проте уже у вересневій Резолюції 1262 (2001) ПАРЄ відзначила такі досягнуті позитиви як декриміналізація наклепу, впровадження суворіших покарань проти засуджених за переслідування й залякування журналістів, заборону позасудового закриття мас-медіа, створення спеціальної президентської ради з питань політики щодо ЗМІ тощо. Асамблея закликала продовжити вдосконалення правових рамок для ЗМІ та звернулася з вимогою провести повне, прозоре й неупереджене розслідування вбивства І. Александра³². Загалом ця Резолюція носила м'якший характер і була витримана у більш позитивній тональності, аніж попередня.

У 2003 р. в черговій Резолюції 1346 (2003) містилося кілька жорстких висловлювань, зокрема йшлося про: «практику нав'язування журналістам свого роду офіційно затверджених вказівок щодо висвітлення подій (т. зв. «темники») як новоствореного різновиду прихованої цензури»; «брак доступу для опозиційних політичних сил, представлених у парламенті, до електронних ЗМІ, особливо тих, що контролюються державою»; «спроби президентської адміністрації встановити ще жорсткіший контроль над державними, підконтрольними олігархам або незалежними ЗМІ»³³. При цьому Асамблея схвально відгукнулася про зміни, що були закладені Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова»³⁴.

Інтонанції ПАРЄ суттєво змінилися після подій «помаранчевої революції», із резолюцій зникли згадування про утиски свободи слова, переслідування медіа та журналістів. Зокрема у Резолюції 1466 (2005), що прийнята у жовтні 2005 р., вказано, що ПАРЄ «схвалює нову владу за припинення раніше поширеної практики цензурування засобів масової інформації та за забезпечення свободи слова»³⁵. Ще більш компліментарним було звучання Резолюції 1549 (2007), де вказувалося, що «Асамблея визнає досягнення Помаранчевої революції, що дозволили утвердитися в Україні основоположним демократичним свободам: у країні є свобода слова та ЗМІ»³⁶. Зазначимо, що після президентських виборів 2010 р. в зв'язку із певними змінами у медіа просторі України ПАРЄ знову була змушена повернутися до критичних оцінок. Зокрема у Резолюції 1755 (2010) Асамблея «висловлює занепокоєння щодо все більшої кількості заяв та достовірних повідомлень про утиски в останні місяці демократичних прав та свобод, таких як свобода зборів, свобода вираження поглядів та свобода засобів масової інформації. Асамблея вважає, що втручання державних органів ... в роботу журналістів та медіа-організацій є несумісним з демократичним суспільством»³⁷.

Висновки. Таким чином, у стосунках ПАРЄ та України протягом 1999-2003 рр. доволі чітко просліджується тенденція поступового зростання незадоволення європейської спільноти відсутністю послідовного виконання вітчизняними владними органами зобов'язань з утвердження свободи слова та налагодження цивілізованої системи ЗМІ. Неспроможність української влади будувати свої відносини із мас-медіа на основі відкритих та прозорих форм взаємодії, прагнення позаправовими методами контролювати процеси в сфері ЗМІ, фактичне впровадження елементів політичної цензури, що суперечить основоположним принципам демократії, часте ігнорування рекомендацій та закликів ПАРЄ до відмови від авторитарних методів управління інформаційною сферою ставали причинами напруженості та охолодження відносин між офіційним Києвом та Страсбургом.

¹ Копенгагенські критерії / Дніпропетровська ОУНБ, Центр Європейської Інформації. – Укладач Є.Д. Прудченко. – Дніпропетровськ, 2007. – 30 с. – С. 3.

² Політика органів державної влади щодо ЗМІ в Україні: проблеми взаємодії: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / І.О. Гаврада; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2007. – 20 с.

³ Костирев А. Соціально-відповідальна модель функціонування засобів масової інформації як чинник суспільної злагоди в демократичному суспільстві / А.Костирев [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/publ-content.php3?y=1&p=14>.

⁴ Кобзар Ю. Інформаційне законодавство: європейський вектор розвитку / Ю.Кобзар // Віче. – 2003. – №2. – С. 51-55.

⁵ Місьо М. Українське законодавство і захист преси / М. Місьо, Н. Петрова // Свобода висловлювань і приватність. – 2000. – №1-2. – С. 3-34.

⁶ Коваль О. Співробітництво України з Парламентською асамблеєю Ради Європи / О. Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1379/>.

⁷ Чиж І. Україна в Раді Європи / І.С. Чиж – К.: Парламентське вид-во, 2001.

⁸ Мармазов В.Є. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми / В.Є. Мармазов, І.С. Піляєв. – К.: Вентурі, 1999. – 400 с.

⁹ Мармазов В.Є. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції / В.Є. Мармазов, І.С. Піляєв. – К., 2000.

¹⁰ Ганжуров Ю. Імплементация законодавства України до європейських стандартів як комунікативний процес / Ю.Ганжуров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=67&c=1539>.

¹¹ Горшкова С. А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство / С.А. Горшкова. – М.: НИМП, 2001. – С. 15.

¹² Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: [навч. посіб.] / Л.А. Луць. – Львів: Юрид. ф-т Львівського націон. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. – С. 238.

¹³ Статут Ради Європи від 5 травня 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_001/print1360001902743455.

¹⁴ Resolution 917(1989) On a special guest status with the Parliamentary Assembly [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta89/ERES917.htm>.

¹⁵ Order 485 (1993) On the general policy of the Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta93/EDIR485.htm>.

¹⁶ Order 488 (1993) Honouring of commitments entered into by new member states [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assembly.coe.int/ASP/XRef/X2H-DW-XSL.asp?fileid=13691&lang=EN>.

¹⁷ Resolution 1031 (1994) Honouring of commitments entered into by member states when joining the Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=16442&Language=EN>.

¹⁸ Про дотримання державами-членами Ради Європи своїх зобов'язань: Директива 508(1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_157.

¹⁹ Про дотримання державами-членами Ради Європи своїх зобов'язань: Директива 508(1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_157.

²⁰ Resolution 1115 (1997) Setting up of an Assembly committee on the honouring of obligations and commitments by member states of the Council of Europe (Monitoring Committee) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=16526&Language=EN>.

²¹ О реформе методов работы Ассамблеи и структуры ее комиссий: Резолюция ПАСЕ 1220 (2000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5bRussian_documents%5d/%5b2000%5d/%5bJune%5d/Resol1220.asp#TopOfPage.

²² Об увеличении числа мест в Комиссии по соблюдению обязательств государств-членов Совета Европы (Комиссии по мониторингу): Резолюция ПАСЕ 1356 (2003) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/t/R/Parliamentary_Assembly/%5bRussian_documents%5d/%5b2003%5d/%5bMaastricht_2003%5d/Res.-1356-Rus.asp#TopOfPage.

²³ Resolution 1115 (1997) Setting up of an Assembly committee on the honouring of obligations and commitments by member states of the Council of Europe (Monitoring Committee) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=16526&Language=EN>.

²⁴ Павловский В. «Восточная политика» Совета Европы в конце 1980-х - 1990-х гг. / В.Павловский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/510/53/>.

²⁵ О начале процедуры мониторинга и пост-мониторинговом диалоге: Резолюция ПАСЕ 1431 (2005) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/\[Russian_documents\]/\[2005\]/%5BParis%5D/Res1431_rus.asp](http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/[Russian_documents]/[2005]/%5BParis%5D/Res1431_rus.asp).

²⁶ О развитии процедуры мониторинга Ассамблеи (май 2005 г. - июнь 2006 г.): Резолюция ПАСЕ 1515 (2006) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5bRussian_documents%5d/%5b2006%5d/%5bJune2006%5d/Res1515_rus.doc.asp#TopOfPage.

²⁷ Глотов С.А. Конституционно-правовые проблемы сотрудничества России и Совета Европы в области прав человека: дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.02. / С.А. Глотов. – Саратов, 1999. – 465 с.

²⁸ О развитии процедуры мониторинга Ассамблеи (май 2005 г. - июнь 2006 г.): Резолюция ПАСЕ 1515 (2006) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5bRussian_documents%5d/%5b2006%5d/%5bJune2006%5d/Res1515_rus.doc.asp#TopOfPage.

²⁹ Дотримання Україною зобов'язань: Рекомендація ПАРЄ 1335 (1999) від 27 січня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_598.

³⁰ Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні: Резолюція ПАРЄ 1239 (2001) від 25 січня 2001 року // Стандарти Ради Європи у сфері медіа. Законодавчий бюлетень. – К., 2005. – С. 71-72.

³¹ Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації: Резолюції ПАРЄ 1244 (2001) від 26 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_603.

³² Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації: Резолюції ПАРЄ 1244 (2001) від 26 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_603.

³³ Виконання обов'язків та зобов'язань Україною: Резолюція ПАРЄ 1346 (2003) від 29 вересня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_608.

³⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова: Закон України від 3 квітня 2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/676-15>.

³⁵ Виконання обов'язків та зобов'язань Україною: Резолюція ПАРЄ 1466 (2005) від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_611.

³⁶ Функціонування демократичних інституцій в Україні: Резолюція ПАРЄ 1549 (2007) від 19 квітня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_760.

³⁷ Функціонування демократичних інституцій в Україні: Резолюція ПАРЄ 1755 (2010) від 4 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a19.

УДК: 327

© Юлія Герман
(м. Дніпропетровськ)ПАРАДИГМАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕОПОЛІТИКИ
В КОНТЕКСТІ ОСВОЄННЯ КОСМОСУ

Юлія Герман. Парадигмальні трансформації геополітичної науки в контексті освоєння космосу. Розглянуто проблематику розширення предметного поля геополітичної науки за рахунок переносу меж традиційних масштабів поширення могутності національних держав у космос. Проаналізовано тенденції сучасного геополітичного дискурсу у напрямку актуалізації означеної проблематики. Продемонстровано доцільність виокремлення у рамках геополітичної науки окремого парадигмального підходу до аналізу космосу як простору здійснення впливу.

Ключові слова: космос, космічна могутність, космічна геополітика, геополітика, могутність.

Юлія Герман. Парадигмальные трансформации геополитической науки в контексте освоения космоса. Рассматривается проблематика расширения предметного поля геополитической науки за счет переноса границ традиционных масштабов распространения могущества национальных государств в космос. Анализируются тенденции современного геополитического дискурса в направлении актуализации данной проблематики. Показывается целесообразность выделения в рамках геополитической науки отдельного парадигмального подхода для анализа космоса как пространства осуществления влияния.

Ключевые слова: космос, космическое могущество, космическая геополитика, геополитика, господство.

Yuliia German. Paradigm Transformation of Geopolitics in the Context of Open Space Exploration. The necessity of broadening the bounds of geopolitics subject area at the expense of transferring into outer space the boundaries of traditional scales of national state power is considered. Trends of modern geopolitical discourse on actualisation the issue are analysed. Reasonability of differentiation in the framework of geopolitics the separate paradigm for studying the outer space as power space is demonstrated.

Key words: space, space power, space policy, geopolitics, power.

Постановка проблеми та актуальність теми. Динаміка сучасного життя, впевнений галопізм запитів і потреб людства багато в чому визначають масштабність і спрямованість тих змін, які відбуваються сьогодні у сфері управління сучасною державою та її взаємовідносин з іншими учасниками міжнародного процесу, життєві інтереси яких нині все більше виходять за рамки усталеного розуміння категорії «простір». Більше того, з упевненістю можемо констатувати факт появи у сучасному науковому дискурсі тенденцій застосування но-

вих філософських і технологічних підходів до захисту державного суверенітету і одночасно переосмислення природи і функцій геополітичних кордонів. Йдеться про наполегливу потребу застосування спеціальних концептуальних рамок щодо тлумачення значення і перспектив космічної активності, яка стала доступною нам завдяки стрімкому розвитку техніки і технологій, та її взаємозв'язку з економічними стратегіями сучасних держав.

Предметом наукового аналізу проблематика космічного простору як нового фактору могутності держави на світовій арені стає фактично на початку ХХІ ст. у працях Н. Аль Родхена¹, Е. Долмана², Д. Оберга³, Н. Петера⁴ та інших. У сучасному вітчизняному геополітичному дискурсі означена проблематика практично не потрапляє у поле дослідницького інтересу фахівців. Водночас, у роботах О. Дугіна⁵, В. Жданова⁶, Е. Соловйова⁷, та інших впевнено простежується необхідність усвідомлення потреби у розширенні предметних рамок класичної геополітичної науки у зв'язку із актуалізацією знань про космос як нового просторового виміру для здійснення інтересів національних держав.

Метою статті є аналіз особливостей трансформації предметного поля геополітичної науки та її парадигмальних рамок у контексті освоєння космосу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Очевидно, космічна промисловість – це ключовий сектор світового господарства у ХХІ столітті і ставка на освоєння космічних просторів, безумовно, є вирашним ходом у грі, де виклик учасникам роблять світові глобальні процеси. Окрім того, не варто забувати і про те, що сучасні держави для вирішення своїх військово-політичних завдань конструюють принципово нові рамки своїх геостратегічних інтенцій. Відомо, що геостратегія – це одна з ключових категорій геополітики, диференціювати яку, виходячи із географічних характеристик, прийнято на сухопутну, морську, повітряну і космічну. Виходячи з ідей представників класичної, традиційної геополітики, мейнстрімом яких виступає феномен імманетного прагнення держав до розширення свого «життєвого простору» та експансії інших держав, зміст геостратегічних проектів і сьогодні відображає прагнення великих держав до світового панування, але вже в рамках нових географічних вимірів. Ще К. Хаусхофер у своїх спробах розібратися з межами «життєвих просторів» зазначав, що «абсолютних меж більше немає ні на землі, ні на морі, ні в крижаних пустелях полярних ландшафтів ... На планеті більше немає «по man's land» – «нічийної землі ... Прикордонна боротьба

між життєвими формами на поверхні Землі при її перенаселеності стає не мирною, а все більш безжальною, хоча і у більш гладких формах. Той, хто намагається ввести в оману людство щодо цього, несвідомо чи свідомо потурає брехні, навіть якщо вона продиктована співчуттям і милосердям»⁸. Фундаментальна ідея вченого, висловлена ним у кінці 20-х років минулого століття, вже тоді актуалізувала питання стосовно масш-табності можливостей стратегій у процесі реалізації державних інтересів.

Схожі думки і одночасно геніально інтуїтивні траєкторії можливих вимірів, у яких держави зможуть здійснювати своє панування, окреслив Карл Шмітт. Відомий юрист, інтелектуал, продовжувач німецької геополітичної традиції, дуже обережно пише: «Сьогодні знищена колишня, заснована на поділі землі і моря, рівновага. Розвиток сучасної техніки позбавив море його характеру стихії. Додався новий, третій вимір, повітряний простір, як силове поле людської влади та діяльності. Вже сьогодні багато хто вірить у те, що вся Земля, наша планета, є лише аеродромом і посадним майданчиком: родовищем сировини та авіаносцем для космічних польотів. Ця правда виглядає поки що фантастично, проте демонструє, з якою силою сьогодні постає питання про новий номос Землі»⁹.

Безумовно, унікальні можливості, що відкриваються перед тими державами, які освоюють космічний простір, сьогодні визначають динаміку та інтенсивність розвитку космічної індустрії. Невгомість і фізичний зв'язок із Землею – це саме ті характеристики відкритого космосу, використання яких дозволяє здійснювати різного роду задуми, неможливі в умовах земної атмосфери. Перелік цих задумів варіюється від вирішення наукових завдань, питань екології, охорони здоров'я, кліматомоніторингу, комунікацій тощо до укріплення національного престижу держав і, звичайно ж, реалізації військових планів. Зрозуміло, найбільшу увагу політиків, вчених, громадських діячів та просто небайдужих громадян при-вертає процес активної мілітаризації космосу, який сьогодні називають серйозним геостратегічним викликом усьому міжнародному співтовариству¹⁰.

Фактично, космічна могутність у сучасних умовах виходить на рівень сприйняття її у якості невід'ємного ресурсу і одночасно інструменту держави з регіональними або глобальними амбіціями. Така ситуація наполегливо вимагає від академічної спільноти розширення меж класичної геополітичної науки, розуміння і прийняття того факту, що традиційні географічні чинники сьогодні вже не є унікальним феноменом, який визначає геополітичні прагнення. Важливо розуміти, що геополітичний вимір космічної активності полягає, передусім, у тому, що відкриває перед національними урядами нові способи захисту своїх політичних переконань, підтримки національної економіки, дружніх полі-

тичних режимів і загального глобального розвитку. У зв'язку з цим є сенс тлумачити космічну могутність як складову могутності національної держави, а пошук відповідей на питання щодо природи такого роду могутності, меж її поширення, ступеню впливу на світові геополітичні процеси та ін. набуває винятково практичної та наукової значущості.

У сучасному геополітичному науковому дискурсі останнім часом в цілому спостерігається тенденція посилення уваги дослідників до означеної проблематики¹¹. Серед активно досліджуваних питань – динаміка освоєння та використання державами космічного простору, тенденції міжнародного співробітництва з питань освоєння космосу, а також глобальної безпеки і меж мілітаризації космосу. Водночас феномен «космічна могутність», який об'єктивно потребує пильної уваги дослідників, однозначного тлумачення в рамках існуючої геополітичної парадигми не отримав. По суті, єдина всеосяжна концепція, здатна визначити, пояснити і передбачити значення та специфіку національної могутності за допомогою космосу, на сьогодні відсутня. Очевидно, якісні спроби застосування наукового підходу до розгляду феномену космічної могутності як категорії, що розширює рамки традиційної геополітики, і як теорії, і як практики, фактично до кінця XX століття були відсутні. Саме тому стан справ у цій дослідницькій площині, у порівнянні з розробками у рамках традиційного геополітичного підходу, нині можна діагностувати як зародковий, проте перспективний і як такий, що впевнено набирає обертів.

Об'єктивний процес розширення дослідницького поля сучасної геополітики відзначають не лише західні експерти. Так, Е.Г. Соловйов звертає увагу на фактичне існування таких напрямків геополітичних досліджень як «формальна геополітика», «практична геополітика», «популярна геополітика», «структурна геополітика» тощо¹². О. Дугін у своїх працях прямо вказує на те, що у зв'язку з перенесенням озброєнь на земну орбіту і стратегічне освоєння космічного простору, що стало «останнім етапом «стиснення» планети і остаточної релятивізації просторових відмінностей, ... актуальна геополітика крім Суші і Моря змушена враховувати ще дві стихії повітря і ефір (космічний простір)»¹³.

Зрозумілим і важливим для нас в цьому сенсі є наступне – реальна, фактична інтенсифікація інтересу сучасних держав до космічного простору вже виходить за рамки просто стратегії здійснення та забезпечення національних інтересів світових держав. За таких умов геополітичне знання різко розширює межі поля геополітики і, по суті, переживає новий етап у своєму закономірному розвитку, як природна рефлексія у вигляді фундаменталізації значущості освоєння «ближнього космосу».

На початку XXI ст. виходить друком праця Еверетта Долмана «Астрополітика – класична геополітика в космічну епоху». У вказаній роботі Е. Долман не лише зосередився на вирішенні стратегічних завдань у космосі, але і запропонував нове розуміння стратегічності космічного простору. Дослідник пропонує до використання термін «астрополітика», яку розуміє у вузькому сенсі як «продовження первинних теорій XIX і XX ст. глобальної геополітики у вигляді підкорення людиною космосу», а у більш загальному вигляді як застосування чистого реалістичного погляду на змагальну космічну політику держав, а також як розробку законних способів вторгнення людства у Всесвіт¹⁴.

Цікавими є міркування Е. Долмана стосовно необхідності та доцільності розробки нової теорії, яка б обґрунтувала геополітичні підвалини космічної могутності держави. Е. Долман пропонує до розгляду припущення про домінування у космосі за допомогою військової сили. Стратег підкреслює і наполягає на принциповій різниці між категоріями «Astropolitics» і «Astropolitik», які є дотичними лише у наступному – результатом застосування астрополітичного підходу до конструювання феномену державної могутності стануть економічні вигоди і зростання добробуту, які, в свою чергу, позитивно вплинуть на посилення процесів демократизації, обмежуючи тим самим негативні наслідки мілітаризації, заснованої на космічній могутності. З метою повного і всебічного розуміння категорії «Astropolitik» Е. Долман здійснює ретельний аналіз усього теоретичного зрізу геополітики. Виходячи із історично визнаних геополітичних тем, які він представляє у вигляді дослідницьких шкіл, Е. Долман виділяє у складі геополітичного знання наступні зрізи: «фізіо-політика»; німецька школа геополітики; політика балансу сил, або реалполітік; політична географія, що відокремилася від геополітики; класична глобальна геополітика і неокласична геополітика. Від себе він пропонує виділити у рамках геополітичної науки «Astropolitics», і розуміти її як вивчення взаємозв'язку між космічними територіями і технологіями і розвитком політичних та військових стратегій держав. У рамках «Astropolitics» Е. Долман ініціює диференціацію дослідницьких векторів на «Astropolitik», «Astrostrategy» і «Astrographics» (рис. 1).

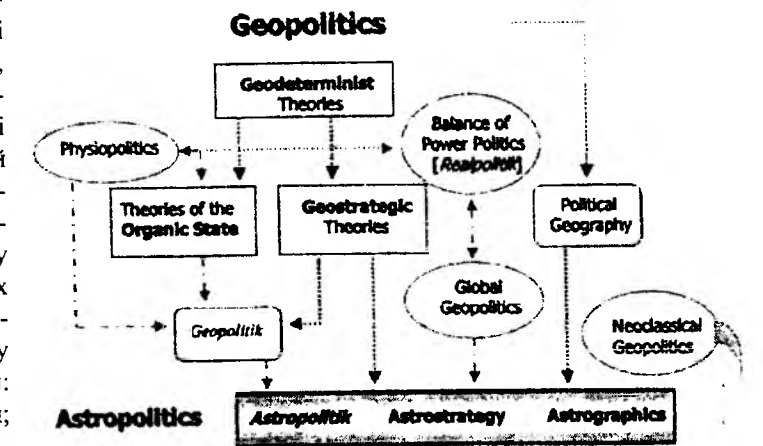
Вирішуючи завдання тлумачення дефініцій, дослідник починає з того, що пояснює хід своїх думок. Так, він відзначає, що термін «Astropolitik» було обрано не випадково, а виключно на підставі його негативної коннотації. «Astropolitik» у системі поглядів Е. Долмана означає детерміністичну політичну теорію, яка використовує категорії державної могутності і контролю над космосом з метою поширення панування однієї держави на територію усієї планети. Формат терміну передбачає появу

такої держави у результаті жорсткого змагального процесу, де переможцем виявляється політично і морально вища нація, культура і економіка. Завдання «Astropolitik», з точки зору Е. Долмана, запропонувати план об'єднання усього людства в один народ і боротьби за Всесвіт у випадку, якщо одного разу перестане працювати модель домінуючої держави.

«Astrographics» інтерпретується Е. Долманом як космічна копія «земних» наукових напрямів – фізичної та політичної географії. «Це опис фізичних характеристик космосу, які походять з політично і технологічно створених кордонів і властивостей (наприклад геостационарна зона, вузька смужка космічного простору, що дозволяє супутникам закріплюватися на орбіті в заданій точці екватору)»¹⁵. На відміну від політичної географії, яка, на думку дослідника, не має синергетичного зв'язку з геополітикою, «Astrographics» є фундаментальним елементом астростратегії.

Рисунок 1.

Структура геополітичного знання по Е. Долману

Висновки. Таким чином, аналіз можливостей розширення предметного поля сучасної геополітичної науки, у зв'язку з актуалізацією і інтенсифікацією процесів освоєння космосу, дозволив сформулювати наступне. Геополітика, і як наука, і як практика, сьогодні однозначно вже не уміщується в рамки класичних категорій, що визначають, насамперед, масштаб і силу могутності держави. В умовах динамічно мінливої політичної та економічної ситуації, зростаючої популярності ідей контролю над космічним простором, потреба і зацікавленість академічної спільноти в теоретичному та контекстуальному осмисленні сучасних геополітичних перспектив більш ніж очевидна. На щастя, поточний аналіз базових у цьому сенсі робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників робить це можливим.

¹ Al-Rodhan N. Meta-Geopolitics of Outer Space: An Analysis of Space Power, Security and Govern-

nance / N. Al-Rodhan. – New York, NY : Palgrave Macmillan, 2012; Al-Rodhan N. Neo-statecraft and Meta-geopolitics: Reconciliation of Power, Interests and Justice in the 21st Century / N. Al-Rodhan. – New York, NY : Palgrave Macmillan, 2009.

² Dolman E. Astropolitik: Classical Geopolitics in the Space Age / E. Dolman. – London: Frank Cass, 2002.

³ Oberg J., Space Power Theory / J. Oberg, B. Sullivan. – Colorado Springs, CO: US Air Force Academy, 1999.

⁴ Peter N. Space Power and Europe in the 21st Century / N. Peter // ESPI Perspectives. – № 21, April 2009. P. 1 – 6; Peter N. The changing geopolitics of space activities / N. Peter // Space Policy Volume 22, Issue 2, May 2006, P. 100–109.

⁵ Дугин А. Основы геополитики / А. Дугин. – М. : АРКТОГЕЯ-центр, 2000. – 928 с.

⁶ Жданов В. Основоположники американской и германской космической политики / В. Жданов // Вестник военного университета. – 2010. – № 1 (21). – С. 81–87.

⁷ Соловьев Э. Современная американская геополитика. Часть 2. Геополитический ревизионизм: основные траектории / Э. Соловьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/sovremennaja_amerikanskaja_geopolitika_chast_2_geopoliticheskij_revizionizm_osnovnyje_trajektorii_2010-12-15.htm.

⁸ Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М. : Мысль, 2001. – С. 55.

⁹ Шмитт К. Новый номос Земли. Пер. с немецкого Ю. Ю. Коринца / К. Шмитт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article1044.htm>

¹⁰ Al-Rodhan N. Meta-Geopolitics of Outer Space: An Analysis of Space Power, Security and Governance / N. Al-Rodhan. – New York, NY : Palgrave Macmillan, 2012. – С. 13.

¹¹ Lembke J. EU Critical Infrastructure and Security Policy: Capabilities, Strategies and Vulnerabilities / J. Lembke // Journal of Current Politics and Economics in Europe, Spring 2002; Sekigawa E. And So It Begins / E. Sekigawa // Aviation Week & Space Technology, April 7, 2003; Wall R. Space-Based Interceptor Gets New Lease of Life / R. Wall // Aviation Week & Space Technology, August 13, 2001.

¹² Соловьев Э. Современная американская геополитика. Часть 2. Геополитический ревизионизм: основные траектории / Э. Соловьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/sovremennaja_amerikanskaja_geopolitika_chast_2_geopoliticheskij_revizionizm_osnovnyje_trajektorii_2010-12-15.htm.

¹³ Дугин А. Основы геополитики / А. Дугин. – М. : АРКТОГЕЯ-центр, 2000. – С. 66.

¹⁴ Dolman E. Astropolitik: Classical Geopolitics in the Space Age / E. Dolman. – London: Frank Cass, 2002. – С. 1.

¹⁵ Dolman E. Astropolitik: Classical Geopolitics in the Space Age / E. Dolman. – London: Frank Cass, 2002. – С. 12.

УДК: 323.1(94.478)

© Оксана Докаш
(м. Чернівці)

ІНТЕНСИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК РЕАКЦІЯ НА ІМПУЛЬСИ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ (1939-1940 рр.)

Оксана Докаш. Інтенсивність політичної діяльності населення Західної України як реакція на імпульси радянської політичної системи (1939-1940 рр.). Аналізуються теоретико-методологічні підходи до визначення характеру та ступеня інтенсивності політичної діяльності. Розкриваються політико-правові та інституційно-процедурні аспекти підготовки та включення Західної України до складу Радянської України. Виявлено найхарактерніші прояви реагування населення краю на імпульси радянської політичної системи через електоральну активність на виборах до Українських Народних Зборів 1939 р., Верховних Рад СРСР та УРСР, місцевих Рад депутатів трудящих 1940 р.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, Західна Україна, політична діяльність, електоральна активність.

Оксана Докаш. Интенсивность политической деятельности населения Западной Украины как реакция на импульсы советской политической системы (1939-1940 гг.). Анализируются теоретико-методологические подходы к определению характера и степени интенсивности политической деятельности. Раскрываются политико-правовые и институционно-процедурные аспекты подготовки и вхождения Западной Украины в состав Советской Украины. Выявлены характерные проявления реагирования населения края на импульсы советской политической системы через электоральную активность на выборах Украинского Народного Собрания 1939 г., Верховных Советов СССР и УССР, местных Советов депутатов трудящихся 1940 г.

Ключевые слова: сталинский тоталитарный режим, Западная Украина, политическая деятельность, электоральная активность.

Oksana Dokash. Intensity of Political Activities of the Western Ukraine Population as a Reaction to Impulses of the Soviet Political System (1939-1940). The body of the article goes on to analyze the theoretical and methodological approaches to determine the nature and degree intensity of political activity. The political, legal, institutional and procedural aspects of the preparation and inclusion of Western Ukraine into the Soviet Ukraine are revealed. We found the most characteristic manifestations of the province's population response to impulses of the Soviet political system through electoral activity in the elections to the Ukrainian National Assembly in 1939, the USSR Supreme Soviet and the Ukrainian SSR, the local Soviets in 1940.

Key words: Stalin's regime, Western Ukraine, political activity, electoral activity.

Постановка наукової проблеми та її значення. Тема роботи є актуальною в науково-теоретичному та практичному розрізах як важлива передумова для усвідомлення негативних наслідків впливу сталінського політичного режиму на характер й ступінь політичної активності населення Західної України та внесення змін у зміст підготовки фахівців, підготовку нових та вдосконалення існуючих навчальних курсів.

Аналіз попередніх досліджень. Теоретико-методологічні засади та конкретно-історичні особливості становлення та функціонування сталінізму як різновиду тоталітарного режиму знаходять своє відображення в дослідженнях вітчизняних політологів¹ та істориків². Специфіку насадження в Західній Україні радянської політичної системи засобами та методами сталінського режиму узагальнюють історики О. Гуменюк³, К. Кондратюк⁴, М. Кучерпа⁵, М. Литвин⁶, політологи В. Гриневич⁷, В. Гулай⁸, Б. Ярош⁹ та ін. Пропонована тема дослідження на основі здійсненого в попередніх публікаціях автора¹⁰ політологічного аналізу причин, характеру та наслідків утвердження сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні із введенням до наукового обігу нових джерел та критичною характеристикою наявного стану наукової розробки проблеми.

Мета і завдання роботи. Метою пропонованої статті є політологічний аналіз активності мешканців Західної України в умовах утвердження сталінського тоталітарного політичного режиму в дискурсі політичної соціалізації та політичної участі.

Розкрити поставлену тему дослідження можна розв'язанням таких завдань:

- теоретико-методологічне визначення поняття та складових політичної діяльності;
- виявлення специфічних форм політичної активності в умовах насадження та функціонування тоталітарного політичного режиму;
- аналіз комунікативних складових реакції мешканців Західної України на докорінні зміни військово-політичної ситуації в зв'язку з початком Другої світової війни та вступом Червоної армії до краю 17 вересня 1939 р.;
- характеристика способів реакції населення Західної України на імпульси радянської політичної системи під час виборів до Українських Народних Зборів 1939 р., Верховних Рад СРСР, УРСР та місцевих Рад депутатів трудящих 1940 р.;
- зазначення форм та масштабів пасивного та активного спротиву утвердження радянської політичної системи засобами та методами сталінізму.

Виклад основного матеріалу. Політичну діяльність можна розглядати як специфічну форму активного ставлення людей до свого суспільного середовища, яка має на меті цілеспрямоване його регулювання та перетворення за допомогою фактора влади. Політичну діяльність класифікують за визначеними критеріями: суб'єктами, об'єктами, змістом, спрямованістю, формою та результатами дій. Кожен з них може бути конкретизований через виділення в його рамках більш вузьких підвидів, напрямів та форм діяльності. Так, залежно від місця, яке суб'єкти політики займають у суспільній та політичній ієрархії, виділяють два основних рівні політичної діяльності: елітарний рівень функціонування владних структур і рівень масової участі.

Становлення індивіда в якості суб'єкта політичної діяльності визначається такими напрямками впливу соціальної групи на процес політичної соціалізації індивіда: усвідомлення групових потреб, інтересів та переведення їх у власні орієнтації та позиції; узгодження дій особистості та групи шляхом досягнення «психологічної» єдності на емоційному, раціональному, вольовому рівнях; консолідації поглядів та організація дій індивідів на основі спільних цілей¹¹.

Головним індикатором існування політичного режиму є політична інтеракція (взаємодія) між людьми, організаціями, яка набуває такого значення (політичності) у випадку: а) взаємодії в процесі реалізації публічної влади; б) взаємодії з метою отримання доступу до реалізації публічної влади або можливості впливати на неї для здійснення своїх цілей та інтересів¹².

Тоталітаризм як тип політичного режиму, передовсім характеризується такими ознаками: забезпеченням порядку як реалізації жорсткої системи правил і принципів, що забезпечують безумовний пріоритет прав та інтересів певного класу, нації, раси або ексклюзивної групи; підміною політичної лояльності жорсткою лояльністю мафіозного типу; офіційною регламентацією усіх сторінок суспільства і людини; загальнонаціональний – класовий харизматичний вождь як засадничий елемент політико-правової ідеології¹³.

Визначальним для становлення тоталітаризму виступала його підтримка населенням, пов'язана з формуванням масового суспільства як суспільства атомізованих індивідів, яким притаманні прагнення до уніфікованості, конформізму, некритичності, уникнення відповідальності, потреба в зовнішньому контролі тощо¹⁴. При цьому, формально громадяни тоталітарної держави є політично активними. Але це переважно стосується їх поведінки, спричиненої вимогами влади активної політичної участі. Натомість так звана пасивність свідомості, притаманна членам тоталітарного суспільства, є потрібною, як для рухів, так і для режимів¹⁵.

Американський політолог Дж. Нагелем розуміє під політичною участю «дії, через які рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності». Ширше аналізують політичну участь М. Каазе та А. Марш, які пов'язують її не тільки з можливостями громадян впливати на уряд та його структуру, а і з можливостями впливу на політичну систему в цілому. Вони значно розширюють зміст категорії політична участь, що дозволяє визначити та досліджувати всі без винятку канали і механізми впливу громадян на політичну систему. До того ж, розуміючи політичну активність як вільну активність громадян, дослідники підкреслюють її добровільний та автономний характер, а принципи мобілізаційних практик вкладають у параметри політичних технологій або недемократичних режимів¹⁶.

Сталінізм же розглядається, перш за все, як суспільна система тоталітарного типу, яка має свої особливості. Окрім рис, притаманних класичним моделям тоталітаризму, сталінський тоталітаризм взагалі і його втілення саме в Україні мали свої специфічні ознаки¹⁷.

Можемо погодитись із А. Томахівим, що внаслідок зовнішньополітичних комбінацій та виходу імперських прагнень сталінізму назовні, Західна Україна стала першим об'єктом насадження, експорту вже сформованого тоталітарного режиму, що супроводжувалось першим для практики сталінізму організованим, збройним опором йому¹⁸.

Початком цього стала заява 17 вересня 1939 р. голови Ради Народних комісарів СРСР В. Молотова, що в «Польщі склалось становище, яке вимагає з боку Радянського уряду особливої турботи стосовно безпеки своєї держави» та від «Радянського уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців і білорусів, які проживають у Польщі, перебуваючи на становищі безправних націй, і які тепер зовсім покинуті на волю випадку», а тому «Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу»¹⁹. В тиражованому радянською пресою та історіографією наказі військам Українського фронту, підписаному командуючим Українським фронтом маршалом С. Тимошенко і членом Військової ради М. Хрущовим, патетично говорилося: «Ми йдемо не як завойовники, а як визволителі наших українських і білоруських братів. Ми визволимо українців і білорусів раз і назавжди від всякого гніту і експлуатації, від влади поміщиків і капіталістів»²⁰.

Неодноразово повторювану радянською пропагандою тезу про те, що своїм визвольним походом Червона армія простягнула руку допомоги західно-українським братам, декотрим з них іронічно доповнювалася: «Нам подають руку, а ноги маємо простягнути самі»²¹.

Ю. Мальована справедливо вказує на необмежений комунікативний потенціал політичних символів, а сама політична символіка, як й її різновид – національно-державна, постає носієм інформації про політичні події, засобом кодування інформації й міжособистісного спілкування політичних акторів між собою та із суспільством²². В окресленому конкретно-історичному контексті, на наше переконання, варто вказати на використання політичної символіки з маніпулятивною метою.

Мешканців Радянського Союзу партійні пропагандисти прагнули переконати, що всюди, куди приходили радянські війська, скрізь були вивішені червоні прапори і лозунги «Спасибі товаришеві Сталіну за визволення!»²³, відразу ж «з'явилися червоні прапори, портрети улюблених вождів товариша Сталіна, товариша Молотова і товариша Ворошилова»²⁴. Однак, як свідчать очевидці, в багатьох галицьких і волинських містах та селах із наближенням Червоної армії були зведені триумфальні арки, прикрашені квітами і синьо-жовтими прапорами, але, наприклад, «коли перші советські солдати ввійшли до Нараєва, ситуація проявилася. Український прапор був здертий і змінений на червоний прапор»²⁵.

Далекими від реальності були твердження радянської пропаганди, що все населення Західної України «жадає пізнати нове, радянське життя» та «люди переконані, що прихід Червоної армії принесе їм нове, світле, радісне та щасливе життя»²⁶.

На тлі розгортання репресивно-каральної практики органів НКВС роль політорганів Червоної армії в організації тимчасових органів влади та управління не мала такого виразного щодо місцевого населення конфронтаційного характеру, зокрема через агітаційно-пропагандистські, нерідко «українізаторські» заходи вони «допомагали» в їх формуванні на рівні міст, містечок та сіл.

Специфічних форм набувало твердження, що «визволений народ обирає у тимчасові управління передових робітників, трудящих селян, інтелігентів, найавторитетніших громадян»²⁷, коли наприклад, 34-й кавалерійській дивізії було «доручено допомогти в створенні місцевого управління» в м. Тереховлі, Рогатині, Ходорові, Бірчі та селянських комітетів в 55 селах²⁸, що на практиці означало призначення відповідних осіб до складу цих квазі-органів місцевої влади та управління. Більше того, на нашу думку, пропагандистською еклектикою, а не відображенням реальних політичних процесів було твердження, що тимчасові органи влади та управління Західної України, «за своїм класовим характером, політичною суттю і завданнями, методами і формами діяльності були революційними органами нової, демократичної влади, влади робітників»²⁹. Насправді, крім загального завдання – досягти максимально швидкого соціального нівелювання населення нових територій з рештою на-

селення республіки – нові органи влади й управління ставили за мету забезпечити «вільне волевиявлення трудящих» для відновлення радянської влади і входження до складу Української РСР³⁰.

27 вересня 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Й. Сталіна був ухвалений план, що передбачав скликання 26 жовтня у Львові Народних Зборів Західної України, які повинні були вирішити питання про входження Західної України до СРСР, про спрямування нової влади, про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію поміщицьких земель³¹.

Для прикриття справжніх намірів керівництва Радянського Союзу та надання юридичному процесу входження Західної України до його складу легітимного характеру та демонстрації активної політичної участі місцевого населення в цьому процесі, з ініціативою про скликання Українських Народних Зборів та організацію Комітету для їхнього проведення до інших тимчасових органів влади звернулось саме Львівське тимчасове управління³². Вже 7 жовтня було опубліковано «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України»³³. Промовистим є той факт, що попри існування Комітету з підготовки до Народних Зборів, рішення про визначення дня голосування 22 жовтня 1939 р. та скликання самих Зборів 26 жовтня того самого року було ухвалене Військовою радою Українського фронту³⁴.

Інтенсивність політичної дії, зокрема, проявляється у реагуванні на імпульси політичної системи через електоральну активність. Проведена під контролем радянських партійних та репресивно-каральних органів виборча кампанія до Народних Зборів Західної України дала очікувані організаторами результати, проте виразно виявила й несприйняття нової влади значною частиною місцевого населення³⁵. У виборах до Народних Зборів Західної України взяло участь 4434 тис. виборців. 90,9% з них проголосували за кандидатів, які були виставлені селянськими комітетами, тимчасовими управліннями, зборами робітників на підприємствах, зборами робітничої гвардії, зборами інтелігенції. В той же час 325,9 тис. виборців проголосували проти запропонованих кандидатів, а 75,9 тис. бюлетенів були визнані недійсними³⁶. За результатами голосування було обрано 1484 депутати. Кандидати в депутати, які балотувалися по 8 виборчих округах Луцької області і по 3 виборчих округах Львівської області, не одержали більше половини голосів та в них було призначено проведення нових виборів³⁷. Опосередковане уявлення про пасивний спротив місцевого, передовсім польського населення, на нашу думку, дають результати виборів по Тернопільщині, де вони залишалися найбільш організованими: проти запропонованих кандидатів висловилося 37 тис. виборців та ще

майже 33,6 тис. бюлетенів були визнані недійсними³⁸.

Акцентувати увагу на масовості політичної участі населення Західної України у виборах до Українських Народних Зборів мали дані про набагато меншу активність місцевого населення «буржуазно-поміщицького сейму» Другої Речі Посполитої: 1922 р. в голосуванні взяло участь 67,9% всіх виборців, 1928 р. – 78,5%, 1930 р. – 74,8%, 1935 р. – 45,9%, 1938 р. – 67,4%³⁹. Маніпулювання цифрами електоральної участі дозволяло замовчувати використання місцевим українським населенням такого методу масової політичної участі як бойкот, коли, наприклад, в 1922 р. у виборах до польського сейму не взяло участь 60, а до сенату – 63% виборців Східної Галичини, тобто, по суті, абсолютна більшість українського населення краю⁴⁰. Далі було визначено, що 24 березня 1940 р. повинні були відбутися вибори депутатів від західних областей до Верховних Рад СРСР і УРСР, а 15 грудня того самого року – вибори до місцевих Рад.

Так, для проведення виборів у Верховну Раду СРСР в західних областях УРСР було утворено 27 виборчих округів по виборах у Раду Союзу і 6 виборчих округів по виборах у Раду Національностей⁴¹. Для проведення виборів до Верховної Ради УРСР було створено 80 виборчих округів. При цьому чисельність членів окружних виборчих комісії складала 828 осіб, а безпосереднє проведення виборів повинні були забезпечити 6248 дільничних виборчих комісії, до складу яких було включено 67 тис. осіб⁴².

За своїми масштабами організаційно-агітаційна підготовка виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР перевищували вибори до Народних Зборів. Так, у Львівській та Дрогобицькій областях до виборів було залучено майже 40 тис. активістів⁴³. На виборах до Верховних Рад СРСР та УРСР на Тернопільщині працювало понад 19,5 тис. агітаторів, 19,4 тис. гуртків з вивчення Конституції та виборчих законів, якими було охоплено майже 774,4 тис. виборців⁴⁴. Тоді ж було проведено 1639 мітингів, в яких взяло участь понад 519 тис. або 56% від загальної чисельності виборців⁴⁵.

Результат такого «народного волевиявлення» був наперед визначений партійними структурами, які добирали відповідних кандидатів на безальтернативній основі, з врахуванням фактів бруталного втручання партійних та репресивно-каральних органів у виборчий процес.

Загалом по західних областях УРСР участь у виборах взяло від 99,03 % виборців при виборах до Ради Союзу Верховної Ради СРСР до 99,98% – Ради Національностей Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР. Частина виборців, які проголосували за кандидатів блоку комуністів та безпартійних складала: до Ради Національностей Верховної

Ради СРСР – 98,05%, Ради Союзу Верховної Ради СРСР – 98,06%, Верховної Ради УРСР – 98,09%⁴⁶.

Попри «всезагальну» підтримку сталінського блоку комуністів та безпартійних мали місце пошкодження бюлетенів, викреслення з бюлетеня кандидата чи інші форми виявлення негативного ставлення до нового політичного режиму. Так, на Тернопільщині на виборах до Ради Національностей та Ради Союзу Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР кількість виборців становила 939, 1 тис. осіб, з яких прийняло участь у межах 910,8 – 932,8 тис. осіб, при цьому в межах 18-19 тис. бюлетенів містилися закреслене прізвище єдиного кандидата та близько 1 тис. були визнані недійсними⁴⁷. У Волинській області, де налічувалось 670 тис. виборців, явка участі склала 99,5% та при цьому 9,3 тис. волинян проголосували проти висунутих кандидатів⁴⁸.

Окружними виборчими комісіями по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській областях було зареєстровано обрання всіх 80 депутатів у Верховну Раду УРСР⁴⁹. При цьому для підтвердження пролетарського складу депутатського корпусу, наприклад, до Верховної Ради Радянської України було висунуто та обрано 29 робітників та 33 селянина та тільки 18 представників інтелігенції⁵⁰.

В ході виборів 15 грудня 1940 р. потрібно було обрати 6 обласних, 200 районних, 80 міських і понад 5 тис. сільських Рад із загальною чисельністю близько 80 тис. депутатів. Робота з підготовки до виборів місцевих Рад проводилась за вже відпрацьованими технологіями. Так до роботи в 90 тис. виборчих комісій (обласних, районних, міських, сільських, окружних, дільничних) було залучено близько 400 тис. виборців. Десятки тисяч агітаторів проводили серед населення агітаційно-пропагандистську роботу, роз'яснювали радянську Конституцію, виборчий закон, знайомили виборців з біографіями кандидатів у депутати⁵¹. Таким чином, за своїми масштабами та характером політична квазіактивність як реакція на імпульси політичної системи під час виборчої кампанії до місцевих Рад не поступалася попереднім виборам.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на основі проведеного аналізу можемо стверджувати наявність специфічних проявів та ступеня інтенсивності політичної діяльності населення Західної України в 1939-1940 рр. Обґрунтовано можемо зазначити реактивну політичну активність мешканців краю як різновид політичної квазіактивності, що характеризує, поряд з іншими сутнісними характеристиками, тоталітарний політичний режим. Описані форми політичної квазіактивності спираліся на інституційно-організовану участь мас у політичному житті через збори, мітинги, демонстрації, лекції, вибори. Варто наголосити, що будь-який вияв політичної пасив-

ності сприймався як неприйнятний для даного типу політичного режиму, а його носії зазнавали тиску репресивно-каральних та ідеологічно-пропагандистських органів. Ведучи мову про масштаби реактивної політичної поведінки під час підготовки та проведення виборів до Українських Народних Зборів 1939 р. та виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР, місцевих Рад депутатів трудящих 1940 р., то вона виявлялася в якості такого домінуючого типу політичної участі як голосування. Разом з тим мали місце факти бойкотування та збройного опору як інших типів політичної участі, які, однак, істотно не вплинули на характер та темпи утвердження сталінського тоталітарного режиму в новому регіону Радянського Союзу.

Перспективним напрямком наступних наукових пошуків може стати дослідження політико-правових механізмів та засобів утвердження сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні та Закарпатській Україні на завершальному етапі Другої світової війни крізь призму політичної поведінки, політичної діяльності та політичної активності.

¹ Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). Монографія [Текст] / С.Г. Вонсович. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2008. – 200 с.

² Терлецька І.В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму : монографія [Текст] / І.В. Терлецька. – К. : Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2009. – 162 с.; Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-рр. : особливості та механізми формування і функціонування : монографія [Текст] / М.О. Фролов. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 828 с.

³ Гуменюк О.В. Радянська західноукраїнських земель у 1939-1941 рр. : методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Гуменюк ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2009. – 20 с.

⁴ Кондратюк К. Становлення і характер радянської влади в Західній Україні (вересень 193 – червень 1941 рр.) / К. Кондратюк, С. Кондратюк // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 2001. - № 5-6. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 347-356.

⁵ Кучерепа М.М. Волинь: 1939-1941 рр. [Текст] / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.

⁶ Литвин М. Сталін і Західна Україна. 1939-1941 рр. [Текст] / М. Литвин, К. Науменко. – К., 2010. – 80 с.; Литвин М. Р. 1939. Західні землі України [Текст] / М.Р. Литвин, О.І. Луцький, К.Є. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім.

І. Крип'якевича Національної академії наук України, 1999. – 152 с.

⁷ Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни [Текст] : автореф. дис. ... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.А. Гриневич ; Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – 31 с.

⁸ Гулай В.В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни : монографія [Текст] / В.В. Гулай. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 460 с.

⁹ Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. ХХ ст.) : монографія [Текст] / Б. Ярош. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – 194 с.; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) : монографія [Текст] / Б.О. Ярош. – Луцьк : «Надстир'я», 1995. – 176 с.

¹⁰ Докаш О. Політика відновлення органів влади та управління західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни : структурно-кадровий зріз / О.Ю. Докаш // Наука і сучасність : виклики глобалізації. – Частина II (юридичні, педагогічні, політичні науки) : Міжнародна конференція, м. Київ, 25 травня 2013 р. – К. : Центр наукових публікацій, 2013. – С. 131-135; Докаш О. Українські Народні Збори 1939 р. як політико-правовий інструмент легітимізації входження Західної України до складу УРСР : нормативно-процедурні аспекти / О.Ю. Докаш // Історико-політичні проблеми сучасного світу : Збірник наукових статей. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2013. – Т. 25-26. – С. 37-41.

¹¹ Ісхакова Н.Г. Політична соціалізація як складова демократизації сучасного суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Н.Г. Ісхакова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – С. 6-7.

¹² Шипунов Г. Категорія «політичний режим» : суть та основні підходи щодо визначення / Г. Шипунов // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – Вип. 18. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – С. 238.

¹³ Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). Монографія [Текст] / С.Г. Вонсович. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2008. – С. 72-73.

¹⁴ Чабанна М.В. Формування масового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / М.В. Чабанна ;

- Национальний ун-т «Киево-Могилянська академія». – К., 2006. – С. 6, 8.
- ¹⁵ Чабанна М.В. Політична культура тоталітарного суспільства [Електронний ресурс] / М.В. Чабанна. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum_nauka/Polit/2008_82/07_chabanna_mv.PDF.
- ¹⁶ Ротар Н.Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаційних процесах перехідного періоду : Монографія [Текст] / Н.Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 20-21.
- ¹⁷ Терлецька І.В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму : монографія [Текст] / І.В. Терлецька. – К. : Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2009. – С. 155.
- ¹⁸ Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / В.Я. Томахів; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – С. 14-15.
- ¹⁹ Речь по радио Председателя Совета Народных Комиссаров СССР тов. В.М. Молотова 17 сентября 1939 г. // Партийное строительство. – 1939. – № 17-18 (сентябрь). – С. 3.
- ²⁰ Білоусов С.М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі. Стенограма лекції [Текст] / С.М. Білоусов. – К. : Т-во для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1949. – С. 27-28.
- ²¹ Наконечний Є. «Шоа» у Львові : Спогади [Текст] / Є. Наконечний. – Львів : Національна академія наук України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2004. – С. 20-21.
- ²² Мальована Ю.Г. Політична символіка як чинник формування суспільної свідомості [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Ю.Г. Мальована; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2013. – С. 11-12.
- ²³ Білоусов С.М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі. Стенограма лекції [Текст] / С.М. Білоусов. – К. : Т-во для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1949. – С. 28.
- ²⁴ Павлов А. Крушение польского государства / А. Павлов // Партийное строительство. – 1939. – № 17-18 (сентябрь). – С. 56.
- ²⁵ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах [Текст] / Ш. Редліх; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 154.
- ²⁶ Павлов А. Крушение польского государства / А. Павлов // Партийное строительство. – 1939. – № 17-18 (сентябрь). – С. 56.
- ²⁷ Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України Українською РСР [Текст] / Б.М. Бабій. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – С. 62.
- ²⁸ Крушельницький А.В. Воссоединение Западной Украины с Советской Украиной : Сентябрь-ноябрь 1939 г. / А.В. Крушельницький, И.М. Нечаев // Советские архивы. – 1979. – № 3. – С. 26.
- ²⁹ Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України Українською РСР [Текст] / Б.М. Бабій. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – С. 76.
- ³⁰ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) [Текст] / І.Б. Усенко, О.М. Мироненко, В.А. Чехович, Л.Ю. Снісаренко, І.В. Музика, Т.І. Бондарук, О.М. Волощенко / Відп. ред.: О.М. Мироненко, І.Б. Усенко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 50.
- ³¹ Когут І. Організація публічного простору врядування у Львові в радянську добу [Електронний ресурс] / І. Когут. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008_2/fail/Kogut.pdf.
- ³² Відозва // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 9 (4 жовтня). – С. 1.
- ³³ Кучерепа М.М. Волинь : 1939-1941 рр. [Текст] / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 39.
- ³⁴ Про день виборів // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 12 (6 жовтня). – С. 3.
- ³⁵ Гриневиц В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни [Текст] : автореф. дис. ... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.А. Гриневиц; Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – С. 13.
- ³⁶ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1949 рр.). Збірник документів і матеріалів / Упоряд. : В. Павлюк та ін. / За ред. П. Гудзенка, Ф. Шевченка. – К. : Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1949. – С. 40.
- ³⁷ Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР [Текст] / Б.М. Бабій. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – С. 98.
- ³⁸ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1949 рр.). Збірник документів і матеріалів / Упоряд. : В. Павлюк та ін. / За ред. П. Гудзенка, Ф. Шевченка. – К. : Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1949. – С. 41.
- ³⁹ Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України Українською РСР [Текст] / Б.М. Бабій. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – С. 97.
- ⁴⁰ Соляр І.Я. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923-1928) [Текст] / І.Я. Соляр. – Львів : Інститут украї-

нознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – С. 36.

⁴¹ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939-1979. Збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 48.

⁴² Лысенко И.В. западных областях Украины / И. Лысенко // Партийное строительство. – 1940. – № 4. Февраль. – С. 21.

⁴³ Нариси історії Львівської обласної партійної організації [Текст] / Авт. колектив: Д.А. Яремчук (крівник) та ін. : Редкол. : Д.А. Яремчук (голова) та ін. – Львів : Каменяр, 1980. – С. 95.

⁴⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 27.

⁴⁵ ДАТО. – Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 26.

⁴⁶ Соколовська Т. Перші кроки соціалістичного будівництва в західних областях УРСР (1939-1941) / Т. Соколовська, І. Толкачов // У боротьбі за радянську владу і соціалізм : Зб. наук. ст. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1960. – С. 97.

УДК: 325.454(71)

«ЗАКОН ПРО ОСВІТУ КОРИННИХ НАРОДІВ»

ЯК СПРОБА РОЗВ'ЯЗАННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ У КАНАДІ

Олег Козачук. «Закон про освіту корінних народів» як спроба розв'язання внутрішньополітичних проблем Канади. Розглянуто сучасні соціально-економічні проблеми корінних народів Канади та внутрішньополітичну напругу в державі. Проаналізовано причини низького рівня життя індіанців, метисів та інуїтів Канади. Визначено, що недосконалість системи початкової і середньої освіти є серйозною перешкодою для представників корінних народів для адаптації та проживання в умовах сучасного канадського суспільства. Досліджено протиріччя між корінними народами та федеральною владою під час публічного обговорення «Закону про освіту корінних народів».

Ключові слова: корінні народи, «Закон про освіту корінних народів», школи-інтернати, Міністерство у справах індіанців та розвитку Півночі.

Олег Козачук. «Закон об образовании коренных народов» как попытка решения внутриполитических проблем в Канаде. Рассмотрена проблема современных социально-экономических проблем коренных народов Канады и связанная с этим внутриполитическая напряженность в государстве. Проанализированы причины современного низкого уровня жизни индейцев, метисов и инуитов Канады. Определено, что несовершенство системы начального и среднего образования является серьезным препятствием для представителей коренных народов при адаптации и проживании в условиях современного канадского общества. Исследованы

Видавництво Львівського університету, 1960. – С. 98.

⁴⁷ ДАТО. – Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 2.

⁴⁸ Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія [Текст] / О.Ю. Ленартович. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 106.

⁴⁹ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939-1979. Збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 48.

⁵⁰ Соколовська Т. Перші кроки соціалістичного будівництва в західних областях УРСР (1939-1941) / Т. Соколовська, І. Толкачов // У боротьбі за радянську владу і соціалізм : Зб. наук. ст. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1960. – С. 97.

⁵¹ Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України Українською РСР [Текст] / Б.М. Бабій. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – С. 126.

© **Олег Козачук**
(м. Чернівці)

противоречия между коренными народами и федеральными властями во время публичного обсуждения «Закона об образовании коренных народов».

Ключевые слова: коренные народы, «Закон об образовании коренных народов», школы-интернаты, Министерство по делам индейцев и развития Севера.

Oleh Kozachuk. «First Nations Education Act» As an Attempt to Solve Canada's Internal Political Issues. The problem of contemporary socio-economic problems of the Canadian indigenous peoples and the related political tensions in the country are considered. The causes of the current Indians, Métis and Inuits' low level life are analyzed. It is determined that the imperfect system of primary and secondary education is a serious obstacle for indigenous peoples in adapting and living under modern conditions of contemporary Canadian society. The contradictions between indigenous peoples and the federal government during a public discussion of the First Nations Education Act are explored.

Key words: indigenous peoples, First Nations Education Act, boarding schools, Department of Indian Affairs and Northern Development.

Освіта завжди була одним з найбільших пріоритетів держави. Канада не є винятком. Проте в суспільстві спостерігається дуже небезпечна тенденція: за даними Асамблеї корінних народів, кількість випускників середньої школи серед представників корінних народів складає 36%, у

порівнянні з 72% у Канаді загалом. Для молоді цієї категорії населення шанс потрапити до в'язниці є набагато вищим, аніж закінчити школу¹. Новий «Закон про освіту корінних народів», який повинен бути прийнятий після загального громадського обговорення у вересні 2014 року, розроблений, щоб змінити і покращити ситуацію.

Мета та завдання статті. Ми не зупинятимемося на таких очевидних речах, як важливість освіти. Ми не розглядатимемо також питання з точки зору педагогіки. Наша мета проаналізувати соціально-політичні реалії в Канаді, пов'язані з поточним рівнем освіти корінного населення. Завданнями даної статті є:

- визначити причини знаходження корінних народів Канади на узбіччі соціального та економічного життя;
- проаналізувати пропонування урядом С. Харпера «Закон про освіту корінного населення»;
- виділити ключові протиріччя в діалозі держави з корінними народами.

У вітчизняній політичній науці означена проблематика проаналізована недостатньо ґрунтовно. Окремі її аспекти в різний час досліджували вітчизняні науковці О. Картунов, В. Євтух, Б. Бабін, Д. Киценко, російські Д. Максимова, В. Фольц, Є. Базанова, канадські Дж. Вайт, М. Болдт, Д. Пуріч, американські Ф. Хоксі та Д. Хоув.

Виклад основного матеріалу. Згідно з переписом 2011 р., 1 400 685 осіб ідентифікували себе як представників корінних народів, які склали 4,3% від сумарного населення Канади². Предки цих людей жили в Північній Америці задовго до прибуття Христофора Колумба і навіть задовго до появи вікінгів на цій території. Корінні народи того часу вели життя, основи якого передавались від покоління до покоління, від батька до сина, від матері – дочці.

Зустрічаючи перші кораблі переселенців з Європи, корінні народи навіть не усвідомлювали тоді, наскільки зміниться їхній уклад життя. Очевидно, що Європа не пропонувала нічого особливого тим, хто вирішив подорожувати в Новий Світ. Це були люди, які шукали спосіб і місце для реалізації своїх амбіцій, а саме: отримання економічної свободи, можливості розпочати нове життя; втеча від правосуддя чи релігійного переслідування. Всіх цих людей об'єднували спільні риси, а саме: надзвичайна рішучість, завзятість і бажання реалізувати їхні мрії.

Варто згадати, що ідея приватної власності на землю була абсолютно незнайома корінним народам. Згідно з їхніми духовними та культурними віруваннями, земля не могла купуватися або ж продаватися, тому не було ніякого сенсу в приватній власності на землю, такої поширеної серед європейців. Ми вважаємо, що саме це основне протиріччя між поглядами корінних народів і

європейських поселенців лягло в основу наявної сьогодні економічної нерівності. Ми не аналізуватимемо детально історичні аспекти нерівності доходів корінного і некорінного населення Канади. Більш важливим для нас є те, що досягнення цієї нерівності між ними включало методи й цілі освіти (ми маємо на увазі асиміляцію як форму державної політики Канади щодо корінних народів), яка завжди була інструментом формування думки молодих громадян.

Школи-інтернати можна назвати одним з прикладів даної політики у сфері освіти корінних народів. Ці школи є ганебним явищем, яке походить із «Закону про індіанців» і заслуговує всебічного вивчення і подальшого викриття цих, без перебільшення, найтемніших сторінок історії канадських корінних народів. За фінансування федерального уряду у 1870-х роках було відкрито багато шкіл-інтернатів. Діти корінних народів віком від п'яти до шістнадцяти років були зобов'язані відвідувати їх. Фактично, мережа шкіл, які стали асиміляційним інструментом уряду, була створена у кожній канадській провінції. Дітей забирали у батьків і змушували жити на відносно далекій відстані від їхнього постійного місця проживання. Очевидно, що ні діти, ні батьки не були задоволені цим, тому ми можемо стверджувати, що діти утримувались цими установами всупереч їхній волі чи волі своїх батьків. Управління школами-інтернатами здійснювалось урядом разом з різними цивільними і релігійними організаціями. Їхньою головною метою було навчити молодих представників корінних народів основам сільського господарства відповідно до європейської моделі і змусити їх бути корисними членами суспільства (звичайно, того суспільства, яке уряд хотів збудувати).

На жаль, є багато ознак того, що школи-інтернати не тільки принижували почуття власної гідності молодих представників корінних народів, а й руйнували їхню культуру, мову і традиції. Ми вважаємо, що цей процес цілком справедливо можна назвати «декультуралізацією» корінних народів у Канаді. Доповнюючи все вищезгадане, варто сказати, що учні цих установ також страждали від туберкульозу (оскільки умови життя сприяли поширенню хвороби), фізичного та сексуального насильства. Багато дітей не змогли витримати це і чимало з них ніколи не повернулися додому.

А ті, хто все ще опирався деградації в прямому і переносному сенсі, замість того, щоб стати «корисним членом суспільства», як того хотів уряд, закінчили школи-інтернати з почуттям, що уряд буде впродовж усього життя піклуватися про них. Багато цих молодих людей повернулися у резервації, втративши почуття власної ідентичності, без бажання до самовдосконалення. Це призводило до алкоголізму та наркоманії, самогубств, злочинів. На нашу думку, школи-інтернати є

однією з найбільш ганебних сторінок у політиці Канади щодо корінного населення.

Повертаючись до сьогоднішніх реалій, варто дати оцінку деяким фактам, а саме такому важливому соціально-політичному аспекту, як показники приросту населення канадських корінних народів, які значно вищі, ніж показники приросту населення Канади загалом. Як ми вже зазначали вище, дані Національного дослідження домогосподарств стверджують, що у 2011 році 1 400 685 осіб ідентифікували себе представниками корінних народів, що становить 4,3% від загального населення Канади. Корінне населення складало 3,8% за переписом 2006 року, 3,3% – згідно за переписом 2001 року і 2,8% – за переписом 1996 року. Його кількість збільшилася на 232 385 осіб, або 20,1% за період між 2006 і 2011 роками, порівняно з показником 5,2% для некорінного населення³.

За результатами інших досліджень, опублікованих у квітні 2013 року Статистичним управлінням Канади, кількість корінного населення в країні може скласти від 1 700 000 до 2 200 000 осіб у 2031 році згідно з найбільш передбачуваним сценарієм, або 4,0-5,3% від загальної чисельності населення. Середньорічний темп зростання корінного населення загалом впродовж цього періоду становитиме 1,1-2,2%, порівняно з 1,0% для некорінного населення⁴. Понад те, за всіма ймовірними сценаріями населення трьох груп, що належать до корінних народів (індіанці, метиси та інуїти), на 2031 рік буде залишатися молодшим, ніж некорінне населення. Середній вік корінного населення зростає з 27 років у 2006 році до 35-37 років у 2031 році. Наймолодшою групою серед корінного населення все одно будуть інуїти, а найстарішою все ще будуть метиси. Для порівняння, середній вік некорінного населення у 2031 році складе близько 43 років⁵. Таким чином, науково обґрунтовано перманентне збільшення частки корінного населення в канадському суспільстві.

Ми вважаємо, що економічні проблеми корінних народів зумовлені багатьма причинами, у тому числі низьким рівнем їхньої освіти, що, власне, призводить до їх неконкурентоспроможності на ринку праці. У часи економічного зростання в країні робочі місця завжди будуть для людей з різним рівнем професійної підготовки, навіть для тих, які не мають особливих навичок. Тим не менш, у часи кризи все змінюється. Спад на ринку праці, який почався восени 2008 року, тривав для корінних народів Канади довше, ніж для некорінного населення. Зайнятість корінного населення скоротилась приблизно однаково у 2009 і 2010 роках, що за два роки склало 7,1%. Це збільшило розрив у показниках зайнятості та безробіття двох вищезказаних частин населення. Оскільки показник зайнятості корінного населення продовжив знижуватися у 2010 році, його менша

частина була учасником ринку праці. У цьому році лише 62,6% корінного населення працездатного віку були задіяні на ринку праці порівняно з 67,1% некорінного населення, тобто різниця склала 4,5%⁶.

Більшість дослідників погоджується, що низький рівень життя є основною причиною усіх проблем аборигенів. Важко не погодитися. Таким чином, з точки зору внутрішньодержавної еволюції Канади загалом, ці проблеми можуть рости пропорційно їх чисельності. Бідність, алкоголізм, наркоманія, злочинність, самогубства – ці проблеми не є специфічними тільки для аборигенів, але й торкаються канадського суспільства загалом. Ось чому ці питання надзвичайно важливі і потребують негайного вирішення. Першим кроком у цьому напрямку повинно стати підвищення рівня освіти представників корінних народів.

Ще на самому початку нашої статті ми згадували жахливу статистику, яка доводить, що молоді представники корінних народів, які живуть у резерваціях, здебільшого навіть не закінчують школу. Наведені факти взяті з витягів звіту Генерального аудитора Канади перед Палатою громад (Глава 4: Програми для корінних народів у резерваціях) у 2011 році. Важко не погодитися, що структурні перешкоди серйозно обмежують надання державних послуг громадам корінних народів і перешкоджають поліпшенню умов життя в резерваціях. До них належать:

- відсутність визначеного рівня обслуговування;
- відсутність законодавчої бази;
- відсутність відповідних механізмів фінансування;
- відсутність організації з підтримки надання місцевих послуг⁷.

Спробуємо розглянути їх більш детально. Більшість послуг, що надаються громадянам на всій території Канади, перебувають у віданні провінційних і муніципальних органів влади, однак не у випадку з резерваціями. Згідно з Конституційним Актом 1982 року, федеральний уряд має виключне право видавати закони з питань, що стосуються індіанців, і земель, зарезервованих для індіанців. Міністерство у справах індіанців та розвитку Півночі (Department of Indian Affairs and Northern Development – DIAND) є головною федеральною організацією, яка здійснює цю владу. Хоча федеральний уряд профінансував впровадження багатьох програм і послуг, ним не було визначено види і рівень якості послуг, які він підтримує. Головним чином через Міністерство, федеральний уряд підтримує надання багатьох послуг у резерваціях, які зазвичай надаються провінційними і муніципальними органами влади. Не є цілком очевидним те, чи федеральний уряд прагне підняти рівень якості й асортименту послуг у резерваціях.

Крім того, законодавство провінцій створює базу для надання послуг. Законодавча база програми

визначає відповідні ролі й обов'язки, права та інші елементи програми, вказує на виключне зобов'язання уряду надавати ці послуги. У результаті чітко окреслюються відповідальність і шляхи фінансування програм.

Федеральний уряд часто розробляє програми підтримки громад корінних народів без створення відповідної законодавчої або нормативно-правової бази для них. Таким чином, представники корінних народів, що живуть у резерваціях, не мають законодавчих гарантій щодо здійснення програм підтримки у таких важливих галузях, як освіта, охорона здоров'я, а також забезпечення питною водою. Натомість, федеральний уряд розробив програми та послуги для корінних народів на основі політичної доцільності. У результаті послуги, надані в рамках цих програм, не завжди є чітко визначеними, й існує плутанина щодо федеральної відповідальності за їх адекватне фінансування.

Федеральний уряд використовує угоди про внески для фінансування надання послуг у районах резервацій корінних народів. Завдяки цим угодам корінні народи отримують певний рівень фінансування, щоб забезпечити здійснення різних програм та надання послуг у своїх громадах. Проте можна виділити певні проблеми, пов'язані з використанням такого механізму фінансування для надання основних державних послуг. Основною серед них є те, що в угодах хоч і стверджується про забезпечення певних послуг чи дій, в них все ж не завжди звертається увага на стандарти обслуговування або результати, яких потрібно досягти.

Впродовж десятиліть провінції створили багато організацій і структур для становлення місцевої системи надання програм і послуг населенню, наприклад, шкільні ради, ради охорони здоров'я, організації соціального обслуговування. Ці організації можуть забезпечувати життєво важливий досвід, кар'єрне зростання і розробку засобів якісного та ефективного надання послуг.

Такі організації є і всередині суспільства корінного населення. Федеральний уряд визначив кожну етнічну групу корінних народів як автономну установу і забезпечує окреме фінансування програм для кожної з них. Багато з цих етнічних груп є дуже малими, і часто складаються з громад чисельністю менше 500 жителів. По всій Канаді є понад 630 етнічних груп, які належать до корінних народів, багато з них стикаються з проблемою відсутності досвіду, щоб належно виконувати адміністративні вимоги щодо надання основних програм у своїх резерваціях. У них часто немає шкільних рад, рад з питань охорони здоров'я або інших регіональних органів, які підтримували б і допомагали органам влади корінних народів у забезпеченні надання послуг членам суспільства.

Пропонований «Закон про освіту корінних народів» забезпечить основу для досягнення кра-

щих результатів шляхом здійснення реформ з питань:

- чіткого визначення ролей та відповідальності;
- посилення управління та підзвітності;
- забезпечення потреби стабільного та прогнозованого фінансування.

Ось чому підвищення кількості випускників шкіл серед представників корінних народів є спільною метою уряду та батьків, освітян і лідерів корінних народів. У 2011 році уряд та Асамблея корінних народів створили національну комісію, яка в своїй доповіді в лютому 2012 року висунула низку рекомендацій щодо реформування системи освіти корінних народів.

В економічному плані дій на 2012 рік уряд висловив прагнення працювати з першими народами, щоб до вересня 2014 року прийняти «Закон про освіту корінних народів». Цей закон створить структуру і стандарти, необхідні для забезпечення потужнішої, більш відповідальної та підзвітної системи освіти у резерваціях. Уряд також дослідив механізми для забезпечення стабільного, передбачуваного і регулярного фінансування початкової та середньої освіти корінних народів.

Уряд Канади має намір фінансувати школи, щоб створити якісне навчальне середовище для учнів корінних народів у резерваціях. З 275 млн. дол., виділених у бюджеті 2012 року на вирішення питань освіти корінних народів, 175 млн. доларів будуть використані для будівництва і відновлення шкіл у резерваціях, а також для забезпечення учнів корінних народів кращими умовами навчання. Решта 100 млн. дол. будуть спрямовані на забезпечення програм ранньої грамотності та надання інших послуг і допомоги школам та студентам корінних народів, щоб зміцнити їхні відносини з шкільною системою провінцій⁸.

Спробуємо ж з'ясувати, чи збігаються вимоги до освіти корінних народів із намірами та намаганнями уряду.

Насамперед, варто дослідити, які цілі і вимоги корінні народи висувають до системи освіти. Асамблея корінних народів визначає наступні вимоги:

1. Узгодження – федеральні і провінційні уряди повинні врегулювати права корінних народів з освітніми актами по всій країні для забезпечення узгодженості з конституційними положеннями;
2. Гарантування освіти корінних народів – забезпечення бюджетної основи фінансування освіти корінних народів;
3. Стабільність – встановлені законом процедури фінансування, засновані на реальних витратах, індексації і відповідного ставлення до північних і віддалених общин;
4. Системність – освіта корінних народів повинна підтримуватися професійними і підзвітними інститутами, які б надавали послуги в сфері освіти другого і третього рівня;

5. Підтримка та партнерство – створення навчального середовища в суспільстві корінних народів, зв'язок з державними та приватними організаціями, які б інвестували в школи для корінних народів⁹.

Після попередніх консультацій з Асамблеєю щодо введення в дію «Закону про освіту корінних народів», вимоги останніх можна звзити до наступних:

1. Корінні народи забезпечуються систематичним та відповідним фінансуванням, яке задовольняє потреби всіх племен у резерваціях;
2. Будь-який законодавчий акт, який впливає на освіту корінних народів у резерваціях, повинен бути схвалений їх лідерами до того, як його представлять в парламенті;
3. Збереження рідної культури, особливо рідних мов, повинно бути основою будь-якої місцевої навчальної програми¹⁰.

«Закон про освіту корінних народів» створюється, щоб стати наступним правовим полем битви з федеральним урядом для лідерів корінних народів, які побоюються, що закон буде нав'язано федеральним урядом без проведення належних консультацій. Дехто з лідерів навіть не сідає за стіл переговорів. Уряд приступив до консультацій з питань законодавства в кінці 2012 року, також був опублікований дискусійний посібник з цього питання¹¹.

Важливо відзначити, що «Закон про освіту корінних народів» уже першим реченням стверджує, що відповідальність за підвищення рівня освіти серед корінних народів лягає не тільки на федеральний уряд, а й, власне, на самі корінні народи, що, на нашу думку, досить слушно.

Ми наголошуємо, що пропонований «Закон про освіту корінних народів» створив би сильну і підзвітну систему освіти корінних народів шляхом встановлення певних обов'язкових універсальних стандартів для всіх шкіл корінних народів.

Пропонований закон поставить вимогу, щоб послуги для студентів і шкіл, які є звичними для провінційної системи освіти, були доступними і в системі освіти корінних народів. Нормативи для вчителів, навчальних програм, закінчення навчального закладу, оцінювання повинні узгоджуватися з уже існуючими нормативами у провінціях та територіях Канади. Це створило б такий же рівень гнучкості на місцях, який уже існує в провінційній системі освіти. Корінні народи матимуть змогу розвивати й адаптувати навчальні матеріали, вони визначатимуть курс навчання, програмуючи такий, що відповідає місцевим потребам.

З іншого боку, ми не можемо сказати, що зміни в системі освіти є єдиною вимогою для поліпшення становища корінних народів у Канаді. У той час як більш значні досягнення в освіті корінних народів дозволять певною мірою подолати існуючу

нерівність у доходах – а зростання підтримки освіти може стати чи не найважливішою інвестицією, спрямованою на покращення економічних можливостей корінного населення Канади – все ж освіта сама собою не може повністю компенсувати нерівність, яка зберігається.

По суті, більша частка некорінних канадців з вищою освітою ніяк не пояснює, чому вони, закінчивши коледжі, училища, будучи випускниками школи чи навіть не закінчивши середню школу, все ж заробляють більше, ніж корінне населення з тим же рівнем освіти.

Представники корінного населення з вищою освітою заробляють більше, ніж раніше, і рівень їх працевлаштованості приблизно дорівнює рівню решти канадців, але все ж залишається відкритим питання, чому представник корінного населення повинен отримати ступінь бакалавра, щоб розраховувати на доходи і рівень зайнятості, подібний до того, який є в інших канадців без жодної вищої кваліфікації¹². Зрозуміло, що «Закон про освіту корінних народів» не є універсальним рішенням, яке враз ліквідує всі проблеми з нерівністю доходів. Хоча освіта і є головним детермінантом рівня доходів всіх груп населення, корінних і некорінних, все ж суспільство – це не лише люди з вищою освітою, і не потрібно чекати, що так буде в майбутньому.

«Закон про освіту корінних народів» без перебільшення є необхідним законодавчим впровадженням змін, яких вимагають корінні народи Канади у системі освіти. Однак зараз громадське обговорення закону показує, що більшість корінних народів сприймає «Закон про освіту корінних народів» без особливого ентузіазму. Деякі з лідерів заявляють, що зустрічі з невеликою кількістю обраних людей (до 30 за сесію) не дають корінним народам шанс сказати вагоме слово у розробці власної системи освіти, і вони побоюються, що уряд не візьме до уваги різні потреби окремих народностей корінного населення Канади. Морлі Гугу, регіональний керівник Асамблеї корінних народів у Новій Шотландії та Ньюфаундленді, який також є відповідальним за сферу освіти в організації, підсумував: «Уряд приймає «Закон про освіту корінних народів» з єдиними мірками і хоче, щоб вони підійшли всім, що абсолютно нікуди не годиться. Зрештою, це є система освіти, створена для нас, але не нами. Вони збираються провести сім сесій консультацій і потім сказати: «Ми проконсультувалися». І складуть законопроект, і розішлють його, як вони й обіцяли, але без жодних гарантій, що зміни будуть внесені, і, зрештою, скажуть канадцям: «Що ще ми можемо зробити? Ми спілкувалися з ними і дали їм проект закону. Тепер ми, вважаючи, що такий варіант найкращий для них, збираємось прийняти його, адже вони так і не можуть сформулювати свою думку»¹³.

Крім того, що даний закон не включає в себе найрізноманітніші характерні особливості більш ніж 630 канадських корінних племен, є ще одна істотна помилка: закон нав'язується владою. Після того, як вожді племен в Онтаріо заявили, що вони не візьмуть участі у процесі консультацій, їх регіональний координатор Стен Берді заявив: «Процес по суті є зневажливим і обмежується лише темами, в обговоренні яких зацікавлений федеральний уряд. Вони не звертатимуться до питань дискримінаційних прогалин у фінансуванні, які існують, і є очевидним, що результати вже визначені наперед»¹⁴.

Висновки. Можна підсумувати, що кожна окрема спільнота корінних народів залишилась сам на сам у питанні розробки і надання освітніх послуг. Частина корінного населення в канадському суспільстві має сталу тенденцію до збільшення. Школи корінних народів діють без законодавчого визнання і не мають на те повноважень. Зусилля федеральної політики з цього питання спрямовуються, в кращому випадку, на вирішення окремо взятих моментів або ж на часткове розв'язання проблеми. Міністерство вимагає від корінних народів надавати учням освіту на рівні з провінційними і територіальними закладами, хоча при цьому ж не надає їм ніякої значущої підтримки, за допомогою якої можна було б цього досягти. Насправді не відомо, хто, зрештою, несе відповідальність за результати освіти і послуги, які надаються учням з корінних народів¹⁵.

Ми вважаємо, що реформа освіти корінного населення є терміново необхідною. Для того, щоб забезпечити гідну освіту для дітей корінних народів, всі повинні визнати, що остання не може бути лише справою під віданням місцевої адміністрації. Настав час перейти від нинішнього ситуаційного, несистемного управління освітою до повної законної відповідальності органів влади корінних народів за комплексну систему початкової та середньої освіти у резерваціях. Ми вважаємо, що цілі підвищення якості освіти повинні включати скасування залежності, фактично закріпленої «Законом про індіанців». Належно профінансоване управління органами корінних народів системою освіти може прокласти шлях до навчальних досягнень та культурного оновлення, необхідних для виведення останніх із залежності аж до повноцінного партнерства.

¹ Woods M. First Nations leaders fear First Nation Education Act will be federally imposed without adequate consultation // O, Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://o.canada.com/news/national/first-nations-leaders-fear-first-nation-education-act-will-be-federally-imposed-without-adequate-consultation/>.

² Aboriginal Peoples in Canada: First Nations People, Métis and Inuit // Statistics Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/as-sa/99-011-x/99-011-x2011001-eng.pdf>.

³ Там само.

⁴ Population Projections by Aboriginal Identity in Canada, 2006 to 2031 // Statistics Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.statcan.gc.ca/pub/91-552-x/91-552-x2011001-eng.htm>.

⁵ Там само.

⁶ Usakalas J. Aboriginal People and the Labour Market: Estimates from the Labour Force Survey, 2008-2010 // Statistics Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.statcan.gc.ca/pub/71-588-x/71-588-x2011003-eng.pdf>.

⁷ The 2011 Status Report of the Auditor General of Canada. Chapter 4: Programs for First Nations on Reserves // Office of the Auditor General of Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oag-bvg.gc.ca/internet/docs/parl_oag_201106_04_e.pdf.

⁸ First Nation Education Act. Canada's Economic Action Plan // Government of Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://actionplan.gc.ca/en/initiative/first-nation-education-act>.

⁹ AFN Policy Areas: Education // Assembly of First Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.afn.ca/index.php/en/policy-areas/education>.

¹⁰ Ibbitson J. Can the First Nations Education Act Achieve a Passing Grade? - The Globe and Mail. – 2012. – December, 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theglobeandmail.com/news/politics/can-the-first-nations-education-act-achieve-a-passing-grade/article6077791/>.

¹¹ Developing a First Nation Education Act: Discussion Guide // Government of Canada Publications. Aboriginal Affairs and Northern Development Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aadnc-aandc.gc.ca/DAM/DAM-INTER-HQ-EDU/STAGING/texte-text/edu_dfnea_guide_1355149831546_eng.pdf.

¹² Wilson D. The Income Gap Between Aboriginal Peoples and the Rest of Canada // Canadian Centre for Policy Alternatives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.policyalternatives.ca/sites/default/files/uploads/publications/reports/docs/Aboriginal%20Income%20Gap.pdf>.

¹³ Woods M. First Nations leaders fear First Nation Education Act will be federally imposed without adequate consultation // O, Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://o.canada.com/news/national/first-nations-leaders-fear-first-nation-education-act-will-be-federally-imposed-without-adequate-consultation/>.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Reforming First Nations Education: From Crisis to Hope. Report of the Standing Senate Committee on Aboriginal Peoples // Parliament of Canada [Елек-

УДК: 327.2

ВПЛИВ ОСОБИСТІСНОГО І УПРАВЛІНСЬКОГО РІВНЯ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ

Тарас Лаврук. Вплив особистісного і управлінського рівня на реалізацію геополітичних перспектив. У статті досліджено геополітичну дійсність, її актуальну (актуалізовану) та потенційну (евентуальну, вірогідну) складові. Визначено, що актуалізований сегмент імплементується у політичну та світоглядну реальність в результаті взаємодії багатьох факторів, потенційний сегмент констатує об'єктивні передумови становлення геополітичної вірогідності за певними алгоритмами і динамікою. Окрім об'єктивних чинників для втілення в життя геополітичного потенціалу, велике значення має суб'єктивний чинник – світоглядний і волевий рівень політико-управлінської еліти.

Ключові слова: об'єктивні та суб'єктивні чинники, геополітичні перспективи, реалізація потенціалу, геополітична дійсність, роль особи, якість політичної еліти.

Тарас Лаврук. Влияние личностного и управленческого уровня на реализацию геополитических перспектив. В статье исследована геополитическая действительность, ее актуальная (актуализированная) и потенциальная (эвентуальная, вероятностная) составляющие. Определено, что актуализированный сегмент имплементируется в политическую и мировоззренческую реальность в результате взаимодействия многих факторов, потенциальный сегмент констатирует объективные предпосылки становления геополитической вероятности по определенным алгоритмам и динамике. Кроме объективных факторов для воплощения в жизнь геополитического потенциала большое значение имеет субъективный фактор – мировоззренческий и волевой уровень политико-управленческой элиты.

Ключевые слова: объективные и субъективные факторы, геополитические перспективы, реализация потенциала, геополитическая действительность, роль личности, качество политической элиты.

Taras Lavruk. Effect of Personal and Managerial Level on the Implementation of Geopolitical Perspectives. Ever у geopolitical reality can be structured according to date (modified) and potential (possible, probable) components. Modified segment is implemented in the political and ideological reality of the interaction of many factors. Potential segment states the objective prerequisites of

tronний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parl.gc.ca/content/sen/committee/411/appa/rep/rep03dec11-e.pdf>.

© Тарас Лаврук
(м. Івано-Франківськ)

geopolitical probability of certain algorithms and dynamics. In addition to objective factors – for the realization of geopolitical potential the great importance belongs to subjective factor – the ideological and volitional level of political and administrative elite.

Key words: objective and subjective factors, geopolitical perspective, the realization of potential, geopolitical reality, the role of the person, the quality of the political elite.

А. Дж. Тойнбі аргументовано довів, «суспільство не є і не може бути нічим іншим, окрім як посередником, за допомогою котрого люди взаємодіють між собою. Особистість, а не суспільство, творить людську історію»¹. Евристично перспективно варто визнати й дефініцію Г. Оллпорта: «Особистість – це те, чим людина є в дійсності»². Саме особистісний формат визначає світоглядний стрижень людини, детермінує характер її взаємодії зі світом.

Особистість – це «жива активність самостворчості, комунікації і єднання з іншими особистостями. Вона реалізує і пізнає себе в дії, якою є досвід персоналізації»³. Особистість не може бути редукована до абстрактних і загальних принципів. Вона завжди залишається конкретною, унікальною і неповторною. Субстанційність самосвідомості в персоналізмі передбачає вільну самовизначеність як особистості загалом, так і її творчої активності зокрема. Е. Брайтмен запропонував таке визначення: «Особистість – це складний, але самототожний, активний, вибірковий, чуттєвий досвід свідомості, яка пам'ятає своє минуле, планує своє майбутнє, взаємодіє зі своїми підсвідомими процесами, тілесним організмом, природним і соціальним оточенням, а також спроможна оцінювати і скеровувати себе засобом як раціональних, так і ідеальних норм»⁴.

На переконання одного з найбільш виразних представників філософії персоналізму В. Стерна, особистість являє собою унікальну цілеспрямовану єдність розрізаних функцій. Проблема полягає в тому, що особистість ніколи не можна звести до деякої суми, послідовності й абсолютних величин частин та функцій, котрі її складають, оскільки останні перебувають у стані перманентного видозмінення. Зрештою, має право на існування й така дефініція: «Особистість – це людина, яка на підста-

ві власного життєвого досвіду генерує власні духовні установки, не вдовольняючись готовими»⁵.

Відсутність виразних особистостей і домінування посередностей приводить до ентропії соціокультурної самобутності. Цю тезу Х. Ортега-і-Гассет переконливо проілюстрував на прикладі мистецтва: «Зрозуміло, чому мистецтво XIX століття була настільки популярним: його подавали масам розбавленим у такій пропорції, в якій воно виявлялося вже не мистецтвом, а частиною життя»⁶. Аналізуючи соціально-політичні наслідки феномену егалітарного мистецтва, він зазначав: «Коли річ не подобається тому, що не все зрозуміло, людина відчуває себе приниженою і починає підозрювати свою неспроможність, неповноцінність, яку намагається компенсувати обуренням, несамовитим самоствердженням. Маса, яка звикла скрізь і в усьому панувати, відчула себе ображеною цим новим мистецтвом у своїх «людських правах», оскільки це мистецтво привілейованих, мистецтво витонченої нервової організації, мистецтво аристократичного інстинкту»⁷.

Причину недовіри до природної еліти (аристократії по суті, а не за народженням чи суспільно-політичним статусом) достеменно з'ясував А. Маслоу: «Ми, звичайно, любимо великих людей; ми захоплюємося ними – тими, хто втілює в собі все найкраще, що може бути в людині: добро, справедливість, красу, досконалість, успіх. Але при цьому ми відчуваємо незручне почуття, тривогу, неспокій, а можливо навіть ревності й заздрість, оскільки ці люди ніби нагадують нам про нашу власну мізерність, нашу незграбність і невірність. Саме тут знаходиться ключ до розгадки: великі люди самим фактом свого існування принижують нас. Під час зустрічі з такою людиною або хоча б під час згадування про неї ми відчуваємо себе недоумкуватими, ми відповідаємо проекцією, а саме: реагуємо таким чином, ніби це людина справді має на меті принизити нас»⁸.

Зрештою, ще Марк Аврелій зауважив, що природжений аристократ і природний представник еліти володіє винятковою якістю: він схожий на всіх, але ніхто не схожий на нього. А. Маслоу наполягає, що тільки осмислення і розуміння спроможні перемогти інтуїтивну недовіру і ворожість. Іншими словами, «якщо ви знайдете в собі сили зрозуміти витoki вашого безсвідомого страху і ненависті до справжніх, благородних, красивих людей, тоді ви, напевне, зможете побороти свою ворожість до них. Якщо ви навчитеся любити найвищі здібності іншої людини, то ви не боятиметесь виявити їх і в собі»⁹.

З цього приводу журнал інтелектуальної еліти Франції «Маястра» розродився редакційною статтею, в якій у категоричній формі наполягав: «Новий розум зуміє репрезентувати відроджену Європу в її первісному вигляді – з усіма багатоманітними естетичними і культурними цінностями. Європу

народів, а не мас. В епоху утопічних егалітарних ідеологій були створені так звані «великі системи», які загородили собою життя, зробили людей маленькими людьми, без характеру, душі й розуму. Коли егалітарна утопія перестане придушувати смак до життя, тоді у людей відкриється інше, прозоре бачення світу, тоді вони позбудуться комплексів безпорадності та вини і почнуть менше цінувати системи – а натомість більше – людей, точніше, великих людей»¹⁰.

Включення індивіда у світ політики передбачає засвоєння ним норм, традицій, зразків і стандартів поведінки. Процес опанування культурними цінностями та орієнтирами, що сприяє формуванню властивостей і вмінь, котрі дозволяють адаптуватися в конкретній політичній ситуації і виконувати необхідні функції, називається політичною соціалізацією. З огляду на змістовно-функціональну складність, політична соціалізація інтерпретується по-різному, надаючи вченим можливість акцентувати увагу на тих чи інших її аспектах. Не випадково попри те, що систематичне дослідження цього процесу здійснюється ось уже майже впродовж сторіччя, єдиного підходу до розуміння процесу політичної соціалізації досі не вироблено.

Приміром, представники чиказької школи (Талкот Парсонс, Роберт Мертон) розглядають її як процес рольового тренування людини. Ніклас Луман та Арнольд Гелен інтерпретують політичну соціалізацію як акультурацію – засвоєння людиною нових цінностей. У цьому випадку на перший план виходять механізми формування політичної свідомості й поведінки людини. Вчені, для яких визначальною є парадигма психоаналізу (Ерік Еріксон, Еріх Фромм), основну увагу приділяють дослідженню несвідомих мотивів політичної діяльності (формам політичного протесту, девіантної поведінки тощо), інтерпретуючи політичну соціалізацію прихованим процесом політизації людських почуттів і уявлень. Прихильники когнітивної школи вбачають її сутність насамперед у накопиченні й застосуванні людиною нових знань.

Більшість дослідників солідаризується з тезою, що відсутність властивостей, набутих індивідом у процесі соціалізації, не лише ускладнює, а й нерідко позбавляє його можливості адаптуватися до політичної сфери суспільства, використовувати її механізми для захисту та ефективного відстоювання своїх інтересів. Також у більшості випадків існує збіг думок з приводу того, що найважливішими функціями політичної соціалізації є досягнення умінь орієнтуватися в політичному просторі й виконувати певні владні функції.

Політичні цінності, традиції, зразки поведінки та інші елементи політичної культури освоюються людиною безупинно. Цей процес обмежений лише тривалістю життя. Сприймаючи одні ідеї й навички, людина може поступатися іншими орієнтирами,

обирати нові для себе способи спілкування з владою. В цілому політична соціалізація являє собою двоєдиний процес: з одного боку, вона фіксує засвоєння особистістю певних норм, цінностей, рольових очікувань та інших вимог політичної системи, з іншого, – демонструє, що особистість вибірково освоює традиції і уявлення, закріплюючи їх у тих чи інших формах політичної поведінки та впливу на владу.

При цьому вплив суспільства на політичні якості особистості не абсолютний: він неминуче обмежується внутрішніми переконаннями. Також слід зазначити, що характер і рівень політичної соціалізованості людини – показники динамічні: вони зазнають перманентних змін.

Політичні рішення посідають особливе місце як у поточній політичній практиці, так і в політичній науці. Не випадково на їхній значущості наголошує чимало політиків і політологів. Приміром, американський політолог Р. Макрідіс вважає, що прийняття рішень – це найбільш важлива соціальна функція політики, а його колега Д. Істон навіть визначив політичну науку як дослідження способів, якими приймаються рішення для суспільства. Безперечно, предмет політології не обмежується цією сферою, але її значущість не підлягає сумніву.

Політичний аналіз має пірамідальну структуру: в її основі лежить ситуаційний аналіз. Незалежним від прийняття рішення може бути і політичний прогноз. Втім, він неможливий без аналізу статускво. Прийняття рішення є найважливішим елементом політичного аналізу. Воно знаходиться на вершині піраміди. При цьому якісне рішення неможливе за відсутності нижніх рівнів піраміди.

Як слушно зауважив Р. Даль, рішення – це насамперед вибір найкращої з альтернатив. Адже якщо немає ситуації вибору, тобто якщо відсутні щонайменше два можливих варіанти рішення, то немає і ситуації прийняття рішення. Прийняття політичних рішень можна поділити на дві частини – пошук альтернативних варіантів рішення та вибір з них такого, який забезпечить оптимальний результат. Виходячи з цього, можна запропонувати наступне визначення ухвалення політичного рішення: це вироблення кількох варіантів дії для розв'язання політичної проблеми і подальший вибір оптимального з них, реалізація якого усуне проблему з максимальною ефективністю.

Розробка декількох варіантів розв'язання проблеми і вибір найкращої з альтернатив є спрощеною схемою прийняття рішень, яка потребує деякої деталізації. Наприклад, Г. Ласуел вважав за доцільне виокремлення в процесі прийняття політичного рішення шести етапів: 1) постановки проблеми і пошуку інформації про неї; 2) вироблення рекомендацій – пошуку альтернативних рішень проблеми; 3) відбору найкращої альтернативи; 4) попереднього переконання у правильності рішення

тих, на кого воно спрямоване; 5) оцінки ефективності рішення; 6) поновлення, перегляду або скасування рішення.

Прийняття рішень ґрунтується на двох інших блоках політичного аналізу – аналізі політичної ситуації та політичному прогнозі. Тому повна схема прийняття рішень є повною схемою всього політичного аналізу, а отже, в неї необхідно ввести аналіз ситуації і політичний прогноз.

Цей недолік намагаються усунути Д. Веймер та А. Вайнінг, які пропонують наступну схему прийняття політичних рішень: 1) розуміння проблеми; 2) вибір і пояснення цілей; 3) вибір методу розв'язання проблеми; 4) вибір критеріїв оцінки альтернатив; 5) визначення альтернативних варіантів розв'язання проблеми; 6) оцінка рішення, що включає в себе передбачення наслідків, до яких призведе реалізація тієї чи іншої альтернативи, і оцінка їх з точки зору відібраних критеріїв; 7) рекомендація щодо дій. Тут ми вже маємо справу з політичним прогнозом («передбачення наслідків, до яких призведе реалізація тієї чи іншої альтернативи»). Крім того, Д. Веймер та А. Вайнінг пропонують нові етапи у схемі прийняття політичних рішень – вибір методу розв'язання проблеми, а також вибір і обґрунтування цільових орієнтирів.

У той же час аналіз ситуації знову присутній в даній схемі в закамфльованій формі у вигляді «розуміння проблеми». Не можна не відзначити й того, що Д. Веймер та А. Вайнінг не виділяють аналіз ситуації, складання прогнозу та прийняття рішення в готельні процедури, про що свідчить загальний пункт – вибір методу вирішення проблеми – а адже визначення методу необхідно для кожного етапу політичного аналізу, оскільки аналіз ситуації, прогноз і власне ухвалення рішення можуть здійснюватися різними способами і навіть різними виконавцями, що заперечується як Д. Веймером і А. Вайнінгом, так і більшістю інших західних політологів.

У схемі Д. Веймера і А. Вайнінга відсутній принцип зворотного зв'язку, вкрай важливий для прийняття політичних рішень. Він наявний у моделі Г. Ласуела (оновлення, перегляд або скасування рішення). Цей принцип докладно змальований Д. Істоном, а також його послідовниками по застосуванню системного підходу в політиці Р. Алмондом і Б. Пауелом в побудованій ними моделі політичної системи. Згідно з Д. Істоном, Г. Алмондом та Б. Пауелом, політична система отримує із соціального середовища сигнали двох типів: вимоги та підтримки. На їх основі система приймає рішення, які по ланцюжку зворотного зв'язку впливають на сигнали – якщо рішення вдалі, то сигнал вимоги слабшає і наростає сигнал схвалення. Якщо ж рішення не сприймаються соціальним середовищем як оптимальні, то – навпаки – слабшає сигнал схвалення і посилюється сигнал вимоги.

Безперечно, існує лінійний корелятивний зв'язок між якістю політико-управлінської еліти та ефективністю прийнятих нею рішень. Ця обставина додатково актуалізує і загострює аспект особистісного рівня політичної сфери. Виразною ілюстрацією значущості особистісного фактора слугують кризові й форс-мажорні етапи функціонування держави. Війна вважається найбільш переконливим, достеменним лакмусовим показником. Зокрема, «війна у Франції коштувала Німеччині 45 тисяч убитими і пропалими безвісти та 111 тисяч пораненими, загальні втрати – 156 тисяч вояків. Понад 90% цих втрат припадає на перший місяць бойових дій, до руйнації фронту французької армії, яка, між іншим, втратила значно більше: 84 тисячі вбитими, 547 тисяч солдатів і офіцерів полоненими. Британські експедиційні сили втратили вбитими, пропалими безвісти і полоненими 68 тисяч вояків»¹¹.

Емпіричні дані об'єктивні, оскільки вони безсторонні щодо суб'єктів політичного та історичного процесу: «Незворотні втрати Люфтваффе за весь період операції – 1401 літак, загалом же було виведено з ладу 2073 німецьких крилатих машин. Загальні втрати танків такі: понад 700 – німецькі, понад 1500 – французькі, майже 600 – британські. А тепер порівняймо травень-червень 1940 року на заході з червнем-липеньом 1941 року на сході. Станом на 6 липня 1941 року Вермахт втратив 20 тисяч убитими та пропалими безвісти, 44 тисячі пораненими, всього 64 тисячі. З'єднання Червоної армії за цей період втратили понад 750 тисяч чоловік убитими, пораненими та пропалими безвісти. Станом на 10 липня 1941 року втрати Червоної армії перевищували 815 тисяч вояків, Вермахту – 79 тисяч, гармат відповідно – 21,5 тисяча і 1 тисяча, танків – 12 тисяч і 1374. Втрати літаків Люфтваффе – 550 одиниць, Червоної армії – понад 5 тисяч. За три тижні боїв на заході Вермахт зумів зайняти територію, які за площею приблизно дорівнює Литві; на східному ж фронті Литву зайняли за тиждень, та й не лише Литву. Нацистам знадобилося більше місяця, щоб увійти в Париж, а от у Мінськ, що перебував від тодішнього кордону приблизно на такій же відстані – лише тиждень»¹².

Один з радянських міфів стверджує, що Червона армія відступала аж до Москви з огляду на раптовий напад гітлерівців. Насправді ж буквально через двадцять днів після підписання Гітлером у 1940 році плану «Барбаросса» його копія вже була в Москві. Це вдалося зробити Рудольфу Ресслеру за допомогою радянського розвідника Шандора Радо.

Порушуючи Версальський договір, Сталін забезпечував фашистську Німеччину величезною кількістю стратегічної сировини для підготовки до світової війни. Буквально до ранку 22 червня 1941 року «з наших західних прикордонних залізничних станцій відправляли в Німеччину ешелони з пшеницею, борошном, цукром, салом, маслом,

м'ясом, залізною і марганцевою рудою, металопрокатом, міддю, свинцем, алюмінієм, каучуком, нафтою, бензином, керосином та іншими товарами і матеріалами. Лише з 1 січня по 31 травня 1941 року СРСР відвантажив Німеччині 307 тисяч тон нафтопродуктів, 654 тисячі тон зерна, 7700 тон міді, 68 тисяч тон марганцевої руди, 78 тисяч тон фосфатів, 1076 кілограмів платини»¹³.

Сталін зі своїм найближчим оточенням перед війною обстоював необхідність вишколу вищих офіцерів Вермахту (зокрема, Гудеріана), натомість командний склад Червоної армії знищувався репресіями, з п'яти маршалів розстріляні три. З 11 заступників наркома оборони знищені всі 11, а з 85 членів Вищої військової ради – 76. У боях з фашистами ми втратили 600 генералів, а Сталін репресував і розстріляв втричі більше вищого командного складу Червоної армії генеральського рівня. Були розстріляні всі керівники радянської розвідки і більшість резидентів. «Лише в 1940 році кількість нових призначень командирів склала 246626, або 68,8% від штатної чисельності»¹⁴.

Натомість союзницька допомога СРСР, її значення для перемоги у війні радянським офіціозом постійно применшувались. Інформація щодо цього аспекту не мала шансів опинитися в підручниках з історії і на шпальтах газет – інакше впала б ще одна підпорка з-під міфологеми про політико-управлінський геній кремлівської еліти. А цифри справді вражають: лише неповний перелік матеріалів і зброї, відправлених Радянському Союзу із США з 7 листопада 1941 року по 20 серпня 1945 року склав «14795 літаків, 7556 танків, 51503 джипів, 375883 грузовиків, 8071 тягачів, 8218 зенітних гармат, 131633 автоматів, 313650 тон вибухівки, 1981 паровозів, 11125 товарних вагонів, 90 транспортних суден, 105 кораблів протичовнової оборони, 197 торпедних катерів, 4062 000 тон харчових продуктів, 2540000 тон сталю прокату, 2422000 тон пального, 764000 тон хімікатів, 3786000 шин і 15417000 пар армійського взуття»¹⁵.

Свого часу радянський офіціоз пояснював болючі поразки у перший рік війни з гітлерівською Німеччиною значною перевагою противника в живій силі й техніці. Насправді ж «під час нападу гітлерівців радянські ВПС мали в своєму розпорядженні 23 000 літаків, а на озброєнні вермахту було 10 500 машин, причому проти СРСР було кинуте лише близько 2 000 одиниць бойової техніки. Червона Армія зберігала перевагу за кількістю особового складу в усі роки війни. Сталінградська битва – це боротьба трьох наших фронтів (шести армій) проти двох армій (6-ої польової та 4-ої танкової) противника. 20 січня 1943 року генерал О.Яременко, який воював на берегах Волги, заявив: «Оперативне мистецтво Жукова – це перевага в силах у п'ять-шість разів»¹⁶.

Цифри втрат остаточно розвінчують ілюзії щодо ефективності політичної еліти Радянського Союзу взагалі у період Другої світової війни зокрема: «Незворотні втрати Червоної армії перевищили незворотні втрати німецьких збройних сил приблизно в 10,3 разів»¹⁷, «загальні втрати військового і цивільного населення СРСР оцінюються в 43,3 млн. чоловік»¹⁸. Між іншим, втрати перевищують втрати всіх держав (за винятком Китаю з огляду на відсутність даних), які воювали як проти СРСР, так і в союзі з ним плюс втрати Росії у війнах за всю її історію разом взяті! Білоруський історик І. Кузнєцов наполягає на ще вищому рівні втрат: «Безпосередні та опосередковані втрати населення СРСР в роки Великої вітчизняної війни можна оцінити в 48-50 млн. чоловік»¹⁹.

У середовищі політичних аналітиків можна нагадати на тезу, що з різних причин політичне управління є феноменом априорі неефективним. З таким твердженням можна погодитись лише частково – в тій частині, що прийняття і втілення на практиці політичних рішень обумовлене великою кількістю факторів, взаємопотенціюючу дію яких важко передбачити і скрупульозно прорахувати. Але історія політики беззаперечно доводить можливість мудрого і надзвичайно ефективного політичного керівництва навіть за надзвичайно несприятливих обставин. Приміром, наприкінці 30-х років ХХ століття, не дивлячись на семи-десятилітній низхідний тренд економічного розвитку, Британія демонструвала дива політичного мистецтва, якими вона завдячувала насамперед Уїнстону Черчиллю.

З цього приводу Дж. Тойнбі писав: «Друга світова війна виявилася останнім цвяхом, вбитим у домовину економічної потужності Британії – в 1945 році ВВП США перевищив британський у 10 разів. Однак навіть тоді Британія залишалася порівняно впливовою країною – частково завдяки надлюдській енергії і амбіціям Черчилля. Фотографії Рузвельта, Сталіна та Черчилля на конференції в Ялті у лютому 1945 року вводять в оману, бо в Ялті не було «великої трійки». Там була «велика двійка» плюс один геніальний політичний антрепренер, який зумів залишити себе і свою країну у великій політичній грі. Саме з цієї причини Британія збере-

гла чимало рис супердержави в другій половині ХХ століття»²⁰.

¹ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – С. 254.

² Allport G.W. Personality: A Psychological Interpretation. / G.W. Allport – N.-Y.: Macmillan, 1937. – p. 14.

³ Мунье Э. Персонализм. / Э. Мунье. – М.: Республика, 1992. – С. 10-11.

⁴ Brightman E.S. Nature and values. / E.S. Brightman. – N.-Y.: GPF, 1945. – p. 112.

⁵ Дзюба В.И., Степанов А.П. Восхождение к гуманизму. / В.И. Дзюба. – К.: Либідь, 1997. – С. 23.

⁶ Ортега-и-Гассет Х. Непопулярность нового искусства. / Х. Ортега-и-Гассет // Самосознание европейской культуры ХХ века: мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – С. 235.

⁷ Там само. – С. 232.

⁸ Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. / А. Маслоу. – СПб.: Издат. группа «Евразия», 1997. – С. 49.

⁹ Там само. – С. 49.

¹⁰ Maiastra: Renaissance de l'Occident? – Paris: Pion, 1979. – p. 40.

¹¹ Грабовський С. 22 червня 1940/41 року: два суспільні лади у дзеркалі двох катастроф. // Pravda.com.ua/articles/2010/06/22/5158114/view_print/ – С. 1.

¹² Там само. – С. 2.

¹³ Горьков Ю. Кремль. Ставка. Генштаб. / Ю. Горьков – Тверь: Двина, 1995. – С. 52.

¹⁴ Фалин В. Второй фронт. / В. Фалин. – М.: Олимп, 2001. – С. 215.

¹⁵ Америка. – 1985. – Сентябрь. – № 346. – С. 18.

¹⁶ Радченко Л. Войны забытое похмелье. / Л. Радченко, В. Семенов. – Харьков: Слобода, 2002. – С. 379.

¹⁷ Соколов Б. Красный колосс / Б. Соколов. – М.: Прогресс, 2007. – С. 256.

¹⁸ Там само. – С. 263.

¹⁹ Там само. – С. 167.

²⁰ Мысль. Декабрь-январь 2009/10. – С. 85.

УДК: 339.13:330.138.11

© *Michał Adam Leśniewski*
(*m. Ostrowiec Świętokzyski*)

KONKURENCYJNOŚĆ PROCESEM KREOWANIA WARTOŚCI PRZEDSIĘBIORSTWA W GOSPODARCE GLOBALNEJ

Michał Adam Leśniewski. Competition as Enterprise Value Molding in the Global Economy. Competition is a process accompanied by a man in every sphere of its activities. In the sphere of economic activity based on the market mechanism, competition acts as its integral part in the process of regulating the allocation of resources. Competition contributes to the formation of the company.

Key words: competition, the competitiveness of enterprises.

Міхал Адам Лєснєвський. Конкуренція як процес формування вартості підприємства в глобальній економіці. Конкуренція – це процес, що супроводжує людину у кожній сфері її діяльності. В галузі економічної діяльності, що базується на ринкових механізмах, конкуренція діє як її невід’ємна частина в процесі регулювання розподілу ресурсів. Конкуренція робить внесок до створення компанії.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоспроможність підприємств.

Михаил Адам Лесневский. Конкуренция как процесс формирования ценности предприятия в глобальной экономике. Конкуренция – это процесс, который сопровождает человека в каждой сфере ее деятельности. В отрасли экономической деятельности, которая базируется на рыночных механизмах, конкуренция действует как ее неотъемлемая часть в процессе регуляции распределения ресурсов. Конкуренция делает внос к созданию компаний.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность предприятий.

Конкуренция jest procesem towarzyszącym człowiekowi w każdej sferze jego działalności. W sferze działalności gospodarczej opartej na mechanizmie rynkowym, konkurencja występuje jako jego nieodłączny element w procesie regulującym alokację zasobów. Idea konkurencji sprowadza się do rywalizacji wielu jednostek lub grup o osiągnięcie tego samego celu; w tym znaczeniu, stanowi główną siłę napędową sukcesu lub porażki gospodarek narodowych, branż i przedsiębiorstw.

Celem opracowania jest prezentacja problemu konkurencyjności jako procesu kreowania wartości przedsiębiorstwa w gospodarce globalnej.

1. Pojęcie konkurencji i konkurencyjności

Na przestrzeni lat powstało wiele definicji konkurencji, ekonomiści formułując znaczenie konkurencji brali pod uwagę wiele czynników. Jakkolwiek termin konkurencyjność używany jest powszechnie i systematycznie, to jednocześnie relatywnie rzadko występuje precyzyjne określenie tego zjawiska¹.

Konkurencja² to jeden z podstawowych elementów mechanizmu rynkowego którego istnienie – a także istnienie samodzielnych przedsiębiorstw i prywatnej własności środków produkcji – uważa się za warunek jej pojawienia się. „Istotnym elementem procesu rynkowego jest konkurencja rozumiana jako proces, przy pomocy którego uczestnicy rynku dążąc do realizacji swych interesów próbują przedstawić korzystniejsze od innych oferty dotyczące ceny, produkcji, lub innych charakterystyk wpływających na zawarcie transakcji”³.

Jednym z ważniejszych zagadnień dotyczących współczesnych przedsiębiorstw jest zagadnienie konkurencyjności⁴. W dobie globalizacji, kreowania wartości, deregulacji rynków czy rozprzestrzeniania się nowych technologii przedsiębiorstwa stykają się z coraz większym natężeniem konkurencji. Aby zwyciężyć w rynkowej rywalizacji przedsiębiorstwa muszą być konkurencyjne, a więc charakteryzować się konkurencyjnością. Powstaje jednak pytanie, czym jest konkurencyjność i co kryje się pod tym pojęciem.

Jedną z definicji jest opublikowana przez brytyjskie Ministerstwo Handlu i Przemysłu. Według niej konkurencyjność jest to zdolność do wytworzenia właściwych dóbr lub usług właściwej jakości, po właściwej cenie i we właściwym czasie. W tym przypadku konkurencyjność sprowadza się do zaspokojenia potrzeb nabywcy w bardziej wydajny sposób i bardziej sprawnie niż inne firmy⁵.

Inną definicję podaje Institute for Management and Development (IMD). Według instytutu konkurencyjność jest dziedziną wiedzy ekonomicznej i stanowi obszar dociekań w sytuacji zmieniających się warunków gospodarowania w skali globalnej. Definicja podawana przez Instytut brzmi: konkurencyjność przedsiębiorstw zależy od ich umiejętności w budowaniu i utrzymaniu takiego środowiska, które sprzyja uzyskiwaniu wielokrotnionych korzyści oraz zwiększa poziom zasobności ludności⁶.

Inne definicje, jakie można spotkać w literaturze to: *Abbas A.J.* – Zdolność firmy do innowacyjności i elastyczności przejawiająca się w uzyskaniu przewagi konkurencyjnej. *Bieńkowski W.* – Zdolność do sprostanania konkurencji wynikająca z akceptacji wyrobów przedsiębiorstwa. *Gorynia M.* – Umiejętność konkurowania tzn. przetrwania i działania w konkurencyjnym otoczeniu. *Pierścionek Z.* – Pozycja konkurencyjna zapewniająca zysk w długim okresie. *Płowiec U.* – Realizowanie stopy zyskowności przedsiębiorstwa wyższej od obowiązującej stopy procentowej, co umożliwia długotrwały rozwój.

Przybyciński T. – Rynekowa akceptacja produktów przedsiębiorstw oraz sprzedawanie wyrobów z zyskiem. *Stankiewicz M. J.* – zdolność do sprawnego (tj. skutecznego i korzystnego) realizowania celów przedsiębiorstwa na rynkowej arenie konkurencyjnej⁷.

Natomiast optymalnym kryterium wszechstronnej oceny przedsiębiorstwa może być konkurencyjność, rozumiana jako właściwość, która określa zdolność przedsiębiorstwa do ciągłego kreowania tendencji rozwojowej, wzrostu produktywności (mierzonej w skali mikro) oraz do skutecznego rozwijania rynków zbytu w warunkach oferowania przez konkurentów towarów lub/i usług: nowych, lepszych i tańszych⁸.

2. Konkurencja w naukach ekonomicznych

Klasyczna definicja konkurencji A. Smitha. Klasycy propagowali ideę samo dostosowującej się natury wolnego rynku. A. Smith w swoim traktacie *Bogactwo narodów* (1776) poświęconym analizie zmian cen artykułów wytwarzanych przez wielu przedsiębiorców formułuje pojęcie ceny naturalnej – Ceny zapewniającej producentowi pokrycie kosztów i minimalny zysk. Tak rozumiana cena ustala się na rynku w długim okresie dzięki „wolnej rywalizacji”⁹ jednostek, których głównym motorem działania jest dążenie do maksymalizacji własnych korzyści. Smith konkurencję postrzegał jako proces wymagający zasadniczo dużej liczby sprzedawców i grup właścicieli zasobów, dobrze poinformowanych o zyskach, płacach i rentach w gospodarce, oparty na swobodzie przemieszczania się zasobów między gałęziami gospodarki. Przy spełnieniu takich warunków, egoistyczny interes właścicieli zasobów powinien doprowadzić do ukształtowania się długookresowych cen naturalnych, które zrównają stopę zysków, płac i rent pomiędzy poszczególnymi sektorami gospodarki¹⁰.

Indywidualne dążenie ludzi do maksymalizacji własnych korzyści Smith traktuje jako główną sprężynę systemu ekonomicznego. Tym samym, wolny rynek i procesy konkurencji prowadzą do efektywnej alokacji zasobów w gospodarce. Ponadto, skoro system ekonomiczny tworzony przez poszczególnych ludzi (podmioty prywatne) jest optymalny z punktu widzenia pomnażania ogólnego dobrobytu, to nie powinien występować dodatkowy podmiot, który ingerowałby w działalność podmiotów prywatnych – jakim mogłoby być państwo. Ujęcie A. Smitha przedstawia model konkurencji wolno rynkowej, gdzie nie ma żadnych instrumentów regulujących rynek ani podmiotów ingerujących w działalność przedsiębiorców. Innym przykładem konkurencji na rynku jest model markistowski.

W poglądach K. Marksa pojęcie konkurencji odgrywało ważną - historycznie i ekonomicznie - rolę. Pojawienie się konkurencyjnego rynku Marks traktuje jako przyczynę erozji siły królewskich monopolii oraz feudalnych i gildyjnych restrykcyjnych praktyk. W przeciwieństwie do klasyków ekonomii, łączących konkurencję wyłącznie z procesami wymiany

rynkowej, konkurencja w teorii Marksa odnosi się zarówno do sfery wymiany, jak i do sfer produkcji, dystrybucji i akumulacji kapitału. W teorii Marksa konkurencja ma charakter nie tylko siły równoważącej rynek, ale i powodującej niewłaściwą alokację kapitału oraz wytrącenie ze stanu równowagi. Cechą szczególną podejścia markowskiego, przedstawionego w dziele *Kapitał* (1894), jest przedstawienie społeczeństwa podzielonego na antagonistyczne klasy nieustannie walczące ze sobą o kapitał. Konkurencja jest postrzegana jako aktywna siła, która umożliwiła pokonanie feudalnych i merkantylnych zasad produkcji i spowodowała, iż to kapitał a nie praca stał się dominującym czynnikiem w procesie produkcji¹¹.

Jeszcze inne ujęcie konkurencji przedstawiają neoklasycy, którzy uważają, że konkurencja jest to pewien stan układu, określona struktura rynkowa. Prekursorem takiego podejścia jest A. Cournot, który zwrócił uwagę na fakt, iż możliwe jest wyróżnienie różnych form rynku i związanych z tym modeli konkurencji, w zależności od liczby sprzedawców znajdujących się na tym rynku. W takim ujęciu, konkurencja utożsamiana jest z jej efektami, czyli stanem końcowym rynku¹². Jeszcze inną teorię przedstawił A. Marshall, który stworzył teorię konkurencji doskonałej. Idea modelu konkurencji doskonałej odpowiada koncepcji wolnego rynku w ujęciu Smitha (duża liczba podmiotów na rynku, wysoki stopień homogeniczności produktów, swoboda wejścia i wyjścia z rynku, maksymalizacja zysku jako jedyny cel przedsiębiorstw w branży), uzupełniona jednak jest o dwa dodatkowe założenia, dotyczące: doskonałej mobilności i podzielności czynników produkcji oraz doskonałej wiedzy podmiotów rynkowych na temat stanu rynku.

Idea konkurencji doskonałej, którą posługiwano się na gruncie czystej teorii ekonomii, nie znajdując odzwierciedlenia w rzeczywistości gospodarczej, spotykała się z krytyką. Już wspomniany wcześniej A. Cournot podejmował kwestię polityki cen monopolu, jednak z uwagi na czysto teoretyczny wówczas charakter problemu, nie spotkało się to z szerszym zainteresowaniem ekonomistów.

Dopiero w latach 20. XX w. krytyka konkurencji doskonałej przybrała ostrzejszą formę, a w badaniach zwrócono się ku analizom struktur rynkowych stanowiących ogniwo pośrednie pomiędzy doskonałą konkurencją a czystym monopolem. Przedsiębiorcy bowiem dość szybko zaobserwowali, iż odejście od warunków wolnej, „doskonałej” konkurencji – poprzez zmniejszanie liczby konkurentów i skoncentrowaniu w swoich rękach podaży i/lub popytu, i wpływanie w ten sposób na poziom cen rynkowych - stwarza lepsze możliwości na zwiększanie zysków. Kluczową rolę odegrały prace J. Robinson (*Ekonomika niedoskonałej konkurencji*, 1933) i E. Chamberlaina (*Teoria monopolistycznej konkurencji*, 1933), traktujące o rynku niedoskonałej konkurencji. Również w tych

pracach konkurencja utożsamiana jest ze strukturą rynkową; podkreśla się jednak fakt konkurowania innymi sposobami niż ceną, wykazonany jest również aspekt indywidualnego działania na rynku¹³.

Wymienieni ekonomiści dokonali analizy konkurencji niedoskonałej, w jej wyniku postawili następujące wnioski:

– występowanie niedoskonałej konkurencji, jako normalnego stanu gospodarki kapitalistycznej, powoduje niepełne wykorzystanie zdolności produkcyjnych, a więc wytwarzanie dochodu narodowego niższego od możliwego;

– występują trudności w osiągnięciu trwałego stanu równowagi, bowiem równowaga monopolu nie opiera się na trwałych podstawach produkcyjnych;

– nie zachodzi sprawiedliwy podział dochodu narodowego, bowiem w warunkach konkurencji niedoskonałej zmonopolizowane czynniki produkcji (kapitał) uzyskują przewagę nad czynnikami nie zmonopolizowanymi (praca), w wyniku czego otrzymują dochód wyższy od krańcowej produktywności¹⁴.

Kolejnym przykładem dyskusji na temat konkurencji jest J. M. Keynes. Istotą poglądów Keynes'a na konkurencję jest odmowa traktowania jej jako zjawiska niezbędnego dla właściwego funkcjonowania gospodarki, bowiem jej funkcje może przejąć rząd i instytucje nierynkowe. Zdaniem Keynes'a, jedyną formą konkurencji, mającą miejsce w rzeczywistości, jest konkurencja niedoskonała, pojmowana nie tylko w sensie modelu konkurencji monopolistycznej, ale także uważana za niedoskonałą na skutek braku optymalizującego oddziaływania na rynek. Co więcej, efekty konkurencji mogą okazać się szkodliwe dla gospodarki (siła monopolu). Brakiem pozytywnego oddziaływania konkurencji na gospodarkę, przede wszystkim na osiągnięcie równowagi ekonomicznej, uzasadnia Keynes konieczność aktywnej roli państwa w gospodarce¹⁵.

Innym przykładem badań nad konkurencją jest szkoła harwardzka, gdzie J. Bain sugerował, że w wysoko skoncentrowanych branżach poziom cen kształtuje się poniżej progu cen maksymalizujących zyski, co blokuje wejście na rynek potencjalnym konkurentom. Istotą podejścia szkoły harwardzkiej wyraża pogląd, iż wysoki stopień koncentracji kapitału, wskazujący na wysoki stopień ograniczeń konkurencji i oznaczający możliwość wpływania na zachowania konsumentów i konkurentów, prowadzi do:

– wzrostu cen dóbr dostarczanych przez silniejsze firmy, które uzyskują w ten sposób ponadnormalne zyski (brak efektywności dystrybucyjnej);

– zmniejszenie produkcji i utrzymywania zdolności produkcyjnych, które nie są w pełni wykorzystywane (brak efektywności alokacyjnej);

– brak skłonności przedsiębiorstw do obniżania kosztów produkcji i wprowadzania innowacji (brak efektywności produkcyjnej)¹⁶.

W ujęciu szkoły harwardzkiej, konkurencja wiąże się z rynkiem, a przedsiębiorstwo z hierarchią. Rozwój przedsiębiorstw doprowadził stopniowo do znacznego zwiększenia ich wielkości, dlatego zmniejszyło to znaczenie koordynacji rynkowej, podczas gdy zwiększyło znaczenie hierarchii w życiu gospodarczym.

Trójka ekonomistów: C. Menger, E. Von Boehm-Bawerk, F. Von Wieser, prowadzili badania nad konkurencją w ramach szkoły austriackiej zwanej inaczej psychologizną. Centralnym tematem ekonomicznym przedstawicieli tej szkoły jest teza, iż analiza ekonomiczna jest procesem, a nie statycznym oddziaływaniem na siebie jednostek, i że czas jest czynnikiem odgrywającym istotną rolę. Według tej tezy, konkurencja jest procesem dynamicznym, który z biegiem czasu eliminuje wysokie zyski (odgrywając ważną rolę w kierowaniu systemem). Ekonomia austriacka zakłada, że jednostki działają w zmieniających się warunkach, w których informacja jest ograniczona, a przyszłość nieznana¹⁷.

Inne ujęcie konkurencji¹⁸ przedstawia ekonomia ewolucyjna. Konkurencja jest tu przedstawiana w kategoriach darwinowskiej walki o przetrwanie, procesy konkurencji mają charakter wybitnie dynamiczny i zazwyczaj nie analizuje się stanów równowagi. Odrzuca się neoklasyczne założenie dotyczące konkurencji doskonałej jako zbyt nierealistyczne. Podważane zostaje założenie o pełnej racjonalności podmiotów gospodarujących, na rzecz koncepcji ograniczonej racjonalności H. Simona. Przede wszystkim jednak odrzuca się założenie o maksymalizacji zysku jako głównego celu przedsiębiorcy; przeważa pogląd, iż dla przetrwania na rynku nie jest konieczne bycie najlepszym (w sensie możliwości generowania maksymalnych zysków), wystarczą działania na rzecz zysku satysfakcjonującego. W ujęciu ewolucyjnym uwagę zwraca analiza procesów gospodarowania w perspektywie długiego okresu. Postrzegając proces konkurencji jako źródło tworzenia i erozji władzy, która z natury konkurencji ma przejściowy charakter, teorie ewolucje konstatują przede wszystkim fakt istnienia nierówności siły rynkowej podmiotów gospodarczych jako zjawiska nieusuwalnego w praktyce życia gospodarczego. Jednakże warunkiem, umożliwiającym przejściowy charakter przewagi nad konkurentami jest zachowanie nieograniczonego dostępu do rynku. Ponieważ bariery dostępu do rynku stanowią przesłanki ograniczenia konkurencji, nie są zatem czymś pozytywnym¹⁹.

Kolejnym modelem teorii konkurencji, jest model zapoczątkowany przez ekonomistów instytucjonalnych. Teorie instytucjonalne eksponują zagrożenia wynikające z działania konkurencji, przyznając państwu istotną rolę w usuwaniu lub łagodzeniu skutków konkurencji oraz postulując politykę przeciwdziałania nierównościom wiążącym

się z działaniem siły gospodarczej. Wspólną cechą teorii instytucjonalnych jest przyjęcie poglądu o tym, że konkurencja nie jest w stanie samoczynnie zachować swojej zdolności do działania, bowiem proces konkurencji prowadzi do powstawania władzy gospodarczej. Posiadanie władzy prowadzi do wypaczeń konkurencji, ponieważ podmioty posiadające władzę rynkową są skłonne do łamania reguł gry rynkowej. Stąd, nierówność sił rynkowych powinna wywołać odpowiednie działania z zakresu polityki konkurencji, które skorygują układ sił rynkowych i dokonają ich powtórnej dystrybucji. Inaczej konkurencja jest to mechanizm regulacyjny gospodarki wyparty przez siłę przeciwważącą. Owa siła przeciwważąca, podobnie jak konkurencja, jest samorodnym czynnikiem regulacyjnym: siła powstająca w jednym punkcie gospodarki rodzi siłę przeciwważącą²⁰.

Kolejnym spojrzeniem na konkurencję jest teoria gier. Stworzyli ją J. Von Neumann i O. Morgenstern. Istota teorii sprowadza się do gry o sumie zerowej (wygrana jednego gracza oznacza przegrana innego) pomiędzy dwoma podmiotami rynkowymi (graczami). Bazując na przekonaniu, iż firmy raczej są skłonne do aktywnej rywalizacji aniżeli do współpracy (poprzez wybór jakiejś formy porozumienia), teoria gier poszukuje optymalnych rozwiązań (strategii działania) dla każdego z konkurentów²¹. (Choć należy dodać, iż teoria gier może mieć zastosowanie także do ilustracji kooperacji, jako strategii działania na oligopolistycznych rynkach.) W takim ujęciu, teoria gier nie wniosła do teorii ekonomii ogólnego modelu zachowania konkurencyjnego na rynku; stworzyła jednak narzędzie do rozpatrywania rzeczywistej sytuacji rynkowej w warunkach oligopolu.

Przedstawione wyżej poglądy na zjawisko konkurencji w większości mają charakter teorii wyjaśniających; tymczasem praktycy biznesu zgłaszają potrzebę rozpatrywania konkurencji z punktu widzenia firm, zmuszonych do działania w konkurencyjnym środowisku. Firmy konkurują o nabywców, rywalizując z krajowymi i zagranicznymi dostawcami takich samych lub substytucyjnych produktów. Firmy rywalizują także o czynniki wytwórcze – zasoby kapitału rzeczowego, finansowego, technologię i zasoby pracy.

3. Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa w rozwoju konkurencyjności

Na wyzwania współczesnej konkurencji, nakłada się coraz bardziej oczekiwanie w stosunku do podmiotów gospodarczych zrównoważonego rozwoju. Dzisiaj już wiadomo, że błędem by było ograniczanie pola badawczego min. dotyczącego konkurencyjności przedsiębiorstw jedynie do bezpośrednich relacji przedsiębiorstwa z innymi przedsiębiorstwami będącymi jego dostawcami, odbiorcami, konkurentami bądź jedynie obecnymi na rynku podmiotami gospodarczymi²².

Mówiąc o zrównoważonej strategii rozwoju należy skupić się na trzech głównych gałęziach: Ochrona środowiska, wzrost gospodarczy, rozwój społeczny. Jedną z najstarszych teorii odpowiedzialności społecznej korporacji jest podana przez a. Carnegie pod koniec XIX w. Opiera się ona na dwóch zasadach miłosierdzia i wódarstwa. Zasada miłosierdzia to doktryna społecznej odpowiedzialności wymagająca, aby szczęśliwi członkowie społeczeństwa wspomagali mniej szczęśliwych. Zasada wódarstwa to doktryna biblijna wymagająca, aby przedsiębiorstwa i zamożne osoby traktowały siebie wyłącznie jako wódarzy powierzonego im majątku, działających na rzecz całego społeczeństwa. Wg. tej teorii rolą przedsiębiorstwa jest pomnażać majątek społeczeństwa przez zwiększenie własnego w wyniku rozsądnego inwestowania zasobów pozostających w jego władaniu. Pierwszy model społecznie odpowiedzialnego przedsiębiorstwa powstał w USA pod koniec XX wieku. Oprócz odpowiedzialności ekonomicznej i prawnej uwzględniał on kryterium etyczne biznesu i wprowadzał działalność społeczną na rzecz otoczenia²³.

Koncepcja społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstwa²⁴ oznacza, takie działania, które oprócz rozwoju i umocnienia pozycji konkurencyjnej danego podmiotu, nie wpływają negatywnie na społeczeństwo i otaczające go środowisko. Chodzi tu o podejmowanie takich działań, które są w zgodzie nie tylko z wartościami ekonomicznymi. Szczególnie należy tu wskazać działalność, która nie wpływa negatywnie na stopę bezrobocia oraz na środowisko naturalne.

Konkurencja w nowym podejściu polega na walce pomiędzy przedsiębiorstwami o zdobycie relatywnej przewagi w zasobach, które pozwolą osiągnąć konkurencyjną przewagę rynkową, i w efekcie tego, lepszą pozycję finansową.

Szczegółowe analizy konkurencji stanowią podstawę strategicznego planowania i działania firm, dla których kanwą tworzą liczne koncepcje o charakterze interdyscyplinarnym. Ich wspólną myślą jest opracowanie strategii działania umożliwiającej zbudowanie i utrzymanie przewagi konkurencyjnej. Teoria ta nosi nazwę menedżerskiej teorii konkurencji.

¹ M. Mróz, Konkurencyjność przedsiębiorstwa – pojęcie i pomiar. „Gospodarka Narodowa” 2003 nr. 9, s. 40.

² Zob. M.A. Leśniewski, Konkurencyjność jako czynnik aktywizujący rozwój gmin Województwa Świętokrzyskiego, monografia „Przedsiębiorczość a konkurencja w regionie świętokrzyskim”, Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego, pod red. naukową Zbigniewa Olesińskiego, Kielce 2007, Tom I.

³ M. Blaug, Konkurencja jako stan końcowy i jako proces, Rectors lectures no. 44, AE, Kraków 2000, s. 3.

⁴ Zob. M.A. Leśniewski, Konkurencyjność jako stymulator rozwoju regionu na przykładzie gmin województwa świętokrzyskiego – wyniki badań, w: Regionalizm i lokalizacja pod red. Jana Rymarczyka, Bogusławy Skulskiej, Wawrzyńca Michalczyka, UE, Wrocław 2009.

⁵ W. Świtalski, Innowacyjność i konkurencyjność, UW, Warszawa 2005, s. 165 – 166.

⁶ Tamże, s. 168.

⁷ Zob. http://ieiz.tu.koszalin.pl/dokumenty/wydawnictwo/zeszyty/03/dok_12.pdf, 23/03/2011s. 86

⁸ H. Adamkiewicz – Drwiło, Uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstwa, PWN, Warszawa 2002, s. 128.

⁹ A. Smith, Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów, PWN, Warszawa 1954, s. 42

¹⁰ H. Landreth, D. Collander, Historia myśli ekonomicznej, PWN, Warszawa 1998, s. 119 – 120.

¹¹ T. Burke, A. Genn Bash, B. Haines, Competition in theory and practice, Routledge, Chapman and Hall Inc, Londyn 1991, s. 41.

¹² W. Wilczyński, Podstawowe kierunki współczesnej teorii konkurencji, PTE, Poznań 1968, s. 15.

¹³ Tamże s. 36

¹⁴ Z. Romanov, Historia myśli ekonomicznej w zarysie, AE, Poznań 1999, s. 149.

¹⁵ Tamże, s. 38.

¹⁶ T. Przybyciński, Konkurencja a sektor bankowy w Polsce. Wybrane zagadnienia teorii i praktyki konkurencji, SGH, Warszawa 2000, s. 46.

¹⁷ H. Landreth, D. Collander, Historia... op. cit., s. 588 – 590.

¹⁸ Zob. M. A. Leśniewski, Kierunki kształtowania konkurencyjności mikroprzedsiębiorstw regionu świętokrzyskiego- wybrane problemy, w: Rola informatyki w naukach ekonomicznych i społecznych. Innowacje i implikacje interdyscyplinarne, red. Z.E. Zieliński, Wyższa Szkoła Handlowa im. B. Markowskiego, Projekt PITWIN- Portal Innowacyjnego Transferu Wiedzy w Nauce, Kielce 2009, 3/2009.

¹⁹ T. Przybyciński, Konkurencja... op. cit., s. 48.

²⁰ H. Landreth, D. Collander, Historia... op. cit., s. 574.

²¹ T. Burke, A. Genn Bash, B. Haines, Competition... op. cit., s. 57 – 58.

²² K. Kuciński (red), Strategie przedsiębiorstw wobec wymogów zrównoważonego rozwoju, SGH, Warszawa 2009, s. 9.

²³ J. Adamczyk, Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw, PWE, Warszawa 2005, s. 40.

²⁴ Zob. M.A. Leśniewski, Corporate social responsibility, w: INTERPOLIS'10, Zborník príspevkov zo VII. vedeckej konferencie doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov s medzinárodnou účasťou v Banskej Bystrici 25. novembra 2010.

УДК: 314.15-026.48:33(71)

© Іванна Макух-Федоркова
(м. Чернівці)

РОЛЬ ІМІГРАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ КАНАДИ

Іванна Макух-Федоркова. Роль імміграції в економіці Канади. У даній статті аналізується роль і значення процесу імміграції в економіці Канади. Розкриваються основні складові канадської моделі імміграційної політики, визначаються неоднозначні оцінки імміграційного притоку до Канади на сучасному етапі. Наголошується на впливі імміграції на умови праці і зайнятість місцевого населення, а також з'ясовано рівень освіти, доходів та зайнятість новоприбулих. Зосереджена увага на рівні соціального життя іммігрантів у порівнянні з корінним населенням країни.

Ключові слова: імміграція, економічний розвиток, імміграційна політика, демографічна ситуація, зайнятість, соціально-професійний та етнічний склад, адаптація.

Іванна Макух-Федоркова. Роль иммиграции в экономике Канады. В данной статье анализируется роль и значение процесса иммиграции в экономике Канады. Раскрываются основные составляющие канадской модели иммиграционной политики, определяются неоднозначные оценки иммиграционного притока в Канаду на современном этапе. Обозначается на влиянии иммиграции на

условия труда и занятость местного населения, а также выяснен уровень образования, доходов и занятость вновь прибывших. Сосредоточено внимание на уровне социальной жизни иммигрантов в сравнении с коренным населением страны.

Ключевые слова: иммиграция, экономическое развитие, иммиграционная политика, демографическая ситуация, занятость, социально-профессиональный и этнический состав.

Ivanna Makukh-Fedorova. The Importance of Immigration in Canada's Economy Sustainable Development. This article analyzes the role and importance of the immigration process for Canada's economy sustainable development. The body of the article discloses basic components of the Canadian model of immigration policy and ambiguous assessment of immigration inflows to Canada at a present day. The focus revolves around the impact of immigration on employment and working conditions of the local population and the level of education, income and employment of new-come immigrants are under study. Fresh approach to the topic of relations across levels of immigrants' social life as compared to the native population of Canada is offered.

Keywords: immigration, economic sustainable development, immigration policy, demographics, employment, social, professional and ethnic composition, adaptation.

Постановка наукової проблеми та її значення. В історії Канади імміграція завжди відігравала важливу роль. Вона підтримувала процес економічного зростання канадського суспільства, сприяла підвищенню демографічних показників, збагачувала і видозмінювала культурні особливості країни. Питання імміграції в Канаді завжди були ключовими в плануванні суспільного і господарського розвитку. І це не випадково, адже зайвий раз слід наголосити, що саме з імміграцією пов'язане сучасне становлення Канади з притаманним їй обліком і національною самобутністю. В країні на сучасному етапі проживає не менше ста різних етнічних груп, а більше 96% жителів – це нащадки іммігрантів, що прибули за останні чотири століття¹.

Економічний вплив імміграції на специфіку розвитку канадського суспільства є надзвичайно важливою проблемою внутрішньополітичного життя країни, адже протягом XX століття до Канади прибуло 13 мільйонів іммігрантів, з них щонайменше 2,5 мільйони приїхало протягом останніх десяти років². Практично кожний п'ятий громадянин Канади народився за її межами. З врахуванням відносно незначного природного приросту населення канадська держава приймає іммігрантів і біженців порівняно більше, ніж будь-яка інша розвинена країна світу, оскільки Канада має величезну територію, багата територіальними ресурсами та динамічно розвиває свою економіку на сучасному етапі. Статистичні дані 2004 р. свідчать, що в канадське суспільство влилося 235 тис. 823 іммігрантів³, а згідно даних статистичного управління Канади за 2011 р. – їх чисельність становить 248 тис. 747 осіб⁴. Проблема неоднозначності і суперечності оцінок щодо імміграції значній мірі залежить від її особливостей, адже імміграція є багатогранним процесом, який неоднозначно впливає на різні сторони і параметри економічного життя приймаючого суспільства. Сьогодні вже досить поширеною і традиційною є думка, що імміграція забезпечує приймаюче суспільство недостатніми трудовими ресурсами і вносить вагомий внесок в їх економічний розвиток, проте на сучасному етапі позитивний господарський ефект цього процесу доповнюють такі негативні тенденції як посилення загрози тероризму, криза національної ідентичності, зростання міжетнічної конфліктності і політичного екстремізму. Спрямованість та інтенсивність такого впливу може суттєво різнитися в кожному конкретному випадку.

Ступінь дослідження проблеми. Роль імміграції в економіці Канади займає чільне місце в наукових дослідженнях, відповідно в зарубіжній політичній науці є значний доробок в цьому напрямку.

В даній науковій статті було використано праці Келея, Требілкока, Конінга, Бенгінга, Саймона, Акбері. Серед російських науковців варто виділити наукове дослідження В.В. Попова.

Мета та завдання. В силу вказаної актуальності аналіз економічної ролі імміграції на прикладі канадського суспільства є важливим завданням і вимагає комплексного і збалансованого аналізу. В даній статті здійснено спробу визначити стан економічних потреб канадського суспільства щодо притоку нових іммігрантів в Канаду; дати аналіз канадські моделі імміграційної політики; визначити неоднозначні наукові оцінки імміграційного притоку до Канади; проаналізувати вплив імміграції на умови праці і зайнятість місцевого населення, з'ясувати рівень, освіти, доходів та зайнятість новоприбулих, оцінити рівень соціального життя іммігрантів у порівнянні з корінним населенням.

Виклад основного матеріалу. Канада є другою за розмірами території країною світу. Вона відрізняється від інших розвинутих країн (за винятком США й Австралії) наявністю величезних природних багатств – мінеральних і земельних ресурсів. Канада посідає перше місце в світі за видобутком цинкових руд й азбесту, за виробництвом уранового концентрату, друге місце – за видобутком нікелевих руд і калійних солей, третє – за видобутком платини. Вона належить до головних світових продуцентів золота, срібла, міді, свинцю, молібдену, залізної руди. До того ж Канада є значним експортером нафти і, особливо, газу. Держава в Канаді традиційно відігравала більш активну – і в дечому іншу за формами і методами, ніж в США – роль у розвитку економіки і в соціальній організації суспільства. В силу особливостей економічної історії і природно-географічних умов держава в Канаді ще на ранніх стадіях формування загальнонаціонального ринку активно брала участь в здійсненні великих господарських проєктів. Ще наприкінці XIX ст. держава надавала найактивнішу допомогу залізні дорожнім кампаніям: їм безкоштовно надавались ділянки землі для будівництва доріг, вони отримували податкові пільги, субсидії, дотації, урядові гарантії при оформленні позик⁵. Займаючи провідні позиції в світі серед країн по запасах природних ресурсів, наявність величезної території і незначної кількості населення, канадська держава завжди потребувала іммігрантів. Так, якщо наприкінці XIX ст. активно залучались китайські мігранти для будівництва Канадської тихоокеанської залізної дороги, залучались фермери з Європи для освоєння заходу країни, то на сьогодні аналогічні зусилля по набору персоналу необхідні для розробки нафтових родовищ в провінції Альберта. Варто наголосити, що виробляючи і споживаючи національну продукцію, сплачуючи податки і соціальні внески, формуючи накопичення, іммігранти серйозним чином

впливають на господарський розвиток канадської держави.

Одночасно в Канаду активно залучаються тимчасові, в тому числі сезонні, некваліфіковані робітники-іммігранти на будівництво, в сектор сільськогосподарства, індустрію туризму. Так, в Канаді за останні десятиліття середньорічний притік тимчасових іммігрантів приблизно в 2,5 рази перевищив число постійних іммігрантів. Важливо відзначити й те, що більшість іммігрантів виконують суспільно значущі роботи в тих секторах, які гостро відчують структурну нестачу робочої сили. В першу чергу це стосується низькооплачуваних, неprestижних, важких і небезпечних робіт, на які корінні канадці не виявляють бажання погоджуватися. Широке використання дешевої і низько кваліфікованої праці іноземців служить важливим фактором функціонування низки традиційних галузей. Досить часто в США та Канаді реалізуються спеціальні програми імпорту сезонних сільськогосподарських робітників із країн Карибського басейну.

Соціальний склад іммігрантів включає, поряд з найманими робітниками, і підприємців, причому їх приїзд, так само як і дефіцит висококваліфікованих спеціалістів, навіть стимулюється, а за деякі їх категорії уже почалась справжня конкурентна боротьба між розвиненими країнами. В Канаді досить активно поширюються програми так званої комерційної та інвестиційної імміграції на постійне місце проживання. Ще наприкінці 80-початку 90-х років в країну щорічно прибувало близько тисячі інвесторів, головним чином із Гонконгу. Підприємницька діяльність і самостійна зайнятість поширені серед багатьох етнічних груп іммігрантів значно більше, ніж серед місцевого населення. Так, в Канаді, за даними перепису населення 1991 року, доля самостійних робітників серед корінних жителів прирівнювалась до 7,6%, тоді як серед новоприбулих жителів – 10,6%⁶. Вікова структура іммігрантів традиційно характеризується значно більшою, ніж серед корінного населення, долею робітників найбільш працездатного і економічно продуктивного віку, а саме це люди у віці від 15 до 44 років. Варто зазначити, що імміграція неоднозначно впливає на співвідношення працюючого і непрацюючого населення. З одного боку, трудова міграція, безумовно, є каналом поповнення робочої сили, однак переселення по лінії возз'єднання сім'ї автоматично збільшує кількість утриманців. Без врахування кількості вимушених мігрантів, що досить часто проживають на соціальні допомоги, доля економічно активних осіб в загальній кількості населення Канади становить близько 50% (8 млн. осіб – економічно активне населення, 8-10 млн. – утриманці). Незважаючи на те, що існує певна категорія новоприбулих жителів, які налаштовуються на утриманський стиль життя, проте в переважній більшості соціаль-

но-психологічна характеристика типового мігранта характеризується високою мотивацією до напруженої роботи і успіху, заробляння грошей і їх накопичення, до територіальної і соціальної мобільності. Активна імміграційна політика найчастіше виправдовується економічними причинами, колишній прем'єр-міністр Канади Пол Мартін, наприклад, стверджував, що рівень імміграції повинен бути збільшений, задля компенсації нестачі кваліфікованих робітників і призупинення старіння населення, нинішній консервативний уряд Стівена Харпера також оголосив про зміни до Закону про імміграцію Канади і відкрито заявив «Ми повернемо в Канаду значно більшу кількість іммігрантів, аніж будь-який інший уряд»⁷.

За останні десятиліття в Канаді, як і в більшості розвинених країн світу почала простежуватися загальна і структурна тенденція нестачі трудових ресурсів. Демографічна картина сучасної Канади характеризується скороченням народжуваності та збільшенням тривалості життя людей похилого віку, що і спричинило до так званої сивої революції. Звичайно імміграція частково впливає на покращення демографічної ситуації, проте вона також не може повністю вирішити цю проблему. Досить схожими є тенденції в країнах Західної Європи, в цьому відношенні досить категоричну позицію займає відомий французький економіст Дж. Тапінос, який вважає що «імміграція спроможна тимчасово призупинити скорочення населення, проте не вирішити проблему його старіння»⁸.

Досить неоднозначні оцінки з цього приводу демонструють і канадські науковці. Так, науковці дослідницького центру Fraser Institute в результаті проробленої роботи дійшли висновку, що податкові надходження від іммігрантів, не перевищують витрати уряду пов'язані з ними. Подібною є позиція дослідницького інституту C.D. Howe в тому аспекті, що імміграція не може тримати населення Канади молодим і, можливо, в найближчій перспективі доповнить процес старіння населення⁹. Статистичні дані зайнятості також ставлять під сумнів наскільки кваліфіковані іммігранти з 34% рівнем безробіття успішно задовольняють існуючі потреби ринку праці в Канаді. У той же час Економічна рада Канади робить досить оптимістичний прогноз і детальний аналіз імміграційної політики зазначає про успішне збільшення населення Канади до 100 мільйонів осіб, а доповідь Королівського банку Канади 2005 р. також закликає до підвищення рівня імміграції на 30% задля постійного економічного зростання¹⁰.

Цікавим є той факт, що канадські науковці Н. Келлі і М. Требіллок у своїй праці «Породження мозаїки: історія канадської імміграційної політики» розвінчують деякі міфи¹¹. В останньому розділі роботи вони зазначають, що загальноприйнятним фактом є той, що Канада завжди була країною ім-

міграції, однак навіть в момент створення канадської держави в 1867 р. близько 80 % населення склали жителі, що народились на території країни, і навіть в роки найбільшої імміграції (1901-1911) чисельність приїжджих не перевищувала 22% числа усіх жителів¹². Не визнають автори дослідження і те, що основний приріст населення в Канаді відбувається завдяки імміграції, адже на їх думку, незважаючи на те, що Канада тривалий час була притулком для біженців та різного роду дисидентів, дослідження показують, що в Канаді, як в багатьох інших країнах, державна імміграційна політика нерідко мала расистський і етнічно дискримінаційний характер. І нарешті науковці розкривають, безсумнівно, пайбільш поширений і стійкий міф про те, що імміграція в цілому негатино впливає на соціальний добробут Канади і загальну економічну ситуацію, підвищуючи рівень безробіття і знижуючи розмір заробітної плати, а такі гуманітарні програми, як возз'єднання сімей і надання притулку біженцям з часом спроможні зруйнувати культурну і соціальну єдність нації. Автори на конкретних матеріалах показують, що імміграція дуже сприятливо впливає на економіку, створюючи додатковий попит, нові робочі місця та підвищує добробут всього населення. Саме на цю тему в країні існує політичний і громадський консенсус. На підтвердження своєї тези Н. Келлі і М. Требіллок наводять в приклад результати дослідження громадської думки 2006 р., яке показало, що канадці в цілому (близько 75%) впевнені в позитивному впливі імміграції на ситуацію в країні¹³. Більше того, за цим показником Канада є лідером серед інших семи розвинених країн, що приймають іммігрантів. Показник негативного ставлення до імміграції в Канаду виявився значно нижчим, аніж в таких країнах, як США, Австралія, Німеччина, Франція, Іспанія та Великобританія¹⁴.

Автори на багатьох прикладах показують, що імміграційна політика завжди була пов'язана з економікою. А саме, вони аналізують інтереси основних гравців, які втягнуті в процес формування імміграційної політики на кожному історичному етапі. Зокрема, бізнес-співтовариство, завжди виступало за розширення імміграційної політики, щоб за рахунок іммігрантів вирішити проблему дефіциту робочої сили і знизити рівень заробітної плати, адже зростання населення, збільшує попит на товари і послуги, тим самим зміцнює добробут бізнес-сектору. У той же час канадські бізнесмени далеко не вітають імміграцію підприємців, які створюють додаткову конкуренцію. Навпаки, робітничий клас зацікавлений у залученні в країну підприємців, котрі готові інвестувати кошти в економіку, створювати робочі місця, але виступають проти притоку робочої сили в ті сектори економіки, де обмежені робочі місця та рівень зарплати.

Останню і найбільш масштабну групу утворюють платники податків, яким вигідна така імміграційна політика, коли державна казна справно поповнюється не за рахунок збільшення податків, а шляхом їх поширення на нові категорії платників – кваліфікованих спеціалістів продуктивного віку та підприємців з капіталом, на яких завжди існує попит на ринку праці. Для цієї групи небажаною є імміграція некваліфікованих робітників, людей похилого віку і надто молодих приїжджих, інвалідів, родичів та біженців. Вважається, що висококваліфікована робоча сила, як правило, позитивно впливає на господарський розвиток, тоді як некваліфікована викликає неоднозначні наслідки. Імміграція як фактор інвестиційного процесу поки що слабо досліджена, проте відомо, що її вплив розповсюджується двома каналами: через капіталовкладення безпосередньо самих іммігрантів та через збільшення прибутку, а потенційно й інвестицій роботодавців, що використовують значно дешевшу, у порівнянні з місцевою – працю іммігрантів. Оскільки висококваліфіковані мігранти швидше, аніж мало-кваліфіковані, знаходять зайнятість в якості найманих спеціалістів чи самостійних робітників і вносять в казну значно більше, аніж отримують з неї, то на стан бюджету сприятливо впливає підвищення долі високоосвічених і, відповідно, зниження долі малоосвічених мігрантів в загальній кількості. Так, для прикладу, якщо прийняти рівень допомоги середньої сім'ї корінних жителів в 1990 році за 100, то допомога сім'ям корінних канадців, господарі яких мали університетську освіту, прирівнювалась до 55, а подібна допомога іммігрантській родині, голова якої прожив в країні 5-9 років – 87. Однак цей показник для даного типу сімей зменшувався із зростанням іммігрантського стажу членів родини. При перебуванні останніх в країні більше 24 роки він опускався до 44¹⁵.

Як уже зазначалося вище, в Канаді досить активно поширюються програми так званої комерційної та інвестиційної імміграції на постійне місце проживання. Саме так звана інвестиційна імміграція обмежується головним чином Канадою, Австралією і частково США. В 1987-1991 роках вихідці з Гонконгу вклали в економіку Канади 6,5 млрд. дол.¹⁶ А в 2000 році в канадське суспільство прибуло 1390 зарубіжних інвесторів, кожен з капіталом не менше 800 тис. канадських доларів. Австралія прийняла на постійне місце проживання в 2000-2001 роках 7250 інвесторів з капіталом більше 250 тис. місцевих доларів на кожного.

Хоча рівень освіти і професійної кваліфікації іммігрантів, як і корінного населення, має очевидну тенденцію до підвищення, він загалом більш низький, аніж у місцевих жителів, а професійно-кваліфікаційний склад новоприбулих жителів значно поляризований. Разом з тим в Канаді і нових країнах імміграції, в Південній і Центральній Євро-

пі, спостерігаються зворотні тенденції. Так, в Канаді в 2000-2001 роках майже 23% іммігрантів у віці 25-44 роки мали вищу освіту проти 17% місцевих жителів тієї ж вікової групи, а диплом про закінчення середньої школи не мали відповідно 22% і 23%. Така ступінь диференціації частково відображає поляризацію сучасного попиту на іноземну робочу силу: з одного боку – на висококваліфікованих спеціалістів, з іншого – на низькокваліфікованих тимчасових, в тому числі сезонних робітників. Канадська імміграційна політика робить значний акцент на пошуку кваліфікованих іммігрантів. В економіці Канади, іммігранти є значно освіченими, аніж народжені в Канаді (38% чоловіків, що мають ступінь магістра чи доктора є іммігрантами). Хронічною проблемою для кваліфікованих іммігрантів є визнання іноземних дипломів. Хоча Канада приймає людей до себе на основі їх освіти, більшість іммігрантів стикається з тим, що роботодавці і професійні організації не визнають їх іноземної освіти, адже відсоток кваліфікованих іммігрантів від долі загального об'єму мігрантів збільшився, і відповідно, ця проблема загострилася. Тут важливо зрозуміти, що канадський ринок живе за своїми законами, він не підкоряється і абсолютно не збирається повертатися обличчям до іммігрантів. Іммігрант повинен відповідати вимогам ринку, а не навпаки. На відміну від держави, ринок праці мало хвилюють глобальні демографічні проблеми. Так скажімо, якщо в Монреалі безробіття на рівні 8-9%, то нові іммігранти тільки посилюють тягар на ринок праці. Для отримання кваліфікованої професії потрібно докласти немалих зусиль: підтвердити знання мови, здати серйозні іспити, провчитися в університеті, а також отримати практичні навички, так званий канадський досвід (подбати про рекомендації, попрацювати волонтером, навчитися писати резюме, які б відповідали місцевим стандартам і т.д.). Кваліфікована робота за пристойну зарплатню може бути цілком реалістичною, якщо ти готовий морально за неї поборотися.

На відміну від системи соціального забезпечення, ринок праці в Канаді дуже схожий до американського. Працівник оцінюється перш за все не по тому, де і як він навчався, які престижні дипломи він здобув, а по тому, що і як він вмів виконувати свою роботу. А щоб саме це продемонструвати своєму роботодавцю, працівник повинен ще й уміти себе продати. Найкраще це вдається тим, хто має реальний канадський досвід: кандидат на посаду повинен продемонструвати роботодавцю, що він може працювати в типових для Канади умовах і що він взагалі знайомий з вимогами ринку праці. Новий іммігрант може бути значно розумнішим і ефективнішим від місцевого працівника, проте він ще тривалий час змушений буде пристосовуватися до умов роботи типових для канадського суспільства.

Тому досить часто зустрічаються вимоги наявності реального канадського досвіду, які жодним чином не пов'язані із дискримінацією іммігрантів. Саме ті іммігранти, які швидко пристосовуються під місцеві вимоги, зможуть зайняти достойне місце на ринку праці. Проходження іммігрантських процедур, як і сама адаптація та інтеграція в канадське суспільство – це процес тривалий і нелегкий. Канада живе своїм життям й імміграція для неї хоч і важливий, але далеко не визначальний фактор. Успіх іммігранта визначається тим, як новий іммігрант зможе сприйняти місцеві правила гри і пристосуватися до них на ринку праці. Тому досить часто більшість іммігрантів розпочинали свою робочу діяльність в Канаді з позицій, що були значно нижчі, аніж ті, що вони займали до імміграції. Багато новоприбулих змушені змінювати професію, заново навчатися в університетах і т.д. Станом на сьогоднішній день Канаді потрібна низькокваліфікована робоча сила, так звані «сині комірці». В цьому відношенні позитивною стороною є те, що саме таку роботу знайти відносно нескладно. До серйозних переваг канадського суспільства варто віднести продуману політику федерального уряду та високий рівень безпеки життя, що позитивним чином відображується на добробуті громадян цієї країни. Адже канадська модель соціальної організації суспільства, яка сформувалась в останній третині ХХ ст. й сьогодні зорієнтована на сталий поступальний розвиток. Вона продовжує забезпечувати досить високий рівень соціальних гарантій для всього населення. І відбувається це, перш за все, за допомогою загальнонаціональної системи медичного страхування і активній участі держави у фінансуванні вищої освіти¹⁷.

Висновки. Імміграція має багатоаспектні і неоднозначні, часом не прогнозовані економічні, а також соціальні наслідки для приймаючої країни. Вони диференційовано проявляються в різних її характеристиках: регіональній, структурно-галузевій, соціально-демографічній і т.д. Значення і характер наслідків імміграції в конкретних країнах обумовлені в першу чергу її масштабом і структурою, її відповідністю економічних потреб і можливостей приймаючих суспільств, особливостями використання в них іноземної робочої сили і т.д. Варто зазначити, що хоча імміграція і приносить немалі прибутки приймаючій країні, проте з її допомогою неможливо вирішити бюджетні проблеми, пов'язані із старінням населення, оскільки мігранти, незалежно від віку, не спроможні компенсувати втрати казни. В Канаді імміграція помітним чином впливає на економіку країни, оскільки на долю іноземців припадає суттєва частина робітничої сили і національного виробництва, саме в цій країні імміграційний процес є глибоким і системним, а залежність економіки від імміграції – достатньо вираженою.

¹ Kelley N., Trebilcock M. The making of the mosaic. A History of Canadian Immigration Policy / Ninette Kelley, Michael Trebilcock – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, Second edition, 2010. – 689 p.

² Koning E., Banting K. The Canadian Model of Immigration and Welfare. [Електронний ресурс] / Edward Koning, Keith Banting Queen's University Kingston, Ontario. – Режим доступу: <http://www.regjeringen.no/nb/dep/hld/dok/nouer/2011/nou-2011-07/17.html?id=646450> – P. 1.

³ Government of Canada. Statistics Canada / [Electronic resource] / Statistics Canada. – Mode of access: <http://www.statcan.gc.ca/cgi-bin/relocate.cgi?l=E&loc=http://www.canada.gc.ca/menu-eng.html>.

⁴ Government of Canada. Statistics Canada / [Electronic resource] / Statistics Canada. – Mode of access: <http://www.statcan.gc.ca/cgi-bin/relocate.cgi?l=E&loc=http://www.canada.gc.ca/menu-eng.html>.

⁵ Попов В.В. Роль государства в хозяйственной жизни. / В.В. Попов / В кн. Баграмов Л.А. Государство и экономика Канады. – М.: Институт США и Канады РАН, 1986. – С. 8.

⁶ International Migration Review. Central for migration studies of New York. – 1996. – Vol. 30. – 859 p.

⁷ Экономические последствия иммиграции в Канаду [Електронний ресурс] Экономические последствия иммиграции в Канаду. Материал из Википедии. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F_%D0%B8%D0%BC%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%83.

⁸ Hubert Jayet L'immigration: Quels effets Économiques? [Electronic resource] / Цит за: Revue Revue d'économie politique. – 2001. – № 4. – P. 591. – Mode of access: www.google.com.ua/#psj=1&q=revue+d%C3%A9conomie+politique+2001+%E2%84%964.

⁹ Government of Canada. Statistics Canada / [Electronic resource] / Statistics Canada. – Mode of access: <http://www.statcan.gc.ca/cgi-bin/relocate.cgi?l=E&loc=http://www.canada.gc.ca/menu-eng.html>.

¹⁰ Экономические последствия иммиграции в Канаду [Електронний ресурс] Экономические последствия иммиграции в Канаду. Материал из Википедии. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F_%D0%B8%D0%BC%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%83.

¹¹ Kelley N., Trebilcock M. The making of the mosaic. A History of Canadian Immigration Policy / Ninette Kelley, Michael Trebilcock – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, Second edition, 2010. – P.465.

¹² Kelley N., Trebilcock M. The making of the mosaic. A History of Canadian Immigration Policy / Ninette Kelley, Michael Trebilcock – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, Second edition, 2010. – P.466.

¹³ Kelley N., Trebilcock M. The making of the mosaic. A History of Canadian Immigration Policy / Ninette Kelley, Michael Trebilcock – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, Second edition, 2010. – P.416.

¹⁴ Kelley N., Trebilcock M. The making of the mosaic. A History of Canadian Immigration Policy / Ninette Kelley, Michael Trebilcock – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, Second edition, 2010. – P.469.

¹⁵ Simon J., Akbari A. Determinants of Welfare Payment Use by Immigrants and Natives in the United States and Canada. / J. Simon, A. Akbari / Immigrants and Immigration Policy: Individual Skills, Family Ties and Group Identities. – P. 84.

¹⁶ International Migration Review. Central for migration studies of New York. – 1996. – Vol.30. – 859 p

¹⁷ Макух-Федоркова І.І. Становлення та утвердження соціальної держави в Канаді (30-60-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. канд. політ. наук (23.00.02). – Чернівці, 2005. – С. 1.

УДК: 327.56

© Ігор Мельничук
(м. Чернівці)ЄВРАЗІЙСЬКА ІДЕЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ
НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Ігор Мельничук. Євразійська ідея та особливості її інституціоналізації на пострадянському просторі. У статті автор аналізує основні інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Основна увага акцентується на ідейних витоках та практичній реалізації проекту Євразійського союзу. У висновках наголошується, що спроби російської політичної еліти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відновити єдність пострадянського простору не увінчалися успіхом.

Ключові слова: інтеграційні процеси, інтеграційні проекти, Російська Федерація, пострадянський простір, Євразійський союз.

Ігор Мельничук. Евразийская идея и особенности ее институционализации на постсоветском пространстве. В статье автор анализирует основные интеграционные проекты Российской Федерации на постсоветском пространстве на рубеже веков. Основное внимание акцентируется на идейных истоках и практической реализации проекта Евразийского союза. В заключении автор делает вывод о том, что попытки российской политической элиты в конце ХХ – начале ХХІ вв. возобновить единство постсоветского пространства не увенчались успехом.

Ключевые слова: интеграционные процессы, интеграционные проекты, Российская Федерация, постсоветское пространство, Евразийский союз.

Igor Melnychuk. Eurasian Idea and Main Features of its Institutionalization in the Former Soviet Union. The author analyzes the main integration projects of the Russian Federation on the space of the former Soviet Union at the end of ХХ - beginning of ХХІ centuries. The main attention is paid to the ideological origins and the practical implementation of the project of Eurasian Union. In conclusion, the author concludes that the attempts of the Russian political elite at the end of ХХ - beginning of ХХІ centuries the unity of the former Soviet Union to resume failed.

Key words: integration process, integration projects, Russian Federation, the space of the former Soviet Union, Eurasian Union.

Російська зовнішня політика наприкінці ХХ ст. стала більш чіткою, спрямованою на перспективу та врахування геополітичних факторів. Однак залишаються серйозні проблеми, пов'язані з можливостями її реалізації. Вони обумовлені, перш за все, такими обставинами як: неспівпадіння всередині Російської Федерації та за її межами уявлень про майбутнє Росії, у тому числі про її позиції у нинішньому світопорядку; ризики нової ізоляції держави; поява альтернативних геополітичних моделей, які,

з точки зору керівництва РФ не враховують або послаблюють інтереси Російської держави.

Для реалістичної оцінки можливостей російських геополітичних проектів, які реалізовувалися наприкінці минулого та на початку нинішнього століття, доречно проаналізувати особливості сучасної ситуації. Відомо, що геополітичне становище держави визначається не тільки фізичною географією, але й змінами у світовому геополітичному порядку, геокопмічними процесами. Після розпаду СРСР геополітичний статус Росії значно змінився. На пострадянському просторі, не виключаючи і частини території самої РФ, почали формуватися зовнішні центри сили. Дезінтеграційні процеси поставили на порядок денний питання про геополітичну суб'єктність Росії. Загалом геополітичне становище РФ у світі можна розглядати з двох точок зору. У першому випадку Росію можна оцінювати як географічний центр глобальної системи (хартленд) та інтеграційне ядро Євразії¹. Водночас поширено й уявлення про Росію як про своєрідний «міст» між Європою та Азією (дана позиція має і серйозне філософське обґрунтування: російські мислителі, зокрема М. Бердяєв, говорили про Росію як «посередника» між Заходом і Сходом)².

Сучасна Росія зберігає свій геополітичний потенціал центру Євразії, однак з обмеженими можливостями використання, що призводить до її перетворення в регіональну державу з тенденцією до подальшого зниження геополітичного статусу. Економічна слабкість РФ, відсутність державної волі та суспільного консенсусу щодо шляхів розвитку не дозволяє реалізувати модель хартленду в її новому трактуванні: Росія як інтеграційне ядро Євразії.

Якісно змінюється геополітична структура пострадянського простору, яка втрачає свій початковий «росієцентризм». Співдружність Незалежних Держав, куди увійшли усі колишні радянські республіки, за винятком трьох балтійських, діє дуже неефективно. Головні фактори, які стримують її розпад, – залежність багатьох пострадянських держав від російської сировини, інші економічні причини, дещо в меншій мірі – культурно-історичні зв'язки. Однак як геополітичний та геокопмічний центр Росія надто слабка. Тим часом з пострадянськими республіками активно взаємодіють європейські держави, зокрема Німеччина, Туреччина з її спробами відновити єдність тюркського світу «від Адріатики до Великої китайської стіни», Китай (Центральна Азія), США (Прибалтика, Україна, Грузія) та інші.

У рамках даної статті автор вирішив зацентрувати свою увагу на російських інтеграційних проє-

ктах, які реалізовувалися та продовжують реалізовуватися на пострадянському просторі після розпаду СРСР.

У зв'язку з розпадом СРСР наприкінці ХХ ст. серед громадськості та окремих політиків деяких колишніх радянських республік виникла потреба у відновленні більш тісної інтеграції. На початку ХХІ ст. ідея пострадянської євразійської інтеграції та нове євразійство знову набули популярності та одержали широке розповсюдження. Найбільш відомими їх прихильниками та ідеологами стали президент Казахстану Н. Назарбаєв, президент Російської Федерації В. Путін, філософи та політологи О. Панарін, І. Панарін, С. Гаврош, киргизький письменник Ч. Айтматов та багато інших.

Уперше про необхідність створення Євразійського Союзу писали у 20-х - 30-х рр. ХХ ст. класичні євразійці – М. Трубецької, П. Савицький, Г. Вернадський³. Вони висловили ідею поетапного перетворення Радянського Союзу в Євразійський Союз шляхом заміни комуністичної ідеології на євразійську.

Перший подібний деталізований проєкт Союзу Радянських Республік Європи та Азії – Європейсько-Азійського Союзу був запропонований ще напередодні розпаду СРСР академіком А. Сахаровим⁴. Однак він так і залишився нереалізованим. Так само не мав особливого успіху й другий проєкт створення конфедеративного Союзу Суверенних Держав, хоча при цьому і було створено малоінтеграційне міжнародне (міждержавне) об'єднання Співдружність Незалежних Держав, оскільки реальний ефект від функціонування СНД, незважаючи на велику кількість підписаних угод та інших спільних документів, не настільки відчутний, щоб не виникло бажання створити нові інтеграційні механізми.

Відповідно до наступного деталізованого проєкту президента Казахстану Н. Назарбаєва (березень 1994 р.) пропонувалося, що спочатку у Євразійський Союз увійдуть п'ять республік колишнього СРСР: Росія, Казахстан, Білорусія, Киргизія, Таджикистан. У подальшому до Союзу могли приєднатися інші держави – Вірменія, Узбекистан, Молдова, а також, можливо, самопроголошені пострадянські державні утворення – Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Нагірно-Карабахська Республіка.

Аналогічну політику на зближення з РФ проводила і Республіка Білорусь. Внутрішня і зовнішня політика білоруської держави з 1994 р. (час приходу до влади О. Г. Лукашенка) здійснювалася на користь Росії і була зорієнтована на політичну, економічну та військову інтеграцію з Російською Федерацією. Так, у 1995 р. було підписано російсько-білоруський Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво. Цей основоположний для взаємин двох держав документ ставив ці стосунки на міжнародно-правову основу та закріплював факт

існування Білорусі та Росії як двох незалежних та суверенних держав. У 1996 р. Білорусь та Росія уклали Договір про утворення Співтовариства, у 1997 р. трансформували його у Союз. У грудні 1998 р. президенти О. Лукашенко та Б. Єльцин заявили у спільній декларації про намір створити єдину союзню державу та провести у 1999 р. референдуми у двох державах з цього питання.

У грудні 1999 р. президенти Білорусі та Росії підписали у Москві Договір про створення Союзної держави⁵, який вступив у силу у січні 2000 р. Договір передбачав подальші спільні кроки двох держав по зближенню та об'єднанню їх правових, економічних, фінансових, митних та інших систем, формуванню міждержавних владних структур, що у підсумку могло б привести до утворення Союзної держави. Обидві держави делегували їй частину своїх повноважень, заявляючи одночасно про те, що вони зберігають незалежність та державний суверенітет. Однак від ідеї створення інтеграційного об'єднання у більш широкому представництві сторони не відмовилися.

На початку ХХІ ст. інтеграційні процеси у СНД йшли паралельно із виникненням та активним розвитком регіональних об'єднань держав Співдружності. Так, у 2003 р. керівники Росії, Білорусі, Казахстану та України заявили про наміри створити єдиний економічний простір (ЄЕП «чотирьох») з перспективою заснування Організації регіональної інтеграції.

Створення Єдиного економічного простору було покликано координувати зусилля по зближенню зацікавлених держав Співдружності. Переважна частина російського товарообігу з країнами Співдружності – торгівля з Білорусією, Україною та Казахстаном, головними партнерами РФ у СНД. Дійсно, на ці держави та Росію припадає 94% ВВП і 88% загального товарообігу Співдружності⁶.

Концепція ЄЕП передбачала, що, поряд із єдиним простором для руху товарів, необхідно було створити єдиний простір для руху капіталів, послуг та робочої сили⁷. На сучасному етапі на цьому просторі діє чимало перешкод, причому кожна держава проявляє високий рівень вишуканості, створюючи їх (перешкоди) на абсолютно легітимних основах та захищаючи вітчизняний бізнес.

На думку Росії все це вимагало створення наднаціональних структур у сфері регулювання та прийняття відповідних рішень з ряду напрямів економічної політики. У вересні 2003 р. держави-учасниці проєкту ЄЕП (Росія, Білорусія, Україна, Казахстан) підписали остаточний документ про принципи будівництва такого простору (Україна – з обумовленням, що буде приймати участь у формуванні ЄЕП у межах, передбачених Конституцією).

Поглиблене військово-політичне співробітництво між державами СНД розвивається у рамках Договору про колективну безпеку від 15 травня

1992 р. Найактивнішу участь у цьому утворенні беруть Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія та Таджикистан. Мета Договору про колективну безпеку – попередити, а при необхідності ліквідувати військову загрозу суверенітету та територіальній цілісності держав-учасниць⁸. Саме для цієї мети створені та функціонують спеціальні органи управління СНД (система органів у рамках Договору про колективну безпеку (ДКБ) країн СНД, штаб з координації військового співробітництва, Антитерористичний центр, Рада командуючих прикордонними військами й інші структури). Саме через ці органи в кожному окремому випадку обговорюються питання координації застосування сили при вирішенні завдань як щодо запобігання можливої зовнішньої агресії проти країн-учасниць ДКБ, так і з метою боротьби з діяльністю незаконних, у тому числі терористичних організацій та груп на території країн, які входять до складу СНД. Діяльність органів ДКБ на сучасному етапі багато в чому зводиться до рутинної, «паперової» роботи, яка сама по собі не забезпечить безпеки в регіоні, але має велике значення тоді, коли намагаються створити політичні умови й організаційні передумови для вирішення завдань підтримки військово-політичної стабільності в регіоні. Це, у першу чергу, розробка й удосконалення нормативно-правової бази діяльності ДКБ, відстеження розвитку військово-політичної ситуації в зоні відповідальності організації, вивчення джерел і характеру викликів та загроз безпеці, мети, спрямованості та методів діяльності антиурядових сил, здійснення загальної координації зусиль держав-учасниць Договору в боротьбі з екстремізмом, розробка пропозицій щодо удосконалення механізмів функціонування організації ДКБ та інші.

Зауважимо, що процеси військово-політичної інтеграції відбувалися нерівномірно, із певними зупинками та відступами. У різних державах Співдружності, у тому числі і в країнах Договору колективної безпеки, окремі політичні сили прагнули перетворити інтеграцію в ненав'язливі форми військово-політичної співпраці, яка вже практикувалася у Співдружності. Однак рішучість деяких членів ДКБ, зокрема Росії, привела до подолання цієї тенденції та поглиблення інтеграції у межах Договору з виходом на якісно новий рівень – створення у травні 2002 р. у складі шести держав – Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія та Таджикистан Організації Договору про колективну безпеку, що, певною мірою, дозволило зміцнити організаційну основу партнерства.

Одним із найбільш важливих завдань для РФ було збереження свого впливу у Центральноазіатському регіоні. Для досягнення цієї мети Росія запропонувала ряд інтеграційних проектів для цього регіону. Так, 10 жовтня 2000 р. на основі раніше створеного Митного союзу було організовано Єв-

разійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), яке об'єднало п'ять держав: Білорусь, Казахстан, Киргизію, Росію та Таджикистан. Україна та Молдова мають статус спостерігачів, мета співтовариства – створення митного, а можливо, і валютного союзу. Як модель взято принципи об'єднання держав Євросоюзу. Як зазначив тодішній російський президент В. Путін: «Рішення Євросоюзу щодо створення єдиної прикордонної служби — це вже утворення єдиної наднаціональної організації. Ми порівнюємо те, що робимо, із Євросоюзом і намагаємось вибудувувати нашу загальну роботу усередині ЄврАзЕС»⁹. Характерна особливість – всі рішення у межах ЄврАзЕС приймаються на основі консенсусу, при цьому вони обов'язкові для виконання.

На сучасному етапі досить часто вказують на недоліки економічної взаємодії у межах СНД та Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Спершу у документах, які були підписані у 1993-1994 рр., передусім у Договорі про створення Економічного союзу держав СНД¹⁰, передбачалося, що Співдружність буде розвиватися по «лінійному» сценарію регіонального інтеграційного об'єднання: зона вільної торгівлі, потім митний союз, після чого економічний та валютний союзи. Однак розуміння того, що на тодішньому етапі неможливо було створити спільний митний простір у межах всього СНД, привело у 1995 р. до створення Митного союзу п'яти держав Співдружності, на базі якого у кінці 1999 р. і було сформовано ЄврАзЕС. Цей союз було створено для ефективного просування процесу формування державами-учасниками Митного союзу Єдиного економічного простору, координації їхніх підходів до інтеграції у світову економіку і міжнародну торгівельну систему.

Центрально-Азіатське співробітництво (ЦАС) утворено 28 лютого 2002 р. Казахстаном, Киргизією, Узбекистаном та Таджикистаном замість Центральноазіатського економічного співтовариства. Проголошена мета – створення єдиного економічного простору у Центральноазіатському регіоні.

Однак нині ЦАС уже не існує, оскільки у жовтні 2005 р. організація «Центрально-Азіатське співробітництво» та «Євразійське економічне співтовариство» об'єдналися в єдину структуру, що змусило багатьох по-новому поглянути на ЄврАзЕС та на перспективи цієї організації¹¹.

Ще одним інтеграційним у цьому регіоні виступає Шанхайська організація співробітництва (далі ШОС – прим. автора), яка була утворена у червні 2001 р.¹² та займає одне із провідних місць у зовнішньополітичній діяльності держав Центральної Азії.

Шанхайська організація співробітництва є прикладом інтеграційного утворення на пострадянському просторі, яке не передбачає чітку наявність держави-лідера у своєму складі і побудоване за

схемою коопераційної безпеки. Саме цей факт, а також наявність нестабільної геополітичної ситуації у регіоні сприяють тяжінню держав Центральної Азії та їх найближчих сусідів до ШОС. Такими чином на порядку денному час від часу постає питання про включення до складу організації нових учасників.

Проблема можливого розширення Шанхайської організації досить тісно переплетена з різними трактуваннями пріоритетів, які постали перед нею. На нашу думку, на сучасному етапі ШОС не вдалося досягти чіткого та єдиного для усіх держав-учасників розуміння власного курсу розвитку. На нинішньому етапі розвитку проблема «трьох бід», яка згуртувала пієть держав у 2001 р., значною мірою, втратила свою актуальність. Загальною для усіх країн залишилася лише проблема релігійного екстремізму. Відчуваючи потребу ШОС у самовизначенні кожна із держав-учасників організації, особливо великі гравці – Росія та Китай, по-різному уявляють собі майбутнє «Шанхайської шістки». Зокрема, Росія схиляється до формування моделі ШОС за зразком «азійського НАТО», в якій політична складова та проблеми безпеки будуть переважати над економічним чинником. Водночас Китай більше зацікавлений у розвитку економічної співпраці, що могло б йому за допомогою механізмів ШОС реалізувати довгострокову стратегію у Центральної Азії та форсувати економічну інтеграцію в регіоні¹³. У свою чергу решта учасників організації одержують можливість будувати свою політичну діяльність на зіткненні інтересів Росії та Китаю.

Таким чином процес створення Російською Федерацією галузевих та регіональних інтеграційних структур на пострадянському просторі відбувався досить динамічно, однак при цьому Росія не забувала і про більш масштабний проект Євразійського Союзу. Знову про нього було згадано у грудні 2010 р. на саміті ЄврАзЕС. Восени 2011 р. проект Євразійського Союзу одержав новий поштовх у зв'язку з публікацією тодішнього прем'єр-міністра Росії В. Путіна статті «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні»¹⁴ (2011 р.). Таким чином спочатку В. Путін, а дещо згодом і лідер провладної політичної партії «Єдина Росія» Б. Грізлов у статті «Майбутнє за нами»¹⁵ недвозначно наголосили, що створення Євразійського Союзу дозволить Росії стати ще одним світовим полюсом впливу.

Загалом РФ планує реалізувати ідею побудови Євразійського Союзу у три етапи¹⁶. Перший етап передбачає поглиблення інтеграційних процесів у Митному союзі Росії, Білорусі та Казахстану за допомогою створення Єдиного економічного простору трьох держав. Другий етап включає трансформацію Єдиного економічного простору в Євразійський економічний союз (планується здійснити до

2015 р.). На третьому етапі (2020-2025 рр.) на базі Євразійського економічного союзу буде створюватися Євразійський союз. Характерно, що всі три етапи передбачають підключення до наведених вище інтеграційних утворень Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану, Вірменії, Молдови, а також України.

Зазначені вище етапи одержують своє практичне застосування. Так, як ми вище зазначали, після утворення Митного союзу у грудні 2010 р. на саміті ЄврАзЕС у Москві були досягнуті домовленості про створення Євразійського союзу на базі ЄП Білорусі, Казахстану та Росії. З 1 січня 2012 р. на території трьох держав-учасниць Митного союзу почав діяти Єдиний Економічний Простір. Услід за створенням Митного союзу та формуванням Єдиного економічного простору держави-партнери, за словами Голови Державної Думи РФ С. Нарішкіна, мають намір приступити до створення наднаціонального – Євразійського – парламенту. За його словами «в останні роки на просторі СНД активно розвиваються інтеграційні процеси – уже створено Митний союз та Єдиний економічний простір, які стануть базою для формування майбутнього Євразійського союзу»¹⁷. На думку С. Нарішкіна новій наддержавній структурі буде необхідне прозоре та зрозуміле економічне та інше законодавство. Однак ті наднаціональні органи, які зараз формуються або уже створені, наприклад, Євразійська економічна комісія, «не можуть і не повинні брати на себе парламентські завдання». Вирішувати їх доведеться наднаціональному парламенту¹⁸.

Цілком очевидно, що спроби реалізувати ці та інші інтеграційні проекти на пострадянському просторі будуть продовжуватися. На даний час більшість з існуючих інтеграційних структур, у тому числі й новостворених, використовуються як форуми для обговорення актуальних проблем. Однак, на нашу думку, вони не зможуть претендувати на щось більше до того часу, поки держави-учасниці не доведуть до свого логічного завершення внутрішні економічні та політичні перетворення.

Підсумовуючи, зазначимо, що на сучасному етапі у країнах колишнього Радянського Союзу з більшою чи меншою мірою успішності в межах різноманітних інтеграційних об'єднань: ЄврАзЕС, Союзна держава РФ та Республіка Білорусь, ЄП, ОДКБ, ШОС реалізуються концепції «різноманітної» (різний рівень співпраці у межах одного проекту) та «різношвидкісної» (існування на одному просторі декількох проектів, або в рамках одного проекту різна міра участі держав) інтеграції. Водночас спроби російської політичної еліти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відновити єдність пострадянського простору не увінчалися успіхом.

¹ Зюганов Г. География победы: Основы российской геополитики / Г. Зюганов – М. : Б. и., 1997. – 304 с.

² Бердяев Н. Судьба России / Н. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 240 с.

³ В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией : хрестоматия по истории российской общественной мысли XIX и XX веков: для высших учебных заведений: В 2-х ч. / Сост. Н. Г. Федоровский. – М. : Наука, 1994 – 332 с.; Савицкий П.Н. Континент Евразия / П. Н. Савицкий. – М. : Аграф, 1997. – 464 с.

⁴ Сахаров А.Д. Проект Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии / А.Д. Сахаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.yabloko.ru/Themes/History/sakharov_const.html.

⁵ Договор о создании Союзного Государства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soyuz.by/ru/?guid=10447>.

⁶ Євразійські економічні й політичні структури та Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?id=512>.

⁷ Концепция формирования Единого экономического пространства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2003/09/52480.shtml>.

⁸ Договор о коллективной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.odkb.gov.ru/b/azb.htm>.

⁹ Интервью Президента Российской Федерации В. В. Путина // Информационный бюллетень МИД РФ. – 2002. – 14 мая.

¹⁰ Договор о создании Экономического Союза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/main.aspx?uid=334>.

¹¹ ОЦАС плюс ЕврАзЭС – кто следующий? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-asia.org/post/index.php?year=2005&today=12&month=10>.

¹² Декларация о создании ШОС от 15 июня 2001 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://infoshos.ru/ru/?id=37>.

¹³ Шевырин И. ШОС: путь через десятилетия / И. Шевырин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://telegrafua.com/world/12530/>.

¹⁴ Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / В. Путин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/502761>.

¹⁵ Грызлов Б. Будущее за нами / Б. Грызлов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2011-11-15/1_future.html.

¹⁶ Евразийская интеграция как глобальный геополитический проект России: его сила и слабость [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics/evraziyskaya-integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html>.

[integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html](http://www.rg.ru/2012/02/24/parlament.html).

¹⁷ Нарышкин С. Над пространством / С. Нарышкин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/02/24/parlament.html>.

¹⁸ Там само.

УДК: 327(498):061.1ЄС.,1995/1999”

© Любов Мельничук
(м. Чернівці)

ОЦІНОЧНИЙ ЕТАП ІНТЕГРАЦІЇ РУМУНІЇ ЯК СКЛАДОВА ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1995-1999 рр.)

Любов Мельничук. Оціночний етап інтеграції Румунії як складова вступу до Європейського Союзу (1995-1999 рр.) Автор статті досліджує динаміку взаємин та особливості співробітництва Румунії та ЄС з 1995 р., часу коли вона офіційно одержала статус країни-кандидата на вступ до ЄС, до 1999 р. – прийняття рішення розпочати переговори щодо вступу до ЄС. Зазначено, що ЄС розглядав інтеграцію країн ЦСЄ як взаємопов'язаний процес зміцнення демократії і громадянського суспільства, економічних реформ і відповідальності за дотримання копенгагенських критеріїв.

Ключові слова: Європейський Союз (ЄС), інтеграція, договір, об'єднання, Центральна та Східна Європа, інтеграційні процеси.

Любов Мельничук. Оценочный этап интеграции Румынии как составляющая вступления в Европейский Союз (1995-1999 гг.) Автор статьи исследует динамику взаимоотношений и особенности сотрудничества Румынии и ЕС с 1995 г., времени когда она официально получила статус страны - кандидата на вступление в ЕС, в 1999 г. – принятия решения начать переговоры о вступлении в ЕС. Отмечено, что ЕС рассматривал интеграцию стран ЦВЕ как взаимосвязанный процесс укрепления демократии и гражданского общества, экономических реформ и ответственности за соблюдение копенгагенских критериев.

Ключевые слова: Европейский Союз (ЕС), интеграция, договор, объединение, Центральная и Восточная Европа, интеграционные процессы.

Lubov Melnychuk. The Evaluation Stage of Romania Integration as Indispensable Part of Accession to the European Union (1995-1999). The body of the article goes on to discuss the dynamics of relationships and collaboration features of Romania and the EU since 1995, the time when it became an official country-candidate for accession to the EU, by 1999 – the decision to start accession negotiations with the EU. It is noted that the EU is considering the integration of CEE as interrelated process of strengthening democracy and civil society, economic reform and accountability for compliance with the Copenhagen criteria.

Key words: European Union, integration, treaty, union, Central and Eastern Europe, integration processes.

Схвалення Снаговської декларації представниками усіх румунських політичних партій Румунії і висока підтримка ідеї членства в ЄС серед населення Румунії позитивно вплинули на імідж Бухареста. Попри неготовність Румунії узяти на себе зобов'язання членства задля уникнення численних проблем, пов'язаних з диференціацією кандидатів,

у березні 1998 р. було ухвалено індивідуальні Угоди вступного партнерства кандидатів. Більш того, Бухаресту було дозволено розпочати підготовку до членства у рамках скринінгу, що означало стати учасником «процесу приєднання», а не «процесу переговорів». Основним політичним фактором, що обумовив початок переговорів Румунії та ЄС щодо її членства у лютому 2000 р., визначено активну підтримку Бухарестом операції НАТО в Сербії в умовах малоефективної політики ЄС з врегулювання конфлікту в Косово і перегляду власної регіональної та безпекової політики. Саме тому, більшість країн ЄС прагнули у відносинах з Румунією враховувати не лише економічні, а й політичні чинники.

Практичне значення дослідження обумовлюється не лише географічним сусідством Румунії з Україною, але й схожістю суспільно-політичних процесів, що відбуваються в обох державах. Вищезазначені обставини зумовили *актуальність дослідження* процесів інтеграції Румунії до Європейського Союзу.

Джерельна база дослідження включає спектр документів, головним чином ЄС та Румунії, матеріали періодики та інформаційних агентств, а також інтерв'ю, промови. Важливе місце займають інформаційно-аналітичні довідки розміщені на Веб-сайтах інститутів ЄС, адже вони містять саме офіційну інформацію стосовно ряду проблем європейської інтеграції Румунії, яка відображає офіційну позицію уряду щодо них. Важливу роль при вивченні інтеграційних процесів в цілому і розвитку і трансформації ЄС 1995-1999-х рр., вироблення політики щодо п'ятого розширення та його перебіг відіграють праці науковців Західної та Центральної Європи, України та Російської федерації.

Метою дослідження є вивчення динаміки взаємин та особливостей співробітництва Румунії та ЄС з 1995 р., часу коли вона офіційно одержала статус країни-кандидата на вступ до ЄС, до 1999 р. – прийняття рішення розпочати переговори щодо вступу до ЄС. Визначена мета зумовила постановку і вирішення такого завдання: простежити оціночний етап інтеграції Румунії як складову вступу до Європейського Союзу.

22 червня 1995 р. Румунія третьою з-поміж країн ЦСЄ звернулася з проханням прийняти її до ЄС, що означало, по суті, юридичне оформлення початку її європейської інтеграції. Важливо підкреслити, що, на відміну від попередніх декларативних заяв румунського уряду, а також практики подачі заяв Угорщини та Польщі, подання офіційної заяви 22 червня було підкріплене Снаговською декларацією, у якій було беззастережно заявлено, що «Стратегічну національну мету приєднання Румунії

до ЄС складають вузлові точки солідарності та зближення політичних і соціальних сил країни, що представляють історичний шанс сприяння основоположним ідеалам та інтересам румунського народу...».

Той факт, що декларацію підтримали представники усіх політичних партій Румунії свідчив про рішучість та остаточність європейського вибору румунського керівництва. Важливим було і те, що Снаговська декларація, яку пізніше оцінили як «ескіз приєднання до стратегії ЄС» була першим документом такого роду що був представлений колишньою соціалістичною державою¹.

Позитивно вплинула на імідж Румунії і переважна підтримка ідеї членства в ЄС: за даними досліджень, проведених у 1995 р. її підтримували 97% румунів, що було найвищим показником у Європі².

Перша реакція ЄС на подачу Румунією офіційної заявки впливала загального ставлення до проблеми розширення на Схід і була оприлюднена на саміті в Каннах, який тривав 26-27 червня 1995 р. На ньому відбулося офіційне затвердження розробленої до 3 травня 1995 р. Білої книги по підготовці асоційованих країн до інтеграції у внутрішній ринок ЄС.

Розгляд румунської заявки про вступ відбувся 17 липня: Європейська Рада вирішила розпочати (вести в дію розгляд) процедури, відповідно до статті 0 Договору про Європейський союз, для консультацій з Комісією і отримання згоди Європейського парламенту³.

Рішення Каннського саміту та прийняття заяви про вступ сприяло поширенню в Румунії проєвропейських настроїв. Однак Біла книга не містила переліку конкретних вимог щодо кількісних змін в економіці асоційованих країн та графіку їх інтеграції до ЄС⁴, що викликало критику серед країн ЦСЄ, керівництво яких розглядали відсутність прив'язаних до графіку інтеграції вимог як серйозну перешкоду на шляху проведення мало популярних внутрішніх реформ.

Найбільш проблематичними на шляху до інтеграції Румунії в ЄС (з огляду на соціально-економічну та політичну ситуацію в державі) ставали такі положення Висновків Білої книги: подання інтеграції країн ЦСЄ як взаємопов'язаного процесу *зміцнення демократії та громадянського суспільства* (курсив наш. – авт), економічних реформ і лібералізації торгівлі з ЄС та сусідніми країнами (6.1, 6.3); покладання відповідальності за успіх цього процесу на країн-кандидатів (6.2), відсутність будь-яких переваг чи пільг асоційованим країнам порівняно з попередніми преференціями (6.4), а також їх поступове зменшення (6.5); по суті зростання залежності Румунії від рекомендацій Комісії (6.8, 6.9)⁵. В зовнішньополітичній сфері головною проблемою європейської інтеграції Румунії, яка впливала з аналізу висновків Голови Європейської Ради,

була відсутність базових договорів і нерегульованість кордонів Румунії з сусідами. Важливими перешкодами на шляху інтеграції Румунії до ЄС були також обмеженість регіонального транскордонного співробітництва, проблеми з дотриманням прав людини та національних меншин.

Тим не менше результати Ессенського та Каннського самітів, зокрема рішення щодо інтеграції у внутрішній ринок ЄС країн ЦСЄ прискорив потік заявок останніх на вступ до ЄС. Так, у 1995 р. після Румунії заявки на вступ до ЄС подали Словаччина (червень), Латвія (жовтень), Естонія (листопад), Болгарія та Литва (грудень), у 1996 р. – Чехія (січень) та Словенія (червень)⁶. Чисельні заявки країн ЦСЄ зумовили поглиблення уваги ЄС до аналізу проблеми розширення на Схід і зосередженні її на формуванні чіткого графіка вступу країн ЦСЄ.

Незважаючи на це співробітництво Румунії та ЄС інтенсифікувалося – як на двосторонній основі (зустрічі у рамках Комітетів з асоціації та Міжпарламентських комітетів з асоціації), так і на багатосторонній основі (разом з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Болгарією) у рамках структурованого діалогу.

З огляду на те, що інтеграція країн ЦСЄ до ЄС перейшла до нової фази – подачі заяв та створення умов для розширення всередині ЄС, 15-16 грудня 1995 р. Мадридському саміті Європейської Ради було прийнято рішення скликати у 1996 р. Міжурядову конференцію (МУК) з метою «встановити політичні й інституціональні умови для адаптації Європейського Союзу до сучасних та майбутніх викликів, особливо у світлі розширення»⁷. При цьому напередодні та під час Мадридського Саміту між країнами ЄС появилися розбіжності з питання масштабів та термінів розширення. Так канцлер ФРН Г. Колль запропонував розпочати процес переговорів про вступ з трьома найрозвинутішими державами ЦСЄ – Польщею, Угорщиною та Чехією уже через 6 місяців після висновків МУК, викликала заперечення інших членів ЄС, оскільки диференційований підхід до кандидатів та їх об'єднання у групи відповідно до об'єктивних критеріїв, мав недоліки переважно політичного характеру: країни ЄС мали б диференціювати копенгагенські критерії і визнати різний рівень підготовленості кандидатів до комунітарних вимог, а також по суті створити чергу на вступ до ЄС. Це створювало загрозу штучного віддалення деяких кандидатів від остаточної інтеграції до ЄС, гальмування їх внутрішніх та загальноєвропейських реформ, появи негативної конкуренції серед кандидатів та утворення нового вододілу вже серед країн ЦСЄ, підштовхування їх в сферу впливу Росії.

Вирішення дискусії на Мадридському саміті та його рішення продемонстрували, що рушійною силою розширення є держави-члени, а не Європейська комісія, як було раніше. Європейській Ко-

місії було доручено проаналізувати перед-бачувані наслідки розширення Союзу, а також дати оцінку станові реформування інституцій по кожній з країн-кандидатів (підготувати так звані «Opinions» – Думки, Висновки).

Копенгагенські критерії, на загальну думку, виявились найбільш ефективним чинником впливу на перебіг демократичних перетворень в країнах ЦСЄ. При цьому досягнення політичної стабільності і забезпечення верховенства закону, дотримання прав людини розглядались як прихильність країн-кандидатів цілям ЄС. Особливу увагу приділялося дотриманню принципів Конвенції Ради Європи із захисту національних меншин, які декларують недискримінацію та участь меншин у політичному, економічному та культурному житті. Румунія підписала її 1 лютого 1995 р., а ратифікувала 11 травня 1995 р.⁸.

Важливо відзначити, що на момент подання заяви про вступ до ЄС Румунія не відповідала ряду копенгагенських критеріїв. Ще однією проблемою на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції Румунії була відсутність базових договорів із сусідами.

Власне проблема підписання Румунією базових політичних договорів з сусідами впливала як з недостатнього незабезпечення румунським керівництвом прав національних меншин (в першу чергу угорської), так і через чисельні заклики ряду політичних сил Румунії про відродження «Великої Румунії». Ідея відродження «Великої Румунії» займала важливе місце у передвиборчих платформах більшості політичних партій та риториці румунських політиків⁹. В завуальованій формі вона присутня і у риториці теперішнього президента Румунії Т. Басеску, на офіційному сайті якого міститься історична довідка з обґрунтуванням кордонів та картою «Великої Румунії»¹⁰.

Взаємини Румунії з Угорщиною ускладнювалися наявністю чисельної угорської меншини на території Румунії, особливо після того як у грудні 1990 р. під час передвиборчої боротьби прем'єр-міністр Угорщини Й. Антал заявив, що в душі він вважає себе прем'єром 15 мільйонів угорців (населення Угорщини становило 10 млн.)¹¹. Після того як 22 червня 1995 р. Румунія подала заявку на вступ до ЄС, а 2 квітня 1996 р. – до НАТО, румунсько-угорська напруженість з питань про національні меншини та відсутності базового договору набула ширшого міжнародного значення. Підписання Договору про взаєморозуміння, співробітництво та добросусідство між Румунією та Республікою Угорщина відбулося 16 вересня 1996 р. у м. Тімішоара. Він був ратифікований румунським парламентом 10 жовтня 1996 р.

Саме обставини передвиборчої боротьби в Румунії зумовили затягування у підписанні базових договорів з Україною та Молдовою і висування те-

риторіальних претензій до них. Як підкреслювали ряд науковців, зокрема Ю. Макара, О. Круглашов, С. Григоришин, М. Петров, роздмухані при режимі Н. Чаушеску великорумунські настрої вихлюпувалися на політичну поверхню напередодні значущих подій внутрішньо – та зовнішньополітичного життя Румунії та України¹², а «великий національний проєкт» відновлення Румунії в кордонах міжвоєнного періоду був покликаний інтегрувати націю навколо нової, хоча й переважно неономеклатурної влади.

Острах програшу на парламентських і президентських виборах 1996 р. стримував президента І. Ілієску й кабінет Н. Векерою укладення політичних договорів не лише з Україною і Молдовою, а й з Російською Федерацією, однак практичні дії Бухареста входили в явне протиріччя зі стандартами, які Румунія повинна була забезпечити у випадку, у якому хотіла інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури.

Незважаючи на певний прогрес Румунії у справі укладення базових договорів та просуванні демократичних цінностей, зокрема визнання осінніх виборів 1996 р. вільними і чесними, прийняття нової програми реформ, ставлення ЄС до країн-кандидатів, які не відповідали копенгагенським критеріям протягом 1996 р. зазнало змін. Підхід «regatta-option» (переговори про вступ з усіма претендентами) зазнав активної критики, оскільки, він вимагав складної підготовки рекомендацій. 23 грудня 1996 р. Президент ЄК Ж. Сантер запропонував до розгляду варіант переговорного процесу тільки з декількома претендентами.

У 1997 р. ЄС продовжив розглядати питання про те, які країни мають бути запрошені до початку переговорів. При цьому на позицію ЄС впливали не лише успіхи країн-кандидатів на шляху реалізації копенгагенських критеріїв, а характер їх економічного співробітництва.

В такій ситуації румунське керівництво, не маючи змоги в найкоротший термін добитися значних економічних та соціальних зрушень та реалізувати передвиборчі обіцянки, доклало максимум дипломатичних зусиль, щоб приєднатися до кандидатів-фаворитів на вступ до ЄС та НАТО і добитися підтримки з боку їх країн-членів даних організацій.

Саме у таких умовах Київ застосував методи дипломатичного тиску та Бухарест: від посла України в Румунії й до президента Л. Кучми було заявлено про те, що румунське керівництво має територіальні претензії до України і цей факт не сприяє нормалізації й стабілізації відносин у Південно-Східній Європі.

В результаті саме дипломатична активність України, а також певний тиск країн Заходу, що проявився у визначенні умов розширення НАТО та розробці Європейського пакту стабільності й відповідних заявах європейських політиків, зумовили

зменшення привабливості та актуальності ідеалів «Великої Румунії» в очах прагматичної частини європейськи-орієнтованої румунської еліти і змусили румунську дипломатію посилити пошуки компромісів в остаточній редакції тексту румунсько-українського базового Договору. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією був підписаний президентами двох країн 2 червня 1997 р. у румунському місті Констанца і ратифікований Верховною Радою України 17 липня 1997 р.¹³

Попри означені колізії, підписання Румунією базового Договору з Україною напередодні засідання ЄР в Амстердамі 16-17 червня 1997 р. викликало однозначно позитивний резонанс у світі¹⁴.

Амстердамський саміт не лише завершив півторарічну роботу міжурядової конференції і схвалив нову редакцію основоположного Договору про Європейський Союз (Амстердамський договір), а й відкрив шлях до нового розширення ЄС. Опублікований ЄК 16 червня 1997 р. «Порядок денний 2000» (Agenda 2000), в якому були визначені підходи політичних інституцій ЄС до співробітництва з країнами ЦСЄ – кандидатами на вступ став одним з основоположних політичних документів щодо подальшого розвитку європейської інтеграції.

Посилаючись на копенгагенські критерії, у липні 1996 р. ЄК дійшла до висновку, що Естонія, Республіка Польща, Словенія, Угорщина Чеська Республіка та Кіпр («5+1» або «перша хвиля») досягли необхідного рівня, що дозволяє розпочати переговорний процес щодо включення їх до складу ЄС. Інші кандидати – Румунія, Болгарія, Латвія, Литва й Словаччина («друга хвиля») – не визнавалися країнами, що змогли досягти необхідного рівня для початку переговорів, тому їм було рекомендовано «прискорити їх підготовку до розширення переговорів», а приєднатися до інших вони зможуть, як тільки будуть готові, оскільки диференціація не вважалася «проблемою».

З огляду на таку ситуацію, протягом липня-грудня 1997 р. президент Румунії Е. Константінеску робив заяви, відповідно до яких основним завданням румунської зовнішньої політики оголошувалася ідея одночасного початку переговорів з усіма країнами-претендентами. За кілька годин до своєї поїздки в Люксембург Е. Константінеску здійснив заяву для преси: «Румунія вважає, що процес розширення повинен початися одночасно з усіма країнами-кандидатами, які відповідають політичним критеріям»¹⁵.

Такі заяви румунського президента ґрунтувалися на тому, що рішення Амстердамського саміту про включення в переговорний процес п'яти країн ЦСЄ викликали спротив урядів Данії, Швеції, Фінляндії та Італії. Якщо для ЄК центральною проблемою, яка впливала з чергового розширення була глибина перетворень, то ці держави, виступа-

ючи проти нового «поділу Європи» і «нової Ялти», запропонували напередодні та під час Саміту Ради ЄС в Люксембурзі 12-13 грудня 1997 р. допустити всіх кандидатів до участі в процесі скринінгу, («screening»), у ході якого відбувалося вивчення стану адаптації країн-кандидатів до AquisCommunautaire.

В результаті, було затверджене рішення про прийняття «screeningprocess», хоча воно, як зазначав комісар з питань розширення ЄС Х. ван ден Брук, було лише «відволікаючим маневром» оскільки могло здійснити лише короткотерміновий вплив на стабільність в регіоні ЦСЄ. При цьому участь у «screeningprocess» зовсім не означала, що ЄС формально розпочне процес переговорів про розширення з усіма країнами одночасно. Для Румунії та інших країн ЦСЄ такий сценарій мав стати підготовчим періодом до початку переговорів про вступ. Інакше кажучи, Румунія була визнана лише учасницею «процесу приєднання», а не «процесу переговорів».

Протягом наступних років Румунія не припиняла активної роботи, щоб переконати західних партнерів у невідкладності початку переговорів про її вступ у ЄС. Також новий уряд Румунії почав переглядати свої позиції щодо регіонального й транскордонного співробітництва, створення спільних економічних зон і регіонів, у тому числі й з Україною, ініціював у вересні 1997 р. створення «трикутників» Румунія-Польща-Україна, Румунія-Болгарія-Туреччина й Румунія-Болгарія-Греція.

Незважаючи на таку активність Бухареста, до кінця 1997 р. ЄК негативно оцінила зусилля Румунії з наближення до копенгагенських критеріїв у цілому, та здатності взяти на себе зобов'язання членства.

І вже 30 березня 1998 р. на першій з щорічних Європейських конференцій міністрів закордонних справ країн ЄС та одинадцяти країн-кандидатів було остаточно ухвалено індивідуальні Угоди про вступне партнерство між ЄС та країнами-кандидатами. 31 березня 1998 р. також було започатковано перший крок вступного процесу – аналітичне вивчення усіма країнами-кандидатами, у тому числі й Румунією, питань адаптації двадцяти двох пріоритетних із тридцяти одного розділу Aquis (скринінг), хоча більша увага приділялася «5+1».

В результаті, на засіданні ЄР в Люксембурзі 5 жовтня 1998 р. було прийняте рішення про безпосередній початок переговорів про вступ з першою групою кандидатів вже 10 листопада 1998 р. в Брюсселі. Румунія, як кандидат другої групи, отримувала можливість при відповідних умовах приєднатися до першої групи країн, які вже розпочали переговори про вступ. З цією метою затверджувався механізм багатостороннього аналізу виконання кожним кандидатом комунітарних вимог і Угоди

про вступне партнерство, а також додаткова програма передвступної допомоги. Важливо підкреслити, що відповідно до оцінок звіту Європейської комісії, Румунія виявилася єдиною із країн-претендентів, що не зуміла просунутися в економіці. Тому міністри фінансів країн ЄС виступали проти початку переговорів з нею.

Окремий Звіт, присвячений безпосередньо Румунії, вітав її перші кроки на шляху до членства та рух до досягнення Копенгагенських критеріїв. Разом з тим Звіт констатував необхідність рішучих заходів з викорінення корупції, поліпшення режиму роботи судів та захисту індивідуальних свобод і прав ромів, реформування адміністративних установ. Також зазначалося, що Румунія досягла дуже незначного прогресу в створенні ринкової економіки, а її здатність справлятися з конкурентним тиском та ринковими силами погіршився.

Висновки Комісії викликали занепокоєння не тільки серед претендентів другої групи, але й серед деяких країн-членів ЄС. Данія, Швеція і Фінляндія обстоювали інтереси Латвії та Литви, а Франція, Італія та Греція – Румунії і Болгарії, вважаючи що їх ізоляція від інтеграційних процесів може послабити стабільність в південному регіоні Європи. В таких умовах Саміт ЄР у Відні 11-12 грудня 1998 р. підкреслив прогрес підготовки до переговорів кандидатів другої групи, поставивши серед них на перше місце Румунію, і оголосив про перехід, починаючи з 1999 р., від багатостороннього до двостороннього етапу скринінгу. При цьому ЄР підкреслила, що надалі кожен кандидат буде залежати від «власних заслуг»¹⁶.

З огляду на погіршення економічної ситуації перспективи європейської інтеграції Румунії на початку 1999 р. відсувалася. Однак після початку війни в Косово у березні 1999 р. критичні оцінки ЄС щодо можливості Румунії нарівні з іншими країнами розпочати переговори про вступ зазнали перегляду. Малооефективна політика ЄС по врегулюванню конфлікту в Косово змусила Співтовариства переглянути свою безпекову та регіональну політику, зосередивши увагу на формуванні більш широкої зони безпеки та стабільності, особливо на південному сході Європи. У зв'язку з цим більшість країн ЄС вважали за необхідне врахувати у відносинах з Румунією, яка активно підтримала операцію НАТО у Югославії, не стільки економічні, скільки політичні фактори і розпочати з нею переговори про вступ. Вже на Кельнському саміті ЄР 3-4 червня 1999 р., головна увага якого була приділена проблемам мирного врегулювання на Балканах, було зазначено, що процес аналітичного дослідження acquis з Румунією та іншими країнами «другої хвилі» перейшов від багатостороннього до вирішального етапу двостороннього аналізу, що дозволяє країнам-кандидатам прискорити їх підготовку до членства. Включення Румунії та Бол-

гарії до процесу переговорів мало сприяти проведенню їх внутрішніх реформ та перетворення їх в основу стабільності та безпеки в регіоні.

Запропонована Комісією нова стратегія розширення ЄС була офіційно ухвалена на саміті ЄР в Гельсінкі 10-11 грудня 1999 р. Таким чином, в Гельсінкі був прийнятий принцип «регаті», який надавав всім 12 кандидатам рівні можливості в переговорах і, відповідно, першочергового вступу до ЄС. При цьому і ЄК і ЄР утрималися від визначення конкретних дат та чіткого розкладу вступу нових кандидатів до ЄС, а натомість підкресливали, що неодмінною запорукою підготовки розширення ЄС було проведення широкої інституційної реформи ЄС. Європейський парламент схвалив рішення Гельсінського саміту 16 грудня 1999 р.

Румунія, як і інші кандидати, повинна була поділяти визначені в договорах цінності та цілі ЄС, зробити усе можливе для вирішення будь-яких прикордонних суперечок, а також активізувати зусилля для досягнення відповідності критеріям вступу, зокрема економічним.

Переговорний процес з Румунією, як і з іншими країнами «Гельсінської групи» – Болгарією, Латвією, Литвою, Мальтою та Словаччиною – розпочався 15 лютого 2000 р. Проте, незважаючи на ейфорію у національних засобах масової інформації «Румунія, відверто кажучи, одержала подарунок, на який не сміла сподіватися», науковці та політичні оглядачі зазначали, що сам цей факт ще не наблизив її до кандидатів-фаворитів¹⁷.

Отже, проведення внутрішніх реформ у Румунії та їх результативність стали запорукою успіху на шляху інтеграції до ЄС.

¹Schifirneț C. The Europeanization of the Romanian Society and the Tendentia Modernity / Constantin-Schi-firneț // Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology. – 2011. – Volume 2, Number 1, Spring. – P. 211-227.

²Roper S. D. Romania: The Unfinished Revolution / Steven D. Roper. – Amsterdam: Hardwood Academic Publishers, 2000. – P.115.

³Madrid European Council 15 and 16 december 1995. Presidency conclusions. Annex 6: Enlargement // European Parliament. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/summits/mad3_en.htm#annex6.

⁴White Paper: Preparation of the Associated Countries of Central and Eastern Europe for Integration into the Internal Market of the Union (present by the Commission) COM (95) 163, May 1995. – Brussels: Commission of the European Communities, 1995. – 40 p. – Режим

доступу: http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/index_en.htm#block_13.

⁵White Paper: Preparation of the Associated Countries of Central and Eastern Europe for Integration into the Internal Market of the Union (present by the Com-

mission) COM (95) 163, May 1995. – Brussels: Commission of the European Communities, 1995. – 40 p. – Режим доступу: http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/index_en.htm#block_13.

⁶ Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу / Олена Ковальова // Аналітичний шоквартальник. – 2003. – Випуск 1. Розширення ЄС. – С. 20-38.

⁷ Madrid European Council 15 and 16 december 1995. Presidency conclusions // European Parliament. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/summits/mad1_en.htm.

⁸ Framework Convention for the Protection of National Minorities. Chart of signatures and ratifications // Council of Europe. Treaty Office. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=157&CL=ENG>.

⁹ Круглашов А. Українсько-румунський кордон: нелегкий шлях до розв'язання протиріч // Анатолій Круглашов // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. VI. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2008. – С. 177-195.

¹⁰ Calafeteanu I. Istoria Romanilor / Ion Calafeteanu // Presedintele Romaniei. – Режим доступу: http://www.presidency.ro/?_RID=htm&id=1&exp2=go.

¹¹ Шипка Н. Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських міждержавних політичних відносин (1991-2006 рр.) / Наталія Шипка // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – Випуск 19. – С. 208-216.

¹² Макар Ю. Сучасний стан і перспективи розвитку україно-румунських міждержавних відносин / Юрій Макар // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: Збірник наукових праць / Буковинський політологічний центр. Під загальною редакцією А.М. Круглашова. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2006. – С. 34-51.

¹³ Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/642_003.

¹⁴ Троян С., Христюк Т. Румунський вектор зовнішньої політики України в 1991-2001 рр. / Сергій Троян, Тетяна Христюк // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С. 297-317.

¹⁵ Корнилов А.А., Лошаков А.А. Взаимоотношения Румынии и ЕС до открытия переговоров о присоединении / Олександр Корнилов, Анатолій Лошаков // Вестник Нижегородского университета

им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет им. Н.И. Лобачевского, 2008. – № 5. – С. 241-245.

¹⁶ «The European Council stresses that each country will continue to be judged on its own merits». Vienna European Council 11 and 12 December 1998. Presidency conclusions // European Parliament. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/summits/wie1_en.htm.

¹⁷ Достанко Е. Расширение Европейского Союза на восток в 1990-е гг. / Елена Достанко // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 2. – Режим доступу: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=490&Itemid=53

УДК: 061.1ЄС:327.8(438:477)

© Віталій Моцок
(м. Чернівці)

ПОСЕРЕДНИЦТВО ПОЛЬЩІ У ПОШИРЕННІ ДЕМОКРАТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ ЩОДО УКРАЇНИ

Віталій Моцок. Посередництво Польщі у поширенні демократії Європейським Союзом щодо України. У статті розглядається можливість Республіки Польща сприяти поширенню демократії у зовнішній політиці Європейського Союзу щодо України на початку ХХІ ст. Наголошується на трьох складових політики поширення демократії, а саме: просуванні демократії у зовнішній політиці ЄС щодо України, впливі Польщі на політику поширення демократії ЄС щодо України і просуванні демократії у зовнішній політиці Польщі щодо України. Визначена можливість ефективного посередництва Польщі у просуванні демократії Європейським Союзом щодо України.

Ключові слова: поширення демократії, Польща, Україна, Європейський Союз.

Віталій Моцок. Посередництво Польщі в розпространенні демократії Європейським Союзом по отношению к Украине. В статье рассматривается возможность Республики Польша содействовать распространению демократии во внешней политике Европейского Союза по отношению к Украине в начале ХХІ века. Отмечаются три составные части политики распространения демократии, а именно: продвижение демократии во внешней политике ЕС относительно Украины, влияние Польши на политику распространения демократии ЕС относительно Украины и продвижение демократии во внешней политике Польши по отношению к Украине. Определена возможность эффективного посредничества Польши в продвижении демократии Европейским Союзом по отношению к Украине.

Ключевые слова: распространение демократии, Польша, Украина, Европейский Союз.

Vitaliv Motsok. Mediation of Poland in the European Union's Democracy Promotion towards Ukraine. The article deals with the possibilities of the Republic of Poland to assist the democracy promotion in the foreign policy of the European Union towards Ukraine in the beginning of the ХХІ c. Three parts of democracy promotion policy are marked as democracy promotion in the foreign policy of the EU, Polish influence on the EU democracy promotion towards Ukraine and democracy promotion in the foreign policy of Poland towards Ukraine. An opportunity of an effective mediation of Poland in the EU democracy promotion towards Ukraine is defined.

Key words: democracy promotion, Poland, Ukraine, European Union.

Зовнішня політика Європейського Союзу і його політика розширення, яка яскраво проявилася в перших роках ХХІ століття, продемонстрували цілі для країн, які прагнули приєднатися до європейсь-

кого інтеграційного проекту. У свою чергу, беручи до уваги власні євроінтеграційні прагнення, Польща, особливо з другої половини 1990-х рр. і в нульових роках 2000-х рр., підпорядковувала свою зовнішню політику процесу європейської інтеграції у тому числі через долучення до політики поширення демократії. Польща продемонструвала Європейському Союзу свої можливості щодо реекспорту демократії далі на схід європейського континенту тим, що офіційна Варшава показала «зразковий» процес демократизації та лібералізації. Україна стала тією наступною ціллю західної політики сприяння демократії в якій Польща могла брати активну посередницьку роль. Процес розширення ЄС позначився на позиції Польщі щодо поширення демократії на Україну так само, як й Польща вплинула на політику ЄС щодо сприяння демократії щодо України.

У цій статті поставлено за мету визначити ступінь ефективності посередництва Польщі у політиці поширення демократії Європейським Союзом щодо України упродовж періоду активного формування дискурсу поширення демократії у зовнішній політиці ЄС.

Стан розробки проблематики сприяння демократії у зовнішній політиці Європейського Союзу щодо України і польського посередництва у цьому процесі є достатнім. У нашій роботі ми скористалися доробком дослідників, котрі вивчають прояви сприяння демократії у зовнішній політиці Польщі у контексті поширення демократії Європейським Союзом щодо України. З-поміж дослідників слід виокремити праці Ф. Шіммельффенніга, Х. Шольца, П. Кубічека, І. Солоненко, К. Волчук, С. Стюарт, Г. Громадського, Л. Веселого, К. Лондхурста, М. Заборовського, П. Поспієшної, Дж. Рейнхарта, Я. Корейби, Й. Стрийека, М. Клатта, А. Мальгіна, Н. Копці, К. Поморської та інших.

Просування демократії у зовнішній політиці ЄС щодо України

Політична обумовленість є складовим елементом поширення політичного впливу ЄС на Східну Європу до і після його розширення. Поряд з цим, перед ЄС постало завдання формування своєї зовнішньополітичної стратегії щодо країн, які, як передбачалося, не будуть інтегровані до ЄС у найближчій перспективі, оскільки вони не володіли необхідними політичними чи економічними характеристиками для вступу. Однією з таких характеристик була політична обумовленість, яка, передусім, полягала у необхідності поширення демократії.

Українська дослідниця І. Солоненко вважає, що ЄС є відносно новим актором у просуванні демократії. Демократія увійшла у порядок денний зовні-

шньої політики ЄС з початку 1990-х рр. Починаючи з Договору про ЄС у листопаді 1993 р. правові акти з метою розвитку та зміцнення демократії, верховенства права та поваги до прав людини піднялися на вищі позиції у порядку денному зовнішньої політики ЄС. На практиці це відбувалося через політику розширення, через яку ЄС встановив свою роль в якості актору міжнародного просування демократії¹. Погодимося із І. Солоненко, що політичні Копенгагенські критерії можна розглядати як єдину точку відліку для розуміння демократії з боку ЄС. У своїй зовнішній політиці ЄС все частіше підкреслював важливість розвитку демократії та прав людини, розглядаючи демократію як «процес, що розвивається зсередини, який включає всі верстви суспільства, і також ряд інститутів, які повинні забезпечити участь, увлечення, (...) та підзвітність»².

З інструментів ЄС у просуванні демократії слід виокремити Європейську політику сусідства (ЄПС), і погодитися із І. Солоненко, яка вважає, що ЄПС, яка була запущена в 2003-2004 рр., здійснила набагато сильніший акцент на демократизації, яка відображала еволюцію ЄС у глобального актора з просування демократії. Проте, порівняння політики розширення ЄС та його підхід до України за останні півтора десятиліття дозволяє виокремити декілька важливих особливостей, які демонструють відсутність політики ЄС щодо України, в порівнянні щодо інших країн Центрально-Східної Європи³. П. Кубічек вважає, що ЄПС була розумним вибором для ЄС, оскільки вона визнавала бажання України зблизитися з Європою і, водночас, не пропонувала нічого конкретного в плані членства. Водночас, на його думку, незважаючи на зусилля ЄС у сприянні демократизації та зростанні «спільних цінностей» з Україною, Україна не досягла істотного прогресу на шляху до демократії⁴. І. Солоненко дотримується думки, що питання просування демократії актуалізувалося в порядку денному ЄС-Україна відносно недавно, оскільки упродовж більшої частини 1990-х рр. ЄС спрямовувався на стабільність і реформи ринкової економіки, а не на політичні трансформації.

Погодимося з думкою західних дослідників Ф. Шіммельфенніга і Х. Шольца, що використовуючи політичну обумовленість, ЄС зумовлює прийняття тією чи іншою країною демократичних правил і практик, які повинні призвести до членства в ЄС. На думку цих дослідників, найбільш загальна гіпотеза політичної обумовленості може бути сформульована наступним чином: рівень демократії у сусідніх країнах ЄС збільшується із розміром і авторитетом умовного стимулу з боку ЄС⁵. Х. Граббе вважає, що після етапу розширення в 2004 р. ЄС прагнув проектувати свою «перетворюючу силу»⁶ далі на схід. Дослідниця К. Волчук відсумовує, що ЄПС була спрямована на «зміцнення стабільності і процвітання» шляхом стимулювання полі-

тичних та економічних реформ по сусідству з ЄС⁷. У свою чергу, західна дослідниця С. Стюарт наголошує на більш цілісному підході ЄС щодо просування демократії в Україні, навіть й без ознак його високого пріоритету в ЄС⁸. На думку С. Стюарт, у сфері електоральної демократії, ЄС, передусім, активно підтримує організацію вільних і справедливих виборів, доказом чого стала допомога у виробленні компромісу між конфліктуєчими сторонами під час «помаранчевої революції»⁹. Дж. Рейнхарт вважає, що після «помаранчевої революції» ЄС пояснив стимули і умови сприяння демократії для України у спеціальному плані з десяти пунктів для України, в якому йшлося, зокрема, що «(...) нова прихильність демократії і реформам відкрила нові перспективи для відносин між ЄС і Україною»¹⁰. Характерно, що І. Солоненко звертає увагу на те, що попри успіхи ЄС у поширенні демократії в Україні, мали місце й недоліки, оскільки стратегічні зобов'язання для української інтеграції з боку ЄС були відсутні, а інструменти, які застосовувалися в ЄС не повною мірою відповідали цілям ЄС для своєї зовнішньої політики¹¹. Погодимося із І. Солоненко, що тривалі проблеми із демократизацією в Україні після «помаранчевої революції» створили середовище, яке погано піддається стимулам, запропонованим Європейським Союзом¹². У цілому слід говорити про доволі обмежену роль ЄС у просуванні демократії щодо України.

Вплив Польщі на політику поширення демократії ЄС щодо України

Польща використала політичні і ідеологічні засади ЄС для просування своєї зовнішньої політики щодо України. Офіційна Варшава виступає за подальше розширення ЄС і, в кінцевому результаті, приєднання України до ЄС. Це зусилля призвело до часткових результатів. Щоправда, Польща не закликала до якнайшвидшого вступу України або про швидкий початок переговорів про приєднання, а до визнання перспективи українського членства з боку ЄС. Позиція Польщі полягала у тому, що перспектива членства в ЄС надасть відчутний імпульс для модернізації України.

Погодимося із думкою російського дослідника А. Мальгіна, що весь період з початку 1990-х рр. і аж до вступу до ЄС 1 травня 2004 р. для Польщі проходив під знаком «повернення до Європи». Це було не тільки і не стільки зовнішньополітичне завдання, але найважливіша частина будівництва нової національної і державної ідентичності. Польське повернення до Європи поступово змінювало внутрішню організацію життя країни, при цьому самий процес повернення був відносно простим з точки зору інструментарію. Польща зробила зусилля до максимально швидкого підключення до наявних європейських і євроатлантичних інститутів¹³. На думку західних дослідників Н. Копсі і К. Поморської, існували яскраві амбіції з боку польських

політиків та широкої зовнішньополітичної спільноти в Варшаві, щоб бути з-поміж тих, хто буде формувати східну політику ЄС, не в останню чергу через історичний досвід Польщі з її сусідами¹⁴.

Погодимося із дослідницькою думкою, що багато факторів сприяли змінам у підході з боку ЄС у сприянні демократії щодо безпосередніх сусідів, однак вплив нових членів ЄС виявився вагомим. На думку українських дослідників О. Сушка і О. Пристайко, зацікавленість Польщі у підтримці своїх безпосередніх сусідів була сильнішою, ніж щодо інших країн, зважаючи на історію, культуру, географічне положення між Сходом і Заходом, а також значну польську меншину в цих країнах¹⁵. Польські дослідники Г. Громадзький і Л. Весолій, дотримуються думки, що роль нових держав-членів ЄС стала особливо помітною під час «помаранчевої революції» в Україні. Офіційні Вільнюс і Варшава рішуче підтримували демократизацію Білорусі і України, а Литва і Польща мали тісні контакти з демократичною опозицією та громадянським суспільством у цих країнах¹⁶. Позиція Польщі полягала навіть у тому, щоб піддавати критиці підхід обумовленості ЄС щодо своїх східних сусідів, стверджуючи, що цей підхід не співвідноситься з новою ситуацією в ЄС після розширення ЄС в 2004 р.¹⁷

На думку західної дослідниці П. Поспєшної, найбільш відчутним результатом польських зусиль зі зміни підходу ЄС щодо сприяння демократії є створення східноєвропейського виміру і політики Східного партнерства. З цими двома ініціативами нові держави-члени ЄС виступили за сильну присутність сприяння демократії у порядку денному ЄС і більший акцент на східних сусідах ЄС¹⁸. Аналогічну думку підтримує польська дослідниця Б. Война, котра вважає, що держави Східної Європи, враховуючи їх політичні чи соціально-економічні зв'язки, займають особливе місце у зовнішній політиці Польщі. Їх стабілізація через демократизацію і побудову ринкової економіки є однією з найважливіших цілей Польщі після 1989 р.¹⁹

Західні дослідники К. Лондхурст і М. Заборовський позитивно відзначають роль «помаранчевої революції» у формуванні впливу Польщі на поширення демократії Європейським Союзом щодо України. На їх думку, ці події сприяли поглибленню зближення Польщі та України²⁰. Слід підтримати цих дослідників у тому, що, Польща, як держава, яка сама нещодавно пройшла через трансформацію, мала обмежені можливості для сприяння демократії на своєму східному кордоні. Усвідомивши ці обмеження, Польща прагнула до інтернаціоналізації порядку денного своєї зовнішньої політики і заручитися підтримкою ЄС і США. На думку К. Лондхурста і М. Заборовського, Польща чітко усвідомлювала, що ЄС володіє кращими можливостями для перетворення України, ніж США²¹. Щоправда, для досягнення цієї мети ЄС буде змуше-

ний використати свій найпотужніший трансформаційний інструмент – обіцянку членства, яка у свій час була використана у випадку з Польщею²². К. Лондхурст і М. Заборовський оцінюють роль Польщі під час і після помаранчевої революції як вмилу і гнучку, яка допомогла повернути більше уваги до України у рамках ЄС, намагаючись активізувати політику ЄС щодо України²³.

Для того щоб зрозуміти як Польща буде впливати на формування і реалізацію «східної політики» ЄС, необхідно врахувати внутрішні фактори, що визначають зовнішньополітичне сприйняття польської еліти. Польський дослідник Я. Корейба робить спробу виявлення ролі, яку Польща має намір грати щодо країн «пової Східної Європи», а також визначення та аналізу історичних передумов бачення обстановки в регіоні і його ідеологічної мотивації²⁴. Я. Корейба вважає, що для розуміння впливу Польщі на формування і реалізацію східної політики ЄС, потрібно врахувати внутрішньополітичні фактори, що визначають зовнішньополітичне сприйняття польської еліти. У «Стратегії національної безпеки» Польщі наголошується, що «динаміка процесів демократизації та економічної трансформації у Центральній, Східній та Південній Європі і воля багатьох держав цих регіонів увійти до НАТО та ЄС сприяють зміцненню миру і стабільності на континенті. Підтримуючи ці процеси, особливо у відносинах з Україною і Молдовою, державами Західних Балкан і Південного Кавказу, Польща розвиває партнерське співробітництво з цими державами з метою посилення їх прагнення до демократичного розвитку»²⁵. Польський дослідник Й. Стрийек, вважає, що Польща сприймає Україну як свого стратегічного партнера і гаряче підтримує процес соціальних і економічних реформ, які почалися в Україні. Водночас, Польща здатна запропонувати щось більше, ніж чисто матеріальна допомога, оскільки вона має свій власний багатий досвід в області системної трансформації та європейської інтеграції²⁶. На думку Я. Корейби, сучасна Польща об'єктивно володіє справжнім потенціалом внесення інновацій в політику ЄС щодо країн пострадянського простору²⁷.

Просування демократії у зовнішній політиці Польщі щодо України

Питання поширення демократичних стандартів Польщею щодо України постало ще на початку 1990-х рр., прикладом чого була пропозиція тогочасного міністру закордонних справ Польщі К. Скубішевського визначити і впровадити «європейські стандарти» у двосторонні відносини зі східними сусідами²⁸. Західний дослідник М. Клатт вважає, що угоди про асоціацію з ЄС викликали подальшу масивну передачу правил і практики з ЄС в країни-кандидати²⁹. М. Клатт вважає, що Польща та інші нові держави-члени ЄС успішно довели ЄС свою роль у східному сусідстві ЄС у

тому числі під час «кольорових революцій» в Україні і Грузії. Роль Центральної та Східної Європи у мирних революціях і перетвореннях на шляху до демократії та ринкової економіки впливає на їх оцінку значення у дизайні зовнішньої політики. Слід погодитися з думкою М. Клатта, що в розумінні конкретних умов країни в яку експортується демократія Польща найкраще підходить для розробки моделі демократії, яку ЄС прагне там просува-ти³⁰.

Погодимось із розповсюдженою дослідницькою думкою, що у політиці розширення ЄС Польща виступала ключовою країною в демонстрації успіху політичних реформ для всього пострадянського простору. Упродовж 2000-2004 рр. Фрідом Хаус визначив для Польщі перше місце в рейтингу з політичних прав та друге місце з громадянських свобод³¹.

Погодимось із чисельною дослідницькою думкою, що для ЄС Україна має важливе значення для безпеки всього посткомуністичного континенту. Польща неодноразово підкреслювала свою підтримку можливому членству України в ЄС і НАТО, і активно залучається у формування політики ЄС щодо східних сусідів. Беручи ці дипломатичні зусилля до уваги, допомога в будівництві демократії стала потенційним інструментом зовнішньої політики Варшави³².

На думку західної дослідниці П. Поспієшної, починаючи з 2006 р. польська зовнішня допомога класифікувалася на дві основні частини: 1) допомога з метою розвитку і 2) підтримка процесу розбудови демократії та громадянського суспільства. Погодимось із П. Поспієшною, що ця класифікація може означати, що програми допомоги, які здійснювалися польським МЗС відносяться не лише до дій, які можуть бути кваліфіковані як офіційна допомога задля розвитку, а й охоплювати підтримку демократії³³. На думку П. Поспієшної, цілі польського уряду щодо надання допомоги полягають у сприянні демократичним стандартам, верховенству закону, належного управління та поваги прав людини та зміцнення незалежності громадянського суспільства у країнах-отримувачах. Нова польська стратегія передбачає необхідність активнішої участі Польщі у процесах демократизації Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії. Після затвердження нова стратегія мала замінити існуючі стратегії 2003 р.³⁴ Слід погодитися з переконанням П. Поспієшної, що діяльність Польщі з просування демократії відображає зростаючий консенсус донорів і віри, що стійкий економічний розвиток країн, які отримують допомогу, залежить від прогресу у функціонуванні державних інститутів, а також дотриманні демократичних стандартів і прав людини. П. Поспієшна наводить приклад офіційних документів польського МЗС, в яких наголошується на важливості взаємодії між зовнішнім сприянням демо-

кратії і покращенням соціально-економічної ситуації у країнах-отримувачах. Це підсилюється тим, що Польща продемонструвала «порівняльну перевагу», оскільки Польща була у свій час одержувачем західної допомоги і лідером у забезпеченні демократичних змін у посткомуністичному регіоні³⁵.

Польські урядовці наголошували можливості польського посередництва в поширенні демократії на схід європейського континенту. На думку більшості дослідників, як, наприклад П. Поспієшної, Україна є ключовим отримувачем польської допомоги. «Помаранчева революція» в Україні і втягнення Польщі ще раз довели впливову роль польської зовнішньої політики. Щоправда, постає питання чи двостороння допомога, яку надає Польща для Білорусі та України, може бути класифікована як сприяння демократії, оскільки бюджет польського МЗС не передбачає статті «сприяння демократії»³⁶. На думку П. Поспієшної, Польща надає допомогу іншим країнам на знак визнання свого досвіду як головного одержувача іноземної допомоги під час процесу трансформації з боку західних країн і міжнародних організацій у боротьбі за свободу, що є «привілеєм і обов'язком» для Польщі у наданні допомоги іншим³⁷. Більшість неурядових організацій спрямовують свою діяльність на розвиток інститутів громадянського суспільства, з огляду на що, зусилля польського уряду з надання допомоги у будівництві демократії в пріоритетних країнах-реципієнтах, особливо в посткомуністичному регіоні, була б менш помітна без цих партнерів³⁸.

На думку П. Поспієшної, польські неурядові організації відігравали важливу роль у лобіюванні уряду затвердити державну програму допомоги, яка почала свою діяльність у 2004 р. Вони підтримували тезу, що допомога з польських джерел, а не залежність від західного фінансування, зробить Польщу більш серйозним поширювачем демократії. Ця вимога була одним з головних аргументів, який використовувався неурядовими організаціями³⁹.

Отже, можна зробити висновок, що, по-перше, ЄС приділив значну увагу проблемі просування демократії у своїй зовнішній політиці щодо України. По-друге, Польща спромоглася вплинути на політику поширення демократії Європейським Союзом щодо України. По-третє, Польща відіграла вагомий роль і продемонструвала ефективність у сприянні Європейському Союзу у політиці поширення демократії щодо України.

¹Solonenko I. External democracy promotion in Ukraine: the role of the European Union / I. Solonenko // Democratization. – 2009. – Vol. 16, № 4. – P. 712.

²Solonenko I. External democracy promotion in Ukraine: the role of the European Union. Вказана праця. – P. 712.

³Так само. – P. 713.

⁴Kubicek P. Ukraine and the European Neighbourhood Policy: Can the EU Help the Orange Revolution Bear Fruit? / P. Kubicek // East European Quarterly. – 2007. – Vol. XLI, №1. – P. 1-2.

⁵Schimmelfennig F. Legacies and Leverage: EU Political Conditionality and Democracy Promotion in Historical Perspective / F. Schimmelfennig, H. Scholtz // Europe-Asia Studies. – 2010. – Vol. 62, № 3. – P. 445.

⁶Цит. за Wolczuk K. Implementation without Coordination: The Impact of EU Conditionality on Ukraine under the European Neighbourhood Policy / K. Wolczuk // Europe-Asia Studies. – 2009. – Vol. 61, № 2. – P. 187.

⁷Wolczuk K. Implementation without Coordination: The Impact of EU Conditionality on Ukraine under the European Neighbourhood Policy / K. Wolczuk // Europe-Asia Studies. – 2009. – Vol. 61, № 2. – P. 188.

⁸Stewart S. EU Democracy Promotion in the Eastern Neighbourhood: One Template, Multiple Approaches / S. Stewart // European Foreign Affairs Review. – 2011. – №16. – P. 607.

⁹Stewart S. EU Democracy Promotion in the Eastern Neighbourhood: One Template, Multiple Approaches. Вказана праця. – P.611.

¹⁰Reinhard J. EU Democracy Promotion through Conditionality in its Neighbourhood: The Temptation of Membership Perspective or Flexible Integration? / J. Reinhard // Caucasian Review of International Affairs. – 2010. – Vol. 4(3). – P. 205.

¹¹Solonenko I. The European Union as Democracy Promoter: The Case of Ukraine / I. Solonenko // The Romanian Journal of Political Sciences. – 2005. – № 2. – P. 64.

¹²Цит за Stewart S. Democracy promotion before and after the 'colour revolutions' / S. Stewart // Democratization. – 2009. – Vol. 16, № 4. – P. 653.

¹³Мальгин А. Россия и Польша: сквозь призму «восточной политики» Евросоюза/ А. Мальгин // Восточная Европа. Перспективы. – 2011. – № 2. – С. 8.

¹⁴Copsey N. Poland's power and influence in the European Union: The case of its eastern policy / N. Copsey, K. Pomorska // Comparative European Politics. – 2010. – Vol. 8, № 3. – P. 305.

¹⁵Sushko O., Prystayko O. "Western Influence." In Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough, ed. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2006.

¹⁶Цит за Pospieszna P. When Recipients Become Donors: Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine / P. Pospieszna. A Dissertation Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of Political Science in the Graduate School of The University of Alabama. Tuscaloosa, Alabama, 2010. – P.141.

¹⁷Там само. – P. 142.

¹⁸Там само. – P. 145.

¹⁹Война Б. Восточное партнерство новая инициатива сотрудничества ЕС с восточными соседями / Б. Война // Европа. – 2009. – Т. 9, № 1(30). – С. 38.

²⁰Longhurst K. The New Atlanticist. Poland's Foreign and Security Policy Priorities / K. Longhurst, M. Zaborowski. The Royal Institute of International Affairs, 2007. – P. 67.

²¹Там само. – P. 72.

²²Там само. – P. 72-73.

²³Там само. – P. 90.

²⁴Корейба Я. Историко-идеологические основы внешней политики Польши в отношении европейских стран бывшего СССР / Я. Корейба // Восточная Европа. Перспективы – 2011. – № 2. – С.63-64.

²⁵Корейба Я.В. Концептуальные основы внешней политики Польши в отношении европейских стран постсоветского пространства / Я. Корейба // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 6 (21). – С. 234-235.

²⁶Stryjek J. Poland's Cooperation for Development / J. Stryjek // Year book of Polish Foreign Policy. – 2007. – №1. – P. 279.

²⁷Корейба Я. Историко-идеологические основы внешней политики Польши в отношении европейских стран бывшего СССР. Вказана праця. – С. 63-64.

²⁸Klatt M. Poland and its Eastern Neighbours: Foreign Policy Principles / M. Klatt // Journal of Contemporary European Research. – 2001. – Vol. 7, № 1. – P.9-10.

²⁹Там само. – P. 10.

³⁰Там само. – P. 10.

³¹Freedom in the World Country Report. Poland (2002; 2003; 2004; 2005). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=21&year=2007>

³²Pospieszna P. When Recipients Become Donors Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine / P. Pospieszna // Problems of Post-Communism. – 2010. – Vol. 57, № 4. – P.5.

³³Pospieszna P. When Recipients Become Donors: Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine / P. Pospieszna. A Dissertation Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of Political Science in the Graduate School of The University of Alabama. Tuscaloosa, Alabama, 2010. – P. 126.

³⁴Там само. – P. 127.

³⁵Pospieszna P. When Recipients Become Donors Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine. Вказана праця. – P. 5-6.

³⁶Pospieszna P. When Recipients Become Donors: Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine / P. Pospieszna. A Dissertation Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of

Philosophy in the Department of Political Science in the Graduate School of The University of Alabama. Tuscaloosa, Alabama, 2010. – P.130.

УДК: 327:323.28

ТЕРОРИЗМ ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ

Геннадій Новоскоцьцев. Тероризм як глобальна проблема сучасності. На межі XX-XXI століть феномен тероризму істотно змінився: сталася його транснаціоналізація, що значно підвищило міру небезпеки загрози. Тероризм, мотивований соціальними, релігійними, ідеологічними та політичними причинами, активно взаємодіє з різними формами організованої злочинності, такими, як наркобізнес, незаконна торгівля зброєю, легалізація прибутків, отриманих злочинним шляхом. В умовах трансграничного характеру терористичної загрози особливого значення набув чинник налагодження повноцінної міжнародної співпраці на регіональному та глобальному рівнях. Проте відсутність міжнародно-визнаного визначення поняття «тероризм» створює можливість для політики «подвійних стандартів».

Ключові слова: тероризм, терорист, терористична група, злочин, насильство, примус.

Геннадий Новоскоцкий. Тероризм как глобальная проблема современности. На рубеже XX-XXI веков феномен терроризма существенно изменился: случилась его транснационализация, что значительно повысило меру опасности угрозы. Терроризм, мотивированный социальными, религиозными, идеологическими и политическими причинами, активно взаимодействует с разными формами организованной преступности, такими, как наркобизнес, незаконная торговля оружием, легализация прибылей, полученных преступным путем. В условиях трансграничного характера террористической угрозы особенное значение приобрел фактор налаживания полноценного международного сотрудничества на региональном и глобальном уровнях. Однако отсутствие международно-признанного определения понятия «терроризм» создает возможность для политики «двойных стандартов».

Ключевые слова: терроризм, террорист, террористическая группа, преступление, насилие, принуждение.

Gennadiy Novoskolcev. Terrorism as Global Problem of Contemporaneity. On the border of XX-XXI of centuries the phenomenon of terrorism substantially changed: happened him transnationalization, that promoted the measure of danger of threat considerably. The of terrorism explained by social, religious, ideological and political reasons actively co-operates with the different forms of

³⁷Pospieszna P. When Recipients Become Donors Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine. Вказана праця. – P.6.

³⁸Там само.

³⁹Там само.

© Геннадій Новоскоцьцев
(м. Харків)

the organized crime, such, as a drug dealing, illegal trade in arms, legalization of the incomes got a criminal way. In of the conditions of transfrontal character of terrorist threat of the special value the factor of adjusting of valuable international cooperation purchased on regional and global levels. However of absence of the internationally – confessed determination of concept "terrorism" creates possibility for the policy of «double standards».

Key words: terrorism, terrorist, terrorist group, crime, violence, compulsion.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нелегко дати визначення тероризму, оскільки іноді в це поняття вкладається різне значення. Сучасне суспільство зіткнулося з багатьма видами тероризму, а тому цей термін позбувся чіткого смислового навантаження. Під тероризмом розуміють і чисто карні викрадення людей з метою викупу, і вбивства на політичному ґрунті, і жорстокі методи ведення війни, і викрадення літаків, і шантаж, тобто акти насильства, спрямовані проти власності та інтересів громадян. Існує більше ста визначень терору й тероризму, але жодне з них не є досить вдалим. Слово терор походить із латинської мови: *terror* – страх, жах¹. Дійсно, будь-які дії терориста (навіть не пов'язані зі вбивством) завжди припускають насильство, примус, загрозу. Головний засіб досягнення мсти для будь-якого терориста – це залякування, створення атмосфери страху й невпевненості, наведення жаху. Зважаючи на крайню громадську небезпеку та жорстокість актів терору, їх антисоціальність і антигуманність, тероризм можна визначити як громадський феномен, що полягає в протиправному використанні крайніх форм насильства або загрози насильством для залякування супротивників з метою досягнення конкретних цілей.

Аналіз останніх досліджень із даної проблеми. Автором тривалий час здійснюється всебічне дослідження проблеми боротьби з міжнародним тероризмом. Суттєвим доробком в цій площині є праці В.В. Крутова, В.Ф. Антипенка, С.І. Качура, В.П. Ємельянова, О.В. Зернецької, Ю.В. Землянського.

Формулювання мети та завдань статті. Враховуючи актуальність проблеми, автор ставить за мету проаналізувати тероризм як глобальну проблему сучасності. Поставлена мета визначила необхідність розв'язання наступних завдань – вияви-

ти природу і форми тероризму, показати міжнародний характер терористичних загроз і викликів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі існує безліч форм тероризму, які можна класифікувати за суб'єктами терористичної діяльності й спрямованості на досягнення тих або інших результатів. Внутрішньодержавний тероризм є діяльністю спеціально організованих терористських груп або терористів-одинаків, акції яких спрямовані на досягнення різних політичних цілей в межах однієї держави. Терором може називатися насильство, свідомо спрямоване по відношенню до держави. Насильство виступає в двох формах: 1) пряме насильство, яке виражається в безпосередньому застосуванні сили (війна, збройне повстання, політичні репресії, терор), і 2) непряме (приховане) насильство, яке не припускає безпосереднього використання сили (різні форми духовного, психологічного тиску, політичне втручання, економічна блокада), але означає тільки загрозу застосування сили (політичний тиск, дипломатичний ультиматум)². Як відзначається в правовій літературі, до державного терору частіше вдаються нестабільні режими з низьким рівнем легітимності влади, яка не може підтримувати стійкість системи економічними та політичними методами.

Політичний терор, наприклад, Росія пізнала ще за часів «Народної волі», учасники якої широко користувалися терористичними методами для боротьби з ненависним урядом (ця організація підготувала 7 замахів на Олександра II)³. Проте, якщо в минулі часи терористи обирали в якості жертв конкретних державних або громадських діячів, то сучасні політичні терористи не гребують масовими вбивствами, перетворюючи часто сторонніх жертв на один із найдієвіших засобів сучасного тероризму. Паніка – ось на що розраховують терористи. Вони нічого не вимагають, ні до чого не закликають. Просто висаджують у повітря будівлі, намагаючись посіяти тваринний страх і паніку. Страх не є самоціллю. Страх – лише засіб досягнення певної політичної мети. Таким чином, політичний тероризм – це використання терору в політичних цілях. Саме тому головними об'єктами терористичних дій виступають великі маси свідомо беззахисних людей. І чим жорстокіша й кривавіша буде терористична акція, тим краще для терористів, тим швидше влада, політичні сили або населення робитимуть те, що від них вимагають. У цьому відношенні лікарні, пологові будинки, дитячі садки, школи, житлові будинки є ідеальними об'єктами для політичних терористів. Тобто, при політичному терорі головним об'єктом дії є не самі люди, а політична ситуація, яку за допомогою терору відносно мирних жителів намагаються змінити в потрібному для терористів напрямі. «Звичайні» терористи для досягнення своїх цілей спочатку погрожують насильством, і тільки при непоступливості реалізують свої

загрози. Політичний же терор спочатку припускає масові людські жертви. Отже, тероризм кваліфікується як карний злочин, незалежно від його причин, цілей і мотивів. Сучасний політичний тероризм злився з карною злочинністю, вони взаємодіють і підтримують один одного. Їх цілі й мотиви можуть бути різними, але співпадають форми й методи. Наприклад, колумбійські терористичні організації взаємодіють із наркомафією, корсіканські – із сицилійською мафією. Часто для отримання достатніх фінансових ресурсів для своєї діяльності політичні терористичні угруповання користуються карними методами – контрабандою, незаконною торгівлею зброєю⁴. Крім того, не завжди можна зрозуміти, з якою метою здійснюються такі акти, як захоплення заручників, вбивство відомих журналістів, викрадення літаків. Який характер вони несуть – політичний або карний?

Коли державний тероризм виходить за межі окремих країн, він набуває характеру міжнародного. Цей вид тероризму набув небачених, глобальних масштабів. Міжнародний тероризм розхитує державні й політичні засади, завдає величезного матеріального збитку, знищує пам'ятники культури, підриває міжнародні відносини, проявляється в безладному насильстві, зазвичай спрямованому проти людей без розбору для створення в масах такої ідеї, коли мета виправдовує засоби: чим жахливіший злочин, тим краще з точки зору терористів. Різновидами міжнародного тероризму є транснаціональний і міжнародний. Перший проявляється різними акціями недержавних терористичних організацій в інших державах. Проте вони здійснюються самостійно й не націлені на зміну міжнародних відносин. Другий різновид тероризму проявляється в діях міжнародної організованої злочинності, учасники якої можуть бути далекі від будь-яких політичних цілей, а їх акції можуть бути спрямовані проти конкуруючих злочинних організацій у іншій країні.

Відповідно до спрямованості тероризм можна класифікувати також на: а) соціальний, який переслідує мету корінної або часткової зміни економічного чи політичного устрою власної країни; б) націоналістичний, практикований організаціями сепаратистського толку та організаціями, що поставили своєю метою боротьбу проти диктату інонаціональних держав; в) релігійний, пов'язаний або з боротьбою прибічників однієї релігії (чи секти) у рамках загальної держави з прибічниками інших, або зі спробою скинути світську владу й затвердити владу релігійну⁵. Тероризм, що є небезпекою глобального масштабу в сучасних умовах, по суті, перетворився на загрозу політичним, економічним, соціальним інститутам держави, правам і фундаментальним свободам людини. Людству загрожує ядерний тероризм, тероризм із застосуванням отруйних речовин, інформаційний тероризм.

«Сьогодні у світі налічується близько 500 нелегальних терористичних організацій. З 1968 по 1980 рр. ними було здійснено близько 6700 терористичних актів, у результаті яких загинуло 3668 і поранено 7474 людини. У сучасних умовах спостерігається ескалація терористичної діяльності екстремістки налагоджених осіб, груп і організацій, ускладнюється її характер, зростають витонченість і антилюдянність терористичних актів. Згідно даних зарубіжних дослідницьких центрів сукупний бюджет у сфері терору складає щорічно від 5 до 20 млрд. доларів»⁶. Хотілося б відмітити той факт, що окрім численних терористичних організацій існує і безліч підтримуючих ці організації державних структур і навіть держав-спонсорів тероризму. В основному це розвинені західні й арабські нафтовидобувні країни. Абсолютно очевидно, що явище тероризму стає особливо небезпечним, якщо воно створюється й підтримується державними режимами, особливо диктаторського, націоналістичного, сепаратистського типу. Передбачається, що бази підготовки терористів існують щонайменше в десяти країнах: Іран, Ірак, Північна Корея, Лівія, Сомалі, Куба, Сирія, Судан. Екстреміські і терористичні організації та угруповання, не виключаючи й мусульманські, знаходяться на території таких розвинених країн як Німеччина, Великобританія, Франція. Терористичне підпілля (у тому числі такі угруповання, як «Хамас», «Хезболла», «Ісламський джихад») діють у важкодоступних джунглях і пустелях та ховаються в центрах великих міст⁷.

Події 11 вересня в США, терористичні акти в Ізраїлі, криваві акції чеченців, що вражають своєю жорстокістю й варварськими формами (вибухи в місцях масового скупчення людей – кафе, магазинах, адміністративних будівлях, пасажирських автобусах і літаках), і це далеко не повний список дій терористів-фанатиків за останні декілька років. Слід зазначити, що усі перераховані акти здійснювалися терористами на релігійному ґрунті. Саме релігійні переконання Усами бен Ладена та його послідовників роблять їх такими небезпечними. Відомо, що агенти так званого терориста номер один вже впродовж багатьох років намагалися купити або викрасти ядерні технології. Мабуть, вони вважали це своїм головним релігійним призначенням – дістатися до хімічної, біологічної та ядерної зброї масового ураження. Стівен Саймон, колишній член Ради Національної безпеки, що видав книгу пише про релігійний тероризм: «Це не насильство на службі будь-якої практичної програми. Це – вбивство невірних у славу Аллаха. Для людини нерелігійної – це безумство. І чи може це скінчитися само по собі? Факти говорять за себе: у них є тільки одна мета – убити якнайбільше людей, щоб підірвати таким чином владу сатани. І жодної відповідальності: є тільки один моральний критерій, і цей критерій – Бог⁸. Захоплені та переконані, що

вони виконують волю Божу, терористи-фанатики позбавлені будь-якого морального самообмеження. Вони обмежені тільки своїми можливостями.

Сучасний тероризм представляє не лише загрозу безпеки окремих політичних або громадських діячів, організацій, держав. Зважаючи на глобальні масштаби й розмах тероризму сьогодні, можна з повною визначеністю стверджувати, що він представляє смертельну небезпеку для усього людства. Відомими фактами є спроби отруєння водопровідної води, застосування зброї масового ураження в метро, загрози застосування гірничного газу, бацили сибірської виразки, поширення якої могло б порівнятися за кількістю жертв з дією тероядерної зброї. Терористами також була створена підпільна лабораторія з виробництва палички ботулінусу, 200 грамів якого достатні для знищення усього живого на планеті; не раз робилися спроби проникнути на ядерні об'єкти, отримати доступ до хімічної й бактеріологічної зброї.

Таким чином, для вирішення вищевикладеної проблеми видається необхідним вдосконалення національного законодавства, посилення санкцій по відношенню до держав, що підтримують тероризм, координація зусиль і тісна співпраця усіх міжнародних організацій у боротьбі з тероризмом. Коли суспільство переживає глибоку кризу, у першу чергу кризу ідеології та державно-правової системи, з'являється тероризм. У такому суспільстві з'являються різні опозиційні групи – політичні, соціальні, національні, релігійні, для яких стає сумнівною законність існуючої влади⁹. Тероризм має тенденцію до росту саме в перехідні періоди та етапи життя суспільства, коли в ньому створюється певна емоційна атмосфера, а нестабільність є основною характеристикою базових стосунків і соціальних зв'язків. Це є благодатним ґрунтом для вирощування насильства й агресивності в суспільстві та призводить до того, що та або інша економічна, етнічна, соціальна, релігійна або інша група намагається нав'язати свою волю суспільству, використовуючи при цьому як інструмент реалізації своїх спрямувань насильство.

Проблема тероризму набуває особливої гостроти в період соціальних конфліктів, які є провокуючим чинником терористичної поведінки. У свою чергу причиною виникнення конфліктних ситуацій є перехідний період, корінна зміна соціально-політичного й економічного облаштування суспільства. Конфлікти відрізняються тривалістю, мірою гостроти протиріч, методами дозволу. «Розрізняються соціальні конфлікти, що мають політичні, економічні, національні, релігійні корені. Терорист використовує будь-яку форму конфлікту, оскільки вона створює сприятливі умови для досягнення ним своїх цілей шляхом скоювання злочинів»¹⁰. Розглянемо найбільш суттєві причини, що породжують тероризм, на прикладі країн СНД. Перехідний пері-

од, обтяжений важкою економічною кризою, створює умови соціального протистояння, формує особливий стан масової свідомості, для якої характерна неадекватна оцінка реальної дійсності, широке поширення отримали настрої невпевненості, очікування, що не виправдалися, соціального страху, озлобленості та агресивності. У цих умовах легко сприймаються екстреміські заклики до акцій протесту. Убогість, безробіття, безвихідь, крайня диференціація населення по рівню прибутків, слабкість державної влади, її нездатність забезпечити безпеку особи і її майна призводять до того, що культ насильства починає нестримно прокладати собі дорогу, і екстремізм в цих умовах стає невід'ємною частиною менталітету суспільства. Втрата людьми впевненості у своєму сьогоднішньому й майбутньому, руйнування усіх ідеалів колишнього радянського суспільства, атмосфера насильства та жорстокості, що панує скрізь, культивується засобами масової інформації, створюються дуже сприятливі умови для росту злочинності, а тероризм набуває масштабів національного лиха.

Наприклад, не варто забувати про те, що Росія має унікальні геополітичні характеристики: безмірність території, багатонаціональний характер населення, несхожість традицій і звичаїв націй і народностей, нерівномірність регіонального соціально-економічного розвитку. На території Росії проживають мільйони мусульман, основна частина яких сповідує радикальні течії, пов'язані з проявами насильства та особливою жорстокістю. У ряду народів і етнічних груп Росії насильство, екстреміські та терористичні методи рішення проблем часто є елементами національної культури й релігії.

Чинником, сприяючим активізації тероризму в Росії в пострадянський період, стало й руйнування адміністративно-командної системи. Цікавим видається той факт, що поширена за радянських часів теза про існування тероризму в міжнародних відносинах у капіталістичних країнах і лише окремих терористичних акцій в соціалістичних країнах, відповідала дійсності, оскільки світовий досвід свідчить про те, що суспільство демократичного типу створює сприятливі умови для терористичної діяльності, ніж адміністративно-командна система з її суворим контролем як за поведінкою окремої особи, так і за функціонуванням усіх суспільно-політичних інститутів. Слід зробити висновок, що руйнування адміністративно-командної системи та демократизація суспільства можуть сприяти посиленню політичного екстремізму й тероризму. Особливо уразливим з цієї точки зору являється перехідний період, що супроводжується ломкою старих і формуванням нових державних структур, посиленням елемента нестабільності, різким загостренням внутрішніх протиріч, заснованих на невирішених соціально-економічних, національних, релігійних і інших проблемах, появою різного роду нега-

тивних явищ. Перехідний період небезпечний також втратою частиною суспільства моральних і соціальних орієнтирів, що призводить до прагнення вирішити ті або інші проблеми за допомогою насильства¹¹.

Деякі суспільно-політичні, національні, релігійно-політичні об'єднання допускають використання насильницьких методів боротьби для досягнення своїх конкретних політичних цілей, створюють незаконні озброєні формування. У політичну практику таких організацій в окремих регіонах входить і безпосереднє застосування методів насильства для залякування політичних опонентів, для чинення певного тиску на органи державної влади, дестабілізації політичної обстановки, зриву зусиль влади для врегулювання конфліктів. Все частіше лунають загрози знищити об'єкти життєзабезпечення, житловий фонд, промислові підприємства. Навіть без висунення вимог політичного характеру такі акції можуть різко дестабілізувати політичну обстановку, стати причиною організованих або стихійних протиправних масових виступів. Різко росте масштаб незаконного обігу різних видів зброї, що є найважливішою передумовою збільшення числа терористичних проявів, посилення їх громадської небезпеки. Неможливо навіть уявити, скільки засобів і знарядь здійснення терористичних актів знаходиться в руках злочинців і ділків злочинного збройового бізнесу.

Негативним чинником є й соціальні протиріччя, властиві сучасній дійсності. Це: а) протиріччя, обумовлені розколом суспільства на групи з різним економічним станом. Сповільнився процес формування середнього класу, який створює основу соціальної стабільності, збільшилося число люмпенів, що поповнюють кримінальні групи різного толку. Потім позначився відтік активної частини населення з пріоритетних сфер життєдіяльності (виробництва, науки, освіти), зростання соціальної ворожнечі та агресивності, обвальне зростання злочинності, передусім тих видів злочинів, які пов'язані з насильством проти особи; б) протиріччя, обумовлені поглибленням національних, релігійних, регіональних і інших конфліктів; в) протиріччя, обумовлені руйнуванням наявної системи соціальних гарантій життя населення й відсутністю нової ефективної системи. При цьому позначається дія таких чинників як зростання соціального незадоволення, формування у зв'язку з цим настроїв соціальної відчуженості, посилення утриманства з боку значної частини суспільства, поступове втягування певної частини населення в кримінальні стосунки.

Перераховані протиріччя призводять до таких несприятливих наслідків, як: а) формування воєнних соціальної напруженості та протидії, здатних легко перейти в стадію відкритого конфлікту з активним застосуванням форм насильства, у тому числі й терору; б) зниження ефективності діяльнос-

ті правоохоронних органів і зростання загрози безпеки особі та її майну; в) втрата державою контролю над економічними й фінансовими ресурсами країни, оборотом зброї; г) проникнення в державу і діяльність на їх територіях зарубіжних екстремістських терористичних організацій і релігійних сект («Хесболлах», «Брати-мусульмани»); г) загострення криміногенної обстановки й поширення правового нігілізму; д) посилення впливу лідерів організованої злочинності на розвиток і загострення процесів протиборства, дестабілізації суспільства. Очевидним є той факт, що організована злочинність вже провела й проводить своїх представників в органи виконавчої і законодавчої влади в різних регіонах; є) посилення міграції населення, наростання хвилі біженців, що спричиняє за собою тяжкі економічні й соціальні наслідки та створює нові вогнища напруженості в різних регіонах, місцях поселення біженців. Позбавлені соціальної й матеріальної основи життя, вони стають однією з найбільш небезпечних соціальних груп поповнення кримінальних угруповань, входять до найбільш організованих і жорстоких злочинних угруповань, побудованих на етнічній основі; ж) відсутність контролю за поширенням способів терористичної діяльності через інформаційні мережі, публікація посібників із виготовлення вибухових речовин, організації вибухів.

Удосконалення інформаційних технологій розширює можливості пропаганди ідей тероризму, поширення сучасних технологічних прийомів організації та проведення терористичних акцій. Наприклад, терористичні структури широко використовують можливість глобальної інформаційної комп'ютерної мережі Internet, де мають свої сторінки перуанські терористи з «Сендеро Луминосо» і «Тулака Амару», бойовики афганського руху «Талібан» і багато інших терористичних організацій¹².

Ще одним чинником, що служить сприятливим ґрунтом для розвитку тероризму є економічний чинник. Саме цей чинник, на думку багатьох політологів і соціологів, є головною передумовою виникнення тероризму в усіх його проявах. Економічна криза зачіпає інтереси середніх верств населення, які при цьому можуть створювати своєю поведінкою політичну нестабільність у вигляді страйків, пікетів, перекриттів транспортних магістралей. Безробіття молоді об'єднує її в групи, а наявність великої кількості вільного часу призводить до того, що для них участь в справах групи стає основною формою діяльності. А залежно від особистих якостей людини (відсутність працьовитості, бажання швидко розбагатіти, притягнути до себе увагу хоч на деякий час, стати популярним у своєму середовищі) може спонукати його до активної терористичної діяльності.

Негативну дію чинять і протиріччя в політичних стосунках, серед яких принципового значення на-

бувають: а) протиріччя між демократичними конституційними принципами та реальною практикою; б) протиріччя, які витікають із тривалого процесу політичного розмежування суспільства, формування соціальних груп і шарів з протилежними політичними інтересами; в) протиріччя, породжені відчуженістю між владою і населенням; г) протиріччя, викликані послабленням соціально-економічних і культурних зв'язків між центром і регіонами, а також між окремими регіонами¹³.

Уся сукупність соціальних, економічних, політичних і інших протиріччя доповнюється протиріччями в духовній сфері, що спричиняють за собою деградацію духовного життя суспільства, руйнування історичних, культурних, моральних традицій, гуманістичних цінностей, затвердження культу індивідуалізму, егоїзму, жорстокості та насильства, невіру в здатність держави захистити своїх громадян, формування в суспільстві настроїв національного приниження і знецінення таких понять, як обов'язку, гідності, честі, вірності Вітчизні, тобто втрату ідеології державності. Саме при виникненні таких явищ відбувається «героїзація» терористів, кримінальних авторитетів і інших злочинців.

На особливу увагу заслуговують і психологічні аспекти проблеми тероризму¹⁴. Їх аналіз потрібний для пояснення не лише конкретного терористичного акту та його причин, але й усього явища тероризму в цілому. Знання психології тероризму дозволяє зрозуміти, від кого можна чекати відповідних дій, що представляє терорист як особа, як попереджати й розслідувати злочини, пов'язані з терором, як карати винних. Основу психологічного пізнання тероризму складає аналіз мотивів цього злочину. Яку вигоду отримує винний від здійснення відповідного акту, у тому числі й у тих випадках, коли він діє за матеріальну винагороду? Адаже корисливі стимули лише зовні виглядають природними мотивами, а під ними, в глибині, на несвідомому рівні функціонують ще й інші, не менш потужні спонукання, які досить часто є провідними.

Слід зупинитися на питанні про безпосередні причини звернення до терористичної діяльності. Це: а) причини психопатологічного характеру. Серед учених-психологів ведуться дискусії відносно того, хто переважає серед терористів – нормальні люди або люди з психічними відхиленнями. Більшість дослідників схиляються все ж до першого; б) мотиви самоствердження, молодіжної романтики та героїки, надання своїй діяльності особливої значущості, подолання відчуження, знеособлення, стандартизації; в) корисливі мотиви, які можуть витіснити ідейні або переплітатися з ними. Крім того, когось просто наймають для здійснення терористичних актів; г) дуже часто тероризм є результатом «залізного» переконання у володінні природною, вищою, остаточною істиною, унікальним рецептом

«порятунку» свого народу або навіть усього людства («ідейний абсолютизм»).

Висновки. Наведена типологія далека від досконалості, деякі її пункти переплітаються. Так, «ідейний абсолютизм» може поєднуватися з корисливою зацікавленістю або бути властивим особам з психічними відхиленнями. Уявлення про мотиви терористичної діяльності необхідні не лише в дослідницьких, але й у практичних цілях. Проте слід зауважити, що корені тероризму лежать не стільки в психології, скільки в політичних, економічних і інших соціальних стосунках. І терористичною діяльністю люди займаються не через психологічні аномалії (вони можуть мати місце).

Найважливішими причинами є все ж аномалії політичні, територіальні, ідеологічні, релігійні. Соціальна, економічна, духовна та політична криза, що поглиблюється, послаблення правопорядку породжують нові протиріччя, для вирішення яких окремі особи й організації все частіше вдаються до насильства. Руйнуючи та вбиваючи терористи переслідують віддалені цілі, а самі вбивства й вибухи розглядаються ними лише як засоби досягнення цілей. Тероризм в широкому розумінні поєднує найрізноманітніші форми терористичної діяльності від політичної, ідеологічної, релігійної до разових кривавих акцій, від справедливої вимушеної боротьби за своє виживання, існування або звільнення до звірячого знищення ні в чому не повинних людей у вузько корисних і політичних інтересах.

Розглянуті передумови та причини тероризму, звичайно, не дають повної картини цього складного феномену. Є багато приватних, індивідуальних причин і мотивів звернення до терористичної діяльності, наприклад, особисті образи, заздрість, неповноцінність, садистські схильності, емоційні афекти.

¹ Антипенко В.Ф. Поняття тероризму (кримінально-правове визначення) / В.Ф. Антипенко // *Право України*. – 2001. – № 2. – С.34.

² Антипенко В.Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (криминологические исследования) / В.Ф. Антипенко // *К., НБУВ*, 2008. – С. 65.

³ История терроризма в России в документах, биография, исследования / Автор-составитель О.В. Будницкий // *Росток и Дону*, 1996. – С. 49.

⁴ Антипенко В.Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (криминологическое исследование) / В.Ф. Антипенко // *К., НБУВ*, 2008. – С. 67.

⁵ Андрушко П.П. Питання законодавчого формування складу злочину «тероризм» // П.П. Андрушко // *Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників*. – Том 19. – К., 2000. – С. 82.

⁶ Бабіченко П. Глобальні прагнення ісламу / П. Бабіченко // *Наш час*. – 2006. – № 9(23). – С. 18.

⁷ Деречін В.В. Деякі питання організації боротьби з тероризмом: досвід країн СНД / В.В. Деречін // *Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників*. – Том 19. – К., 2000. – С. 137.

⁸ Замковой В.И., Ильчиков М.З. Терроризм – глобальная проблема современности / В.И. Замковой, М.З. Ильчиков. – М.: Институт международного права и экономики, 2005. – С. 224.

⁹ Крутов В.В. Концептуальні аспекти проблеми протидії тероризмові в Україні / В.В. Крутов // *Розбудова держави*. – 2000. – С. 27.

¹⁰ Ляхов Е.Г. Политика терроризма – политика насилия и агрессии / Е.Г. Ляхов. – М.: Международное отношения, 2003. – С. 76.

¹¹ Замковой В.И., Ильчиков М.З. Терроризм – глобальная проблема современности / В.И. Замковой, М.З. Ильчиков. – М.: Институт международного права и экономики, 2005. – С. 228.

¹² Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О.В.Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – С. 153.

¹³ Картунов О.В., Маруховський О.О. Проблеми політико-правової протидії тероризмові / О.В. Картунов, О.О. Маруховський // *Правова держава*. – 2003. – № 14. – С. 67.

¹⁴ Качур С. Ескалация суїцидного тероризму: ідеологічна основа / Сергій Качур. – К.: Інститут дослідження проблем державної безпеки СБ України, 2010. – С. 23.

УДК: 327.5 : 061.1.НАТО

© Михайло Павлюк
(м. Чернівці)РОЗВИТОК ВІДНОСИН З НАТО В УМОВАХ ПРОГолоШЕНОЇ УКРАЇНОЮ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЗАБЛОКОВОСТІ

Михайло Павлюк. Розвиток відносин з НАТО в умовах проголошеної Україною зовнішньої політики позаблоковості. У роботі здійснено дослідження основних аспектів розвитку та поглиблення відносин між Україною та Організацією Північноатлантичного Договору. Автором проаналізовано основні питання співпраці у політичній та військових сферах починаючи з 2010 р., зокрема, у контексті виконання Річної національної програми партнерства та участі у спільних миротворчих проєктах. Окремо автор зупинився на проблемах наукового трактування «позаблокового статусу» та окреслив політико-правові наслідки такого вибору для України у середньостроковій перспективі.

Ключові слова: євроатлантична інтеграція, НАТО, позаблоковий статус, Річна національна програма, миротворча місія.

Михайло Павлюк. Развитие отношений с НАТО в условиях провозглашенной Украиной внешней политики внеблоковости. В работе проведено исследование основных аспектов развития и углубления отношений между Украиной и Организацией Североатлантического Договора. Автором проанализированы основные вопросы сотрудничества в политической и военных областях, начиная с 2010 г. в частности, в контексте выполнения Годовой национальной программы партнерства и участия в совместных миротворческих проектах. Отдельно автор остановился на проблемах научной трактовки «внеблокового статуса» и обозначил политико-правовые последствия такого выбора для Украины в среднесрочной перспективе.

Ключевые слова: евроатлантическая интеграция, НАТО, внеблоковый статус, Годовая национальная программа, миротворческая миссия.

Mykhailo Pavliuk. The Development of Ukraine-NATO Relations Through it's Out-of-block Foreign Policy Proclamation. The research is devoted to main aspects of development and intensification of cooperation between Ukraine and North Atlantic Treaty Organization. Main aspects of mutual cooperation in political and military sphere are analyzed, as well as, in particular, implementation of Annual national program and participation in peacekeeping projects. Besides, the author pays attention to scientific approach to «out-of-block status» and studies political and juridical consequences of such Ukraine's choice in the nearest future.

Key words: euroatlantic integration, NATO, out-of-block status, Annual national program, peacekeeping mission.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із ключових завдань зовнішньої політики України є забезпечення її довгострокових націо-

нальних інтересів на міжнародній арені. Серед пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки України є розвиток конструктивного та взаємовигідного партнерства з країнами-сусідами та міжнародними організаціями. Серед останніх суб'єктів міжнародного права, помітну роль впроваджувало тривалого часу відіграє Організація Північноатлантичного Договору (НАТО). Починаючи з початку 1990-х рр. взаємне співробітництво постійно поглиблювалося на основі міжнародних договорів, зокрема, Програми «Партнерство заради миру» від лютого 1994 р. та Хартії про Особливе партнерство від липня 1997 р., а в середині 2000-х рр. така співпраця була визначена як пріоритетна, а мета вступу до НАТО була окреслена серед першочергових заходів здійснення політики євроінтеграції Президентом України В. Ющенком. У січні 2008 р. було підписано спільного листа високопосадовців – В. Ющенком, Ю. Тимошенко та А. Яценюком до Генерального секретаря НАТО Я. Схеффера з підтвердженням прагнення України вступити до НАТО й якнайшвидше приєднатися до Плану дій щодо членства у НАТО. У той же час, знаковим та безпрецедентним була підсумкова Декларація Бухарестського саміту країн Альянсу від квітня 2008 р., де було заявлено, що «Україна та Грузія будуть членами НАТО»¹. Однак через сукупність внутрішньополітичних та зовнішніх геополітичних чинників бажаного інтеграційного результату досягнути не вдалося, а із зміною влади у 2010 р. було проголошено нову стратегію «співпрацюємо, але не вступаємо» й ухвалено закон України про «Основи зовнішньої та внутрішньої політики» де у п. 7 ч. 2 ст. 11 було записано про «дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, продовження конструктивного партнерства з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становить взаємний інтерес»².

Утім питання двостороннього співробітництва після 2010 р. залишилося актуальним для України, адже консультаційний майданчик у сфері безпеки, спільних навчань та антитерористичних операцій, обміну досвідом у реформуванні збройних сил, боротьбою з міжнародним тероризмом та нелегальною міграцією залишається і у XXI ст. затребуваним. Ці питання були окреслені у новій стратегічній концепції НАТО, прийнятій у Лісабоні у 2010 р. де йдеться, що «будь-яке питання безпеки, що становить інтерес для будь-якого союзника, може бути внесене до переговорів НАТО, обміну інформацією, думками і, при необхідності, розроблене до загальних підходів»³. Таким чином, на нашу думку, консультації з усіх питань, які впливають на тери-

торіальну цілісність, політичну незалежність і безпеку членів та партнерів Альянсу, залишатимуться підґрунтям НАТО як виключного й найважливішого трансатлантичного форуму. На даний час, коли відповідність критеріям вступу до Альянсу перестала бути для України провідним орієнтиром політики партнерства, важливо чітко визначити й виконувати основні аспекти співпраці, взаємні інтереси, а також інтереси кожної зі сторін та намагатися їх максимально зблизити.

Аналіз останніх досліджень із даної проблеми. Автором тривалий час здійснюється всебічне дослідження проблем становлення та розвитку відносин України з ЄС та Північноатлантичним Альянсом, вивчаються погляди відомих зарубіжних науковців щодо розширення Альянсу, ролі США у цій глобальній структурі, позиції Російської федерації щодо такої взаємної співпраці та питання відносин Україна-НАТО у політико-правовій сфері після 2010 р. загалом. Суттєвим доробком у цій науковій площині є праці О. Александрова, І. Тодорова, О. Полторацького. Досить ґрунтовно сутність позаблокового статусу та наслідки його проголошення для України аналізуються у роботах В. Бадрака, О. Їжака, А. Зленка, О. Сушка. Особливу увагу заслуговують також знані науковці Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, дослідники окремих питань євроатлантичної інтеграції Ю. Макар⁴ та С. Федуняк.

Формулювання мети та завдань статті. Враховуючи актуальність проблеми, автор ставить за мету визначити основні аспекти співробітництва України з Північноатлантичним Альянсом у контексті задекларованого позаблокового курсу. По-ставлена мета визначила необхідність розв'язання наступних завдань – визначення основних сфер та напрямів двостороннього співробітництва на сучасному етапі, дослідження наукового поняття й наслідків позаблокового статусу України, характеристики основних положень та виконання річних національних програм (РНП) на 2012 і 2013 рр. та аналізу й оцінки спільних ініціатив щодо боротьби з глобальними загрозами безпеки.

Виклад основного матеріалу. У 2000-х рр. була досить популярна і часто вживана теза, що відносини Україна-НАТО мають свою власну історію, яка побудована на принципах партнерства, взаєморозуміння та довіри з метою об'єднання спільних зусиль для створення сучасної системи міжнародної безпеки. Ця думка підтверджувалася тим, що «Україна навіть ще не будучи формально членом НАТО вже є одним з найбільших контрибуторів безпеки на європейському континенті, адже Україна – єдина країна не член цієї організації, яка бере участь у всіх миротворчих і антитерористичних операціях Альянсу»⁵. З іншого боку, починаючи з середини 1990-х рр. тут цілком об'єктивно краща динаміка двосторонніх відносин, беручи до уваги

оцінку співпраці України з міжнародними організаціями в цілому. Так, Україна першою з країн СНД підписала протокол про приєднання до «Партнерства заради миру» 8 лютого 1994 р., стала членом Ради Євроатлантичного партнерства у 1997 р., запровадила новий формат співпраці у рамках Комісії Україна-НАТО (особливо важливими є створення під егідою Комісії спільних робочих комітетів з політичних питань та з питань партнерства, основне завдання яких є розробка Річних цільових планів та національних програм – прим. авт.) та, не зважаючи на зміни у 2010 р., ухвалила рішення про продовження співробітництва на вже досягнутому рівні із застосуванням тих же інструментів, що відповідає власним національним інтересам. Із ухваленням у липні 2010 р. нового законодавства та запровадженням позаблоковості Україна постала у новій, доволі непростій ситуації. На думку проф. С. Федуняка «без перебільшення Україна займає унікальне місце в постбіполярній системі, оскільки важко знайти приклад у міжнародній історії, коли країна з такими суттєвими економічними та геополітичними параметрами водночас свідомо залишається поза існуючими системами безпеки»⁶. Утім, питання проголошення позаблоковості, на думку відомого дипломата А. Зленка, «слід співставляти із незвичайним, адаптованим нейтралітетом, який має право на існування в сучасному світі, бо лишається ефективним засобом ведення політики в умовах нестабільності міжнародної системи та може використовуватися новоствореними державами, яким потрібен час, аби визначитися з власними орієнтирами в зовнішній політиці, владнати внутрішні справи»⁷. У контексті такої постановки питання, автором неодноразово критикувалася відсутність термінологічної чіткості, адже на відміну від терміна «нейтралітет», поняття «позаблоковий статус» не має чіткого тлумачення у нормах міжнародного права. За спостереженням дніпропетровського дослідника О. Їжака «у європейській і північноамериканській політичній літературі та військових словниках термін «позаблоковий» майже не використовується і розглядається як один із синонімів для термінів «неприєднаний» і «нейтральний»⁸. На нашу думку, дана позиція також співставляється з думкою про позаблоковий статус для внутрішнього вжитку, а також, певною мірою, як роз'яснювальний чинник в україно-російських відносинах. І саме головне, Україна як суверенна держава має право бути як позаблоковою країною, так і у перспективі вступати у будь-який воєнно-політичний альянс. А проголошення позаблокового статусу диктується не стільки національними інтересами України, скільки, наприклад, на думку О. Деменка, «зовнішніми умовами боротьби між євразійством і євроатлантизмом і, інакше розцінювати це рішення, як тимчасову поступку ключовим

гравцям на цьому полі на шкоду власним національним інтересам не можна»⁹.

Однак, головне, на нашу думку, важливо підкреслити, зміна статусу України на позаблоковий не вплинула у цілому на співпрацю з Альянсом. Це політико-партійне рішення викликало певне занепокоєння у європейських та північноамериканських партнерів або, скоріше, непорозуміння щодо основи співпраці у довгостроковому сенсі і все ж дещо зменшило кількість зустрічей на вищому політичному рівні Україна-НАТО за останні кілька років. Хоча з іншого боку, переконує у своєму відео зверненні заступник Генсека НАТО А. Вершбоу, «за останні три роки наша співпраця вийшла, мабуть, на безпрецедентний рівень, і сьогодні є інтенсивною і продуктивною, які ніколи раніше»¹⁰. Свідченням того, що перехід України до позаблокової політики не лише не зменшив рівень співробітництва з НАТО, але й сприяв його інтенсифікації є декілька фактів, які наводить український експерт О. Александров. Зокрема, це прийняття у 2011 р. закону України який дозволяв участь іноземних військ у навчаннях на нашій території та ухвалення низки Указів Президента України щодо розвитку взаємного партнерства¹¹. Без сумніву, ключовим тут має бути Указ Президента «Про забезпечення продовження конструктивного партнерства України з Організацією Північноатлантичного Договору» від 18 листопада 2010 р., де зазначено про створення комісії з питань співробітництва України з НАТО – допоміжного консультативно-дорадчого органу, який очолив міністр закордонних справ К. Грищенко, а також, що «з метою забезпечення продовження конструктивного партнерства з усіх питань, які становлять взаємний інтерес відповідальними будуть національні координатори у відповідних сферах – зовнішньої політики та економіки, військовій, ресурсній безпековій та правовій сферах»¹².

З такою позицією щодо практичних взаємовигідних аспектів співпраці погоджуються й інші експерти українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, адже «для Альянсу – це посилення позицій на світовій арені та покращення міжнародного іміджу, розширення джерел залучення сил і засобів для оперативної діяльності, підвищення її легітимності»¹³.

Така ж позиція зустрічається і у важливих міжнародних актах, прийнятих вищим керівництвом Альянсу. На останньому Чиказькому саміті НАТО у травні 2012 р., у підсумковій Декларації було наголошено «що незалежна суверенна і стабільна Україна, прихильна принципам демократії та верховенства права, є вирішальною для євроатлантичної безпеки»¹⁴. Уже згадувана Стратегічна концепція НАТО, ухвалена у 2010 р. передбачає посилення існуючих партнерств через гнучкі формати, зберігаючи їх специфіку й, особливо, на чому наполя-

гали країни - партнери, що беруть участь в операціях під проводом Альянсу, «надати інституційну роль у формуванні стратегій та рішень щодо місії, контрибуторами яких вони виступають. Відносини партнерства будуть базуватись на принципах взаємності, спільної вигоди та взаємної поваги й враховуючи прагнення кожної з країн»¹⁵.

Враховуючи усі ці аспекти, спробуємо охарактеризувати й оцінити поточний стан відносин України з НАТО крізь призму двох основних питань порядку денного – політичного діалогу та участі у спільних заходах забезпечення безпеки та протидії тероризму у євроатлантичному регіоні.

Основними ознаками активного політичного діалогу є ухвалення й виконання Річних національних програм (далі РНП) співробітництва Україна-НАТО, які були затверджені згідно з рішенням вищого керівного органу Альянсу – Північноатлантичної ради у грудні 2008 р. Сама програма покликана сприяти проведенню в Україні широкомасштабних внутрішньополітичних реформ та традиційно містить 5 розділів – політичні та економічні питання, оборонні а військові питання, ресурсні питання, питання безпеки та правові питання. Відповідальність за реалізацію здебільшого покладена на країну аплікату, адже саме від неї залежить успіх щодо зміцнення демократії, верховенства права, захисту прав людини та впровадження ринкової економіки. І тут, на нашу думку, слушно зауважити, співробітництво з Альянсом відбувається з використанням чинних, але інституційно значно послаблених механізмів, що є свідченням скоріше збереження «інерції партнерства», ніж результатом запровадження нових підходів. Чинна РНП затверджена Указом Президента України від 5 липня 2013 р.¹⁶ та метою, завданнями й структурою мало чим відрізняється від попередніх програм 2009-2012 рр. Однак, уже зараз можна стверджувати про малоефективність виконання саме попередніх РНП, що стримувалося слабкою міжвідомчою координацією, зокрема, відсутнє узгодження РНП з іншими державними програмами та налагодження взаємодії виконавців від різних відомств, а також браком методологічного підґрунтя розробки та контролю над виконанням РНП. На думку інших дослідників, найбільш вагомими перешкодами у виконанні РНП у 2011-2012 рр. стали фактори внутрішньої політики. Так, посилення авторитарних тенденцій, згорання конкуренції та ієрархічність влади мали системний вплив на характер програмних, планувальних та кадрових рішень, завдяки чому виконання РНП стало менш прозорим та передбачуваним¹⁷. Таким чином, виконання Річних національних програм у попередні роки має неоднозначні наслідки. З одного боку, в Україні було спроба влади застосувати комплексний підхід до реформ, що може бути позитивним досвідом. З іншого, ефективність формату РНП, за умов слабкої політичної волі та інер-

тності політичних інститутів, викликало серйозні сумніви у експертного та громадського середовища, адже уряд України здебільшого не прислухався до їх рекомендацій упродовж 2010-2013 рр.

Експерт Національного інституту стратегічних досліджень О. Александров також вказує, на дві головні причини «буксування» співробітництва України з НАТО, відповідно до РНП на 2013 р. Перша проблема – це наслідки проведення в Україні адміністративної реформи, зменшення чисельності співробітників Кабінету Міністрів і скорочення кількості центральних органів виконавчої влади, що створило організаційні перешкоди, зокрема, це стало головною причиною затримки ухвалення РНП на поточний рік. На жаль, складно не погодитися з автором у тому, що сьогодні в органах виконавчої влади фактично немає окремих підрозділів, що відповідають за співробітництво з НАТО, а підготовка відповідних документів виконується фахівцями, у яких зазначена проблематика в переліку посадових обов'язків не є пріоритетною¹⁸.

Друга проблема – це низька ефєктивність координації діяльності українських міністерств з питань співробітництва з НАТО. Зазначений фактор традиційно негативно впливав на реалізацію планів співробітництва України з Альянсом. Це пояснюється переважно призначенням Міністерства закордонних справ головним органом, відповідальним за організацію діяльності Комісії з питань партнерства України з НАТО та національних координаторів співробітництва з Альянсом. Однак, зовнішньополітичне відомство не має сьогодні ні відповідних повноважень, ні відповідного апарату для ефективного виконання цього завдання¹⁹.

Участь у спільних миротворчих заходах забезпечення безпеки та протидії тероризму у євроатлантичному регіоні є одним із пріоритетів співпраці України та Альянсу впродовж тривалого часу. Експерти інституту стратегічних досліджень України аналізуючи двосторонні відносини з урахуванням особливостей розвитку ситуації у сфері міжнародної безпеки приходять до висновку, що й надалі найголовнішими напрямками практичного співробітництва є участь України у миротворчих місіях, у тому числі через Сили реагування НАТО²⁰.

Українські миротворці виконують завдання у складі Міжнародних сил безпеки в Косово, Тренувальної місії НАТО в Іраку, Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані, є учасниками антитерористичної операції НАТО «Активні зусилля». Спільно з Альянсом Україна вживала заходи щодо евакуації громадян з Лівії із залученням літака Повітряних сил та корабля Військово-Морських сил Збройних сил України.

Існує також чітке співробітництво щодо обміну даними про повітряну обстановку між відповідними командними пунктами військово-повітряних сил України та суміжних країн-членів НАТО. До слова,

цей проект уже реалізовано на нашому західному напрямку. У квітні 2012 р. підписано відповідну Технічну угоду з Туреччиною та Стратегічним командуванням НАТО з операцій, що дозволило розпочати запровадження проекту на південному напрямку нашої країни. Очевидно, реалізація такого проекту не тільки зміцнить добросусідські відносини між Україною та Туреччиною, а й позитивно вплине на ситуацію із забезпеченням безпеки всього Чорноморського регіону.

Серед найбільш актуальних питань залишається участь України у спільних операціях НАТО щодо боротьби з піратством біля берегів Сомалі, що стало наслідком рішень комісії Україна-НАТО у лютому 2013 р., що відбулося у Брюсселі під головуванням міністра оборони України П. Лебедева та Генерального секретаря Альянсу А. Расмуссена. Загальновідомо, що здатність України підключитися до операцій НАТО свідчить про високий рівень оперативної сумісності, якого Альянс може досягнути із своїми партнерами. А приєднання фрегату «Гетьман Сагайдачний» до операції «Океанський щит» у жовтні 2013 р. яскраве цьому підтвердження, що у підсумку стало першим випадком участі країни-партнера у боротьбі Північноатлантичного Альянсу проти піратів. Перед приєднанням до операції «Океанський щит», український корабель надав швидку підтримку операції «Активні зусилля», морській антитерористичній місії НАТО в Середземному морі. Окрім цього, починаючи з 2007 р. Україна постійно підтримує згадану операцію, мета якої – боротьба з міжнародним тероризмом із залученням усіх засобів та можливостей країни-партнера. І у контексті цього, Україна є також перша країна-партнер, яка бере участь з 2010 р. у силах реагування НАТО, надавши військовий взвод, що спеціалізується на радіохімічному та бактеріологічному захисті, а у 2011 р. створивши можливості для спільних маневрів повітряних суден НАТО та суден конструкторського бюро ім. О. Антонова²¹. До слова, у рамках участі в операції «Океанський щит», Україна також відрядила свого офіцера зі зв'язків до Морського командування об'єднаних збройних сил НАТО. Під час спільного візиту на фрегат «Гетьман Сагайдачний» разом з генерал-полковником В. Заманою, начальником Генерального штабу Збройних сил України, генерал К. Бартелс високо оцінив постійну зацікавленість України у досягненні оперативної сумісності з НАТО, зазначивши, що «працюючи разом у морській галузі, НАТО і Україна роблять реальний внесок у боротьбу проти сучасних загроз світовій безпеці, таких як тероризм і піратство»²². Слід також зазначити, що у відпрацюванні концептуальних і програмних положень спільних програм й заходів, у контексті подальшого розвитку Збройних сил України, використання методології, методів та засобів держав-членів НАТО є надзвичайно важли-

вим аспектом. Варто також додати, що, для забезпечення підтримки Альянсом процесів реформування оборонної сфери України під егідою Політико-військового керівного комітету НАТО, ще у 2002 р. започатковано Спільну робочу групу Україна – НАТО з питань воєнної реформи, що залишається ключовим постійно діючим механізмом консультацій між Україною та НАТО у форматі «28+1».

Враховуючи такий потенціал взаємного співробітництва не дивно, що більшість експертів продовжують вважати підготовку до членства в НАТО основним пріоритетом співробітництва з Альянсом. Так, науковець та громадський діяч І. Тодоров вважає, що «досліджуючи який статус найбільше відповідає національним інтересам України, експерти надають перевагу саме вступу в НАТО. Серед пріоритетних напрямків співробітництва є надання додаткових гарантій безпеки та пряма допомога у здійсненні військової реформи»²³. Складно не погодитися з даним науковцем, хоча не зовсім доцільно покладатися на додаткові гарантії безпеки та суттєву фінансову й методичну роботу, якщо держава не прагне хоча б у перспективі набути членства у НАТО, зберігаючи незрозумілі доктринальні поняття «позаблоковості».

Висновки. Тривала та взаємовигідна співпраця між Україною та НАТО, яка розпочалася після здобуття Україною незалежності, пройшла ряд етапів та починаючи з 2010 р. реалізовується в умовах «позаблоковості».

На сучасному етапі взаємин існує ряд спільних нормативно-правових актів між Україною та Альянсом, зокрема Річна національна програма, де визначено основні напрями співпраці, перераховано критерії та вимоги щодо досягнення прогресу внутрішньополітичних реформ в Україні та окреслено взаємозобов'язання. Виконання цих угод та відданість принципам, відповідність критеріям та вимогам, закладеним у них є важливою передумовою поглиблення партнерства у середньостроковій перспективі.

У сучасних геополітичних умовах світового розвитку, на нашу думку, позаблоковий статус не надає Україні ніяких гарантій безпеки та захисту, а за умови послідовної політики Російської Федерації щодо України як держави, яка належить до сфери російських життєвих інтересів, спроба декларувати його може розглядатися як «відтерміноване поглинання» у політичній, економічній чи іншій формі. Щоб протистояти потенційним загрозам, Україні потрібні неабиякі захисні можливості: професійні та модернізовані збройні сили; мобілізаційний людський і промисловий потенціал; високий рівень консолідації суспільства; матеріальні та фінансові ресурси; диверсифіковані джерела постачання енергоносіїв тощо. Усе це вкотре актуалізує необхідність підвищення рівня співпраці Україна-НАТО.

Саме ж «перезавантаження» відносин між Україною та НАТО може свідчити про пошук балансу інтересів у питаннях гарантування власної безпеки з найбільш впливовими партнерами та державам-сусідами. Реальне життя переконливо свідчить, що спроба самоізоляції тільки шкодить реалізації власних національних інтересів. У контексті цієї проблеми, існує потреба проведення глибокої роз'яснювальної роботи щодо корисності та доцільності активізації співробітництва України з НАТО, у тому числі у спосіб організації конференцій, «круглих столів», публічних виступів урядовців, впливових політиків та експертів тощо.

¹ Декларація Бухарестського саміту НАТО, погоджена на рівні Глав держав та урядів держав-членів Північноатлантичної ради у Бухаресті 3 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nceai.gov.ua/133.787.0.0.1.0.phtml>.

² Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI від 1 липня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>.

³ Активне залучення, сучасна оборона: Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного Договору, прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листопада 2010 р. // НАТО. – Відділ публічної дипломатії. – 2010. – С. 10.

⁴ Макар Ю., Федуняк С. Політика США у сфері безпеки в регіоні нових незалежних держав / Юрій Макар, Сергій Федуняк // Зовнішні справи. – 2012. – № 11. – С. 38-41.

⁵ Тарасюк Б. Існує 5 аргументів на користь підтримки України в НАТО / Борис Тарасюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ieac.org.ua/index.php?id=5&ch_id=22&ar_id=5214&as=0.

⁶ Федуняк С. Європейська інтеграція України в контексті позаблокової зовнішньої політики / Сергій Федуняк // Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування. – № 2. – квітень-червень. – 2013. – С. 34-36.

⁷ Зленко А. Нейтралітет чи позаблоковість: чи це в інтересах України? / Анатолій Зленко // Віче. – 2009. – № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1418/>.

⁸ Іжак О. Про позаблоковість без ілюзій // Дзеркало тижня. – 2010. № 17 (797). – 30 квітня. – С. 5.

⁹ Деменко О. Позаблоковий статус України: реалії та перспективи. / Олександр Деменко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 310.

¹⁰ Вершбоу А. Відео звернення заступника генерального секретаря НАТО А.Вершбоу під час конференції з питань міжнародних організацій та національної безпеки України / Олександр Вершбоу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/opinions_103193.htm.

¹¹ Александров О. Реалії і перспективи співробітництва України з НАТО в умовах політики позаблоковості / Олег Александров // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 2-3. – С. 35.

¹² Про забезпечення продовження конструктивного партнерства України з Організацією Північноатлантичного Договору: Указ Президента № 1039/2010 від 18 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1039/2010>.

¹³ Партнерство Україна-НАТО: час усвідомлення реалій, потреб та нових підходів // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 2-3. – С. 3.

¹⁴ Декларація Чикагського саміту НАТО, погоджена на рівні Глав держав та урядів держав-членів Північноатлантичної ради у Чикаго 20 травня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrelease.

¹⁵ Активне залучення, сучасна оборона: Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного Договору, прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листопада 2010 р. НАТО. – Відділ публічної дипломатії. – 2010. – С. 29.

¹⁶ Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна-НАТО на 2013 р.: Указ Президента України № 371/2013 від 5 липня

УДК: 323.2(497.2), „20”

ПОЛІТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО БОЛГАРСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Людмила Прокопєць. Політизація сучасного болгарського суспільства. В статті досліджено політизацію етнічної свідомості населення в період трансформаційних змін особливо негативно проявилася на Балканах. Перманентні незатухаючі конфлікти, які нуртували в регіоні впродовж 90-х рр. минулого століття, періодично виникають і нині. Але Болгарії, незважаючи на події у сусідніх державах і складність внутрішньої політичної, соціальної та економічної ситуації, вдалось уникнути явної суспільної конфронтації. Аналіз процесу трансформації в Болгарії дає підстави для висновку, що в державі відсутня чітка програма розвитку етнополітики, а проявів націоналізму, особливо на початку змін, було достатньо. Після вступу в ЄС та НАТО ситуація в державі суттєво покращилась.

Ключові слова: Республіка Болгарія, політизація суспільства, трансформація, лідери, політичні партії, коаліції, етнічна самосвідомість, конфесії.

Людмила Прокопєць. Политизация современного болгарского общества. В статье исследовано политизацию этнического сознания населения в период трансформационных изменений, что особенно негативно проявилась на Балканах. Перма-

2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15898.html>.

¹⁷ Гребеннікова Г. Особливості виконання Україною РНП НАТО / Ганна Гребеннікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroatlantica.info/statti/510-osoblyvosti-vykonannya-ukrainoiu-np-nato.html>.

¹⁸ Александров О. Реалії і перспективи співробітництва України з НАТО в умовах політики позаблоковості / Олег Александров // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 2-3. – С. 37.

¹⁹ Там само. – С. 37.

²⁰ Александров О. Україна – НАТО: нові умови та реалії співробітництва: аналіт. доп. / О.С. Александров; упорядн. В.М. Бегма, Н.Г. Діденко, О.О. Резнікова; за заг. ред. О.В. Литвиненка. – К.: НІСД, 2011. – С. 8.

²¹ Poltoratsky O. NATO-Ukraine Relations Dynamics / Oлександр Poltoratsky // Зовнішні справи. – 2012. № 12. – С. 34.

²² Флоти НАТО і України спільно борються проти піратів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/news_104597.htm.

²³ Тодоров І. Трансформація взаємин Україна-НАТО у контексті позаблоковості / Ігор Тодоров // Вісник Громадської ліги Україна-НАТО. – 2012. – С. 22.

© Людмила Прокопєць
(м. Чернівці)

ментные незатухающие конфликты, возникали в регионе на протяжении 90-х гг. прошлого века, периодически возникают и сейчас. Но Болгарии, несмотря на события в соседних государствах и сложность внутренней политической, социальной и экономической ситуации, удалось избежать явной общественной конфронтации. Анализ трансформации в Болгарии дает основания для вывода, что в государстве отсутствует четкая программа развития этнополитики, а проявлений национализма, особенно в начале изменений, было достаточно. После вступления в ЕС и НАТО ситуация в государстве существенно улучшилась.

Ключевые слова: Республика Болгария, политизация общества, трансформация, лидеры, политические партии, коалиции, этническое самосознание, конфессии.

Ludmila Prokopets. Politicization of Contemporary Bulgarian Society. This paper investigates the politicization of ethnic identity during the transformation changes appeared in particularly negative aspect in the Balkans. Permanent unabated conflicts, which existed in the region during 1990s, still arise there sporadically. Though Bulgaria managed to avoid apparent

social confrontation; regardless of the events in the neighboring states and complexity of the inner political, social and economic situation. Analysis of the transformation process in Bulgaria allows us to draw conclusion that there is no definite program for the development of ethnic policy, and there have always been enough displays of nationalism, especially in the beginning of transformation. After joining the EU and NATO, the situation in the country has improved substantially.

Key words: Republic Bulgaria, the politicization of society, transformation, leaders, political parties, coalitions, ethnic identity, confession.

Постановка та актуальність проблеми. Трансформаційні процеси, які відбуваються в Болгарії майже чверть століття, здійснили значний вплив на політизацію суспільства. «Стабільна» в політичному розумінні до 1989 р., Болгарія в роки змін демонструвала зовсім інші зразки поведінки. Невдоволені станом політичної, економічної та соціальної політики уряду, болгари виходили на площі і вулиці міст з гаслами, плакатами тощо, заявляючи про своє негативне ставлення до тих чи інших явищ. У Болгарії, крім іншого, на посилення політизації суспільства значно вплинув ріст етнічної свідомості населення впродовж трансформації, особливо підкріплений негативними проявами на Балканах. Втім, перманентні незатухаючі конфлікти, які нуртували в регіоні в 90-х рр. ХХ ст., оминули Болгарію. Показово, що їй вдалось уникнути явної суспільної конфронтації, попри події у сусідніх державах і складність внутрішньої політичної, соціальної та економічної ситуації.

Мета статті полягає у висвітленні динаміки змін етнічної свідомості болгар у період трансформації та перспективи її розвитку.

Останні дослідження і публікації. Аналіз попередніх досліджень, вказує, що в українській політичній думці дані проблеми досліджують у своїх працях В.Бурдяк, М. Мілова, І. Осадца та ін. Значний інтерес до цієї проблеми демонструють болгарські вчені С. Антонов, І. Міглев, М. Єлчинава, А. Желязкова, С. Радославов, Е. Радушев, В. Стоянов та ін. Втім, вважаємо, що питання етнічної політизації суспільства висвітлено щенедостатньо. Це й зумовило автора дослідити дану проблему.

Виклад основного матеріалу. Демократія розпочала поступ у Республіці Болгарія (РБ) 10 листопада 1989 р., коли ЦК БКП змінив свого генсека Т. Живкова. Нові лідери не мали чіткої уяви про майбутню державу і шлях її розвитку. За кілька тижнів у Болгарії виникли десятки партій. Їх лідери після емоційного виступу на мітингу, які в ті дні постійно проходили у центрі Софії, почувались національними героями. Суспільство поринуло в ейфорію. За роки трансформації політичний плюралізм виразився у 200 партіях, спілках, рухах і інших організаціях, які напередодні виборів часто

утворювали 4-5коаліцій:з Болгарською соціалістичною партією (БСП), Союзом демократичних сил (СДС), Рухом за права і свободи (РПС), партіями «Атака», ГЕРБ (Коаліція за Болгарію, Об'єднання демократичних сил, Болгарська землеробська народна спілка (БЗНС), Національний рух Симеон Другий (НРСД). Реально політична модель РБ до 2001 р. була двополосною, а з появою нових політичних сил, зазнала змін¹.

Крім чергових парламентських виборів, у Болгарії тричі відбувалися позачергові вибори і всі нові уряди декларували, що будуть вводити ліберальні методи управління. Узагальнюючи основні політичні ознаки розвитку РБ після зміни політичного режиму, слід зауважити наступне: демократія і плюралізм політичного життя; плюралізм власності і лібералізація економічних відносин; відновлення основних свобод громадян – свободи слова, вільного пересування в країні і за кордоном; демократизація виробничих відносин з правом на соціальні і політичні протести; активна, але одновекторна прозахідна зовнішня політика; динамізм зміни лідерів у політиці, викликаний високими темпами змін, помилками, навіть міжособистісними інтригами; вступ до ЄС і НАТО.

Трансформація містила багато деформацій у політичних відносинах: в інститутах і органах влади без критичної оцінки вводились неефективні для специфіки РБ іноземні моделі управління; лібералізм, що сприймався довільно, і згортання важливих функцій держави погіршили стан основних державних інститутів – армії, поліції, судів; введення західної лояльності публічної адміністрації до держави і населення зашкодило РБ і спричинило появу, патологічної корупції; слабкий фінансовий і адміністративний контроль створив умови для надвисокої питомої ваги тіньової економіки; слабкість влади сприяла появі організованої злочинності; безпринципний і аморальний перерозподіл власності, нелогічний банківський нагляд сформували потворний соціальний захист суспільства. Тож шлях до кінцевої мети був не простим, з поверненнями у зворотний бік і боротьбою.

РБ припустилася багатьох помилок і в кадрових призначеннях. На високі державні посади висувалися теоретики, які не мали управлінського досвіду. Вони добре знали іноземні моделі демократії, але не мали уявлення про Болгарію як об'єкт управління і реформування. Великою помилкою періоду змін стала і перманентна конфронтація управління та опозиції; погляди лівих і правих з основних політичних проблем зазвичай були протилежними.

У ході економічних змін РБ теж допустила багато політичних, концептуальних, принципових управлінських помилок: економічні реформи були надмірно заполітизовані. Реформи розвивалися не на основі корегування, а шляхом розрухи; без наці-

ональної стратегії і організаційного планування змін у порядку їх проведення; ідейною основою реформ став монетаризм, який на той час вже вижив себе, банківський і реальний сектори протиставлялися один одному; втручання міжнародних фінансових інститутів у фінансово-економічну діяльність РБ було вищим, ніж припускали офіційні договори; приватизацію провели заради формування нової структури власності; багато помилок допустили при виборі нових власників – конкурентів з сусідніх країн, інвесторів з офшорних зон; організаційно-правовим порядком ліквідували кооперативне землеробство, розвивали сільгоспвиробництво без субсидій. Все це створило в РБ вже з початку трансформації вкрай важку ситуацію. Поряд з економічними і соціальними реаліями РБ, значну напругу викликали етнічні проблеми, гальмуючи її суспільний розвиток. Відомий здавна синдром «балканізму» не втратив актуальності й нині². Тож політизація етнічної свідомості в РБ у період трансформації, формування державної етнополітики, її значення для розбудови демократії, суттєво впливає на сучасний політичний процес і, безперечно, має непересічний вплив на майбутнє.

Крім болгар, які складають 85% населення, в РБ живуть інші етноси. Традиційно в РБ акценти суспільної комунікації пов'язані не лише з етнічністю, а й конфесійністю. Віруючі болгар, переважно, та росіяни, греки, румуни – християни східно-православного обряду, а турки, частина циган, болгар, і татари – мусульмани. Найбільша етнічна меншина РБ – турецька, яка сповідує іслам з османського завоювання Балкан. Ортодоксальна версія ісламу – сунізм – укорінився в Болгарії при сприянні османської адміністрації, релігійних діячів³ та завдяки міграції туркменів з Малої Азії – осілих селян і ремісників⁴.

Розвиток етнополітики РБ переживає нині третій етап, який розпочався після краху соціалізму в ЦСЄ, коли комуністична теорія і практика втратили цінність, а демократія, що прийшла їм на зміну, ще не набула необхідної сили й досвіду. Тож в етнополітиці – своєрідний вакуум, який прагнуть заповнити дві сили – демократія, з визнаними міжнародною спільнотою правами людини, з одного боку, і націоналізм, правий та лівий, – з другого. Головною ареною прояву націоналізму в РБ є дві теми: навчання на рідній мові і політичні організації на етнічній основі. В обох випадках у політичному просторі йдуть суперечки, підтримувані і зліва, і справа. Конституція РБ забороняє утворення партій на етнічній основі і декларує думку її творців щодо національної єдності. В ст.2 записано, що «Республіка Болгарія – єдина держава з місцевим самоврядуванням. У ній не допускаються автономні територіальні утворення»⁵. Втім, розпад колишньої Югославії показав, наскільки крихкими можуть бути в екстремальних ситуаціях усталені форми

співжиття, ніби підтверджуючи тезу С. Хантінгтона про зіткнення цивілізацій⁶. Це мало значення і для РБ з різними етнічними, релігійними та мовними меншинами. Трансформація суспільного ладу в РБ загострила почуття етнічної свідомості громадян, тому цей період іноді називають часом «збунтованої» етнічності, «мобілізованої» етнічності, а іноді – нового національного відродження. Тому й становлення громадянського суспільства тісно пов'язане зі зростаючою етнічністю, а важливі соціальні процеси реформування різних сфер життя мають етнічну варіативність. У РБ етнічність часто набирає декларативних, маніфестних форм, стає мобілізуючим фактором здобуття гідності, колективного прагнення до переваг на політичній арені, і визначає соціальну поведінку в суспільстві.

У 1965-85 рр. у Болгарії зростала численність населення (з 8,2 до 8,9 млн. чол.), а до 2002 р. – зменшилась на 11% у порівнянні з 1985 р. В етнічному складі населення переважають болгары (майже 84%). З інших етнічних груп турки (9,5%), цигани (4,6%). За даними перепису населення 2001 р., для 84,5% населення рідна мова – болгарська, для 9,6% – турецька, для 4% – циганська⁷.

Оскільки найбільша етнічна група – турки, то питання про статус меншин у РБ традиційно пов'язують з правами і свободами турків. Термін етнічні турки – прецедентний у науковому відношенні і в РБ, і в Туреччині⁸. У 1992 р. кількість болгарських турків (турецька мова рідна) становила 800 052 чол. чи 9,43% населення РБ. Але не всі погоджуються зі статистикою і вважають, що «дійсних» турків у той час було не більше 500-600 тис., а решта, до 800 тис., «доповнили» зареєстровані як «турки» роми і болгары-мусульмани. Натомість, завищеними даними про турків у РБ, оперують певні кола Туреччини. У 1994 р. депутат меджлису і член Партії націоналістичної діяльності С. Шахін заявив, що в РБ живуть 3 млн. турків, включаючи помаків і тюркомовних циган⁹, а потім на цьому наполягала у своїх передвиборних агітаційних матеріалах РПС.

Близькі в етнолінгвістичному плані до турків і болгарські татари¹⁰, які зберегли свою ідентичність і сформували сучасну групу татар у РБ. Деякі, що визначали себе як турки, емігрували у 1989 р. до Туреччини. У РБ у 1992 р. їх зареєструвалось 4 515 чол. (0,05 %), хоча самі вони вважають, що їх тут – 20 тис. Половина з них живуть у містах, а решта – у селах північно-східної РБ. Татари, в основному, – мусульмани-суніти, але самоідентифікуються як більш помірковані від турків щодо релігії. Вони асимілювалися в мовному відношенні з турками, що ускладнює проблеми відродження їх ідентичності¹¹.

Значно більша від татарської спільнота циган-мусульман РБ. Так, за турецькими оцінками їх кількість – майже 75% від циганського населення, за

іншими – 40% від усіх болгарських ромів. У 1992 р. як цигани визначилися 313 396 чол. (3,69%), а за неофіційними даними циган у РБ 500-800 тис. Більшість з них – християни, і це відповідає думці, що цигани вважають своєю релігією релігію країни, в якій живуть, і змінюючи батьківщину, вони змінюють і релігію: «У християнських землях вони – християни, в мусульманських – мохамедани, а серед протестантів – протестанти»¹². Така їх специфіка і в РБ, що й пояснює зменшення кількості мусульман серед циганського етносу. Тож спільнота мусульман неоднорідна, без спільної мови, самосвідомості і включає різні етнічні групи – турків, татар, помаків, циган, гагаузів тощо.

Для існування етнічних груп важливе значення мають декілька факторів: походження – об'єктивна історична ознака; культурні особливості, включаючи мову і релігію; етнічна самосвідомість, яка виражається в етнічній самоназві. Категорію етнічна самосвідомість визначають по-різному¹³. Це ускладнює дослідження, адже щораз слід співвідносити методологічні принципи, які дозволяють вивчати закономірності суспільного розвитку етнічної групи й особистості. Кожний етнос РБ має етнічну самосвідомість, ментальність, які часто викликають напруження у суспільній комунікації, ускладнюють перехід до демократії. Зовнішньо більш відкриті, відверті, категоричні й об'єктивні у розмові болгарські православні християни. Крім особливостей національного характеру і відчуття належності до домінуючої більшості, не на останнє місце болгар ставлять суттєві характеристики людини як носія цих особливостей¹⁴.

Розвиток ісламу в Болгарії після 1989 р. пов'язаний з розширенням прав меншин, що стосується всіх мусульман, незалежно від їх поділу на сунітів, шіїтів, турків, татар, ромів чи помаків. Нині важко уявити становище турків і мусульман у кінці живковського правління, коли спроби насильно їх асимілювати призвели до того, що майже 320 тис. мусульман втекли у 1989 р. до Туреччини (згодом називали – 330, 350 та 360 тис.), яких вигнали з країни у «процесі відродження». Різниця велика, але справа навіть не в цьому, а в тому, що понад 1 млн. громадян силоміць позбавили елементарних людських прав – спілкування рідною мовою, підтримки і розвитку традиційної культури, власних імен, без права проявити себе тими, ким вони почувалися.

Після зміни режиму новий уряд спрямував зусилля на ліквідацію причин і наслідків провалу політики асиміляції. Але вже перші спроби змін викликали шалену етнічну напруженість. Болгари вийшли на мітинги з націоналістичними гаслами: «Болгарія для болгар!», «Ні – туркам у парламенті!». Лозунги турків були не кращі¹⁵. У деяких регіонах екстремісти оскверняли мусульманські будівлі і навіть підірвали джамії (мечеті)¹⁶. У відповідь на ці дії мусу-

льмани почали вимагати автономії, озброюватися і створювати групи бойовиків.

На початку 90-х рр. вчені вказували на значну напруженість в етнополітиці РБ: зростання етнічної самосвідомості турецького населення РБ; пов'язаний з цим і замаскований як реакція на турецьку національну свідомість нестримний болгарський націоналізм; спроби, як і раніше, нейтралізувати конфліктний потенціал через політику маневрування та відступів перед обома сторонами¹⁷.

Дійсно, уряду довелося вести політику маневрування. Схоже діяли й самі турки. Політичні представники меншини змогли пом'якшити протиріччя, зберегти етнічний мир і спокій у державі та поступово відновити права і свободи меншин. Будь-який крок у цьому напрямі викликав бурхливі дебати у політичних колах – чи то в зв'язку з поверненням турецько-арабських імен та правом на вивчення турецької мови в освітніх закладах, чи у зв'язку з РПС і її конституційною легітимністю. Поступово в РБ почали глибше усвідомлювати складність проблеми, розуміти потреби «інших» співгромадян, менше реагувати на псевдопатріотичні заклики певних кіл. Суспільство «визрівало» – надто хворобливо і тривало, але іншого не варто було й очікувати, адже зміни в ментальній свідомості йдуть повільно, та ще й коли ці процеси підігриває живий балканський націоналізм, що демонструють сусідні країни.

Відродження прав меншин розпочалося з відновлення мусульманських імен. Це найважливіший акт, адже етнічність яскравіше виражається (і при змінах розвивається найлегше) у 3-х моментах соціальної й особистісної ідентифікації – в імені, весіллі та похороні. Ім'я людини пов'язує її з сім'єю, родиною, предками, а звідси – і з історією, пам'яттю про місце народження, про спільноту, в якій жила. Зміна тюрксько-арабських імен на болгарські, яку проводив уряд Т. Живкова у 1980-1985 рр., викликала гнів і обурення серед турків, призвела до протестів, відкритих виступів проти уряду, кровопролиття, адже цей акт, по суті, відбирав родову і релігійну належність, а з ними і культурну ідентичність¹⁸. Ім'я є основою ідентифікаційної ознаки особистості, але особливе значення воно має в житті і світогляді людей ісламу. Без власного імені віруючий не може «предстати після смерті перед Аллахом, який призиває людей по-іменно, щоб судити, як вони жили, і відвести праведних у рай»¹⁹. Та не лише це вимагало повернення імен. У секуляризованому суспільстві імена – видимий показник ідентичності турків, тож їх зміна сприймалася як грубе втручання у світ індивіда і страшна спроба повного родового знеособлення.

У РБ важко вирішували питання про рідну мову в закладах освіти й армії; про відкриття ісламських духовних училищ, інституту, фаху тюркології в Центрі східних мов і культури; про підготовку му-

сульманського духовенства, виховання підростаючого покоління на основних моральних цінностях світової релігії як невід'ємної частини їх традиційної культури. У 1990 р. відкрили ісламський інститут при Головному муфтіїстві, 4 духовні училища, які фінансують різні арабські й турецькі фонди.

Поява тюркомовних видань позитивний крок у відродженні меншин, але у РБ майже не видають книг турецькою, якщо не рахувати підручників з мови. Мало книг і у відновлених спеціалізованих читальнях у районах змішаного проживання болгар та турків. Відсутні тюркомовні програми і в електронних ЗМІ. Це спонукає болгарських турків настроювати теле- і радіоприймачі на Туреччину і сприймати її передачі. Байдужістю державних інституцій НРБ до культури меншин і зниженням контролю за збереженням її цінностей можна пояснити випадки знищення літератури в турецьких селах та викрадення унікальних ісламських реліквій з метою продажу їх за кордон. У РБ розвиток культури етносів – справа самих меншин – без обмежень, але й без допомоги держави. Це змушує РПС звертатися по допомогу до Туреччини, яку та надає.

РПС використала і записане в Конституції право на створення товариств. У 1992 р. у Шумені зареєстрували Товариство турецької мови і культури, яке сприяє розвитку меншини й заохочує вивчення діалектів, фольклору, звичаїв та етнографії турецького населення РБ. Такі товариства діють і в інших регіонах. У 1993 р. товариство в Кирджалі провело перше свято місцевого турецького фольклору за участю 18 колективів, включаючи й гостей з Туреччини. У 1995 р. у Стамболово провели Перший фестиваль турецького фольклору, в якому взяли участь 14 колективів з різних регіонів РБ. Це позитивно впливає на культурне життя меншин і хід суспільно-політичного процесу. Національний фестиваль у Хасково співпав з початком місцевих виборів, а проведений напередодні студентського свята в Шумені у 1995 р. літературний вечір «Думка» визнали першим кроком до створення молодіжної організації РПС²⁰.

Найкраще права меншин виявляються в релігійній сфері, хоча й тут є протиріччя, породжені прагненням влади встановити політичний контроль за їх діяльністю. Мусульман підтримують благодійні фонди і товариства, в т.ч. і фінансами. Заснований Н. Генджевим Болгарський національний фонд розвитку ісламської культури на кошти Саудівської Аравії утримує приватне училище в рідному селі Глоджево, допомагає у побудові храмів, виданні ісламської літератури, надсилає продукти і ліки мусульманам Македонії й Албанії. У 1993 р. група іноземців спробувала заснувати благодійний Загальноісламський союз у РБ, але не подала адреси членів, що викликало відмову Софійської міської прокуратури²¹. Тоді ж був заснований фонд Хаїру

Пловдиві, з метою підготовки кадрів за спецпрограмою фонду Маршалла із США. Після закінчення навчання випускники мали вкоренитися в політичну систему РБ і впливати на вирішення проблем мусульман. Президент фонду С. Мерджан, який перейшов з РПС до Партії демократичних змін, і М. Ходжі очікували фінансової підтримки від держави. Не одержавши її, звинуватили уряд, президентського радника з питань етнічних меншин М. Іванова і голову Міжнародного центру з проблем меншин та культурної взаємодії А. Желязкову, що ті на власний розсуд використали кошти, які виділяють посольства для вирішення етнічних питань у Болгарії. У 1994 р. мусульманські училища в Шумені і Русе спонсорували саудівський фонд Ал-Уакфал-Ісламіз Голландії. Його рекомендував Головний муфтії Ф. Салі, але фонд не зареєстрували, оскільки такої організації в Голландії не знайшли²². Подібних прикладів багато.

Розкол серед мусульман провокує напруження в РБ, негативно впливає на учнів ісламських духовних училищ, на регулярності виплати зарплатні викладачам і служителям культу, але не порушує щоденного ритуалу віруючих. За соціологічними дослідженнями 2007 р., найрелігійніша в РБ спільнота – мусульмани. У ній частка віруючих удвічі вища, ніж серед християн. Мусульмани чітко і обов'язково дотримуються релігійного обряду. Кожний третій помак чи турок (відповідно 34 і 33%) з групи віруючих заявляти, що приносять Аллаху п'ять обов'язкових молитов щоденно. На питання «Чи Ви вірите в Бога?» – позитивно відповіли 73% анкетованих турків, 66% болгарських мусульман і 59% ромів проти 37% болгарських християн²³. Тож у мусульманській спільноті є велика потреба в підтримці релігійної традиції – факт, що пояснює інтенсивне будівництво культових споруд після 1989 р.

Будівництво нових храмів і відновлення старих – справа самих віруючих, але їм допомагають коштами з-за кордону. Так, у 1993 р. в Разграді заснували фонд Макбулбрахім Паша Джамія з метою реставрації великої джамії. Фонд поширив відозви про пошук спонсорів серед арабського світу і Світовий ісламський банк дав \$ 1 млн. на реставрацію мусульманських храмів у РБ, включаючи шуменську Томбул-джамію і разградську джамію Ібрахім паша, перевів \$ 25 млн. на будівництво нової найбільшої в Родобах джамії в Мадані і надіслав для відсталих районів РБ \$ 4 млн., з них – 500 тис. для району Мадан²⁴. Такі прояви благодійництва тривожать РБ, більшість громадян якої негативно сприймає будівництво джамій, через потенційну загрозу для держави. А депутат Б. Сарев навіть у парламенті заявив, що у Родобах мінарети вищі за найвищі дерева. Самоусунення держави від процесу відродження культури, освіти меншин, будівництва релігійних споруд тощо звільняє її від ряду

обов'язків, але створює умови безконтрольному проникненню в РБ потенційно загрозового впливу, включаючи появу представників ісламських сект і фундаменталістів з Пакистану, Ірану, Алжиру, Сирії чи Єгипту²⁵.

Отже, трансформація в РБ значно політизувала етнічну свідомість, поставила на перше місце демонстративне повернення всіх важливих ознак етнічної належності. Турки відновили імена, рідну мову, відвідують мечеті, носять національний одяг. Помаки погрузили в проблемах своєї ідентичності – одні визначаються як болгари, інші як турки, і ознакою цієї належності стало повернення старих чи збереження нових імен. Болгари жваво цікавляться і відновлюють свої ритуали. По суті, зміни ведуть до становлення рівноваги, яка пульсує навколо поділу на своїх/чужих і є актуальною особливо серед старших. Молоді не мають рис толерантності місцевої спільноти зі змішаним складом населення і важко долають міжетнічну напругу. Гомогенізація тоталітаризму, хоч і сприймалася болгарами як уніфікація, призвела до негативу через природну потребу етнічної відокремленості, традицій та етнічного спілкування.

Аналіз процесу політизації в РБ вказує, що і в 90-х рр. у державі не було чіткої програми розвитку етнополітики, а проявів націоналізму – більш ніж достатньо. Свідченням цього є й Конституція, за якою РБ – однопартійна держава. Ситуація змінилася на краще зі вступу РБ до ЄС. Прагнучи виконати всі вимоги ЄС, уряд РБ значно покращив умови для розвитку етнічних меншин. РБ як член ЄС намагається повністю дотримуватись прав і свобод своїх громадян. Зробити це важко, адже основну проблему продукує, як і для інших країн ЦСЄ, ромська етнічна спільнота. Проте, вони створюють швидше не політичні, а соціальні проблеми для болгарського суспільства.

¹ Бурдяк В.І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства / В.І. Бурдяк. – Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 219.

² Allport G. W. The Nature of prejudice / G.W.Allport. – N.Y.: Doubleday, 1958. – P. 81.

³ Желязкова А. Между адаптацията и носталгията: Българските турци в Турция / Съст. А. Желязкова. – София: Международни център по проблемите на малцинствата и културният взаимодействия, 1998. – С. 7.

⁴ Радусев Е. Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV-XVIII в. (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели) / Е. Радусев // Историческо бъдеще. – 1998. – № 1. – С. 61.

⁵ Конституция на Република България. Приета от Великото народно събрание 12 юли 1991 г. – София: Нова звезда, 2002. – С. 3.

⁶ Huntington S.P. After Twenty Years: The Future of the Third Wave / S.P. Huntington // Journal of Democracy. – 1997. – Vol. 8. – № 4 (October). – P. 9-10.

⁷ Население Болгарии. Перепись 2001 года / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worcount.com/1/centrevropa.files/naselbolgar.htm>

⁸ Стоянов В.Турското население в България между полксите на етническа политика: Bulgaro-Turcica 2 / В. Стоянов. – София: Издателство Лик, 1998. – С. 14.

⁹ Три милиона турци преброи у нас депутат в Меджлиса // Труд. – 1994. – 21 януари.

¹⁰ Антонов С., Миглев И. Татари // Общности и идентичности в България / С. Антонов, И. Миглев. – София, 1998. – С. 356.

¹¹ Там само. – С. 360.

¹² Марушиакова Е. Циганите в България и тяхната религия / Е. Марушиакова // Аспекти на етнокультурната ситуация в България. – София: ЦИД, 1992. – С. 112.

¹³ Дробижева Л.М. Национализм, этническое самосознание и конфликты в трансформирующемся обществе / Л.М. Дробижева // Национальное самосознание и национализм в Российской Федерации начала 90-х гг. – М., 1994. – С. 30-31.

¹⁴ Елчинова М. Моделиране на етничния образ в ситуация на преход / М. Елчинова // Преходът в България през погледа на социалните науки. – София, 1997. – С.163.

¹⁵ Три милиона турци преброи у нас депутат в Меджлиса // Труд. – 1994. – 21 януари.

¹⁶ Три бона в зелено дарява на маданската джамия братът на Йозал // Труд. – 1993. – 1 септ.

¹⁷ Höpken. W. Türken und Pomaken in Bulgarien / W. Höpken // SOEM. – 1992. – № 32. – S. 144.

¹⁸ Stojanov V. Ausgrenzung und Integraation: Die bulgarischen Türken nach dem Zweiten Weltkrieg / V. Stojanov // Österreichische. Osthefte. – 1997. – H.2. – №39. – P.203.

¹⁹ Желязкова А. Турци / А. Желязкова // Общности и идентичности в България. – София, 1998. – С. 390.

²⁰ Създава академична структура // Труд. – 1992. – 19 юни.

²¹ Ислямски съюз иска регистрация у нас // Труд. – 1993. – 18 декември.

²² Питима даскали от Туриця идват в Шумен // Труд. – 1994. – 8 септември.

²³ Българите християни СА по-малко религиозни от мюсюлманите // 24 часа. – 2007. – 9 септември.

²⁴ Питима даскали от Туриця идват в Шумен // Труд. – 1994. – 8 септември.

²⁵ Сатовчанският район се превърна в Мека за емисари // Труд. – 1994. – 30 април.

УДК: 316.723:323(477.85)

© Наталія Ротар
(м. Чернівці)

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ

Наталія Ротар. Соціокультурний вимір структури політичних ідентичностей чернівецької громади. В умовах глобалізаційних процесів для громадянина особливої актуальності набуває самовизначення на рівні локальної спільноти, де й виявляються ті аспекти політичних ідентичностей, що вказують на його самість, інтереси та наділяють смислами його дії як суб'єкта політичного процесу. Для України початку 1990-х рр. такими аспектами політичних ідентичностей, поряд з іншими, були конфесійні та мовні ідентичності. Соціокультурний вимір структури політичних ідентичностей чернівецької громади вказує на те, що тлом політизації конфесійних та мовних ідентичностей був і залишається етнопатристичний склад населення м. Чернівці, що в умовах макрополітичних змін використовувалося політичними силами з метою більш інтенсивного та швидкого ствердження нових громадянських ідентичностей.

Ключові слова: політичні ідентичності, локальні спільноти, соціокультурний вимір, матриця політичних ідентичностей, чернівецька громада.

Наталія Ротар. Соціокультурное измерение структуры политических идентичностей черновицкой общины. В условиях глобализационных процессов для гражданина особую актуальность приобретает самоопределение на уровне локального сообщества, где и обнаруживаются те аспекты политических идентичностей, указывающие на его самость, интересы и наделяют смыслами его действия как субъекта политической процесса. Для Украины начала 1990-х гг. такими аспектами политических идентичностей, наряду с другими, были конфессиональные и языковые идентичности. Социокультурное измерение структуры политических идентичностей черновицкой общины указывает на то, что фоном политизации конфессиональных и языковых идентичностей был и остается этнопатристический состав населения г. Черновцы, что в условиях макрополитических изменений использовалось политическими силами с целью более интенсивного и быстрого утверждения новых гражданских идентичностей.

Ключевые слова: политические идентичности, локальные сообщества, социокультурный измерение, матрица политических идентичностей, черновицкая община.

Natalia Rotar. Sociocultural Dimension Structure of Political Identities of Chernivtsi Community. In the context of globalization processes for citizen self-determination becomes particularly relevant at the level of local communities, and are found where those aspects of political identities, pointing to his self interests and gives meaning to his actions as a subject of

political process. Ukraine beginning 1990s with aspects of political identities, along with others, were religious and linguistic identity. Sociocultural dimension structure of political identities Chernivtsi community indicates that background politicization of religious and linguistic identities was and remains etnonationalny makeup of Chernivtsi, that changes in the conditions used macropolicy political forces to more intensive and rapid adoption of new civic identities.

Key words: political identity, local community, socio-cultural dimension, matrix of political identities, Chernivtsi community.

Матриця політичних ідентичностей локальних спільнот формується в процесі засвоєння сфери політичних ідей, інтересів та стверджується як через співвіднесення себе з референтним колективним учасником політичного процесу, так і самовизначення стосовно ідейних позицій і інтересів інших носіїв політичних ідентичностей. На процес формування ідентичностей члена локальної спільноти та спільноти в цілому безпосередньо впливають окрім політичних, соціокультурні, просторово-територіальні, комунікативні практики, що визначають специфіку простору, у якому відбувається процес ідентифікації, а згодом і саму ідентичність. В умовах глобалізаційних процесів для громадянина особливої актуальності набуває самовизначення на рівні локальної спільноти, де й виявляються ті аспекти політичних ідентичностей, що вказують на його самість, інтереси та наділяють смислами його дії як суб'єкта політичного процесу. Для України початку 1990-х рр. такими аспектами політичних ідентичностей, поряд з іншими, були конфесійні та мовні ідентичності.

В сучасній політичній науці відбувається зростання інтересу до дослідження політичних ідентичностей. Проте у більшості з них по-перше, фокусується увага на дослідженні виключно партійних чи ідеологічних вимірів політичних ідентичностей; по-друге, дослідження регіональних, конфесійних, мовних, етнічних ідентичностей тощо не вписується в концепт політичних ідентичностей у широкому сенсі; по-третє, поза увагою дослідників залишаються політичні ідентичності локальних спільнот. Дослідженню конфесійних та мовних ідентичностей. Метою даного дослідження є визначення особливостей процесу політизації конфесійних та мовних ідентичностей Чернівецької громади у перше десятиліття посткомуністичних трансформацій.

Релігійна та конфесійна ідентичності у будь-якому суспільстві мають неоднозначний характер, адже її значимість змінюється під впливом економічних, політичних, ідеологічних, суб'єктивних факторів. В умовах системних трансформацій укра-

їнського суспільства, розпочатих на рубежі 1990-х рр. реконструкція конфесійних ідентичностей провокувала появу нових форм детермінації політичної суб'єктності, коли конфесійна самоідентифікація перетворилася на необхідну та достатню умову для політичної мобілізації.

Після публікації у чернівецькій місцевій пресі в лютому 1990 р. підсумків Архієрейського собору, у якому йшлося про те, що «Собор прийняв рішення дати Українському екзархату Московського патріархату інше офіційне найменування – Українська православна церква, а білоруському – білоруська православна церква» та можливість «будувати своє церковне життя відповідно до своїх церковно-національних традицій»¹, почалися активні зміни в конфесійній структурі міста, яка станом на 1 травня 1992 р. мала вже такий вигляд: УПЦ – 15 зареєстрованих релігійних громад, УАПЦ – 6, ГКЦ – 3, РКЦ – 2, ЄХБ – 3, РЦ ЄХБ – 1 незареєстрована релігійна громада, ХВС – 2 (1 незареєстрована релігійна громада), АДС – 3, Свідки Єгови – 1, Адвентисти-реформісти – 1 незареєстрована релігійна громада, Іудеї – 3, Церква «Нове життя» – 1, Свідомості Крішна – 1 незареєстрована релігійна громада. УПЦ у власність було передано 2 церковні споруди, УАПЦ – 1 та 1 передана у користування².

Понад 25% з 111 створених чи відновлених громад УПЦ у Чернівецькій області були створені в місцях компактного проживання румун та молдаван, які «болісно сприйняли створення УПЦ КП і явно висловлювалися за підпорядкування румунському патріархату. Такі прагнення під виглядом національного відродження підігрувалися як певними колами Румунії, так і національно-культурологічними товариствами, які діють в області»³. Ствердженню саме таких ідентичностей сприяло й те, що у 1992 р. УПЦ благословила на навчання в духовних учбових закладах Румунії 10 чоловік, а товариство румунської культури ім. М. Емінеску направило без відома правлячого архієрея УПЦ на навчання до Румунії 30 чоловік⁴.

Питання перепорядкування релігійних громад, в яких богослужіння велось румунською мовою, постало навіть незважаючи на те, що в більшості релігійних громад церковне богослужіння, в основному, велось рідною для громади мовою. Цьому суттєво сприяло «поліпшення якісного складу священнослужителів». Так, тільки за даними епархіального управління УПЦ, яке є найбільшою за кількістю громад (366) церковною конфесією – серед їх загальної кількості 69,4% – українці, 14,6 – молдавани, 14,6 – румуни, 1,3 – росіяни»⁵.

Громади УГКЦ «лояльно» відносяться до органів державної влади, приймають активну участь в загальнообласних, міських і районних заходах, мирно співіснують з іншими релігійними конфесіями»⁶. Активізація релігійного життя римо-католицької церкви засвідчила «проватиканські пози-

ції»; «обстановка в громадах іудейського культу спокоїна»; «... в краї, серед віруючих протестантських громад сіються зерна шовіністичних настроїв, формується думка територіальних претензій, того, що в складі Румунії область мала б кращі здобутки в розвитку економіки, науки і культури. І цим самим завдається певна шкода національним інтересам України»⁷.

Політизація конфесійних ідентичностей православної віруючих відчутно помітною стала в 1992 р. Причиною конфліктного характеру ствердження конфесійних ідентичностей була відмова єпископа Чернівецького і Буковинського Онуфрія підписати листа на ім'я священного патріарха Московського і Всея Русі Алексія з проханням прискорити дарування автокефалії УПЦ згідно рішень помісного Собору, що в свою чергу спонукало Священний Синод до переміщення єпископа для служіння на іншу кафедру і призначення нового архієрея Іларіона⁸. В січні 1992 р. за рішенням Синоду Єпископ Онуфрій мав бути переведений на служіння до іншої єпархії. Проти цього виступили священники та віруючі, які написали відкритого листа Блаженнішому Філарету Митрополиту Київському і Всієї України (257 підписів), а після останньої літургії Єпископа Онуфрія почали вигукувати, що «їм не потрібен «чужий» Єпископ. Приблизно через 30 хвилин велика група людей близько 800 чоловік з гаслами на двох мовах – українській і румунській послідували до будинку в якому проживає Єпископ»⁹.

Зауважимо, що у цьому конфлікті нами зафіксовано один з небагатьох випадків, коли ідентифікаційно буковинці відокремлюються від галичан не тільки у конфесійному вимірі. У заяві зборів делегації духовенства і мирян православних парафій Чернівецької Єпархії йдеться: «За законом Церква відділена від держави, а держава від Церкви, але чомусь держава не хоче відокремлюватись від Церкви, та ще й старається по-своєму вплинути на неї, при чому, не захищаючи інтересів переважної більшості православних на Буковині. Ми на протязі багатьох років бачимо, як Буковиною керують представники Галичини: приклад – ЧДУ, де більшість викладачів і студентів – галичани; органи влади – також переважна більшість вихідців з Галичини (виділено Н.Р.). Наслідки цього керівництва сьогодні бачимо. Загальний стан в області набагато гірший, ніж у сусідніх областях. Тому варто би владі не цькувати людей православних один на одного на релігійному ґрунті, а займатись турботами про добробут населення»¹⁰.

Паралельно конфлікт розгортався навколо належності до УПЦ та УПЦ КП Святодухівського собору та церкви святої Параскеви, вирішення якого відбулося тільки після втручання Представника Президента в області. Паралельно в м. Чернівці відбувалися сутички між віруючими, зорієнтовани-

ми на УПЦ та УПЦ КП, зривалися служби, захоплювалися храми. Оцінка позиції сторін у конфлікті досить чітко була визначена у ЧОДА: «Погрози ідуть з обох сторін і немає бажання до примирення»¹¹. Загалом у цей період Чернівецька ОДА одержала 300 усних та письмових заяв віруючих, у яких відображено зміст конфліктів¹².

Міжконфесійний конфлікт був предметом пильної уваги Чернівецької крайової організації Народного Руху України, яка у зверненні до Представника Президента України у Чернівецькій області І. Гнатишину та Голови Чернівецької міської Ради народних депутатів В. Павлюка 8. Вересня 1992 р. просила «вжити всі необхідні міри щодо недопущення конфронтації в неділю 13 вересня в місті Чернівці в зв'язку із запланованими заходами УПЦ Київського патріархату. Наступна заява на заходи від УПЦ Московського Патріархату (РПЦ) від владики Онуфрія іншої цілі як конфронтацію прихожан та недопущення їх масового переходу до УПЦ Київського патріархату не має. Можливе залучення до цієї конфронтації громадян румунської та молдавської національностей, які проводимуть свої заходи. Розведення цих заходів у просторі буде недостатнім»¹³. Отже, НРУ апелює до української влади з фактичною вимогою ідентифікувати себе в конфесійному просторі з українською церквою та заборонити заходи від УПЦ.

Чернівецькі осередки політичних партій активно використовували процес конфесійної ідентифікації як маркер політичної ідентичності і в подальшому. Зокрема, 30 липня 1995 р. у Чернівцях відбувся мітинг, організований регіональними організаціями УРП та КУНу з нагоди подій, що мали місце у Києві 18 липня під час похорону Патріарха Київського і всієї України Русі Володимира. У мітингу брали участь біля 150 чоловік, виступили депутати облради Т. Влайко, В. Козьмик, які брали безпосередню участь у похороні, від УРП О. Юрійчук, КУНу К. Катеринчук, які висловили думку про «неспроможність верхів побудувати правову демократичну державу» та хочуть «зірвати входження України у цивілізований світ»¹⁴. Міська влада не перешкоджала конфесійному самовизначенню, намагаючись формалізувати його в рамках існуючого законодавства. Так, виконком Чернівецької міської ради дав дозвіл Чернівецькій і Буковинській метрополії УПЦ КП на проведення 23 серпня 1995 р. походу від церкви Св. Параскеви до резиденції, де була відправлена панахида по покійному Патріарху Володимирі¹⁵.

Специфікою чернівецької конфесійної структури було те, що на тлі державницької позиції українська національність – українська церква (конфесійний центр в Україні), актуалізувалося питання румунська національність – румунська церква (конфесійний центр в Румунії). Румунські релігійні громади міста та області використовували будь-яку

можливість, щоб актуалізувати і поширити в масовій свідомості відповідні маркери ідентифікації. Зокрема, описаний вище міжконфесійний конфлікт оцінювався як намагання зірвати запланованого, відповідно до плану культурних заходів обласного Товариства румунської культури ім. М. Емінеску на 13 вересня «традиційного свята рідної (румунської) мови». Від імені президії обласного Товариства румунської культури ім. М. Емінеску А. Чернова звернулася до Представника Президента України у Чернівецькій області п. І. Гнатишину та Голови Чернівецької міської Ради народних депутатів п. В. Павлюка з проханням відмінити вуличні заходи обидвох конфесій, оскільки в Чернівецькій області «міжконфесійний конфлікт може набути забарвлення міжнародного»¹⁶. У 1992 р. румунські національно-культурні товариства, зокрема і культурно-релігійне товариство ім. Митрополита Сільвестра Мораріу, вели роботу на відокремлення від УПЦ 102 громад, які відвідують православні віруючі румунської і молдавської національностей в місцях їх компактного проживання, і прагнуть створення власного вікаріату¹⁷.

Невирішені проблеми на ґрунті загострення міжконфесійних відносин у православній церкві існували і упродовж 1993 р. Ситуація «була надзвичайно напруженою в Садгірському та в Ленінському районах м. Чернівці. ... тут між віруючими УПЦ та УПЦ КП відбулися сутички, були намагання захоплення храмів, в окремих випадках зривалася церковна служба, на адресу віруючих сипалися прокльони, погрози, образи, окремі віруючі, в знак протесту, голодували»¹⁸. Прийнято 6 розпоряджень представника Президента стосовно врегулювання міжконфесійних відносин між 12 громадами УПЦ і УПЦ КП – доручено було укласти договори, у яких передбачалися порядок та черговість користування культовими спорудами. Однак, у зв'язку з відсутністю згоди на це однієї зі сторін, ці розпорядження до не були виконані у встановлені терміни. Однак, на 1 січня 1993 р. про свій перехід під юрисдикцію УПЦ КП заявили 68 релігійних громад Чернівців та області.

Станом на 1 січня 1994 р. в області діяло 726 релігійних організацій 19 конфесій, зокрема УПЦ – 352, УПЦ КП – 74, римо-католицької – 21, УГКЦ – 14, руської православної старообрядницької церкви – 8, іудейського культу – 5, ЄХБ – 108, РЦЄХБ – 3, ХВС – 52, АСД – 58, АСД-реформаційного руху – 6, Свідки Єгови – 13, Євостівів Ільїнців – 1, Назаретян – 6, Свідомості Криши – 1, віри Бахаї – 1, нетрадиційних церков «нове життя» – 1, «Голгофа» – 1, «Християни церкви Бахаї» – 1. Кількість релігійних організацій, в порівнянні з 1992 р. збільшилася на 62¹⁹. 82,2% населення краю вважало себе віруючими, отже мало само ідентифікуватися з тією чи іншою конфесією. Регулярно відвідували церкву – 8,3%, 73,9% – «пасивно віруючі». Серед

тих, хто вірить та до церкви не ходить: селян – 34,1%, мешканців міста – 27,1%. Тих, що відвідують церкви від випадку до випадку – селян: 51,7%, городян – 33,3%. Атеїстів у м. Чернівці – 3,12%, в області – 0,7%. У Чернівцях, більше ніж в районах області прихильників УГКЦ, РП, Старообрядницької, іудейської церков, п'ятидесятників та баптистів²⁰.

Актуалізація конфесійних ідентичностей в структурі політичних ідентичностей чернівецької громади з новою силою відбулася з відновленням Чернівецько-Буковинської єпархії УПЦ КП. Напередодні відновлення Чернівецько-Буковинської єпархії УПЦ КП, у лютому 1994 р. з візитом у Чернівцях перебував Глава УПЦ КП, Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир. Святійший зустрівся з представниками Чернівецької міської ради, представниками громадських організацій та працівниками засобів масової інформації. Під час цієї та інших зустрічей поширювалися маркери ідентифікації – «національна православна церква», «почуття національної гордості», «високі патріотичні якості» та антиідентифікації, які формували образ Вони (це РКЦ, протестанти, УПЦ) для віруючих УПЦ КП. Характер маркерів антиідентифікації дозволив начальнику відділу у справах релігії ЧОДА стверджувати, що «більша частина його промов, проповідей не носили духовного навантаження, не ґрунтувалися на Святому Письмі, не закликали до християнської любові до ближнього, злагоди, миру і спокою між людьми, а мали явно виражене політичне спрямування»²¹.

З відновленням Чернівецько-Буковинської єпархії УПЦ КП, 21 липня 1994 р. Собор Чернівецько-Буковинської Митрополії ухвалив звернення до духовенства, ченців, черниць та вірних дітей Української Православної Церкви на терені Чернівецької області та дві постанови. Звернення було адресовано всім православним Чернівецької області та містило заклик «Об'єднаймося в лоні Матері-Церкви в наших духовних центрах на Буковині під омофором Святійшого патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира!»²². Постановами визнавалася неканонічність і безпідставність «приєднання Буковинської Митрополії без згоди віруючих і духовенства Буковини до Руської Православної Церкви (Московського Патріархату) і її ліквідацію у 1944 р., заявлялося про «історичну належність Чернівецько-Буковинської Митрополії Резиденції Буковинських митрополитів» та необхідність розташування кафедрального собору у Соборі Святого Духа в м. Чернівці²³. Основним маркером ідентифікації, що присутній в усіх трьох документах був заклик до відродження історичної справедливості. Найбільш повно це розкривається через надання можливості Чернівецькому державному університету і в подальшому працювати в приміщенні Резиденції: «Ґрунтуючись на історичному праві Митро-

полії, Собор погодився на присутність Чернівецького державного університету у її духовному центрі – Резиденції буковинських митрополитів з обов'язковим перебуванням у ній консисторії Митрополита»²⁴.

У 1997 р. на теренах області функціонували 383 парафії УПЦ, 117 приходів УПЦ КП (з них свої храми мають лише 62). Друге місце (після православних церков) за кількістю організацій віруючих посідають протестанські церкви – 318. Римокатолицьку церкву представляють в області 24 приходи, а Українську Греко-Католицьку церкву – 14. За часів незалежності віруючим повернуто 560 культових споруд, збудовано 132 нових храми, 113 культових споруд перебувають у стадії будівництва²⁵.

Локальну чернівецьку політику щодо політизації конфесійних ідентичностей можна визначити як таку, що загалом відповідає гаслу, що було написано на прапорі міста в австрійські часи «Спільними зусиллями»:

– У 1993 р. відділ у справах релігій ЧОДА брав активну участь в підготовці і відзначенні 200-річчя від дня народження видатного громадського і церковного діяча, першого митрополита православної церкви Буковини Євгена Гакмана, які відбулися у Свято-Духівському кафедральному соборі УПЦ м. Чернівці, в місці його поховання, в одному з будинків вулиці, яка носить його ім'я, де встановлена меморіальна плита²⁶.

– ЧОДА практикувала проведення зустрічей працівників відділу у справах релігій з керівниками єпархіальних управлінь, в ході яких «встановлено, що подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви, яка велась раніше, проходить з повним гарантуванням і забезпеченням, відповідно до Конституції, декларації про державний суверенітет України та міжнародних угод, права на свободу совісті віруючим громадянам»²⁷.

– З метою нівелювання румунського чинника у конфесійних ідентичностях, відділ у справах релігій ЧОДА, разом з єпархіальним управлінням УПЦ КП, організував налагодження контактів з вікаріатом Української православної церкви Румунії, яка має ставропігієне підпорядкування патріарху румунської православної церкви. З цією метою, на початку грудня 1993 р. делегація УПЦ КП на чолі з Архієпископом Данилом відвідала Румунію, де встановила ділові та духовні контакти з єдиновірцями²⁸.

Послідовність у діях, дозволила чернівецькій регіональній владі в же у 1997 р. констатувати, що «міжконфесійні стосунки в місті традиційно мають «зважений, спокійний характер». Про збереження цієї тенденції свідчить зменшення кількості серйозних непорозумін між прихильниками УПЦ і УПЦ КП – 15 конфліктів проти 100, що мали місце у

1996 р.²⁹ Проте, у 1997 р. відбувся серйозний внутрішній конфлікт між митрополитом Чернівецьким і Буковинським Данилом та групою священнослужителів у Чернівецько-Буковинській єпархії УПЦ КП. Після тривалих суперечок та неодноразових спроб використати конфлікт у політичних цілях, рішенням Синоду УПЦ КП від 30 вересня на теренах області було утворено ще одну – Кіцманську єпархію, до складу якої увійшли 27 парафій, священники та благочинні яких відмовились підпорядковуватися митрополиту Данилу³⁰. Очолив нову єпархію єпископ Вікон. Внаслідок прийняття вищевказаного рішення ескалація конфлікту вдалося попередити, однак певна напруженість зберігається через те, що митрополит Данило не визнав новопризначеного єпископа.

Процес реконструкції мовних ідентичностей в чернівецькій громаді також розпочався на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст., коли Чернівецька міська рада своїм рішенням від 20 листопада 1990 р. затвердила заходи щодо організації виконання Закону про мови, однак упродовж 1991 р. не зверталася до їх реалізації. Тільки в травні 1992 р. було прийняте розпорядження міськвиконкому «Про зняття застарілої державної символіки», яке прискорило процеси дерусифікації фірмових бланків, вивісок на установах, закладах і підприємствах³¹. Однак, комісія Чернівецької міськради з питань науки, освіти і культури, обговоривши у 1990 р. «хід підготовки питання «Про впровадження закону ...» та «хід впровадження на підприємствах, організаціях та установах міста» більше до названої теми не повертався» (станом на лютий 1993 р.)³².

У квітні 1990 р. у м. Чернівці була створена асоціація вчителів української мови та літератури. Оцінюючи завдання нового об'єднання, заступник начальника обласного управління народної освіти Г. Філіпчук наголосив, що це насамперед «державний захист права дитини навчатися рідною мовою і впровадження в життя Закону «про мови в Українській РСР». Для цього «... треба насамперед привести мережу навчальних закладів у відповідність з національним складом і потребами населення», адже, наприклад, у Чернівцях тоді не було жодного профтехучилища, у якому навчання проводилося б на українській мові³³. Прагнула асоціація, у реалізації своїх основних цілей, співпрацювати з молдавсько-румунським, єврейським, польським, культурно-освітніми товариствами».

Невдовзі була прийнята «Програма розвитку української національної мови та інших національних мов у Чернівецькій області на період до 2000 року». Однак, рада директорів середніх спеціальних навчальних закладів розробила конкретні заходи, якими передбачалося здійснити реалізацію цієї програми вже у 1995 р. При цьому, у 1992 р. враховувався «національний склад учнів і викладачів, переважну більшість яких – відповідно 83% і 75% –

складають українці, мовна ситуація»³⁴. У 1989 р. у Чернівцях був тільки один середній спеціальний заклад з українською мовою навчання – Чернівецьке педагогічне училище, станом на січень 1992 р. до нього приєднався Чернівецький фінансовий технікум. А в залізничному технікумі перший курс повністю було переведено на українську мову навчання. Більш активно процеси переходу на українську мову навчання відбувалися на території області, так у 1991 р. біля 100 педагогічних працівників системи середньої спеціальної освіти області перейшли з російської на українську мову. У 1992 р. «в україномовному режимі працювало 596 педагогів, або 62 відсотки всього викладацького складу технікумів та училищ»³⁵. Для оволодіння державною мовою викладачам середніх спеціальних навчальних закладів надавалася допомога по її вивченню чи опануванню фаховим рівнем: у будівельному, механіко-технологічному, залізничному технікумах, медичному училищі міста з 1 лютого 1992 р. були організовані курси для викладачів по вивченню української мови. Однак процес реконструкції мовних ідентичностей на практиці нагтовхувався на проблему недостатнього забезпечення цього типу навчальних закладів україномовними підручниками (рівень забезпеченості у 1992 р. – 20%), відчувався брак російсько-українських і російськорумунських словників»³⁶.

Проте, у дошкільних закладах міста процес виконання мовного закону «здійснювався повільно». За обчисленнями міського управління освіти, відповідно до Закону, кількість місць в дитячих установах міста повинна була б у 1992-1993 рр. складати в групах з українською мовою виховання – 66,5%, російською – 18%, молдавсько-румунською – 7-8%, єврейською – 6%. Реально ж, у м. Чернівці на той час в 68 дошкільних установах працювало 506 груп, з яких 283 групи з українською мовою виховання (56% від потреб), 3 групи з румунською мовою виховання (0,6% від потреб)³⁷. Підтвердженням того, що на території міста відбувався процес саме реконструкції мовних ідентичностей, а не їх нове формування є те, що обстежені дитячі установи міста виявили тенденцію: тоді, як «80-85% дітей походять з українських родин», добре зв'язану бесіду на вільну тему українською мовою вони не можуть»³⁸. На складність цього процесу вказує те, що тільки 72% батьків-українців мали наміри віддати своїх дітей в середні школи з українською мовою навчання³⁹. На офіційному рівні було визнано, що «виконком Рад, органи народної освіти обласного центру не виробили чіткої послідовної програми розвитку в дошкільних установах державної мови та мов інших національностей»⁴⁰, що підтверджується даними таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз мови навчання дітей у загальноосвітніх закладах Чернівецької області

Мова навчання	% від загальної кількості учнів, 1988/89 н. р.	% від загальної кількості учнів, 1992/93 н. р.
Українська	62%	69,6%
Російська	16,7%	14%
Румунська	16,1%	16,4%
Змішана	5,2%	—

Джерело: ⁴¹

Зауважимо, що у м. Чернівці, поряд з переходом на українську мову навчання у середніх школах не відчувалося «помітних зрушень у запровадженні державної мови в цілісний повно денний режим роботи шкіл, які функціонують на рідній мові, як і тих, що реорганізуються відповідно до планів впорядкування мережі». ⁴² Отже, якщо на формально-організаційному рівні реконструкція мовних ідентичностей відбувалася достатньо інтенсивно, то на рівні індивідуальної самоідентифікації темпи реконструкції були більш повільними. При чому ці процеси були характерними і для громадян, залучених до процесу управління навчанням у середніх навчальних закладах міста. Зокрема, органи управління освітою міста в кінці 1992 – на початку 1993 р. провели 25 анкетних інтерв'ю з керівниками шкіл міста, за результатами якого констатували. Що «тільки 5 виділяються розумінням основного завдання Держпрограми про необхідність громадсько-патріотичного виховання. Решта ж називають лише окремі елементи цього універсального комплексного завдання». ⁴³ Аналізуючи результати анкетування, зауважимо, що його результати містять і нестандартні з позицій мовної ідентифікації приклади. Так, один з директорів загальноосвітньої школи м. Чернівці «очевидно – росіянин» зауважив: «если человек стал гражданином Украины, то одной из его задач является овладение государственным языком, а овладев – всемерно способствовать его развитию, чтобы он в суверенной независимой Украине стал языком межнационального общения». Водночас, один з керівників школи з українською мовою навчання вважав найголовнішим завданням «виховання поваги та поваги до державної мови, культури і традицій українського народу – не говорить нічого. Підкреслює тільки, що в школі треба виховувати матеріалістичний світогляд». ⁴⁴

У 1995-1996 рр. процеси реконструкції мовних ідентичностей були завершені. Так, у 1997 р. на Раді відділу культури, коли розглядалися питання «Про репертуарну політику кінотеатрів міста», «Про репертуар і методику проведення в закладах культури міста дискотек». «... в закладах культури, кіно і мистецтва м. Чернівці вся документація, ділові папери, службове діловодство, наради, збо-

ри, навчально-виховний процес в школах естетичного виховання, культурно-просвітницька діяльність, реклама ведуться державною мовою», а «при проведенні чергової атестації (квітень) працівників закладів культури не виявлено жодного спеціаліста, який би не володів українською мовою». ⁴⁵

На тлі абсолютного домінування російськомовних книг у комплектуванні фондів бібліотек міста у період 1990-1994 рр. ⁴⁶, у 1995 р. на українській мові для бібліотек придбано – 212524 примірники, 1996 р. – 216311 примірників, 1997 р. – 217341 примірників. ⁴⁷

Політизація мовних ідентичностей в контексті процесів дерусифікації не відбувалася, натомість ці процеси були характерними для румуномовного населення. Зокрема, румунська спільнота м. Чернівці оцінила дії міністерства освіти і науки України упродовж 1996-1997 рр. як «намагання Міністерства освіти України применшити значення румунської мови (як і інших мов) скасуванням випускних іспитів IX-X класів з румунської мови та літератури, як базових іспитів, як і іншими пунктами, передбаченими Постановою № 33 та інструкціями, доданими до неї, про закінчення 1997-1998 навчального року та про складання іспитів у загальноосвітніх закладах України для шкіл з викладанням румунською мовою (та мовою інших національних меншин)». Це «суперечить Конституції України та чинному законодавству і є інструментом денационалізації». Тому, на численних освітніх конференціях румун України, що відбувалися у Чернівцях як правило формулювалися такі вимоги (1) запровадження до освітніх програм, як обов'язкових предметів окрім державного та шкільного компоненту, національного компоненту і викладання й надалі всіх предметів румунською мовою; (2) збільшення кількості годин з румунської мови та літератури (дотримання паритетних умов із забезпеченими умовами учням, які вивчають українську мову в українських школах; (3) запровадження іспиту з румунської мови та літератури, як базового (письмова і усно), з української мови – диктант, складання іспитів рідною мовою; (4) дотримання права складати вступні іспити румунською мовою і з румунської мови (твір, тести) для випускників шкіл з румунською мовою викладання, для вступу до вищих навчальних закладів, існуючих на території, компактно населених румунами, зважаючи на те, атестовані вони чи ні з української мови; (5) дотримання Резолюції науково-практичної конференції «Проблеми румунської мови та літератури у національній школі», яка відбулася у травні 1991 р. та міжнародної науково-практичної конференції «Місце і роль наукової термінології у шкільних дисциплінах», яка відбулася у травні 1992 р.); (6) організувати науково-методичну конференцію «Програми ш підручники з румунської мови та літератури на перспективу» під егідою кафедри ру-

мунської та класичної філології у листопаді 1998 р. Наведена резолюція була представлена, обговорена і прийнята конференцією освіти з румунською мовою викладання в Україні у березні 1998 р. ⁴⁸

Отже, соціокультурний вимір структури політичних ідентичностей чернівецької громади вказує на те, що тлом політизації конфесійних та мовних ідентичностей був і залишається етнопатріотичний склад населення м. Чернівці, що в умовах макрополітичних змін використовувалося політичними силами з метою більш інтенсивного та швидкого ствердження нових громадянських ідентичностей.

¹ Підсумки Архієрейського собору // Радянська Буковина. – 1990. – 4 лютого. – № 25. – С. 3.

² Інформаційний звіт про релігійну обстановку в області і стан контролю за виконанням Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» за 1992 р. // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 22.

³ Там само. – Арк. 4.

⁴ Там само. – Арк. 8.

⁵ Інформація про стан релігійної обстановки в Чернівецькій області [24.01.92] // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 2.

⁶ Інформаційний звіт про релігійну обстановку в області і стан контролю за виконанням Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» за 1992 р. // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 4.

⁷ Там само. – Арк. 5; 7.

⁸ Там само. – Арк. 2.

⁹ Інформація про стан релігійної ситуації в громадах Української православної церкви Чернівецької області [5.02.92] // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 10.

¹⁰ Заява зборів делегацій духовенства і мирян православних парафій Чернівецької Єпархії // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 24.

¹¹ Інформація начальника відділу у справах релігії О. Я. Приходнюка від 25.08.1992 // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 62.

¹² Інформація про стан релігійної ситуації в Чернівецькій області // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 81.

¹³ Лист Чернівецької крайової організації Народного Руху України Представникові Президента України у Чернівецькій області п. І. Гнатишину та Голові Чернівецької міської Ради народних депутатів п. В. Павлюку від 8.09.92 р. // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 37.

¹⁴ Експрес інформація станом на 07 серпня 1995 року Голові облдержадміністрації І.М. Гнатишину // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 32.

¹⁵ Експрес інформація станом на 21 серпня 1995 року Голові облдержадміністрації І.М. Гнатишину // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 38.

¹⁶ Обращение областного Общества румынской культуры имени Михая Еминеску Представителю Президента Украины в Черновицкой области И.Н. Гнатишину и Председателю исполкома Черновицкого городского Совета народных депутатов В.И. Павлюку от 10.09.1992 г. // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 42.

¹⁷ Інформація про стан релігійної обстановки в Чернівецькій області [24.01.92] // ЧОДА. – Ф. 2896. Обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 5.

¹⁸ Інформаційний звіт про релігійну обстановку в області і стан контролю за виконанням закону України «про свободу совісті та релігійної організації» за 1993 рік // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 9.

¹⁹ Інформаційний звіт про релігійну обстановку в області і стан контролю за виконанням закону України «Про свободу совісті та релігійної організації» за 1993 рік // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 5.

²⁰ Експрес-інформація станом на 28 липня 1995 року. Голові облдержадміністрації І.М. Гнатишину // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 27.

²¹ Інформація про перебування у Чернівецькій області глави УПЦ КП, Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира [18.02.94, № 35] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 38.

²² Звернення Собору Чернівецько-Буковинської Митрополії ухвалив звернення до духовенства, ченців, черниць та вірних дітей Української Православної Церкви на терені Чернівецької області, м. Чернівці 21 липня 1994 р. // Час. – 1994.

²³ Постанова 3 Собору Чернівецько-Буковинської єпархії Української православної Церкви Київського Патріархату, 21 липня 1994 р. // Час. 1994. – липень.

²⁴ Козьмик В. Відновлення буковинської митрополії / В. Козьмик // Чернівці. – 1994. – 29 липня.

²⁵ Інформація про суспільно-політичну ситуацію, що склалася у Чернівецькій області впродовж 1997 року [П. Гасюк]. Чернівецька обласна державна адміністрація [12.01.1998

№ 07.37/1-55 // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 2. – Спр. 495. – Арк. 10.

²⁶ Інформаційний звіт про релігійну обстановку в області і стан контролю за виконанням закону України «про свободу совісті та релігійної організації» за 1993 рік // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 7.

²⁷ Там само. – Арк. 7.

²⁸ Там само. – Арк. 8.

²⁹ Інформація про суспільно-політичну ситуацію, що склалася у Чернівецькій області впродовж 1997 року [П. Гасюк]. Чернівецька обласна державна адміністрація [12.01.1998 № 07.37/1-55] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 2. – Спр. 495. – Арк. 10.

³⁰ Там само. – Арк. 11.

³¹ Про стан справ із виконанням Закону про мови в Чернівецькій міській раді та виконкомі [1.06.93, В. Косяченко] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 38.

³² Там само. – Арк. 38.

³³ Філіпчук Г. По шляху відродження. В області створено асоціацію вчителів української мови та літератури / Г. Філіпчук // Радянська Буковина. – 1990. – 6 квітня. – № 67. – С. 1.

³⁴ Про хід виконання «Програми розвитку української мови та інших національних мов у Чернівецькій області на період до 2000 року» в середніх спеціальних навчальних закладах області [1992, Відділ у справах національностей облвиконкому] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1.

³⁵ Там само. – Арк. 1.

³⁶ Там само. – Арк. 3.

³⁷ Довідка про стан реалізації заходів по виконанню Закону «Про мови в Україні» в дошкільних установах м. Чернівці [17.06.1992, Обласна комісія по координації роботи та контролю за виконанням програми розвитку української мови та інших національних мов в області] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 47–48.

³⁸ Там само. – Арк. 49.

³⁹ Там само. – Арк. 50.

⁴⁰ Рішення обласної комісії по координації роботи та контролю за виконанням програми розвитку української мови та інших національних мов в області від 18 червня 1992 року [В.І. Фольварочний] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 52.

⁴¹ Рішення комісії по координації та контролю за виконанням програми розвитку української мови та інших національних мов у Чернівецькій області

[10.03.93] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 47.

⁴² Рішення комісії по координації та контролю за виконанням програми розвитку української мови та інших національних мов у Чернівецькій області від 5 лютого 1993 р. [В. Фольварочний] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 3.

⁴³ Довідка про стан реалізації заходів по виконанню Закону «Про мови в Україні» в загальноосвітніх школах області [В. Фольварочний] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 7.

⁴⁴ Там само. – Арк. 7.

⁴⁵ Інформація про дотримання в м. Чернівці чинного законодавства України «Про мову» та про хід реалізації в місті програми розвитку української мови та мов національних меншин [19.11.1997] // Архівний відділ Чернівецької міської ради. – Ф. Р-412. Управління культури Чернівецької міської ради. – Оп. 2. – Од. зб. 56. – Арк. 25.

⁴⁶ Довідка про стан реалізації основних положень закону «Про мови в Україні» в бібліотечній мережі Чернівецької області [1992, І. Ткач] // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 19.

⁴⁷ Інформація про дотримання в м. Чернівці чинного законодавства України «Про мову» та про хід реалізації в місті програми розвитку української мови та мов національних меншин [19.11.1997] // Архівний відділ Чернівецької міської ради. – Ф. Р-412. Управління культури Чернівецької міської ради. – Оп. 2. – Од. зб. 56. – Арк. 26.

⁴⁸ Резолюція науково-методичної конференції освіти з румунською мовою викладання в Україні від 21 березня 1998 р., м. Чернівці // ДАЧО. – Ф. 2896. Чернівецька обласна державна адміністрація. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 19.

УДК: 329 (436)

© Віталій Семенко
(м. Чернівці)

УКРАЇНСЬКО-АВСТРІЙСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ДВОСТОРОННІ ВІДНОСИНИ ПРОТЯГОМ 1997-2012 рр. В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Віталій Семенко. Українсько-австрійські міждержавні двосторонні відносини протягом 1997-2012 рр. в контексті євроінтеграції України. В статті досліджуються особливості українсько-австрійських міждержавних двосторонніх відносин протягом 1997-2012 рр. Детально проаналізовано основні етапи історії міждержавних двосторонніх відносин протягом 15-ти років. Розглянуто основні напрямки та інструменти політичного співробітництва, розкрито зміст офіційних документів, підписаних між сторонами обох держав. Українсько-австрійське співробітництво в контексті сучасних міжнародних відносин мають високий міждержавний рівень, завдяки чому вдається плідна співпраця у різних галузях, які є пріоритетними та найперспективнішими для обох держав.

Ключові слова: двосторонні відносини, євроінтеграція, зовнішня політика, угода.

Віталій Семенко. Украинско-Австрийские межгосударственные двусторонние отношения 1997-2012 в контексте евроинтеграции Украины. В статье исследуются особенности украинско-австрийских межгосударственных двусторонних отношений в 1997-2012 гг. Подробно проанализированы основные этапы истории межгосударственных двусторонних отношений в течение 15-ти лет. Рассмотрены основные направления и инструменты политического сотрудничества, раскрыто содержание официальных документов, подписанных между сторонами обоих государств. Украинско-австрийское сотрудничество в контексте современных международных отношений имеют высокий межгосударственный уровень, благодаря чему удается плодотворное сотрудничество в различных отраслях, которые являются приоритетными и перспективными для обоих государств.

Ключевые слова: двусторонние отношения, евроинтеграция, внешняя политика, соглашение.

Vitaly Semenko. Ukrainian-Austrian Interstate Bilateral Relations During 1997-2012 in The Ukrainian Context of European Integration. The article deals with the peculiarities of the Ukrainian-Austrian interstate bilateral relations during 1997-2012. The main periods of the history of interstate bilateral relations for 15 years have been in detail analyzed. Main orientations of policy and instruments of political cooperation have been studied, the abstract of official documents signed between the parties of both countries has been revealed. Ukrainian-Austrian cooperation in the context of contemporary international relations have a high interstate, therefore is successful cooperation in various fields, which are very important and promising for both states.

Key words: bilateral relations, European integration, foreign policy, agreement.

Постановка наукової проблеми та її значення. Протягом багатьох століть Україна й Австрія підтримували міжнародні взаємини, які з історичних причин стали досить тісними та дружельобними. В останні десятиліття становлення української незалежної держави ці відносини зазнали інтенсивного розвитку між обома державами. У зовнішній політиці України Австрійська Республіка постійно займала одне з чільних місць.

Аналіз останніх досліджень проблеми. У наш час є ряд робіт, які присвячені різним аспектам цієї проблеми. Особливості зовнішньополітичного курсу та міжнародних відносин України у своїх працях досліджували А. Кудряченко¹, який проаналізував основні засади зовнішньої політики України, провів низку паралелей з Австрійською Республікою, Ф. Рудич², який здійснив порівняння політичних структур двох держав, Р. Талер, К. Гессль³, Торгові радники Посольства Австрії в Україні, які дають загальне уявлення про стан та напрямки українсько-австрійського співробітництва, та інші.

Формулювання мети та завдань статті. Виходячи з актуальності та досягнень вітчизняної та зарубіжної політологічної науки, автор ставить за мету: проаналізувати основні етапи становлення двосторонніх відносин між Україною та Австрією з 1997 р. по 2012 р. З огляду на поставлену мету, автор визначив такі дослідницькі завдання: визначити основні напрямки та інструменти політичного співробітництва, розкрити зміст офіційних документів, підписаних між сторонами обох держав.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, становлення українсько-австрійських відносин розпочалося 26 вересня 1991 р. в Нью-Йорку підписанням Протоколу про консульські відносини. Тодішні міністри закордонних справ України і Австрії А. Зленко та А. Мок підписали Протокол про консульські відносини⁴. У Спільному Комюніке про встановлення консульських відносин між Україною та Австрійською Республікою обидві держави керувались бажанням встановити і розвивати всебічне співробітництво в галузі політичних, економічних, торговельних, науково-технічних, культурних і гуманітарних відносин⁵. Дипломатичні відносини між Україною і Республікою Австрія були встановлені 24 січня 1992 р. Австрійське консульство в Києві перетворене на Посольство. У Відні з квітня 1992 р. функціонує Посольство України. Австрія – єдина країна, яка не зробила формального дипломатичного визнання України, оскільки вважала, що факт членства в ООН, раді спеціалізованих всесвіт-

ніх організацій свідчить про міжнародне визнання України з боку світового співтовариства⁶.

З 1997 р. поглиблюється міжнародна співпраця України із Західною Європою, Росією. Важливо зазначити, що цей рік вважався золотим роком стабілізації української валюти, великою подією став політ у космос українського космонавта – 46-річного полковника ВПС Леоніда Каденюка, уродження Буковини. У травні 1997 р. Україна та Росія підписали Великий договір про дружбу та співробітництво. Одним з найважливіших напрямків двосторонньої співпраці між Україною та Австрією стало сприяння прагненням української держави вступити до Європейського Союзу. Австрія є однією з небагатьох країн Західної Європи, які активно сприяють вступу України до простору Європейського Союзу. Для цього існує декілька причин: 1) центральне положення Австрії в Старому Світі; 2) Австрія має розвинуту інфраструктуру; 3) останнім часом в Україні збільшується присутність австрійських промислових та банківських структур⁷. У квітні 1997 р. відбувся перший офіційний візит до Австрії делегації Верховної Ради України на чолі з О. Морозом, який провів переговори з Федеральним президентом Австрії, головою Національної Ради, міністром фінансів, міністром лісового і сільського господарства, Штатс-секретарем МЗС та колишнім Федеральним канцлером Ф. Враніцім. Зростаюча активізація діяльності на рівні міністерств та відомств обох держав протягом 1997 р. позитивно позначилася на розвитку інвестиційного співробітництва.

Важливою подією 1998 року став Державний візит Президента України Л. Кучми до Австрії, яка в той час головувала в ЄС. Варто зауважити, що у Відні відбувся також саміт Україна-ЄС, в ході якого була прийнята Стратегія Євросоюзу щодо України. Відносини України з ЄС головним чином ґрунтуються на Угоді про партнерство та співробітництво, яка набула чинності у 1998 р. та слугує фундаментом для всіх напрямків українсько-європейського співробітництва, регламентує їх основні принципи та засоби. У 1999 р. двосторонні відносини отримали нові позитивні імпульси, коли відбулася зустріч глав держав України та Австрії Л. Кучми та Т. Клестіля в рамках неформального саміту президентів країн Центральної Європи у Львові (14-15 травня), економічного форуму країн ЦСЄ у Зальцбурзі (30 червня – 1 липня) і саміту ОБСЄ в Стамбулі (18-19 листопада). У ході цих бесід велася дискусія про сучасний стан та перспективи двостороннього співробітництва, перспективи створення системи європейської безпеки, роль і місце в ній України та Австрії, шляхи подолання існуючих глобальних і регіональних загроз. Тогочасні візити на державному рівні надали нового імпульсу подальшим процесам розбудови тісної та плідної співпраці в усіх сферах українсько-

австрійських відносин, інтенсифікації їх економічної складової. Крім цього позитивного значення набули такі форми співробітництва, як спільні семінари, діяльність робочих груп з різних питань, які реально впливати на розвиток двостороннього економічного співробітництва. Поглиблення двосторонніх відносин між Австрією та Україною відбувалося за підтримки нашої державою західного вектора її зовнішньої політики.

Робочі візити на державному рівні поглибилися і в наступні роки. Знаковою політичною подією у двосторонніх відносинах стало вручення відзнаки Президента України Л. Кучми – «Орден Ярослава Мудрого» колишньому федеральному канцлеру Австрії Ф. Враніцкому, котра була вручена послом України В. Огрізко 13 вересня 2000 р. в Посольстві України під час урочистої церемонії за участю глави Національної Ради Австрії Х. Фішера, провідних представників урядових, політичних та ділових кіл Австрії. Основною політичною подією 2002 року став офіційний візит 6-7 листопада Президента України Л. Кучми в Австрію та проведення в його рамках зустрічей і переговорів з Федеральним президентом Австрії Т. Клестілем, Головою австрійського парламенту Х. Фішер, Президентом Палати економіки Австрії Х. Ляйтлем, а також двостороння зустріч Міністра закордонних справ України А. Зленко зі своєю австрійською колегою Б. Ферреро-Вальднер. На спільній прес-конференції Т. Клестіль відзначив, що його країна всіляко підтримує прагнення України щодо вступу в ЄС, і це не тільки його особиста думка, але й думка всієї Австрії. Він зокрема зауважив, що майбутня Європа неможлива без участі в ній Росії та її найближчого сусіда – України. Австрія повністю підтримує плани України щодо майбутнього вступу до ЄС, і процвітаюча Україна має для Європи важливе значення. Т. Клестіль зазначив, що Австрія підтримує прагнення України стати членом Світової організації торгівлі⁸.

Офіційний візит Президента України В. Ющенка до австрійської столиці у липні 2005 р. надав новий імпульс українсько-австрійським відносинам. В лютому 2005 р. було ухвалено на 3 роки План дій Україна – ЄС. Україна займала важливе місце в рамках Європейської політики сусідства. План дій Україна – ЄС слугував основним інструментом орієнтації та мотивації співробітництва між Україною та ЄС, а також засобом сприяння реформам, які проводяться в нашій країні. Основні пункти цього Плану: 1) введення безвізового режиму між Україною та Євросоюзом; 2) створення спільного авіаційного простору; 3) реалізація та розробка української національної транспортної стратегії, яка сприяла б розвитку транспортних мереж⁹. Протягом трьох років виконання Плану Дій Україна – ЄС було досягнуто значного прогресу в багатьох сферах співробітництва. Вагомими досягненнями стали демократичні парламентські вибори,

початок переговорів щодо нової посиленої угоди, включаючи ЗВТ як її основного елементу, набуття чинності договорами щодо спрощення візового режиму та реадмісії, початок та плідне співробітництво з EUBAM, тісне співробітництво в енергетичній сфері, а також завершення довготривалого процесу вступу України у Світову організацію торгівлі. Необхідно відзначити також значний прогрес в таких сферах, як зміна клімату, транспорт, освіта та наукові дослідження. З іншого боку, політична нестабільність протягом цього періоду вплинула на темпи проведення реформ, і багато складних, але надзвичайно важливих інституційних та структурних змін, у тому числі – конституційна та основні економічні реформи – все ще очікують на імплементацію¹⁰. На початку 2008 р. строк цього Плану закінчувався, тоді Україна та ЄС вирішили продовжити дію цього плану максимум на один рік. У кінці 2008 р. – на початку 2009 р. обидві сторони розробили новий спільний інструмент, який враховував ті питання, з яких буде знайдено порозуміння на переговорах щодо нової посиленої угоди. І. Бєсчасна зокрема зауважила, що на той час більшість австрійських експертів погоджувалися, що Україна стане членом ЄС до 2015 р., хоч це і вимагало наполегливої та ефективної роботи української сторони, щоб привести країну до європейських стандартів, в цьому питанні Австрія як надійний партнер, який відстоює українські інтереси на європейській арені, пропонував Україні активну допомогу та співпрацю у реалізації євроінтеграційних прагнень¹¹.

Активно проводились зустрічі, візити на міждержавному рівні. Так, зокрема у грудні 2005 р., березні 2006 р. відбувся з'їзд Європейської народної партії, в рамках якого Міністр закордонних справ Б. Тарасюк провів зустрічі з Федеральним канцлером Австрії В. Шюсселем. У квітні 2007 р. у Відні відбулися переговори глав зовнішньополітичних відомств двох країн А. Яценюка та У. Пласснік. 8 липня 2008 р. відбувся офіційний візит до Австрії Президента України В. Ющенка. 15-16 липня 2008 р. відбувся візит в Україну Федерального канцлера Австрії А. Гузенбауера. Двосторонні українсько-австрійські відносини відзначалися поступовою послідовністю, відсутністю серйозних відмінностей щодо оцінки чи спільних дій з регіональної, європейської політики. Спостерігалась певна євроінтеграційна орієнтованість в ході зустрічей на найвищому державному рівні, а також між представниками політичних кіл та урядових структур України та Австрії. Переговори щодо нового базового договору між Україною та ЄС на заміну чинної Угоди про партнерство та співробітництво були започатковані у березні 2007 р. (у 2008 р. сторони узгодили назву майбутньої угоди – Угода про асоціацію)¹². Угода про асоціацію є новаторським документом і першою угодою, що ґрунтується на по-

літичній асоціації між ЄС та будь-якою з країн-учасниць Східного партнерства. Також ця Угода є безпрецедентною з точки зору свого обсягу (низки сфер, які вона охоплює) і глибини (детальності зобов'язань і часових рамок їх виконання). Основні частини Угоди присвячені ключовим реформам, економічному відновленню та зростанню, а також урядуванню та секторальній співпраці у сферах енергетики, транспорту, охорони довкілля, промисловості, соціального розвитку і соціального захисту, рівності прав, захисту споживачів, освіти, молоді та культури. Також Угода приділяє особливу увагу цінностям і принципам: демократії та верховенству права, повазі до прав людини та засадничих свобод, належному урядуванню, ринковій економіці та збалансованому розвитку. Документ передбачає зміцнення співпраці у зовнішній та безпечній політиці, а також в енергетичній сфері. Він також містить у собі положення про глибоку та всеохопну зону вільної торгівлі. Вони йдуть набагато далі, ніж класичні угоди про вільну торгівлю, адже передбачають як взаємне відкриття ринків, так і стимуляцію конкурентоздатності та інші кроки, потрібні для досягнення відповідності стандартам Євросоюзу і торгівлі на ринках ЄС. Окрім того, в Угоді будуть відображені питання правосуддя, свободи і безпеки, а також положення про мобільність¹³. До цих пір відносини між ЄС та Україною ґрунтувались на Угоді про партнерство і співробітництво, яка набула чинності у 1998 р. У 2008 р. відбувся Паризький саміт, на якому лідери ЄС та України дійшли згоди, що Угода про асоціацію замінить Угоду про партнерство і співробітництво. На той час вищезгадана Угода про асоціацію між ЄС та Україною була першою у низці угод про асоціацію з країнами-учасницями Східного партнерства. Ініціатива «Східне партнерство» була започаткована у травні 2009 р., надала Україні більше можливостей у двосторонніх відносинах з ЄС, що дасть змогу активніше співпрацювати з державами цього регіону та сприятиме євроінтеграційним цілям України. Згодом у лютому 2008 р. Україна вступила в СОТ, започаткувавши перемовини з ЄС щодо зони вільної торгівлі, яка є важливим елементом Угоди про асоціацію. Поглибилось двостороннє співробітництво між обома державами і в 2009 р. Зокрема, у лютому 2009 р. Україну з робочим візитом відвідав Віце-канцлер, Федеральний міністр фінансів Австрії Й. Прьольль. 6-8 липня 2009 р. за участю президентів і міністрів економіки обох країн В. Ющенко та Х. Фішер висловилися за подальше поглиблення політичного діалогу на високому рівні з метою надання максимального сприяння з боку обох держав розвитку двостороннього економічного співробітництва. В рамках робочого візиту Міністра закордонних справ України П. Порошенка до Австрії 16 листопада 2009 р. відбулася його зустріч з Федеральним міністром з європейських і

міжнародних справ М. Шпіндельгером, в ході якої було окреслено перспективні напрямки подальших двосторонніх відносин, регіонального співробітництва, активізації взаємодії з метою лібералізації візового режиму.

16-17 вересня 2010 р. відбувся офіційний візит до Австрії Голови Верховної Ради України В. Литвина, який зустрівся з Федеральним Президентом Австрії Г. Фішером, Президентом Національної Ради Австрії Б. Праммер і Президентом Федеральної Ради М. Прайнедером. 7-9 листопада 2010 р. Прем'єр-міністр України М. Азаров перебував з робочим візитом в Австрії, в рамках якого глава уряду України взяв участь у засіданні Віденського економічного форуму, провів зустрічі з Федеральним канцлером В. Файманном і представниками ділових кіл Австрії. Надзвичайний і Повноважний Посол Австрійської Республіки в Україні Вольф Дітріх Хайм зокрема зауважив, що за даними Державної служби статистики України, Австрія посідає четверте місце за обсягами інвестицій в Україну з показником \$3,54 млрд. Це сильний коефіцієнт активності. Більшість австрійських інвестицій сконцентровано у фінансовому секторі. Майже всі великі австрійські банки й страхові компанії були серед перших закордонних інвесторів у цих галузях. Останніми роками економічна діяльність наших компаній поширилася на багато різних секторів, як-от телекомунікації, виробництво (як машинобудування, так і виробництво споживчих товарів), імпорт автомобілів, харчування та дистрибуція продуктів, сільське господарство, нерухомість, а також екологічні послуги, як-то прибирання сміття, – і це аж ніяк не повний перелік. Однак через складний бізнес-клімат багато австрійських компаній і досі надають перевагу торгівлі з Україною перед інвестиціями в неї. 2010 рік був, поза сумнівом, періодом відновлення, а в 2011 р. тривали позитивні тенденції збільшення обсягу. У червні 2011 р. Прем'єр-міністр України М. Азаров здійснив робочий візит до Австрії для участі в засіданні регіонального саміту Всесвітнього економічного форуму, у рамках якого відбулися його зустрічі з Федеральним канцлером Австрії В. Файманном та Віце-канцлером, Федеральним міністром з європейських і міжнародних справ М. Шпіндельгером. 18 серпня 2011 р. Міністр закордонних справ України К. Грищенко здійснив робочий візит до Австрії для участі в міжнародній конференції «Зальцбургська трилогія», яка є політичним заходом, який з 2007 р. проводиться під патронатом Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ Австрії. Україна вперше взяла участь в ній на рівні міністрів закордонних справ у 2010 р. Міністри обговорили весь комплекс питань двостороннього співробітництва, а також питання взаємодії країн на регіональному та загальноєвропейському рівнях. Торкаючись питання переговор-

ного процесу України з ЄС щодо Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі глава зовнішньополітичного відомства Австрії запевнив підтримку його країною намірів України підписати в найближчий час з ЄС зазначену Угоду. Предметом переговорів глав зовнішньополітичних відомств України та Австрії були також питання щодо підготовки Стратегії ЄС для Дунайського регіону та майбутньої реалізації в її рамках спільних проектів, а також – про співпрацю країн у Чорноморському регіоні. У цьому контексті міністр К. Грищенко запропонував своєму австрійському колезі розглянути питання щодо співпраці у форматі трикутника Україна-Угорщина-Австрія. Міністр М. Шпіндельгер підтримав внесену українською стороною пропозицію і висловив думку щодо важливості співпраці у зазначеному форматі. Міністри обговорили також питання щодо двосторонніх контактів на високому рівні¹⁴. Внаслідок проведених візитів українська держава черговий раз заручилась підтримкою австрійської держави щодо питань реалізації інфраструктурних проектів в Україні. 20 червня 2012 р. у рамках робочого візиту до Республіки Австрія відбулася зустріч Міністра закордонних справ України К. Грищенко з керівником фракції Австрійської народної партії Національної Ради Австрії К.-Г. Копфом. Сторони обговорили питання розвитку конструктивної співпраці між Україною та Австрією у політичній, торговельно-економічній та культурній сферах. 7 липня 2012 р. Міністр закордонних справ України К. Грищенко провів зустріч з Віце-канцлером, Федеральним міністром з європейських і міжнародних справ Австрії М. Шпіндельгером (у рамках Хорватського саміту «Державотворення та досвід ЄС»)¹⁵.

Таким чином, варто зазначити, що поглиблення дружніх двосторонніх відносин між Австрією та Україною відбувається у політичних, торговельно-економічних, культурних галузях, які мають перспективу подальшого розвитку, оскільки це відповідає євроінтеграційним та зовнішньополітичним цілям нашої держави. Потрібно і надалі поглиблювати інвестиційне співробітництво. У 2011 р. товарообіг між Україною та Австрією зріс порівняно з 2010 р. на 20%. І хоча у першій половині 2012 р. обсяг торгівлі з Австрією скоротився на 6% порівняно з аналогічним періодом 2011 р., то за обсягами інвестицій в економіку України Австрія посідає п'яте місце після Кіпру, ФРН, Нідерландів та РФ¹⁶.

Висновки. Двостороннє співробітництво між обома державами не мало тільки декларативний характер, а втілювалося в широкомасштабні проекти у тих галузях, які є пріоритетними для взаємної співпраці, які дійсно виявилися найперспективнішими. Хоча й в досягненні поставлених завдань було чимало труднощів, які зумовлені економічною нестабільністю України, та від цього не зменшився інтерес австрійської держави до України.

¹ Кудряченко А. І. Зовнішньополітичні засади незалежної України / А. І. Кудряченко // Віче. – 1996. – № 8. – С. 133-144.

² Рудич Ф. Україна – Австрія: політичні структури [Порівняльний аналіз] // Віче. – 1995. – № 10. – С. 101-112.

³ Гессль К. Торгово-економічні відносини між Австрією і Україною динамічно розвиваються [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.austria.com.ua.

⁴ Молчан М. Україна – Австрія: 10 років успішних дипломатичних відносин // Нова політика. – 2001. – № 6. – С. 34 – 35.

⁵ Спільне Комюніке про встановлення консульських відносин між Україною та Австрійською Республікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/tpart15/isx15837.htm>.

⁶ Семенко В.В. Українсько-австрійські двосторонні відносини протягом 1991 – 1996 рр. // Буковинський журнал. – 2003. – № 1. – С. 97.

⁷ Бесчасна І.В.: Підтримка України Австрією на шляху до Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dipcorpus.info.at.ua/news/2009-04-21-3.

УДК: 994 (438),,19”(049.32)

ЦІНА ДЕМОКРАТІЇ – ПОЛЬСЬКІ РЕАЛІЇ ДОБИ ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛІЗМУ

Владислав Струтинський. Ціна демократії – польські реалії доби державного соціалізму. У статті аналізується розвиток польського суспільства по Другій світовій війні через призму суспільно-політичних конфліктів, які мали місце у Польській Народній Республіці (ПНР) у 1956, 1968, 1970, 1976 роках, та їх вплив на формування нової тактики боротьби опозиційних сил проти політики правлячої Польської Об'єднаної Робітничої Партії (ПОРП). Автор аналізує внутрішню динаміку робітничих страйків та студентських протестів, специфіку висунутих до влади вимог і передумови формування рушійних сил суспільно-політичного конфлікту 1980-1981 рр. у Польщі, який спричинив створення незалежної від ПОРП самоврядної профспілки «Солидарність».

Ключові слова: суспільно-політичний конфлікт, опозиційний рух, Польська Об'єднана Робітничая Партія, незалежна самоврядна профспілка «Солидарність», суспільний устрій радянського типу, громадянське суспільство, політична еліта.

Владислав Струтинський. Цена демократии – польская действительность периода государственного социализма. В статье анализируется развитие польского общества после Второй мировой войны через призму общественно-политических конфликтов, которые возникали в Польской На-

⁸ Австрія. Зв'язки з Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.geoswit.ucoz.ru.

⁹ Волкова Н. Пари с австрійським послом // Політик HALL. – 2004. – № 17. С.15-16.

¹⁰ Спільний звіт щодо стану виконання Плану дій Україна-ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article.

¹¹ Бесчасна І.В.: Підтримка України Австрією на шляху до Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dipcorpus.info.at.ua/news/2009-04-21-3.

¹² Україна. Двосторонні відносини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua/ua.

¹³ Угода про асоціацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu/association_agreementk.htm.

¹⁴ Австрія підтримуватиме Україну в питанні безвізового діалогу з ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/news/242403.html>.

¹⁵ Україна. Двосторонні відносини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua/ua.

¹⁶ Там само.

© Владислав Струтинський
(м. Чернівці)

родной Республіке в 1956, 1968, 1970, 1976 годах и их влиянии на формирование новой тактики борьбы оппозиционных сил против политики руководящей Польской Объединенной Рабочей Партии. Автор анализирует внутреннюю динамику рабочих забастовок и студенческих протестов, специфику требований, предъявленных власти и предпосылки формирования движущих сил общественно-политического конфликта 1980-1981 гг. в Польше, который стимулировал создание независимого от ПОРП самоуправляемого профсоюза «Солидарность».

Ключевые слова: общественно-политический конфликт, оппозиционное движение, Польская Объединенная Рабочая Партия, независимый самоуправляемый профсоюз «Солидарность», общественный строй советского типа, гражданское общество, политическая элита.

Vladyslav Strutynskiy. Price for Democracy – Polish Reality of the Period of State Socialism. The article analyzes the development of Polish society after the Second World War within social and political conflicts happened in the People's Republic of Poland in 1956, 1968, 1970, 1976 and their influence on the formation of new tactics of opposition forces' struggling against the ruling Polish United Workers' Party policy. The author analyzes the internal dynamics of workers'

strikes and students' protests, the specifics of requirements made to the authorities and preconditions of formation of the driving forces of the social and political conflict in 1980-1981 in Poland that stimulated the establishment of an independent self-governing trade union «Solidarity».

Key words: social and political conflict, opposition movement, Polish United Workers' Party, independent self-governing trade union «Solidarity», social order of the Soviet type, civic society, political elite.

Постановка проблеми та актуальність теми. Досліджувати зміни, які відбуваються в суспільстві досить складно. Це пов'язано з багатоплановими впливами на них як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Вони набувають особливої гостроти в перехідні історичні періоди, що виникають у зв'язку, наприклад, із світовими війнами, революційними процесами у країнах певного регіону або суспільно-політичними конфліктами в окремих з них тощо. Власне такою виявилася друга половина ХХ століття для країн Центрально-Східної Європи в тому числі й Польщі. Вона стала етапною в історії їх розвитку. Суспільно-політичні переміни, що розгорталися в них, залежали від багатьох чинників. Безумовно, особливого значення набував зовнішній. Народи саме цього регіону Європи по Другій світовій війні, згідно домовленостей між лідерами країн Великої Трійки – США, Великобританія та СРСР опинилися у сфері впливу Радянського Союзу.

Подальша 45-річна історія розвитку країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), в яких до влади прийшли комуністи, була ознаменована досить гострими і трагічними за своїм перебігом суспільно-політичними конфліктами. Це, зокрема, робітничі демонстрації і страйки у червні 1953 р. у Німецькій Демократичній Республіці, народне повстання в Угорщині 1956 р., робітничі протести проти підвищення цін 1962 р. в СРСР, зокрема у Новочеркаську. Для їх ліквідації були застосовані не тільки поліцейські формування, але й військові підрозділи. Проти масових суспільно-політичних протестів 1968 р. у Чехословаччині вже були задіяні війська країн-членів Організації Варшавського Договору, а далі проголошена так звана «доктрина Брежнєва».

У цьому контексті дещо специфічно виглядала Польща. Тут суспільно-політичні конфлікти набули перманентного характеру. Пряме протистояння між громадянами та владою відбувалися 1956 р. у Познані, 1968 р. у Варшаві, Кракові, Лодзі, Вроцлаві, Гданську, 1970 р. у Щеціні, Гданську, Гдині, 1976 р. у Радомі, Плоцьку, Урсусі. Але особливого значення для майбутнього Польської Народної Республіки, країн соціалістичної співдружності, набули події пов'язані із загальнопольським протестативним рухом трудящих мас 1980-1981 рр. Саме вони стимулювали зародження та інституціалізацію в умовах монопольного правління країною ПОРП

незалежної самоврядної профспілкової організації «Солідарність» (Niezależne Samorządne Związki Zawodowe «Solidarność» – NSZZ «Solidarność»). Чи ці повоєнні десятиліття виявились для Польщі такими очікуваними, а суспільство у своєму розвитку ставало все більш демократичним, впевнено крокувало, скористаємося висловом древніх, через терні до зірок – *Per aspera ad astra*? Аналіз політичних подій у ПНР доби державного соціалізму дає можливість науковцям, політикам, громадським діячам критично осмислити як методи правління країною ПОРП, так і причини, що породжували суспільно-політичні конфлікти, які набули у Польщі перманентного характеру.

У контексті досліджуваної нами проблеми виникає потреба з'ясування передумов, що стимулюють протиборство між конфліктуючими сторонами (індивідами, соціальними спільнотами або соціальними інституціями), внаслідок чого дії однієї сторони, зіткнувшись з протидією іншої, намагаються не допустити реалізації її цілей (інтересів). Саме ці процеси, як свідчать польські події, приводять суспільство до всеохоплюючих суспільно-політичних конфліктів. Якою ж є їх структура? У зв'язку з чим вони виникають? За якими законами розвиваються?

Даній проблемі приділяють постійну увагу науковці Польщі, інших європейських країн. Досить змістовними є праці відомого польського соціолога-систематизатора Я.Щепанського¹ та видатного німецького соціолога Р.Дарендорфа².

Активно проблему виникнення та розвитку конфлікту досліджують політологи, соціологи країн, які виникли на пострадянському просторі. Зокрема, російські дослідники А.В. Дмитрієв, В.Н. Кудрявцев, С.В. Кудрявцев вважають, що «протилежності і протиріччя перетворюються у конфлікт тоді, коли починають взаємодіяти сили, що є їх носіями. Таким чином, конфлікт – це прояв об'єктивних або суб'єктивних протиріч, які проявляються у протиборстві сторін»³. Досить цікавим є визначення соціального конфлікту, яке пропонується Ю.Г. Запрудським. На його думку, це «... явний або прихований стан протиборства інтересів, які об'єктивно розходяться, цілей та тенденцій розвитку соціальних суб'єктів, пряме або опосередковане зіткнення соціальних сил на базі протидії існуючому суспільному порядку, особлива форма руху до нової соціальної єдності»⁴.

Фактично більшість авторів визнає конфлікт, як явно виражений стан боротьби між групами, що протистоять одна одній, боротьби, в широкому розумінні цього слова, під час якої учасники відстоюють свої претензії на ті чи інші суспільні ресурси – владу, багатство, статус, цінності тощо.

Наведені теоретичні обґрунтування проблеми конфлікту дають нам певне методологічне підґрунтя для зрозуміння позиції головних суб'єктів суспіль-

льних потрясінь, через які пройшло польське суспільство на шляху до небувалого за масштабами і нетрадиційного за своєю внутрішньою динамікою суспільно-політичного конфлікту 1980-1981 рр., а далі й «Круглого столу» 1989 р. на якому, фактично відбулася подія історичного характеру. Вона стала доленосною для всіх країн соціалістичної співдружності. Правляча Польська Об'єднана Робітничая Партія без примусу дала згоду на перехід польського суспільства до багатопартійної системи, Польща стала першою серед країн ЦСЄ, де відбулась мирна передача влади опозиційним політичним силам. Важливим було те, що боротьба за владу не затьмарила головного – збереження цілісності держави і недопущення силового варіанту розвитку подій в якому міг бути задіяний і зовнішній чинник. Весь цей комплекс проблем суспільно-політичного розвитку Польської Народної Республіки досліджуваного періоду обумовлюють актуальність обраної теми, яка винесена в заголовок нашої статті.

Актуальність обраної теми наукової розвідки сприяла формуванню та в подальшому виконанню наступної мети: з позицій історичної ретроспективи, прослідкувати головні етапи діяльності ПОРП, яка до 1989 р. фактично монопольно правила країною та системні помилки, що стали об'єктивним соціально-економічним підґрунтям трагічних подій 1956, 1968, 1970, 1976 і особливо 1980-1981 рр.

Визначена мета дослідження сформувала потребу виконання наступних завдань:

- провести аналіз становлення польського суспільства по Другій світовій війні;
- розглянути характерні особливості суспільно-політичних конфліктів 1956, 1968, 1970, 1976 рр. у ПНР і їх вплив на динаміку розвитку польського суспільства та свідомість пересічного поляка;
- прослідкувати внутрішню динаміку робітничих страйків та студентських протестів, специфіку змін змісту вимог страйкарів та тактики опозиційних організацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. I. Наявна джерельна база дає підстави констатувати, що польську політичну сцену на осінь 1945 р. репрезентували три впливові сили: Польська робітничая партія («Польська партія робітничая» – ППР) і партії, що були пов'язані з нею; легальні опозиційні партії, серед яких беззаперечним лідером ставала відроджена Польська селянська партія («Польське Стронніцтво Людове» – ПСЛ); антикомуністичне збройне підпілля.

На середину 1945 р. ППР нараховувала вже 230 тис. осіб., а її союзник – Польська соціалістична партія (ПСП) – 200 тис. Серйозним політичним опонентом для лівих партій, особливо ППР, ставала Польська селянська партія, яку очолив колишній прем'єр-міністр еміграційного уряду Станіслав Миколайчик. Восени вона вже нараховувала понад 500 тис. членів партії. Саме ПСЛ на той час вияви-

лася найбільш небезпечною легальною опозиційною силою для польських комуністів.

У другій половині 40-х років у Польщі також активно діяло антикомуністичне збройне підпілля. У 1944-1948 рр. (особливо у 1946 р.) ним було здійснено близько 56 тис. терористичних та диверсійних актів, у тому числі проти виборчих дільниць, які функціонували під час референдуму 1946 р., та виборів до парламенту у 1947 р. 10 тис. учасників антикомуністичного підпілля було вбито і 80 тис. заарештовано. Майже 30 тис. осіб було вивезено до Радянського Союзу. Втрати з боку ППР і її союзників на цей час досягли 20 тис. осіб⁵.

Така політична структуризація польського суспільства суттєво впливала на внутрішню боротьбу за владу, а відповідно й за політичний устрій, який повинен був запанувати на теренах повоєнної Речі Посполитої. Сукупність проблем, що повставали перед новою владою, та методи, якими вона намагалась їх вирішувати, безумовно, не сприяли формуванню у пересічного поляка позитивного образу комуністів та їх союзників.

Узагальнюючи розвиток ПНР у 1944-1952 рр. в контексті досліджуваної проблеми ми повинні констатувати наступне:

по-перше, саме в цей період розпочиналося формування тих протиріч, які з часом вирішальним чином впливатимуть на становлення повоєнного польського суспільства, і зрештою підведуть його до небувалого суспільно-політичного конфлікту 1980-1981 років;

по-друге, сили, які програли у другій половині 40-х років змагання за владу, не зникли, а продовжували існувати, удосконалюючи свою діяльність в умовах соціалістичного устрою. Про це свідчитимуть конфлікти 1956, 1968, 1970, 1976 років.

II. Суспільно-політичний конфлікт 1956 року започаткували страйки і демонстрації робітників Познані. 28 червня о 6-30 сирена фабрики «Zispo» сповістила про початок страйку. Цікаво, що її включив член ПОРП, профспілковий активіст, активний дописувач до фабричної газети «На Сталінській вахті» Богдан Мар'яновський⁶.

Потрібно зауважити, і про це свідчать матеріали чисельних досліджень, що на площу ім. Сталіна прийшли демонстранти, які ще хотіли вести переговори з представниками влади. В їх середовищі переважали гасла економічного характеру. За деякими даними на мітинг прийшло близько 100 тис. осіб. *Проте діалогу з владою на жаль не відбулося.* Як наслідок, у певний моменті почали звучати з наростаючою силою політичні та релігійні гасла типу: «Не хочемо такої партії!», «Ми хочемо свободи!», «Вимагаємо вільних виборів під контролем ООН!», «Вимагаємо релігії в школі» тощо. Аналіз розвитку подій свідчить, що об'єднуючими для протестуючих мас стали національна символіка, релігійні та національні гасла.

Бажаючи, напевне, провчити бунтівників, а на майбутнє подати урок усьому польському суспільству, керівництво держави залучило для наведення «порядку» в повсталому місті, окрім сил правопорядку, ще й підрозділи Війська Польського. До Познані було введено 359 танків, 30 БТРів, 880 автомобілів. Загальна кількість особового складу ВП налічувала 9988 осіб⁷. Місто боронилося три дні. Ще ранком 30 червня чулися окремі постріли. Підсумком «перемоги» влади було понад 70 вбитих та померлих від ран. З них 9 солдат і функціонерів служби безпеки. Кількість поранених, за різними джерелами, коливалася від 300 до 900 осіб⁸.

Підсумовуючи познанські події, можемо констатувати, що провідною протестною силою виступили саме робітники. За даними Служби Безпеки, наприклад, серед 239 поранених – 149 виявилися робітниками, решта інтелігенція, студенти, учні. Значна частина робітників, які брали участь у демонстрації, були членами ПОРП⁹.

Події у Познані ще раз підтвердили той факт, що відсутність у суспільстві легальних, чітко відпрацьованих методів вирішення конфліктних ситуацій, які можуть виникати внаслідок зростання незадоволення населення політикою правлячої еліти, невміння (а можливо, й небажання) вести переговори та досягати компромісів, призводять до некерованого соціального вибуху з трагічними наслідками. Напевно, правомірно буде говорити про блискавичний перехід руху реформаторського, який мав можливість розвиватися в умовах існуючої системи шляхом певного тиску на окремі владні структури, у рух революційний – проти влади і системи.

Робітничий опір, спрямований проти «робітничої держави», фактично вперше від часу встановлення в Польщі нової влади ставив під сумнів легітимність існуючої системи. З цієї точки зору познанський конфлікт не став явищем локального характеру, а навпаки, стимулював зростання суспільної активності на загальнопольському рівні. Власне, Познанський червень став першим кроком на довготривалому шляху до історичних подій 1980-1981 рр., «Круглого столу» 1989 р., а далі й втрати ПОРП влади в країні.

III. Об'єктивно оцінюючи розвиток ПНР після подій 1956 р., потрібно зауважити, що населення країни здебільшого підтримало програму дій, запропоновану новим керівником ПОРП Владиславом Гомулкою. Як свідчать численні факти, з найбільшим ентузіазмом воно сприйняло його намагання досягти певної незалежності від Москви. Напевне, можна погодитися з оцінками тогочасної ситуації в Польщі деяких польських істориків, політологів, яку поділяла більшість поляків: «Ми вільні. Хоча в певних межах, але вільні»¹⁰.

У контексті досліджуваної нами проблеми важливими були соціальні процеси кінця 50 – 60-х рр.,

які засвідчували суттєві зміни у структурі та свідомості польського суспільства. Воно значно помолодшало. У 1966 р. міське населення кількісно зрівнялося із сільським. Характерною особливістю цього періоду було також й те, що свідомість більшої частини громадян формувалася вже під впливом комуністичної ідеології. Тому не випадково напередодні та після жовтневого 1956 р. VIII пленуму ЦК ПОРП й повернення до керівництва партією і країною опального Владислава Гомулки саме молодь не тільки захищала ініціативи, з якими він виступив, але й намагалася донести їх зміст до робітничого та селянського середовища. Молодіжний рух, окрім вже існуючих, формує нові громадсько-політичні організації.

Але подальший розвиток подій у країні свідчив, що саме у молоді, як частини суспільства, неохайно до фальші, розбіжність між теорією й практикою викликала протести. Зорієнтована на реалізацію високих морально-етичних ідеалів, задекларованих партією і зафіксованих у її Статуті, вона не могла зрозуміти, чому керівництво ПОРП почало швидко відходити від лінії, яка була проголошена в 1956 р. на VIII пленумі ЦК ПОРП Владиславом Гомулкою, на той час їх кумиром.

Суспільно-політичну ситуацію в країні значно ускладнювали й економічні проблеми, зокрема рішення про підвищення на 16,7% цін на м'ясо та вироби з нього, які були прийняті X пленумом ЦК ПОРП ще 24 листопада 1967 р.¹¹

Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння і започаткувала організовані протести творчої інтелігенції, а далі й масові березневі студентські виступи стала заборона у варшавському Національному театрі вистави за твором Адама Міцкєвича «Дзяди», яка була підготовлена режисером Казімежом Деймкем до 50-ї річниці Жовтневої революції в Росії.

Аналіз змісту низки досліджень дозволяє констатувати, що в перші десять днів «березневих подій» 1968 р. сутички між молоддю та силами правопорядку відбулися в академічних центрах таких міст, як Варшава, Краків, Лодзь, Гданськ, Познань, Вроцлав, Люблін, Щецин, Катовіце. У вищих навчальних закладах Білостоку, Бидгощі, Глівіц, Ольштина, Ополя, Торуня відбулися віча, але справа до демонстрацій не дійшла. Можемо говорити, що в більшості польських міст у березні 1968 р. студентство заявило про себе досить активно і зріло. На це звертає увагу у своєму дослідженні відомий польський історик Анджей Фрішке. Він, зокрема, пише, що у весняному Бюлетені МВС вказувалося на 140 міст, у яких були зафіксовані випадки розповсюдження листівок та поява на стінах написів антикомуністичного або антиурядового змісту¹².

Оцінюючи наслідки суспільно-політичного конфлікту 1968 р. ми маємо підстави констатувати, що, *по-перше*, березневі події суттєво вплинули на

світогляд молоді, її віру в соціалістичні ідеали, які вона так активно захищала по Познанській трагедії 1956 р.; *по-друге*, події березня 1968 р. також дають можливість зрозуміти, в який спосіб влада, а до степенно певні угруповання у владних структурах, можуть розробляти відповідні політехнології з використання протестної енергії окремих груп суспільства, в нашому випадку молоді, для реалізації своїх стратегічних задумів. Методи могли бути різними. Від протиставлення робітників студентству та інтелігенції, а в деяких випадках використання «робітничого активу» для розгону демонстрацій, мітингів до розпалювання антисемітських настроїв з подальшим усуненням небажаних осіб з керівних посад усіх рівнів, особливо якщо вони були за походом євреї; *по-третє*, студентські березневі протести засвідчили, що суспільно-політичний конфлікт стимулює процес вдосконалення методів, форм боротьби проти наявного режиму. Розпочавши з віча та мітингів, студенти перейшли до страйків і окупаційних страйків. А згодом виникла необхідність створення певних організаційних структур, які б координували дії молоді.

Березневі виступи польського студентства по всій країні свідчили, що в суспільстві поступово почало формуватися розуміння необхідності солідарних дій усіх верств населення, які б передбачали підтримку одне одного на міжрегіональному рівні, поміж підприємствами, навчальними закладами тощо.

IV. Після трагічних подій 1956 р. у Познані та студентських виступів 1968 року здавалося, що в 70-х роках керівництво ПОРП, враховуючи вимоги населення і, в першу чергу робітників, спрямує свою діяльність на усунення допущених помилок. Цьому повинно було б сприяти й те, що в цей час країни-члени РЕВ розпочали реалізацію вкрай необхідних планів економічної інтеграції і впровадження в життя досягнень науково-технічного прогресу. Одним з активних ініціаторів прискорення та інтенсифікації інтеграційних процесів виступила власне Польща. І на це були підстави. У 60-і рр. національний дохід Польщі зріс на 80% і був одним з найбільш високих у світі¹³. ПОРП, займаючи «*de jure*» домінуюче становище в суспільстві, мала, здається, всі підстави отримати високі політичні дивіденди при реалізації досить амбіційних програм соціально-економічного розвитку країни. Їх впровадження в життя могло б дійсно сприяти реформуванню польського суспільства.

Проте вже вкотре ми спостерігаємо невідповідність між темпами економічного розвитку країни та зростанням матеріального добробуту пересічної польської родини. Ситуація також ускладнювалася зростаючою фракційною боротьбою в самому керівництві ПОРП. Шістдесятитирирічний В. Гомулка швидко втрачав популярність. На політичну арену виходила нова генерація партійно-державних дія-

чів. Вона почала звертати особливу увагу на створення відповідної політико-правової бази, яка б забезпечувала покращення матеріального становища партійної бюрократії у напрямі наближення його до західних стандартів.

Негативні наслідки такої політики не забарилися. 30.10.1970 р. побачила світ постанова Політбюро ЦК ПОРП про чергове підвищення цін на більшість продовольчих товарів. Казімеж Барціковський, на той час I секретар воєводського комітету ПОРП в Познані, писав у свої спогадах: «... брав участь у зборах залізничників. Після оголошення змісту листа в залі запанувала мертва тиша. Пригнічений стан членів партії було видно неозброєним оком. ...»¹⁴.

Ставало очевидним, що країна знову наближалася до серйозних суспільно-політичних потрясінь. Незадоволення населення діями влади охопило практично всю Польщу. В ніч з 12 на 13 грудня з'явилися перші листівки, в яких звучали заклики до протестів: «Страйк! Зміна цін то черговий злочин» тощо. Зміст певної частини листівок вже мав антикомуністичний і/або антирадянський характер: «Геть комунізм, Гомулку до Москви!», «ПОРП це зрадник робітничого класу!» та інші¹⁵. Найбільш активно протестували проти підвищення цін трудові колективи міст Балтійського Узбережжя. Протести поширилися на інші міста. Для виконання постанови № 008 від 21.12.1970 р., Генеральним штабом ВП безпосередньо до дій щодо „наведення порядку” було залучено 32 780 солдат, 1120 танків, 1357 бронетранспортерів, 4591 автомобіль¹⁶. У матеріалах, підготовлених для VIII пленуму ЦК ПОРП (6-7.02.1971 р.), було зафіксовано загалом загиблих 45 осіб, з них 42 – це цивільні особи. Загальна кількість поранених налічувала 1165 осіб, з них 149 цивільних осіб і 5 міліціонерів мали вогнепальні рани. В період з 14 по 20 грудня було заарештовано 2989 осіб (проф. Анджей Пачковський називає цифру 3,2 тис.), з них, 65% складала робітники, 13% – учні, 12% – безробітні і 10% – решта¹⁷.

На терміново зібраному 20 грудня VII-й пленумі ЦК ПОРП після досить тривалих дискусій і закулісної боротьби на посаду I-го секретаря ЦК ПОРП було обрано лідера «катовицької групи» Едварда Герека. Під час його 10-літнього правління відбулися певні позитивні зміни економічного характеру. Польща стала більш відкритою на зовні, в тому числі й для західних інвестицій. Але нова політика побудови в Польщі «консументарного соціалізму» та гасло «збагачайтесь» значною частиною партійно-державного апарату та директорським корпусом було сприйнято з додатком: «за рахунок держави і за будь-яку ціну». Якщо врахувати те, що в 1975 р. відбувся новий адміністративний поділ ПНР і замість 17 з'явилося 49 воєводств, стає зрозуміло, в якому напрямку почали розподілятися фінансові потоки з державного бюджету. Праця в державних і

партійних структурах ставала *прибутковим місцем*. А в цей час ситуація в суспільстві різко ускладнювалася. Накопичення економічних труднощів, зумовлене політикою «великого стрибка», знайшло своє відображення у зростанні ринкової напруги. Намагаючись врятувати ситуацію, 24 червня 1976 р. уряд знову використовує вибухонебезпечний метод та оголошує підвищення цін на товари першої потреби. І вже 25 червня в багатьох регіонах Польщі розпочалися масові протести проти непопулярних рішень уряду. Найбільш радикальними стали виступи робітничих колективів у Радомі, Плоцьку, Урсусі. Зокрема, у Радомі застрайкували робітники більшості великих підприємств. У цілому по країні було заарештовано декілька тисяч демонстрантів, хоча генеральний прокурор Луціан Чубінський подавав інформацію, що в Радомі було затримано тільки 634 особи, в Урсусі – 172, а в Плоцьку – 55. Затриманих у відділеннях міліції нещадно били, пропускаючи через так звані «стежки здоров'я». Декілька сот справ було спрямовано до судів. Вироки виносили надзвичайно жорстокі, до 10 років ув'язнення у Радомі і до 5 – в Урсусі¹⁸.

Аналізуючи передумови та перебіг конфлікту у 1976 р., ми повинні виділити кілька позицій, які свідчили про певні якісні зміни, що почали спостерігатися у польському суспільстві: по-перше, незважаючи на відносну популярність команди Герєка, поляки сприйняли підвищення цін як намагання зазіхнути на реальні досягнення в економічній сфері після 1970 р.; по-друге, у червні 1976 р. влада вже не наважилася вжити зброю проти демонстрантів, а вдалася до залякування, чисельних арештів та звільнення робітників з роботи, масового виключення студентів з навчальних закладів; по-третє, партійна еліта намагалася сформуванню в суспільстві атмосферу осуду робітничим виступам, організувавши низку контрзаходів політичного характеру.

Черговий робітничий протест фактично поділив 70-і рр. на дві частини. Можемо говорити про те, що до червня 1976 р. владі ще вдавалося мобілізувати людей до участі в модернізації країни, зростання продуктивності праці завдяки підвищенню заробітної плати, розвитку патерналістських функцій держави, культивуванню споживацьких устремлень. Після червневих подій надії на швидке покращення життя, а з ними і суспільний ентузіазм стрімко зникали. Подальший розвиток польського суспільства засвідчує наростання кризи довіри з боку населення до ПОРП як ядра політичної системи країни.

Висновки. Морально-політичні, організаційні засади, на яких формувалося в 1980-1981 рр. непридатне для соціалістичної політичної системи радянського типу громадське об'єднання – незалежна самоврядна профспілка «Солідарність», не могли б остаточно викристалізуватися, спираючись лише на трагічний досвід 1956 р. та ідеалізм сту-

дентського середовища 1968 р. Тільки по робітничих виступах 1970, 1976 рр. прийшло усвідомлення необхідності об'єднання зусиль всіх верств польського суспільства у боротьбі за його демократизацію, можливість створення умов, в яких би панувала особистість, панували реальні висока мораль та взаємоповага. Власне, таке розуміння doprowadило до остаточного об'єднання опозиції із середовища інтелігенції, студентства з робітничим рухом. Підтвердженням цієї тези стало створення 23 вересня 1976 р. однієї з перших легальних, постійно діючих опозиційних організацій – Комітету Захисту Робітників (КЗР). Характерною особливістю його заснування було те, що Комітет публічно оголосив про початок своєї діяльності, звернувшись із відповідним закликом до населення й офіційним листом до влади ПНР. Члени КЗРу поводили себе так, ніби проживали в демократичній («нормальній») країні, намагалися діяти легально, в межах Конституції ПНР, без порушень чинного законодавства, з урахуванням міжнародних угод, підписаних урядом Польщі і ратифікованих Сеймом. Зміст такої тактики можна схарактеризувати символічною реплікою одного з активних діячів цієї опозиційної організації, вже легендарного Яцека Курєня, який у 2004 році відійшов у вічність: «Не паліть комітетів. Створюйте свої».

Важливим складником консолідації польського суспільства в його русі до доленосних 1980-1981 років, безумовно, стали також намагання до самоорганізації незалежного робітничого руху. Це проявилася у спробі створення вільних профспілок. Перший комітет вільних профспілок (КВП) постав 23 лютого 1978 р. в Катовіцах з ініціативи Казімежа Світонія, Романа Ксьєщюшки та інших осіб. 29 квітня було створено Комітет вільних профспілок на Балтійському Узбережжі Польщі у Гданську. Лідерами гданського КВП, між іншим, були Богдан Борусевич (на сьогодні Маршалек Сенату РП – В.С.), Анна Валентинович, Йоанна і Анджей Гвядзи. Заявив про себе й 35-літній електрик Лех Валенса – майбутній президент Республіки Польща.

Таким чином, трагічний грудень 1970 р., робітничі протести 1976 р., збагачені досвідом Познанського червня 1956 р. та студентськими виступами 1968 р. радикально вплинули на зміну свідомості польського робітника і суспільства в цілому. Вони сприяли формуванню фундаменту, на якому вже через 10 років на хвилі серпнево-вересневих 1980 р. страйків повстане ще в ПНР легальна загальнопольська незалежна профорганізація «Солідарність» навколо якої гуртуватиметься й політична опозиція. Саме цей союз дозволить вистояти в умовах введення в країні 13 грудня 1981 р. воєнного стану. Накопичений досвід забезпечить успіх «Круглого столу» 1989 року, який започаткує мирний перехід до багатопартійної системи в країні, а надалі й втрату комуністами влади.

Розвиток польського суспільства досліджуваного періоду є, свого роду, попередженням для так званої політичної еліти у пострадянських країнах, яка повинна пам'ятати, що саме *historia est magistra vitae*. Небажання влади враховувати закономірності функціонування держави як інституції, покликаної захищати інтереси своїх громадян, а не невеличкої олігархічно-номенклатурної групи, об'єктивно провадить до трагічних подій жертвами яких у кінцевому підсумку стає провладна політична еліта.

¹ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский – М. : Прогресс, 1969. – С. 200.

² Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 142.

³ Дмитриев А.В., Кудрявцев В.Н., Кудрявцев С.В. Введение в общую теорию конфликтов (Юридическая конфликтология). – М. : РАН, Центр конфликтологических исследований, 1993. – Ч.1. – С. 12.

⁴ Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт: Политологический анализ / Ю.Г. Запрудский. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростовского университета, 1992. – С. 54.

⁵ Див.: NKWD o Polsce i Polakach. Rekonensans archiwalny. Pod red. Wojciecha Materskiego i Andrzeja Paczkowskiego. – Warszawa : ISP PAN, 1996. – С. 119-137.

⁶ Choniawko A. Przebieg wydarzeń czerwcowych w Poznaniu / A. Choniawko // Wydarzenia czerwcowe w Poznaniu 1956. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dn. 4. V. 1981 r. Pod red. Makowskiego Edmunda. – Poznań: Un-t im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – С. 37-38.

⁷ Dokumenty. Przyczyny, przebieg i skutki kryzysów społecznych w dziejach PRL (Projekt opracowania Komisji KC dla wyjaśnienia przyczyn konfliktów społecznych w dziejach PRL) // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1983. – nr.65. – С. 271.

⁸ Nalepa E.J. Pacyfikacja zbuntowanego miasta. Wojsko Polskie w Czerwcu 1956 r. w Poznaniu w świetle dokumentów wojskowych / E.J. Nalepa. – Warszawa : Wyd-wo Bellona, 1992. – С. 55-56; С. 78-79.

⁹ Machciewicz P. Polski rok 1956 / P. Machciewicz. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza «Mówią wieki», 1993. – С. 102.

¹⁰ Jastruń M. Dziennik. Wybór z lat 1955-1960 / M. Jastruń. – Londyn : PULS, 1990. – С. 62.

¹¹ Ejsler J. Marzec 1968. Geneza. Przebieg. Konsekwencje / J. Ejsler. – Warszawa : PWN, 1991. – С. 139.

¹² Friszke A. Ruch protestu w marcu 1968 w świetle raportów MSW dla kierownictwa partyjnego / A.Friszke // Więź. – 1994. – Nr.3. – С. 92.

¹³ Польша. Вопросы и ответы. Справочник. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – С. 6-7.

¹⁴ Barcikowski K.Z mazowieckiej wsi na szczyty władzy / K.Barcikowski. – Warszawa : Wydawnictwo Projekt, 1998. – С. 295.

¹⁵ Цит. за: Balbus T., Kamieński Ł. Wydarzenia grudniowe 1970 roku poza Wybrzeżem / T. Balbus, Ł. Kamieński // Pamięć i sprawiedliwość. – 2002. – Nr. 1. – С. 147.

¹⁶ Wojsko Polskie w Grudniu 1970 r. W świetle dokumentów operacyjnych // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1993. – № 4, paźd.-grud. – С. 245-246.

¹⁷ Див.: Ocena wydarzeń grudniowych i wynikający z niej wnioski. (Materiały na VIII Plenum KC PZPR) // Wydarzenia grudniowe 1970 r. – AAN. – PZPR KC. – Sygn. 237 / XIX – 349, с. 1-2; Польша в XX век. Очерки политической истории / Ответственный редактор А.Ф. Носкова. – М. : Издательство «Индрик», 2012. – С. 734-735.

¹⁸ Albert A. Najnowsza Historia Polski (1943-1993) / A. Albert – Londyn : Puls, 1994. – Т.2. – С. 702.

УДК: 327(437.3):061.1ЄС

© Тетяна Федорчак
(м. Івано-Франківськ)**ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПОСТУП ЧЕШЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ**

Тетяна Федорчак. Євроінтеграційний поступ Чеської Республіки. У статті досліджено процес європейської інтеграції Чеської Республіки у період з 1989 р. по 2009 р. Автор наголошує, що євроінтеграційний поступ Чехії найбільш яскраво проявився в обраних хронологічних межах, що сягають від «оксамитової революції» в ЧСФР 1989 р., яка поклала початок чеської реінтеграції в загальноєвропейський геополітичний простір, до 2009 р., коли Чехія головує в Європейському Союзі. Представлено позиції Чехії з найважливіших європейських питань, здійснено комплексний аналіз специфіки та основних особливостей її вступу й адаптації в ЄС, досліджено політичний, інституційний та економічний аспекти даного процесу, а також сучасне становище Чеської Республіки в Європейському Союзі.

Ключові слова: Чеська Республіка, Європейський Союз, інтеграція, внутрішня та зовнішня політика.

Татьяна Федорчак. Евроинтеграционный прогресс Чешской Республики. В статье исследован процесс европейской интеграции Чешской Республики в период с 1989 г. по 2009 г. Автор отмечает, что евроинтеграционный прогресс Чехии наиболее ярко проявился в избранных хронологических рамках, идущих от «бархатной революции» в ЧСФР 1989 г., положившей начало чешской реинтеграции в общеевропейское геополитическое пространство, до 2009 г., когда Чехия председательствовала в Европейском Союзе. Представлены позиции Чехии по важнейшим европейским вопросам, осуществлен комплексный анализ специфики и основных особенностей ее вступления и адаптации в ЕС, исследованы политический, институциональный и экономический аспекты данного процесса, а также современное положение Чешской Республики в Европейском Союзе.

Ключевые слова: Чехия, Европейский Союз, интеграция, внутренняя и внешняя политика.

Tatiana Fedorchak. European Integration Progress of Czech Republic. The article studies the process of European integration of the Czech Republic in the period from 1989 to 2009. Author notes that the European integration progress the Czech Republic most clearly manifested in selected chronological limits that ranged from «Velvet Revolution» in Czechoslovakia in 1989, which marked the beginning of the Czech reintegration into the pan geopolitical space until 2009, when the Czech Presidency of the European Union. Presented by the position of the Czech Republic the most important European issues, a comprehensive analysis of the specificity and the main features of its introduction and adaptation in EU investigates political, institutional and economic aspects of the process

and the current situation of Czech Republic in the European Union.

Key words : Czech Republic, European Union, integration, domestic and foreign policy.

Постановка й актуальність дослідження. Сучасні розширення Європейського Союзу (ЄС) на схід, розвиток інтеграційних процесів у Європі, яка приступила до логічного завершального етапу політичної та інституційної реформи ЄС, а також роль нових держав-членів у цьому процесі викликають постійний інтерес у науковців. Одним з нових членів ЄС майже десять років тому стала Чеська Республіка (ЧР). У цьому зв'язку, особливу зацікавленість представляє поглиблення інтеграції ЧР в рамках ЄС і певне підвищення її активності у вирішенні загальноєвропейських завдань, що зумовлено головуванням ЧР в ЄС. Від того, наскільки ефективно Чеська Республіка змогла виконати це завдання – керівництво на посаді голови Євросоюзу, в умовах світової фінансово-економічної кризи, значною мірою залежить її подальший статус та авторитет в ЄС і на міжнародній арені в цілому.

Мета статті полягає в дослідженні значимості і масштабності формування нової Європи, наслідків системних змін у ЦСЄ після 1989 р. та місця Чеської Республіки в цих процесах.

Останні дослідження і публікації. Проблема, яка розглядається в статті, розроблена ще недостатньо. Це можна пояснити порівняно невеликим періодом розгортання новітніх інтеграційних процесів. Попри наявність великої кількості наукових праць, присвячених відносинам ЄС з країнами ЦСЄ в цілому, питання інтеграції Чехії в ЄС висвітлювалися в основному в самій ЧР, але й там не всі проблемні аспекти цього процесу розроблені в достатній мірі. Так, чеські вчені М. Хад і Л. Урбану праці «Європейські співтовариства» дають загальне уявлення про взаємини Чеської Республіки й Європейського Союзу в 1993-1997 рр. Правові особливості процесу інтеграції ЧР в ЄС проаналізовані в монографії М. Янку і А. Свободова «Європейський союз: правовий порядок». Стаття В. Шмейкала «Великі завдання для маленьких держав» містить необхідну інформацію про компетенції та діяльності органів Чеської Республіки, відповідальних за зближення з ЄС. Значну увагу розвитку інтеграційних процесів у Європі приділяють російські вчені А. Авілов, Ю. Борко, О. Буторіна, С. Биховський, В. Гутнік, В. Зуєв, Є. Хесін та інші. Серед вітчизняних науковців до цих проблем звертаються Є. Кіш, Г. Зе-ленько, О. Марчак, Н. Петрушка, О. Стойко, С. Ті-хоміров, О. Рудик та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передумови інтеграції Чеської Республіки в ЄС, безумовно, були створені, в ході трансформаційних

змін, започаткованих чеською «ніжною» революцією 1989 р. та бездоганно проведеним «оксамитовим» розлученням і поділом Чехословаччини в 1993 р.¹ Хоч останнє, зазвичай, було здійснено швидше в результаті вольових рішень політичних еліт, а не бажання чеського і словацького народів. Втім, продумана реалізація такого складного проєкту зіграла позитивну роль у сприйнятті Чеської Республіки світовою спільнотою і ЄС, зокрема як держави, здатної вирішити будь-яку, навіть найгострішу проблему за столом переговорів. Оскільки країнам-спадкоємцям ЧСФР не довелося регулювати конфлікти в ході її поділу, то обидві республіки відразу змогли сконцентрувати свої зусилля на вирішенні не лише внутрішніх проблем, а й зовнішніх, у т.ч. – пов'язаних з інтеграцією в європейській структурі.²

Важливе значення для майбутньої інтеграції Чехії в єдину Європу мали і економічні чинники. У 90-х рр. XX ст. в Чехії було проведено широкомасштабні реформи, в результаті яких країна зайняла провідні позиції за рівнем економічного розвитку та ринкових змін серед країн ЦСЄ і створила міцну економічну базу для інтеграції до Європейського Союзу.³

На початковому етапі свого суверенного існування ЧР проявляла прагнення до досягнення короткострокових значних успіхів у різних сферах (особливо це стосувалося економіки і торгівлі) без опори на співпрацю з сусідніми державами, що суперечило декларованому Чехією прагненню активно брати участь в європейській інтеграції. Громадянська демократична партія (ГДП) на чолі з тодішнім прем'єр-міністром В. Клаусом не проявляла особливої симпатії до ЄС і не вітала його політику розширення на Схід. Навіть заявку на членство в Європейському Союзі Чехія передала в ЄС пізніше інших держав ЦСЄ, ніби акцентуючи критичне ставлення до євроінтеграції.⁴ І все ж органи ЄС пішли назустріч ЧР і, в підсумку, вона потрапила в першу хвилю розширення спільноти. У цій ситуації, безсумнівно, важливу роль зіграв міжнародний авторитет президента В. Гавела.

Починаючи з 1997 р., для чеської зовнішньої політики була характерна інтенсифікація зусиль, спрямованих на європейську інтеграцію, ідеологічний вплив на зовнішньополітичний курс Чеської Республіки став слабшати, а в умовах економічного зростання на перше місце вийшла політика прагматизму. За короткий час перебування при владі прем'єр-міністр Й. Тошовський відкрив шлях до виправлення ряду недоліків і помилок попереднього уряду, особливо у зовнішній політиці, і підготував добрий старт для діяльності наступного уряду.⁵

У другій половині 1998 р. в Чеській Республіці відбулися парламентські вибори, в результаті яких до влади прийшов уряд М. Земана. Йому була ближча мета повної інтеграції в ЄС. Саме при цьому

уряді переговори про вступ до Євросоюзу ввійшли у фінальну фазу і згідно офіційної концепції стали головним зовнішньополітичним пріоритетом Чеської Республіки. У червні 2002 р. в Чехії відбулися парламентські вибори, на яких вирішувалося питання про те, якою Чеська Республіка увійде в майбутню об'єднану Європу – партнером, готовим йти на компроміси (позиція лівих партій і центристів) чи конфліктним компаньйоном, що часто не погоджувався з європейськими інструкціями (на останньому наполягало керівництво ГДП). Новий уряд очолив наступник М. Земана в Чеській соціал-демократичній партії (ЧСДП) В. Шпідла.

На саміті ЄС, який відбувся в Копенгагені в 2002 р., на вищому рівні було схвалено вступ десяти країн-кандидатів до ЄС з 1 травня 2004 р. А 16 квітня 2003 р. в Афінах відбулася зустріч на найвищому рівні представників країн-членів ЄС і країн-кандидатів, на якій підписали документи про прийом десяти нових членів. Серед них була і ЧР. Це викликало необхідність проведення референдуму в державі про вступ Чехії до ЄС, який відбувся 13-14 червня 2003 р. Більшість тих, хто взяв участь у референдумі проголосували «за».⁶

Угоду про асоціацію між ЄС і його країнами-членами, з одного боку, та Чехією як суверенною державою – з іншого, було підписано на найвищому рівні 4 жовтня 1993 р. у Люксембурзі. 27 жовтня того ж року вона була ратифікована Європейським парламентом, а 8 грудня – парламентом ЧР, і набула чинності з 1 лютого 1995 р. Заявку Чеської Республіки на членство в ЄС прем'єр-міністр Чеської Республіки В. Клаус передав 23 січня 1996 р. Л. Діні – прем'єр-міністру Італії, яка тоді головує в ЄС.⁷ А навесні 1996 р. була оприлюднена програма під назвою «Пріоритети виконання умов Білої книги в Чеській Республіці», в якій детально визначався графік прийняття правових норм, що стосувалися єдиного європейського ринку.⁸ Для кожної країни-кандидата Рада ЄС розробила, на основі детального вивчення ситуації, крім загальних умов, ще й індивідуальну стратегію приєднання з визначенням пріоритетів, конкретних дій і термінів їх виконання.⁹ Зрештою, навіть у Програмі підготовки до членства в ЄС більш розвиненої Угорщини було включено 88 серйозних завдань, Чехії – 90, Словаччини – 98, а серед інших претендентів з країн ЦСЄ кількість завдань, які підлягали вирішенню, була значно більшою.¹⁰

Програма партнерства для Чеської Республіки була прийнята Радою ЄС в 1998 р. У цій Програмі Комісія визначила кілька етапів, для кожного з яких були сформульовані свої цілі. Адаптація права Чеської Республіки до права ЄС слугувала однією з основних умов прийняття Чехії в європейську спільноту. Процес вступу ЧР в ЄС характеризувався складною інституційною реформою, а також значними зусиллями чеської сторони щодо відповіднос-

ті Копенгагенським критеріям. Заходи і зусилля, які здійснювала Чехія, щоб стати повноправним членом ЄС, виявилися потужним прискорювачем позитивних внутрішніх перетворень – реформування економіки, демократизації політичних інститутів, прогресивних змін у соціальній сфері¹¹.

Органи ЄС встановили жорсткі терміни для виконання умов підготовчого етапу. Це відіграло стимулюючу, мобілізуючу роль і додало інтеграційному процесу необхідної динаміки. В успішному і швидкому розвитку цього процесу була зацікавлена і Чеська Республіка, і сам Євросоюз, що надавав їй технічну та фінансову допомогу в різних сферах¹².

Хоча Чеська Республіка на момент вступу до ЄС була значно розвиненішою країною, в порівнянні з іншими країнами-кандидатами з ЦСЄ, втім, вона значно відставала від «старих» членів ЄС. Тож в межах ЄС Чехія є дотаційною країною. Дата переходу ЧР на спільну європейську валюту поки не встановлена. Уряд Чехії ухвалив рішення про перенесення дати введення євро, яку було визначено на 2010 р.¹³. При цьому Прага посилалася на необхідність проведення економічних реформ та стабілізації ситуації на фінансовому ринку країни. В даний час в якості можливого терміну переходу на євро розглядається 2015-2017 рр. Зазначимо, що до Шенгенської зони Чеська Республіка увійшла 21 грудня 2007 р. Щодо повітряних перельотів у межах Шенгенської зони, то прикордонний контроль у міжнародних аеропортах було скасовано 30 березня 2008 р. Вступ ЧР до Шенгенської зони став важливим кроком у досягненні повноцінного членства в ЄС, адже приєднання до Шенгену реалізує один з основних принципів співтовариства – принцип вільного пересування людей, а також визнання ЧР, як надійного партнера, здатного забезпечити контроль на своїх зовнішніх кордонах і безпеку в межах загальноєвропейської зони¹⁴.

Інтеграція ЧР до Шенгену не лише полегшила перетин кордонів всередині ЄС, але і значно розширила можливості іноземців, які перебувають на законних підставах в Чеській Республіці чи подорожують по її території.

Чехія активно підтримувала справи реформування ЄС і вважала, що, з одного боку, створення єдиного ринку має бути завершено відповідно до чотирьох фундаментальних свобод (вільне пересування людей, товарів, послуг і капіталу). З іншого боку, торговельні бар'єри з третіми країнами повинні бути видалені в рамках структури СОТ, особливо, у відносинах з менш розвиненими державами. Уряд ЧР вважав, що проект Договору про конституцію для Європи, більшу частину якого складав згрупований зміст договору ЄС, мав служити базою для створення нового договору чи внесення поправок у чинний договір. Однак чеська сторона наполягала на тому, щоб із змісту договору були ви-

ключені всі атрибути «європейської державності» такі, як дефініція «конституція», що вживається в будь-якому значенні цього слова; державні символи союзу; термін «міністр закордонних справ ЄС» і т.д., тобто всі атрибути, які можуть ввести в оману і створити невірне враження про договір, як про документ, який засновує супер-державу.

Підписання Лісабонського договору 13 грудня 2007 р. відкрило період, коли країни-члени мали провести процес його ратифікації. Конституційний суд Чехії 25 листопада 2008 р. постановив, що Лісабонський договір не суперечить Чеській Конституції¹⁵. Голосування в чеському парламенті пройшло 18 лютого 2009 р. і більшість депутатів висловилося за ратифікацію договору. Але Президент Чехії В. Клаус довгий час відтягував затвердження даного рішення.

Між Чехією та ЄС існує тісний зв'язок, що здійснюється через Постійне представництво ЧР в ЄС, яке було створене відповідно до Постанови уряду ЧР №208 від 27 лютого 2002 р. Головою Постійного представництва є надзвичайний і повноважний посол, постійний представник ЧР в ЄС, який виступає також як постійний представник країни в Комітеті постійних представників (COREPER II). У 2009 р. штат чеського Постійного представництва в Брюсселі був збільшений з 110 до 220 осіб. Постійне представництво у Брюсселі є основною сполучною ланкою між чеською адміністрацією та інститутами ЄС. Постпредство складається з груп експертів, постійних представників у Раді міністрів і Європейській Раді, представників, які беруть участь у зустрічах на вищому рівні глав держав і урядів країн ЄС. Главою чеського Постійного представництва в Брюсселі в 2009 р. була М. Віценова. У першій половині 2009 р., коли Чехія прийняла на себе обов'язки країни-голови ЄС, Постпредство брало участь у підготовці 34 самітів Ради міністрів і двох самітів Європейської Ради¹⁶.

Слід зазначити, що у відносинах між Представництвом ЧР в ЄС та Міністерством закордонних справ ЧР існувала певна напруга, викликана, на нашу думку, крім іншого, і деяким дублювання їх функцій. Зокрема, заступник прем'єр-міністра з європейських справ несе відповідальність за ділові зв'язки і комунікацію зі ЗМІ та Радою ЄС. У лютому 2007 р. заснували координаційний орган у канцелярії уряду ЧР, відповідальний за загальний хід підготовки країни до головування в Раді ЄС, який очолював А. Вондра, на той момент – віце-прем'єр у справах Європи. У період головування ЧР в ЄС існували цілих два відділи координації: один («Чехія в ЄС»), під управлінням Я. Хендрікової, організовував матеріально-технічне забезпечення роботи, а інший – відділ у справах Європи, під керівництвом заступника віце-прем'єра М. Морні, відповідав за підготовку питань для головування в ЄС та координацію й аналіз чеської позиції на переговорах

в Європейській Раді. Посада європейського комісара з соціальних питань та працевлаштування, яку займав Єврокомісар В. Шпідла, не відносилася до числа найпрестижніших в Єврокомісії. На початку 2010 р. наступником В. Шпідли на посаді Єврокомісара від Чехії став Ш. Фюле.

У Європейському парламенті представники Чехії вперше з'явилися в 2004 р. На виборах до Європарламенту 2004 р. чеські голоси розділилися наступним чином: Європейські демократи – 11,02%, ЧСДП – 8,78%, ГДП – 30,04%, Християнсько-демократична унія – Чехословацька народна партія (ХДУ-ЧНП) – 9,575%, Комуністична партія Чехії і Моравії (КПЧМ) – 20,26%, незалежні кандидати – 8,18%¹⁷. Наступні вибори до Європарламенту, які проходили 5-6 червня 2009 р. дали наступний результат: ХДУ-ЧНП – 7,64% (2 місця), ЧСДП – 22,38% (7 місць), КПЧМ – 14,18% (4 місця), ГДП – 31,45% (9 місць). Загалом, кандидати від 33 чеських партій у 2009 р. претендували всього на 22 із загального числа 736 мандатів¹⁸.

У період з 1 січня до 30 червня 2009 р. ЧР головував в ЄС. Програма роботи чеського головування в ЄС була представлена прем'єр-міністром М. Тополанеком і його заступником А. Вондрою в Празі 6 січня 2009 р. Серед її основних пріоритетів були визначені економіка, енергетика і спільна зовнішня політика ЄС. При визначенні пріоритетів та програм уряд Чехії опирався на стратегічні документи ЄС і висновки Ради ЄС та Європейської Ради¹⁹.

У співпраці з Францією і Швецією – партнерами ЧР в «трійці» країн-голів – уряд ЧР також підготував спільну вісімнадцятимісячну програму. Девізом головування Чеської Республіки в ЄС стало гасло «Європа без бар'єрів!», що означало спробу усунути внутрішні економічні та культурні перешкоди для приватних осіб і підприємств; зробити Європу відкритою для світу, але не беззахисною проти незаконних дій і нападів. В умовах кризи потрібно було уникнути надмірного регулювання та підвищення рівня протекціонізму. ЄС не мав відмовлятися від своїх стратегічних цілей на користь короткострокових заходів щодо стабілізації. Серйозним випробуванням для чеського головування стала внутрішня політична криза в ЧР, яка вибухнула на початку весни 2009 р.

Лише через кілька днів з того часу, як М. Тополанек прийняв роль голови Ради ЄС, він оголосив про зміни в чеському уряді і звільнив з посад чотирьох міністрів. Проте це не врятувало ситуації, і в березні парламент Чехії виніс вотум недовіри правлячій коаліції громадянських демократів, ХДУ і зелених. Попри заклики представників ЄС на чолі з Ж.М. Баррозу утриматися від внутрішніх потрясінь під час головування, уряд Тополанека відправили у відставку. Тоді ж постало питання про здатність Чехії далі виконувати функції голови Ради ЄС, а в

кулуарах спільноти навіть почали говорити про можливість продовження у цьому зв'язку повноважень головування Францією²⁰.

1 червня 2009 р. Чехія завершила свою місію на посаді голови Ради ЄС, передавши по ротатії цю функцію Швеції. Очевидно, що результати чеського головування були дещо нижчі, ніж очікували в Празі. Підсумки діяльності ЧР на чолі ЄС, як усередині країни, так і за її межами, оцінюються досить неоднозначно. Характерно, що в самій ЧР ці оцінки мали вельми яскраво виражене партійне забарвлення. Головування в ЄС було найважливішим політичним проектом правлячої тоді правотристоронньої коаліції, що складалася з ГДП, ХДУ-ЧНП і «Партії зелених». Програма головування з зовнішньополітичними орієнтирами відображала «європейське» бачення і амбіції цих партій (найперше ГДП, на чолі з М. Тополанеком)²¹.

ЧСДП, яка перебувала на той момент в опозиції, гостро критикувала підготовку і хід головування, стверджуючи, що праві партії з самого початку не правильно визначили його завдання і пріоритети. ЧСДП зверталася до даної тематики, ініціюючи вотум недовіри уряду в березні 2009 р. Тож суспільно-політичне сприйняття в ЧР головування, особливо в перші його місяці, багато в чому здійснювалося через призму міжпартійних суперечностей.

«Старі» країни ЄС, від початку скептично ставилися до головування ЧР, а далі так само скептично чи в кращому випадку безвідносно, коментували його хід і результати. Головним критиком чеського головування виявилася Франція. З самого початку, як лишень ЧР розпочала головування в ЄС, у неї постійно виникали сварки з Францією, яка виконувала ці ж обов'язки в другій половині 2008 р., а також з іншими країнами Західної Європи, яким не подобався стиль керівництва Чехії. «Старі» країни ЄС заявляли, що ЧР бракує досвіду у зовнішній політиці та впливу при впровадженні антикризових заходів; звинувачували Чехію в зайвій слабкості при вирішенні рецесійних і фінансових проблем ЄС. Зі свого боку, ЧР запевняла, що в таких складних обставинах (складна міжнародна обстановка, світова економічна криза) вона непогано справлялася з обов'язками. Уряд ЧР відзначав масштабну підтримку ЄС в зусиллях щодо запобігання націоналізму та протекціонізму, зокрема у Франції²².

ЧР забезпечила проведення двох великих заходів, які в ЄС відносили до числа пріоритетних: старт «Східного партнерства» і просування газопроводу «Набукко». Хоч результати обох заходів виявилися більш ніж скромними, ЧР звинуватити важко, адже причина полягала в об'єктивному ході подій. ЧР при цьому чесно виконала свою роль голови. Вважаємо, що в разі головування в будь-якій іншій країні ЄС, підсумок цих зустрічей був би однаковим.

Своїм успіхом ЧР вважала згоду Брюсселя піти на поступки Ірландії. Саме в ході головування Чехії в ЄС був зроблений прорив на шляху ратифікації Лісабонського договору. Головною перешкодою на шляху вступу документа в силу залишалася позиція Ірландії, але на саміті в Брюсселі, що відбувся в середині червня 2009 р. під головуванням ЧР, ЄС пішов на серйозні поступки ірландцям, що відкрило шлях до ратифікації Лісабонського договору та здійснення інституційної реформи ЄС. Водночас самій ЧР довелося вислухати чимало докорів, щодо ставлення чеських політиків до єдиної Європи.

Висновки. Тож за час, що минув з періоду «оксамитової революції», ЧР пройшла величезний шлях, насичений глибокими політичними, економічними і соціальними перетвореннями. Зближення ЧР з ЄС спочатку сприймалося як процес «повернення до Європи», реінтеграція у простір, складовою частиною якого до початку Другої світової війни була Чехословаччина. Тож кроки, що робилися після подій 1989 р., з метою возз'єднання з Західною Європою, розглядалися як природний наслідок внутрішніх змін. Ставши суверенною державою в 1993 р., ЧР продовжила зовнішньополітичну лінію ЧСФР, основним вектором якої був якнайшвидший вступ до НАТО і ЄС.

Початок процесу інтеграції ЧР в ЄС можна охарактеризувати як певний скепсис у поглядах чеських лідерів. Втім, попри критику В. Клаусом певних дій ЄС, зокрема експансії на схід, його уряд, керуючись національними інтересами і виходячи зі схвалених ним зовнішньополітичних пріоритетів, все ж прийняв ряд заходів щодо зближення з ЄС і виконання поставлених перед ЧР умов. У результаті на саміті у Люксембурзі в 1997 р., Чехія ввійшла у «першу хвилю» розширення ЄС, а після парламентських виборів 1998 р. у ЧР відбувся перелом. Пріоритетне місце в передвиборних програмах практично всіх політичних сил займали заходи щодо подальшої інтеграції в ЄС.

Уряд ЧСДП на чолі з М. Земаном, продовжив зовнішньополітичну лінію попереднього уряду, визначивши першорядним завданням вступ до ЄС. Досить високий темп підготовки до вступу в ЄС країні вдалося зберегти аж до підписання в Афінах угоди про вступ до ЄС десяти нових членів.

Істотну роль в історії ЧР відіграли парламентські вибори 2002 р. Новий уряд на чолі з В. Шпідлюю продовжив рух до ЄС. Ставши в 2004 р. членом ЄС, Чехія докладає максимум зусиль щодо поглиблення інтеграції, досягнення таких переваг від членства в ЄС, як свобода пересування і капіталів. ЧР стала активним учасником дискусій щодо політичної й інституційної реформи ЄС, перспектив його розширення та інших найважливіших питань.

У зв'язку з головуванням в ЄС, чеські лідери приділяли ще більше уваги прозорості процесу прийняття рішень і законотворчості. Водночас у

відносинах з ЄС були певні проблеми – труднощі з ратифікацією Лісабонського договору і невдоволення деяких країн-членів головуванням ЧР в ЄС. В економічному плані, сучасна Чехія – одна з найбільш розвинених постсоціалістичних країн ЦСЄ. Чехія успішно здійснила трансформацію економіки країни і необхідні реформи, завдяки чому здатна витримати тиск конкурентних сил в рамках ЄС.

В цілому, в 2000-х рр. позитивні тенденції в чеській політиці та економіці, які спостерігалися в 90-х рр. отримали свій розвиток, а той факт, що в 2005 р. Світовий банк перевів Чехію з категорії країн з економікою, що розвивається до групи держав з високорозвиненою економікою, є визнанням світовою спільнотою успіхів економічних перетворень в ЧР.

¹ Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti: výber dokumentov a prejavov november 1989-december 1992 / Zostavovateľia Viera Hlavová, Jozef Žatkuliak; vyd. 1. – Bratislava: Written in Slovak, 2002. – S. 51.

² Pravidelná zpráva za rok 2000 Evropské komise o pokroku České Republiky v procesu přistoupení [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravo.cz/top/clanky/pravidelna-zprava-za-rok-2000-evropske-komise-o-pokroku-cr-v-procesu-pristoupeni-461.html>.

³ Realizace Národního programu přípravy České republiky na členství v Evropské unii v resortu zemědělství // Věstník Nejvyššího kontrolního úřadu 2004. – 2003. – № 9. – S. 12.

⁴ Koncepce zahraniční politiky České republiky // Příloha Mezinárodní politiky. – 1999. – № 4. – P. 17-18.

⁵ Stanovy České strany sociálně demokratické. – Praha, 1997. – S. 61.

⁶ Referendum o vstupu České republiky do Evropské unie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.gov.sk>.

⁷ EU, Agenda 2000: Commission Opinion on the Czech Republic's Application for Membership of the European Union. – Brussels, 1997. – P. 1.

⁸ Česka republika: Partnerství pro vstup // Mezinárodní politika. – 1998. – № 4, supplement. – P. 2-6.

⁹ Realizace Národního programu přípravy České republiky na členství v Evropské unii v resortu zemědělství // Věstník Nejvyššího kontrolního úřadu 2004. – 2003. – № 9. – S. 13.

¹⁰ Biela kniha. Příprava asociovaných krajín strednej a východnej Európy na integráciu do vnútorného trhu unie. – Bratislava, 1995. – S. 41.

¹¹ Ceska republika v hodnocení Evropské komise 1998. – Praha, 1998. – S. 25.

¹² Česká republika. Volby do zastupitelstev krajů konané dne 12.11.2000. Územní přehledy o volební

účasti [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volby.cz/pls/kz2000/kz4?xjazyk=CZ&xdatum=20001112>.

¹³ EU Office Česká spořitelna pro Měsíčník EU aktualit Česká spořitelna červen 2009 na téma Přípravné kroky pro zavedení eura v ČR dále pokročily // Hospodářské noviny. – 2009. – 23. června.

¹⁴ Vintrová R. Česká a slovenská ekonomika 15 let po rozdělení / R. Vintrová // Politická ekonomie. – 2008. – № 4. – S. 462.

¹⁵ Lisabonská smlouva pozměňující Smlouvu o Evropské unii a Smlouvu o založení Evropského společenství, podepsaná v Lisabonu dne 13. prosince 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:CS:HTML>.

¹⁶ Permanent Representation of the Czech Republic to the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mzv.cz/representation_brussels/en/index.html.

¹⁷ European Parliament election, 2004 (Czech Republic) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://en.wikipedia.org/wiki/European_Parliament_election_2004_\(Czech_Republic\)](http://en.wikipedia.org/wiki/European_Parliament_election_2004_(Czech_Republic)).

УДК: 324:[341.624:061.1СНД]

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ВИБОРАМИ ТА РЕФЕРЕНДУМАМИ ВІД СНД

Євгенія Юрійчук. Концептуальні засади трансформації спостереження за виборами та референдумами від СНД. У статті прослідковано прагнення Російської Федерації сформуванню власні підходи до міжнародних відносин, які базовані на певній цивілізаційній унікальності як найбільшої європейської нації та можливості самостійних шляхів реалізації принципів свободи та демократії, створити нову колективну ідентичність. Проаналізовано результати досліджень інтеграційних орієнтацій населення тих пострадянських держав, де є численна російськомовна діаспора, як основи для нової колективної ідентичності; прослідковано взаємозв'язок динаміки інтеграційних процесів в межах СНД з електоральними кампаніями.

Показано прагнення применшити значення спостереження від міжнародних організацій для міжнародної легітиматії виборів, щонайменше на пострадянському просторі, обмежити його спостереженням від євразійських організацій (СНД, ШОС) як більш «лояльних» до їхніх членів і дотримання прав людини, та прагнення поступово відмовитися від спостереження з боку ОБСЄ, а то й ліквідувати інститут міжнародного спостереження як такий.

Ключові слова: спостереження, СНД, ОБСЄ, «суверенна демократія».

¹⁸ Kárníková A. Czech Republic / Anna Kárníková // The 2009 Elections to the European Parliament Country Reports / Edited by Wojciech Gagatsek. Foreword by Yves Mény. – Florence (Italy): European University Institute, 2010. – P. 65.

¹⁹ Message from Mirek Topolánek, Prime Minister of the Czech Republic, from 1 December 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eu2009.cz/en/czech-presidency/czech-presidency-4014/>.

²⁰ Král D., Bartovic V., Riháček V. The 2009 – Czech EU Presidency: Contested Leadership at a Time of Crisis / David Král, Vladimír Bartovic and Vera Riháček. – Stockholm : Swedish Institute for European Policy Studies, 2009. – P. 37.

²¹ Martin Bursik to go to Japan and the USA: Copenhagen agreement on climate protection and emission trading // Czech Presidency : PressRelease. – 2009. – 13 March.

²² Král D., Bartovic V., Riháček V. The 2009 – Czech EU Presidency: Contested Leadership at a Time of Crisis. – P. 69-70.

© Євгенія Юрійчук
(м. Чернівці)

Євгенія Юрійчук. Концептуальні основи трансформації спостереження за виборами та референдумами від СНД. В статті прослідковано прагнення Російської Федерації сформувати власні підходи до міжнародних відносин, які базовані на певній цивілізаційній унікальності як найбільшої європейської нації та можливості самостійних шляхів реалізації принципів свободи та демократії, створити нову колективну ідентичність. Проаналізовано результати досліджень інтеграційних орієнтацій населення тих постсоветських держав, де є численна російськомовна діаспора, як основи для нової колективної ідентичності; прослідковано взаємозв'язок динаміки інтеграційних процесів в межах СНД з електоральними кампаніями. Показано прагнення зменшити значення спостереження від міжнародних організацій для міжнародної легітиматії виборів, по меншій мері на постсоветському просторі, обмежити його спостереженням від євразійських організацій (СНД, ШОС) як більш «лояльних» до їхніх членів і дотримання прав людини, та прагнення поступово відмовитися від спостереження з боку ОБСЄ, а то й ліквідувати інститут міжнародного спостереження як такою.

Ключевые слова: наблюдение, СНГ, ОБСЕ, «суверенная демократия».

Yevheniia Yuriichuk. The Conceptual Basic Landmark for Transformation of Elections and Referendum Observation by the CIS States. The article examined the Russian Federation aspiration to form its own approaches to international relations based on certain civilizational uniqueness as the largest European nation and independent ways to implement the principles of freedom and democracy, to create a new collective identity. There were analyzed the results of the research of the integration orientations of the population of those former Soviet states, where there is a large Russian-speaking diaspora as a basis for a new collective identity; there was examined the interconnection of integration processes dynamics within the CIS with electoral campaigns.

There was shown an aspiration to diminish the importance of observation by international organizations for international legitimation of elections, at least in the post-Soviet space, to limit it by observations of Eurasian organizations (CIS, SCO) as more «loyal» to their members and human rights, and the desire to gradually abandon the OSCE observation or even liquidate the international observation as such.

Key words: observation, CIS, OSCE, «sovereign democracy».

Протягом останніх десятиліть у виборчих процесах на теренах колишнього СРСР набуває інституціоналізації новий механізм – міжнародного спостереження за виборами та референдумами. Проте, якщо протягом 90-х років цей процес відбувався на основі політико-правових міжнародних (ООН) і європейських демократичних стандартів (ОБСЕ), то з початку 2000-х років держави СНД здійснюють спроби не тільки розробити і запровадити власні норми спостереження, а й поширити їх для обов'язкового використання на території інших держав. Для цього використовують низку політико-філософських аргументів на зразок концепцій «реального суверенітету» (А. Кокошкін) і «суверенної демократії» (В. Сурков). Проте поки що ці аспекти їх діяльності перебувають поза пильною увагою як вітчизняних, так і зарубіжних учених, хоча й потребують нагального аналізу. Здебільшого вивчають зміст і концептуальну спроможність «реального суверенітету» та «суверенної демократії» (І. Балахін, С. Жигжитов, Л. Поляков, К. Кузнецова, Р. Саква). Оскільки для України все ще актуальною є проблема своєрідного цивілізаційного вибору: перебувати під сферою впливу світових і європейських стандартів, чи переходити на євразійські та, відповідно, в черговий раз змінювати нормативну базу виборів і референдумів щодо спостереження, тому звернення до зазначеної проблематики видається досить слушним. Отож, маємо на меті з'ясувати використання концептуальних засад «реального суверенітету» та «суверенної демократії»

щодо трансформації інституту спостереження в державах СНД.

З другої половини 2000-х років Росія послідовно прагне укріпитися в статусі держави з «реальним суверенітетом»¹, самостійно реалізовувати внутрішню, зовнішню та оборонну політику, виробити власні підходи до міжнародних відносин, які базовані на певній цивілізаційній унікальності як найбільшій європейській нації, а звідси – особливий підхід до формату відносин з іншими державами та народами. Апелюючи до імовірної протидії з боку інших «реально суверенних» держав щодо укріплення її позицій на міжнародній арені як самостійного центру сили Росія стала на шлях демократизації політичної системи, але своєрідним шляхом. Суть його зводиться до такої позиції на міжнародній арені, яка визначалася б тільки усередині країни, до можливості самостійних шляхів реалізації принципів свободи та демократії «з урахуванням історичної, геополітичної та іншої специфіки». Ці принципи заплановано поширювати на єдиний економічний, гуманітарний і правовий пострадянський простір, для чого потрібна «синхронізація темпів і параметрів реформаторських процесів у Росії та державах Співдружності», підтримка російських співвітчизників за кордоном². Це означає передусім створення модельного законодавства для цих держав і підтримку російськомовного населення як електорату політичних сил, що підтримують євразійську інтеграцію, та формування гуманітарної єдності – російськомовного простору шляхом єдиної інформаційної політики.

В основі такого підходу покладено теорію «суверенної демократії», ідеї якої в своїй основі спираються на концепції синтезу західної та східної культур, створення окремого місця розвитку для специфічної культури. Про них йдеться у працях багатьох філософів і вчених XIX-XX століть: П. Чаадаєва, І. Лисяка-Рудницького, М. Трубецького, Г. Флоровського, В. Соловйова, О. Шпенглера, М. Вебера, Л. Гумільова, С. Хантінгтона. Якщо в другій половині 90-х років XX ст. ще обговорювали можливість використання моделі створення нової ідентичності на пострадянському просторі «від протилежного», тобто протиставлення «своїх» «чужим», то представники сучасної політичної та філософської думки Росії пропонують створення нової колективної ідентичності з використанням практики мультикультуралізму, політичний зміст якого осмислюють у термінах відповідності соціального порядку «принципам соціальної справедливості», «нормам та ідеалам демократії», «правам на індивідуальне та культурне самовираження», «власну ідентичність». Інституціональні підстави мультикультуралізму нерідко розкриваються в контексті конкретних соціальних технологій та юридичних практик тієї чи іншої держави, на чому наголошує К. Завершинський³. На його думку, демокра-

тичні цінності, запропоновані в контексті цивілізаційної місії російської нації, помножені на національні інтереси, повинні збагачувати й зміцнювати історичну спільність пострадянського простору⁴. Оскільки демократія уособлює, насамперед, європейські цінності, то формування іміджу держави, що їх уособлює, пов'язане з російськими цілями, дозволяє ментально об'єднати націю. Тобто спостерігаємо прагнення конструювати ідентичність у багатонаціональній державі для збереження нації.

Універсальною формою політичного устрою нації в умовах глобалізації в Росії вбачають саме «суверенну демократію», оскільки вона дозволяє покінути із «парадом суверенітетів» всередині федеративної держави, надає нового забарвлення поняттю «демократія» в політичній системі та сприяє її якісному оновленню на основі прийнятого 2006 р. нового стратегічного курсу партії «Единая Россия».

Під «суверенною демократією» ідеолог цього концепту В. Сурков розуміє «спосіб політичного життя суспільства, за якого влада, її органи обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її розмаїтті та цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості усіма громадянами, соціальними групами і народами, що її утворюють»⁵. При цьому «націю» трактують як «демократію», тобто йдеться про Росію як суверенну демократичну націю. Мета концепції «суверенної демократії» – вираження сили та гідності російського народу через розвиток громадянського суспільства, надійної держави, конкурентоспроможної економіки та ефективного механізму впливу на світові події. Іншими словами – на основі економічних успіхів «ліберальна енергетична імперія» повинна повернути для «світової держави другого рангу» перші позиції, спершу – на пострадянському просторі, який в умовах поглиблення глобалізації залишається ареною суперництва, конкуренції й навіть боротьби з такими геополітичними акторами, як США, ЄС, КНР, Іран, Туреччина, арабські держави.

К. Кузнецова, російський політолог, директор європейських програм Центру дослідження постіндустріального суспільства, розмірковуючи про демократизацію пострадянських держав, для ідентифікації легітимних чи нелегітимних з погляду демократії, використовує термін «зовнішньополітична ідентичність». Тобто суверенна держава вільна «самостійно вибрати форму правління, до того ж не обов'язково демократичну»⁶, з якою її потім будуть ідентифікувати та легітимувати. Дослідниця вказує на наявність криз зовнішньополітичної ідентичності, зумовлених тим, що 1) для багатьох країн демократія не є безумовною цінністю; 2) щораз більший супротив демократизації пов'язаний з методами насадження демократичних режимів⁷ (гуманітарні інтервенції, економічний шантаж і воєнно-полі-

тичний тиск, отримання контролю над політичною елітою, створення системи фінансових стимулів). К. Кузнецова тісно пов'язує демократизацію та зовнішньополітичні орієнтири держав: «Під демократизацією «ззовні» розуміємо таку стратегію поведінки західних держав, яка визначалася б не позитивною (чи «наступальною»), а негативною (чи «оборонною») зовнішньополітичною програмою»⁸. Таке бачення демократизації узгоджується з концепцією «суверенної демократії».

Росія прагне забезпечити для себе такий політико-правовий механізм участі в глобальних процесах, який би дозволив їй, не відмовляючись від міжнародних демократичних цінностей, мінімізувати їх використання як засобу тиску особливо у галузі дотримання прав людини (виборчих зокрема). Це можливо було б за допомогою створення нового міжнародного органу із захисту прав і свобод людини, а саме Євразійського гуманітарного суду, проведення референдумів з реалізації тих напрямків міжнародного співробітництва, які можуть спричинити обмеження суверенітету.

Геополітичні плани Росії мають підґрунтя у вигляді результатів регулярних досліджень інтеграційних орієнтацій населення тих пострадянських держав, де є численна російськомовна діаспора⁹. Загалом мешканці цих країн доволі позитивно ставилися до двосторонніх зв'язків як із державами ЄС, так і СНД, безвізового та безмитного режимів, але їх уподобання коливалися щодо більшої інтеграції в межах цих організацій. Населення Росії, Вірменії та Казахстану досить помірковано ставилося до інтеграційних проєктів. Суто проєвропейська орієнтація характерна для значної частини населення Латвії, Молдови, Грузії, західних територій України, а останнім часом частково Вірменії та Азербайджану (разом із протурецькою орієнтацією). Порівняно незалежну позицію займали мешканці Узбекистану та Туркменістану.

Для перспективи утворення об'єднаного союзу Росії, України, Білорусі, Казахстану показники опитувань були найвищими в Киргизстані, Білорусі, східних районах України, Придністровському та Гагаузькому регіонах Молдови. За результатами дослідження, у СНД, як і у ідеї відновленого СРСР, перспектив мало. Динаміку цих процесів пов'язують з електоральними кампаніями. Найнижчі показники прагнення до інтеграції в межах СНД збігаються з часом легітимізаційних криз та президентськими (парламентськими) виборами¹⁰. Одночасно вивчалось відношення росіян до світових лідерів – ЄС, США, визначалося відношення до політики США в світі та готувався ґрунт «громадської думки» для повернення світового лідерства РФ на чолі з В. Путіним.

Британський професор російської та європейської політики Кентського університету Р. Саква, коментуючи думку ідеолога «суверенної демокра-

тій» В. Суркова про те, що універсальної демократії не існує, а є лише визначені форми, які відображають традиції, політичну культуру і психологію певної країни», доходить висновку, що політик використовує давню «традицію національного самоствердження на тлі реальних та уявних зовнішніх ворогів». Саме з таких позицій ця традиція знаходить відгук у сучасній Росії, що прагне сформувати власну політичну ідентичність, яка одночасно була б не схожа на інші, і була б частиною ширших шаблонів сучасності¹¹.

Фахівці спеціально створеного Центру досліджень конституційно-правових засад суверенної демократії розробляють правові засади теорії «суверенної демократії»¹². З огляду на виборчі та референдні процеси їх розглядає Голова ЦВК РФ В. Чуров. Особливу увагу він звертає на проблеми міжнародної оцінки виборів в умовах геополітичних змін кінця ХХ – початку ХХІ століть і практики різних місій з демократизації й спостереження за демократичними виборами¹³. Але загальна оцінка міжнародних експертів виборів і референдумів щодо демократизації політичних процесів не є для нього на першому місці. Найважливішими йому видаються: вироблення загальних принципів оцінки виборів та референдумів і відповідальність міжнародних організацій за винесені оцінки. Питання ж про їх відповідність прийняттю держави перед міжнародною спільнотою є другорядним.

Відповідно до Декларації ООН від 27 жовтня 2005 р. міжнародне спостереження за виборами включає: систематичний, всеосяжний і ретельний збір інформації про закони, процеси й інститути, що мають відношення до проведення виборів, та про інші фактори, що стосуються загальних обставин проведення виборів; об'єктивний і кваліфікований аналіз такої інформації; оприлюднення висновків щодо характеру процесу виборів на основі найвищих стандартів стосовно точності інформації й об'єктивності аналізу¹⁴. Делегації спостереження, моніторингові комісії ставлять перед собою завдання залежно від установок організації, що направляє на вибори, та масштабу присутності на виборах.

Діяльність ООН має на меті сприяти державам у проведенні вільних та справедливих виборів, які проходять в атмосфері дотримання норм у галузі прав людини та сприйняті всіма верствами суспільства як легітимні, і зводяться до надання консультативних послуг та технічної допомоги. У резолюціях ГА ООН визначено порядок надання, підвітність щодо надання допомоги як у проведенні національних виборів¹⁵, так і після них «для забезпечення неперервності та стабільності процесу демократизації»¹⁶. Сформульовані також принципи спостереження.

У кожній з міжнародних організацій є свої завдання та критерії у процесі здійснення спостереження. Так, РЄ визначила для здійснення спосте-

реження наступні критерії оцінки виборчого процесу:

- неупередженість організаційних структур з проведення виборів до всіх політичних партій, які в них беруть участь;
- відсутність обмежень для громадян і кандидатів щодо участі у виборах;
- свобода політичної діяльності для партій відповідно із законом;
- відсутність обмежень доступу партій до ЗМІ;
- можливість для виборців голосувати вільно, відповідно до закону, відсутність тиску на виборців;
- організація і проведення виборів та підрахунку голосів повинні відповідати критеріям, які дають змогу уникнути фальсифікацій та забезпечують вільне і справедливе обрання¹⁷.

Основні зобов'язання ОБСЄ з приводу виборів містяться в Копенгагенському документі 1990 р., у п. 8 якого йдеться про прагнення: держав-учасниць за допомогою присутності спостерігачів (іноземних, національних) підвищити авторитетність виборчого процесу без втручання в його перебіг; здійснювати спостереження в рамках національних законів і не тільки на загальнонаціональному, а й місцевому рівнях¹⁸. Рекомендації зводяться до наступного: проводити вільні вибори через установлені проміжки часу; дозволити народу обирати цілком хоча б одну палату законодавчого органу; гарантувати загальність і рівність виборчого права; забезпечити право громадян обіймати політичні посади; забезпечити право засновувати політичні партії та можливість цим партіям змагатися на основі рівності перед законом і чинною владою; забезпечити можливість проведення передвиборчих кампаній в атмосфері свободи та рівності, без використання адміністративного впливу, насильства, погроз або страху помсти стосовно партій або виборців; забезпечити безперешкодний доступ до ЗМІ на підставі відсутності дискримінації; забезпечити дотримання таємниці голосування, чесний підрахунок голосів і чесне та своєчасне інформування громадськості про результати виборчого процесу; забезпечити своєчасний вступ на посаду кандидатів, що набрали достатню кількість голосів, і їхньої можливості залишатися на посаді, поки не мине визначений термін перебування при владі.

Стосовно спостереження від Міжпарламентської Асамблеї СНД складно виокремити критерії спостереження, оскільки їх не виділяють у Конвенції СНД¹⁹ та Положенні про спостереження²⁰. Проте фахівцями з виборів від СНД напрацьовані принципи спостереження, які М.А. Сарсембаєв, особистий представник Голови ОБСЄ з виборчих питань, визнав за доцільне включити в документи ОБСЄ і ШОС²¹. Вони містяться в проекті Рекомендацій для міжнародних спостерігачів СНД із спостереження за виборами й референдумами, прийня-

тими на засіданні МПА держав – учасників СНД 2 грудня 2009 р.: принцип поваги національного суверенітету, принцип відкритості, принцип універсальності, принцип взаємності, принцип професіоналізму, принцип неупередженості, принцип надання дієвої допомоги. А от організаційні засади, повноваження діяльності міжнародних спостерігачів вписані чітко та вичерпно (ст. 15), і, зокрема, дотримання принципів політичної нейтральності, неупередженості, відмови від висловлення будь-якої думки про переваги тих чи інших учасників виборчого процесу, хоча останнє не відповідає міжнародним стандартам. Венеціанська комісія вказала на ймовірність зловживань наданою можливістю анулювати акредитацію міжнародних спостерігачів, обмежити їх права з міркувань національної безпеки та обмежити право доступу національних спостерігачів до документів, зазначених у законі про вибори (ст. 14 п. 3.а)²².

Російські фахівці стверджують про наявність двох інститутів, двох шкіл міжнародного спостереження – західної та східної, які базуються на відповідних правових системах – англо-саксонській (базованій на прецедентному праві) і романо-германській (заснованій на законодавчих актах). Учені доводять, що недоліки західної системи впливають з відсутності кодифікації, архаїчності форм закріплення права та можливості «подвійних стандартів» при оцінці легітимності виборів, оскільки відсутній єдиний документ щодо принципів і організації виборів²³. Натомість, у рамках СНД прийняті Рекомендації для міжнародних спостерігачів СНД із спостереження за виборами і референдумами та Положення про Місію спостерігачів від СНД²⁴, діє також Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках СНД²⁵. Погоджуючись з необхідністю прийняття європейського/міжнародного єдиного документа щодо виборів, який би мав юридичну, а не політичну обов'язковість (така робота ведеться), зауважимо, що вказана вище Конвенція СНД чинна для держав, які її не тільки підписали, а й ратифікували – тобто тільки для Вірменії, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану та України²⁶, а отже, вона не є міжнародно-правовим стандартом. На що обставину вказує також А.В. Жиляєв: «Принцип про можливість здійснення міжнародного спостереження за виборами може бути визнаний стандартом лише за формою, бо за змістом таким не є, оскільки приєдналася до неї невелика кількість держав»²⁷. Конвенцією СНД про права й основні свободи людини 1995 р.²⁸ взагалі не керуються на практиці, а звертаються до стандартів РЄ, які є основними навіть для Росії. Щодо відсутності юридично-обов'язкових принципів спостереження від ОБСЄ/БДПЛ зауважимо, що саме ця обставина дає змогу цій організації, на відміну від інших, оперативно реагувати на будь-які порушення права лю-

дини на вибори та пов'язані з ним інші права. Дотримання ж на практиці принципів політичних документів, які лежать в основі її діяльності, є значно ефективнішим, аніж деяких міжнародно-правових. Доцільність спостереження, й міжнародного зокрема, вже ні в кого не викликає заперечень, його необхідність визнають представники двох підходів, оскільки представники іноземних, міжнародних організацій гарантують ступінь легальності проведення національних виборів, добросовісність виконання міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення прав громадян обирати і бути обраними.

Аналізуючи низку резолюцій ГА ООН²⁹ щодо поваги принципів національного суверенітету та невтручання у внутрішні справи держав упродовж виборів, В. Чуров оперує поняттям «принцип «суверенної демократії»», хоча в резолюціях йдеться про «принцип «національного суверенітету»», тобто, на наш погляд, відбувається підміна різних за значенням понять. Він також критикує нову позицію ООН, згідно якої пріоритет надається виборам як елементу заохочення й захисту прав людини, а не елементу «національного суверенітету», хоча й підтверджується право народів визначати методи й створювати інститути, пов'язані з процесом виборів. Проте визнаний фахівець з виборчих процесів і не заперечує, що співвідношення державного суверенітету й міжнародних зобов'язань у сфері громадянських прав стосується питання про суверенну демократію тільки на його погляд.

Аналізуючи спостереження з погляду «суверенної демократії» Голова ЦВК РФ порівнює місії спостереження СНД і БДПЛ/ОБСЄ з погляду легітимності мандата на спостереження, його змісту та технічного забезпечення. Урядовець доходить висновку, що формальні процедури при визначенні мандата дотримані повністю тільки для місії спостереження СНД. За змістом значно ширшим є мандат місії БДПЛ ОБСЄ, але основна відмінність між ними полягає у ствердженні чи відкиданні принципу «суверенної демократії» для спостереження. Дотримання цього принципу для місії СНД означає ретельне спостереження за організацією виборів на всіх етапах, залишаючи прийняття рішень щодо рекомендацій за відповідними органами СНД і суверенних держав, врахування місцевих і національних особливостей та звичаїв, правил поведінки й взаємин з державними органами країни проведення виборів³⁰. Місія БДПЛ теж враховує національні особливості й керується іноді політичною доцільністю, проте відкидає принцип суверенної демократії як такий. Щодо технічного забезпечення мандата незаперечним є факт вищої якості, розробленості, інформаційної насиченості та структурованості довідників-інструкцій для короткострокових спостерігачів місії БДПЛ та її анкет, які дають змогу точніше оцінити процедуру виборів. Критикованою є наявність інформації, що має ха-

рактр політичних оцінок і занадто високі вимоги до підготовки спостерігача та звужує можливість участі осіб політичного рівня – парламентарів і посадовців у короткостроковому спостереженні. У сфері логістики можливості мандатів майже однакові (на рівні стандартів БДПЛ). Станом на 2009 р. погляди В. Чурова дещо змінилися в бік заперечення міжнародного спостереження як елемента електоральної легітимації, оскільки, на його думку, легітимність влади визначає сам народ, і це винятково внутрішня справа держави. Як бачимо, після спроби низки «кольорових революцій» на пострадянському просторі під час виборів на перший план виходить реалізація концепції «реального суверенітету» у напрямку обмеження легітимаційних можливостей міжнародних організацій. У такий спосіб відкинуто теоретико-практичні напрацювання щодо міжнародної легітимації влади за останні тридцять років і повертається бачення, яке було характерне у сфері виборчих процесів доби «холодної війни». Бо як інакше пояснити міркування, що «інститут спостереження за виборами практично ніяк не пов'язаний із суверенітетом або поняттями визнання чи невизнання легітимності держави ... і тим паче, інститут міжнародного спостереження ніяк не пов'язаний з легітимністю виборів, легітимністю влади»³¹? Тобто виразним є прагнення применшити значення спостереження від міжнародних організацій для міжнародної легітимації виборів, щонайменше, на пострадянському просторі, обмежити його спостереженням від євразійських організацій (СНД, ШОС) як більш «лояльних» до їхніх членів і дотримання прав людини³². Надалі, можливо, й взагалі поступово відмовитися від спостереження з боку ОБСЄ як такого, що надто «прискіпливо» здійснює спостереження. Насамкінець це може призвести до «самоліквідації» інституту міжнародного спостереження.

Отже, концепції «реального суверенітету» та «суверенної демократії» обґрунтовують можливість побудови та розвитку демократичних політичних систем незалежних держав самостійно, без контролю електоральних і референдних процесів міжнародною спільнотою, применшуючи значення міжнародного спостереження від міжнародних організацій для легітимації влади відповідно до демократизаційних процесів, готують ґрунт для упередження одержання влади під час виборів шляхом «кольорових революцій».

³¹ Кокошин А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе / Кокошин Андрей Афанасьевич / Предисловие академика РАН Г.Н. Осипова и генерал-полковника В.Я. Потапова. Издание 3-е, дополненное и расширенное / Научный редактор к.и.н. Долгополова Н.А. – М.: Изд. Европа, 2006. – 80 с.

² Текст выступления президента РФ Владимира Путина перед депутатами Федерального Собрания в Кремле 25 апреля 2005 г. [Электронный ресурс] // Российская газета. Федеральный выпуск № 3755. – 2005. – 26 апреля. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2005/04/26/prezident.html>.

³ Завершинский К. Ф. Символические структуры политической легитимации: дис. ... докт. полит. наук: 23.00.01 [Текст] / Завершинский Константин Федорович. – Санкт-Петербург, 2003. – 314 с.

⁴ Там само. – С. 241.

⁵ Сурков В. Национализация будущего [Электронный ресурс] / Владислав Сурков // Эксперт. – № 43 (537). – 2006. – 20 ноября. – Режим доступа: <http://wap.liberal.borda.ru/?1-0-30-00000330-000-0-0-1184133266>.

⁶ Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века [Текст] / Центр исследований постиндустриального общества / Под ред. и вступ. статья В. Л. Иноземцева. – М.: Издательство «Европа», 2010. – С. 297.

⁷ Там само. – С. 283-285.

⁸ Там само. – С. 291.

⁹ Ваше мнение? 30.05.2007. А. Голов: Дружественные и недружественные страны для россиян [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.levada.ru/press/2007053003.html>.

¹⁰ Ваше мнение? Россияне о выборах в Думу 2000-2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.levada.ru/press/2011091301.html>; Ваше мнение? Россияне о президентских выборах 2000-2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.levada.ru/press/2011091601.html>.

¹¹ Sakwa R. Surkov: dark prince of the Kremlin [Electronic resource] / Richard Sakwa // oD-Russia Post Soviet world. – 2011. – 7 April. – Available at: <http://www.opendemocracy.net/od-russia/richard-sakwa/surkov-dark-prince-of-kremlin>.

¹² Центр исследования конституционно-правовых основ суверенной демократии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sd.csu.ru/>.

¹³ Чуров В. Суверенная демократия и выборы [Электронный ресурс] / Владимир Чуров // Российская газета (федеральный выпуск). – 2007. – № 4329 от 30 марта. – Режим доступа: <http://www.iacis.ru/html/?id=86>.

¹⁴ Декларация принципов международного наблюдения за выборами 27 октября 2005 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/odihr/elections/16937>.

¹⁵ UN DPA. A/RES/46/137 Enhancing the effectiveness of the principle of periodic and genuine elections; UN DPA. A/RES/48/123 Alternative approaches and ways and means within the United Nations System for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms; UN DPA. A/RES/48/124 Respect for the principles of national sovereignty and

non-interference in the internal affairs of States in their electoral processes.

¹⁶ Гарбер Л. Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика [Электронный ресурс] / Ларри Гарбер // http://www.democracy.ru/library/articles/1998-18_r1-r41/page2.html.

¹⁷ CDL-AD (2002) 023rev. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report, adopted by the Venice Commission at its 52nd session (Venice, 18-19 October 2002).

¹⁸ Документ Копенгагенского совещания конференции по человеческому измерению СБСЕ, 5-29 июня 1990 г. [Текст]. – М.: Международные отношения, 1990. – 40 с.

¹⁹ Конвенция о стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод в государствах-участниках СНГ [Электронный ресурс] // Вестник ЦИК РФ. – 2003. – № 9. – С. 129-142. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=1312>.

²⁰ Положение о Миссии наблюдателей от СНГ на президентских и парламентских выборах, а также референдумах в государствах-участниках Содружества Независимых Государств. Утверждено Решением Совета министров иностранных дел СНГ от 26 марта 2004 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cikrf.ru/international/docs/ispolkom.html>.

²¹ Исполнительный комитет СНГ. Пути совершенствования деятельности миссии наблюдателей от СНГ на выборах в государствах-участниках Содружества. Материалы «круглого стола» (28 апреля 2010 года, г. Минск) / Ред. коллегия: В. Г. Гаркун и др. – Минск, 2010. – С. 30.

²² CDL-AD(2007)007 Opinion on the Convention on the Standards of Democratic Elections, Electoral Rights and Freedoms in the Member States of the Commonwealth of Independent States adopted by the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007).

²³ Трунов И.Л. Выборы президента Казахстана, юридические проблемы наблюдения международными миссиями [Текст] / И.Л. Трунов, И.Б. Борисов // Право и политика. – 2006. – № 1. – С. 6.

²⁴ Рекомендации для международных наблюдателей Содружества Независимых Государств по наблюдению за выборами, принятых Межпарламентской Ассамблеей государств-участников Содружества Независимых Государств 7 декабря 2002 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cikrf.ru/international/docs/ispolkom.html>

²⁵ Конвенция о стандартах демократических выборов...

²⁶ Сведения о ратификации документов, принятых в рамках СНГ в 1991 – 2012 годах (действующих по состоянию на 27 марта 2012 г.) // Единый

реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reports/rat/sved>.

²⁷ Жилиев А.В. Правовые и организационные основы осуществления иностранного (международного) наблюдения за выборами в Российской Федерации: дис. ... канд.юр.наук: 12.00.02 [Текст] / Жилиев Артур Валерьевич. – Омск, 2006. – С. 47.

²⁸ Конвенция Содружества независимых государств о правах и основных свободах человека от 26 мая 1995 г. [00451]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=451>.

²⁹ UN DPA. A/RES/46/130 Respect for the principles of national sovereignty and non-interference in the internal affairs of States in their electoral processes; UN DPA. A/RES/47/130 Respect for the principles of national sovereignty and non-interference in the internal affairs of States in their electoral processes; UN DPA. A/RES/48/124 Respect for the principles of national sovereignty and non-interference in the internal affairs of States in their electoral processes.

³⁰ Чуров В. Суверенная демократия и выборы...

³¹ Интервью Председателя Центральной избирательной комиссии Российской Федерации В.Е. Чурова программе «Мировая политика» радиостанции «Голос России» от 15 декабря 2009 года. – [Электронный ресурс]. – http://www.cikrf.ru/newsite/news/actual/2009/12/16/int_churov.jsp.

³² Чуров В. Стандартидемократії і реалії їх впровадження [Текст] / Володимир Чуров // Вісник ЦВК України. – 2011. – № 1(20). – С. 44-53.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

УДК: 327(477+438)

© Ольга Богородецька
(м. Луцьк)

УКРАЇНА ТА ПОЛЬЩА: ТЕНДЕНЦІЇ СПІВПРАЦІ МІСТ-ПОБРАТИМІВ

Ольга Богородецька. Україна та Польща: тенденції співпраці міст-побратимів. Розглядаються особливості та тенденції співпраці міст-побратимів України і Польщі. Вивчається сучасний стан та динаміка укладання угод про побратимські зв'язки між містами України та Польщі в період з 1991 по 2012 рр. Досліджуються основні напрямки співпраці між українськими та польськими містами-побратимами.

Ключові слова: міста-побратими, співпраця, Україна, Польща.

Ольга Богородецькая. Украина и Польша: тенденции сотрудничества городов-побратимов. Рассматриваются особенности и тенденции сотрудничества городов-побратимов Украины и Польши. Изучается современное состояние и динамика заключения соглашений о побратимских связях между городами Украины и Польши в период с 1991 по 2012 г. Исследуются основные направления сотрудничества между украинскими и польскими городами-побратимами.

Ключевые слова: города-побратимы, сотрудничество, Украина, Польша.

Olha Bogorodetska. Ukraine and Poland: Twin cities' Cooperation Tendencies. Ukraine and Poland twin cities' cooperation peculiarities and tendencies are examined. The current status and dynamics of twinning agreements signing between Ukraine and Poland cities in the period from 1991 to 2012 is studied. The basic directions of cooperation between Ukrainian and Polish twin cities are analyzed.

Key words: twincities, cooperation, Ukraine, Poland.

Постановка наукової проблеми та її значення. Співробітництво України і Польщі є предметом дослідження багатьох наукових праць. Зважаючи на євроінтеграційний вектор зовнішньої політики України та колосальний досвід Польщі у цьому напрямі, викликає зацікавлення не тільки міждержавний рівень співпраці, але й рівень міжмуниципальний. Практика налагодження побратимських зв'язків протягом декількох десятиліть активно використовується у країнах Європи, Північної та Південної Америки. Результатами співпраці між містами-побратимами є діяльність потужних спільних підприємств, фабрик, громадських організацій, проведення культурних заходів, загалом це тісні та плідні зв'язки між містами. Особливістю співпраці міст-побратимів є розуміння проблем з якими стикається місто-побратим та надання відповідних консультацій, практичних порад. Саме цей досвід «будування Європи» є найбільш корисний для

українських міст сьогодні. Міста крок за кроком переймають європейські традиції містобудування, вдосконалюють систему транспортної комунікації, організують тематичні конференції та зустрічі і т.д.

Просторовий аналіз побратимських зв'язків міст України дає підстави стверджувати, що найбільшу кількість таких зв'язків укладено із містами Республіки Польща. Ця держава є не тільки європейським «адвокатом» України на міжнародній арені, одним із ініціаторів Східного партнерства, але й надійним партнер для України. Свідченням цього є 193 угоди про побратимські зв'язки між містами України і Польщі. З огляду на високі кількісні показники побратимської співпраці міст України і Польщі, важливим стає якісний аналіз цієї співпраці. Дана наукова публікація головним чином спрямована на вивчення ключових тенденцій у співпраці українських та польських міст-побратимів.

Аналіз останніх досліджень проблеми. Побратимське співробітництво міст це активно функціонуючий інститут міжмуниципального партнерства міст. У країнах Європи, переважно Західної Європи, висувають твердження, що даний вид співпраці міст вже вичерпав свої резерви і є пережитком минулими¹. Проте в Україні цей напрям зовнішніх зв'язків міст тільки починає розвиватись і напрацювання з даної тематики практично відсутні. Головні напрацювання щодо побратимської співпраці міст належать зарубіжним ученим. Підхід щодо розгляду побратимства міст як інституту парадипломатії, використовують Б. Хокінг, С. Волф, Х. Магоне, Р. Кайзер, Б. Очерка. Пропагуванням ідей побратимства міст займаються міжнародні організації. Зокрема, Рада європейських регіонів і муніципалітетів РЄМР (Council of European Municipalities and Regions)² сприяє налагодженню та формуванню добросусідських, партнерських контактів між містами Європи.

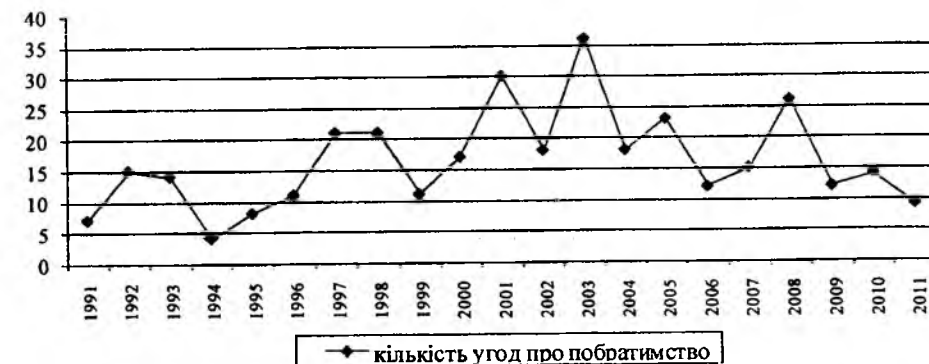
У Польщі вивченням проблеми побратимства міст займається М. Фурмакекіч³. Проте основна інформація про нових партнерів, укладання угод про побратимські зв'язки міст надається провідними організаціями України – Асоціацією міст та громад України⁴ та Польщі – Союз польських міст (Związek Miast Polski)⁵.

Метою даної публікації є з'ясування сутності побратимської співпраці, особливостей розвитку та головних її тенденцій між містами-побратимами Польщі та України. Досягнення мети зумовлює необхідність вирішення наступних завдань: з'ясування місця та ролі побратимського співробіт-

ництва для міст України та Польщі; визначення головних тенденцій співпраці міст-побратимів України і Польщі; аналіз напрямків співпраці між українськими та польськими містами-побратимами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Побратимство міст – це одна із форм зовнішніх зв'язків міст, сіл, районів, областей, що знаходяться в різних державах. Практика встановлення побратимських зв'язків між містами Польщі та України існувала ще в радянський період. Одними із найперших міст України та Польщі, що стали побратимами були Полтава і Кошалін. Угода про побратимські зв'язки була підписана ще у 1958 р. Головною особливістю тогочасних домовленостей про побратимські зв'язки був централізований спосіб укладання угод про побратимські та партнерські зв'язки. Ініціатива поріднення міст йшла від центральних органів влади, а не від самих міських громад. Таким чином у більшості випадків побратимство як інститут зовнішніх зв'язків міст у радянські часи залишався лише на папері. Головною особливістю побратимських зв'язків України та Польщі в період визнання України як незалежної держави, є різке зростання кількості укладання угод про побратимство між містами України та містами Німеччини, Греції, Словаччини, Угорщини, Канади, Польщі та США. В перші роки незалежності Україна стала відкритою для світу, що вплинуло на посилення співпраці на різних рівнях (включаючи партнерську та побратимські співпрацю міст). Найбільш плідний етап у розвитку побратимських зв'язків міст України із містами зарубіжних країн був період з 2000 по 2006 рр.

Рис. 1. Динаміка укладання угод про побратимські зв'язки містами України у період із 1991 до 2012 рр.*

* Опрацювання власне на основі інформації, поданої на офіційних сайтах міських рад України.

Відповідно до прийнятого Верховною Радою України Звернення від 20 червня 2002 р. до парламентів, урядів та громадськості держав-членів Європейського Союзу, в якому висловлюється заклик підтримати курс нашої держави на європейську інтеграцію, шляхом виведення взаємин з Україною на новий рівень розвитку, адекватний стратегічним зрушенням на європейському континенті та глибо-

ким змінам, що відбуваються Україні, було прийнято курс на євроінтеграцію⁶. Політика зближення з ЄС, наближення до європейських стандартів життя чітко прослідковується і на локальному рівні через побратимську співпрацю міст. Особливістю цього періоду поріднення міст України і долучення до побратимського руху не тільки провідних міст нашої держави обласних центрів, а й міст обласного і районного значення. Найбільшу кількість угод, а саме 37, міста України в цей період уклали із містами Республіки Польща. Головним на той час для українських міст було вивчення зарубіжного досвіду та його адаптація в Україні у сферах місцевого самоврядування, транспортних комунікацій, освіти та науки, й загалом, встановлення демократичних цінностей.

На сучасному етапі Україна має найбільш розвинену мережу міжрегіональних контактів із Польщею. Практично кожна область України і воєводство Польщі мають підписані угоди про міжрегіональну співпрацю. Міста кожного із 16 воєводств Польщі мають партнерські та побратимські зв'язки із містами України. Найбільше українських партнерів мають міста таких воєводств Польщі Підкарпатське, Люблінське, Лодзинське, Сілезьке і Мазовецьке. З української сторони найбільше польських міст-побратимів мають міста наступних областей: Одеської, Івано-Франківської, Вінницької, Волинської, Львівської. Процес укладання двосторонніх угод про побратимство та партнерство на рівні міст, регіонів і зі сторони України, і Польщі має сталу тенденцію до зростання. На регіональному та місцевому рівнях між Україною та Польщею підписано близько 450 угод про партнерську співпрацю. Якщо мова йде про міста-побратими, то на сучасному етапі (станом на липень 2013 р.) між Україною і Польщею існує 193 побратимські зв'язки.

Співпраця міст у Польщі, що мають побратимські зв'язки із містами зарубіжних країн це добре регульована діяльність муніципалітетів у напрямку промоції своїх міст, що прикладають колосальні зусилля для їх процвітання і швидкого розвитку. Цей рівень розвитку певним чином обумовлений членством Польщі в ЄС, але в значній мірі це інтенсивна робота над успішним розвитком міста, керівників органів місцевого самоврядування та активна громадська позиція мешканців цих міст. Важливо, що польські міста-побратими плідно співпрацюють не тільки у культурній сфері, як це притаманно для українських міст-побратимів, а й приділяють значну увагу сектору економіки. Най-

більш якісною, з точки зору економіки, є співпраця польських та німецьких міст-побратимів. Про це свідчать і кількісні показники, що вказують на найбільшу кількість побратимських зв'язків між містами Польщі та Німеччини⁷. Існує практика муніципалітетів обмінюватись досвідом щодо новітніх розробок та тенденцій у сфері екологічності підприємств, у методах отримання прямих іноземних інвестицій, у покращенні умов роботи працівників підприємств із підвищенням рівнем ризику для здоров'я людини, у впровадженні освітніх та наукових програм для молоді з метою удосконалення системи освіти і т. д.

Стосовно головних аспектів побратимської співпраці українських та польських міст варто виділити такі 4 напрями співробітництва між містами: культурний, економічний, науково-освітній та обмін досвідом (рис. 2).

Рис. 2. Основні напрями співробітництва міст України з містами-побратимами у зарубіжних країнах

З поміж усіх видів побратимської співпраці переважає сфера культурної взаємодії. До цієї сфери відносять проведення спільних різного масштабу культурно-мистецьких заходів: фестивалів, концертів, виставок, ярмарок; збереження історичних пам'яток; видавництво періодичних видань, що висвітлюють останні події із життя цих міст та допомагають їм більше дізнатись про культуру та традиції кожного із них. До сфери культурного напрямку побратимського співробітництва міст відносять гуманітарне співробітництво. Одним із проявів цього співробітництва є допомога у разі складних та надзвичайних ситуацій, у які потрапили міста. Яскравим прикладом слугують події зимового періоду 2009-2010 рр. в Україні, що за висновками багатьох вчених слід називати як пандемію вірусу H1N1. Коли значна частка міст України була охоплена цим вірусом, міста-побратими досить оперативно та з високою відповідальністю підійшли до цього і направляли медичні препарати. Зокрема, гуманітарна допомога надходила до м. Луцька від польських міст-побратимів: Жешува⁸ та Любліна⁹. В рамках культурної співпраці міст України особливе місце займає соціальна та благодійна допомо-

га. Зазвичай такого роду допомога надходить із зарубіжних міст в Україну на основі благодійних внесків для тих чи інших категорій населення із певними потребами.

Помітно виділяється також культурна співпраця міст-побратимів Луцька та Ольштина. Зокрема, у 2008 р. офіційна делегація з м. Луцька відвідала м. Ольштин для відзначення Днів Тараса Шевченка, пізніше відбулася поїздка з метою відкриття вулиці Тараса Шевченка. У цьому місті-побратимі проживає велика кількість українців, з якими існує тісна співпраця через Ольштинський осередок Об'єднання українців у Польщі. З метою взаємообміну культурними традиціями, у червні 2008 р. було започатковано відзначення Днів Ольштина у Луцьку. У відповідь на такий захід у серпні 2008 р. луцька делегація прибула до Ольштина для проведення Днів Луцька¹⁰.

Найбільш активною у культурній сфері є побратимська співпраця Львова, Стрия, Ялти, Феодосії, Кам'янець-Подільського, Києва, Чернігова, Уманя, Полтави, Харкова, Одеси, Бердянська, Луцька, Івано-Франківська. Серед польських міст-побратимів варто виділити Люблін, Краків, Жешув, Хелм, Перемишль, Кельце, Лодзь, Санок.

Побратимська співпраця міст не завжди переслідує економічну вигоду, проте в умовах глобалізації міста стають активними учасниками цього виду кооперації. Економічна співпраця міст не є основним напрямом побратимських зв'язків міст України, проте посідає досить вагоме місце. Економічна співпраця міст України включає такі сфери, як управління та підтримка підприємництва, енергоощадні технології, торгівля, створення торгово-промислових представництв та спільних підприємств. Зокрема, одним із міст-побратимів Луганська є польський Люблін, у рамках співпраці з яким особливе місце займає економічна сфера. Так, Луганська делегація взяла участь у роботі інвестиційно-економічного форуму LUB-INVEST-2011. Зі сторони Луганська була представлена на форумі програма «Інвестиційна привабливість міста Луганськ». У ході презентації було відзначено, що питання залучення інвестицій як внутрішніх, так і закордонних для Луганська є пріоритетним напрямом. Одним із механізмів сприяння інвестицій в економіку міста є державно-приватне партнерство. Під час зустрічі з мером Любліна К. Жукком були досягнуті домовленості щодо розширення співпраці в економічній і культурній сферах, поглиблення побратимських зв'язків між двома містами. В рамках намірів реалізації проекту «Агро-місто» в Луганську офіційна делегація з об-

ласного центру ознайомила з роботою ринків гуртової торгівлі Любліна. Луганськ зацікавлений у розширенні економічних зв'язків з Любліном та іншими польськими містами.

Науково-освітнє співробітництво міст України є досить розвиненим і ґрунтується на взаємодії між багатьма навчальними закладами та обміном студентів за певними програмами. Стосовно співпраці на рівні університетів, то зокрема, слід відзначити про співпрацю двох університетів міст-побратимів Львова та Вроцлава – Національного університету «Львівська політехніка» та Міжнародного університету логістики і транспорту у Вроцлаві¹¹. Також Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького найбільш широку та ґрунтовну співпрацю здійснює з аграрними університетами та академіями Вроцлава, Кракова, Любліна, тобто містами-побратимами Львова. Завдяки тривалій співпраці Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького з Вроцлавським природничим університетом більше двадцяти викладачів, аспірантів та студентів університету по обміну пройшли стажування у Вроцлаві. У цих університетів спільна історія, яку було започатковано ще за часів Австро-Угорської імперії. Вона продовжувалася у 1930-ті роки та здобула великі перспективи за часів розбудови нової демократичної Польщі та молоді незалежної демократичної України¹².

У контексті співпраці між університетами міст-побратимів доцільно відмітити про активну міжнародну діяльність Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, який співпрацює із Університетом імені Марії Кюрі-Склодовської, Католицьким університетом ім. Іоанна Павла II і Фундацією «Молода демократія» (м. Люблін), Вищою школою управління та адміністрації (м. Замость)¹³. Головними аспектами співробітництва тут виступають обмін викладачами, студентами, науковим стажуванням, дослідження та проведення міжнародних конференцій.

Обмін інформацією, ідеями і досвідом – це основа будь-яких побратимських зв'язків міст, без яких вони фактично не можуть існувати. Міста України обмінюються досвідом у різних сферах, зокрема, щодо удосконалення місцевого самоврядування та роботи міських служб й організацій. Так, між містами-побратимами Івано-Франківськом та Жешувом здійснюється обмін досвідом у рамках проектів фінансування із коштів місцевих бюджетів та коштів Євросоюзу¹⁴. Між містами-побратимами Рівне і Пйотркув Трибунальський (Польща) відбувалися обміни офіційними Делегаціями лікарів, вчителів, підприємців, групами учнів¹⁵.

Висновки. Польща була і залишається надійним та активним партнером України на її шляху до ЄС. Міста обох країн плідно співпрацюють у різних

сферах та галузях. Серед основних форм співпраці між ними виділяємо побратимські зв'язки. Функціонування сучасних побратимських зв'язків міст України та Польщі формують чотири основні напрями: культурний, економічний, науково-освітній та обмін досвідом у різних сферах розвитку міст. Серед усіх цих напрямів найбільш поширеним є культурний. Головними сферами культурного співробітництва міст України із містами-побратимами є проведення різноманітних культурно-мистецьких заходів, виставок, надання соціальної та гуманітарної допомоги певним категоріям населення та відповідно до потреб та можливостей самих міст-побратимів. Економічний напрям співпраці міст-побратимів є слабкорозвиненим і переважно домовленості про цей напрям залишаються на папері. Проте головними містами, що хоч якимось чином прагнуть долучатись до цього виду співпраці, є обласні центри України. Науково-освітній напрям співпраці міст на сучасному етапі розвивається більш активно і головним чином являє собою співпрацю між ВНЗ, школами, ліцеями та іншими навчальними установами. Важливим напрямом є обмін досвідом та інформацією у різних сферах розвитку міст, що дає змогу переймати досвід колег та у процесі аналізу й порівняння визначати переваги і недоліки власної системи і таким чином досягати кращих результатів.

¹ Brown T. Twin towns: Do we still need them / BBC East Midlands Today (BBC News), 31 July 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/uk-england-23517210>.

² Twinning for tomorrow's world / Council of European Municipalities and Regions. - Brussels, 2007. – 38 p.

³ Furmankiewicz M. Town-twinning as a factor generating international flows of goods and people // Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2004.

⁴ Асоціацією міст та громад України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.auc.org.ua/>

⁵ Miasta i Gminy Bliźniacze / Związek Miast Polskich. – Warszawa, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, 2003. – 40 s.

⁶ Хронологія відносин Україна – ЄС (інформаційна довідка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/19084.htm>.

⁷ Miasta i Gminy Bliźniacze. – Op. cit., P. 21.

⁸ Ліки з Польщі нарешті надійшли // Всеукраїнський інформаційно-аналітичний тижневик. Інформбюро. – 2009. – № 2. – С. 9.

⁹ Качан І. Поляки допомагають лучанам долати епідемію / Ірина Качан // Всеукр. інформ.-аналіт. тижневик. Інформбюро. – 2009. – № 3. – С. 10.

¹⁰ Люпа В. Луцьк – Ольштин. Дружимо 15 років / В. Люпа // Луцький замок. – 2008. – № 25 (649). – С. 1.

¹¹ «Львівська політехніка» підписала Угоду про співпрацю з Міжнародним університетом логістики і транспорту у Вроцлаві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.com.ua/ua/news/2010/03/30/222750>.

¹² Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького / Міжнародна співпраця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vetuniver.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=marticle&id=10&Itemid=4&lang=uk.

УДК: [327(438:477):314.151], „1944/1947”

© Andrzej Wawryniuk
(м. Луцьк)

POWOJENNA GRANICA POLSKO-UKRAIŃSKA A PRZESIEDLANIA LUDNOŚCI UKRAIŃSKIEJ Z RP W LATACH 1944-1947

Вавринюк А.А. Післявоєнний польсько-український кордон і переселення українців з Польщі в 1944-1947 рр. Зміна перебігу східного кордону Польщі після 1944 р. спричинила те, що в польській і українській прикордонній зоні проживало населення, яке часто не ідентифікувалося з державою, у межах якої знаходилося. Уряди Польщі і Союзу Радянських Соціалістичних Республік погодилися на переселення українців з Польщі в СРСР, а поляків з СРСР до Польщі. З цією метою було підписано дві угоди, а також видано дві інструкції. Крім того, обидві держави покликали своїх уповноважених, а також місцеві структури, завданням яких було чітко проведення евакуації. Брак технічних можливостей спричинив, що запланована на кілька місяців 1944 р. евакуація закінчилася тільки в 1947 р. виданням 6 травня розпорядження урядів Польщі і Української Соціалістичної Радянської Республіки. В результаті евакуації територію Польщі покинуло близько 500 тис. українців. У 1947 р. радянський посол у Варшаві, запропонував польському уряду наступну евакуацію, яка не була реалізована.

Ключові слова: евакуація, переселення, депортація, прикордонна зона, міжнародні угоди, розпорядження, польський уряд, Польський Комітет національного визволення, Тимчасовий уряд національної єдності, Українська Радянська Соціалістична Республіка, СРСР, кордон.

Вавринюк А.А. Послевоенная польско-украинская граница и переселение украинцев с Польши в 1944-1947 гг. Изменение хода восточной границы Польши после 1944 г. повлекло за собой то, что в польской и украинской пограничной зоне проживало население, которое часто не идентифицировалось с государством, в пределах которого находилось. Правительства Польши и Союза

¹³ Офіційний сайт Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки / Міжнародні партнери [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eenu.edu.ua/uk/page/mizhnarodni-partneri>.

¹⁴ Офіційний сайт міста Івано-Франківськ / Порідненні міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvk.if.ua/news/6516/>.

¹⁵ Офіційний сайт Рівненської міської ради та її виконавчого комітету / Міжнародне співробітництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.city-adm.rv.ua/RivnePortal/ukr/city_partners.aspx.

Советских Социалистических Республик согласились на переселение украинцев из Польши в СССР, а поляков с СССР в Польшу. С этой целью были подписаны два соглашения, а также выданы две инструкции. Кроме того, оба государства выделили своих уполномоченных, а также местные структуры, заданием которых было четкое проведение эвакуации. Нехватка технических возможностей привела к тому, что запланированная на несколько месяцев 1944 года эвакуация закончилась только в 1947 г. изданием 6 мая распоряжения правительства Польши и Украинской Социалистической Советской Республики. В результате эвакуации территории Польши покинуло около 500 тыс. украинцев. В 1947 г. советский посол в Варшаве, предложил польскому правительству последующую эвакуацию, которая не была реализована.

Ключевые слова: эвакуация, переселение, депортация, пограничная зона, международные соглашения, распоряжения, правительство Польши, Польский комитет национального освобождения, Временное правительство национального единства, Украинская Советская Социалистическая Республика, СССР, граница.

Wawryniuk A.A. Postwar Polish Ukrainian Border and the Ukrainian Population Deportation from Poland throughout 1944-1947. Changing the Eastern Polish border after 1944 meant that the Polish and Ukrainian frontier was often inhabited by people who did not identify themselves with any state, within which they were found. The governments of Poland and the Union of Soviet Socialist Republics agreed inter alia that the resettlement of Ukrainians from Poland to the USSR and the Poles from the Soviet Union to Poland should have been done. For this purpose, two agreements were signed and two statements were issued. In addition, both countries established

their plenipotentiaries and regional structures, which goal was to carry out a smooth evacuation. Technical capacity meant that the evacuation planned for several months of 1944 was completed not before 1947 when on May 6, 1947 a statement of the Polish and Soviet governments was issued. As a result of the evacuation about 500 000 Ukrainians left the territory of the Poland. In 1947, the Soviet ambassador in Warsaw proposed another evacuation to the Polish government. This suggestion was not realized.

Key words: evacuation, resettlement, deportation, frontiers, international agreements, the statement, the Polish government, the Polish Committee of National Liberation, the Provisional Government of National Unity, the Ukrainian Soviet Socialist Republic, USSR border.

Актуальність badań. W 2014 r. mija 70 rocznica rozpoczęcia ewakuacji Ukraińców z Polski i Polaków z Ukrainy. Jest to jeden z powodów, dla którego powyższy temat jest aktualny. Drugi z powodów to istniejący spór pomiędzy naukowcami polskimi i ukraińskimi co do wielkości i konieczności przeprowadzonych ewakuacji. Dla mnie najważniejszym jest fakt, iż niniejszy artykuł stanowi jeden z elementów pracy habilitacyjnej.

Analiza ostatnich publikacji. Tematyko tą zajmował się przede wszystkim Jurij Makar, autor monumentalnego dzieła „Od deportacji do Deportacji”. Píše na ten temat również Eugeniusz Misiło w dwutomowej monografii „Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. Dokumenty”. Są to dwa najpoważniejsze opracowania poruszające tematykę zawartą w artykule.

Przedmiot i cel zadania naukowego. Przedmiotem i celami niniejszej pracy było ukazanie podstaw prawnych przesiedleń Ukraińców z Polski w 1944 r. i następnych, a także ich stoisku do konieczności opuszczania ojcowizn.

Wykład tekstu. Po przekroczeniu przez wojska radzieckie i II Armie WP tak zwanej linii Curzona w lipcu 1944 r., w Chełmie, a następnie w Lublinie rozpoczyna działalność Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, a następnie Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej. Jeden z ważniejszych problemów do załatwienia w tym czasie była sprawa uregulowanie stosunków narodowościowych na pograniczu polskim i radzieckim. W tym celu 9 września 1944 r. doszło do podpisania Układu dotyczącego ewakuacji Polaków z USSR i Ukraińców z Polski. Został on zawarty pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad [1]. W dniu jego zawarcia został on również ratyfikowany na posiedzeniu Krajowej Rady Narodowej odbytym w Lublinie[24]. Podpisy pod dokumentem złożyli: w imieniu PKWN – Edward Osóbka-Morawski, przewodniczący Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego a Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką reprezentował Nikita S. Chru-

szczow, przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych USSR.

Artykuł I wspomnianego dokumentu postawił w bardzo trudnej sytuacji wiele rodzin ukraińskich, które nie chciały opuścić terenów Polski. Stanowił on bowiem, że po podpisaniu Układu nastąpi ewakuacja wszystkich Ukraińców, Białorusinów, Rosjan i Rusinów, zamieszkujących tereny województw lubelskiego i rzeszowskiego, w tym między innymi Ukraińców z powiatu chełmskiego. Ten sam artykuł, w tym samym zdaniu mówił o tych, „którzy zechcą przesiedlić się z terytorium Polski na Ukrainę” i co do których będzie wyrażona zgoda Rządu Ukraińskiej SRR i Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Zapisano też, że „ewakuacja jest dowolna i dlatego przymus nie może być stosowany ani bezpośrednio, ani pośrednio, a chęć ewakuacji może być wyrażona zarówno ustnie, jak i pisemnie”. Pierwsze więc zdanie podpisanego Układu i następnie, z punktu widzenia prawa dają wolną rękę w jego interpretacji od chęci wyjazdu deklarowanej w różnych formach, aż do nakazu czyli obowiązkowej repatriacji. Takie możliwości stwarzała zwłaszcza ustna forma wyrażania chęci wyjazdu z Polski, bez obowiązku składania oświadczeń. Osoby takie były wpisywane na listy wyjeżdżających. O ewentualnym skreśleniu z takiego zestawienia, nawet na wniosek zainteresowanego, władze podejmowały decyzje sporadyczne.

Kwerenda archiwalna dostarczyła też argumentów, że administracja województwa lubelskiego wiedziała o planowanej akcji przesiedleńczej jeszcze przed oficjalnym podpisaniem Układu. Świadczy o tym pismo z 8 września 1944 r., skierowane do powiatowych i gminnych rad narodowych województwa lubelskiego. Podpułkownik K. Sidor, przewodniczący Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie napisał w nim między innymi: „Ponieważ w najbliższym czasie na podstawie umowy między Polską a Republiką Ukraińską, ludność ukraińska na zasadach dobro-wolności będzie przesiedlana z Polski na tereny Ukrainy Radzieckiej, a ludność polska zamieszkała na terenach Ukrainy Radzieckiej na teren Polski, należy w interesie ułożenia dobrych stosunków sąsiedzkich oraz zapewnienia na zasadach wzajemności ludności na Ukrainie jak najlepszych warunków ewakuacji nie robić nic co mogłoby popsuć te stosunki wzajemne a w szczególności: 1/ nie spieszyć się z przejmowaniem kościołów, gdyż i tak w najbliższym czasie przejdą one w posiadanie Kościoła katolickiego; 2/ lojalnie ustosunkować się do ludności ukraińskiej i do czasu dokonania ewakuacji uprawniać do korzystania z własnego szkolnictwa”[12].

Podpułkownik dodał jednocześnie, że „wszelkie wykroczenia z tytułu przesiedleń narodowych jako nie tylko sprzeczne z duchem Manifestu (Lipcowego przyp. AW), ale i szkodliwe dla państwa Polskiego będą ścigane z całą surowością prawa”[12].

Jest w tym dokumencie po raz kolejny wspomniane, że wyjazdy miały być dobrowolne. Nie

wykluczam takiej ewentualności. Nie wykluczam też, że część Ukraińców opuściła Polskę z własnej i nieprzymuszonej woli. Znam natomiast fakty powrotów przesiedlonych z Polski do ZSRR i ich starania o zalegalizowanie pobytu w miejscu poprzedniego zamieszkania.

Dokonując analizy wiele dokumentów archiwalnych dotyczących tej tematyki, odnalazłem zarówno decyzje nakazujące opuszczenia Polski, jak i orzeczenia o zgodzie na dalszy pobyt zainteresowanych Ukraińców w granicach powojennej Rzeczypospolitej. Należy także zwrócić uwagę, że obie umawiające się strony zgodziły się, że powyższa akcja przesiedleńcza określona zostanie jako ewakuacja.

Jest bezspornym, że przesiedlenia Polaków z Wołynia i Ukraińców ze wschodnich terenów Polski po 1944 r. były dokonywane pod przymusem, a rządy USRR i RP uważały te mniejszości za wrogię, a tym samym niepożądane na swoich terytoriach.

Na podkreślenie zasługuje również fakt, że w okresie, gdy trwała jeszcze wojna, wszelkie decyzje, również polityczne przedstawiciele PKWN podejmowali po uzgodnieniach lub pod dyktando wschodniego sąsiada. Na potwierdzenie tej tezy przywołuję tajną instrukcję wykonawczą, przekazaną rządowi polskiemu 22 września 1944 przez przedstawiciela ZSRR przy PKWN – gen. Nikołaja Bułganina [17, 45-59]. Dokument ten składa się z 60 punktów, podzielony na VIII rozdziałów: 1/ O porządku przesiedlenia i rozdziale ziemi; 2/ O trybie spisania zaległości w dostawach kontyngentów, opłat ubezpieczeniowych i podatków; 3/ O trybie zdawania i przyjmowania produktów rolnych od ewakuowanych gospodarstw; 4/ O porządku i wysokości wydawania zapomóg; 5/ O trybie wywozu mienia przez przesiedlonych; 6/ O trybie sporządzania opisu mienia pozostawionego przez przesiedlonych; 7/ O organizacji przesiedlenia; 8/ Pełnomocnicy i przedstawiciele [17, 45-59].

Dokument określa daty skrajne przesiedlenia, które miały się rozpocząć od 15 października 1944 r. i zakończyć się 1 lutego 1945 r. [18, 45-59].

Instrukcja zapewniała też, gwarantowano że rolnicy wyjeżdżający do USRR oprócz wielu zachęt otrzymają ziemię. Udający się do obwodu drohobyckiego mieli mieć zagwarantowane do 7 ha gruntów. W obwodzie lwowskim wielkość otrzymanej ziemi miała być taka sama. W obwodzie stanisławowskim również na każdą rodzinę 7 ha pola. Identyczną powierzchnię gruntów mieli otrzymać udający się do obwodu tarnopolskiego. Do 10 ha ziemi gwarantowano tym, którzy zdecydują się na osiedlenie w obwodach: wołyńskim i rówieńskim, gdzie obiecywano do 10 ha gruntów [19, 47, 48]. Od podanych wielkości były też wyjątki. Przykładowo potencjalni mieszkańcy rejonu górskiego Zabiego mogli liczyć na działki do 1 ha, a w kilku rejonach obwodu tarnopolskiego np. wiśniowieckim, zbarskim, kateburskim, łanowieckim, nowosielskim, zbarskim,

kateburskim, łanowieckim, nowosielskim, poczajowskim czy szumskim planowana górna granica przydziału wynosiła do 10 ha. Podobnie było w niektórych rejonach obwodu drohobyckiego: sławskiego, Stryjewskiego, ustrzyckiego dolnego i chyrowskiego [20, 47]. Instrukcja podawała również, że przydzielona ziemia to przede wszystkim była własność polskich rolników.

Ważnym rozstrzygnięciem prawnym związanym z przesiedleniami było powołanie administracji niezbędnej do przeprowadzenia w/w akcji. Tworzyli ją Pełnomocnicy Rządu RP i USRR, z siedzibą w Lublinie (na terenie Ukrainy w Łucku), którzy poprzez swoje struktury terenowe mieli zapewnić przesiedlanym transport, konwój, zaopatrzenie na czas podróży, ustalenie miejsc postoju podczas jazdy itp. Po stronie polskiej, w tzw. terenie urzędowali rejonowi pełnomocnicy. Strona ukraińska miała swoje przedstawicielstwa we Włodawie, Chełmie, Hrubieszowie, Tomaszowie, Lubaczowie, Jarosławiu, Przemyślu, Lesku, Zamościu, Krasnymstawie i Biłgoraju. Wskazano także ich siedziby po stronie USRR. Były to: Mała Włodawka, Byczków, Przewóz, Uściług, Sokal, Parchacz, Rawa Ruska, Krakowiec, Medyka, Wackowie, Laskowice i Ustianowa [9].

Rejonowi Pełnomocnicy Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Polskiej z Ukraińskiej SRR pracowali w: Brodach, Chodorowie, Czortkowie, Drohobyczu, Dubnie, Kamionce Bugskiej, Kowlu, Krzemieńcu, Lwowie, Łucku, Rawie Ruskiej, Równem, Samborze, Stanisławowie, Stryju, Tarnopolu, Włodzimierzu Wołyńskim i Złoczowie [9].

W styczniu 1945 r. opublikowana została instrukcja uzupełniająca do Układu z 9 września 1944 r., w którym (pkt 5) zapisano, że „wszystkie sprawy związane z repatriacją podlegają Państwowemu Urzędowi Repatriacyjnemu (PUR) w Lublinie, mieszczącemu się przy ulicy Ogrodowej nr 12 [21, 73]. Ważną informacją było podanie do publicznej wiadomości możliwości otrzymywania wiz do ZSRR Polakom, którzy chcieliby uregulować na Ukrainie likwidację pozostawionego mienia lub w sprawach rodzinnych. Przedstawicielstwo ZSRR mieściło się wówczas przy Polskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego w Lublinie, ul. Wieniawskiego 12 [22, 74].

W punkcie 25, rozdziału C zapisano, w jaki sposób należy rozdysponować plony rolników od ewakuowanej ludności ukraińskiej. Z treści wynika, że miała je przejmować Armia Czerwona, Wojsko Polskie i lokalne władze administracji ogólnej.

Na podstawie omawianego Układu z września 1944 r., Ukraińcy mieli opuścić Polskę, a Polacy USRR. Jest faktem, że Ukraińcy – czemu trudno się dziwić – nie chcieli wyjeżdżać dobrowolnie.

W związku z miernymi wynikami przesiedleniowymi w niektórych powiatach w latach 1944 - 1945, władze polskie postanowiły między innymi: ludność ukraińską wyłączyć z reformy rolnej PKWN, zlikwidowano szkolnictwo ukraińskie, odmówiono uznania Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej, a działalność Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego znacznie ograniczono.

Pomimo tych niedogodności Ukraińcy niezbyt chętnie decydowali się na wyjazd. Do połowy 1945 (do kiedy to stosowano zasadę dobrowolności) wyjechało około 80 tysięcy osób.

W związku ze słabym odzewem władze zdecydowały się na rozmowy. 24 lipca 1945 zorganizowano spotkanie przedstawicieli rządu polskiego z kilkunastoma przedstawicielami ludności ukraińskiej (J. Konstantynowicz, M. Korolko, P. Dudka, W. Wojtowicz, J. Czolij, I. Wizeruk, A. Nazarewicz, J. Maślak i inni) [10] powołanymi osobiście przez premiera Edwarda Osóbkę-Morawskiego.

Delegaci ukraińscy oświadczyli, że: „nie zamierzają opuszczać ziem zamieszkiwanych od wieków; są obywatelami polskimi i oczekują traktowania zgodnego z Konstytucją RP; domagają się równości w dostępie do reformy rolnej; domagają się swobód religijnych; domagają się otwarcia szkół z ukraińskim językiem nauczania; domagają się zezwolenia na reaktywację ukraińskiego ruchu spółdzielczego; proszą o zgodę na założenie ukraińskiej partii demokratycznej; proszą o amnestię dla „przestępców politycznych”[25].

Tymczasem w 1945 r. została zawarta umowa pomiędzy Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Związku Socjalistycznych Republik radzieckich o prawie zmiany obywatelstwa radzieckiego osób narodowości polskiej i żydowskiej, mieszkającej w ZSRR i o ich ewakuacji do Polski i o prawie zmiany obywatelstwa polskiego osób narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej zamieszkujących na terytorium Polski i o ich ewakuacji do ZSRR [2].

Wiele kontrowersji budzi liczba przesiedlonych Ukraińców. By ewentualnie – przynajmniej częściowo

wyjaśnić ten temat, w oparciu o dane prezentuję stosowne dane.

Tabelę nr 1

Ilość Ukraińców zadeklarowanych na wyjazd do ZSRR, a ilość przesiedlonych według stanu na dzień 1 stycznia 1946 r.

L. P.	Rejonowe Przedstawicielstwo	Stan ludności ukraińskiej i innej objętej umową o ewakuacji na dzień 1 X 1944 r.		Ilość zgłoszonych do ewakuacji		Ewakuowano		% ewakuowanych
		Rodzin	Osób	Rodzin	Osób	Rodzin	Osób	
Lubelskie								
1.	Biłgoraj	4.818	18.005	4.677	17.915	4.277	16.523	88,8
2.	Chełm	9.414	34.840	8.965	33.965	8.965	33.195	95,2
3.	Hrubieszów	18.934	71.098	11.505	40.403	10.600	37.173	56,0
4.	Krasnystaw	1.072	3.315	953	2.932	877	2.715	81,8
5.	Tomaszów L.	10.360	41.441	7.201	25.347	7.173	25.293	69,2
6.	Włodawa	5.418	19.581	4.288	14.684	3.177	10.918	58,6
7.	Zamość	1.648	5.845	1.648	5.845	1.543	5.480	93,3
Razem		51.664	194.125	39.237	140.321	36.612	131.261	70,9
Rzeszowskie								
1.	Gorlice	4.006	18.120	3.297	16.295	3.070	13.676	76,5
2.	Jarosław	14.495	58.649	6.036	23.681	6.029	23.649	41,6
3.	Jasło	1.997	8.259	1.779	7.254	1.774	7.241	88,8
4.	Lesko	11.407	45.628	1.082	4.222	826	3.421	7,6
5.	Lubaczów	11.857	53.207	6.802	28.736	6.498	27.603	54,8
6.	Przemyśl	17.929	69.595	15.478	52.333	15.646	52.769	87,3
7.	Sanok	18.522	70.461	7.299	31.607	7.022	30.572	37,9
Razem		80.213	323.919	41.773	164.128	40.901	158.931	51,0
Krakowskie								
1.	Nowy Sącz	5.032	24.217	4.482	19.812	4.482	19.812	88,3
Inne								
1.	Inne	513	1.615	513	1.615	503	1.487	98,1
Ogółem		137.432	543.876	86.005	325.876	82.498	311.491	60,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV – 22, k – 25.

Z powyższego zestawienia wynika, że 137.432 rodziny ukraińskie były objęte przesiedleniem. Liczyły one 543.876 osób. Do ewakuacji zgłosiło się 86.005 rodzin z 325.876 osobami, z tego ewakuowano 82.498 rodzin liczących ogółem 311.491 osób. Łącznie według stanu na 1 stycznia 1946 r. ewakuowano tylko 60% rodzin i osób przewidzianych do wyjazdu do ZSRR.

W zaistniałej sytuacji władze polskie postanowiły użyć do sprawnego przeprowadzenia przesiedlenia wojsko. Efekty działania żołnierzy w tym zakresie były wymiary. Do 1 lipca 1946 r. z powiatu Tomaszów Lubelski ewakuowano 11 167 osób (2931 rodzin), z powiatu hrubieszowskiego – 30 017 osób (7615 rodzin), z powiatu włodawskiego 13 797 osób (4052 rodziny). W pozostałych powiatach wojsko nie brało udziału w w/w akcjach.

Warto zauważyć, że dużym problemem dla władz polskich byli żołnierze Armii Czerwonej oraz – co

prawda nielicznie – Wojska Polskiego, którzy wracając do cywila na ojcowizny spotykali się z osadnikami obejmującymi dawne gospodarstwa ich rodziców na mocy decyzji władz polskich. Część z nich opuszczała kraj udając się do ZSRR, a część wyrażała wolę pozostania w RP. Przykładowo jeszcze w grudniu 1945 r. część Ukraińców z gmin: Uhnin i Targoszyn, próbowała wyjednać u starosty powiatowego w Tomaszowie zgodę na pozostanie w Polsce, wskazując jednocześnie na nadużycia dokonywane przez wojsko w trakcie przesiedlenia [27, 68, 69]. Byli czerwonoarmiejcy udali się nawet do wicewojewody, ale ich prośby zostały załatwione odmownie.

Omawiając ten okres trzeba zauważyć problemy z jakimi borykała się ówczesna władza, a konkretnie Rejonowi Pełnomocnicy Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności. Mam tu na myśli przede wszystkim brak dostatecznej ilości podwozów konnych, wagonów kolejowych itp. oddanych do ich dyspozycji. Przykładowo można tu wymienić decyzję Pełnomocnika Ukraińskiego do spraw Przesiedleń w Tomaszowie Lubelskim, który chcąc skrócić czas oczekiwania rodzinom ukraińskim na odjazd do USRR, wynoszący nawet do 12 dni, nakazał, by do jednego wagonu ładowano od 6 do 7 rodzi, gdy zwyczajowo umieszczano tam 2-3 rodziny [28, 71].

Inny problem pojawił się w roku kolejny 1947, kiedy to zauważono, że do byłych swoich posiadłości w Polsce wracali uprzednio przesiedleni Ukraińcy.

Może o tym świadczyć między innymi pismo Przedstawiciela Głównego Rządu R.P do Spraw Ewakuacji nr 96/47 z dnia 4 lutego 1947 r. skierowane do Starosty Powiatowego w Chełmie: „Ze wsi Brzeźno, gm. Świerże, pow. Chełm 28 mieszkańców zwróciło się do tut. Urzędu z prośbą o anulowanie opisów mienia, które rzekomo zostało sporządzone pod przymusem. W sprawie tych obywateli mają się znajdować w Starostwie Chełmskim specjalne pisma Ministerstwa. Ponieważ wyłącznie na podstawie podań trudno jest zorientować się o rzeczywistym stanie rzeczy, a zachodzi możliwość, że obywatele ci wyjechali do USRR, a następnie powrócili nielegalnie – proszę o dokładne naświetlenie sprawy tych ludzi, których gospodarstwa zostały przekazane na rzecz Skarbu Państwa, a oni sami pozostali w Polsce” [14].

Nie wykluczone, że w/w pismo było następstwem podania skierowanego przez Polaków – emigrantów zza Bugu, którzy mimo przydziału gospodarstw nie mogli się na nich osiedlić: 27 stycznia 1947 grupa repatriantów polskich zza Bugu skierowała pismo do wojewody lubelskiego z prośbą o wyjaśnienie ich statusu: „Do Obywatela Wojewody w Lublinie. Repatrianci zza Bugu, zam. we wsi Brzeźno gm. Świerże pow. chełmskiego. „Podanie. My, niżej podpisani mieszkańcy wsi Brzeźno gm. Świerże pow. chełmskiego zwracamy się uprzejmie do Obywatela Starosty w Lublinie z prośbą o wyjaśnienie nam w sprawie wyjazdu Ukraińców, którzy są zapodani na wyjazd do Związku

Radzieckiego. Gdyż my jako repatrianci zza Bugu przyjechaliśmy do Polski w 1945 r. i zostaliśmy skierowani przez PUR do wsi Brzeźno pow. chełmskiego, gdzie zostały nam przydzielone gospodarstwa, na których do tej pory mieszkają Ukraińcy. A my tułamy się po cudzych kątach i nie mamy żadnego środka do życia, gdyż inwentarz który posiadali, musieliśmy wysprzedać na wyżywienie rodziny. A nasze starostwo w Chełmie obiecuje nam, że Ukraińcy muszą wyjechać. Ale do tej pory, choć dostali trzy razy upomnienia, siedzą na miejscu. Toteż proszę Obywatela Wojewodę o wyjaśnienie nam, czy mamy czekać na poukraińskie gospodarki i na wyjazd Ukraińców, czy też nie. Brzeźno, dnia 27 I 1947 r. [15].

O niechęci związanej z wyjazdem Ukraińców z Polski świadczy też fakt, że w wielu rejestrach ludności ukraińskiej, sporządzonych w związku z organizacją transportów za Bug, już w trakcie sprawdzania transportów ze stroną Sowiecką [26] stwierdzano wiele braków osób, które miały opuścić Polskę. Przykładowo w wykazach z Turki, gmina Turka, powiat chełmski strona polska stwierdziła brak 2 rodzin (pozycja na liście: 91 i 92), a strona sowiecka nie potwierdziła wyjazdu 16 rodzin. Powyższy fakt został odnotowany przez obie strony 7 lipca 1945 r. [13]. Tylko w tej gminie podobnych przypadków było znacznie więcej [13].

Do 15 sierpnia 1945 r., według danych głównego przedstawiciela rządu RP do spraw ewakuacji J. Bednarza (moim zdaniem można je traktować jedynie orientacyjnie) z województwa lubelskiego wyjechało 66,4% osób podlegających akcji, z rzeszowskiego - 28%, a z krakowskiego 55,6%. W niektórych powiatach zamieszkałych przez Łemków odsetek ten przedstawiał się następująco: powiat gorlicki – 70,%, jasielski – 91,2%, sanocki – 27% i nowosądecki – 55,6% [8].

Prof. Jurij Makar w monumentalnym dziele zatytułowanym „Od deportacji do deportacji”, akcję przesiedleńczą Ukraińców z Polski podzielił na IV okresy nazywając je jako: 1/ prawie dobrowolny wyjazd; 2/ przekonać Ukraińców aby wyjechali; 3/ zapomnieć o dobrowolności przesiedlenia oraz 4/ czyszczenie wymiany ludności, a w podpunkcie używając nazwy „za wszelką cenę wysiedlić resztę Ukraińców” [16, 20, 21].

Autor artykułu podziela powyższy podział, uznając, że ma on pokrycie w faktach zarówno w postaci dokumentów archiwalnych, jak również w bogatej literaturze przedmiotu.

6 maja 1947 rządy Rzeczypospolitej Polskiej i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej wydały wspólny komunikat o zakończeniu przesiedlenia obywateli polskich z terytorium USRR do Polski i ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR o oraz o podpisaniu dwu aktów: „o zakończeniu ewakuacji ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR podpisany przez głównego pełnomocnika Rządu

Ukraińskiej SRR do spraw ewakuacji i głównego przedstawiciela Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Lublinie” [23, 349, 350].

Kończył się więc trwający prawie trzy lata okres przesiedleń z Polski na Ukrainę i odwrotnie. Pomimo tego strona sowiecka planowała dalsze przesiedlenia. 19 stycznia 1949 r. w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP w Warszawie odbyła się rozmowa ministra Modzelewskiego z ambasadorem ZSRR w Polsce Lebediewem, który poinformował, że „Ukraińska Republika wystąpiła w Moskwie z propozycją zawarcia umowy repatriacyjnej z Polska w sprawie przesiedlenia Ukraińców znajdujących się w Polsce w sprawie przesiedlenia Ukraińców, znajdujących się w Polsce - na Ukrainę. Rząd Radziecki zgodził się z tą propozycją i zwraca się do nas (notatkę sporządził minister przy. AW) po odpowiedź. Strona ukraińska jest gotowa już do podjęcia rokowań” [4]. Ważna jest przy tym odpowiedź polskiego ministra i jej aprobata ze strony ambasadora ZSRR. Chodzi o następujące stwierdzenia: „1/ W swoim czasie zakomunikowano nam w Moskwie autorytatywna odpowiedź, iż wszystkie sprawy repatriacyjne zostały zakończone i że kontynuowanie nie ma sensu; 2/ Gdyby zawarto ewentualnie umowę, to musi być ona dwustronna tj. zapewniająca Polakom, którzy by sobie tego życzyli, powrót ze Związku (Radzieckiego przyp. AW) do Polski; 3/ Oczywiście tego rodzaju umowa spowodowałaby duży ruch i duży szum” [4]. Ambasador Lebediew zgodził się z moimi wywodami (dodając, że jest to oczywiście tylko jego osobiste zdanie).

Pozostawał do rozwiązania jeszcze jeden problem, dotyczący wracających z wojska rezerwistów. 17 lutego 1949 r. Generalny Pełnomocnik Rządu do spraw Repatriacji informował, że po wygaśnięciu umów z 1944 r. i 1945 r. w sprawie repatriacji, na terytorium Polski przebywało wiele osób, które z różnych względów nie skorzystały z prawa wyjazdu do ZSRR. W omawianym dokumencie jest adnotacja, że w stosunku do osób, których pobyt w RP spowodowany był warunkami wojennymi w 1947 i 1948 r. przeprowadzona została przymusowa repatriacja, która do końca 1948 r. objęła 4986 osób, w tym z województw: białostockiego – 179 osób, z bydgoskiego – 135 osób, z gdańskiego – 384 osoby, z katowickiego – 166 osób, z kieleckiego – 28 osób, z krakowskiego – 1072 osoby, z lubelskiego – 40 osób, z łódzkiego – 178 osób, z olsztyńskiego – 365 osób, z poznańskiego – 203 osoby, z rzeszowskiego – 22 osoby, ze szczecińskiego 1049 osób, z warszawskiego – 1076 osób oraz z wrocławskiego – 89 osób [3].

Tymczasem „Ukraińska Prawda” podała, że w 2011 r., że „Ukraińcy, przesiedleni w latach 1944-1946 z Chełmszczyzny, Podlasia i innych etnicznych terytoriów, które teraz znajdują się w Polsce, domagają się przyznania im statusu narodu deportowanego, odszkodowania za straty moralne i materialne, jak

również rozwiązania kwestii dotyczących pogrzebu ofiar represji politycznych na terytorium Polski i uproszczenia zasad przekraczania granicy dla tej kategorii obywateli. (...) Jak oświadczył prezes Kongresu Aleksander Borowik, nadszedł czas aktywnej walki o prawa deportowanych i o zadośćuczynienie moralne i materialne odszkodowania, o przywrócenie historycznej prawdy i sprawiedliwości. W tym celu, według jego słów, należy stworzyć partię, rejestrując jej pierwsze podstawowe ośrodki w nie mniej niż trzynastu obwodach Ukrainy. (...) W umowie akcja ta została zakwalifikowana jako dobrowolna ewakuacja ludności, a przesiedleńcom w nowym miejscu na radzieckiej Ukrainie obiecano kompensację w ziemi rolniczej - nie mniej niż 15 hektarów na rodzinę. Ale w rzeczywistości ludziom odebrano w kolchozach większość tego mienia i bydła, które zdążyli zabrać ze sobą. Według dokumentów archiwalnych, ukraińscy przesiedleńcy pozostawili w Polsce 102 000 gospodarstw, 461 tysięcy hektarów gruntów ornych, porzucili prawie 90 000 budynków mieszkalnych i 160 000 budynków gospodarczych, szacunkowej wartości 615,8 milionów zł. Pozostawili 165 700 hektarów ziemi zasianych upraw zbożowych i zdali na potrzeby Armii Czerwonej mienie i produkty o wartości ponad 17 mln zł.” [29].

Warto w tym miejscu przywołać źródła archiwalne dotyczące wyceny i rozliczeń mienia pozostawionego przez ludność radziecką, która opuściła Polskę oraz ludność polską, która opuściła ZSRR. Wiele dokumentów dostarcza różnej wiedzy. Spośród nich wybrałem dwa. Pierwszy dokonuje analizy, która ujawniła następujące dane: 1/ ludność radziecka pozostawiła: domów mieszkalnych 92.139 o kubaturze 16.616.321; budynków gospodarczych 166.024 o kubaturze 19.971.221; 2/ ludność polska pozostawiła (bez litewskich aktów jednostronnych) domów mieszkalnych 120.884 o kubaturze 21.014.486; budynków gospodarczych 201.660 o kubaturze 22.389.143. c/ ludność polska pozostawiła więcej domów mieszkalnych 28.745 o kubaturze 4.398.165; budynków gospodarczych 35.636 o kubaturze 2.417.922 [5]. Kolejne zestawienie – bardziej szczegółowe podaje, że ludność polska pozostawiła więcej budynków miejskich mieszkalnych o 25.500 o kubaturze 5.941.663 m³; budynków miejskich gospodarczych o 33.110 o kubaturze 2.279.618 m³; budynków murowanych mieszkalnych o 16.352 o kubaturze 4.122.055 m³; budynków murowanych gospodarczych o 14.449 o kubaturze 1.460.174 m³; budynków mieszkalnych drewnianych i glinianych krytych słomą o 1.136 o kubaturze mniejszej niż wyjeżdżający do ZSRR o 3.320.350 m³; budynków gospodarczych drewnianych i glinianych krytych słomą o 31.658 o kubaturze 1.661.722 m³ [6].

W kolejnym dokumencie znajduje się następująca konkluzja: „mienie pozostawione przez ludność ukraińską nie powoduje nadwyżki ilości tego mienia w

stosunku do mienia pozostawionego przez ludność polska w USRR [7].

Są też zapisy o anulowaniu wzajemnych ewentualnych roszczeń związanych z przesiedleniami ludności i pozostawionym przez nich mieniem ruchomym i nieruchomym.

Sprawa wyjazdów z rodzinnych stron zarówno Ukraińców z Polski, jak i Polaków z Ukrainy budzi wiele kontrowersji. Dotyczy to zarówno osób zajmujących się wspomnianą tematyką naukowo, jak również tych, którzy wyjechać musieli. Potwierdzają to zarówno konferencje naukowe z udziałem przedstawicieli polskiego i ukraińskiego świata nauki, a także rozmowy z osobami, które kiedyś mieszkały w Polsce lub na Ukrainie. Należy dodać również i to, że problematyka ta dzieli również – przynajmniej niektórych – polityków obu państw.

Wnioski i perspektywy następnych badań. Przeprowadzona kilkakrotnie akcja przesiedlania Ukraińców z Polski do USRR była – przynajmniej w części chybiona. Według danych archiwalnych na dzień 1 stycznia 1946 r. przesiedlonych zostało tylko 60 % osób i rodzin przewidzianych do ewakuacji. Dalszym etapem badań będzie opracowanie szczegółowych danych statystycznych i faktograficznych dla jednego z przygranicznych polskich powiatów.

Literatura i objaśnienia:

1. Archiwum Akt Nowych (AAN), Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium U.S.S.R. i ludności ukraińskiej z terytorium Polski, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 245/IV-22, k – 99. Układ zawarty 9 września 1944 r. ten nie został ogłoszony w Dzienniku Ustaw, ani w Monitorze Polskim, ale o jego ważności świadczy wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 20 maja 2003 r. Nr II SAB 419/02. Dokument podpisali: Edward Osóbka-Morawski i Nikita S. Chruszczow.

2. AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV – 22, k – 138.

3. AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV – 22, k – 50.

4. AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV – 22, k – 52.

5. AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV – 22, k – 68.

6. AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV – 22, k – 69.

7. AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV – 22, k – 71.

8. AAN, GPRd/sELU, sygn. 397/164. Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej i innej do USRR, stan na dzień 15 sierpnia 1945 r.

9. AAN, Kołodziej E., Informator o zasobie archiwalnym, stan na 31 marca 2005 r., Warszawa 2005.

10. AAN, Protokół konferencji w Ministerstwie Administracji Publicznej z udziałem delegatów lud-

ności ukraińskiej, VI Oddział, KC PPR, 295/VII-158,k. 1-7

11. Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Chełmie (APLOCh), Akta gminy Rejowiec, sygn. 357, bp.

12. APLOCh, Akta gminy Rejowiec, sygn. 357, bp.

13. APLOCh, Akta gminy Turka, sygn. 359.

14. APLOCh, Akta Starostwa Powiatowego w Chełmie, sygn. 112.

15. Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego, sygn. 76, k. 3 - 4.

16. Makar J., Hornyj M., Makar W., Saluk A., Od deportacji do deportacji, Wydawniczy Dom „Burek”, Czerniowce 2011, s. 20, 21.

17. Misiło E., Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, t. 1, Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, Warszawa 1996, s. 45-59.

18. Misiło E., Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, t. 1, Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, Warszawa 1996, s. 45-59, artykuł VII, pkt 33.

19. Misiło E., Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, t. 1, Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, Warszawa 1996, s. 47, 48, art. 5.

20. Misiło E., Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, t. 1, Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, Warszawa 1996, s. 47.

21. Misiło E., Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, t. 1, Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, Warszawa 1996, s. 73.

22. Misiło E., Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, t. 1, Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, Warszawa 1996, s. 74.

23. Misiło E., Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, t. 1, Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, Warszawa 1996, s. 349, 350.

24. Orzeczenia Najwyższego Sądu Administracyjnego z 20 maja 2003 r. Nr II SAB 419/02.

25. Por. Wysiedlenie Ukraińców z RP do ZSRR 1944-1946 [w:] <http://chomikuj.pl/konpolros/> Dokumenty/E-book/Wysiedlenie+Ukrai*c5*84c*c3*b3w+z+RP+do+ZSRR+1944,1618854782.docx data odczytu (26 V 2013).

26. Takiego nazewnictwa używano w dokumentach wyjazdowych sporządzonych przez Rejonowego Przedstawiciela Rządu RP do Spraw Ewakuacji w Chełmie.

27. Wysocki J., Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944-1989, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2011, s. 68, 69.

28. Wysocki J., Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944-1989, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2011, s. 71.

УДК: 353 (438)

SAMORZĄD TERYTORIALNY W POLSCE – ISTOTA, DUALIZM ADMINISTRACJI, EUROPEJSKA KARTA SAMORZĄDU LOKALNEGO

Paweł Dziekański, Antonii Olak. Local Selfgovernment in Poland – Content. Administrative Dialism, European Paradigm of Local Selfgovernment. The decade of the nineties creates a new face regions. One of the characteristics of the twentieth and twenty-first century is the important role of regions as actors act not only on a national but also regional. Local self-government is a complex institution. Are formed him the law states. It is the dynamic nature of the institution. The commune is the basic unit of territorial division of the country. It has a new administrative structure leading constitutionally justified position in relation to other territorial units. Local government carry out its functions constituting (decision-making) and at the same time control and coordination in relation to the processes of spatial gminas, poviats or province.

Key words: self-government, self-reliance, self-object, entity-object, gminas, duality of power.

Павел Дзеканский, Антоний Олак. Местное самоврядування в Польщі – зміст. адміністративний дуалізм, європейське визначення місцевого самоуправління. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. створили нові можливості розвитку регіонів. Однією з особливостей цього періоду є важлива роль регіонів як акторів, які діють не тільки на національному, але й на регіональному рівнях. Місцеве самоврядування являє собою складний інститут. В ньому формуються також державні закони. Комуна є основною одиницею територіального поділу країни. Вона має нову адміністративну структуру, провідну конституційну правову позицію по відношенню до інших територіальних одиниць. Місцеве самоврядування виконує свої функції, складові (прийняття рішень) і в той же час контроль і координацію щодо процесів просторових гмін, повітів чи провінцій.

Ключові слова: самоврядування, самостійність, самосуб'єктність, гміни, подвійність влади.

Павел Дзеканский, Антоний Олак. Местное самоуправление в Польше – содержание. административный дуализм, европейское определение местного самоуправления. Конец ХХ – начало ХХІ в. создали новые возможности развития регионов. Одной из особенностей этого периода есть важная роль регионов как актеров, которые действуют не только на национальном, но и на региональном уровнях. Местное самоуправление являет собой сложный институт. В нем формируются также государственные законы. Коммуна является

29. Депортовані з Польщі українці створюють партію і вимагають компенсації [w:] <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/05/23/39503/> data odczytu (27 V 2013).

© **Paweł Dziekański, Antonii Olak (m.Ostrowiec Świętokrzyski)**

основной единицей территориального разделения страны. Она имеет новую административную структуру, ведущую конституционную правовую позицию по отношению к другим территориальным единицам. Местное самоуправление выполняет свои функции, составляющие (принятие решений) и в то же время контроль и координацию относительно процессов пространственных гмин, уездов или провинций.

Ключевые слова: самоуправление, самостоятельность, самосубъектность, гмины, двойственность власти.

Istota samorządu terytorialnego

Jedną z cech charakterystycznych XX i XXI wieku jest istotna rola regionów jako podmiotów działania nie tylko w skali krajowej lecz także regionalnej. Regiony są elementem terytorialnym państwa, gospodarki i społeczeństwa w skali krajowej i kontynentalnej, stanowią one miejsce kształtowania się przewagi konkurencyjnej w globalizującej się gospodarce. Region funkcjonując w warunkach postępującej zmienności otoczenia, rosnącej niepewności i ryzyka szuka sposobów, które umożliwiłyby mu trwanie i rozwój na konkurencyjnym rynku oraz osiągnięcie sukcesu. Poszukuje on najlepszych sposobów, technik, metod zarządzania, które przyczyniały by się do wzrostu ich efektywności.

W wyniku reformy wprowadzonej ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie terytorialnym oraz ustawą z dnia 22 marca 1990 r. o terenowych organach rządowej administracji ogólnej w Rzeczypospolitej Polskiej został ukształtowany dualistyczny model ustroju administracji publicznej w terenie. Wyodrębniono dwa pionierzy administracji terenowej: rządowy (zbudowany na zasadzie centralizmu i oparty na zawodowym aparacie urzędniczym) oraz samorządowy (ukształtowany na zasadzie decentralizacji). Gmina, będąca jednocześnie jednostką samorządu terytorialnego, stała się jednostką zasadniczego podziału terytorialnego stopnia podstawowego, województwo natomiast – jednostką zasadniczego podziału terytorialnego dla wykonywania zadań administracji rządowej i nie uzyskało statusu samorządowego. Kolejny etap reform administracji publicznej z 1998 r. (która weszła w życie 1 stycznia 1999 r.) wprowadziła trójstopniową strukturę podziału terytorialnego. Jego konsekwencją było utworzenie samorządu terytorialnego na szczeblu powiatów i województw. Najważniejszym jej celem było uwolnienie rządu od zarządzania sprawami lokalnymi i regional-

nymi, co pozwoliło na wprowadzenie kolejnych reform sektorowych.

Samorząd terytorialny jest instytucją złożoną, tworzoną przez przepisy państw i w związku z tym zróżnicowaną, jest on instytucją dynamicznej natury oraz skupiającą podstawowe konstrukcje teoretyczne, co do istoty których nie zawsze został wypracowany wspólny pogląd (decentralizacja, osobowość prawna, funkcje zlecone itp.)¹. Samorząd w znaczeniu prawnym (korporacyjnym) jest rozumiany jako wykonywanie zadań administracji publicznej w sposób zdecydowany i na własną odpowiedzialność przez odrębną w stosunku do państwa podmiot, które nie są w zakresie wykonywania swoich zadań poddane żadnej ingerencji państwowej. Drugie ujęcie samorządu w znaczeniu politycznym oznacza honorowe uczestnictwo osób fizycznych w wykonywaniu określonych zadań państwowych, chodzi tu zatem o samorządność personalną².

Przedmiotem samorządu terytorialnego jest administracja państwowa. Zadania z zakresu tej administracji wykonywane są przez administrację rządową i samorząd terytorialny. Działalność rządu i samorządu jest w swej materialnej treści jednorodząca i nosi państwowy charakter. Co prawda wraca się do podziału zadań na własne i zlecone, wprowadzając własny zakres działania gminy z przysługującego jej prawa podmiotowego, ale nawet w tym przypadku nie kwestionuje się państwowego charakteru zadań wynikających z tego zakresu działania³.

Podmiot samorządu tworzy społeczność lokalna zamieszkała na danym terenie, zorganizowana w terytorialny związek samorządowy (gminę). Istotnym elementem składającym się na pojęcie podmiotu samorządu jest przyznawana terytorialnym związkom samorządowym przez prawo osobowość prawna. Podmiotowość prawna samorządu to nie tylko sprawa kompetencji administracyjnoprawnych, ale również majątkowych, cywilnoprawnych. Przyznawanie takich kompetencji pociąga za sobą konieczność uzyskania przez samorządswobody dysponowania mieniem we własnym imieniu. Temu celowi ma służyć nadawanie jednostkom samorządu terytorialnego osobowości cywilnoprawnej⁴.

W świetle koncepcji ekonomicznych samorząd terytorialny to usługodawca świadczący usługi publiczne klientom. Centralną postacią w samorządzie terytorialnym jest klient, z myślą o którym należy podnosić jakość usług. Klient to pojęcie szerokie, obejmuje osoby, które bezpośrednio lub pośrednio korzystają z usług świadczonych przez samorząd terytorialny, także osoby, które czerpią korzyści z działań podejmowanych przez samorząd terytorialny, ponoszą straty wskutek działań podejmowanych przez samorząd terytorialny oraz wskutek działań zaniechanych przez samorząd terytorialny, a także osoby nie korzystające z usług świadczonych przez samorząd terytorialny, lecz zainteresowane

świadczonymi usługami z tego powodu, że płacą podatkilokalne⁵.

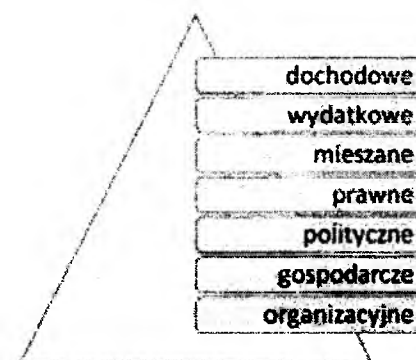
Z definicji samorządu terytorialnego wynika, iż jest on formą przekazywania zadań i środków finansowych na niższe szczeble administracji publicznej. Oznacza to, że samorząd jest formą decentralizacji. O decentralizacji można mówić wtedy, gdy organ lokalny przejmujący kompetencje od administracji rządowej podejmuje swoje decyzje w sposób niezawisły. Decentralizacja jest antonimem pojęcia centralizacja, które oznacza proces skupiania uprawnień do podejmowania decyzji w organach centralnych, przy równoczesnym ograniczaniu w tym zakresie uprawnień organów lokalnych⁶.

Samorząd terytorialny to jedna z wielu instytucji samorządowych, zajmująca istotne miejsce w konstrukcji prawno-ustrojowej każdego państwa. Pod pojęciem samorządu terytorialnego rozumiemy samodzielne i zasadniczo niezależne zawiadywanie przez grupy obywateli swoimi sprawami, zawiadywanie, które polega na wykonywaniu funkcji administracji publicznej⁷. Samorząd terytorialny obejmuje swoim zakresem różne wspólnoty lokalne i różny jest ich zakres zadań oraz kompetencji planistycznych, który wynika z rozwiązań prawnych przyjętych w Polsce. Wyodrębnione związki samorządowe posiadają osobowość prawną i określoną samodzielność finansową. Jednostki te nie są uniezależnione od państwa, ale przypadki wkraczania państwa w sferę działalności samorządów są dokładnie określone. Zgodnie z przyjętymi rozwiązaniami samorządy terytorialne mają możliwość kształtowania własnej, wewnętrznej organizacji, możliwość wyboru organów przedstawicielskich oraz posiadają uprawnienia do stanowienia prawa lokalnego⁸.

Samodzielność organów lokalnych nie może być rozumiana jako autonomia, czyli całkowita niezależność od organów centralnych, wszak samorządowe jednostki są integralną częścią struktur organizacyjnych państwa⁹.

Rysunek 1.

Ujęcie samodzielności jednostki samorządu terytorialnego

Źródło: opracowanie własne.

Z kolei art. 16 ust. 2 mówi: «Samorząd terytorialny uczestniczy w sprawowaniu władzy publicznej. Przysługującą mu w ramach ustaw istotną część zadań publicznych samorząd wykonuje w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność».

Był samorządu jest uzależniony od woli państwa, ale jego istnienie jest dowodem przyjęcia zasad ustroju demokratycznego¹¹. Fakt utworzenia samorządu terytorialnego jest zatem wynikiem woli ustawodawcy. Państwo występuje w stosunku nadrzędności nad samorządem terytorialnym, ponieważ to odpowiednie organy państwowe decydują o istnieniu samorządu terytorialnego i nie może być im obojętne, jak samorząd funkcjonuje w kraju, w którym państwo sprawuje władzę¹².

Dolnicki formułuje następujący katalog cech samorządu terytorialnego:

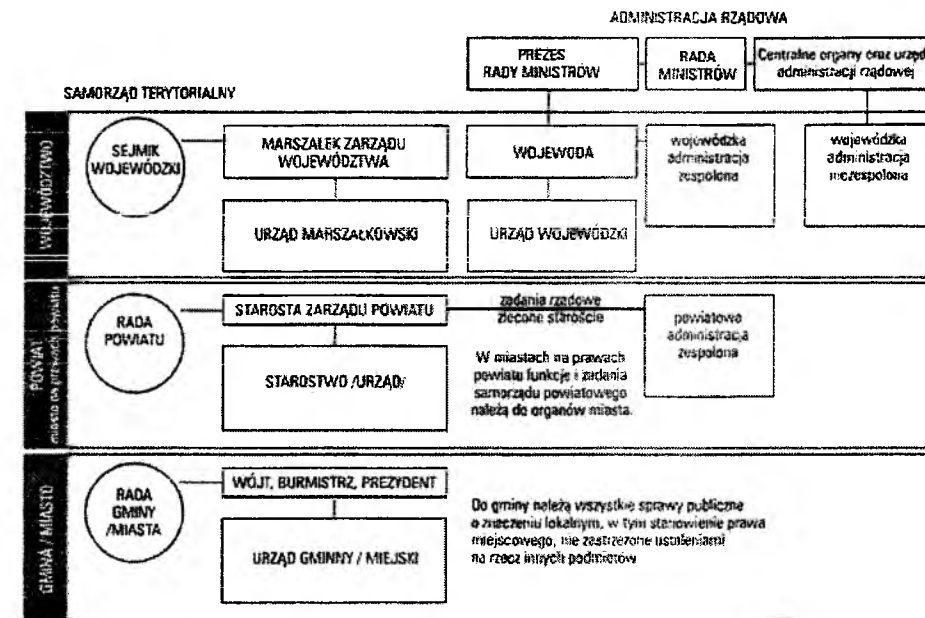
- podmiot samorządu terytorialnego, który tworzy społeczność lokalna zamieszkała na danym terenie, zorganizowana w terytorialny związek samorządowy;
- przedmiot samorządu rozumiany jako obowiązek sprawowania w wyznaczonym zakresie administracji państwowej;
- zadania samorządu polegające na prawie do samodzielnego organizowania swoich spraw i zarządzania nimi;
- nadzór nad samorządem zapewniający, że działania samorządu będą się mieścić w ramach państwowego porządku prawnego¹³.

Zdaniem Z. Leońskiego istotę samorządu wyrażają następujące cechy:

- przepisy prawa powinny zagwarantować określonym grupom społecznym i wyłonionym przez nie organom prawo do zarządzania «swoimi» sprawami;
- uczestnictwo tych grup w sprawowaniu władzy jest obligatoryjne z mocy ustawy;
- grupy te i ich organy realizują zadania należące do administracji publicznej; to zarządzanie odbywa się zgodnie z zasadą samodzielności: wkraczanie w formie nadzoru w działalność samorządu możliwe jest wyłącznie w formach przewidzianych ustawą i nienaruszających samodzielności samorządu¹⁴.

Europejska Karta Samorządu Lokalnego

Europejska Karta Samorządu Lokalnego (EKSL, ang. European Charter of Local Self-government) to

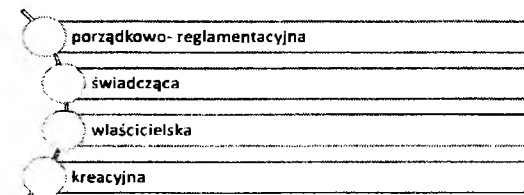

Rysunek 2.

Struktura władzy rządowej i samorządowej w Polsce

Źródło: <http://www.lubelskie.pl/index.php?pid=400>.

Gmina, konstytucyjnie uznana za podstawową jednostkę podziału terytorialnego kraju, posiadała w nowej strukturze administracji uzasadnioną konstytucyjnie pierwszoplanową pozycję w stosunku do innych jednostek podziału terytorialnego – służyło jej domniemanie kompetencji nie zastrzeżonych dla innych jednostek samorządu terytorialnego. Powiat i samorządowe województwo miały wykonywać kompetencje zastrzeżone dla nich w ustawach¹⁰. Pojęcie «gmina», «powiat» czy «województwo» należy rozumieć zawsze dwojako: jako pewien obszar i jako

wspólnotę mieszkańców zamieszkujących ten obszar. Stwierdzają to ustawy o samorządzie terytorialnym.

Rysunek 3.

Funkcje samorządu terytorialnego

Źródło: opracowanie własne.

Podstawę istnienia samorządu terytorialnego stanowi obowiązujące prawo, które określa także zakres spraw przekazanych samorządom oraz środki, jakimi one mogą się posługiwać. Konstytucja RP bardzo wyraźnie formułuje prawa samorządu. Art. 15 ust. 1 stwierdza: «Ustrój terytorialny Rzeczypospolitej Polskiej zapewnia decentralizację władzy publicznej».

jeden z dwóch, obok Światowej Deklaracji Samorządu Terytorialnego, aktów prawnych regulujących status samorządu terytorialnego w skali międzynarodowej.

Istotnym postanowieniem EKSL jest zapis o konieczności zagwarantowania samorządom istnienia w ustawach, a jeśli to możliwe także w konstytucji. Definiując samorząd lokalny Europejska Karta Samorządu Terytorialnego stwierdza, że jest to zdolność władz lokalnych, wybranych demokratycznie przez społeczność lokalną, do kształtowania i zarządzania znaczącą częścią spraw publicznych w interesie społeczności lokalnych. Karta zaznacza, że prawa i obowiązki władz samorządowych powinny być określone ustawami przyjętymi przez parlament, a najlepiej - zapisane w konstytucji¹⁵.

Samorzady mają charakteryzować się samodzielnością w ustalaniu swoich wewnętrznych struktur i zasad działania, co powinno podlegać ochronie sądowej. Karta wprowadza zakaz ograniczania zadań i uprawnień samorządom przez inne władze (wyższego szczebla samorządowego, czy szczebla centralnego). Nadzór nad działaniem jednostek samorządowych ma dotyczyć tylko zgodności z prawem. Kontrola nad celowością działań jest zastrzeżona tylko do zadań zleconych. Karta gwarantuje samorządom posiadanie własnych funduszy. Mogą one pochodzić z podatków lokalnych lub innych opłat wprowadzonych przez władze samorządowe. W myśl postanowień Karty, wszelkie decyzje związane ze zmianami granic jednostek samorządowych muszą być uzgadniane z lokalną społecznością, nie mogą zostać podjęte arbitralnie. Dokument gwarantuje istnienie i wysoką pozycję samorządów¹⁶.

Karta odnosi się do odpowiedzialności obywateli i zasady samorządu lokalnego jako głównych elementów efektywnej demokracji i wymaga ich uznania w prawie krajowym i w "miarę możliwości w Konstytucji" (art. 2). Tym samym wnosi wkład w rozwój idei społeczeństwa obywatelskiego. Karta wpisuje się w proces decentralizacji państwa i precyzuje kompetencje władz lokalnych w zakresie współpracy z jednostkami władz lokalnych innych państw. Podkreśla prawo społeczności lokalnej do zrzeszania się w międzynarodowych związkach i porozumieniach współpracy transgranicznej¹⁷.

Z treści art. 9 Karty wynikają kardynalne zasady dla organizacji finansów samorządu terytorialnego, takie jak: zasada subsydiarności, adekwatności, autonomii podatkowej, zróżnicowania systemów finansowych, solidarności, konsultacji, ograniczonego stosowania dotacji celowych, i zasada dostępu samorządu terytorialnego do narodowego rynku kapitałowego¹⁸. W świetle postanowień art. 9 Karty, zasady finansowe społeczności lokalnej powinny kierować się następującymi regułami:

– wysokość zasobów finansowych społeczności lokalnych powinna być dostosowana do zakresu

uprawnień przyznanych im przez Konstytucję lub przez prawo; przynajmniej część zasobów finansowych społeczności lokalnych powinna pochodzić z opłat i podatków lokalnych, których wysokość społeczności te mają prawo ustalać, w zakresie określonym ustawą;

– systemy finansowe, na jakich bazują zasoby pozostające do dyspozycji społeczności lokalnych, powinny być wystarczająco zróżnicowane i elastyczne, aby mogły w miarę możliwości odpowiadać rzeczywistym zmianom zachodzącym w poziomie kosztów związanych z wykonywaniem uprawnień;

– ochrona społeczności lokalnych, finansowo słabszych, wymaga zastosowania procedur wyrównawczych lub działań równoważących, mających na celu korygowanie skutków nierównego podziału potencjalnych źródeł dochodów, a także wydatków, jakie te społeczności ponoszą. Procedury lub działania tego typu nie powinny ograniczać swobody podejmowania decyzji przez społeczności lokalne w zakresie ich uprawnień własnych;

– społeczności lokalne powinny konsultować, w odpowiednim trybie, formy przyznania im zasobów, pochodzących z redystrybucji dochodów;

– jeśli jest to możliwe, subwencje przyznane społecznościom lokalnym nie powinny być przeznaczane na finansowanie specyficznych projektów. Przyznanie subwencji nie może zagrażać podstawowej wolności społeczności lokalnej do swobodnego prowadzenia własnej polityki w zakresie przyznanych jej uprawnień;

– na potrzeby finansowania nakładów inwestycyjnych społeczności lokalne powinny mieć dostęp do krajowego rynku kapitałowego, w granicach określonych prawem¹⁹.

¹ Z. Niewiadomski, *Samorząd terytorialny w warunkach współczesnego państwa kapitalistycznego (na przykładzie: Francji, Republiki Federalnej Niemiec Szwajcarii)*, Warszawa 1989, s. 9, 10.

² B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Zakamycze 2006, s. 17-18.

³ Tamże, s. 31.

⁴ Tamże, s. 19-22.

⁵ A. Błaś, *Niekonstytucyjne koncepcje samorządu terytorialnego* [w:] S. Dolata (red.), *Prawne i finansowe aspekty funkcjonowania samorządu terytorialnego*. Tom I, *Prawo samorządowe i administracyjne*, Opole 2000, s. 47-48.

⁶ M. Kosek-Wojnar, *Finanse samorządu terytorialnego*, Wyd. AE w Krakowie, Kraków 2002, s. 23.

⁷ H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1997, s. 101.

⁸ W.M. Gaczek, *Zarządzanie w gospodarce przestrzennej*, Oficyna Wyd. Branta, Bydgoszcz-Poznań 2003, s. 84.

⁹ Tamże, s. 25.

¹⁰ W Polsce funkcjonują dwa rodzaje samorządu lokalnego (gmina i powiat), oraz samorząd

województwa (samorząd regionalny). Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej traktuje samorząd terytorialny jako element organizacji państwa, odrębny i niezależny od administracji rządowej. S. Owsiak, *Finanse publiczne teoria i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 140, 432-434; Konstytucja RP, rozdział VII.

¹¹ W. Skrzydło, *Komentarz do art 163 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U. 97.78.483) [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Komentarz, Kraków 2002.

¹² J. Lang, *Z rozważań nad rolą samorządu terytorialnego w państwie*, Człowiek i Środowisko, nr 1-2/1992, s. 16.

¹³ B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2006, s. 18-26; analogicznie Z. Niewiadomski wskazuje, że najważniejsze elementy składające się na istotę samorządu terytorialnego to: podmiot i przedmiot samorządu terytorialnego oraz sposób wykonywania przezeń administracji państwowej.

¹⁴ Z. Leoński, *Samorząd terytorialny w RP*, Warszawa 2001, s. 6; za M. Kuleszą, *Zagrożenia reformy (w sprawie zadań i kompetencji samorządu terytorialnego)*, Samorząd Terytorialny, nr 1-2/1991, s. 90. warto podkreślić, że: Utworzenie samorządu terytorialnego nie było celem samym w sobie, lecz krokiem do lepszego zaspokojenia potrzeb społecznych m.in. w sferze gospodarki komunalnej. Poprzez UDK:327(438:4-11)

ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ІНІЦІАТИВИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Василь Карпо, Сергій Попик, Лілія Фуртус. Політико-дипломатичні ініціативи Республіки Польща на пострадянському просторі. У статті досліджуються зміст та особливості зовнішньої політики Республіки Польща на пострадянському просторі. Привертається увага до того, що політика Республіки Польща по відношенню до країн, які утворилися після розпаду СРСР, була та продовжує залишатися послідовно вираженою. Офіційна Варшава намагається закріпити за собою статус країни-експерта та держави, яка задає тон у формуванні політики ЄС щодо східних країн-сусідів. Йдеться також про лідируючі позиції Польщі у реалізації практичного політико-дипломатичного курсу ЄС у відносинах з Україною, Молдовою, Грузією та Білоруссю, а також про важливу роль Варшави у стосунках Брюсселю та Москви.

Ключові слова: Польща, Європейський Союз, Україна, Росія, Білорусь, Молдова, зовнішня політика, інтеграція, пострадянський простір.

Василь Карпо, Сергей Попик, Лилия Фуртус. Политико-дипломатические инициативы Республіки Польща на постсоветском про-

саморząd terytorialny i instytucje komunalne musi być realizowana część polityki państwowej.

¹⁵ R. Borowiecki, Mirosław Kwieciński (red.), *Monitorowanie otoczenia : przepływ i bezpieczeństwo informacji. w stronę inteligencji przedsiębiorstwa*, Zakamycze, Kraków 2003.

¹⁶ *Europejska Karta Samorządu Terytorialnego*, [w:] *Zbiór Prawa Samorządowego*, Poznań 2002; M. Perzanowska-Zamajtys, *Europejski Samorząd Terytorialny*, Warszawa 2002; J. Wojnicki, *Samorząd lokalny w Polsce i Europie*, Pułtusk 2003.

¹⁷ *Europejska Karta Samorządu Terytorialnego*, sporządzona w Strasburgu dnia 15 października 1985 r. (Dz. U. z 1994 r. Nr 124, poz. 607); W. Malendowski, M. Ratajczak, *Euroregiony pierwszy Krok Integracji Europejskiej*, Alta 2, Wrocław 1998; W. Bokajły, K. Dzibki, *Unia Europejska Leksykon Integracji*, Europa, Wrocław 2003.

¹⁸ Por. C. Kosikowski M. Ofiarska, E. Ruśkowski, *Podstawy prawne, zasady gospodarki finansowej jednostek samorządu terytorialnego oraz organizacja pracy ich urzędów w zakresie finansów lokalnych*, [w:] *Finanse samorządowe 2008*, (red.) C. Kosikowski, Warszawa 2008, s. 48.

¹⁹ *Samorząd terytorialny w Polsce - zagadnienia wstępne*, http://www.ksiegarnia.beck.pl/pdf/kontrola_zarzadzca_i_audyt_fragment.pdf (10.05.2013).

© Василь Карпо (м. Чернівці),

© Сергій Попик (м. Київ),

© Лілія Фуртус (м. Варшава)

странстве. В статье исследуются особенности внешней политики Республики Польша на постсоветском пространстве. Обращается внимание на то, что политика Польши в отношении стран, образовавшихся после распада СССР, была и продолжает оставаться последовательно взвешенной. Варшава пытается закрепить за собой статус страны-эксперта и государства, которое задает тон в формировании политики ЕС политики в отношении восточных стран-соседей. Анализируются лидирующие позиции Польши в реализации практического политико-дипломатического курса ЕС в отношениях с Украиной, Молдовой, Грузией и Беларусью, а также роль Варшавы в отношениях Брюсселя и Москвы.

Ключевые слова: Польша, Европейский Союз, Россия, Беларусь, Молдова, внешняя политика, интеграция, постсоветское пространство.

Vasyl Karpo, Serhii Popyk, Liliia Furtus. Political and Diplomatic Initiatives of the Republic of Poland in the Post-Soviet Area. The article deals with the content and features of the foreign policy of the Republic of Poland towards the post-soviet countries. The leading position of Poland in the practical imple-

mentation of EU's political and diplomatic course in relations with Ukraine, Moldova, Georgia and Belarus, as well as the important role of Warsaw in relationships between Brussels and Moscow are studying in the article.

The authors emphasize that the policy of Poland towards the countries that established after the collapse of the Soviet Union was and remains a consistently balanced.

Key words: Poland, the European Union, Ukraine, Russia, Belarus, Moldova, foreign policy, integration, post-soviet space.

Республіка Польща традиційно спрямовує свої зусилля на формування та утворення активної зовнішньополітичної позиції на міжнародній арені, послугуючись продовж останніх років статусом безпечної, стабільної, впливової та економічно розвинутої держави.

Ключовими компонентами зовнішньої політики офіційної Варшави є підтримка процесу розширення ЄС та НАТО, а також формування спільної стратегії енергетичної безпеки Європи.

Водночас, незмінним та винятково важливим пріоритетом польського зовнішньополітичного курсу є практична реалізація політики ЄС на Східному напрямі, в першу чергу на пострадянському просторі.

Політика Республіки Польща щодо країн СНД була та продовжує залишатися достатньо виваженою, послідовною та спрямованою на проведення наполегливого діалогу з усіх практичних питань взаємодії як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях. Амбітні завдання Польщі на пострадянському просторі слід трактувати як свідоме визначення та закріплення за Варшавою статусу країни-експерта та держави, яка задає тон ведення Євросоюзом політики щодо східних країн-сусідів Спільноти. Насамперед йдеться про збереження Польщею лідируючих позицій як у контексті відносин ЄС з Україною, Молдовою, Грузією та Білоруссю, так і у контексті можливості впливу на рішення Брюсселю відносно Росії.

Крім цього, Польща спрямовує зусилля на зміцнення не лише свого іміджу на міжнародній арені, але й ЄС в цілому як провідника демократичних цінностей у глобальному вимірі.

У контексті інтеграційних процесів пострадянських країн з ЄС, на думку польської сторони основними елементами є зміцнення суверенності, непорушність територіальної цілісності держав, модернізація та демократизація.

Чи не найважливішим пріоритетом східної політики Варшави є відносини та взаємодія з офіційним Мінськом. Дотримання основоположних демократичних цінностей, прав людини та свободи слова, а також розвиток громадянського суспільства один із визначальних чинників у стосунках Польщі з Республікою Білорусь.

Незважаючи на зацікавлення офіційної Варшави у всебічному розвитку двостороннього співробітництва, політичний діалог між двома державами протягом 2010-2013 рр. практично не знайшов свого вираження. Відсутність чітких сигналів з боку Мінська негативно позначилася на розвитку усього спектру польсько-білоруських взаємин. На думку польської сторони, відсутність зустрічей і переговорів на найвищому та високому рівнях свідчить про наявність досить серйозних проблемних питань, щодо демократичних процесів в Білорусі¹. Впродовж останніх років офіційна Варшава демонстративно ігнорує білоруську владу, компенсуючи відсутність міжурядових відносин зустрічами офіційних чинників Польської держави насамперед з представниками білоруської опозиції та неурядових організацій Республіки Білорусь. Разом з тим, зусилля Варшави продовжують спрямовуватися на пошук можливостей для зближення білоруського та польського народів. До прикладів наданої польською стороною підтримки РБ можна віднести наступні:

– у 2011 р. офіційна Варшава збільшила фінансову допомогу білоруській опозиції з 5 млн. євро до 10,5 млн.євро;

– з 1 січня 2011 р. для громадян РБ було скасовано консульський збір за отримання польських національних віз²;

– за ініціативи МЗС РП відбулася міжнародна донорська конференція «Солідарність з Білоруссю», участь у якій взяли представники урядів та громадських організацій країн ЄС, США, Канади, України та Молдови (всього 36 країн), а також неурядових організацій Білорусі. За результатами конференції на розвиток громадянського суспільства в Білорусі було зібрано 87 млн. євро з яких 65 млн. євро надані країнами ЄС³;

– польська сторона налаштована на збільшенні видачі польських віз громадянам РБ (у 2010 р. – 300 тис. віз, у 2012 р. – 350 тис. віз, кожний другий громадянин Білорусі, який в'їжджає до країн шенгенської зони здійснює це на підставі польської візи)⁴;

– через програму Кастуся Каліновського фінансуються стипендії для білоруських студентів. Нова програма імені Стефана Банаха буде спрямована на фінансову підтримку у т.ч. громадян РБ, які мають намір навчатися у вищих навчальних закладах Польщі на юридичному, математичному та інженерному факультетах.

За підтримки партнерів в ЄС та за посередництва Європейського фонду з питань демократії, польська сторона намагатиметься й надалі впливати на зміну політики офіційного Мінська. Однак, у випадку подальшого порушення чинною владою Білорусі прав та свобод людини, Польща займатиме досить жорстку позицію та закликатиме до посилення міжнародним співтовариством санк-

цій. При цьому з великою ймовірністю можна спрогнозувати, що позиція офіційної Варшави полягатиме у діях спрямованих виключно проти білоруської влади, а не ускладнення умов для життєдіяльності білоруського суспільства загалом. Польща готова до розвитку відносин з Білоруссю та може надавати підтримку офіційному Мінську в діалозі з інституціями ЄС, однак принцип більше за більше – менше за менше й надалі продовжує залишатися актуальним для двостороннього діалогу.

Заслугують уваги відносини Варшави з Республікою Молдова. Для польсько-молдовського діалогу як на найвищому та високому рівнях, так і на рівні профільних міністерств і відомств характерною рисою поруч з інтенсивністю є високий рівень довіри, відсутність декларативності та проблемних питань.

Зовнішня політика Польщі по відношенню до Молдови розглядається насамперед через призму євроінтеграційних прагнень офіційного Кишинева.

Підписання у листопаді 2012 р. Президентом Придністров'я Є. Шевчуком нової Концепції зовнішньої політики, польська сторона коментувала як спроби російської сторони формалізувати відносини Придністров'я з Російською Федерацією і таким чином маргіналізувати питання об'єднання з Молдовою. Крім цього, підписання вищезгаданого документу розцінювалося як один із методів тиску на Молдову щодо перегляду офіційним Кишиневом зовнішньополітичного курсу. На думку авторитетних експертних інституцій Республіки Польща, російська сторона чітко давала зрозуміти, що відмова Молдови від реалізації євроінтеграційного курсу та вступ до Митного Союзу сприятиме створенню нових можливостей для пошуку компромісів щодо об'єднання з Придністров'ям. Однак, рішучість та згодом й успіх у здійсненні соціально-економічних та демократичних реформ, на думку офіційної Варшави, є практичним підтвердженням незмінності зовнішньополітичного курсу Молдови на європейську інтеграцію.

Сьогодні офіційна Варшава вважає Молдову лідером у реалізації політики «Східного партнерства». Позитивно відзначаючи виконання Молдовою I і II фази Плану дій з лібералізації візового режиму, польська сторона готова до продовження активного та наполегливого діалогу із структурами ЄС щодо запровадження вже найближчим часом безвізового режиму поїздок громадян РМ до країн ЄС.

З огляду на позитивні оцінки сторони ЄС у виконанні офіційним Кишиневом зобов'язань на євроінтеграційному напрямі, стратегічне партнерство між Польщею та Румунією та традиційно високим рівнем підтримки Молдови офіційним Бухарестом, польська сторона в значній мірі сприяла успіху Вільнюського Саміту «Східного партнерства» у листопаді 2013 р. для молдовської сторони.

До пріоритетів східної політики Республіки Польща традиційно належать Росія. Незважаючи на намагання офіційної Варшави у 2007 р. здійснити перезавантаження відносин між Республікою Польща та Російською Федерацією, а також інтенсивність польсько-російського діалогу протягом 2008-2009 рр., якісно новий вимір відносин на лінії Варшава – Москва не вдалося започаткувати. Разом з тим, пріоритетом зовнішньої політики польської сторони продовжує залишатися розвиток прагматичних відносин з Російською Федерацією у тому числі як одного із ключових гравців на міжнародній арені у політико-економічній та енергетичній площині Курс Варшави направлений на пошук нових точок дотику з Росією, що також має сприяти посиленню Польщі в Євросоюзі⁵. До чутливих питань двостороннього діалогу можна віднести питання енергетичної безпеки, спільного історичного минулого та з 2010 р. – розслідування Смоленської катастрофи. Обидві країни намагаються зберегти свої впливи на пострадянському просторі, насамперед коли йдеться про країни Східного партнерства. Російська сторона розглядає заангажованість сторони ЄС й у тому числі Польщі, як намагання послабити її авторитет серед країн СНД. Здійснюючи оцінки розвитку двосторонніх відносин, польські експерти визначають діалог між Республікою Польща та Російською Федерацією як повільний та здебільшого орієнтований на вирішення питань по мірі їх виникнення. Натомість, досить часто у виданнях польських аналітичних центрів можна зустріти визначення російськими партнерами відносин з Польщею як нормальні та динамічні.

Незважаючи на те, що традиційний інтерес до Південного Кавказу має Російська Федерація, польська сторона приділяє значну увагу розвитку відносин з країнами регіону як у контексті посилення взаємодії у сфері енергетичної безпеки та збереження проєвропейського вектору, так і у контексті стабілізації ситуації у регіональному вимірі.

Так звані «Кавказькі турне» Голови Ради Міністрів Республіки Польща Д.Туска напередодні головування Польщі в Раді ЄС з 1 липня по 31 грудня 2011 р. та Президента Польщі Б. Коморовського у липні 2011 р., ініціатива польської сторони щодо візиту глав зовнішньополітичних відомств Польщі, Швеції та Болгарії у грудні 2012 р., політичні консультації на рівні заступників міністрів закордонних справ у квітні 2013 р. стали своєрідною спробою зміцнення ініціативи «Східне партнерство» та свідченням того, що східний вимір зовнішньої політики Польщі не обмежується лише Україною, Молдовою та Білоруссю.

Незважаючи на прихильне ставлення Євросоюзу, і зокрема Польщі до реалізації Вірменією євроінтеграційних устремлень, рішення офіційного Єрвану на початку вересня 2013 р. стало неочікуваним. Успіх російської сторони у переговорному

процесі з Вірменією став свого роду перевіркою на міцність подальшої реалізації ініціативи, тестом на єдність країн ЄС та безперечно перевіркою на здатність країн «Східного партнерства» протистояти викликам та загрозам з боку третіх сторін. Однак, офіційна Варшава поважаючи право кожної країни на вибір власного зовнішньополітичного вектору публічно не коментувала рішення однієї з країн «Східного партнерства». У ході зустрічі глав зовнішньополітичних відомств Польщі та Вірменії, що відбулася 17 вересня 2013 р., вірменській стороні було повідомлено про неможливість парафування Угоди про асоціацію під час Вільнюського Саміту «Східного партнерства». Висловлюючи зацікавленість у розвитку співробітництва Вірменії з ЄС, польська сторона чітко дала зрозуміти, що співпраця здійснюватиметься в міру існуючих можливостей та на визначених стороною ЄС умовах. Таким чином, взаємодія Польщі та Вірменії насамперед акцентуватиметься на поглибленні співробітництва у всіх сферах двосторонньої взаємодії, зокрема його наповненню практичним змістом. Діалог країн у рамках ЄС здійснюватиметься також й у контексті питань політики безпеки на Південному Кавказі.

Незважаючи на рішення Вірменії, офіційна Варшава все ж таки зберігатиме за собою статус ключового гравця Спільноти щодо східного виміру політики ЄС, зокрема в країнах Південного Кавказу. Як країна-ініціатор «Східного партнерства» Польща доклала зусиль для того, щоб у ході Вільнюського Саміту було парафровано Угоду про асоціацію з Грузією та надано більш чіткі сигнали для Азербайджану.

Під час обговорення політичної та безпекової ситуації в країнах Кавказького регіону, польська сторона приділяє значну увагу стану і перспективам врегулювання сепаратистських конфліктів. У підходах до вирішення Нагорно-Карабаського конфлікту, який польська сторона називає «гордієвим вузлом», позиція офіційної Варшави продовжує залишатися незмінною – збереження територіальної цілісності Азербайджану. Польща готова всіляко сприяти мирному врегулюванню конфлікту на основі міжнародного права та шляхом наполегливого діалогу зі сторонами конфлікту.

Враховуючи важливе геополітичне положення, Польща розглядає Грузію як важливий елемент загальноєвропейської, передусім, енергетичної безпеки. Підтримуючи зовнішньополітичний курс офіційного Тбілісі на європейську та євроатлантичну інтеграцію, офіційна Варшава виступає за суверенітет і територіальну цілісність Грузинської держави. Вищі посадові особи Республіки Польща, перебуваючи з візитами у Грузії неодноразово наголошували, що Польща не визнає незалежності самопроголошених республік Абхазії та Південної Осетії, які вважає невід'ємною частиною території Грузії. Польщею також було вжито низку політико-

дипломатичних кроків спрямованих на врегулювання російсько-грузинського конфлікту в серпні 2008 р.: колишнім Президентом Л.Качинським було ініційовано місію президентів України, Естонії, Литви та Прем'єр-міністра Латвії до Грузії; Головою Ради Міністрів Д.Туском та Міністром закордонних справ Р.Сікорським ініційовалося проведення надзвичайних засідань Європейської Ради на рівні глав урядів та Ради міністрів закордонних справ країн-членів ЄС з метою вироблення спільного плану дій та ін.. Враховуючи внутрішньополітичне протистояння у Польщі у 2008 р. між президентом та урядом, з метою врегулювання конфлікту в Грузії у контексті практичних кроків, Уряд Республіки Польща віддавав перевагу консолідованим діям Європейського Союзу, а також використанню потенціалу інших міжнародних організацій, передусім, ООН, ОБСЄ, НАТО.

Таким чином, активізацію Польщею південнокавказького вектору своєї зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності слід розглядати як у двосторонньому вимірі, так і в площині східної політики ЄС.

Розвиток з країнами Центральної Азії стороною ЄС, а також Польща розглядає здебільшого як альтернативу Росії у постачанні енергоносіїв. Зовнішня політика Польської держави скеровуватиметься на посилення взаємодії насамперед з Казахстаном як країною-лідером та країною з потужним економічним потенціалом у цьому регіоні. При цьому увага акцентуватиметься на поглибленні міжрегіональної складової, пожвавленні політичного діалогу на найвищому та високому рівнях у тому числі для інтенсифікації взаємодії профільних міністерств та відомств. З огляду на географічне розташування, польська сторона розглядає Казахстан як можливість виходу на ринок Центральної Азії та півдня Росії.

Киргизстан належить до пріоритетних країн польської технічної допомоги. У рамках діяльності Товариства Східноєвропейського центру демократії у I півріччі 2013 р. було виділено близько 220 тис. дол. США на реалізацію програм спрямованих на збільшення доступу мешканців Ферганської Долини до питної води⁶.

Політичний діалог між Польщею і Таджикистаном не відзначається інтенсивністю, натомість розвиткові відносин сприяє проведення двосторонніх консультацій на рівні профільних міністерств та відомств обох країн. У рамках діяльності Фонду Польського Центру міжнародної допомоги, для таджицької сторони у I півріччі 2013 р. було виділено близько 65 тис. дол. США на реалізацію програм, спрямованої на створення нових робочих місць для жінок⁷.

З огляду на участь польської сторони у врегулюванні ситуації в Афганістані, офіційна Варшава надає важливого значення співпраці з таджицькою

стороною у контексті політики безпеки. У розвитку двосторонніх відносин з Таджикистаном крім питання взаємодії у сфері політики регіональної безпеки, актуальним залишатиметься торговельно-економічна складова, а також більш предметна співпраця у сфері культури, освіти і науки.

Республіка Польща у розвитку співробітництва з Туркменістаном та Узбекистаном здійснюватиме акцент на взаємодії у сфері торгівлі, освіти, науки, культури.

Чи не найбільша увага та практичні політико-дипломатичні зусилля приділяється офіційною Варшавою відносинам з Україною.

Розвиток стратегічного партнерства між Україною та Республікою Польща, що обумовлюється збігом національних інтересів країн-сусідів у багатьох сферах, а також глибинними історичними та культурними зв'язками (при наявності деяких негативних стереотипів у свідомості двох народів) продовжує залишатися незмінним пріоритетом у зовнішньополітичній політиці обох країн⁸.

Зі вступом до ЄС, намагаючись не допустити закріплення за Польщею статусу «буферної держави», розміщеної між Заходом та Сходом, ЄС та Росією, офіційна Варшава з власної ініціативи та за погодженням із союзним керівництвом взяла на себе зобов'язання налагоджувати та здійснювати відносини ЄС і з його східними сусідами⁹. Незадовго до запланованого вступу Польщі до ЄС, міністр закордонних справ Польщі В.Цімошевич заявив: «Польща, як це вже неодноразово підкреслювалося, вступає до ЄС не для того, щоб відвернутися від своїх східних сусідів, а навпаки – для того, щоб представляти інтереси їхньої інтеграції з Європою»¹⁰.

Якісно новий вимір українсько-польського співробітництва було започатковано у лютому 2011 р. Характерними рисами українсько-польського діалогу на найвищому та високому рівнях є не лише традиційна інтенсивність, а насамперед відсутність декларативності, високий рівень довіри і підтримки. Зокрема, впродовж 2011-2013 рр. було проведено понад 80 візитів і зустрічей на найвищому та високому рівнях, понад 20 засідань двосторонніх інституційних механізмів та понад 200 зустрічей на рівні регіональних органів влади та в рамках взаємодії профільних міністерств та відомств обох країн. Зусилля сторін спрямовуються на практичній реалізації двосторонніх зовнішньополітичних, торговельно-економічних, гуманітарних та інших проєктів співробітництва не лише у площині Україна – Польща, але й у площині Україна – Польща – ЄС. У контексті загальноєвропейського виміру, на сьогодні найбільш актуальним питанням порядку денного українсько-польського діалогу є посилення взаємодії сторін на євроінтеграційному напрямі.

Головним завданням польської дипломатії вважається утримання України в полі зору європейських стратегічних інтересів. Республіка Польща, як країна-ініціатор «Східного партнерства», надавала вагомому значення успішності проведення в листопаді 2013 р. Вільнюського Саміту глав-держав ЄС. У контексті реалізації Україною євроінтеграційного курсу, позиція Республіки Польща буда чіткою – Угода про асоціацію Україна – ЄС, включаючи створення ЗВТ, мала бути підписана саме під час Вільнюського Саміту «Східного партнерства».

Заслугує уваги те, що оцінка офіційної польської сторони перебігу внутрішньополітичної ситуації в Україні була та продовжує залишатися неупередженою та політично незаангажованою. Усі політичні сили Польщі й надалі зацікавлені у продовженні конструктивних відносин з Україною як у контексті реалізації нашою державою євроінтеграційних устремлінь, так і у контексті поглиблення співробітництва в рамках двосторонньої взаємодії. Особливу роль у цьому продовжує відігравати Президент Б.Коморовський. На сьогодні серед лідерів Спільноти, саме Главу Польської держави можна вважати надзвичайно активним лобістом інтересів України в ЄС. Безперечно, що вирішальним аспектом у підписанні Угоди про асоціацію є виконання Україною взятих на себе зобов'язань, однак на думку Президента Б.Коморовського не менш важливим є розуміння того, що «... не підписання Угоди про асоціацію може істотно вплинути на зміну зовнішньополітичного курсу України, що у довгостроковій перспективі матиме негативний вплив на геополітичну ситуацію у нашому регіоні...».

Міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський у щорічному виступі у польському Сеймі 20 березня 2013 р. щодо зовнішньополітичних пріоритетів Польщі на поточний рік наголосив, що розвиток відносин з Україною є пріоритетом зовнішньої політики. Було висловлено сподівання на успішне проведення в Україні низки реформ, передусім у галузі судочинства, оскільки це стане додатковим та вагомим аргументом у т.ч. для переговорного процесу Польщі як з Брюсселем, так і з країнами-членами Спільноти щодо підтримки євроінтеграційних устремлінь України.

Висловлювання Міністра Р.Сікорського у Вашингтоні 3 червня 2013 р. про те, що «Польща зробила вже багато для України, але є межі...», а також під час Вроцлавського Форуму 14 червня 2013 р. щодо невпевненості у підписанні Угоди про асоціацію восени 2013 р., варто оцінювати як намагання польської сторони максимально змобілізувати офіційний Київ до більш активних дій у проведенні внутрішніх реформ. Інтерв'ю Глави зовнішньополітичного відомства Польщі для одного із польських інформагентств 30 жовтня 2013 р. про те, що можливим альтернативним варіантом може

статі підписання Угоди про асоціацію у 2014 р. спрямоване виключно до української сторони, а не до ЄС в цілому. Офіційна Варшава, яка зацікавлена у досягненні Україною прогресу на євроінтеграційному напрямі, активно використовувала двосторонній потенціал двосторонніх відносин з країнами Євросоюзу, а також спрямовувала свої зусилля на переговорний процес з країнами-скептиками європейської інтеграції нашої держави.

Без перебільшення можна констатувати, що офіційна Варшава була активною у виконанні стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів – підтримки України на євроінтеграційному напрямі. Прикладом підтримки євроінтеграційних устремлень України можуть слугувати численні ініціативи польської сторони, зокрема організація та проведення таких масштабних заходів як зустрічі президентів України, Польщі та Словаччини (21.02.2013р., м. Вісла), президентів України, Польщі та Угорщини (22.03.2013р., м. Варшава), президентів України та країн-учасниць «Вишеградської четвірки» (03.07.2013р., м. Вісла); зустрічі президентів України, Польщі, Німеччини та Італії (07.10.2013р., м. Краків); візит глав зовнішньополітичних відомств Польщі, Литви, Нідерландів, Данії до України (25.04.2013р., м. Київ); Саміт «Вишеградської четвірки та Східного партнерства на рівні міністрів закордонних справ; багатостороння зустріч за участю президентів України та країн ЄС у рамках 68-ої сесії ГА ООН (24.09.2013р., м. Нью-Йорк); візит Міністра закордонних справ РП Р. Сікорського разом з Міністром закордонних справ Швеції К.Більдтом до України у рамках турне країнами «Східного партнерства» (22 жовтня 2013 р., м. Київ). Крім цього, польська сторона на постійній основі включала українське питання до порядку денного зустрічей на найвищому та високому рівнях з лідерами країн ЄС.

Враховуючи рівень стратегічного партнерства між Україною та Польщею, польська сторона спрямовує свої зусилля з метою недопущення спроб окремих політичних гравців спричинити так зване «охолодження» відносин на лінії Київ-Брюссель. При цьому досить активно використовувався наявний інструментарій як польського впливу, так і прихильників євроінтеграції нашої держави в європейських інституціях.

У контексті впливу російської сторони на реалізацію зовнішньополітичного курсу України на європейську інтеграцію, польська сторона вважає, що тиск Москви на Україну продовжує слугувати як додатковий аргумент у переговорному процесі Польщі з країнами-партнерами та країнами скептиками європейської інтеграції України.

Загалом, незважаючи на те, що польська зовнішня політика на пострадянському просторі є досить чітким відображенням східної політики Європейського Союзу, офіційна Варшава очевидно вмі-

ло та ефективно реалізує власні політико-дипломатичні підходи, які в повній мірі визначаються національними інтересами Польської держави. Задля посилення своїх позицій у Європейському Союзі, Польща й надалі розвиватиме східний напрям своєї зовнішньої політики, а отже «відіграватиме роль головного захисника держав зі сходу Європейського континенту, які не приєдналися до ЄС у 2004 р.»¹¹. Саме такий підхід лежить в основі розбудови пріоритетних напрямків польської зовнішньої політики, до яких належали й надалі належатимуть відносини Польщі з Україною, Російською Федерацією та Республікою Білорусь.

¹ Польща в ХХ веке. Очерки политической истории / Отв. ред. А.Ф. Носкова. – М., 2012. – С. 922.

² Zniesienie opłat za wizy krajowe dla obywateli Białorusi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/aktualnosc_40090.

³ Konferencja donatorów «Solidarność z Białorusią» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korespondent-wschodni.org/informacje/konferencja-donatorow-solidarnosc-z-bialorusia>.

⁴ Катажина Пелчинская-Наленч: Условия остаются прежними [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://charter97.org/ru/news/2013/7/5/71689/>.

⁵ Хилько О. Нова зовнішня політика Польщі: Виклик чи шанс для України? – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/nova-zovni-shnja-politika-polshchi-viklik-chi-shans-dlja-ukra/>.

⁶ Polska Pomoc w Kirgistanie i Tadżykistanie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/polska_pomoc_w_kirgistanie_i_tadzykistanie

⁷ Polska Pomoc w Kirgistanie i Tadżykistanie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/polska_pomoc_w_kirgistanie_i_tadzykistanie

⁸ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва / Л.В. Стрільчук, В.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк, 2013. – С. 11.

⁹ Чорна Н. Еволюція польсько-українських відносин після вступу Польщі до Європейського Союзу / Н. Чорна // Україна-Європа-Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 9. – Тернопіль, 2012. – С. 93

¹⁰ Цімошевич В. Наша спільна Європа / В. Цімошевич // Євроатлантика. – 2004. – № 2. – С. 70.

¹¹ Моцик О. Розвиток українсько-польських відносин в умовах зовнішньої політики розширеного Європейського Союзу / О. Моцик // Історико-політичні проблеми сучасного світу: 36. наук. статей. – Чернівці, 2013. – Т. 25-26. – С. 181.

УДК:(477+438)

© Людмила Стрільчук
(м. Луцьк)

РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

Людмила Стрільчук. Роль місцевого самоврядування у розвитку українсько-польських взаємовідносин. У статті досліджується роль місцевого самоврядування у розвитку українсько-польських міждержавних відносин. Адже прикордонне співробітництво України та Польщі має великі історичні традиції, а сьогодні виступає потужним механізмом двосторонніх відносин у економічній, транспортній, культурній, гуманітарній, екологічній сферах. Роль органів місцевого самоврядування у транскордонному співробітництві постійно зростає. Україна запозичує польський досвід реформування органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: Україна, Польща, органи місцевого самоврядування, співробітництво, міждержавні відносини, транскордонна співпраця.

Людмила Стрільчук. Роль місцевого самоврядування у розвитку українсько-польських взаємовідносин. В статті досліджується роль місцевого самоуправління в розвитку українсько-польських міжгосударственных отношений. Ведь пограничное сотрудничество Украины и Польши имеет большие исторические традиции, а сегодня выступает мощным механизмом двусторонних отношений в экономический, транспортной, культурной, гуманитарной, экологической сферах. Роль органов местного самоуправления в трансграничном сотрудничестве постоянно растет. Украина заимствует польский опыт реформирования органов местного самоуправления.

Ключевые слова: Украина, Польша, органы местного самоуправления, сотрудничество, межгосударственные отношения, трансграничное сотрудничество.

Ludmila Strilchuk. The Role of Local Government in the Development of the Ukrainian-Polish Relations. The article examines the role of local government in the development of Ukrainian-Polish intergovernmental relations. For cross-border cooperation between Ukraine and Poland has a great historical tradition, and today is a powerful mechanism for bilateral relations in economic, transport, cultural, humanitarian and ecological fields. The role of local authorities in cross-border cooperation is growing. Ukraine borrows Polish experience of reforms of local government.

Key words: Ukraine, Poland, local governments, cooperation, international relations, cross-border cooperation.

Постановка наукової проблеми. З моменту здобуття Україною незалежності перед нашою державою постало завдання реформування її політичної системи, успадкованої від Союзу РСР. Існуюча політико-адміністративна система не відпові-

дала європейським демократичним стандартам. Наприклад, радянська модель політичної системи взагалі не передбачала інституту місцевого самоврядування (МСВ), що негативно впливало на розвиток адміністративно-територіальних одиниць країни. Проте, як засвідчує практика, МСВ повинно виступати основним принципом організації та здійснення влади в суспільстві, як самостійний правовий інститут і як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній науці вже здійснено цілком успішну спробу цілісного аналізу основних теоретичних, науково-практичних та методологічних особливостей розвитку системи міжнародного співробітництва на рівні органів місцевого самоврядування у докторській дисертації М. Баймуратов «Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування України»¹, де автор подає ряд практичних рекомендацій щодо вдосконалення та доповнення законодавства ОМСВ. Розробляли дану проблему також П. Беленький, М. Долішній, В. Загородній, В. Кравцов, П. Луцишин, Н. Мікула, В. Павлов. Вони сходяться на думці, що співпраця на рівні органів місцевого самоврядування є найпростішою і найпоширенішою формою не лише ТКС, а і взагалі співпраці.

Метою статті є аналіз ролі органів МСВ у здійсненні українсько-польського співробітництва на регіональному рівні. Відповідно до мети у статті ставляться наступні наукові завдання: дослідити правову основу українсько-польського співробітництва на рівні органів МСВ, порівняти повноваження українських та польських ОМСВ, з'ясувати основні напрями та механізми співпраці на регіональному рівні українських та польських ОМСВ.

Виклад основного матеріалу. Закладення правового фундаменту місцевого самоврядування в Україні започатковано прийняттям Верховною Радою Української РСР у грудні 1990 р. Закону «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування»². На місцеві Ради вперше було покладено ряд ознак, властивих лише органам місцевого самоврядування. Зокрема, визначені виключні повноваження кожної ланки місцевих рад і їх виконавчих комітетів по вертикалі; місцеві бюджети були відокремлені від державного, а права відповідних рад із їх затвердження та виконання значно розширені; встановлення місцевих податків, зборів, штрафів і їх розмірів, проведення місцевих позик теж віднесено до їх компетенції³. Не дивлячись на певні юридичні неузгодженості із європейськими демократичними нормами, визначають МСВ як недержавний інститут самоорганіза-

ції населення, даний закон поклав початок відродженню місцевого самоврядування в Україні.

Правовою основою подальшої реформи місцевих рад став прийнятий у березні 1992 р. Закон «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування»⁴. Власне це стало внесенням певних змін до попереднього Закону, основною ідеєю якого було роздержавлення рад і всієї системи МСВ. Місцеве самоврядування запроваджувалося на одному первинному рівні – в селах, селищах, містах, а в районах та областях – регіональне самоврядування.

Досягненню гармонізації між владними і самоврядними суб'єктами сприяло прийняття у лютому 1994 р. Закону «Про реформування органів влади і самоврядування»⁵. В даному законі реалізовано ряд принципових положень, що наблизили Україну до оптимальної моделі місцевого самоврядування, в якій враховуються як вітчизняні традиції, так і світовий досвід. Відповідно до цього закону, всі місцеві ради, від сільських до обласних, стали органами місцевого самоврядування, а їх виконавчі комітети – фактично органами місцевої виконавчої влади. Законодавство продовжувало відстоювати ідею сумісництва функцій виконавчої влади та місцевого самоврядування. Президент як глава виконавчої влади фактично втратив контроль над регіонами.

З метою відновлення і посилення президентської вертикалі в областях і районах Президент Л. Кучма у серпні 1994 року відповідним указом підпорядкував собі голів виконкомів обласних і районних рад. Однак, така система влади на місцях тривала не довго, до підписання Верховною Радою України у 1995 р. Конституційного договору, який відновив на місцях розподіл функцій виконавчої влади і місцевого самоврядування⁶. Сьогодні в Україні статус МСВ визначається Конституцією України, яка і визначає механізми розподілу і взаємодії влади, форми державного управління та устрою, від яких залежить система територіальної організації влади і місцевого самоврядування.

Пошук оптимальних шляхів реалізації спільних українсько-польських соціальних, культурних та економічних проектів у різних регіонах України та Республіки Польща, успішність реалізації цих проектів, напряму залежить від залучення органів місцевого самоврядування (ОМСВ), населення міст та сіл обох держав до міждержавного співробітництва. Слід виділити, з-поміж інших аспектів, проблемну позицію, яка обстоює компетенції органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в розвитку ТКС. Тому що, на наше переконання, саме на прикладі транскордонного співробітництва можна якнайкраще прослідкувати ефективність ОМСВ у справі реалізації міждержавної співпраці.

З іншого боку, слід визнати, що у сучасному інституційному забезпеченні ТКС не вдалося досягти максимально-оптимального залучення ОМСВ

до співробітництва на рівні районів та громад. Поряд із цим, в Європі загалом, і у Польщі, зокрема, провідниками такої співпраці виступають саме місцеві органи влади і самоврядування, їх асоціації, громадські та релігійні організації, підприємницькі структури тощо.

Місцеве самоврядування – право та спроможність ОМСВ в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Повноваження місцевого самоврядування – це визначені Конституцією і законами України, іншими правовими актами права і обов'язки територіальних громад, органів місцевого самоврядування із здійснення завдань та функцій місцевого самоврядування. За своєю структурою повноваження МСВ включають: а) власні (самоврядні) повноваження, здійснення яких пов'язане з вирішенням питань місцевого значення, наданням громадських послуг населенню; б) делеговані повноваження (окремі повноваження органів виконавчої влади надані законом органам місцевого самоврядування), здійснення яких пов'язане з виконанням функцій виконавчої влади на місцях⁷.

Відомо, що інтерес та мотивація діяльності місцевої влади у розвитку міжнародних зв'язків цілком залежить від її структурної самоорганізації і державного підходу до цієї проблеми. Республіка Польща, у цьому відношенні, є лідером серед східноєвропейських країн. У 1990-1998 роках у Польщі існувала змішана система територіальних одиниць публічної влади. Вона включала у себе самоврядну зміну й урядові воєводства та повітові відомства. Ці територіальні утворення мали правовий статус, визначений з часів комуністичної влади в ході територіальної реформи 1975 року, коли були ліквідовані повіти й утворено 49 малих та непропорційно розвинених воєводств. Одним із перших кроків на шляху до централізації влади в країні було надання гмінам права повного самоуправління із представництвом у воєводстві у вигляді самоврядного сеймику. Правові підстави адміністративної реформи були закладені Конституцією РП 1997 р. На виконання і підтвердження положень новопринятої Конституції в Республіці Польща були прийняті, у 1998 році три фундаментальні закони: «Про гмінне самоврядування», «Про повітове самоврядування», «Про воєводське самоврядування»⁸.

1 січня 1999 року у Польщі, в результаті здійсненої реформи публічної адміністрації, конституційного статусу набуло воєводське самоврядування, що стало основним суб'єктом її міжрегіональної політики. Як вважають польські дослідники (Г. Гожемек, Б. Яловецький), під поняття міжрегіональна політика слід розуміти систематизовану діяльність ОМС, спрямовану на процеси соціально-економічного розвитку регіонів⁹. Внаслідок такої законодавчої діяльності стало виникнення абсолютно но-

вих суб'єктів громадянського права – самоврядних воєводств, повітів, гмін. Гміни, повіти та воєводства мають юридичну самостійність, між ними немає відношення організаційної залежності.

Наприклад, стратегія розвитку Люблінського й Підкарпатського воєводств, які межують із прикордонними областями України, передбачає наступні сили: досягнення тривалого соціального і економічного розвитку шляхом використання географічного положення регіону як платформи співпраці країн Східної та Західної Європи; прискорення розвитку й структурного вдосконалення регіону, а також покращення рівня життя його мешканців, у тому числі і за рахунок міжнародних зв'язків; стимулювання економічної активності; підвищення рівня конкурентоздатності та інвестиційності економіки воєводств; збереження культурних і природних цінностей із врахуванням потреб майбутніх поколінь; формування і підтримка територіального устрою¹⁰.

Варто наголосити, що стратегія розвитку воєводства, яка включає у себе головні цілі й умови його розвитку на період 10-15 років у змінних внутрішніх і зовнішніх умовах, розробляється при істотній участі громадських і приватних діячів, які допомагають у виборі найкращої стратегії розвитку і є важливими учасниками реалізації цієї стратегії. Відтак, опрацювання стратегії регіонального розвитку самоврядування воєводства є виразником реалізації засади програмування в регіональній політиці¹¹. Це дає можливість для укладення контрактів з урядом на реалізацію деяких стратегічних програм, а також формування суспільно-приватного партнерства для реалізації решти стратегічних завдань¹².

Згідно польського законодавства затверджується самостійність і власна юрисдикція воєводства, як одиниці самоврядування, а також дуалістичну модель управління воєводством двома окремими структурами: виконавчим органом регіонального самоуправління на чолі з маршалком воєводства та урядовою адміністрацією на чолі з воєводою, що забезпечує унітарність польської держави, взаємозв'язок регіональної політики із стратегією політики державної. Воєвода здійснює нагляд за органами гміни, повіту і воєводства¹³.

На сьогоднішній день, усі адміністративні одиниці РП: гміни, повіти і воєводства, являють собою незалежні юридичні одиниці із своїм власним, незалежним бюджетом. Система державного фінансування сучасної Польщі передбачає існування бюджетів усіх державних адміністративних одиниць, які мають досить прозору структуру і є підзвітними електорату. Проведені реформи надали можливість громадянам контролювати роботу державних установ, відслідковувати, наскільки кошти витрачаються за призначенням. З іншого боку, центральний уряд, завдяки проведеній реформі, звільнився від

виконання завдань місцевого рівня, і цим самим вивільнив собі додаткові можливості концентруватися на стратегічних питаннях розвитку¹⁴.

Польський досвід організаційно-правового забезпечення ОМСВ, може слугувати прикладом для відповідних реформ в Україні. В нашій державі від самого початку створення системи МСВ були взяті за основу європейські принципи регіональної та місцевої демократії, визначені в Законі України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування»¹⁵. Згідно Конституції України і законів, місцеве самоврядування в Україні має вирішувати питання місцевого значення. Воно здійснюється через органи місцевого самоврядування, в числі яких: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи; районні ради міста, які створюються у містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради; районні й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст¹⁶. Серед Законів України, що містять норми подальшого регулювання питань організації й функціонування МСВ, особливе місце займає Закон „Про місцеве самоврядування” 1997 р., який відповідно до Конституції України, визначив систему і гарантії місцевого самоврядування.

Питання місцевого самоврядування набуває особливого резонансу при обговоренні законодавства України. По суті, це основна проблема громадянсько-політичної системи України. Для цього, необхідна гармонізація українського законодавства і муніципального права ЄС на базі Європейської Хартії. У РП місцеве самоврядування, в основному, побудували за таким зразком.

З організаційно-правової точки зору, в Україні основними суб'єктами, які здійснюють транскордонне співробітництво, є обласні державні адміністрації та Уряд Автономної Республіки Крим. За Постановою Кабінету Міністрів України «Про упорядкування структури місцевих державних адміністрацій», в обласних адміністраціях структурними підрозділами, до чієї функції належить організація та управління міжрегіональною співпрацею, є управління зовнішніх відносин і зовнішньоекономічної діяльності¹⁷.

Вітчизняний дослідник ТКС Н. Мікула серед суб'єктів транскордонного співробітництва виділяє територіальні громади або органи влади, які безпосередньо його здійснюють, зокрема, у формі євро-регіонів. Держава та центральні органи влади, укладаючи угоди про ТКС, підписуючи угоди та приєднуючись до європейських конвенцій, забезпечують нормативно-правове середовище для здійснення ТКС і розробляють програми його підтримки¹⁸.

Саме в прикордонних регіонах діяльність органів МСВ у справі здійснення міжнародного співробітництва прослідковується найяскравіше. Обласні та воєводські центри, в яких зосереджені основні

самоврядні структури, організують більшість зустрічей між представниками місцевої влади українсько-польського порубіжжя. З цього випливають основні завдання органів місцевого самоврядування: сприяти розвитку економіки регіону через створення зон пільгового оподаткування, створення спільних підприємств; удосконалення діяльності фінансових інституцій ТКС; налагоджувати контакти в науково-освітній сфері шляхом проведення конференцій, семінарів, обміну професорсько-викладацьким складом, проведення навчання з перекваліфікації та підвищення кваліфікації трудових ресурсів із метою забезпечення виробництв кваліфікованими кадрами, здатними орієнтуватися у ринкових умовах економіки; покращувати пропускну спроможність кордону за допомогою створення нових пунктів пропуску, удосконалення інфраструктури вже існуючих і інше; розвивати співпрацю у гуманітарній сфері¹⁹.

Згідно із європейською моделлю, важливим фактором проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні, яка покликана остаточно сформувати модель місцевого самоврядування, є залучення до цього процесу нових інституційних інструментів, зокрема, агентств регіонального розвитку та їх мережі, як центрів інноваційного розвитку регіону²⁰. Це дасть очікуваний ефект, якщо в плані реалізації Концепції вдосконалення адміністративно-територіального устрою держави працювати, насамперед, за такими основними напрямками: участь у розробці проектів Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України», інших необхідних законодавчих актів, методичних рекомендацій щодо вирішення відповідних проблем, зокрема, щодо стимулювання добровільного об'єднання територіальних громад для ефективного вирішення спільних проблем розвитку; участь у діяльності науково-консультативного центру, який функціонуватиме в системі центрального органу виконавчої влади, відповідального за реалізацію Концепції, та надаватиме допомогу ОМСВ у розробці й реалізації заходів із приведення адміністративно-територіального устрою у відповідність із Конституцією України; розроблення відповідних проектів для визначення груп територіальних громад, районів, які не мають ресурсних можливостей для ефективного здійснення своїх повноважень поодинокі, запровадження інституційних і фінансових механізмів їх об'єднання або в одну територіальну громаду, або у створення на договірних засадах асоціацію адміністративно-територіальних одиниць; розроблення просторових, проектних стратегічних планів соціально-економічного розвитку регіонів.

На нашу думку, найбільша проблема самоврядного рівня спостерігається, зокрема, в організаційній структурі євро регіонів. Адже інституційні питання належать до компетенції центральної влади.

У той же час органи місцевого самоврядування досить слабо обізнані з регіональними проблемами і займатися ними безпосередньо не можуть. Хоч євро регіони, власне, й створювалися для того, щоб об'єднати місцеві влади для вирішення питань, спрямованих на поліпшення життя населення прикордонних територій. З огляду на це виникає необхідність перерозподілу обсягу повноважень між центральною і регіональною владою, передачі останнім правових важелів вирішувати питання прикордонного співробітництва самостійно²¹.

Таким чином, вважаємо за необхідне наголосити на наступному:

1. Динаміка самоврядної активності свідчить про певні успіхи на шляху реалізації загальноєвропейської мети – розмивання кордонів між країнами-членами ЄС і вирівнювання диспропорції у розвитку периферійних і центральних регіонів у кожній із держав-учасниць, що є, водночас, і наслідком гармонізації національного законодавства з питань МСВ і муніципального права ЄС на базі Європейської Хартії місцевого самоврядування.

2. Як показує вивчення проблеми, низька питома вага ОМСВ у здійсненні ТКС безпосередньо пов'язана із загальними проблемами розвитку регіонів, так і з невиправдано низькими темпами впровадження децентралізації управління і підвищення самостійності ОМСВ, зокрема, в частині визначення регіонального суб'єкта – самодостатньої територіальної громади, наділеної відповідними повноваженнями й необхідними матеріальними та фінансовими ресурсами для повноцінної участі у сфері міжнародного спілкування.

3. Проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом у сфері МСВ тісно пов'язані з проблемою порівняльного вивчення інституту МСВ європейських країн, в т.ч. Республіки Польща. Використання позитивного досвіду в сфері здійснення МСВ і його участі в налагодженні регіонального, ТКС дасть змогу підняти рівень МСВ в цілому.

4. Результат польсько-українського ТКС підтверджують, що найбільший ефект для прикордонних територій дає транскордонне співробітництво саме на районному (повітовому) рівні. Лише на такому рівні можна зробити повноцінні висновки про ступінь оптимальності правової вираженості або забезпеченості будь-якого транскордонного проекту для соціально-економічного розвитку конкретної території.

5. Адміністративно-територіальна реформа в Україні (як і свого часу в Польщі) вимагає узгодження політико-правового, адміністративно-управлінського та регіонального розвитку з метою ефективного впровадження засад державної регіональної політики у форматі збалансованого розвитку територій.

6. Формування місцевого самоврядування, як компонента територіально-політичної системи на регіональному рівні, тобто на рівні адміністративно-територіальної одиниці, залежить від надання місцевим органам влади необхідних повноважень для здійснення необхідного управління територією області, а також нормативно-правової бази, що регулює їх діяльність²².

Як підсумок, зазначимо: форми співробітництва ОМСВ України з зарубіжними партнерами виробляються в процесі становлення і розвитку міжнародних контактів місцевих рад, їхніх виконавчих органів з органами місцевого самоврядування й іншими суб'єктами зарубіжних держав. Отримавши своє закріплення в угодах про встановлення співробітництва, у додаткових протоколах до них, вони стають організаційно-правовими формами такого співробітництва, утворюючи систему якісно нових відносин місцевої влади, громадян, громадських формувань, юридичних осіб, господарських суб'єктів різних форм власності різних країн світу, що, реалізуючись на локальному і регіональному рівнях – рівнях місцевого самоврядування, істотно доповнюють двосторонні міждержавні відносини, надають їм більш прагматичний і динамічний характер, формують новий тип людської цивілізації – «світове співтовариство правових держав».

Організаційно-правові форми міжнародного співробітництва органів місцевого самоврядування України носять різноманітний і багатоплановий характер і у своїй сукупності створюють систему міжнародних відносин на локальному і регіональному рівнях. У цій системі залежно від різних ознак, які можна класифікувати, виділяють різноманітні організаційно-правові форми міжнародного співробітництва: залежно від кількості реалізованих у рамках одного заходу організаційно-правових форм розрізняють комплексні (понад дві організаційно-правові форми, наприклад, проведення Днів споріднених міст та цільові (реалізується конкретна форма (вид співробітництва, наприклад, спортивні змагання між молоддю міст-партнерів) та ін.); від реалізації у певних сферах громадського життя – форми гуманітарного (в тому числі культурного), економічного, науково-технічного, політичного співробітництва; залежно від суб'єктів, що беруть участь у реалізації організаційно-правових форм співробітництва, розрізняють форми співробітництва на рівні місцевої влади, громадських формувань (політичні партії, масові рухи, добровільні товариства, земляцтва, фонди, асоціації та інші об'єднання людей, що не мають метою одержання прибутку), навчальних закладів, господарських суб'єктів (підприємства, організації, установи різних форм власності), окремих громадян. Останнім часом усе частіше партнерами ОМСВ України виступають урядові організації зарубіжних держав, значні промислові фірми зарубіжних держав та ін.; за тимчасовою

характеристикою розрізняють організаційно-правові форми довгострокові (реалізація договору про співробітництво споріднених міст, розрахованого на невизначений термін), середньострокові (реалізація міжнародної програми співробітництва навчальних закладів, розрахованої на реальні терміни до 3-5 років) та короткострокові (наприклад, однократне проведення міжнародної презентації або виставки тощо).

Аналізуючи міжнародні зв'язки органів місцевого самоврядування нашої держави можна стверджувати, що контакти ОМСВ на українсько-польському прикордонні є чи не найбільш активними і динамічними. Поясненням цього може слугувати великий досвід співпраці у попередні історичні періоди, багато у чому схожі, а іноді, навіть, спільні соціально-економічні, культурні і т. ін. проблеми, намагання української сторони запроваджувати польський досвід розвитку МСВ та допомога польської сторони у цьому.

Півтора останніх десятиліття пов'язані із активізацією формування процесів організаційної діяльності ОМСВ в Україні у галузі міжнародного співробітництва залежно від її спрямованості та мети (внутрішні та організаційно-масові - зовнішні); чинники, які утворюють систему становлення організаційно-правової діяльності ОМСВ у галузі міжнародного (транскордонного, регіонального, галузевого) співробітництва (соціальний, економічний, психологічний, процесуальний) через аналіз організаційно-правових форм співробітництва з зарубіжними партнерами. Отримавши своє закріплення у договорах про встановлення співробітництва і різнопланових та різнорівневих контрактів, у додаткових протоколах до них, вони стають організаційно-правовими формами співробітництва ОМСВ, утворюючи систему якісно нових відносин місцевої влади, суттєво доповнюють міждержавні відносини, надають їм більш стабільного, прагматичного характеру.

¹ Баймуратов М. Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування України: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня д-ра юрид.наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / М. Баймуратов. – Одеса, 1996. – 53 с.

² Закон Української РСР «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 2. – С. 5.

³ Савченко А.І. Розвиток правових основ функціонування органів місцевого самоврядування в Україні / А.І. Савченко // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво: міжнародні відносини, економіка, політика, географія, історія, право: тези доповідей II міжнар.наук.-практ. конф. студ., аспірантів і молодих науковців,

м. Луцьк, 19-20 травня 2005 року. – Луцьк : Вежа, 2005. – С. 84.

⁴ Закон України «Про місцеві ради народних депутатів і місцеве та регіональне самоврядування» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 3. – С. 4.

⁵ Закон України «про реформування місцевих органів влади і самоврядування» // Верховної ради України. – 1994. – № 5. – С. 6.

⁶ Савченко А.І. Розвиток правових основ функціонування органів місцевого самоврядування в Україні / А.І. Савченко // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво: міжнародні відносини, економіка, політика, географія, історія, право: тези доповідей II міжнар.наук.-практ. конф. студ., аспірантів і молодих науковців, м. Луцьк, 19-20 травня 2005 року. – Луцьк : Вежа, 2005. – С. 84-85.

⁷ Місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.refine.org.ua/pageid-1016-1.html>.

⁸ Клімчук Ю.В. Реформи місцевого самоврядування в контексті євроінтеграції Польщі/ Ю.В. Клімчук, С.М. Кулик // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво : тези доповідей IV міжнар. конф., Луцьк, 17-18 травня 2007 р. – Луцьк : Вежа, 2007. – С. 84 – 88.

⁹ Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування: проблема теорії та практики: матер. наук.-практ. укр.-польс. конф., м. Львів, 4 – 5 березня 2002. – Л., 2003. – С. 133.

¹⁰ Кулеші М. Територіальне самоврядування, тексти законів разом з механізмами впровадження/ М.Кулеші. – Вид. 4-е. – Мунісіріум. – Варшава, 1999. – С. 5.

¹¹ Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування: проблема теорії та практики: матер. наук.-практ. укр.-польс. конф., м. Львів, 4 – 5 березня 2002. – Л., 2003. – С. 137.

¹² Колодяжна В.В. Становлення та розвиток договірно-правової бази українсько-польського транскордонного співробітництва (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.). Дисерт. на здобуття наук. ст. канд. юрид.наук. Спеціальність – 12.00.01 – Теорія та історія держави і права, історія політичних вчень. – Луцьк, 2008. – С. 78.

¹³ Обухова О. Роль органів місцевого самоврядування в становленні на розвитку транскордонного співробітництва України та Республіки Польща / О.Обухова// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 11. – Луцьк, 2012. – С.83.

¹⁴ Обухова О.Ю. Польсько-українське транскордонне співробітництво: становлення та розвиток (90-ті роки ХХ – поч. ХХІ століття). / О.Ю. Обухова. Дисерт.на здобуття наукост. канд.іст.наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. – Луцьк, 2011. – С. 48.

¹⁵ Місцеве самоврядування в Україні // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – № 10. – С. 10.

¹⁶ Конституція України : прийнята на П'ятій сесій Верховної Ради України 26 червня 1996 року. – К, 1997. – С. 42.

¹⁷ Беленький П.Ю. Формування системи управління міжрегіональним та транскордонним співробітництвом в Україні / П.Ю. Беленький, Н.А. Мікула // Соціально-економічні дослідження в перехідний період : проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. – Вип. ХХІХ. В 2 т. Т.1. – Луцьк: Вежа, 2001. – С. 158.

¹⁸ Мікула Н.А. Транскордонне співробітництво в умовах інтеграційних процесів України: автореферат дис.. на здобуття наук. ступеня д-ра екон.наук: спец. 09. 00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / Н.А. Мікула. – Л., 2005. – С. 10.

¹⁹ Лугова О.А. Центри активізації транскордонного співробітництва: завдання, цілі та критерії визначення / О.А. Лугова // Європейські інтеграційні процеси та транскордонне співробітництво: тези доповідей III між нар. конф., м. Луцьк, 18-19 травня 2006 р. – Луцьк : Вежа, 2006. – Т. 2. – С. 308.

²⁰ Інститут та інструменти розвитку теорій. На шляху до європейських принципів / за ред. С. Максименка. – К. : Міленіум, 2001.

²¹ Обухова О.Ю. Польсько-українське транскордонне співробітництво: становлення та розвиток (90-ті роки ХХ – поч. ХХІ століття). / О.Ю. Обухова. Дисерт.на здобуття наукост. канд.іст.наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. – Луцьк, 2011. – С. 54 – 56.

²² Обухова О. Роль органів місцевого самоврядування в становленні на розвитку транскордонного співробітництва України та Республіки Польща / О.Обухова// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 11. – Луцьк, 2012. – С.85-86.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477.83/86) «1890/1914»

© Микола Гуйванюк
(м. Чернівці)

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Микола Гуйванюк. Інституціоналізація української літературної інтелігенції Галичини й Буковини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У статті розглядається процес інституціоналізації української літературної інтелігенції у Галичині й Буковині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито джерела та умови її формування. Проаналізовано процес її самоорганізації та гуртування навколо видань українських національних об'єднань «Наукового товариства імені Шевченка», «Просвіти», «Руської Бесіди», а також провідних часописів регіону.

Ключові слова: Українська літературна інтелігенція, Галичина, Буковина, інституціоналізація.

Николай Гуйванюк. Институционализация украинской литературной интеллигенции Галичины и Буковины во второй половине ХІХ – в начале ХХ в. В статье рассматривается процесс институционализации украинской литературной интеллигенции в Галичине и Буковине во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Раскрыты источники и условия ее формирования. Проанализирован процесс ее самоорганизации и сплочения вокруг изданий украинских национальных объединений «Научного общества имени Шевченко», «Просвита», «Русская Беседа», а также ведущих газет региона.

Ключевые слова: Украинская литературная интеллигенция, Галичина, Буковина, институционализация.

Mykola Hujvaniuk. Institutionalization of the Ukrainian Literary Intelligentsia in Galicia and Bukovina in the Late Nineteenth – Early Twentieth Century. This paper deals with the process of institutionalization of Ukrainian literary intelligentsia in Galicia and Bukovina in the second half of ХІХ – early ХХ century. Reveals the origins and the conditions of its formation. The process of self-organization and cohesion around the Ukrainian national media associations «Shevchenko Scientific Society», «Prosvsta», «Rus'ka besida» and leading journals in the region.

Key words: Ukrainian literary intellectuals, Galicia, Bukovina, institutionalization.

Друга половина ХІХ ст. в національному русі галицьких і буковинських українців знаменна тим, що духовенство поступово втрачало монополію на визначення світоглядних, національних і політичних засад української спільноти. В цей час активно проходить процес інституціоналізації світської інтелігенції. Тобто відбувається процес визначення і закріплення певних соціальних норм, правил, ста-

тусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямі задоволення суспільних потреб, продиктованих новими викликами епохи, зокрема потреби зміни проведи українським національним рухом. Варто зазначити, що як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення насамперед необхідна об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загально соціальна, задоволення якої можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Окрім того, обов'язковою є наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил. Прикладом цього може служити тодішня світська інтелігенція, яка хоча й була менш чисельною за духовенство, зате значно активнішою та ініціативнішою. Це була нова соціальна група людей, які мали широкі знання, замислювалися над тим, що діється в суспільстві, старалися бути порядними у виконанні своїх обов'язків, намагалися жити на певному високому моральному рівні і виступали носієм української національної ідентичності та свідомості.

У другій половині ХІХ ст. українська світська інтелігенція Галичини й Буковини була вже окремим, структурованим, самодостатнім соціально-професійним прошарком українського суспільства. Вона репрезентувала національні інтереси українців в економіці, політиці й культурі. Найчисельнішою її верствою були працівники освіти, які поділялись на викладачів вищих і середніх навчальних закладів та вчителів гімназій і народних шкіл. Також у цей час в самостійний соціально-професійний прошарок виокремилися українські правники, серед яких переважали адвокати. Друга половина ХІХ ст. характерна також і тим, що в краї з'явилася плеяда відомих діячів культури і мистецтва, зокрема, художники, скульптори, архітектори, композитори, письменники та публіцисти.

На сьогоднішній день в історичній науці здійснено чимало спроб класифікувати світську інтелігенцію за соціальним походженням – О. Баран¹, суспільним спрямуванням – З. Куницька², професійним спрямуванням – Н. Мисак³, Л. Савенок⁴ та показати її роль у суспільно-політичних процесах – П. Рудик⁵, І. Коляда⁶, О. Рубльов⁷ та ін. У наукових дослідженнях із зазначеної проблематики доволі вживаними є терміни: «мистецька інтелігенція»⁸, «літературно-мистецька інтелігенція»⁹. Тому, на наш погляд, для окреслення такої професійної групи як письменники (прозаїки, поети, драматурги),

публіцисти, літературні критики, редактори цілком виправданим є застосування терміна «літературна інтелігенція», який найзмістовніше характеризує цю спільноту. Особливість діяльності літературної інтелігенції полягає у тому, що вона не тільки виконує свої професійні обов'язки у певному, обмеженому просторовими чи суспільними рамками середовищі, як це притаманно вчителям та правникам. Літературна інтелігенція є елітою нації, носієм національної ідеї. Через художнє слово і публіцистику вона формує громадську думку суспільства. Завжди пропонує своє бачення вирішення тих чи інших проблем, які постають перед громадою. Цінним є і те, що літератори та публіцисти, як ніхто інший, мають тісні взаємини із всіма прошарками суспільства, яке репрезентують. Вони впізнавані, мають велике коло шанувальників. Нерідко є авторитетом для широких кіл громадськості і мають на них неабиякий вплив.

Варто зазначити, що в кінці XIX – на початку XX століття галицькі та буковинські літератори діяли у досить непростих політичних умовах, коли західноукраїнському суспільству, що перебувало у правовому полі конституційної Австро-Угорської монархії, доводилося прискореними темпами долати відставання від сусідніх народів у різних сферах суспільного життя. У той час письменники одними з перших почали розуміти, що запорукою успішного розвитку народу є весь комплекс його здобутків в економічній, культурній і політичній сферах.

Важливим елементом інституціоналізаційного процесу літературної інтелігенції було те, що дитинство та юність більшості її представників розглядуваного періоду припали на 60 – 70-ті роки XIX століття, які проходили в Габсбурзькій монархії під знаком конституційних перетворень. Лібералізація громадської сфери життя, проголошення свободи слова, зборів, товариств, преси тощо спричинили в українському суспільстві сплеск інтересу до політичних подій, у яких літератори брали активну участь.

Навчаючись у гімназіях галицьких та буковинських міст і містечок, майбутні письменники та публіцисти вступали в українські, здебільшого таємні, організації. 80-ті роки XIX ст. стали часом активного вступу молоді на правничий, медичний та філософський факультети Львівського, Чернівцького, Віденського та Краківського університетів.

Період університетських студій став для майбутніх літераторів часом не тільки фахового становлення, а й активного залучення до громадської праці в національних об'єднаннях, насамперед – студентських товариствах, діяльність яких носила в той час виразно національний характер: «Академічний кружок» (Львів), «Запороже» (Чернівці), «Січ» (Відень). Тут вони гартували свій національний дух шляхом влаштування наукових дискусій та доповідей з українознавчої тематики, презентації

власного літературного доробку. Гарт у гімназійних та студентських гуртках пройшли майбутні письменники І. Франко, Лесь Матович, В. Сефанік, Б. Лепкий та ін.

Після закінчення університетських студій більшість з них оселилися у крайових центрах Львові та Чернівцях, а також у багатьох повітових містечках, де поряд з фаховою діяльністю займалися літературною і журналістською працею.

Праця молодих літераторів була нерозривно пов'язана з провідними національно-культурними інституціями Галичини українофільського спрямування, насамперед – товариством «Просвіта» й «Літературним», а згодом «Науковим товариством імені Шевченка» (далі НТШ). Представники літературної інтелігенції в рамках діяльності НТШ гуртувалися переважно у філологічній секції та навколо видань товариства. У 1880-1897 рр. виходив літературно-науковий і громадсько-культурний журнал «Зоря»¹⁰. В різний час його редакторами були відомі літературні діячі – О. Партицький, Василь Лукич (псевдонім В. Левицького), В. Тисовський, О. Маковей, К. Паньківський, О. Борковський. Протягом 1885-1886 рр. до складу редакції входив І. Франко, який опублікував на його сторінках багато художніх творів, літературно-критичних статей, мав значний вплив на формування «Зорі» як національного загальноукраїнського видання. Журнал виражав погляди передових громадсько-культурних сил як в Галичині й Буковині, так і в Наддніпрянській Україні. Будучи органом галицьких «народовців», відстоював права українців на вільний розвиток їх мови і культури, пропонував ідеї єдності українського народу розділеного кордонами Росії та Австро-Угорщини. В журналі друкували свої твори такі відомі галицькі і буковинські письменники: І. Франко – «Захар Беркут» і «Украдене щастя»; О.Кобилянська – «Людина»; Б. Лепкий – «Зломані крила», «Недобрана пара», та ін. Публікувалися аналітичні статті І. Франка, М. Вороного, Василя Лукича та інших авторів.

У 1898 р. на базі літературних журналів «Зоря» та «Житє і слово» заходом І. Франка та М. Грушевського почав виходити «Літературно-науковий вісник»¹¹. До складу редколегії, крім М. Грушевського та І. Франка, увійшли такі представники літературної інтелігенції, як О.Маковей та В. Гнатюк. Редколегія залучала до співробітництва письменників, публіцистів та науковців з Галичини і Наддніпрянської України. Авторами часопису стали: Ганна Барвінок, В. Винниченко, М. Вороний, К. Гриневичева, Б. Грінченко, В. Доманицький, В. Дорошенко, О. Єфименко, С.О. Єфремов, П.Карманський, Ю. Кміт, О. Кобилянська, О. Кониський, М. Коцюбинський, А. Кримський, В. Леонтович, Б. Лепкий, І. Липа, О. Лотоцький, Д. Лукіянович, О. Маковей, Л. Мартович, Д. Мордовець, В. Павловський, С. Петлюра, С. Русова, В. Самійленко,

Л. Старицька-Черняхівська, В. Стефанік, І. Карпенко-Карий, Г. Хоткевич, Леся Українка, А. Чайковський, Марко Черемшина, М. Яцків та ін. Редакційна політика в той час була скерована на осмислення самобутності української нації, висвітлення реального становища українців у Австро-Угорщині та Російській імперії.

Значний вплив на процес становлення української літературної інтелігенції мало товариство «Просвіта», яке постало 1868 року на противагу антиукраїнським течіям у культурному житті. Галицькі громадські діячі поставили перед собою мету довести, що українці – народ з культурними традиціями, який відрізняється як від поляків, так і від росіян. З моменту заснування товариства до нього долучилися відомі на той час громадські діячі, безпосередньо пов'язані з літературною діяльністю, – О. Партицький, Ю. Романчук, К.Сушкевич, К.Устиянович¹² та ін. При товаристві було створено українську бібліотеку з читальнею і почалося видання щорічних календарів та популярної літератури для народу. Це спричинило появу попиту на українську художню прозу, поезію, драму, а також публіцистику з суспільно-політичної та господарської проблематики. У зв'язку з цим активізувалася діяльність уже відомих літераторів та з'явилася можливість реалізації свого потенціалу представникам молодшого покоління. Редактором популярних видань «Просвіти» став письменник Юрій Федькович, який вже тоді користувався неабияким авторитетом у суспільстві. Плідними, хоч інколи драматичними, були стосунки з «Просвітою» в І.Франка. З одного боку, його два рази виключали з товариства, і в той же час його твори постійно друкувалися у виданнях товариства.¹³ Одним із постійних авторів видань «Просвіти» був письменник Андрій Чайковський¹⁴. Особливо популярними були його художні твори на історичну тематику.

Буковинські літератори гуртувалися навколо товариства «Руська Бесіда», яке діяло у краї в розглядуваний нами період. Насамперед варто згадати Ю. Федьковича, який активно пропагував свій доробок у виданнях товариства та був взірцем письменника і редактора. Як стверджує дослідник С. Добржанський¹⁵, головним результатом роботи товариства стало виховання цілої плеяди національних лідерів, серед них – представників літературної інтелігенції, таких як С. Смаль-Стоцький, Є. Пігуляк, О. Попович, О. Маковей, Г. Купчанко та інших, які докорінно змінили усвідомлення українцями своєї унікальності і неналежності ні до румунів, ні до росіян.

Вагомий вплив на згуртування української літературної інтелігенції на теренах Галичини й Буковини мали і тогочасні українські часописи.

Одним із найпотужніших українських пресових органів була щоденна газета галицьких народовців «Діло», яка видавалася з 1880 по 1939 р. і мала по-

мітний вплив на політичне життя галицького українства зазначеного періоду. Саме тут викристалізувалася діяльність редакторів – В.Барвінського, І.Белая, В.Охримовича, Я.Весоловського, Л.Цегельського¹⁶. На шпальтах газети публікували свої твори І.Франко, М.Грушевський, О.Кониський, Б.Лепкий, В.Стефанік, Л.Мартович, Г.Хоткевич та ін.

І. Франко працював у «Ділі» із 1883 до початку 1885 року, за штатним розписом числився «новинарем». Поряд з художніми творами на шпальтах газети з'являлися політичні твори, такі як «Свинська конституція»¹⁷ та ін.

У газеті «Діло» пройшов становлення відомий публіцист, етнограф, перекладач, критик, видавець – Іван Белей. Починаючи з 1880 року, від початку виходу часопису, готував до друку рукописи, писав вступні (передові) статті, які стосувалися релігійних питань, банківської справи, а також подавав новини. У 1884-1902 роках – редактор «Діла» та літературного додатку. Стояв на позиціях реальних підходів до дійсності, необхідності зближення інтелігенції з народом для всілякої його підтримки й просвіти. І. Белей добре знав історію, українську культуру. Перекладав українською мовою твори світової класики.

У щоденнику «Діло» відточував свою майстерність публіцист, етнограф, мовознавець В. Охримович. Зокрема, газету збагатили його етнографо-народознавчі та філософські праці В. Охримовича «Про родову спільність у Скільських горах», «Кілька критичних думок про життя та розвій галицько-руської інтелігенції», «Львівська радикальна молодь перед москвофілами», «Куди нам іти і як робити»¹⁸ та ін., які засвідчують широту інтересів автора, науково-публіцистичний талант і до сьогодні не втрачають світоглядно-пізнавального значення.

Незважаючи на те, що часопис був органом галицького народоства, одне з чільних місць на його сторінках відводилося висвітленню ролі літературної інтелігенції в діяльності тодішніх українських політичних партій, зокрема Радикальної. «Діло» відстежувало діяльність таких провідних літераторів-провідників радикалів, як І.Франко, М.Павлик, С.Данилович, Л.Мартович¹⁹ та ін. В руслі виборчої кампанії «Діло» надрукувало політичну новелу Лесья Мартовича «Смертельна справа»²⁰, у якій письменник допомагає українській громаді зрозуміти, які перед нею стоять виклики і закликає одностайно виступити на захист своїх прав, віддати голос за українського кандидата.

Одним із провідних центрів інституціоналізації української літературної інтелігенції на теренах Буковини була україномовна газета з однойменною назвою «Буковина», що видавалася у Чернівцях в 1885-1915 рр. та у 1918 р.²¹

Вже з перших чисел на сторінках часопису друкувалися оповідання Ю.Федьковича, С.Воробке-

вичка, О. Поповича, Є. Ярошинської. З приходом у 1895 р. на посаду головного редактора видання О. Маковей газета надає шпальтне місце молодому поколінню письменників. У той час через «Буковину» ввійшли в літературу О. Кобилянська, Марко Черемшина, Д. Лукіянович, М. Кордуба, Т. Галіп, І. Синюк, І. Карбулицький та ін. У другій половині 90-х років XIX ст. часопис стає місцем публікації і вже відомих на той час майстрів слова: І. Франка, М. Павлика, С. Смаль-Стоцького та ін.

За підрахунками О.Маковей, тільки у 1896 р. у «Буковині» друкувалося «[...] 18 «старших» і 12 «молодших письменників».²² Газета стала сполучною ланкою українського літературного процесу, а також виступила у ролі популяризатора творчості письменників Наддніпрянщини на західноукраїнських землях.

Ведучи мову про періодичні видання як центри гуртування українських літераторів на Буковині, не можна не згадати про часопис «Руска рада», який виходив у Чернівцях у 1898-1908 рр. заходами С. Смаль-Стоцького і був органом однойменного «Товариства Руська Рада».²³ Помітне місце на шпальтах газети займали матеріали національно-політичної та організаційно-громадської тематики. Зокрема, газета систематично відгукувалася на виборчі кампанії. Належну увагу приділяла огляду діяльності українських послів у сеймі і державній раді, систематично друкувала їх інтерпеляції, промови та звіти перед громадою. Упродовж усіх років існування газета гостро виступала проти москвофільства, друкуючи статті, кореспонденції про політику москвофілів у національно-політичному і громадсько-культурному житті буковинських русинів.

Майже в кожному числі газети друкувалися поетичні і прозові твори визначних українських письменників І.Франка, В.Стефаніка, Ю.Фсдьковича, Б.Лепкого, В.Щурата, Леся Мартовича, Л.Гринюка, С.Воробкевича (під псевдонімом Данило Млака), Віри Лебедової, К.Кракалії (під псевдонімом Кость Ганусенко), С.Канюка, І.Діброви, Я.Весоловського, Д.Макогонна, О.Стороженка, М.Яцківа та інших літераторів.

Молода галицька інтелігенція докладала значних зусиль, щоб надати українському рухові модерного європейського характеру, і поряд з політизацією реально формувала повноцінну «високу» українську культуру, яка б у боротьбі за душі молодого покоління українців могла успішно конкурувати з польською і російською культурами. Характерним прикладом художньо-літературного об'єднання з європейськими основами постала «Молода муза» (Львів, 1906) – угруповання, до якого належали письменники Б.Лепкий, В.Пачовський, П.Карманський, М.Яцків, В.Бирчак, О.Луцький, О.Шпитко²⁴ та ін. «Молода муза» не була організацією, яка вела облік своїх членів і мала розроблений статут чи програму. Це був фактично клуб лі-

тераторів, до якого тяжіло чимало молоді. «Молодомузівці» не мали власного приміщення. Вони збиралися у кав'ярні «Монополь». Сюди приходила цікава публіка, з якою можна було дискутувати, зокрема, частими гостями були Б.Лепкий, І.Франко та ін. І.Франко в особливий спосіб доклався до становлення молодих літераторів відгукуючись, інколи критично, але об'єктивно, на їхні твори.

По-різному склалися долі колишніх «молодомузівців». П.Карманський став одним із активних діячів січово-стрілецького руху. Б.Лепкий своєю активною національно-патріотичною позицією відіграв помітну роль у національному русі галицьких і буковинських українців.

До інституціоналізації літературної інтелігенції певною мірою доклалася і «Молода Україна» – українська напівлегальна молодіжна організація, яка діяла в Галичині та Буковині у 1899-1903 рр. До неї входили студенти Львівського університету, Львівської вищої політехнічної школи, Чернівецького університету, Віденського університету та ін., а також учні старших класів гімназій Галичини та Буковини. Друкованим органом організації був однойменний журнал «Молода Україна»²⁵. Програмними засадами «Молодої України» були ідеї соборної незалежної України та соціальної справедливості. Більшість членів товариства стали провідними членами українських політичних партій: УСДП, УНДО, УСРП, чільними політиками та громадськими діячами першої половини ХХ ст. Серед них варто виділити письменників, публіцистів та редакторів – В. Старосольського, Л.Цегельського, А. Крушельницького, С.Горука, Т.Меленя, М.Галушчинського та ін.

Протягом другої половини XIX ст. українська літературна інтелігенція у Галичині й Буковині здебільшого самоорганізувалася навколо провідних часописів культурно-просвітніх товариств. Більшість її представників самоідентифікувалися і доволі успішно зайняли певні ніші у суспільстві. Відрадно було і те, що українська спільнота краю доволі тепло їх сприйняла. Новопосталі літературні діячі були впізнавані. До їхніх думок щодо різноманітних викликів суспільного життя прислухалася громада. Серед письменників на той час уже були культові особи: І.Франко, О.Кобилянська, Б.Лепкий, О.Маковей, В.Стефанік та ін. Тому вже на середину 90-х років XIX ст. в письменницькому середовищі з'являються думки, що «[...] доводиться відчувати брак інституції, яка громадила би коло себе всіх наших літераторів, без огляду на їхні політичні переконання. Та що в потребі приходила би їм на поміч з матеріальною підмогою. Через недостаток подібної організації, змарнувалося в нас дуже багато талантів, що серед інших відносин могли би бути своєю працею принести великий хосен нашому народові»²⁶. Оприлюднив цю думку відомий уже на той час письменник та етнограф В.Гнатюк.

Але як показав час, що ідея так і не було реалізовано.

Тому через кілька років О.Барвінський знову висунув подібну пропозицію, заявивши, що настала нагальна потреба з'їзду і об'єднання українсько-руських письменників. Свої наміри він мотивував тим, що «[...] люди всяких становиськ з'єднуються, лучаться в спільні товариства. Бо лиш з'єднаними силами можна в нинішніх обставинах дійти до значіння, до сили і впливу. Можна забезпечити і життєві потреби, і сповнити культурні задачі. І у русинів цей погляд починає все раз більше здобувати собі розуміння»²⁷. Далі констатував: «[...] не маємо ще організації ні дневниківів, а ні письменників. Хоч такі організації вже у культурних народів вже давно позасновувано з великим успіхом і великою користю. [...] Отже, крайня пора подумати про сю справу, про забезпечені Життєвих умовин українсько-руських письменників, подумати о се, щоби вони за свою працю і за свої спосібності мали якнайбільші можливо користі, треба би подумати о їх забезпечені на случай старости або немочи і неспосібности до праці»²⁸. Щоби втілити свій задум, О.Барвінський пропонував скликати найближчим часом з'їзд українських письменників у Львові або у Чернівцях.

За втілення вищезазначених ідей взялося «Товариство прихильників української науки, літератури і штуки (мистецтва. – М.Г.)» – організація, заснована 1904 року з ініціативи М.Грушевського та І.Труша. Товариство об'єднувало науковців, письменників і митців з усіх українських земель та популяризувало їхні твори. Накладом товариства вийшло кілька книжок українських письменників. Згідно зі статутом, товариство мало «[...] причинитись до розвою української літератури, науки і штуки».²⁹ Воно об'єднало цілу плеяду українських літераторів з обох боків Дніпра, зокрема: М.Грушевського, І.Франка, В.Липинського, Є.Чикаленка, І.Нечуя-Левицького, М.Коцюбинського, В.Винниченка, О.Олеся та ін.

Одним із осередків формування літературної інтелігенції були родини поступових галицьких і буковинських священиків. Показовою у цьому плані є родина о. Кирила Гаморака із с. Стецева (Снятинщина), яка притягала до себе багатьох діячів науки і літератури, була вогнищем духовного життя околиць. Гостями Гамораків свого часу були І.Франко, М.Павлик, В.Стефанік, Леся Мартович, Б.Лепкий та інші. Тут вони презентували свої книжки, обговорювали громадські справи, знаходили сюжети для своїх нових творів.

В іншій священичій родині о. Сильвестра Лепкого (Бережанщина) відбулося становлення двох знаних літераторів Богдана і Левка Лепких. Родина Лепких проводила широку культурно-просвітницьку діяльність на Бережанщині, зокрема в Жуківі, де проживала з 1891 по 1901 р. Промовистий

той факт, що о. Сильвестр Лепкий, теж письменник (псевдонім Марко Мурава), перший у Галичині переклав п'єси Шекспіра українською мовою, складав духовні пісні, писав популярні книжечки та театральні п'єси для «Просвіти». Брав участь у підготовці шкільних підручників.

У родині поступового буковинського священика о. Мелетія Галіпа відбулося становлення майбутнього літературного і громадського діяча Теодота Галіпа. Як стверджує дослідниця О.Колодій, о. Мелетій Галіп неодноразово обирався радником буковинської архієпископської консисторії, заступником голови народно-демократичної партії Буковини. У 1912 – 1916 рр. очолював товариство «Український народний дім»³⁰. Мелетій Галіп відзначався світлим розумом, був великим пошановувачем як європейських культурних цінностей, та із трепетом беріг національні надбання, про що засвідчує Т.Галіп у одному з листів до Осипа Маковей від 24.09.1895 р. «[...] В нашій попівській родині багато часу іде на читання і на балакання про те, що читалося. А читаємо здебільшого газети, переважно рускі. Балакаючи, ще вживаємо двох мов. Але усі члени родини у вільні хвилини стараються вивчити русу мову докладніше. Ми трохи пізно, але все таки залізно зрозуміли, що ми є русини, і маємо народні обов'язки, і тому у вільні хвилини одушевлені тим відкриттям.

[...] Внаслідок сего батько у вільні хвилини розгадує над тим, як би то від нового року забезпечити дім і церкву в «Дністрі» а грошенята вмістити в касі того самого товариства»³¹.

Аналіз інституціоналізаційних процесів письменницького середовища Галичини й Буковини Кінця XIX – поч. ХХ ст. буде не повним без врахування москвофільського фактору. Незважаючи на те, що у розглядуваній нами період ця течія вже втратила провідні позиції в українському русі, представники москвофільства ще час від часу в різний спосіб про себе нагадували. Зокрема, мали своїх письменників, публіцистів і редакторів – впливових та відомих – переважно у своєму локальному середовищі.

Певний вплив на представників літературно інтелігенції москвофільського спрямування було «Товариство імені М.Качковського», яке було створено у 1868 р. на протигагу «Просвіти», згодом стало головним осередком москвофілів і з часом створило мережу місцевих філій та читалень по всій Галичині. Тут насаджувалася москвофільська ідеологія через періодичні видання: «Слово» (Львів), «Русская Рада» (Львів), «Галичанин» (Львів), «Русское Слово» (1890 – 1914), «Православная Буковина» (Чернівці), «Буковински Ведомости» (Чернівці)³² та ін. На шпальтах зазначених часописів себе реалізовували: І.Наумович, Б.Дідицький, І.Шарневич, М.Антоневич, Ф.Свистун, Д.Марков, О.Марков, І.Левицький, О.Монча-

наслідків пропагандистсько-маніпулятивного впливу сталінського тоталітарного режиму на етнічні спільноти Західної України на завершальному етапі Другої світової війни та вироблення пропозицій органам державної влади щодо подолання рецидивів минулої міжетнічної конфронтації, пошукові шляхи взаємного порозуміння і прощення їх учасників та нащадків, недопущення збройного протистояння на етнічному ґрунті. Міжетнічна комунікативна взаємодія розглядається як інтеракція представників різних етнічних спільнот, які проживають у межах одного етнополітичного організму, через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному та груповому рівнях в усіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією і під впливом яких формуються уявлення один про одного, коригуються уявлення про самих себе та формується відповідна етнонаціональна ситуація у державі.

Аналіз останніх досліджень. Попри чималу кількість публікацій істориків¹ та окремі політологічні дослідження² пропонується тема дослідження потребує відповідної етнокомунікативної інтерпретації. Дана стаття є спробою аналізу актуальних і невирішених раніше питань, що піднімалися у попередніх публікаціях автора³, із введенням в обіг нових наукових джерел.

Метою пропонованої статті є комунікативний аналіз спрямування пропагандистсько-маніпулятивного впливу сталінського тоталітарного режиму на населення Західної України в період звільнення від нацистської окупації.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань:

- теоретико-методологічна характеристика феноменів «пропаганда» та «маніпулювання»;
- з'ясування комунікативних способів формування та пропаганди «образу ворога» в дискурсі міжетнічної взаємодії мешканців Західної України;
- характеристика основних напрямів пропагандистсько-маніпулятивного впливу на населення краю.

Виклад основного матеріалу. Пропаганду можна розглядати як розпосюдження та утвердження в масовій свідомості систематизованих суджень, що відображають світоглядні позиції особи та суспільства в цілому. Вона використовує всі форми людського спілкування, всі різновиди поширення масової інформації⁴.

Політична пропаганда, у свою чергу, постає як комунікативна діяльність, орієнтована на закріплення у свідомості або трансформацію певних установок, переконань, стереотипів цільової аудиторії за допомогою інформаційних та, або маніпулятивних прийомів, технік, методів з метою досягнення поставлених політичних цілей і завдань⁵.

Не викликає істотних зауважень характеристика наступних загальних методів пропаганди, запропонована київським політологом Н. Яковлевою: як спрощення (засіб перетворення складних проблем соціально-політичної дійсності у прості), замовчування (спосіб приховування небажаної інформації для певного джерела пропаганди) і спеціальних методів політичної пропаганди, до яких відносять: вигаданий факт (повідомлення факту, що не можна перевірити й отримати будь-яких свідочств), пряме коментування (використання оціночних понять під виглядом нейтральних задля демонстрації позиції певної групи та забезпечення їй підтримки), непряме коментування (приховування комунікатором пропагандистського впливу через інформаційний фон або шум), двостороння аргументація (виклад декількох точок зору, альтернативні позиції не виключаються і не оцінюються як хибні), напівправа й інсинуації (надання хибної аргументації фактам, маніпулювання ними всередині матеріалу, а в деяких випадках неадекватність фактів та аргументів висновкам), інформаційне перенавантаження (повідомлення надзвичайно великого обсягу інформації, основу частину якого складають абстрактні судження, непотрібно подробиці, різні деталі), інформаційно-пропагандистська індукція (розташування на підбір повідомлень, що базується за принципом «від часткової правди до загальної неправди»), семантичне маніпулювання (багатозначна інтерпретація явищ, що задає різного роду суперечливі смисли), політичний евфемізм (мовний прийом, що базується на використанні слів широкого значення, метафор, побутової лексики, вузькопрофесійної термінології), дифамація (розголошення інформації, що може зіпсувати імідж певної особи, але відповідає істині)⁶.

Виділяються три типи пропаганди – біла, сіра та чорна. Біла пропаганда – це пропаганда, що поширюється та визнається джерелом інформації або його офіційними представниками. Сіра – це пропаганда, яка спеціально не ідентифікує своє джерело інформації. Чорна – це та, яка презентується, видається вихідною із іншого джерела замість достовірного⁷.

Політичне маніпулювання постає як система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку⁸.

Серед структурних елементів процесу маніпулювання основне місце надають суб'єкту маніпулювання. Суб'єктом політичного маніпулювання позначають певну групу людей, яка займає панівне становище, привілейоване місце в соціальній ієрархії, ставить перед собою чіткі егоїстичні цілі, відстоює свої вузькогрупові інтереси, має доступ до

засобів масової комунікації, «озброєна» соціально-технічними засобами маніпулювання⁹.

До основних маніпулятивних інструментів пропаганди можна віднести: анонімний авторитет; буденна розповідь; «тримай злодія»; емоційний резонанс; ефект бумеранга; ефект ореолу; ефект присутності; інформаційна блокада; коментарі; констатація факту; помилкова аналогія; відволікання уваги¹⁰.

Надзвичайно «зручними» для пропаганди є стереотипи. По-перше, це поняття, яке міцно засвоєне у соціальній групі. За його допомогою легше формувати оцінки та погляди, оскільки залучається стійке психічне утворення – емотивне ставлення на основі засвоєного знання. По-друге, завдяки своїй схематичності та спрощеності стереотип без зусиль сприймається і засвоюється, що дуже важливо для пропаганди, яка зацікавлена у формуванні стабільних і тривалих суджень¹¹.

Повертаючись до історичного контексту нашої розвідки, вважаємо за необхідне вказати, що масоване використання репресивно-каральних структур у процесі відновлення органів влади та управління західних областей Української супроводжувалось потужною пропагандистською кампанією, що мала змінити ідейно-політичні установки місцевого населення, забезпечити встановлення тотального ідеологічного контролю над духовним життям мешканців краю.

Для конфліктної свідомості характерна наявність властивого лише їй ідеального утворення – «образу ворога» у формі певних сприйняттів, уявлень і світоглядних збочень про іншу сторону. В «образі ворога» ворогуюча сторона віддзеркалюється та оцінюється суб'єктивно, викривлено, крізь призму таких понять, як «ворожість», «зло», «ненависть», «підлість», «шкода». В. Ачкасов слушно вказує на те, що специфіка «образу ворога» полягає в гіпертрофії афектної та мотиваційної складової за рахунок мінімізації та примітивізації когнітивної¹². На нашу думку, саме в процесі формування «образу ворога» наочно спостерігається архаїзація масової свідомості та позбавлення від особистісної чи колективної відповідальності за майбутнє етнічної групи. Образ зовнішнього ворога, в більшості випадків, доповнюється образом ворога внутрішнього, який руйнує цілісність спільноти «ми», фактично обеззброюючи її перед «ними».

Як слушно зауважує П. Яковсон, психологічна готовність до впливу пропаганди полягає в тому, що коло нових знань, відомостей, положень, принципів легко «лягає» на вже наявні знання, уявленя, погляди. Нові знання швидко приєднуються до наявного кола уявлень, що закономірно розширює сферу ідеологічного впливу¹³.

Одна з найхарактерніших рис пропагандистського впливу, що відрізняє його від діалогічної чи

діахронної форми спілкування, полягає в тому, що пропагандистське повідомлення завжди адресоване одночасно масі індивідів в аудиторії та кожному зокрема. При цьому враховується не стільки індивідуальність кожного, скільки те спільне, що характерне для всіх чи більшості в аудиторії – їх інтереси, мотиви дій, почуття¹⁴.

Важливою складовою політики сталінського тоталітарного режиму стало ідеологічно-пропагандистське забезпечення боротьби з відділами УПА та бойками ОУН. Одночасно інтенсивно використовуючи цілком алогічною конструкцією «українсько-німецькі націоналісти», викривально-обвинувачувальний тон відносно бійців УПА, радянський режим, в першу чергу, одночасно прагнув схилити до припинення збройної боротьби, обіцяючи прощення, певну нестійку їх частину. 12 січня 1944 р. вийшло звернення керівників УРСР до населення окупованих районів України, де насамперед наголошувалося, що «Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – згряя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бульбівці, запродавшись Гітлеру, допомагають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну». І на завершення – «Українсько-німецькі націоналісти хочуть посварити український народ з польським. Це не вийде! Кращі сини польського народу пліч-о-пліч з червоними воїнами, разом з українськими партизанами ведуть запеклу боротьбу проти спільного ворога – гітлерівської Німеччини»¹⁵.

В травні 1944 р. із наближенням Червоної армії до Львівщини було масово поширено звернення Львівського обкому КП(б)У із гарантією цілковитого «прощення всім учасникам «УПА» і «УНРА», які чесно і цілковито порвуть всякі зв'язки з гітлерівцями-оунівцями»¹⁶.

7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У схвалив постанову, яка визначала пріоритети агітаційно-пропагандистської роботи в західних областях УРСР: «агітаційно-пропагандистська робота має бути нерозривно зв'язана з практичним розв'язанням питань ліквідації і знищення решток українсько-німецьких націоналістів, зміцнення органів радянської влади, створення активу з найбільш відданого радянській владі населення, мобілізації всіх трудящих на найшвидшу відбудову господарства і культурно-освітніх закладів, на виконання зобов'язань перед державою і посилення допомоги Червоній Армії»¹⁷.

Звернувшись наприкінці 1944 р. до мешканців Західної України, керівництво Радянської України, неприховувало загрози, що йшла для реалізації сталінської національної політики від українського націоналістичного підпілля: «Українсько-німецькі націоналісти ... хочуть, насамперед, зруйнувати головну силу українського народу – дружні зв'язки з нашим старшим братом – російським народом...».

І той же час пропонувало «... всім тим, хто покине націоналістичні банди і повернеться до мирної праці – цілковите прощення їхньої тяжкої помилки з їхніх колишніх злочинів перед Батьківщиною»¹⁸.

Звичними кліше радянської пропаганди стали: «Не вдалося українсько-німецьким фашистам запарити наш народ», «Смерть німецьким загарбникам та їх агентам – українсько-німецьким націоналістам!»¹⁹.

Місцева преса рясніла заголовками як от виступів обласної наради селян, на якій у листопаді 1944 р. зібралось 1200 учасників: «Знищимо бандитів бандерівців!», «Смерть призренним виродкам!»²⁰, «Смерть зрадникам батьківщини», «Знищимо останніх німецьких прихвостнів»²¹ чи аналогічних зборах інтелігенції в грудні того ж року: «Вирвати з корінням бандерівську нечисть!», «Вічна ганьба німецьким запарданцям!»²².

На грудень 1944 р., після прийняття 27 вересня ЦК ВКП(б) постанови про серйозні недоліки в агітаційно-пропагандистській роботі в західних областях УРСР, почали виходити 12 районних газет (всього налічувалось 20 із загальним тиражем близько 30 тис. примірників)²³. Після прийняття 10 січня 1945 р. ЦК КП(б) У постанови «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України» до участі у інтенсивній агітаційно-пропагандистській роботі безпосередньо в краї було залучено відомих українських радянських письменників та поетів М. Рильського, В. Сосюру, Остапа Вишню та ін. Про масштаби розгорнутої ідеологічної кампанії свідчать хоча б те, що чергове радянське звернення до населення західних областей УРСР із закликом до «рушучої боротьби з націоналістичним бандитизмом» від 19 травня 1945 р. було віддруковане в газетах у вигляді плакатів та листівок накладом 500 тисяч примірників²⁴.

У відповідь, УПА серед методів інформаційно-психологічної обробки почала активно використовувати так звану парканову пропаганду. Наприклад, для більшого ефекту заклик «Геть німецьких і московських паліїв» писався на рештках зруйнованих будівель і попелищах²⁵.

Насправді, радянський патріотизм, у більшості випадків, відкрито і цинічно підмінявся російським шовінізмом: російській мові відводилась роль мови міжнародного спілкування, зверхне ставлення приїжджих росіян до місцевого населення, штучні намагання об'єднати культуру й історію українського та російського народів, ідея боротьби за єдину радянську Батьківщину.

Далеким від реалій життя було твердження, що «вільно лунає рідне українське слово і діти вчать рідною мовою в школі», яким активно користалась радянська пропаганда, з посиланням, в даному разі, на лист зборів робітників, селян та інтелігенції міст

та сіл західних областей УРСР до Й. Сталіна, котрий підписало аж 349,4 тис. осіб²⁶.

Радянське керівництво ставило завдання «безустанно зміцнювати непорушну братерську дружбу українського народу з великим російським народом...», оскільки саме «... при допомозі великого російського народу здійснилась споконвічна мрія українського народу про воз'єднання в єдиній радянській українській державі»²⁷. Застосування усього інструментарію сталінської національної політики зумовлювало істотні зміни в освітньо-культурній галузі, насамперед у сфері використання мов.

Прагнучи забезпечити підтримку населення в роки війни, керівництво СРСР розгорнуло широку кампанію під гаслами зміцнення радянського патріотизму. Насправді ж, під прикриттям псевдопатріотичної риторики продовжувалось утвердження провідної ролі російського народу, його культури і мови. Виступаючи 24 травня 1945 р. на прийомі з нагоди закінчення війни, Й. Сталін виголосив тост на честь російського народу: «Я п'ю передовсім за здоров'я російського народу тому, що він є найвидатнішою нацією серед всіх націй, що входять до складу Радянського Союзу. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу...»²⁸.

Вчителі краю мали «викривати перед народом запарданство найлютіших ворогів народу – українсько-німецьких націоналістів, усіх отих бандерівців, бульбівців і всіх інших злочинців...»²⁹.

Окремо варто зупинитись на найхарактерніших етнополітичних візіях майбутнього краю, які побутували серед українського та польського населення на завершальному етапі Другої світової війни. При цьому слід враховувати, що в умовах радянської тоталітарної дійсності говорити про існування такого явища як громадська думка не доводиться, та й до самих повідомлень органів держбезпеки про настрої місцевого населення необхідно ставитись достатньо критично, зокрема враховувати спрямованість збору тієї чи іншої інформації, її інтепретація та спосіб подання партійним органам різних рівнів. Так, у бесіді з військовим агітатором Валунном, старі люди з села Загір'я Ходорівського району Станіславської області казали: «Нам краще бути разом з Росією. Ми до цього прагнули давно. Наша молодь не розуміє цього – її сильно обманюють націоналісти». Непоодинокими були випадки, коли принесені військовими агітаторами портрети Й. Сталіна місцеві мешканці прикрашали квітами, а під час демонстрації фільмів вставляли й аплодували, коли на екрані зв'являвся Й. Сталін. В. Гриневич слушно зауважує, що сьогодні важко визначити чого більше було в такій поведінці: поваги до «вождя народів» чи вияву позірної лояльності до влади³⁰.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, вже в ході звільнення Західної України від гітлерівської окупації, сталінський режим змушений був рахуватися із доволі потужними оунівськими та аківськими збройними формуваннями. Прагнучи докорінно змінити характер міжетнічної комунікації, усунути будь-які, навіть потенційні, прояви спротиву сталінській етнонаціональній політиці, влада вдається до мобілізації місцевого населення у лави Радянської армії, арештів та депортації за причетність до ОУН-УПА та АК. Початком відновлення контролю радянської влади над духовним життям західноукраїнського регіону став потужний різноспрямований пропагандистсько-маніпулятивний вплив засобами преси, системи освіти та культурно-освітніх закладів, передовсім через формування та насадження нового «образу ворога» – «українсько-німецьких буржуазних націоналістів».

¹ Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939-1945): навч. посібник / К. Кондратюк. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 160 с.; Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. – М., 2010. – 590 с.

² Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. дис. ... докт. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.А. Гриневич. – К., 2008. – 31 с.; Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. XX ст.): монографія / Б. Ярош. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі України, 1999. – 194 с.; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект): монографія / Б.О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.

³ Гулай В.В. Досвід міжетнічної комунікації періоду Другої світової війни та проблеми формування нового типу ідентичності в Україні / В.В. Гулай // Наукові записки. Серія «Культурологія» (Проблеми культурної ідентичності та культурний проект Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 квітня, Острого – 2009). – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Вип. 4. – С. 74-77; Гулай В.В. Завершальний етап Другої світової війни та майбутнє Західної України: специфіка функціонування чуток серед українського та польського населення в умовах невизначеної міжнародно-правової ситуації / В.В. Гулай // Проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. праць / наук ред. Канцелярук Б. та ін.]. – К. : КиМУ, 2012. – Вип. 4. – С. 225-236; Гулай В.В. Роль «третьої сили» в ескаляції українсько-

польського конфлікту в Західній Україні (зима-літо 1944 р.): політико-мілітарні аспекти / В.В. Гулай // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2012. – Вип. 8. – С. 45-52.

⁴ Скуленко М.І. Логічні засади пропаганди: монографія / М.І. Скуленко. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2010. – С. 5.

⁵ Яковлева Н.І. Пропаганда як складова політичної комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Н.І. Яковлева. – К., 2010. – С. 3.

⁶ Там само. – С. 11.

⁷ Пропаганда ідей та сучасне українське політичне міфотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http // www.old.niss.gov.ua/book/Kryshachenko/10-4-Ukr_Socium.pdf](http://www.old.niss.gov.ua/book/Kryshachenko/10-4-Ukr_Socium.pdf) [Дата звернення: 11.05.2011].

⁸ Кучма Л. Аксіологічний вимір політичного маніпулювання [Електронний ресурс] / Л. Кучма. – Режим доступу: [http // www.ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7862/1/21.pdf](http://www.ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7862/1/21.pdf) [Дата звернення: 28.04.2011].

⁹ Процесуальний вимір політичного маніпулювання [Електронний документ] / Л.О. Кучма. – Режим доступу: [http // www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/State.../2010.../117-27.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/State.../2010.../117-27.pdf) [Дата звернення: 28.04.2011].

¹⁰ Присяжнюк М.М. Прийоми маніпулювання свідомостю людей через засоби масової інформації [Електронний ресурс] / М.М. Присяжнюк. – Режим доступу: [http // www.nbu.gov.ua/portal/natural/sitsbo/01-18/01-18.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/sitsbo/01-18/01-18.pdf) [Дата Звернення: 11.05.2011].

¹¹ Скуленко М.І. Логічні засади пропаганди: монографія / М.І. Скуленко. – Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2010. – С. 47-49.

¹² Ачкасов В.А. Етнополітическая мобілізація: структура ресурсів и процесс развертывания / В.А. Ачкасов // Вестник Московского университета. Серия 12 Политические науки. – М. : Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 1998 – № 4. – С. 63.

¹³ Яковсон П.М. Эмоциональный фактор в пропагандистском воздействии / П.М. Яковсон // Проблемы социальной психологии и пропаганды / Состав.: В.Н. Колбановский, Ю.А. Шерковин. – М. : Политиздат, 1971. – С. 65.

¹⁴ Шерковин Ю.А. Социальная психология и пропаганда / Ю.А. Шерковин // Проблемы социальной психологии и пропаганды / Состав.: В.Н. Колбановский, Ю.А. Шерковин. – М. : Политиздат, 1971. – С. 37.

¹⁵ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – С. 16-17.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 56 Колекція листівок періоду Великої вітчизняної війни. – Оп 1. – Спр. 1167. – Арк. 1

¹⁷ Ідейна робота – основа діяльності партійних органів // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міському КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 108 (26 листопада). – С. 1.

¹⁸ Звернення до населення західних областей України // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міському КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 111 (1 грудня). – С. 3.

¹⁹ До трудящих Львова // Радянська Україна. Орган Центрального Комітету КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР. – Київ. – 1944. – № 146 (28 липня). – С. 3.

²⁰ Спасибі радянській владі і товаришеві Сталіну за наше визволення // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міському КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 98 (12 листопада). – С. 3.

²¹ Ще тісніше згуртуватися навколо радянської влади і більшовицької партії // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міському КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 100 (14 листопада). – С. 3.

²² Обласна нарада інтелігенції Львівської області // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міському КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 114 (5 грудня). – С. 3.

²³ Збори партійного активу Львівської області // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міському КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 119 (12 грудня). – С. 1.

²⁴ Мальярчук О.М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. Мальярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – С. 91-92.

²⁵ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів, 2000 – С. 95

²⁶ Генералісімусу Радянського Союзу товаришеві Сталіну // Радянський Львів. Журнал Львівської організації Спілки радянських письменників України. – Львів: видавництво «Вільна Україна». – 1945. – № 1 (липень) / Ред. кол.: М. Бажан (відп. ред.) та ін. – С. 7.

²⁷ Ідейно-політичне виховання інтелігенції // Радянська Україна. Орган Центрального Комітету КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР. – Київ. – 1945. – № 242. – С. 1.

²⁸ Лизанчук В. Навічно кували кайдани: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / В. Лизанчук. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 239.

²⁹ До всіх учителів і працівників народної освіти західних областей Радянської України // Радянська освіта. Орган Наркомосвіти УРСР і ЦК профспілки працівників початкових та середніх шкіл України. – Київ. – 1945. – № 3 (21 січня). – С. 3.

³⁰ Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом / В. Гриневич // «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. Збірник документів / Упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук: Львівське відділення ІАУД ім. М. С. Грушевського НАН України: Канадський інститут українських студій Албертського університету. – Львів: Література агенція «Піраміда», 2010. – С. 22-23.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА

УДК: [070:9](477), „1963/2013”

© Юрій Макар, Віталій Макар

(м. Чернівці)

ВИЗНАНЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ

Юрій Макар, Віталій Макар. Визнане фахове видання суспільствознавців. Автори присвячують статтю піввіковому ювілеєві «Українського історика», видання якого започаткували українські вчені, які волею долі опинилися поза межами батьківщини. З набуттям Україною незалежності центр діяльності часопису поступово переноситься нематерикову батьківщину. За півстоліття своєї видавничої діяльності він зарекомендував себе одним з найважливіших історіографічно-методологічних видань української суспільно-політичної думки.

Ключові слова: історіографія, методологія, історична схема та періодизація минулого України, «Український історик», «Український історичний журнал», Грушевськознавство.

Юрій Макар, Віталій Макар. Признанное специализированное издание обществоведов. Авторы посвящают статью полувековому юбилею «Украинского историка», издание которого начали украинские ученые, волею судьбы оказавшиеся за границами родины. После обретения Украиной независимости центр деятельности издания постепенно переносится в материковую родину. За столетия своей издательской деятельности оно зарекомендовало себя как одно из важнейших историографически-методологических изданий украинской общественно-политической мысли.

Ключевые слова: историография, методология, историческая схема и периодизация прошлого Украины, «Украинский историк», «Украинский исторический журнал», Грешевсковедение.

Yuriv Makar, Vitaliy Makar. Recognized Professional Publication Among Social Science Researchers. The authors devote their article to «The Ukrainian Historian», a journal that has been started to published by Ukrainian scientists abroad and celebrates his half-century anniversary. Since Ukraine's independence the activity of journal publishing transferred to the mainland home. For half a century his publishing career, he has established himself as one of the major historiographical and methodological publications of Ukrainian social and political thought.

Key words: historiography, methodology, historical scheme and periodization of Ukraine, «The Ukrainian Historian», «Ukrainian Historical Journal», Hrushevsky studies.

Про *Український історик* від початку його виходу і до наших днів написано чимало як в самій Україні, так і поза її межами. Очевидно тут зараз немає особливої потреби здійснювати якийсь глибший аналіз всього того, що про журнал написано –

схвального, критичного, доброзичливого і ін. Тепер це могла б бути широка окрема тема наукового дослідження. Хочемо лише звернути увагу, що серед публікацій про передумови заснування друкованого органу *Українського історичного товариства*, який, до речі, почав виходити фактично двома роками раніше, ніж виникло саме Товариство, є чимало публікацій в Україні. Серед них нам хотілося б виділити дві, найбільш повні і багатогранні. Перша монографічна праця під назвою *«Український історик»: генеза, тематика, постаті*¹ з'явилася в Україні десять років тому. Авторка монографії – київський науковець *Людмила Сакада*. Перша в незалежній Україні книга про міжнародний, по суті справи, український науковий часопис такого широко планового характеру базувалася на попередньо захищеній кандидатській дисертації, що стало своєрідним підсумком першого десятиліття, чи трохи більше, розвитку взаємодії українських вчених – в Україні і діаспорі – щодо подальшого розвитку української історичної науки, а головне – очищення її від багаторічних ідеологічних спотворень та повернення їй наукової об'єктивності.

Інша монографічна праця, пера доктора історичних наук, професора *Аллі Атаманенко*, значно ширша за обсягом проблематики і обсягом викладу, присвячена *Українському історичному товариству*². Цілком зрозуміло, що питання *Українського історика* на сторінках монографії знайшло доволі широке висвітлення. Немає очевидно потреби говорити, що і перша і друга монографії посідають доволі значну джерельну базу. На них дані чисельні позитивні відгуки в Україні та інших державах масового проживання українців.

Якщо ж говорити, що ж спонукало у нелегкі повосенні роки українських вчених у вигнанні заснувати науковий часопис, який станом на сьогодні виданий у 192 томах, останній випуск вийшов за 2010-2011 рр., обсягом у 504 с., а незабаром побачить світ новий випуск, то відповіді довго не доведеться шукати. За словами засновника і нинішнього редактора *Українського історика*, професора *Любомира Винара*, вони робили усе, що було в їх силах, аби «українська наукова історіографія в діаспорі, а від 1991 р. – в Україні, мала свій репрезентативний журнал, в якому співпрацюють історики і дослідники спеціальних історичних дисциплін»³. Висновок загальний, зроблений через 40 років після появи журналу, коли звільнена Україна крокувала шляхом незалежності вже другий десяток років. А перед тим був час, коли ті з українських вчених,

кому довелося скитатися світами, позбавлені можливості жити і працювати на Батьківщині, задалися метою не просто зберегти досягнення *вітчизняної науки*, але й примножити їх новими дослідженнями в новітню епоху. Безумовно, подібне завдання було надзвичайно важким і складним для виконання, оскільки вчені були відірвані від вітчизняного середовища, позбавлені матеріального забезпечення і можливості доступу до джерельної бази на батьківщині.

Коли ми сьогодні говоримо про часопис *Український історик*, то не забуваємо, що він не був єдиним на час свого заснування виданням, яке здійснювало українські суспільствознавчі дослідження. Їх проводили: Наукове товариство імені Тараса Шевченка в Європі, Канаді, США; Українська вільна академія в США; Українська вільна академія в Канаді, Український вільний університет тощо. *Українське історичне товариство*, органом якого став *Український історик*, тісно співпрацювало з тими науковими установами в діаспорі. Більше того, вчені, як правило, брали участь в роботі тих установ спільно, взаємно доповнюючи один одного у справі вирішення тих чи інших нагальних проблем.

Отже, ідея видання *Українського історика* належала *Любомирові Винареві*. Не вдаючись у деталі її розвитку нагадаємо, що до початку 60-х рр. минулого століття вона дозрівала. Але, щоб матеріалізувати, будь-яку ідею потрібен колектив ініціаторів-однодумців, авторський колектив і, безумовно, засоби, тим більше, в чужомовному середовищі. Як на нашу думку, найлегше вирішувалася перша проблема. Хоч не можна сказати, що усі ті вчені, які згодом склали ядро *Ініціативної групи*, або в силу своїх можливостей і досвіду допомагали у підготовці до видання, а потім і здійснювали публікації *Українського історика*, були відразу єдиної думки щодо можливостей створення часопису. Як і в кожній науково-дослідній справі, мали місце різні точки зору, сумніви, тривали дискусії. Але попри усі неув'язки, справа просувалася вперед і журнал кінець-кінців побачив світ.

Отже, у жовтні 1963 р. на сторінках щомісячника *Самостійна Україна*, що була органом *Організації державного відродження України* і видавалася у Чикаго українсько-американською видавничою спілкою *Ukrainian-American Publishing and Printing Co. Inc.* вперше з'явився своєрідний план-проспект майбутнього першого випуску *Українського історика*, зокрема програмова стаття Олександра Оглоблина *Завдання української історіографії на еміграції* та ряд інших матеріалів. Поданим матеріалом передувало редакційне повідомлення наступного змісту: «Завдяки співпраці з головою Історичної комісії «Зарево», п. Д-ром Л. Винаром, маємо змогу відкрити в нашому журналі відділ п.з. «Український історик», що появлятиметься 4 рази на рік»⁴.

У грудні того ж року ініціатор *Українського історика* Любомир Винар у листі до свого вчителя Олександра Оглоблина пояснював необхідність вступити у співпрацю з *Самостійною Україною*, що належала до мельниківського напрямку ОУН, не партійно-ідеологічними мотивами, оскільки йому власне за це неодноразово докоряли, що нібито він ставив наперед майбутній науковий часопис у залежність від поглядів окремої політичної сили в українському визвольному русі. В згаданому листі він зокрема писав: «Найкраще, якщо б У.І. появлявся окремо – але наразі це неможливо через фонди. І так я зайшов в борги, etc. Я дав дозвіл С.У. передруковувати матеріал з тим, що друк коштує значно менше»⁵.

Ще до згаданого листа, на початку листопада 1963 р. вийшов окремим друком перший випуск *Українського історика* обсягом 24 сторінок, тобто один друкований аркуш, і мав вигляд зброшурованого зошита. Наклад першого і двох наступних випусків часопису становив по 200 примірників кожного. А сам редактор взявся за його розповсюдження серед українських науковців, передусім істориків, і культурних діячів з надією залучити їх до авторства і передплати нового наукового видання на Заході⁶.

Обираючи назву для часопису редактор-засновник виходив з міркування, що вона повинна якнайповніше віддзеркалювати характер і зміст фахового науково-інформаційного видання, на сторінках якого поряд з оглядами-рецензіями та розділом хроніки наукового життя виходили б також статті на важливі історичні теми та джерельні матеріали. До речі, розглядалися й інші варіанти назви журналу, наприклад, *Український історичний кварталник*, *Історичний збірник* тощо. Але, на думку Любомира Винара, обрана назва – *Український історик* – найповніше відповідала новітнім потребам української історичної науки⁷.

Цілком зрозуміло, що в рамках невеликого за обсягом матеріалу, присвяченого півстолітньому ювілеєві *Українського історика*, неможливо детально зупинитися на докладному аналізі того, що з'явилося за минулі десятиліття на його сторінках. Тим не менше, спробуємо це зробити, бодай побіжно.

Перш за все, як це й прийнято в суспільствознавчих дослідженнях, насамперед історичних, звернемося до періодизації його історії. Сам засновник часопису свого часу виділив чотири етапи історії становлення, розвитку та діяльності видання, а саме:

- *перший* – 1963-1964 рр., як час виходу часопису в якості бюлетеня Історичної комісії *Зарево*, що стосувалося перших чотирьох випусків. Тоді видання носило здебільшого інформаційно-бібліографічний характер;

- *другий* – 1965 – середина 1980-х рр., тобто час від набуття часописом статусу друкованого органу *Українського історичного товариства*, коли він розбудовувався як періодичне видання української історіографії на Заході, внаслідок чого зростає авторитет наукового видання та визнання його в українських та неукраїнських наукових колах західних країн;

- *третій* – друга половина 80-х рр. Саме тоді, у зв'язку з розширенням тематики публікацій, часопис набув характеру історико-краєзнавчого видання;

- *четвертий* – розпочався з 1990 р. Його характерною прикметою стало розширення співпраці діаспорних науковців із вченими материкової батьківщини, що сприяло трансформації часопису у спільне видання істориків України та діаспори.

Щоправда, сам Винар згодом дещо модифікував висунену періодизацію. З'явилися спроби періодизування діяльності часопису й в Україні⁸. Проте, деталі проблеми для нашої короткої розвідки особливого значення не мають. Найважливішим, на нашу думку, є те, що з 1990-1991 рр. *Український історик* поступово, зрештою, доволі швидко перетворювався на науковий часопис українських вчених у зарубіжжі та Україні, що стало особливо відчутним після розпаду СРСР, коли відпали ідеологічні окови, які не давали вільно розвиватися суспільним наукам в самій Україні.

Належало б дещо зупинитися на проблематиці, яка впродовж півстоліття піднімається на сторінках часопису. Вона доволі різноманітна. Можливо варто розпочати з того, як з самого початку у гострій полеміці з тодішньою офіційною радянською наукою йшло трактування поняття *українська історіографія*, як обґрунтовувалися завдання *історичної науки* до моменту розпаду СРСР у діаспорі, як визначалися *методологія та проблеми історичної схеми України*.

Коли вникнути глибше в поняття *українська історіографія*, то навколо нього, як зрештою й навколо інших понятійних питань суспільствознавчих наук, пройшли жорстокі ідеологічні сутічки, з яких в умовах української дійсності довоєнного та повоєнного часів виходила переможницею марксистсько-ленінська концепція розуміння *історіографії*. Зрештою, тоді по іншому й не могло бути. Як зазначено в *Енциклопедії історії України*, протягом «1930-50-х рр. дисциплінарне оформлення історіографії в УСРР – УРСР майже завмерло. З наук[ового] обігу зник і сам термін «українська історіографія». Його замінили дефініції «історіографія історії Української РСР» та «історіографія історії України». А в наступні десятиліття формування дисциплінарного статусу *історіографії* в Україні відбувалося в межах офіційної радянської доктрини. Через те *українська історіографія* «штучно вмонтувалась в загальноросійську схему історії

історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного та соціально-політичного життя Росії та України»⁹. Тому не випадково по Другій світовій війні в діаспорному середовищі з'явилася ціла низка історіографічних студій Л. Винара, С.Горака, О. Домбровського, Д. Дорошенка, Б. Круницького, Т. Мацьківа, О. Оглоблина, Я. Пеленського, В. Петрова, Н. Полонської-Василенко, М. Чубатого та ін.¹⁰. Ті ж прізвища потім нерідко з'являються на сторінках *Українського історика*, і не лише при обговоренні питань історіографії. Вище ми вже згадали про публікацію О. Оглоблина з цього приводу. З другої половини 80-х рр., а особливо після здобуття Україною незалежності, проблеми *української історіографії* стали предметом спільних досліджень діаспорних і материкових українських дослідників.

Питання про місце та специфічні завдання *української історичної науки*, що розвинулася поза Україною, та її співвідношення з материковою стало окремою проблемою історіографічної дискусії на сторінках *Українського історика*, оскільки у материковій батьківщині практично до кінця 80-х рр. цей процес жорстко контролювався компартійними структурами. Оскільки в підрадянській Україні мали місце *постійні ідеологічні коливання*, у відповідності з якими посилювався або на деякий час послаблювався тиск на *суспільно-політичну думку*, *Українському історикові* доводилося шукати нові підходи до опрацювання питань історіографічно-методологічного характеру. Так, наприклад, коли у 1970-х рр. в Україні наступила чергова хвиля переслідування *вільнодумства*, що, безумовно, стосувалося й об'єктивного висвітлення процесів суспільного розвитку, в *Українському історикові* 1978 р. було передруковано уже двічі згадану статтю О. Оглоблина *Завдання української еміграції на Заході* з коментарем *З перспективи 15 років*. Поява коментаря пов'язувалася з потребою відкласти питання співпраці з материковими виданнями до якогось часу, а самостійно розгортати нові напрямки наукових пошуків у діаспорі, досліджувати самотужки важливі питання з минувшини України, які не вважалися актуальними для радянської історичної науки. На переконання О. Оглоблина, діаспорні вчені мали перебрати на себе завдання «гідно репрезентувати українську історичну науку перед вільним світом і власним народом»¹¹.

Власне з того часу, за задумом його редколегії, *Український історик* набував значення національного престижного видання на міжнародному рівні, оскільки тоді *Український історичний журнал*, що виходив у Києві, не міг бути речником української історичної науки «через свій ідеологічний багаж»¹².

Із здобуттям Україною незалежності стало зрозумілим, що *Український історик*, до якого відкри-

вся вільний доступ, бо до того, він потрапляв до спецхранів, і то не всі примірники, справді не лише зберіг для українських дослідників минулі здобутки української історичної науки, але й значно їх розширив новітніми трактуваннями основних засад. Так, перший і дотепер єдиний головний редактор часопису Любомир Винар 1983 р. на його сторінках опублікував програмову статтю *Двадцятиліття «Українського історика» (1963-1983) і завдання українських істориків*, у якій, власне, сформулював ті завдання, як він їх тоді розумів. На той час, коли в самій Україні вчені не могли собі дозволити відверто розвивати дійсно національну концепцію наукового дослідження власної історії, бо найменші спроби робити щось подібне негайно таврувалися як відхилення від панівної марксистсько-ленінської концепції, то був справді важливий крок на міжнародному рівні.

Редактор *Українського історика* визначив щонайменше сім таких завдань:

1) досліджувати центральні теми української історії, які є інтегральною частиною світової історії;

2) впроваджувати у світову історіографію (зокрема в Америці та Європі) національну історичну схему минулого України, базовану на схемі М. Грушевського, та позбутися при цьому комплексу меншовартості відносно української національної історіографії за прикладом російських істориків-емігрантів, які активно впроваджують в американську історіографію російську схему історії Східної Європи;

3) рішуче виступати проти фальсифікацій українського історичного процесу радянською наукою та проти запровадження на батьківщині «штучної історичної схеми» історії України та Східної Європи;

4) систематично опрацьовувати нові архівні матеріали та історичну літературу на Заході з проблематики історії України та української діаспори;

5) активно співпрацювати в історичних та славістичних товариствах Америки та Європи;

6) всіляко допомагати в діяльності українських наукових установ у вільному світі, зокрема в розбудові Українського історичного товариства та його часопису;

7) спричинитися до запровадження курсів української історії в університетах країн поселення українців поза межами України¹³.

Названі завдання доповнював перелік актуальних наукових проєктів з різних ділянок української історії та допоміжних історичних дисциплін. З того випливає, що у другій половині 70-х та першій половині 80-х рр. на сторінках часопису було визначене широке коло історіографічних та організаційно-наукових проблем, вирішення яких мало сприяти зміцненню позицій української історичної науки у світі. Нагадуючи слова Дмитра Дорошенка про

те, що «...праця української еміграції...стала поважним вкладом в українську культуру і певним фактором у виборені українському народу місця серед інших культурних народів»¹⁴, можна дійти висновку, що українські історики в діаспорі були свідомі своєї місії.

Що ж до методології історичних досліджень, то відверто вчені в Україні змогли заговорити лише з набуттям нашою державою незалежності. Не вимагає особливого дослідження факт, що за радянських часів вчені вдома та на вигнанні керувалися різними підходами до проблем методології історичної науки. На жаль, зайвий раз доводиться говорити, що перші були змушені, якщо хотіли, щоб їх праці побачили денне світло, часто вдаватися до езопової мови, хоч, чого гріха таїти, були й такі, котрі вірою і правдою служили панівній системі. Загалом, не були тотожними історіософські засади пошуку провідної ідеї розвитку українського суспільства. У часи, коли на батьківщині над історичними дослідженнями панувала політична цензура, вчені в діаспорі мали можливість вільно висловлювати свою думку, а отже з принципових питань методологічних підходів до висвітлення національної історії чи її окремих аспектів часто займали протилежну позицію до тієї, яка панувала на батьківщині¹⁵.

Чи з моменту виходу перших чисел *Українського історика* автори дописів до нього відразу підіймали методологічну проблематику, сказати б так, у чистому вигляді, чи ні, не беремося ствердно говорити. Однак однією з перших ластівок у цьому напрямку виявилася, на нашу думку стаття Іллі Витановича *Уваги до методології й філософії Михайла Грушевського*, яка вийшла у 1966р. Її автор доволі докладно проаналізував цей важливий аспект суспільствознавчих досліджень¹⁶. Цю ж справу Ілля Витанович продовжив на конференції *Українського історичного товариства*, яка проходила в рамках з'їзду *Американської історичної асоціації* у 1971 р. Там він ще раз підкреслив, що українським історикам необхідно приділяти більше уваги методологічній проблематиці, яка саме тоді набирала популярності у світовій науковій практиці, так само як і питання інтеграції суспільних наук. Підсумовуючи дискусію навколо методологічних проблем на міжнародних конгресах істориків, наукових конференціях впродовж 1960-х рр., Ілля Витанович звернув увагу на загальну тенденцію активного пошуку досконаліших методів історичних досліджень, висловив переконання, що українська історична наука в зарубіжжі має добру нагоду збагачуватися досвідом методологічних дискусій шляхом аналізу їх аргументації та новітніми методологічними підходами¹⁷.

Часопис 1978 р., з метою ознайомлення українських дослідників з новітніми, нетрадиційними на той час, методологічними підходами світової

науки, започаткував спеціальну рубрику *Методологія*. Насамперед він опублікував англomовну статтю зnanого американського дослідника Роберта Свірінгі *Social Statistics and Historical Research: A Symbiosis*, у якій йшлося про можливості та досвід проведення досліджень на стикові історії і статистики. Як підкреслював автор матеріалу, від 1960-х рр. тисячі істориків із впровадженням комп'ютерних технологій почали здійснювати історичні дослідження, застосовуючи статистичні методи. Цінність згаданої статті для українських вчених полягала також у тому, що її автор долучив до неї чималу кількість англomовної літератури на цю тему¹⁸.

З початком масового поширення *Українського історика* в Україні та залучення до його редколегії материкових учених на сторінках часопису почали з'являтися й їх дописи. Зокрема, нам приємно відзначити, що там з'явилася й робота нашого колеги з Чернівецького університету, який продовжує з нами працювати, Євгена Сахновського – *Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина*, яка за своїм змістом вийшла на рівень історіософського осмислення дискусійних історіографічних проблем¹⁹.

Одним з найважливіших аспектів методології, який досліджується упродовж півстоліття часописом, є проблема вибору певної історичної схеми, якою обґрунтовується логіка історичного процесу – як у світовому, так і в національному вимірах. Проблема історичної схеми та наукової періодизації минулого України стала провідною на сторінках *Українського історика*. Йдеться про принципове дотримання історіографічної схеми історії України, висуненої свого часу Михайлом Грушевським. Власне кажучи, на цьому ґрунті з ініціативи Любомира Винара розвинувся цілий дослідницький напрям – *Грушевськознавство*. Але про це згодом. Якщо ж говорити про суть схеми історії України Михайла Грушевського, то Л. Винар звів її до наступного:

- «Безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої історичної доби через середньовіччя аж до нового періоду історії України»;

- історичний процес охоплює цілість діяння і життя українського народу на всій його території «у контексті культурного, суспільно-політичного, релігійного, правного і державного розвитку»;

- Київська держава була «витвором одної народности, українсько-руської», а Володимиро-московська – «другої, російської»;

- Нераціональне поєднання історії Київської держави з Володимиро-московським князівством XIII-XIV ст. – «Київський період перейшов не в володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., а потім в литовсько-польський XIV-XVI»;

- «Володимиро-московська держава не була ні спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...»;

- «концепції... «общерусской народности» і «общерусской історії» ... не є науковими і їх треба відкинути»;

- Внаслідок впровадження цих концепцій російських істориків «історія україно-руської народности зісталася не тільки без початку, а у виді якихось кавалків..., не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами»;

- білоруська народність «пропадає зовсім» на основі російської схеми;

- «в історичних дослідках головна увага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу...»;

- Найбільш раціональним в дослідженні східноєвропейської історії є реконструкція і «представлення історії кожної народности в її генетичним переємстві від початків аж до нині»²⁰.

На сторінках часопису на протязі його виходу, поряд з уже згаданими проблемами, чільне місце посідають питання спеціальних галузей історичної науки, історичного джерелознавства, археографії, біоісторіографії. Ми ж хочемо на закінчення нашої розвідки привернути увагу лише до того, що впродовж тривалого часу називається *Грушевськознавством* і що нерозривно пов'язане з вище висловленими думками про історіографічну схему історії України.

Ми написали означення із заголовної літери, щоб виділити його перед початком розмови про нього. Справді, Михайло Грушевський був не просто провідним ученим в галузі української історії, а й, без сумніву, він міг гідно представляти її на світовому рівні. Немає потреби говорити про обсяги тієї наукової спадщини, яку він нам залишив. Проте, разом з розгортанням *соціалістичного будівництва*, яке обернулося величезною трагедією для українського народу в усіх сферах суспільного життя, постраждала і суспільствознавча наука, насамперед її історична галузь. Немає тут особливої потреби широко на цю тему говорити, бо вона обговорюється протягом багатьох десятиліть, а в Україні відверто – з кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття.

Коли і ким започаткований сам термін *Грушевськознавство* ми достеменно стверджувати не можемо. Однак, схиляємося до думки, що його авторство вийшло з діаспорного середовища і належить Любомирові Винареві. Хоч як початок сучасного наукового трактування історичного процесу формування української нації, української державності, належить, безумовно тому, іменем якого названо напрям – Михайлові Грушевському. Проте, як слушно написала Алла Атаманенко у своїй фундаментальній праці, згаданій нами на початку запропонованого матеріалу, з кінця 20-х – початку

30-х рр. минулого століття дослідження життя і творчості Михайла Грушевського з відомих причин стало неможливим²¹. Тому після Другої світової війни відкрито воно продовжилося в діаспорному середовищі. Хоч ніхто не думає, що в Україні не чинилися спроби повернення до наукового обігу спадщини видатного українського мислителя. Ми цілком поділяємо точку зору Алли Атаманенко з цього приводу, викладену на сторінках згаданої праці²². Один з нас був дуже добре знайомий із згаданим нею Федором Шевченком, співпрацював з ним у ті часи, коли він очолював *Український історичний журнал*, *Інститут археології* тодішньої АН УРСР та, зрештою й в наступні роки. Його стаття *Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну*²³ сколихнула наукову громадськість, хоч самому авторові принесла значні прикроші в умовах тодішньої дійсності. В силу тих обставин, які панували в Україні, часопис повернувся обличчям до спадщини М. Грушевського вже в незалежній Україні.

Отже, нічого дивного немає в тому, що *Грушевськознавство* набуло повного розвитку поза межами України. А нинішні покоління дослідників спадщини Грушевського в Україні можуть завдячувати тим українським дослідникам, яких доля виштовхнула за межі батьківщини. Не вдаючись до деталізації проблеми, зазначимо, що перші публікації щодо вивчення спадщини Грушевського з'явилися ще до закінчення війни і систематично з'являлися впродовж наступних десятиліть. Їх авторами, до речі, були науковці не лише українського походження і друкувались вони не тільки в україномовних виданнях. Зацікавлені можуть знайти з цього приводу цікаві речі на сторінках згаданої праці Алли Атаманенко.

Ми ж хотіли б, бодай побіжно, привернути увагу до того, як формувалося *Грушевськознавство* на сторінках *Українського історика*. Перш за все, ще у 1966 р. у 1-2 числах, були опубліковані праці О. Оглоблина, Л. Винара, І. Витановича, О. Домбровського, М. Ждана та ін. Там же було також опубліковано *Звернення Українського історичного товариства з нагоди 100-ліття народин Михайла Грушевського*. Власне, саме цей факт нинішні дослідники розглядають як започаткування нової наукової українознавчої дисципліни – *Грушевськознавства*²⁴.

На нашу думку, яка збігається з позицією інших дослідників²⁵, теоретичні засади *Грушевськознавства* як міждисциплінарної галузі знань вперше Любомир Винар сформулював у 1984 р. у статті *Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського: Вступ до грушевськознавства*²⁶. За нею послідував цілий ряд робіт, і не тільки Л. Винара, в яких набула подальшого розвитку висунена ним ідея, і справді, українська наука збагатилася новим напрямком суспільствознавчих до-

сліджень. Нам, в рамках поданої роботи немає потреби глибше розвивати цю думку. Зацікавлених відсилаємо до згадуваної праці Алли Атаманенко, на сторінках якої детально її розписано²⁷.

Хочемо лише з приємністю відзначити, що до справи розвитку та поширення *Грушевськознавства*, а також науково-видавничої діяльності *Українського історика* суттєво доклалися науковці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заснувавши у себе осередок УІТ. У Чернівцях спільно зі *Світовою науковою радою Світового конгресу українців* проведено два потужних міжнародних конгреси – *Перший міжнародний конгрес українських істориків (2000)* та *V конгрес Міжнародної асоціації українців*, проведено також ряд міжнародних і загальноукраїнських конференцій, присвячених діяльності *Українського історика* та *Українського історичного товариства*, видано ряд публікацій творів Любомира Винара, матеріалів конгресів та конференцій тощо²⁸.

Давно відійшло в історію колишнє протистояння *Українського історика* та *Українського історичного журналу* за ідеологічними мотивами. Обидва часописи є визнаними фаховими виданнями українських вчених як в Україні, так і поза її межами. Більше того, переважна більшість накладу *Українського історика* друкується в Україні, а до складу його редколегії входять науковці, які живуть і працюють на батьківщині.

Не буде перебільшенням сказати на завершення, що за півстоліття свого існування *Український історик* не просто пройшов випробування часом, а й здобув репутацію одного з провідних видань сучасності.

¹ Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк, Київ: В-во ім.Олени Теліги, 2003.

² Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965-1991). – Острог: В-во Національного університету «Острозька академія», 2010.

³ Сакада Л. Назв. праця. – С. 7.

⁴ Сакада Л. Назв. праця. – С. 37-38.

⁵ Український історик. – 1995. – Ч. 1-4. – С. 249.

⁶ Сакада Л. Назв. праця. – С. 38-39.

⁷ Винар Л. На службі історичної науки: 25-ліття «Українського історика», 1963-1988 // Український історик. – 1988. – Ч. 1-4. – С. 17.

⁸ Сакада Л. Назв. праця. – С. 41-42, 78-79.

⁹ Енциклопедія історії України. Т.3. – Київ: Наукова думка, 2005. – С. 587.

¹⁰ Там само. – С. 586.

¹¹ Український історик. – 1978. – Ч.4. – С. 63.

¹² Український історик. – 1978. – Ч.1-3. – С. 189;1975. – Ч.1-2. – С. 6.

¹³ Винар Л. Двадцятиліття «Українського історика» (1963-1983) і завдання українських істориків // Український історик. – Ч.2-4. – С. 21-22.

¹⁴ Дорошенко Д. Справа організації української наукової праці на еміграції // Український історик. – 2001. – Ч.1-4. – С. 86; Макар Ю., Макар В., Історія України – понад усе // Україна-Європа-світ. Міжн. зб. наук. праць. – Вип.9. – Тернопіль, 2012. – С. 188-197.

¹⁵ Див.: Сакада Л. Назв. праця. – С. 99-112.

¹⁶ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – Ч.1-2. – С. 32-51.

¹⁷ Український історик. – 1972. – Ч.1-2. – С. 147-148.

¹⁸ Український історик. – 1978. – Ч.1-3. – С. 90-101.

УДК: 321.015

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Ірина Цікул. Теоретико-методологічне обґрунтування парламентаризму в сучасній політичній науці. У статті здійснюється аналіз основних теоретико-методологічних підходів до обґрунтування парламентаризму в сучасній політичній науці. Виходячи з того, парламентаризм як метод забезпечення політичної влади окремих соціальних прошарків суспільства або всього народу виступає сферою наукового інтересу юристів, політологів і соціологів, автор зосереджує свою увагу на визначенні місця парламенту в механізмі здійснення державної влади в рамках теорій «верховенства парламенту», «рівноваги влади», «кабінетного правління» та «самостійного мандата». Проведений аналіз вказує на те, що труднощі у визначенні парламентаризму полягають, насамперед, у тому, що він не є якоюсь застиглою формою, оскільки з одного боку, парламентаризм виявляється в різних країнах по-різному, а з іншого – змінюється в рамках однієї і тієї ж країни.

Ключові слова: парламент, уряд, суверенітет, парламентаризм, парламентська монархія, конституційний механізм, «верховенство парламенту», «рівновага влади», «кабінетне правління», «самостійний мандат».

Ірина Цікул. Теоретико-методологічне обґрунтування парламентаризму в сучасній політичній науці. В статті здійснюється аналіз основних теоретико-методологічних підходів к обґрунтуванню парламентаризму в сучасній політичній науці. Исходя из того, парламентаризм как метод обеспечения политической власти отдельных социальных слоев общества или всего народа выступает сферой научного интереса

¹⁹ Український історик. – 2001. – Ч.1-4. – С. 118-134.

²⁰ Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Український історик. – 1999-1992. – Ч. 3-4/1-4. – С. 21-22.

²¹ Атаманенко А. Назв. праця. – С. 504.

²² Там само. Див.: С. 504-505 ін.

²³ Див.: Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 13-30.

²⁴ Атаманенко А. Назв. праця. – С. 517.

²⁵ Див., наприклад: Там само. – С. 528.

²⁶ Український історик. – 1984. – Ч. 1-4. – С. 7-20.

²⁷ Атаманенко А. Назв. праця. – С. 528-538.

²⁸ Архів родини Макарів.

© Ірина Цікул
(м. Чернівці)

юристов, політологів і соціологів, автор концентрує своє внимание на определении места парламента в механизме осуществления государственной власти в рамках теорий «верховенства парламента», «равновесия властей», «кабинетного правления» и «самостоятельного мандата». Проведенный анализ указывает на то, что трудности в определении парламентаризма заключаются, в первую очередь, в том, что он не является какой-то застывшей формой, поскольку с одной стороны, парламентаризм проявляется в разных странах по-разному, а из другой – может изменяться в рамках одной и той же страны.

Ключевые слова: парламент, правительство, суверенитет, парламентаризм, парламентская монархия, конституционный механизм, «верховенство парламента», «равновесие властей», «кабинетное правление», «самостоятельный мандат».

Iryna Tsikul. Theoretical and Methodological Foundations of Parliamentarism in Modern Political Science. The paper analyzes the key theoretical and methodological approaches to understanding parliamentarism in modern Political Science. Given the fact that parliamentarism as a method of providing political power of certain social strata or of the entire nation belongs to the area of research interests of lawyers, political scientists and sociologists, the author focuses on identifying the place of parliament in the state power mechanism under the theories of «parliamentary supremacy», «balance of power», «desk management» and «independent mandate». The analysis indicates that the main difficulty while determining parliamentarism is that it is not a kind of a frozen form, because on the one hand, in different countries it appears in various

forms, and on the other hand, it changes within one and the same country.

Key words: parliament, government, sovereignty, parliamentarism, parliamentary monarchy, constitutional mechanism, parliamentary supremacy, «balance of power», desk management», «independent mandate».

Постановка проблеми. Розбудова незалежної української держави, становлення демократичної політичної системи та забезпечення реального народовладдя потребують формування системи державного управління здатної забезпечити функціонування суспільного життя на правових принципах. В умовах соціально-економічних та політичних перетворень українського суспільства істотною роллю відіграє дослідження демократичних політичних інститутів і процесів як у світі в цілому, так і в окремих регіонах і країнах. Беззаперечним є те, що демократизація суспільства неможлива без розвитку та вдосконалення представницьких форм здійснення влади різними соціальними прошарками суспільства, тобто без парламентської демократії. Тому не випадково проблема ролі та місця парламенту в державному механізмі викликає гострі наукові дискусії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Парламентаризм як метод забезпечення політичної влади окремих соціальних прошарків суспільства або всього народу виступає сферою наукового інтересу юристів, політологів, соціологів і журналістів. Зокрема, проблемам історичної еволюції парламентаризму, порівняльному аналізу світового та вітчизняного досвіду та різноманітним аспектам діяльності сучасних парламентських установ присвячено праці В. Бебика, Л. Горьового, Ю. Древалю, В. Журавського, О. Копиленка, П. Кислового, С. Светової, М. Томенка, В. Трипольського, С. Рябова, О. Ющика та ін. Крім політологів, значну увагу різним аспектам парламентаризму приділяють представники юридичної науки. Пріоритетними напрямками їхніх досліджень виступають проблеми взаємодії гілок влади, втілення конституційних норм народовладдя, оптимізація законодавчого процесу тощо. Даному спектру проблем присвячено праці О. Бандурки, В. Борденюка, А. Георгіци, Н. Грушанської, В. Денисова, Г. Журавльової, А. Зайця, В. Колейчикова, Н. Нижник, В. Опришка, В. Погорілка, Ю. Тодики, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін. У російській науковій літературі проблема парламентаризму висвітлюється в працях С. Алексєєва, М. Баглая, Л. Ентіна, С. Єгорова, А. Керімова, І. Котелевської, М. Крутоголового, М. Мішина, М. Могунової, О. Рум'янцева, І. Степанова, В. Туманова, В. Чиркіна та інших.

Доречно зауважити, що у наукових дискусіях до розуміння парламентаризму не існує єдиного підходу. Визначення парламентаризму та відношення до нього на різних етапах розвитку держави було неоднозначним, оскільки наука довгий час стояла

по шляху обґрунтування потреб правлячих кіл або нових класів. У наукових доробках як вітчизняних, так і зарубіжних авторів можна зустріти істотні суперечності не тільки стосовно оцінки даного інституту, але й у визначенні його суті. Парламентаризм часто ототожнюють з формою держави, політичним режимом або з принципом розподілу влади. Деякі науковці стверджують, що парламентаризм властивий будь-якій державі, в якій існує орган представницької влади, хай навіть з дорадчими функціями. Тому сьогодні існує потреба у дослідженні загальних проблем парламентаризму, його специфіки та еволюції теорії і практики парламентаризму. Відповідно метою даної статті є аналіз основних теоретико-методологічних підходів до обґрунтування парламентаризму в сучасній політичній науці.

Виникнення теорій парламентаризму відноситься до другої половини ХІХ ст. Оскільки парламентаризм своїм походженням зобов'язаний Великобританії, та більшість буржуазних вчених аналіз парламентаризму та парламентської монархії засновували перш за все на британській моделі. Деякі з них вважають, що саме вона була адаптована у багатьох європейських країнах¹. Звичайно, у кожній окремій країні форма правління і державний режим формувались з врахуванням особливостей її історичного розвитку, співвідношення політичних сил у суспільстві, традицій тощо. Однак все ж таки слід відмітити, що основні, характерні саме для Великобританії, елементи парламентаризму були сприйняті не тільки в парламентських монархіях, але й у парламентських республіках.

У ХІХ ст. широкого поширення набула теорія «верховенства парламенту», одним з основоположників якої вважається англійський учений А. Дайсі. На його думку, для парламентаризму характерним є верховенство найвищого представницького органу, для якого не існує жодних обмежень, крім громадської думки. Також парламент володіє правом регламентації шляхом закону будь-яких суспільних відносин і правом втручатися в справи не тільки державних органів, але й приватних осіб².

Виходячи з теорії верховенства парламенту, В. Беджот дотримується думки про те, що англійська конституційна система заснована на злитті гілок влади, а не на їх розподілі. При цьому він обґрунтовував ідею «правління кабінету», основу якої складає перехід реальної виконавчої влади від монарха до кабінету та його підпорядкованість палаті обшин³. Як зазначає Н. Крилова, «В. Беджот вперше зосередив увагу на дослідженні діючої конституції. Він, власне, виступає основоположником традиції політичного аналізу функціонування реального конституційного механізму»⁴.

Серед англійських державознавців можна виділити таких прихильників «верховенства парламенту», як Д. Ярдлі, Р. Маршалл, М. Раш та ін. Зокре-

ма, Д. Ярдлі виходить з позиції традиційного аналізу англійського парламенту, який «може робити все, що вважає необхідним, оскільки він є верховним органом влади». Уряд Ярдлі визначає як «орган державної влади, що несе відповідальність за виконання законів і здійснення встановленого парламентом порядку управління». Поряд з цим Ярдлі не вважає делеговане законодавство способом обмеження прав парламенту, оскільки акти делегованого законодавства повинні бути схвалені парламентом, а крім цього існують перевіряючі парламентські комітети. В той же час він вважає, що перешкоди справжнім намірам парламенту можуть ставити судові органи⁵.

Г. Маршалл відзначає наявність двох підходів до проблеми верховенства парламенту: згідно з першим верховенство означає необмежену владу парламенту, неможливість парламенту одного скликання зв'язувати своїми рішеннями парламент подальших скликань⁶.

Даючи оцінку сучасній доктрині «верховенства парламенту», Н. Крилова відзначає, що воно розуміється більшістю її прихильників «не як існування верховної законодавчої влади і підзаконної виконавчої влади, а як існування сильної «парламентської виконавчої влади», яка домінує у парламенті»⁷.

На початку ХХ ст. науковці висунули теорію «рівноваги влади» (Л. Дюгі, А. Лоуель, А. Есмен та інші). Л. Дюгі вважав, що найважливішою рисою парламентаризму є рівність парламенту й уряду, їх взаємодія та взаємообмеження. Він вказував на те, що парламентаризму властиві три характеристики: рівність престижу та впливу парламенту й уряду, їх співпраця у всіх функціях, а також взаємовплив.

В умовах такої рівноваги, на думку Дюгі, парламент і уряд повинні конструктивно співпрацювати з метою забезпечення виконання всіх функцій державного механізму. Тут не можна вести мову про розподіл влади, тому що суверенітет нероздільний і реалізується у злагодженному представництві двох органів держави. Старовинна формула: «парламенту – законодавча функція, а уряду – виконавча» є абсолютно неефективною в умовах парламентського режиму, коли уряду відводиться значна частка в законодавчій, а парламенту – у виконавчій діяльності.

Третю властивість парламентаризму – взаємодію парламенту й уряду – Дюгі вбачає в тому, що уряд відіграє активну роль в діяльності парламенту, вирішує питання про його скликання та розпуск, а парламент здійснює загальний контроль за діями уряду, який несе перед парламентом солідарну політичну відповідальність. Для стійкості правління така взаємодія повинна доповнюватися недоторканістю глави держави⁸.

Новий підхід до розуміння парламентаризму пояснювався фактичними змінами, що відбувалися в політичних системах провідних країн Західної

Європи. Зміна реальних взаємин між законодавчою і виконавчою гілками влади була пов'язана з розширенням виборчого права та посиленням позицій демократичних елементів у парламентах, внаслідок чого правлячі політичні сили почали відноситися до них з певним побоюванням, оскільки не могли вже довіряти їм повністю. Невипадково Де Сміт прямо заявляє про пристосованість конституційної теорії до дійсності⁹.

У зв'язку з цим, на думку Дюгі кращим способом уникнення небезпечної всемогутності парламенту є співпраця гілок влади. Він прагнув довести, що «якщо всі повноваження зосереджує в собі єдиний політичний орган, то це фатальним чином призводить до свавілля та тиранії»¹⁰. Відповідно, в умовах, коли парламент володіє необхідними засобами контролю за діяльністю уряду, не виникає необхідності обґрунтування рівноваги влади. Тому А. Есмен наголошує на доцільності запобігання «тиранії парламенту» шляхом посилення повноважень верхньої палати парламенту, що дає можливість виконавчій владі балансувати між палатами, спираючись то на одну з них, то на іншу. Він підтримував вимоги збереження ценового виборчого права на виборах до нижньої палати¹¹. Однак визнання верховенства парламенту зовсім не означає відсутності повноважень у виконавчій владі, а історичний досвід свідчить, що справжню небезпеку представляє не верховенство парламенту, а диктатура виконавчої влади.

Теорія «рівноваги влади» набула широкого розповсюдження на сучасному етапі. В першу чергу це стосується представників французької школи (М. Дюверже, М. Прело, Ж. Бюрдо та ін.). Так, М. Дюверже пише, що класичний парламентаризм повинен будуватися на «рівновазі гілок влади». Режим, який заснований на верховенстві парламенту, він вважає не парламентаризмом, а «парламентським правлінням». П'ята республіка у Франції, де парламент по відношенню до виконавчої влади займає підлегле положення, на його думку, являє собою «оригінальний парламентаризм»¹².

Обґрунтовуючи теорію «рівноваги влади», М. Прело зауважує, що в умовах парламентаризму, заснованого на верховенстві парламенту, створюються загрози для нестабільності правління. Залежність уряду від парламенту і повна підлеглість йому, на думку дослідника, призводить до слабкості вищих органів виконавчої влади та частих урядових криз.

Французький учений Х. Зоргбіб стверджує, що режим, в умовах якого єдиним представником нації виступає парламент, не може відноситися до парламентського, оскільки парламентська модель припускає наявність «певної протизваги парламенту». Тому в умовах верховенства парламенту доречніше, на його думку, вести мову про «представницьке правління»¹³.

Серед західнонімецьких учених також є прихильники теорії «рівноваги влади». Так, Т. Маунц, зараховувавши Німеччину до типових парламентарних держав, говорить про те, що для неї характерна «рівновага (стан стійкості) сил бундестагу та федерального уряду, хоча і немає залежності уряду від бундестагу»¹⁴. На його думку, парламентаризм, що характеризується «перевагою народного представництва, яка дає йому можливість впливати на позицію уряду», існував тільки у Веймарській Республіці, а у Німеччині він у багатьох відношеннях змінений, зокрема за допомогою конституційних засобів, що ускладнюють порядок відставки уряду. Вказуючи на негативну сторону подібних відносин між парламентом і урядом, Маунц зазначає, що такий порядок «штучно зберігає життя уряду, який втратив довіру більшості». Крім того, в цьому порядку «прихована небезпека переміщення боротьби політичних партій проти уряду на позапарламентський ґрунт і заохочення боротьби позапарламентськими засобами»¹⁵. А це є найменш бажаним для політичних сил, що перебувають при владі.

Відзначаючи, що реальна парламентська практика у Німеччині дотримується лінії забезпечення балансу законодавчої і виконавчої гілок влади, та визнаючи наявність парламентського режиму в державі, Ю.Ур'яс вказував на те, що парламентаризм у Німеччині забезпечується, з одного боку, широкими правами бундестагу – вибори ним президента країни, федерального канцлера, суддів Федерального конституційного суду, значними законодавчими і фінансовими правами бундестагу та його депутатів, а з іншого – парламентською практикою міжфракційних угод і деякими процедурними правилами, в результаті яких не забезпечуються права опозиції, і федеральний уряд може не враховувати її думку в своїй діяльності¹⁶. У даному випадку теорія повністю виправдовує існуючу практику.

Відмінності між окресленими підходами, на нашу думку, пояснюються тим, що прихильники теорії «верховенства парламенту» (Дайсі, Беджгот, Мілль, Орландо та ін.) давали характеристику парламентаризму в період домонополістичного капіталізму, коли парламент дійсно володів верховенством, тоді як прихильники теорії «рівноваги влади» (Дюгі, Лоуель, Есмен та ін.) аналізували форми державного правління в період переходу суспільства на нову стадію свого розвитку, що характеризується тенденцією зниження ролі парламенту та посиленням ролі виконавчої влади. Тому вказані автори визначали парламентаризм як взаємодію гілок влади, їх баланс.

Аналіз сучасної політичної науки дозволяє виділити три напрями, що відображають діаметрально протилежні точки зору стосовно визначення місця парламенту в механізмі здійснення державної

влади. Перший з них виходить з теорії «верховенства парламенту», другий – теорії «рівноваги влади», третій – теоретичного обґрунтування «кабінетного правління», під яким розуміється «верховенство уряду», послаблення ролі парламенту, перетворення його на орган дорадчого характеру. Останній напрям прийнято називати консервативним, а перші два – ліберально-буржуазними.

Варто зауважити, що ліберальний підхід до ролі парламенту в процесі управління державою і суспільством має значне коло прихильників. Р. Кельзен, заявляв, що у парламентаризмі знаходять втілення загальнолюдські цінності, та вважав, що він є формою реалізації ідеї гармонії класових відносин і усунення класових протиріч¹⁷. Німецький юрист Р. Сменд обґрунтовував необхідність парламентаризму тим, що він здатний інтегрувати суспільство, служить засобом перетворення меншості в більшість, яка має можливість здобути владу. Парламентську боротьбу він розглядає як засіб єднання нації¹⁸.

Не бажаючи відмовлятися від понять, що носять демократичне забарвлення в очах громадської думки, більшість політологів і політичних діячів вживають поняття «парламентаризм» в найширшому його тлумаченні. Вони вказують на те, що труднощі у визначенні парламентаризму полягають, насамперед, у тому, що він не є якоюсь застиглою формою. З одного боку, він виявляється в різних країнах по-різному, а з іншого – змінюється в рамках однієї і тієї ж країни.

Проте, не маючи можливості заперечувати серйозні зміни, що відбуваються в механізмі здійснення влади, науковці говорять про різні різновиди парламентаризму. М. Дюверже вводить таке поняття, як «дуалістичний парламентаризм», в умовах якого уряд відповідальний як перед Національними зборами, так і перед главою держави. До такого виду парламентаризму він відносить французьку монархію 1830-1848 рр. Дуалістичний парламентаризм Дюверже розглядає як перехідний до повного парламентаризму¹⁹.

Той факт, що в рамках парламентської форми правління відбуваються істотні зміни у взаєминах найвищих органів державної влади, привів Ж. Бюрдо до висновку, що парламентські монархії і республіки необхідно розділити на чотири типи. До першого він відносить держави з моністичним парламентаризмом, який характеризується суверенною владою парламенту і, отже, є «чистим парламентаризмом», до другого – з дуалістичним парламентаризмом, де на практиці визнаються два центри політичної влади – парламент і уряд, до третього – держави з парламентським правлінням, заснованим на верховенстві парламенту. До особливого типу дослідник відносить держави з кабінетним правлінням, для якого пріоритетними є влада уряду, пере-

хід верховенства влади від парламенту до уряду та його глави²⁰.

Чеський юрист І. Благож істотним недоліком класифікації Бюрдо вважає формальний підхід до характеристики буржуазних держав, «без врахування реального функціонування конституційної системи»²¹. Можна не погоджуватися з даною класифікацією, однак слід визнати, що вона якраз і враховує зміни взаємин найвищих органів державної влади. Так, з формальної точки зору, Великобританія тривалий час є парламентською монархією. Проте парламент вже перестав бути органом, що стоїть над урядом, і більшість англійських вчених визнають перехід фактичної влади в руки кабінету («модель Уайтхолла»), а деякі з них навіть доводять «особисту владу» прем'єр-міністра.

Тобто, незважаючи на ряд істотних недоліків така класифікація заслуговує на увагу, хоча в ній, наприклад, важко виявити відмінності між моністичним парламентаризмом і парламентським правлінням, оскільки нечітко показано розмежування понять: «верховенство парламенту» і «суверенна влада парламенту».

Таким чином, хоча сучасні вчені й вимушені визнати, що з розвитком суспільства парламентаризм зазнає зміни, вони дотримуються різних підходів до його визначення, прагнуть підвести під поняття парламентаризму різні різновиди державного режиму. Проте більшість з них під «чистим парламентаризмом» розуміють режим, заснований на балансі гілок влади. Такий підхід певною мірою виправдовує обмеження прав парламенту і посилення виконавчої влади.

Однак, на нашу думку, про парламентаризм можна говорити тільки відносно такого державного режиму, за допомогою якого забезпечується верховенство парламенту в державному механізмі. Головним джерелом державної влади в умовах парламентаризму виступає найвищий представницький орган країни. При цьому верховенство парламенту може поєднуватися з визнанням за главою держави позиції другого джерела влади, якщо він зберігає певні повноваження у здійсненні державної влади. В такому разі, вдаючись до термінології Ж. Бюрдо, можна вести мову про *парламентське правління*. Однак, на сучасному етапі можливим є і такий різновид парламентського режиму, в умовах якого єдиним джерелом державної влади виступає парламент.

Поряд з цим потреби правлячих кіл багатьох країн в теоретичному обґрунтуванні та виправданні відмови від парламентаризму, переходу влади в руки уряду зумовили появу дещо іншого підходу. Для виправдання переходу реальної влади в державі в руки уряду (кабінету) було висунуто теорію *самостійного мандата*, що надається кабінету виборцями. На думку, Уейда та Філіпса, «розвиток партійної системи, збільшення території виборчих

округів і кількості виборців призвели до того, що голоси на виборах подаються швидше за партію в цілому та її лідера, зокрема, ніж за її представників на місцях»²².

Детальніше ця теорія була розроблена і обґрунтована у працях Л. Емері, Р. Моррісона, Д. Макінтоша, Т. Харлея, Дж. Грифіті та ін. Вони стверджують, що уряд має право діяти незалежно від парламенту внаслідок того, що він спирається на підтримку виборців на виборах, від яких отримує так званий «самостійний мандат» на вирішення державних справ. Тому уряд несе відповідальність головним чином перед виборцями, які виражають свою прихильність до нього на парламентських виборах. Двопартійна система та зміцнення партійної дисципліни в двох основних політичних партіях призводять до того, що спираючись на більшість в парламенті уряд стає незалежним від парламенту. Вказані автори правильно відзначають фактичну зміну взаємин між найвищими органами державної влади. Однак вони прагнуть і виправдати таку практику тим, що старі принципи парламентського правління не в змозі вирішити назрілі проблеми²³.

Проте така теорія піддається критиці. По-перше, під час виборів виборець не може впливати на склад уряду, навіть якщо перемає партія, за яку він голосує. По-друге, як правило, в умовах не тільки багатопартійних, але і двопартійних систем уряди нерідко формуються партіями, що не отримали більшості голосів виборців. А в деяких країнах уряд взагалі майже постійно формується партіями, що не мають більшості у парламенті. Отже, ні про який «самостійний мандат», що нібито дається виборцями уряду, не може бути і мови.

Висновки. Як вже наголошувалося, правлячі кола багатьох країн не влаштовує те, що в парламентах змінюється співвідношення політичних сил в результаті активізації всіх соціальних прошарків суспільства, що парламенти нерідко перетворюються на арену серйозної політичної боротьби. Тому відбувається пристосування державного механізму до завдань пануючих політичних сил в нових історичних умовах. Перебудовуються відношення між окремими ланками державного механізму. Головними ланками стають ті органи державної влади, які в даних умовах здатні найкращим чином діяти в цілях забезпечення їх інтересів.

Підсумовуючи зауважимо, що протягом останніх десятиліть в різних регіонах світу відбуваються глибокі політичні зміни, пов'язані з розповсюдженням системи політичної демократії. Не дивлячись на всі труднощі політичного розвитку держав, що трансформуються, укріплення демократичних форм правління на основі провідної ролі парламентів сучасними вченими розглядається як домінуюча тенденція. При цьому розвиток інституту парламентаризму постає одним із ключових аспектів демократичних перетворень. Відповідно, в сучасній

політичній політичній науці набувають актуальності ідеї парламентаризму як складової частини розгалуженої політичної системи, комплексної структури законодавчої влади та багатофункціональної підсистеми.

¹ Duverger M. The Study of Politica / M. Duverger. – Paris, 1976. – P. 283.

² Дайси А.В. Основы государственного права Англии / А. Дайси. – М. : Книга по Требованию, 2011. – С. 44-45.

³ Могунова М. А. Скандинавский парламентаризм. Теория и практика / М. Могунова. – М., 2001. – С. 44

⁴ Крылова Н. С. Современная буржуазная наука конституционного права в Великобритании // Современное буржуазное государственное право: Буржуазная наука государственного управления. Критические очерки. № 1 / В.В. Батуренко, С.А. Егоров, М.А. Крутоголов, Н.С. Крылова и др.; Отв. ред.: Туманов В.А. – М. : Наука, 1987. – С. 50.

⁵ Yardley D. M. Introduction to British Constitutional Law / D. M. Yardley. – L., 1974. – P. 27, 31, 37.

⁶ Могунова М. А. Скандинавский парламентаризм. Теория и практика / М. Могунова. – М., 2001. – С. 47-48.

⁷ Современное буржуазное государственное право: Буржуазная наука государственного управления. Критические очерки. № 1 / В.В. Батуренко, С.А. Егоров, М.А. Крутоголов, Н.С. Крылова и др.; Отв. ред.: Туманов В.А. – М. : Наука, 1987. – С. 81.

⁸ Конституционное право. Общая теория государства: Перевод с французского / Дюги Л.; Пер.: В. Краснокутский, Б. Сыромятников, А. Ященко, прив.-доц. Моск. ун-та; Предисл.: Л. Дюги, П. Новгородцев, проф. – М. : Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – С. 570, 569-586.

⁹ De Smith S. A. Constitutional and administrative law / [S. A. de Smith. – London: Penguin Books, 1971. – P. 70.

¹⁰ Конституционное право. Общая теория государства: Перевод с французского / Дюги Л.; Пер.: В. Краснокутский, Б. Сыромятников, А. Ященко, прив.-доц. Моск. ун-та; Предисл.: Л. Дюги, П. Новгородцев, проф. – М. : Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – С. 561.

¹¹ Общце основания конституционного права: Перевод с 4-го французского издания / Эсмен А., проф.; Под ред.: Н.О. Бер. – 2-е изд. – С.-Пб. : О.Н. Попова, 1909. – С. 81.

¹² Duverger M. Institutions politiques et droit constitutionnel / M. Duverger. – Paris, 1970. – P. 185.

¹³ Zorgbibe Ch. Le chef de L'Etat en question / Ch. Zorgbibe. – Paris, 1986. – P. 9-11.

¹⁴ Государственное право Германии (ФРГ и ГДР). Перевод с немецкого / Маунц Т.; Под ред.: Гурвич Г.С.; Пер.: Урьяс Ю.П. – М. : Иностр. лит., 1959. – С. 127.

¹⁵ Государственное право Германии (ФРГ и ГДР). Перевод с немецкого / Маунц Т.; Под ред.: Гурвич Г.С.; Пер.: Урьяс Ю.П. – М. : Иностр. лит., 1959. – С. 516-517.

¹⁶ Урьяс Ю.П. Парламентское право ФРГ / Ю. Урьяс // Очерки парламентского права. Зарубежный опыт. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. – С. 138-139.

¹⁷ Kelsen H. Von Wesen und Wert der Demokratie / H. Kelsen. – Tübingen, 1981. – 119 p.

¹⁸ Smend R. Verfassung und Verfassungsrecht / R. Smend. – Berlin, 1928. – 178 s.

¹⁹ Duverger M. Les institutions francaises / M. Duverger. – Paris, 1962. – P. 29.

²⁰ Burdeau G. Droit Constitutional et Institutions politiques / G. Burdeau. – Paris, 1974. – P. 156-160.

²¹ Благож Й. Формы правления и права человека в буржуазных государствах / Й. Благож. – М. : Юридическая литература, 1985. – С. 25.

²² Конституционное право. Перевод с английского / Уэйд Е.С., Филлипс Д.Д.; Под ред.: Крылов С.Б.; Пер.: Никифоров А.С.; Вступ. ст.: Молдавский З.И. – М. : Иностр. лит., 1950. – С. 118.

²³ Могунова М. А. Скандинавский парламентаризм. Теория и практика / М. Могунова. – М., 2001. – С. 56.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК: 94(470+571=411.16) «1870»

© Олександр Безаров
(м. Чернівці)ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКИХ ЄВРЕЇВ
У НАРОДНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ У 70-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Олександр Безаров. Деякі особливості революційної діяльності російських євреїв у народницьких організаціях у 70-х роках ХІХ століття. Аналізуються особливості революційної діяльності російських євреїв у народницьких організаціях Російської імперії у 70-х рр. ХІХ ст., їхня участь у технічному та організаційному забезпеченні народницьких, у тому числі терористичних, груп, а також, місце і роль окремих російсько-єврейських революційних лідерів у загальному контексті розвитку революційного руху напередодні вбивства Олександра ІІ.

Ключові слова: євреї, народництво, революція, тероризм, Росія.

Александр Безаров. Некоторые особенности революционной деятельности российских евреев в народнических организациях в 70-х гг. ХІХ века. Анализируются особенности революционной деятельности российских евреев в народнических организациях Российской империи в 70-х гг. ХІХ в., их участие в техническом и организационном обеспечении народнических, в том числе и террористических, групп, а также, место и роль российско-еврейских революционных лидеров в общем контексте развития революционного движения накануне убийства Александра ІІ.

Ключевые слова: евреи, народничество, революция, терроризм, Россия.

Alexandr Bezarov. Some Features of Revolutionary Activity of the Russian Jews in Populist Organizations in the 70's of the 19th Century. The features of revolutionary activity of Russian Jews are analyzed in populist organizations of the Russian Empire in the 70-s of the ХІХ-th century, their participating is in the technical and organizational providing of populist, including terrorist, groups, and also, place and role of Russian-Jewish revolutionary leaders in the general context of development of revolutionary motion in eve murder of Alexander ІІ.

Key words: Jews, populism, revolution, terror, Russia.

Постановка наукової проблеми та її значення. Обрана тема дослідження видається актуальною в науково-теоретичному розумінні проблем революційного руху в Російській імперії наприкінці ХІХ століття. Зокрема, важливими, з нашого погляду, є проблеми революційної активності російських євреїв, характер та форми їхньої участі у народницьких організаціях в Російській імперії, особливо напередодні царевбивства 1 березня 1881 року.

Історіографія проблеми. Проблеми революційної активності російських євреїв у пізньоімперській Росії залишаються вельми актуальними, як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії революційного руху в Російській імперії¹. Особливо гострими виявляються теми, що пов'язані з визначенням причин і характеру активізації участі євреїв у російських революційних організаціях. Неоднозначною є оцінка «єврейського фактору» у загальноросійському революційному процесі. Прикладом може бути історико-публіцистичне дослідження відомого російського письменника², котрий, незважаючи на критичні зауваження щодо його доволі суперечливого твору³, натомість, був абсолютно правим у тому, що «єврейський революційний рух став якісно важливим чинником у загальноросійській революційності»⁴. Оригінальний підхід стосовно характеру участі російських євреїв у російській революції продемонстрував Ю. Сльозкін, котрий запропонував розглядати революційність євреїв, як вимушену реакцію єврейської архаїки на виклики модернізованого суспільства⁵. Проблеми становлення єврейської революційності на російському ґрунті, стали предметом дослідження Е. Хабера⁶, в якому англійський історик детально проаналізував діяльність «єврейських генералів російської революції» у другій половині ХІХ століття⁷. Натомість сучасна історіографія, на жаль, на дає вичерпної відповіді з приводу особливої ролі, яку, за нашою думкою, відгравали російсько-єврейські революційні діячі у народницьких організаціях у зазначений нами період історії.

Метою пропонованої статті є визначення особливостей революційної діяльності російських євреїв у народницьких організаціях у 70-х рр. ХІХ ст.

Досягнення зазначеної мети вимагає розв'язання наступних завдань:

- характеристика історичних передумов революційної активності російських євреїв у 70-х рр. ХІХ ст.;

- розкриття місця і ролі відомих російсько-єврейських революціонерів у народницьких організаціях у зазначене десятиліття;

- виокремлення загальних тенденцій у становленні народницького руху, що впливали на особливості революційної діяльності російських євреїв.

Виклад основного матеріалу. Російські євреї, котрі наприкінці 1870-х рр. у загальному революційному русі кількісно поступалися лише росіянам, перетворилися, за словами міністра юстиції Російської імперії графа К. І. Палена, на «керівну силу

усього революційного руху...»⁸. Революційність єврейських діячів, як нам видається, виявилася результатом складних процесів маргіналізації російсько-єврейської інтелігенції внаслідок яких утворився прошарок «вільних радикалів» – євреїв, що «звільнилися від свого єврейства» й у такому пограничному статусі спробували подолати власну негативну ідентичність у спосіб ототожнення революційної боротьби із самодержавством із боротьбою за рівноправність російських євреїв. Тож не дивно, що перший в Російській імперії революційний гурток єврейської молоді, на меті якого було «повалення державного та економічного ладу в Росії»⁹, було засновано у стінах Віленського єврейського учительського інституту – своєрідному інкубаторі революційних ідей та революційних кадрів для російських радикальних груп та організацій.

Організатором таємного гуртка у Вільно був Я.А. Фінкельштейн, котрий також очолював, наприкінці 1870-х рр., революційну організацію у Кенігсберзі. З-поміж інших засновників Віленського гуртка були А.Ш. Ліберман, А.І. Зунделевич, Л.Ш. Вайнер, В.І. Йохельсон, Л.М. Давидович та інші (всього 15 осіб), які поширювали свої революційні ідеї у середовищі студентської молоді без різниці у національності. Єдиним виключенням тут, мабуть, був А. Ш. Ліберман, котрий розглядав революційну пропаганду поміж євреями не лише як засіб для вербування радикальної молоді для російського революційного руху, але й як спосіб для піднесення національної свідомості єврейства. Незважаючи на те, що кількість учасників Віленського гуртка зросла до 56 осіб, у 1876 р. його діяльність було викрито, а на свободі залишилося не більше десятка активістів.

Натомість кількість євреїв у російських революційних групах дедалі зростала й до кінця 1870-х рр. сягала майже 15% від загальної маси усіх революціонерів в Російській імперії¹⁰. Дехто з єврейських революційних діячів ставали помітними учасниками таких гучних судових процесів, як «справа 50» (Г. Гельфман і Б. Камінська) та «справа 193» (С. Аронсон, М. Кац, І. Павловський, М. Рабинович, Л. Тетельман, С. Чудновський, М. Едельштейн і Е. Пумпянська); інші – активно допомагали революційним групам за кордоном, виконували різноманітні агентурні завдання. Отже, як нам видається, головними особливостями революційної діяльності євреїв у 70-х рр. XIX ст., були, по-перше, їх активна участь у технічному та організаційному забезпеченні загальноросійського революційного процесу, у тому числі й терористичної діяльності російських народників. По-друге – спроби деяких російсько-єврейських радикалів, зокрема А.Ш. Лібермана, поєднати ідеї революційного народництва з ідеями єврейського націоналізму, що зароджувався в середовищі східноєвропейського єврейства. По-третє – поширення та утвердження російсько-єврейськими

лідерами ліберального народництва (М.А. Натансон, П.Б. Аксельрод, Л.Г. Дейч) принципів європейської соціал-демократії на російському ґрунті.

Розглянемо одну з таких особливостей, а саме: технічне та організаційне забезпечення народницьких груп. Очевидно, що помітними особистостями тут були А.І. Зунделевич і М.А. Натансон.

Як уже зазначалося, Аарон Ісаакович Зунделевич (1854-1923 рр.) розпочав свою революційну діяльність ще студентом Віленського рабинського училища у 1870 р. та забезпечував нелегальне транспортування революційної літератури до Росії. Разом із Г.М. Епштейн (дружиною народовольця Д.О. Клеменца), А.І. Зунделевич встановив зв'язки з «чайковцями» у Петербурзі та з групою П.Л. Лаврова у Лондоні. Влітку 1875 р. він та В.І. Йохельсон рятуючись від арешту в Росії, втекли до Європи, після чого їхня революційна активність стала ще жвавішою. Зокрема, завдяки розгалуженій системі прикордонної контрабанди, що контролювалася місцевими євреями, А.І. Зунделевичу вдалося переправити до Росії дві типографії (які згодом стануть «Вільною російською типографією» й типографією «Народної волі»), а також динаміт. «Він був царем на кордоні, – із захопленням пригадували про А.І. Зунделевича його товариші, – він перевозив сотні пудів усіляких книг, переводив, немовби через калюжу, десятки людей закордон, – і жодної невдачі, жодного нещасного випадку»¹¹. За думкою видатного російсько-єврейського народницького діяча В.І. Йохельсона, А.І. Зунделевич був надзвичайно корисним для «Землі і Волі» членом не тільки у сфері виконання складних технічних завдань, але й талановитим організатором і теоретичним натхненником багатьох революційних акцій, «хоча його неможна було вважати ані оратором, ані письменником, але думки, які той висловлював, завжди були зрозумілими та оригінальними»¹². З-поміж землевольців А.І. Зунделевич був чи не єдиним, котрий від самого початку тверезо й адекватно ставив питання про необхідність політичної свободи. З усіх російських революціонерів, зазначав з цього приводу В.І. Йохельсон, він був першим соціал-демократом, адже визнавав парламентську діяльність, яку російські революціонери, особливо бакунінського напрямку, відкидали, проте, коли легальна політична боротьба неможлива, тоді необхідна революційна боротьба проти уряду¹³. «Щоправда, він визнавав особливий, від Західної Європи, шлях розвитку Росії, але соціальний лад, казав він, неможливо змінити у 24 години. Необхідна організація і розвиток народних мас, але для цього необхідна свобода совісті, зборів і слова, і що свободу можна здобути за допомогою терористичної боротьби»¹⁴. Але й стосовно терористичної діяльності А.І. Зунделевич виявляв неабияку обачність, особливо у національному питанні. Коли в березні 1879 р. було вирішено питання про орга-

нізацію замаху на царя, він виступив проти участі у ньому єврея Г.Д. Гольденберга, адже, за думкою А.І. Зунделевича, «за умови схильності християнського світу приписувати усій єврейській нації злочин, що скоїв один із її членів, звинувачення у цьому випадку легко могло обернутися проти усіх євреїв»¹⁵. Натомість А.І. Зунделевич брав участь у Липецькому з'їзді, на якому було утворено партію «Народна воля» та ухвалено рішення про царевбивство. Також чимало зусиль він витратив на те, аби перевести майно відомого українського поміщика Д.І. Лизогуба, котрий свого часу фінансував революційну діяльність «Землі і Волі»¹⁶, до партійної каси «Народної волі». Натомість такі спроби виявилися марними.

Не менш помітною фігурою у російському революційному русі була постать талановитого організатора та відданого революціонера Марка Андрійовича Натансона (1850-1919 рр.) – вихідця з єврейської купецької родини Вільни. Після вступу наприкінці 1860-х рр. до Медико-хірургічної академії в Петербурзі, М.А. Натансон одразу стає лідером студентського руху та організатором студентського гуртка М.В. Чайковського. Очевидно, що вже тоді М.А. Натансон уперше виявив свій талант революційного практика, який згодом буде ним застосований у процесі створення першої російської кадрової революційної партії «Земля і Воля». Однією з резонансних акцій, яку провела «група Натансона», до якої, до речі, входила і дружина засновника – О.О. Шлейснер (брати і сестри якої також були доволі активними революціонерами) була організація втечі П.О. Кропоткіна з Миколаївського військового госпітально 30 липня 1876 року. «Русявий, із правильними рисами обличчя 27-річний Натансон, мало походив на єврея»¹⁷, але, як пригадувала В.І. Фігнер, був людиною неперевершеної енергії, котра мала унікальну здатність залучати людей, організовувати їх та згуртовувати їх у спільній роботі. «Він був людиною широкого розмаху, в котрій у планах був великий, всеросійській масштаб діяльності»¹⁸. Крім своїх феноменальних організаторських здібностей, М.А. Натансон зарекомендував себе і як талановитий ідеолог, котрий «пристрасно шукав завершеного теоретичного й практичного мислення – доктрини, революційної етики, яка б санкціонувала революцію – як теоретичний і практичний розум»¹⁹.

Водночас революційна активність єврейської молоді не могла не бути поміченою російським суспільством і державою, які відреагували сплеском антисемітизму і новими репресіями. За думкою російських урядовців, «тепер не поляки і росіяни підтримували соціально-революційні ідеали, а євреї, які, завдяки доволі складній організації своєї діяльності змогли підготувати молоді кадри для систематичної підірвної діяльності та підтримувати тісні зв'язки із революційним рухом у головних

російських містах, передусім, у Мінську, Вільно, Києві, Варшаві, С.-Петербурзі та Одесі»²⁰. Власті особливо були налякані хвилею тероризму, що захлснула країну наприкінці 1870-х рр., а те, що майже за кожним скоєним терактом «майоріла» фігура єврея посилювало підозри уряду у тому, що головними агентами революції відтепер стають саме євреї. «Якщо, – звертався до єврейської громадськості Віленський поліцмейстер, – ми вважали вас лише шахраями, то відтепер ми вас вважатимемо й заколотниками»²¹. За повідомленнями поліції, помітними постатями у терористичній діяльності наприкінці 1870-х рр. були А.І. Гобст, С.Я. Віттенберг і Г.Д. Гольденберг. До того ж крайньоправа російська преса, на сторінках якої розгорнулася справжня антисемітська кампанія, розпочала вперто експлуатувати новий міф про «революційну змову євреїв проти Святої Русі», що додавало нових імпульсів до антиєврейських настроїв, які зростали у російському суспільстві.

Підозри уряду та певних суспільних груп з приводу активізації єврейського тероризму, набули свого цілковитого змісту після арешту у 1880 р. Г.Д. Гольденберга, який не тільки вбив Харківського генерал-губернатора Д.М. Кропоткіна, але й був причетним, разом із А.І. Зунделевичем і О.К. Соловйовим, до організації невдалого замаху на царя 2 квітня 1879 року. На допиті Г.Д. Гольденберг повідомляв про себе, як про соціаліста за переконаннями, котрий належить до фракції терористів²². Нарешті 22 лютого 1880 р. ще один терорист з євреїв І.Й. Млодецький у С.-Петербурзі скоїв невдалий замах на Верховного розпорядчого М.Т. Лоріса-Мелікова, що, за думкою кореспондента тодішньої «Times», остаточно переконала російський уряд і консервативну російську пресу в «єврейському» характері революції²³.

Справді, героїчна боротьба «Народної волі» не могла не викликати глибокої симпатії у серцях ідеалістично налаштованої єврейської молоді, яка сприймала цю таємну організацію як можливість реалізувати рахметовський ідеал. Для багатьох маргіналізованих єврейських особистостей «Народна воля» ставала своєрідним лицарським орденом, жорстка ієрархічна структура якої, створювала у них відчуття причетності до загальної справи і додавала впевненості у собі. Психологічні чинники відігравали очевидно важливу роль у формуванні фанатично відданої революційній справі особистості, проте не слід, мабуть, і перебільшувати їх або сприймати їх в якості вихідного мотиву для терористичної діяльності. Влада сама культивувала тих, хто незабаром її поховає, адже не відчувала тієї межі, коли пара від застосовного нею тиску на суспільство могла підірвати політичну систему зсередини. У своєму непримиренному протигорстві уряд і революціонери змагалися між собою у процесі деморалізації суспільства: «вбивства та ешафот

набували чарівливої сили щодо свідомості молодих людей, і тоді, коли у молоді не вистачало терпіння, а навколишнє життя ставало дедалі нестерпним, революційний терор призводив її до екзальтованого стану»²⁴.

Особливу схильність до революційної екзальтації виявляли молоді єврейські жінки, для яких участь у терорі була радикальним і водночас доволі ефективним методом подолання власної подвійної (національної та гендерної) кризи ідентичності²⁵. Наприклад, зі 124 жінок-студенток, які навчалися в європейських університетах наприкінці 1870-х рр., росіянками та єврейками були 75 і 24 особи відповідно, але «усі вони були уражені революційною заразою»²⁶. Однією з перших єврейських жінок-терористок, ім'я якої в історії російського революційного руху має очевидно вже символічне значення, була Г.М. Гельфман²⁷, яка була безпосередньо задіяна у практичній підготовці до царевбивства. Народовольці високо цінували її внесок у справу з підготовки багатьох терористичних актів²⁸.

Зазначимо, що для молодих єврейських радикалів тероризм був найпростішим і відчайдушним методом подолати не тільки соціально-психологічну, але й національну складову своєї маргінальності, адже належність до терористичних організацій насичувало їхнє колишнє «нікчемне» існування новим – сакралізованим змістом майбутньої самопожертви в ім'я усіх нужденних і ображених. «Кожний єврей вважав себе носієм великої істини, в ім'я якої він був готовий пожертвувати найбільшим благом: своїм життям та життям своїх близьких»²⁹. Прикладом ідеалізму та віри «нових людей» може бути С.Я. Віттенберг, син бідного ремісника, заарештованого і засудженого до смертної кари у 1878 р. за спробу встановити міну в одеському порту напередодні візиту Олександра II.

Отже, коло замикалося. «Упродовж одного десятиліття, факти і упереджене ставлення народили новий і доволі живучий міф про те, що євреї були відповідальними за «хворобу нігілізму», кульмінацією якої стало вбивство Олександра II»³⁰. Участь у царевбивстві однієї лише єврейки Г.М. Гельфман було достатнім для того, аби переконати російське суспільство у тому, що саме євреї винні в усіх бідах, а отже, вони є законним об'єктом для народної помсти за вбивство «царя-визволителя селян». Новопризначений міністр внутрішніх справ М.П. Ігнатьєв незабаром після скоєння замаху на Олександра II, висунув тезу, згідно до якої «іудаїзм проголошував природним нерестилищем для підривної діяльності», а революційні євреї, котрі солідаризувалися із поляками, мали найбільше підстав для антиурядової діяльності³¹. Натомість участь окремих єврейських радикалів у терористичній діяльності, що мала для наступної історії російського єврейства доволі зловісний відтінок, дещо суперечила загальній логіці розвитку російсько-єврейського ре-

волюційного руху, адже вони у своїй більшості залишалися маскілами «шестидесятниками», що були схильними до політичної лояльності режимові за умови гарантій з його боку елементарних прав і свобод. Тому вбивство Олександра II, за нашою думкою, навряд чи могло задовольнити політичні інтереси російсько-єврейських революціонерів, більшість з яких сповідували принципи соціал-демократії, ніж ідеали бакунізму або нечаївщини, які, у свою чергу, відображали історичні традиції російського бунтарства та утопічного анархізму. Наприклад, відомий народоволець, активний учасник замахів на царя у складі петербурзької терористичної групи «Свобода або смерть» А.Б. Арончик, у 1879 р. на суді заявляв, «...що я за своїми переконаннями – соціаліст, але, повторюю, я – не революціонер»³².

Таким чином, якщо припустити, що народництво було соціалізмом для бідних, жорстокою реакцією на майбутнє що не настало, світоглядним проривом на шляху до єднання інтелігентів зі своїм народом, то радикалізм російсько-єврейських революційних діячів у народницьких організаціях знаходив собі цілком адекватне функціональне призначення, адже можна із впевненістю зазначити про важливу технічну, організаційну функцію єврейських груп у народницьких організаціях (робота у типографіях, транспортування революційної літератури, переховування революціонерів, нелегальний перетин кордону тощо). Багато хто з єврей-народників ототожнювали свої інтереси з інтересами російських селян та робітників, а дехто навіть і хрестилися з цієї причини (наприклад, Й.В. Аптекман, В.Г. Богораз). Вони були впевненими у тому, що це полегшить їм єднання із народом, якому вони збиралися нести істини соціалізму. Нарешті, наявність таких визначних імен єврейських революційних діячів з-поміж лідерів народницького руху (М.А. Натансон, П.Б. Аксельрод і Л.Г. Дейч), які відіграватимуть у наступні десятиліття помітну роль у політичному житті Російської імперії, довели фактичний бік революційної ідентичності російсько-єврейських радикалів. Проте, якщо народницький соціалізм був націлений на революційну діяльність в межах однієї російськомовної партії, що концентрувала свої сили у центрі, то у західних губерніях імперії величезні маси єврейської бідноти, що спілкувалася їдиш, залишалися майже не задіяними у процесах народницької пропаганди, внаслідок того, що в ідеології народництва міські єврейські низи поставали в ролі паразитів на тілі селянства, а отже, усі спроби революціонізувати єврейських пролетарів начебто були абсурдними. Натомість соціалістичні погляди народницьких лідерів містили твердження з приводу того, що єврейський народ, його життя вимагає радикальних змін. В економічній сфері це означало, що євреї, котрі на той момент у більшості своїй були пред-

ставниками середніх класів, стануть робітниками фізичної праці та індустріального виробництва, рівноправними членами суспільства, що буде вільним від експлуатації та дискримінації. В культурному й духовному розумінні очікувалося становлення суспільства, в якому релігійний світогляд буде секуляризований, а його місце посяде агресивний антропоцентризм, що заснований на науковому, світському і раціоналістичному підході. Проте потужний сплеск суспільного антисемітизму, що відобразився у масовому побитті євреїв на півдні Росії на початку 1880-х рр., призвів до глибокої духовної кризи у розвитку російських євреїв та змусив багатьох єврейських революційних діячів переглядати свої політичні позиції як щодо власного народу, так і щодо свого місця у загальноросійському революційному русі.

¹ Будницький О. Евреи в российских политических движениях / О. В. Будницкий // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Т. 2. – М. : Мосты культуры / Гешарим, 2012. – С. 352-359; Евреи и русская революция: Материалы и исследования / Ред. – сост. О. В. Будницкий. – М., Иерусалим : Гешарим, Мосты культуры, 1999. – 479 с.; Соблазн социализма. Революция в России и евреи / Сост. А. Серебряков. – Париж, М. : YMCA-PRESS, Русский путь, 1995. – 521 с.; Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862-1917 / Пер. с англ. С. Ильина: Монография / Й. Френкель – М. : Гешарим, 2008. – 844 с.

² Солженицын А.И. Двести лет вместе (1795-1995). Ч. 1. / А.И. Солженицын. – М. : Русский мир, 2001. – 512 с.

³ Резник С.Е. Вместе или врозь? Судьба евреев в России. Заметки на полях диалога А.И. Солженицына. – 2-е изд., доп. / С. Е. Резник. – М.: Захаров, 2005. – 704 с.

⁴ Солженицын А.И. Двести лет вместе (1795-1995). Ч. 1. / А. И. Солженицын. – М. : Русский мир, 2001. – С. 213.

⁵ Слѣзкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире / Авторизованный пер. с англ. С.Б. Ильина. Изд. 2-е. / Ю. Слѣзкин. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 544 с.

⁶ Haberer E. Jews and revolution in nineteenth-century Russia / E. Haberer. – London: Cambridge University Press, 1995. – 299 p.

⁷ Ibid. – P. 117-230.

⁸ Глинский Б.Б. Революционный период русской истории. Исторические очерки (1861-1881гг.) / Б.Б. Глинский. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1887. – С. 137-138.

⁹ Государственный архив Российской Федерации. Записка о еврейской пропаганде, 31 марта 1878 г.. Ф. 678. Оп. 1. Д. 663. – Л. 1.

¹⁰ Haberer E. Jews and revolution in nineteenth-century Russia / E. Haberer. – London : Cambridge University Press, 1995. – P. 254-257.

¹¹ Троицкий Н.А. Крестonosцы социализма: Монография / Н.А. Троицкий. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2002. – С. 212.

¹² Иохельсон В.И. Первые дни Народной Воли / В.И. Иохельсон. – Петербург : Государственная типография, 1922. – С. 15.

¹³ Там само. – С. 17.

¹⁴ Там само. – С. 18.

¹⁵ Сватиков С.Г. Евреи в русском освободительном движении / С.Г. Сватиков / Публикация, вступительная статья и указатель В.Е. Кельнера // Евреи и русская революция: Материалы и исследования / Ред. – сост. О.В. Будницкий. – М., Иерусалим : Гешарим, Мосты культуры, 1999. – С. 52.

¹⁶ Троицкий Н.А. Крестonosцы социализма: Монография / Н.А. Троицкий. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2002. – С. 190.

¹⁷ Дейч Л. Роль евреев в русском революционном движении / Л.Г. Дейч – Т. 1. – М., Л. : Государственное издание, 1925. – С. 172.

¹⁸ Троицкий Н.А. Крестonosцы социализма: Монография / Н.А. Троицкий. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2002. – С. 186.

¹⁹ Аптекман О.В. Общество «Земля и Воля» 70-х гг. по личным воспоминаниям / О.В. Аптекман. – Петроград : Колос, 1924. – С. 203.

²⁰ Haberer E. Jews and revolution in nineteenth-century Russia / E. Haberer. – London : Cambridge University Press, 1995. – P. 147-148.

²¹ Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах / Б. Фрумкин // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков: Сборник научных статей. – М., Иерусалим : Гешарим, 1995. – С. 596.

²² Глинский Б.Б. Революционный период русской истории. Исторические очерки (1861-1881гг.) / Б. Б. Глинский. – СПб. : Типография А.С. Суворина, 1887. – С. 462.

²³ Haberer E. Jews and revolution in nineteenth-century Russia / E. Haberer. – London : Cambridge University Press, 1995. – P. 152-153.

²⁴ Щербакова Е.И. «Отщепенцы». Путь к терроризму (60 – 80-е годы XIX века) / Е.И. Щербакова; под ред. Г.А. Бордюгова; послесловие Н.И. Дедкова. – М.: Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008. – С. 137.

²⁵ Будницкий О.В. Женщины-террористки: политика, психология, патология / О.В. Будницкий // Женщины-террористки в России / Сост., вступ. ст. и примеч. Будницкого О.В. – Ростов н/ Дону: «Феникс», 1996. – С. 9.

²⁶ Голицын Н.Н. История социально-революционного движения в России, 1861-1881 года.

Гл. X / Н. Н. Голицын. – СПб. : Типография МВД, 1887. – С. 25-34. С. 35.

²⁷ Кантор Р.М. Гесья Мироновна Гельфман / Р.М. Кантор. – М. : Издательство общества политкаторжан, 1930. – 32 с.

²⁸ Там само. – С. 25.

²⁹ Цинберг С.Л. Два течения в еврейской жизни. Культурно-исторический очерк / С.Л. Цинберг. – СПб., 1906. – С. 13.

УДК: 159.922

ДЖИХАДИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ ІСЛАМСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Вікторія Белянська. Джихадизм як ідеологія ісламського тероризму. Аналіз показує, що між загально-теоретичними рисами тероризму як ідеології та особливостями джихадизму як ідеології ісламського тероризму існує нерозривний взаємозв'язок. Останній випливає із легітимації потенційного насильства як засобу доведення волі тих чи інших політичних акторів до об'єкта тероризування, в чому знаходиться вираження тероризму недержавних організацій.

Ключові слова: терор, тероризм, джихадизм, ісламський тероризм.

Викторья Белянская. Джихадизм как идеология исламского терроризма. Анализ показывает, что между обще-теоретическими характеристиками терроризма как идеологии и особенностями джихадизма как идеологии исламского терроризма существует неразрывная взаимосвязь. Последний вытекает из легитимации потенциального насилия как средства доказательства воли тех или иных политических акторов к объекту терроризирования, в чем находит выражение терроризм негосударственных организаций.

Ключевые слова: террор, терроризм, джихадизм, исламский терроризм.

Victoria Bielianska. Jihadism as an Ideology of Islamic Terrorism. The analysis shows that between general theoretical features of terrorism as an ideology and features of dzhyhadzhyzms as an ideology of Islamic terrorism are inextricably interrelated. Last stems from the potential legitimation of violence as a means of bringing freedom of certain political actors terrorizing the object, what is reflected terrorism NGOs.

Key words: terror, terrorism, dzhyhadzhyzm, Islamic terrorism.

Тероризм являє собою історичне явище. «Терор» Робесп'єра із використанням гільйотини став смертельним для державної моралі, він переріс рамки підпільних анархістських груп та окремих виконавців. З 19-го століття скидання бомб на ретельно відібраних членів еліти розуміється як звільнення націоналістичних терористичних груп від влади тиранічних і незаконних систем. У ХХ ст. ідеологія тероризму була спрямована проти грома-

³⁰ Haberer E. Jews and revolution in nineteenth-century Russia / E. Haberer. – London: Cambridge University Press, 1995. – P. 153.

³¹ Ibid. – P. 154.

³² Алданов М.А. Русские евреи в 70 – 80-х годах (Исторический этюд) / М.А. Алданов // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. – Иерусалим : «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры», Минск: ООО «МЕТ», 2002. – С. 51.

© Вікторія Белянська
(м. Київ)

дян ворожої сторони, колонізаторів країни і їх «пособників», що здійснили окупацію території країни. Але що особливого в терористичних засобах? Тут теж, здавалося б, відповідь є ясною: навмисне використання незаконних засобів або незаконної сили. Але це не може бути достатньою відмінністю терористичних груп від інших, напр., субдержавних суб'єктів, груп або організацій, які використовують насильство як засіб. Однак, як видається, конкретно «терористичні» форми і функції застосування сили, яка прагне слідувати символічним і стратегічним ознакам тероризму як ідеології, передбачає конфлікт в якості стратегічної логіки. Тому, незважаючи на різноманітність історичних та культурних форм терору, з часів Французької революції існує своєрідна крос-культурна однорідність, яка презентує терористичну практику: вона полягає в створенні страху через погрози застосування насильства і реальне його застосування задля залякування спостерігачів.

Метою статті є розгляд джихадизму як ідеології релігійного тероризму.

Завданнями статті, у зв'язку з вищезазначеним, є:

А) визначення теоретичних засад ідеології тероризму;

Б) розгляд джихадизму як різновиду релігійного тероризму.

Статтю присвячено проблемі зв'язку між загально-теоретичними рисами тероризму як ідеології та особливостями джихадизму як ідеології ісламського тероризму.

Для одних дослідників (М. Шульце, М. Дорман) тероризм представляє собою просто залишки терористичної спадщини правлячого класу, «систему» або реакцію правої терористичної опозиції меншин і представників уявного чужоземного панування. Для інших авторів (К. Шлегель, Х. Арендт) він або був просто феноменом розкладу, або практикою світського аристократичного походження і декадансу еліти. Деякі автори розуміли цю ідеологію як частину боротьби за відокремлення (сепаратизму), інші – як інструмент революції¹.

На цьому тлі ряд наукових експериментів, безперечно або необхідності повинні дати влучне визначення терору, безплідні². Вебер прийшов до свого знаменитого визначення держави не через визначення основної мети держави, а тому що, згідно з Вебером, немає ніякої мети в історії, яка не була б визначена в якості національної мети. Навпаки, Вебер спробував зробити зміщення акцентів у визначенні держави.

Він бачив це в її здатності застосування законної монополії на фізичне насильство. В історії терористи переслідували різні цілі, і це в основному за напрямками, які не є ексклюзивними, але є спільними для багатьох інших акторів і переслідуваними в інший спосіб. Крім того, дискурс тероризму є вельми напруженим і нормативно-полемічним, але тероризм по своїй суті був і залишається нелегітимним³.

Створення страху є засобом домагання політичних змін не стільки з боку безпосередніх об'єктів терору, скільки спостерігачів, для яких він призначений. Таким чином, «...визначення тероризму як навмисного створення і експлуатації страху за допомогою насильства або погрози застосування сили для досягнення політичних змін» є цілком виправданим⁴.

Додамо до цього визначення ще визначення недержавного тероризму, організованого в основному акторами, групами або мережами, спрямованими в першу чергу на тероризування мирних жителів під час військових дій⁵. Це не означає, що від державного апарату виконавчої влади не можна очікувати терору. Історія доводить протилежне. Тим не менш, цей державний тероризм відрізняється від недержавного тероризму головним чином тим, що, крім війни терором, він має важливе значення для державного панування, захисту і підтримання слухняності опозиції, які він використовує на службі існуючого політичного ладу.

Логіка державного тероризму може бути сформульована таким чином: безвідносно до того, чи хто здається слухняним, або перебуває під підозрою правоохоронних органів, – проте, всі вони повинні боятися. Це формулювання не поширюється на непрямі відмінності в практиці державного тероризму. Крім того, державний тероризм може поєднуватись із недержавним тероризмом. У цьому випадку він відокремлюється від своєї мети і стає «сліпим» і стихійним.

Л. Троцький охарактеризував стан тероризму в контексті війни і громадянської війни як частину стратегії стримування для забезпечення дотримання і захисту політичного порядку: «Завдання революції, як і війни, полягає в тому, щоб зламати волю противника і змусити його здатися і прийняти умови вогню»⁶.

І додає: «Стимування є потужним інструментом політики та ознакою її відповідності

«міжнародному інтер'єру». Війна виправдана тільки як революція на стримування. За загальним правилом, у переможній війні війна, власне, руйнує лише незначну частину переможеної армії, більше виступаючи в якості стримуючого фактора і, тим самим, придушує волю супротивника. Точно так само робить революція: вона вбиває десятки і сотні осіб і перешкоджає тисячам. У цьому сенсі червоний терор не відрізняється в принципі від збройного повстання, прямим продовженням якого він і є»⁷.

У цій логіці, «жорсткі заходи державного терору»⁸ є цілком необхідними засобами, щоб захистити законний новий порядок. Дуже схожими, з моральної точки зору, міркування в руслі державного тероризму можна знайти в натхненника державного тероризму часів Французької революції М. Робесп'єра. У своєму виступі про «Принципи політичної моралі» від 5 лютого 1794 р. в Конвенті він говорить про те, що «революційна Франція в небезпеці», і ви зміните іноземного тирана в змову всіх друзів тиранії». У зв'язку з цим, тероризм є вираженням «постійного страху перед зрадою і змовою заради самозбереження, але і як засіб підтвердження сили республіканського силу та моральної інтеграції спільноти»⁹.

Робесп'єр розуміє терор тут і зараз, а не тільки як засіб залякування та інструмент держави: «Якщо імпульсом народного уряду в мирний час є добродетель, то рушійною силою народного уряду під час революції є одночасно добродетель і терор: добродетель, без якої терор є катастрофічним, і терор, без якого добродетель є безсилою»¹⁰.

Тенденція державного терору автономізуватись щодо кінцевих цілей буває викликана недовірою та атмосферою страху. Що це значить, показали дослідження К. Шлегелем перепису 1937 року СРСР¹¹. Як з'ясувалося, перепис був рівнозначним політично невідповідному і несподіваному результату, що радянське населення було насправді менше, ніж це зовсім недавно стверджували опубліковані дані. Статистики і демографи, які були залучені до дослідження, були заарештовані, змушені зробити зізнання про шпигунську діяльність, відправлені до в'язниць і таборів або розстріляні. Результати значної дослідницької роботи були визнані недійсними, представлені як частина змови і дестабілізації, але не опубліковані.

Цей акт державного тероризму в подвійному сенсі є «сліпим»: він характеризує як жорстокість, так і безпорадність політичного керівництва в ситуації політичної невизначеності. З іншого боку, це вже відзначені тривожні ознаки недовіри суспільства до інструменту, який забезпечує ще більше незахищеності, невпевненості та недовіри. Рішенням в даній ситуації є колективна недовіра щодо подальшого збільшення терору, яка в кінцевому підсумку може обернутися проти всіх членів

суспільства. У такій ситуації терор є насправді «способом життя».

Томас Гоббс був першим політичним теоретиком, який розробив теорію громадянської покори закону і обґрунтував ефективність державного захисту систематичним і нормативним використанням репресії. Згідно з Гоббсом, громадян проти їх уряду, прихильного до послуху закону, якщо вони користуються захистом від нього. Монополізація політичної влади в державі створює безпеку і цивілізаційні вигоди в довгостроковій перспективі і в спільних інтересах¹². Держава, нехай хоча і реконструйована як продукт вільного договору приватних осіб, як єдине джерело легітимності права, все одно є контрфактуальною конструкцією, оскільки вимушена застосовувати в рамках права терор¹³.

Ідея легітимності «захисту і покори»¹⁴ в ході триваючої дискусії про обов'язки і права громадян проти державної влади не залишилася без продовження. І вона буде тривати так довго, щоб передумови процесів породженої Просвітництва інституціоналізації насильства у сучасному суспільстві зникли.

Гоббсівська формула легітимності не знайшла місця в текстах демократичних конституційних держав. Її значущість визначається, як правило, у зв'язку із забезпеченням захисту громадян одне одного в якості національної цілі і завершення цього процесу до політичної самоорганізації обов'язкових механізмів, які мають захищати громадян проти державного насильства.¹⁵ В політичному відношенні вони тепер матимуть другорядне значення, але для популярності і успіху Гоббса здається, головним чином важливо, що легітимність примусової сили держави щодо інтересів особистості була обґрунтована. Ця логіка легітимності державного насильства і терору, процедурно узаконеного законодавством, історично взяла гору над іншими концепціями.

У контексті захисту і покори, за Гоббсом, страх відіграє важливу, центральну роль. У контексті соціальних наук, встановлення відмінностей між тривогою і страхом в аспекті онтології, безумовно, є помилковим. Насправді майже все, перед чим ми відчуваємо страх (безробіття, злидні, бездоглядність, зрада, смерть, хвороби, нещасні випадки, стихійні лиха) так чи інакше є джерелом терору. Тому ідеологія терору базується на фрустрації окремих осіб або соціальних груп невизначеністю часової перспективи.

Саме на таких засадах зростає ідеологія ісламського тероризму (джихадизму). Протягом тривалого часу швидкими темпами продовжується і стає все більш жорсткою радикалізація молодих мусульман і новонавернених, досягнувши на сьогодні рівня готовності використовувати силу і брати участь в терористичних актах у країні і за

кордоном. Після того, як в результаті проведеного 2-го березня 2011 року в аеропорту Франкфурта теракту було вбито двоє людей, а решта отримали важкі поранення, з'явилися прецеденти впливу джихадистських повідомлень ісламських терористичних організацій та їх пропагандистів по всій глобальній мережі. Ісламістські терористи виправдовують акти насильства, посилаючись на норми ісламу, або «Божу заповідь», яка ніби-то припускає вбивство невірних. Це робиться задля отримання доступу до глобальної боротьби проти передбачуваних ворогів ісламу і здобуття слави в бою для загиблих злочинців як «мучеників» для справи Божої¹⁶.

Насправді іслам забороняє, на одностайну думку релігійних авторитетів, як вбивство, так і самогубство як релігійні злочини. Військова боротьба на захист мусульманської території припускається тільки в певних умовах і при схваленні релігійних авторитетів. Терористи, зокрема такі, як Усама бен Ладен, не є юристами, і тому не уповноважені оголошувати насильницький джихад і сприяти його розвитку. Тероризм, як прагнення до актів насильства проти людей і об'єктів, ні за яких умов не є сумісним з ісламськими нормами¹⁷.

Пропаганда джихаду і обґрунтування терористичних атак є неісламським зловживанням релігією з метою отримання політичної влади. Терористи навмисно перекручують релігійні терміни задля навіювання молодим людям ідеології тероризму і завербовування їх для досягнення своїх цілей. Багато міркувань, орієнтованих на насильницьку модель розв'язання всіх проблем в ході реальної історії, є системоутворювальною ознакою терористичних організацій та їх ідеологій. Ці насильницькі ідеології стали відокремлюватися від авторитетних ісламських правових процесів оцінки і є – особливо в Інтернеті – перекладеними на значну кількість мов. Джихадизм позначає пояснення та обґрунтування релігійного контексту повністю відокремленого від чистої ідеології насильства.

Сучасний джихадизм – це ідеологія насильства і терору, яка виникла в ході розвитку, особливо аль-Каїди, в якій концепції джихадизму переважають в даний час. Деякими з ключових особливостей джихадизму є територіальне розмежування насильницької боротьби, яка визначається як глобальна боротьба без регіональних або національних кордонів. Джихадистські пропагандисти стверджують, що атаки проти Заходу, проти офісів західних держав або військових операцій проти країн Заходу в мусульманському світі – в тому числі для підтримання миру – є обов'язковими¹⁸.

Слідування логіці терористичної боротьби проти Заходу є постійним. Джихадисти виступають за тотальну війну проти передбачуваних ворогів ісламу в усьому світі, війну до того моменту, коли США і їх союзники відмовляться від всіх

ісламських територій. Однією з цих «опцій» є також знищення Ізраїлю.

Цільові терористичні атаки також припускаються і щодо цивільних осіб. Ще в 1998 році Усама бен Ладен оголосив вбивство американців і їхніх союзників, – чи-то цивільних, чи-то військових, – обов'язком кожного мусульманина. Акти насильства щодо цивільних осіб виправдано тим, що цінності і стандарти західної демократії суперечать Ісламу, і в силу принципу народного суверенітету, громадяни демократичних держав є відповідальними за рішення своїх урядів – таких, як військові операції в ісламських країнах. Джихадисти припускають фундаментальні порушення етичних і правових приписів ісламу, насильство проти невинних людей будь-якого походження. Не в останню чергу, багато мусульман були і є серед постраждалими від терористичного насильства.

Ісламське поняття «джихад» є багатозначним. Перш за все, термін описує мирні і чесні зусилля людей на шляху до Бога – добре відомий також з християнства етичний обов'язок кожного віруючого¹⁹. Військова боротьба за релігію виступає в спеціальних формах, які повинні бути використані тільки в даному конкретному випадку оборони. Пояснення цього «малого джихаду» вимагає складної оцінки шляхом співставлення з нормами Корану, і ці правові питання повинні вирішуватися юристами. Джихадистські заяви про необмежений терор проти західних країн і їх громадян, популяризація терористичних актів, закривають мирні шляхи до врегулювання конфліктів.

Діяльність терористичних організацій в останні десятиліття показує, що боротьба проти передбачуваних загарбників – США, Ізраїлю і всіх інших західних демократій – припускає кваліфікацію їх як «відступників» ісламського режиму. Кожен акт оборони та оборонні заходи держав, на які реалізуються під загрозою нападу, стають новим приводом для терористів для підтримки безперервності загрози щодо ісламу і мусульман. В 2001 р. заступник лідера аль-Каїди Айман аль-Завахірі оголосив, що немає ніякого рішення проблем ісламських країн, окрім насильницької боротьби. Джихадисти стверджують, що система, заснована на ісламському праві, інтерпретується як система державних і громадських інституцій, побудованих тільки із застосуванням насильства. Ідеологи терористичних організацій сприймають протестні рухи, сформовані з початку 2011 року в арабському світі, зі скептицизмом. Ви не отримаєте вигоди від мирних революцій, але тільки від громадянської війни і насильства. Така позиція ігнорує права людей в ісламському світі, щоб визначити свій шлях до демократії, верховенства закону і самої свободи.

Ісламський тероризм є релігійно-ідеологічним явищем. Це стає відразу очевидним, коли він вихо-

дить з державного апарату виконавчої влади. Ісламський тероризм слід розуміти як набір «тоталітарних» стратегій, які використовуються для придушення і залякування, чи-то реалізуються вони у формі військових злочинів, чи-то як «жахання війною» через пропаганду. Тим не менш, вони реалізуються щодо окремих осіб і груп, які не мають або ж мають дуже тісний зв'язок з державними установами. Це є перш за все вірним для міжнародного і транснаціонального тероризму, як і його «родича» національного та державного тероризму, або ж громадян в цілому.

В офіційних заявах політичної еліти та репортажах журналістської громадськості ісламський тероризм зазвичай описується в моральних категоріях. Навіть у дискусіях в політичній науці і соціальних дослідженнях немає єдиної думки про те, якою мірою це явище є політичним або аполітичним²⁰. Деякі автори розуміють принаймні, релігійно вмотивований джихадистський тероризм як аполітичний. Інші бачать в джихадистському тероризмі не аполітичне самогубство, але «антиполітичну» діяльність²¹.

У науковій літературі, однак, переважає тенденція до опису ісламського терору і тероризму як ідеологічних явищ: тероризм є результатом політичної дії, яка впливає з певної ідеологічної стратегії. Ідеологія ісламського тероризму розглядається в трьох наукових напрямках. Одним з методів є просто самоопис терористичних груп і суб'єктів. За певних обставин, такий самоопис дійсно може збігатися з реальною ідеологією та політичною практикою. Другий підхід полягає в аналізі цілей, ресурсів, структури ідеології терористів, а потім оцінці того, наскільки узгоджені між собою політично значущі цілі, ресурси, структури та ідеології. Часто, однак, такий каталог просто передбачається, однак, він існує не досить ясно, теоретично іноді навіть виправдано з точки зору політики. Третій, найбільш необґрунтований і найчастіше використовуваний підхід передбачає оцінку сутності тероризму як цілковито аполітичної.

У всіх трьох випадках можна чітко пояснити, чому застосування джихадистами терористичної політики спричиняє різні соціальні ефекти. Тим не менш, важко сперечатися з тим, що терористи мають відповідну ідеологію. Вони домагаються змін або скасування політичного порядку, прийняття обов'язкових рішень, або ж зміни і перегляду вже прийнятих. Тим не менш, незважаючи на своїх політичних опонентів, вони зазвичай не визнають їх саме як політичних опонентів і не приймають їх в якості партнерів по переговорах. Тому хоча і ісламські терористи не досягають своїх довгострокових цілей, але в більшості випадків їх дії мають політичні наслідки. Вони формують громадські дебати, які впливають на суспільний клімат і гро-

малоську думку, побічно працюють на визначення порядку денного та динамізують законодавчі та державні процеси. Вони роблять це в основному, керуючись суспільними інтересами і тому отримують більш широкі наслідки, ніж актори, які є маргінальними і ресурсо-дефіцитарними, але не використовують цю стратегію. Питання в тому, як їм це вдається? Інтуїтивно зрозуміло, що це відбувається через цільове використання незаконного насильства. Тепер, однак, присутні у багатьох військових і невійськових конфліктів у світі, зокрема й політично мотивоване насильство здійснюється без партій та будь-яких третіх осіб, постраждалих в будь-якому випадку буде предметом громадського обговорення і вироблення політики та досвідчених порівнянних увагу засобів масової інформації. Посилання на цільове використання сили як основний спосіб терористичної політики, отже, не є достатнім. Тому варто розглянути важливий аспект політичних діячів дій і терористичних груп, які можуть допомогти відповісти на запитання про те, чому з тероризму випливають політичні наслідки. Навіть якщо це не єдиний важливий аспект тероризму політика, це найбільш важливий аспект. Тероризм є частиною досліджень і також часто обговорюється в політологічних дебатах, але він рідко аналізується як ідеологія на-вмисного створення страху.

¹ Bung J. Terror als Gegenstand einer Phänomenologie der Angst // J. Bung. – In: West-End. Neue Zeitschrift für Sozialforschung. – № 2. – 2006. – S. 64-74; Vasilache A. Hobbes, der Terrorismus und die Angst in der Weltpolitik / A. Vasilache // In: Welt-Trends. – № 51. – 2006. – S. 147-158; Göttinger F. Angst, Staat und Terrorismus. Der Bürger zwischen zwei Bedrohungen / F. Göttinger. – In: Riescher, Gisela (Hrsg.): Sicherheit und Freiheit statt Terror und Angst. Perspektiven einer demokratischen Sicherheit. – Baden-Baden, Dorn-Verlag, 2010. – S. 47-68; Greven M.Th. Die politische Gesellschaft. Kontingenz und Dezision als Probleme des Regierens und der Demokratie / Michael Th. Greven. – Suhr-Verlag, Opladen, 1999. – 445 S.

² Vasilache A. Hobbes, der Terrorismus und die Angst in der Weltpolitik / A. Vasilache // In: Welt-Trends. – № 51. – 2006. – S. 147.

³ Göttinger F. Angst, Staat und Terrorismus. Der Bürger zwischen zwei Bedrohungen / F. Göttinger. – In: Riescher, Gisela (Hrsg.): Sicherheit und Freiheit statt Terror und Angst. Perspektiven einer demokratischen Sicherheit. – Baden-Baden, Dorn-Verlag, 2010. – S. 47-68.

⁴ Greven M.Th. Die politische Gesellschaft. Kontingenz und Dezision als Probleme des Regierens und der Demokratie. / Michael Th. Greven. – Suhr-Verlag, Opladen, 1999. – S. 32.

⁵ Daase C. Terrorismus – Begriffe, Theorien und Gegenstrategien / C. Daase // In: Friedens-Warte. Jour-

nal of International Peace and Organization. – № 76. – 2001. – S. 55-56.

⁶ Trotzki, L. Terrorismus und Kommunismus / L. Trotzki. – Anti-Kautsky.- Hamburg, Heide, 1921. – S. 40

⁷ Trotzki, L. Terrorismus und Kommunismus. / L. Trotzki. – Anti-Kautsky.- Hamburg, Heide, 1921. – S. 41-42.

⁸ Robespierre, Maximilien. Über die Prinzipien der politischen Moral. Rede am 5. Februar vor dem Konvent / M. Robespierre. – Hamburg, Dorm, 2000. – S. 58.

⁹ Arendt H. Über das Wesen des Totalitarismus. Ein Versuch zu verstehen / H. Arendt // In: Meints, Waltraud / Klinger, Katherine (Hrsg.): Politik und Verantwortung. Zur Aktualität von Hannah Arendt. – Hannover, 2004. – S. 48.

¹⁰ Robespierre, Maximilien. Über die Prinzipien der politischen Moral. Rede am 5. Februar vor dem Konvent / M. Robespierre. – Hamburg, Dorm, 2000. – S. 66.

¹¹ Schlögel K. Terror und Traum / K. Schlögel – Moskau, 1937. – München, Meister-Trum, 2008. – S. 153-173.

¹² Hobbes T. Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines kirchlichen und bürgerlichen Staates / T. Hobbes. – Frankfurt am Main, 1984. – S. 19

¹³ Hobbes T. Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines kirchlichen und bürgerlichen Staates / T. Hobbes. – Frankfurt am Main, 1984. – S. 20-21

¹⁴ Daase C. Terrorismus – Begriffe, Theorien und Gegenstrategien / C. Daase // In: Friedens-Warte. Journal of International Peace and Organization. – № 76. – 2001. – S. 55-79.

¹⁵ Greven M.Th. Die politische Gesellschaft. Kontingenz und Dezision als Probleme des Regierens und der Demokratie / Michael Th. Greven. – Suhr-Verlag, Opladen, 1999. – 445 S.

¹⁶ Dormal M. Terror und Politik. Eine politische Analyse des Islamismus aus Sicht einer Kritischen Theorie von Antisemitismus und totaler Herrschaft / M. Dormal. – Münster, Dietz-Verlag, u.a. 2009. – S. 42

¹⁷ Dormal M. Terror und Politik. Eine politische Analyse des Islamismus aus Sicht einer Kritischen Theorie von Antisemitismus und totaler Herrschaft / M. Dormal. – Münster, Dietz-Verlag, u.a. 2009. – S. 40-41

¹⁸ Dormal M. Terror und Politik. Eine politische Analyse des Islamismus aus Sicht einer Kritischen Theorie von Antisemitismus und totaler Herrschaft / M. Dormal. – Münster, Dietz-Verlag, u.a. 2009. – S. 44-45

¹⁹ Dormal M. Terror und Politik. Eine politische Analyse des Islamismus aus Sicht einer Kritischen Theorie von Antisemitismus und totaler Herrschaft / M. Dormal. – Münster, Dietz-Verlag, u.a. 2009. – S. 45

²⁰ Schlögel K. Terror und Traum / K. Schlögel. – Moskau, 1937. – München, Meister-Trum, 2008. – S. 15-51; Arendt H. Über das Wesen des Totalitarismus. Ein Versuch zu verstehen / H. Arendt // In: Meints, Waltraud / Klinger, Katherine (Hrsg.): Politik und Verantwortung. Zur Aktualität von Hannah Arendt. – Hannover, 2004. – S. 48; Hobbes T. Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines kirchlichen und

УДК: 327

© Ігор Плевако
(м. Острозь)

ДО ПИТАННЯ ГЕНЕЗИ БРАЗИЛЬСЬКИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ

Ігор Плевако. До питання генези бразильських геополітичних ідей. Розвідка присвячена вивченню генези геополітики Бразилії. Проаналізовано зарубіжну літературу, а також джерела – роботи найвідоміших бразильських теоретиків і практиків. На конкретних прикладах проілюстровано, що розробки бразильських геополітиків мають широкую спрямованість: внутрішньо- і зовнішньополітичну, регіональну, міжрегіональну, а подекуди глобальну. Відтак, геополітичні ідеї ХХ ст. носили не лише теоретичний, але й прикладний характер.

Ключові слова: Латинська Америка, Бразилія, бразильські геополітичні концепції, еволюція бразильської геополітичної думки.

Ігорь Плевако. К вопросу генезиса бразильских геополитических идей. Исследование посвящено изучению генезиса геополитики Бразилии. Проанализировано зарубежную литературу, а также источники – работы известных бразильских теоретиков и практиков. На конкретных примерах показано, что исследования бразильских геополитиков имеют широкую направленность: внутренне- и внешнеполитическую, региональную, межрегиональную, а иногда глобальную. Поэтому геополитические идеи ХХ в. носили не только теоретический, но и прикладной характер.

Ключевые слова: Латинская Америка, Бразилия, бразильские геополитические концепции, эволюция бразильской геополитической мысли.

Ihor Plevako. On the Genesis of Brazilian Geopolitical Ideas. The article deals with the genesis of geopolitical ideas in Brazil. Based on the analysis of literature and sources by Brazilian and foreign theoreticians and foreign policy practitioners, the author highlights the broad scope of Brazilian geopolitics, including its regional, inter-regional and sometimes global dimensions, as well as focus on domestic and foreign policies. The author concludes that geopolitical ideas of the XXth century in Brazil were of not only theoretical but also applied nature.

Key words: Latin America, Brasil, Brazilian geopolitical theories, development of the Brazilian geopolitical theories.

bürgerlichen Staates / T. Hobbes. – Frankfurt am Main, 1984. – S. 34-47

²¹ Schulze-Wessel M. Terrorismusstudien. Bemerkungen zur Entwicklung eines Forschungsfeldes / M. Schulze-Wessel // In: Geschichte und Gesellschaft. – № 35. – 2009. – S. 56-57

Постановка та актуальність проблеми. У вітчизняній політологічній науці розвиток геополітичних теорій держав Латинської Америки залишається маловивченим явищем. Оскільки Бразилія на сучасному етапі прагне влитися у когорту світових лідерів, то дослідження витоків її геополітики є актуальним. Однак в історії між-народних відносин та історії політичних вчень можна віднайти низку ґрунтовних розробок, присвячених геополітиці США чи країн Європи, то латиноамериканська проблематика в цілому, і геополітика Бразилії зокрема, часто залишаються поза увагою українських дослідників.

Бразильські геополітичні концепції розвивалися завдяки працям низки вчених і державних діячів, але навіть імена найбільш заслужених з них залишаються маловідомими для політологічної науки на пострадянському науковому просторі. Лише поверхово і опосередковано в літературі згадуються імена Еверардо Баххаусера, Голбері до Коуту е Сільви, Карлос де Мейра Матоса, Маріу Травассоса, Терезіні де Кастро, Лісіаса Родрігеса. Разом з тим існує низка й інших авторів, які сприяли розбудові теоретичної та прикладної геополітики, чим не лише долучилися до формування і розбудови бразильської держави, а й зробили свій внесок у позиціонування її на міжнародному рівні. Отже, **основною метою** цієї розвідки є проаналізувати генезу бразильської геополітичної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останню чверть століття питання генези бразильської геополітики майже не досліджувалися у вітчизняній політологічній чи історичній науці. Лише незначна частина українських істориків, політологів і правників вивчали окремі аспекти геополітики країн латиноамериканського регіону, опосередковано згадуючи Бразилію. Зокрема, проблеми міжнародного визнання держав Південної Америки вивчав Р. Дурсунов, з позиції інтеграційних процесів, бразильське питання розглядалося Н.Веселю, О. Ковальовою, з точки зору стратегій політичної модернізації Бразилія цікавила О.Ткача, в контексті вивчення конфліктів – Ю. Сташук та К.Поліщук, з позиції цивілізаційного розвитку поступ Бразилії

вивчали А.Киридон, Н.Гаврилова та ін. Долучився до вивчення цієї тематики і автор цієї розвідки. Варто зазначити, що елементи розвитку геополітичних концепцій Бразилії тривалий час привертають увагу, головним чином, зарубіжних, зокрема американських, європейських, російських науковців: Д.Чайлда, Ф.Келлі, Л.Арміна, М.Кірчанова, М.Гаврицького, Б.Марти-нова, Л.Окуньової, К.Лунгрена, В.Сударева, С. Альбукельке, К.Діаз і П.Браги, Ш.Міамото, Д. Франко, Ш. Іштвана та низки інших.

Виклад основного матеріалу. Сучасний дослідник витоків бразильської геополітики і політичної географії професор Шікенолі Міамото (Shiguenoli Miamoto) виділив п'ять умовних етапів розвитку досліджень присвячених геополітичній тематіці. Хоч праці дослідників не завжди з'являлися у названих хронологічних рамках, проте більшість сучасних фахівців вважають за доцільний саме такий поділ. Отже, розвиток геополітичних ідей можна поділити на такі етапи:

- 1) 20-30 рр. ХХ ст. – період формування бразильської геополітики;
- 2) 40-і рр. – час світового конфлікту та період дозрівання важливих категорій, дефініцій та явищ;
- 3) 50-поч. до 1964 р. – період «холодної війни»;
- 4) 1964 до поч. 80 рр. – період стрімкого розвитку;
- 5) середина 80-х – 90 рр. ХХ ст. геополітика демократизації та міжнародного співробітництва¹.

Говорячи про *перший період* розвитку геополітики, потрібно згадати таких бразильських авторів як Елізео де Карвальйо (Elyseo de Carvalho), Еверардо Бакхаусер (Everardo Adolpho Backheuser) (1879-1951 рр.), Карлос Дельгадо де Карвальйо (Carlos Miguel Delgado de Carvalho), частково (хронологічно) Маріо Травассос. Всі ці автори були представниками школи географічного детермінізму, головним класиком якої, був німецький вчений Фрідріх Рацель. Хоч і Е.Бакхаусер вважається основоположником бразильської геополітики, проте, Елізео де Карвальйо (1880-1925) був першим, хто геополітику окреслив як ключову силу у долі країни.

До висновків Е. Карвальйо приєднався професор Дельгадо де Карвальйо (1884-1980 рр.). Крім праць, що присвячені політичній географії Бразилії, Д. Карвальйо писав про зовнішню політику країни, а також вдавався до аналізу бразильської геополітики. Для прикладу, дослідник ще наприкінці міжвоєнного періоду наполягав на бразильсько-аргентинській співпраці, оскільки маючи глибоке європейське коріння економіки цих країн могли б доповнювати одна одну. Дельгадо де Карвальйо неодноразово вказував на негативний наслідок міждержавних, у тому числі прикордонних, суперечок на теренах Південної Америки, а також підкреслював переваги від співробітництва із США, аргументую-

чи тим, що така «дружба» давала б більше, ніж співпраця з усіма іншими південноамериканськими сусідами².

Еверардо Бакхаусер опублікував низку статей в бразильських та європейських періодичних виданнях, отримав широку підтримку своїх геополітичних теорій у наукових колах³. Він відзначав, що Бразилія мала три великі геополітичні проблеми: простори Бразилії, географічне положення столиці, а також територіальний поділ країни. Відповідно до концепції Бакхаусера держава здійснює найбільший геополітичний тиск на кордонах, щоб в кінцевому рахунку захопити потрібну територію⁴. Дослідник закликав до активізації кордонів з метою збереження національної території. Відстоюючи ідею національного суверенітету, геополітик вважав, що економічний розвиток прикордонних територій сприятиме консолідації усієї держави⁵.

Розроблена Бакхаусером теорія кордонів переросла у бразильську концепцію «органічної держави», практичне втілення якої полягало у максимальній консолідації внутрішніх сил і колонізації прикордонних районів з Парагваєм, на р. Парана у напрямі р. Амазонка. Бакхаусер чітко визначив, що «така колонізація – це головне завдання бразильської армії»⁶. Розробки Бакхаусера гідно продовжили інші мислителі, професійні військові і політики, про яких йтиметься нижче, зокрема Маріо Травассос, Голбері е Сільва і Карлос-де-Мейра Матос⁷.

Під час Другої світової війни розпочався другий виток у розвитку бразильських геополітичних досліджень. Саме тоді, завдяки німецькому геополітику Карлу Хаусхоферу світ дізнався про Бразилію, як про актора міжнародної арени і, водночас, можливий об'єкт міжнародних відносин. У цей час набувають нової активності дослідження бразильської геополітики, у яких науковці почали розглядати не лише теоретичні питання, а й практичні пропозиції, що мали на меті захист національних інтересів. Серед найбільш відомих дослідників цього періоду варто назвати – Фернандо Раха Габаглію (Fernando Antônio Raja Gabaglia, згаданих вище Дельгадо де Карвальйо, Лисіас Родрігеса (Lysias Augusto Rodrigues) та інших. Праця останнього завдяки ґрунтовним висновкам на предмет бразильської геополітики заслуговує неабиякої уваги.

Отож, Лисіас Родрігес, розвинув концепцію «південноамериканських територій», що перебували у сфері впливу антагоністичних сил. Такі території мають стратегічне геополітичне положення, де щоразу може дійти до збройного конфлікту між конкуруючими сторонами. Бразилія, на думку Родрігеса, також є зацікавленою стороною, а стратегічні південноамериканські терени – це, по-перше, територія Ігуасу, що знаходилась на кордоні із Парагваєм, і на яку висувала претензії крім Бразилії, ще й Аргентина⁸; по-друге, – це територія Болівії; і, на-самкінець, Летисія – територія гирла р. Амазонка,

що була ключовою у налагодженні комунікацій від Тихого до Атлантичного океану⁹.

Л.Родрігес обґрунтовував створення південноамериканського геополітичного центру, який перебував би під контролем Бразилії, що своїм наслідком мало б контроль над південною Атлантикою. Варто підкреслити, що геополітик відводив багато місця відносинам із США, оскільки вважав, що співпраця з Вашингтоном була б запорукою гегемонії Бразилії у регіоні. Разом із тим, він також відстоював політику доброго сусідства і переконував уряд звернути увагу на виняткове значення Атлантики для утвердження геополітичних задумів Бразилії¹⁰.

Не примусила довго чекати на нові дослідження і теорії нова фаза існування міжнародної системи, яка почалася в період «холодної війни», коли існувала небезпека конфронтації західних геополітичних ідей із комуністичною ідеологією¹¹. Тому в еволюції геополітичних ідей і у цьому періоді головна увага була прикута до проблем національної безпеки.

В цьому контексті згадати про **Жана Баптіста Магальєса** (João Baptista Magalhães), який у своїй праці, що вийшла у 1958 р., присвятив значну увагу ролі військового чинника у житті держави. Автор виклав свою концепцію, у якій, опираючись на історичний досвід, вмістив чіткі рекомендації щодо основної мети і завдань військових у різних сферах життя (політика, економіка, освіта)¹².

Генерал **Волдир Годолфін** (Waldir da Costa Godolphin) головну увагу звертав на проблеми захисту бразильських теренів і їх безпеку в амазонському регіоні¹³. Крім того, перу **Альберто Торреса** (Alberto Torres) належить розробка ідеї безпеки, яка сприймалася як сукупність закономірних дій (як правило дій військових), що дозволяють утримувати ситуацію на відповідному рівні. Геополітик наполягав на необхідності забезпечення Бразилії і її території необхідними умовами для охорони і безпеки. Саме це, на його думку, має бути метою національної ідеї. Крім того, дослідник переконував, що необхідно, щоб створити національна влада, дозволила б всі необхідні маневри. В основі національної політики, на думку Торреса, повинна бути стратегія планування. Цивільні режими дослідник вважав неефективними, оскільки вони скоріше забезпечували особисті амбіції влади, тому, посправжньому національні інтереси могли відстоювати лише військові¹⁴.

Такі науково-прикладні дослідження створили підґрунтя для четвертого періоду розвитку латиноамериканської геополітики. Він ознаменувався тим, що 31 березня 1964 року в Бразилії було здійснено військовий переворот, у результаті якого до влади прийшов маршал Умберту Кастелу Бранку (Humberto de Alencar Castello Branco) (1910-1975 рр.). Він і його соратники запропонували гео-

політичну концепцію, що була оформлена у «Доктрину національної безпеки і розвитку» і, яку згодом назвали «ідеологією військових урядів», яку продовжували розробляти геополітики протягом 1964-1985 рр.

Одним із авторів, що присвятили особливу увагу проблемам бразильської національної безпеки, став Голбері до Коуту е Сільва (Golberí do Couto e Silva) (1911-1987 рр.). Його головна геополітична ідея також ґрунтується на концепції національної безпеки. З метою захисту країни, він запропонував розробити план, що охоплює всю територію. Важливою складовою праць Голбері е Сільви є обґрунтування концепції «бразильського архіпелагу», суть якої у потребі «зовнішньої експансії», яка призвела б до інтеграції Бразилії з прикордонними регіонами інших країн. Бразилію геополітик презентував як архіпелаг, що складався з 5 островів і півостровів (центральна рівнинна територія, північ, південь, захід та амазонські терени). Уряд, на думку генерала, повинен був сприяти внутрішній інтеграції цих островів, що було би запорукою розвитку і стабільності держави¹⁵.

Не можна обійти увагою доктрини Голбері е Сільви, що презентувала Бразилію як гегемона у Латинській Америці¹⁶. Теоретик умовно поділив континент на 7 територій, серед яких Бразилію представив як найбільш динамічний, а тому найбільш важливий в господарському плані регіон¹⁷. Географічною присутністю в усіх її сімох геополітичних регіонах, дослідник обґрунтовував ключову роль Бразилії у регіоні, і рекомендував встановити домінування над Болівією і Парагваєм, аби вповні контролювати континентальний «хартленд»¹⁸.

Геополітик з недовірою ставився до латиноамериканських сусідів Бразилії, у першу чергу маючи на увазі Аргентину і характеризуючи її як імперіалістичну державу, яка з допомогою інших іспаномовних держав хотіла оточити Бразилію з усіх боків. Власний бразильський експансіонізм Голбері е Сільва прикривав концепцією «живих та ідеологічних кордонів», обґрунтовуючи її, по-перше, проявом бразильського експансіонізму, а по-друге, – боротьбою із комунізмом¹⁹.

Маніпулюючи політичною картою світу, він переконував, що «комуністичний і матеріалістичний Схід» знаходиться на зовнішньому півколі, а «демократичний і християнський Захід» – на внутрішньому. Ці два півкола-світи надзвичайно суперечливі, і Бразилія, з огляду на своє положення, повинна утримувати антикомуністичний союз із США. Внутрішнє півколо стало вирішальною межею для латиноамериканської безпеки і, як наслідок, тереном бразильського впливу і потенційної експансії²⁰.

Заслужують на увагу погляди генерала **Маріо Травассоса** (Marío Travassos). У своїх науково-практичних розробках державу він поділив на чотири геополітичні регіони: амазонська Бразилія

(центр або «хартленд»), північна рівнина, східне узбережжя і Ла-Платська Бразилія (південний схід). Виходячи з цих географічних детермінант, Травассос запропонував для обговорення і подальшого вирішення дві проблеми: по-перше, транспортування природних ресурсів із заходу на схід (від узбережжя Тихого океану до Атлантичного); а по-друге, врегулювання протистояння регіонів Амазонки і Ла-Плати через нейтралізацію басейну Ла-Плати у процесі посилення зв'язків із прикордонними районами Болівії і Парагваю²¹.

Велику увагу Травассос звертав на проблему «аргентинського експансіонізму». Він небезпідставно вважав, що комунікаційна залежність Болівії і Парагваю в регіоні Ла-Плати від Аргентини є небезпечною, оскільки потенційний аргентинсько-болівійський союз сприяв би виходу Аргентини до Тихого океану через чилійські або ж перуанські порти. А по-друге, це було б першим кроком на шляху до оточення Бразилії ворожими іспаномовними країнами²².

Травассос намагався відшукувати потенційних союзників і зовнішньополітичних партнерів у регіоні. Він увів до наукового обігу термін «магічний трикутник» на означення території центральної Болівії, яку зараховували до латиноамериканського «хартленду»²³. Оскільки ця місцевість (болівійське «серце континенту») була важливою як для Бразилії, так і для Аргентини, то завданням бразильської влади було пов'язати її із власними морськими портами на Атлантичному океані шляхом створення умов для навігації у середині континенту²⁴.

Низка ідей цього і інших періодів розвитку бразильської геополітики були синтезовані в окрему теорію іншим ідеологом – генералом Карлосом де Мейра Матосом (Carlos de Meira Matos), формування концепцій якого перебувало під впливом Маріо Травассоса. Карлос де Мейра Матос був послідовником заміни суперництва з блоком Аргентина – Перу – Венесуела на співпрацю. Геополітик вважав, що Амазонка – це шанс розвитку для усієї південної Америки, а для Бразилії – надія на отримання статусу великої держави. Це, на думку вченого, було б можливим за умови співпраці з іспаномовними сусідами. Тому Матос, на відміну від Травассоса, закликав до політики довір'я між латиноамериканськими державами²⁵.

Крім того, відстоюючи ідеї приналежності Бразилії до західного світу, геополітик наполягав на союзі Бразилії із США та Західною Європою і закликав боротися із загрозою, що нависала з боку СРСР. Підкреслюючи стратегічне становище Бразилії, Матос наполягав, що бразильська безпека пов'язана із південною Атлантикою у напрямку Африки. Дослідник вивчав вплив економічної потужності і внутрішньої безпеки Бразилії на формування її як великої держави²⁶. Для амазонських теренів Карлос де Мейра Матос бачив певну загрозу:

він побоювався, що перенаселені держави, зокрема Бангладеш, Індія, Китай і Японія, могли позбавити суверенітету бразильські амазонські терени. Це могло статися внаслідок міграційних процесів і неспроможності Бразилії самостійно налагодити там належне господарювання²⁷.

Цікавими і новими були геополітичні судження генерала про новоутворені у 60-х рр. африканські республіки, які він розглядав як потенційний ринок збуту бразильських промислових товарів. Крім того, вважав геополітик, Бразилія може стати посередником у налагодженні співпраці між Заходом і афро-азійськими країнами²⁸. Важливо, що для поширення впливу у південній Атлантиці Матос виступав за амбітні плани щодо розбудови військового і торговельного флотів і встановлення 200-кілометрової зони бразильських територіальних вод. Щоб протистояти Східному блоку на чолі з СРСР він закликав до утворення організації південно-атлантичного договору (SATO), що складався б з Бразилії, Аргентини, Чилі, Парагваю, Уругваю і африканських держав²⁹.

Після «відходу» військових режимів, настає остатній, п'ятий період розвитку бразильської геополітики. Праці, що з'явилися мали більшою мірою теоретичний характер, та були присвячені генезі геополітичних підходів. Крім названих вище робіт Ш.Міамото, С. Альбукерке, Х.Коста та інших досить помітними стали праці таких авторів як: Вандерлей да Коста³⁰ (Wanderley Messias da Costa), що присвятив свої розробки місця Бразилії в інтеграційних процесах, Хосе Весентіні (José William Vesentini), який зосередився на теоретичних підходах до бразильської геополітики³¹, Андре Мартін (André Martin), який, наголошуючи на зручному політико-географічному становищі Бразилії, переконував у необхідності співпраці із державами, що входили до «МЕРКОСУР», АЛКА, БРІКС та іншими країнами «Півдня»³², Деметріо Магнолі (Demetrio Martinelli Magnoli) підсумував попередні напрацювання і вказував на виняткове геополітичне положення Бразилії, що сприятиме міжрегіональному співробітництву³³. Мануель Андраде (Manoel Correia de Andrade) порушив проблеми безпеки, необхідної до нарощування економічного потенціалу, важливості співробітництва з Аргентиною та завоювання довіри у африканських країн³⁴. Дослідниця Берта Бекер (Bertha Koiffman Becker) розробила низку нових теоретичних міждисциплінарних підходів до бразильської, у першу чергу внутрішньої геополітики³⁵.

Однією з найвідоміших постатей, що долучилася до розробки теоретико-прикладних робіт з бразильської геополітики, стала історик і географ Терезинья де Кастро (Therezinha de Castro)³⁶. У своїх працях Терезинья де Кастро не приховувала розчарування у політиці США щодо латиноамериканських країн в цілому і Бразилії зокрема. На її думку,

попередня співпраця країн зазнала глибокої тріщини. По-перше, у період каденції президента США Джиммі Картера (1977–1981 рр.) Америка відступила від своїх принципів дотримання прав людини і здійснила тиск на Бразилію в ході реалізації нею ядерної програми. По-друге, Т. Кастро засуджувала підтримку США Великої Британії у ході протистояння останньої з Аргентиною щодо Фолклендських (Мальвінських) островів 1982 р. Внаслідок цього США трактувалися Бразилією як ненадійний союзник. На думку Терезинья де Кастро, дотримуючись політики «конструктивного прагматизму», Бразилія обрала інший зовнішньополітичний вектор – регіональну співпрацю з країнами Латинської Америки³⁷.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Важко не погодитись із американським дослідником бразильської геополітики Ф. Келлі³⁸, що бразильська геополітична школа заснована на основних класичних концепціях: «органічної держави» (згідно якої розвиток Бразилії вбачався у забезпеченні лідерства у латиноамериканському регіоні), «хартленду» або «середньої землі», яка має особливе значення і «рівноваги сил» (як ідея союзу Бразилії, Чилі, Еквадору і Колумбії проти Аргентини, Перу і Венесуели).

Відтак, теоретична і прикладна геополітична думка Бразилії ХХ ст. пережила стан значного розвитку. Низка науковців, військових та державних діячів розробили далекосяжні за своїми масштабами плани. Геополітики зосереджувалися на проблемах гегемонії, безпеки, співробітництва і лідерства Бразилії. Значні напрацювання заклали фундамент геополітичної теорії, окремі ідеї якої залишаються актуальними й сьогодні. Отже, дослідження реалізації теоретичних розробок геополітичної думки на сучасному етапі може стати завданням іншої розвідки.

¹ Miyamoto S. Os estudos geopolíticos no Brasil: uma contribucao para sua avakiação / Shiguenoli Miyamoto // *Perspectivas*, Sao Paulo, 1981. – P. 75-92.

² Delgado de Carvalho C. Brazil as a Latin American political unit / Carlos Miguel Delgado de Carvalho. – 1940. – Vol. 27. – № 4. – P. 312-337.

³ Backheuser E. A geopolítica geral do Brasil / Ev-erardo Adolpho Backheuser. – Rio de Janeiro, 1952. – 276 p.

⁴ Lundgren K.S. Brazil's National defense strategy: prospects for the twenty-first century / Kenneth S. Lundgren. – Monterey, 1993. – P.21.

⁵ Backheuser E. Op.cit. – P. 157-159.

⁶ Ibidem.

⁷ Lundgren K.S. Op.cit. – P. 22-23.

⁸ Diaz C., Braga P. Rivalidade entre Brasil e Argentina: construção de umacooperação pacífico-nuclear / Carla Maria da Silva Diaz, Paula Lou'Ane Matos Bra-

ga // *Revista de Ciências Humanas*. – Florianópolis, 2006. – № 40. – P. 491.

⁹ Rodrigues L. Geopolítica do Brazil / Lisias Rodrigues. – Rio de Janeiro, 1952. – P. 65-66.

¹⁰ Gawrycki M.F. Geopolityczne podstawy mocarstwowości brazylijskiej / Marcin Florian Gawrycki // *Brazylia jako mocarstwo wschodzące*. – Warszawa, 2013. – S. 28.

¹¹ Miyamoto S. Geopolítica e poder no Brasil / Shiguenoli Miyamoto. – São Paulo: Papyrus, 1995. – P. 76-77.

¹² Magalhaes J. A Evolução militar do Brasil / João Batista Magalhaes. – Rio de Janeiro: BIBLIEX, 1958. – 408 p.

¹³ Godolphin W. Fundamentum Filosoficos da Formula da Geografia Modema e da Geopolítica / Godolphin Waldir da Costa. – Rio de Janeiro, 1971. – P.5-7.

¹⁴ Torres A. O Problema Nacional Brasileiro – Introdução a um programa de organização nacional / Alberto Torres. – São Paulo, 1982. – P. 122-133.

¹⁵ Gawrycki M. F. Op.cit. S. 31; Кирчанов М.В. Дискурсы бразильской регионализации в контексте политической модернизации / Максим Кирчанов // *Геополитика глобализирующегося мира. Материалы международной научной конференции / под общ. ред. Слинько А.А.* – Воронеж, 2007. – С. 73-74.

¹⁶ Diaz C., Braga P. Op. cit. – P. 499.

¹⁷ Couto e Silva do G. Op.cit. – P. 88-89.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Lundgren K.S. Op.cit. – P. 126.

²⁰ Couto e Silva do G. Op. cit. – P. 129-130.

²¹ Travassos M. Proyeccion continental del Brasil. – Mexico, 1978. – P. 23-24.

²² Ibid. – P. 95.

²³ Diaz C., Braga P. Op. cit. – P. 496.

²⁴ Travassos M. Op. cit; Gawrycki M.F. Op. cit. – S.27-28.

²⁵ Lundgren K.S. Op. cit. – P. 27-29.

²⁶ Fontoura L. General Carlos de Meira Mattos (perfil e obra geopolítica) / Luis Fontoura // http://www.adelintorres.com/portugal/LUIS%20FONTOURA_General%20Meira%20Mattos-perfil%20e%20obra.doc.

²⁷ Gawrycki M. F. Op.cit. – S.37-38.

²⁸ Fontoura L. Op.cit.

²⁹ Albuquerque S. A Geopolítica da Dependência como estratégia brasileira de inserção no Sistema Internacional / Silvestre de Albuquerque // OIKOS. – Rio de Janeiro, 2010. – Vol. 9. – №1. – P. 79.

³⁰ Costa W. Geografia política e geopolítica: discursos sobre o território e o poder / Wanderley Messias da Costa. – São Paulo, 1992. – 374 p.

³¹ Vesentini J. A capital da geopolítica / José William Vesentini. – São Paulo, 1996. – 240 p.

³² Andre Roberto Martin <http://pt.cyclopaedia.net/wiki/Andre-Roberto-Martin-1>; <https://uspdigital.usp.br/tycho/CurriculoLattesMostrar?codpub=F7A0B0E9D26F>.

³³ Magnoli D. O que é Geopolítica / Demétrio Magnoli. – São Paulo : Brasiliense, 1986. – 74 p.

³⁴ Andrade M.C. Geopolítica do Brasil / Manoel Correia de Andrade. – São Paulo : Ática, 1989. – 64 p.

³⁵ Becker B.A Geografia e o resgate da Geopolítica / Bertha Koiffman Becker // Revista Brasileira de Geografia. – Rio de Janeiro, 1988. – P. 99-126.

УДК: 27.56:620.9(73)045

© *Наталія Слободян*
(м. Київ)

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ Б. ОБАМИ

Наталія Слободян. Енергетична безпека у зовнішній політиці Б. Обами. Досліджено основні ризики енергетичної безпеки Сполучених Штатів в умовах поліцентричної системи міжнародних відносин. Виділено дестабілізуючі фактори та загрози для енергетичної безпеки Сполучених Штатів, що походять з регіону Перської затоки. Розглянуто пропозиції американських експертів щодо механізму забезпечення національної енергетичної безпеки. Окреслені сучасні пріоритети і домінанти зовнішньої енергетичної політики Америки в регіоні Перської затоки.

Ключові слова: енергетична безпека, загрози та ризики енергетичній безпеці, регіон Перської затоки, адміністрація Б. Обами, експертне середовище.

Наталія Слободян. Энергетическая безопасность во внешней политике Б. Обамы. Рассмотрены основные риски энергетической безопасности Соединенных Штатов в условиях полицентрической системы международных отношений. Выделены дестабилизирующие факторы и угрозы для энергетической безопасности Соединенных Штатов, происходящие из региона Персидского залива. Рассмотрены предложения американских экспертов относительно механизма обеспечения национальной энергетической безопасности. Выделены современные приоритеты и доминанты внешней энергетической политики Америки в регионе Персидского залива.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, угрозы и риски энергетической безопасности, регион Персидского залива, администрация Б. Обамы, экспертная среда.

Natalia Slobodian. Energy Security of Obama's International Policy. The main risks to energy security of the United States were researched in the conditions of a polycentric system of international relations. It was allocated destabilizing factors and the dangers for United State energy security coming from the Gulf region. The suggestions of American experts on the mechanism of national energy security were consid-

³⁶ Castro T. Geopolítica: principios, medios e fins / Castro Therezinha. – Rio de Janeiro : BIBLIEX, 1999. – 389 p.

³⁷ Gawrycki M. F. Op.cit. – S. 29.

³⁸ Kelly P. The Geopolitics of Brazilian Expansion: A New Era of Pax Braziliiana? / Philip L. Kelly // Texas Journal of Political Studies. – 1987. – № 9. – P. 81-82.

ered. The modern priorities and dominants of America foreign energy policy in the Gulf region are allocated at the article.

Key words: energy security, threats and risks to energy security, the Gulf region, the administration of B. Obama, the expert community.

Постановка проблеми. Відсутнє зростання економічного добробуту та рівня життя американців у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. обумовило вихід держави на черговий рівень технологічного розвитку. Разом з цим за наявності найсучаснішого виробництва та високих технологій в сферах промисловості, сільського господарства, а також торгівлі, транспорті, комунікаціях та повсякденному побуті, Сполучені Штати опинились в ситуації енергозалежності, а в окремі періоди, – відсутності нестачі паливно-енергетичних ресурсів. Вказана обставина стала визначальним фактором формування алармістської ситуації у сфері національної безпеки США, котрі споживаючи одну п'яту (19,5%) світової енергетики, були вимушені імпортувати близько 80% енергоносіїв, переважно нафти та нафтопродуктів із багатьох держав світу, в першу чергу, країн Перської затоки.

Аналіз досліджень. Під час дослідження основних проблемних питань щодо забезпечення енергетичної безпеки Сполучених Штатів та місце і роль держав Перської затоки в окреслених процесах автором використовувались такі базові документи американської зовнішньої політики, як «Чотирирічний огляд оборонної політики США» (2010 р.), «Національна розвідувальна стратегія США», «Глобальні тенденції 2025: змінений світ» тощо. З метою комплексного аналізу та об'єктивного дослідження основних компонентів енергетичної стратегії адміністрації Б. Обами в регіоні Перської затоки використані науково-аналітичні роботи таких дослідників, як А. Коен, С. Джонс, А. Крепіневич та інші.

Мета статті – розкрити ключові вектори енергетичної політики адміністрації Б. Обами, основним

завданням статті є визначити загрози енергетичній безпеці США в умовах підвищеної конфліктності регіону Перської затоки, також розкрити ступінь впливу глобальних дестабілізуючих факторів на кшталт світової економічної кризи, тероризму та екстремізму, що безпосередньо впливають на рівень енергетичної безпеки Америки.

Основний матеріал. В контексті гегемоністичних настроїв США як економічної, військової та політичної наддержави, її надмірна залежність від імпорту нафтопродуктів виправдано розглядається політичними експертами слабкою ланкою системи національної безпеки. Починаючи з адміністрації президента Р.Ніксона (енергетична криза 1973 року) всі послідовні уряди наступних американських президентів одностайно визнавали ключову життєву важливість енергетичного фактора для економічної системи Сполучених Штатів та політичного авторитету їх держави на міжнародній арені. Саме тому до розробки енергетичних стратегій США долучились провідні фахівці науково-експертної еліти, що дало змогу на підставі вивчення різних засобів та механізмів протидії енергетичній залежності, вибудовуючи чисельні концепції гарантування безпеки поставок нафти державами-партнерами з Перської затоки, у свій час модифікувати на практиці диверсифікацію каналів постачання нафти. Проте, не дивлячись на економічну кризу 2008 р. та обумовлене нею значне зменшення обсягів споживання енергоресурсів, сьогодні суттєва залежність американської економіки від експортної політики держав Перської затоки залишається серйозною проблемою та постає одним із ключових питань, нагальне вирішення котрого потребують інтереси національної безпеки США.

З середини ХХ ст. американці вперше за свою політичну історію усвідомили геополітичну залежність власної країни від енергетичного чинника, констатуючи таку невтішну реальність, що відмежуватись від конфліктів та гострих подій в стратегічно важливих енергетичних регіонах світу, в першу чергу Перської затоки, – не вдасться. Крім того, статус економічної, військової та політичної наддержави з такими труднощами сформований Сполученими Штатами в кінці ХХ ст. опинився під серйозною загрозою через вплив фактору енергетичної безпеки. Нині зовнішня політика США спрямована головним чином на довгострокове гарантоване забезпечення стійкого розвитку власної економіки на основі безперервного прогнозованого постачання стратегічних ресурсів, серед широкого переліку яких найбільше значення надається паливно-енергетичному сегменту.

У «Чотирирічному огляді оборонної політики» підготовленого оборонним відомством у лютому 2010 року, представлено чотири сфери, на яких сфокусована підвищена увага Міністерства оборони США і котрі потребують активної розробки:

сприяння у підтриманні безпеки, підвищення обороноздатності, захист промислової бази Сполучених Штатів та їх союзників, а також забезпечення енергетичної безпеки Америки¹. Остання теза, будучи красномовним відображенням поступового переорієнтування збройних сил Сполучених Штатів на забезпечення та підтримку ресурсної безпеки своєї держави заслуговує особливої уваги. А вже згідно наведеного формулювання, критичного значення при здійсненні активної протидії оборонного відомства набуває значення не захист самої території держави, а обстоювання її економічного, а точніше енергетичного потенціалу з достатньо уразливою енергетичною інфраструктурою. Аргументуємо наше бачення суто офіційним документальним підтвердженням, так у своєму зверненні до Ради з міжнародних відносин 15 липня 2009 р. Держсекретаря Х. Клінтон одним з чотирьох завдань, вирішення яких займаються збройні сили Сполучених Штатів на Близькому Сході, називає забезпечення енергетичної безпеки. Прямолинійними у своїх визначеннях постають експерти національної розвідки США, оперуючи термінами «енергетичне протистояння» та «енергетичне суперництво». Так, «Національна розвідувальна стратегія» відносить енергетичне суперництво, котре гостро назріває до розряду чинників, що можуть нанести суттєві збитки національній безпеці США, оскільки багато світових держав дедалі наполегливіше шукатимуть нові джерела енергії та шляхи їх транспортування тощо. За подібних обставин національна розвідка США бачить перед собою завдання всіма можливими силами протистояти утиску національних інтересів у зазначеній сфері, зокрема активно співпрацюючи з аналітиками сегменту енергетичної безпеки².

Тривожним фактором, що викликає занепокоєння уряду США та стурбованість всієї міжнародної спільноти в будь-який момент може з легкістю дестабілізувати ситуацію на світовому ринку енергоресурсів, постає тероризм. Наприклад, лише своєчасно нейтралізована спроба терористичного угруповання «Аль-Каїда» на початку 2005 р. вивести з ладу нафтовидобувний комплекс Арамко в місті Абкайкі (Саудівська Аравія) спромоглася б викликати різкі коливання ціни «чорного золота» на фінансових ринках планети. За припущеннями аналітиків, у разі «успіху» теракту в Абкайку, обсяги видобутку нафти Саудівською Аравією могли скоротитися до 4 мбд, на термін тривалістю щонайменше два місяці, а понесені світовою економікою збитки вимірювались би мільярдами доларів³. Трохи раніше, у жовтні 2002 року, на узбережжі Ємену шлюпка навантажена вибухівкою та керована камікадзе, атакувала французький танкер «Лінбург».

На думку голови Фонду «Спадщина» А. Коена, у ХХІ ст. в умовах запеклої боротьби з терористичними загрозами, жорсткого протистояння релігійному екстремізму та вразливості й нестабільності

політичних режимів держав – ключових енергопартнерів Сполучених Штатів, саме енергетична безпека потребує досконалого наукового обґрунтування, її реалізації та гарантування. Виходячи з цього А. Коен запропонував американському уряду дотримуватись наступних базових стратегічних цілей:

1. Забезпечити режим постійної готовності до непередбачуваних обставин та дестабілізації політичних режимів у стратегічно важливих державах Перської затоки, зокрема Саудівській Аравії, Кувейті, Катарі та Омані. Здійснювати постійний моніторинг градусу «політичної температури» у значених країнах, паралельно моделюючи вірогідні сценарії розвитку ситуації та розробляючи альтернативні варіанти постачання енергетичних ресурсів у разі виникнення небезпек і загострення обставинки в регіоні;

2. Надавати державам-партнерам Перської затоки необхідну фінансову, військову та технічну допомогу у розмірі забезпечення безперешкодного функціонування нафтової інфраструктури означених країн;

3. Диверсифікувати джерела імпорту енергоресурсів, залучивши до «клубу» постійних експортерів Росію і держави Євразії, з метою зниження залежності США від потенційно ненадійних держав Перської затоки.

Для реалізації поставлених завдань А. Коен вважає за потрібне здійснення заходів наступного характеру: невпинне нарощення «жорсткої та м'якої» сили з метою зниження рівня ідеологічних, терористичних та військових загроз іранського походження, за умов тісної співпраці у цьому питанні з урядами інших держав-експортерів Перської затоки; на випадок виникнення реальної ядерної загрози, що походить з Ірану та загрожуватиме безпеці регіону в цілому, США спільно з державами Перської затоки зобов'язані здійснити антиіранську військову операцію з метою повалення діючого режиму; кількісно збільшити та якісно посилити військовий контингент Сполучених Штатів в Затоці, завданнями якого повинно стати швидке реагування на виклики політичній стабільності та гарантування безпеки нафтової інфраструктури, реалізація котрих має здійснюватись у тісній взаємодії зі збройними силами регіональних монархій; у разі загострення політичної ситуації чи виникнення конфлікту в регіоні потрібно невідкладно створити об'єднаний інформаційно-оперативний центр США та регіональних держав-партнерів, що функціонуватиме в режимі реального часу; здійснювати системний моніторинг та регулярно відслідковувати всі підозрілі та сумнівні фінансові операції, що можуть бути направлені на підтримку «аль-Каїди» та решти терористичних організацій у світі, створивши, відповідно, належні умови прозорості банківських операцій, пов'язаних із фінансуванням радикально налаштованого крила духовенства та іслам-

ських закладів освіти, а також недержавних ЗМІ, схильних підбурювати до тероризму⁴.

Нині Іран, котрий займає третє місце у світовому рейтингу експортерів нафти, відкрито ворогуючи зі Сполученими Штатами, становить реальну загрозу інтересам і безпеці Вашингтону та його найближчим партнерам у регіоні, – Саудівській Аравії та Кувейту. Водночас, Білий дім отримавши після переможної війни підконтрольний іракський уряд, фактично, забезпечив безперервність поставок нафтопродуктів з регіону в потрібних обсягах. Втім, дещо стабілізувавши ситуацію, Вашингтон використовуючи фактор ядерної загрози, заморозив її на позначці утримування певного «балансу ворожості» між Ер-Ріядом та Тегераном. Подібна поміркована локальна конфліктність, за якої ворожечка та протистояння стабільно негативно впливають на перебіг ситуації в зоні Перської затоки, відволікаючи на себе значні ресурси обох найбільших та найпотужніших країн регіону, – Ірану та Саудівської Аравії, – відіграє на руку та узгоджується зі стратегічними інтересами Сполучених Штатів. Більш того, як влучно підмітив аналітик журналу «Foreign Affairs» С. Уолт, решта сусідніх арабських країн, – Катар, Оман та Кувейт, – також не зацікавлені у зростанні міжнародної активності Тегерану, вбачаючи в Ірані могутнього конкурента на світовому ринку нафти, здатного «зіграти» на пониження ціни до 80 дол. за 1 барель сировини. За виникнення подібної ситуації нафтові монархії Перської затоки не будуть в змозі виконувати свої соціальні зобов'язання перед населенням, оскільки 90% їх бюджету складають нафтові надходження. «Протистояння Ірану та монархій Перської затоки це не боротьба між сунітами та шіїтами або арабами та персами, – це боротьба за збереження статус-кво на енергетичному ринку та фінансову спроможність нафтових монархій регіону»⁵, – підсумовує дослідник на сторінках журналу.

У доповіді військово-політичного керівництва США «Глобальні тенденції 2025: змінений світ» (Global Trends 2025: A Transformed World) подається змодельована калька можливих сценаріїв розвитку міжнародних відносин в коротко- та довгостроковій перспективі. Показово, автори аналітичної записки визнають можливість виникнення затяжного міжнародного конфлікту на підґрунті жорсткого конкурування на предмет доступу до стратегічних запасів енергоресурсів на планеті та дієвого контролю за їх видобутком, перш за все, в регіоні Перської затоки. Експерти припускають високу вірогідність розгортання у світі масштабного міждержавного конфлікту, спровокованого країнами, що сьогодні поширюють політичний контроль та мають економічний вплив на держави-експортери енергетичних продуктів, зокрема в акваторії Перської затоки. Автори розглядають зростаючу політико-економічну активність Китаю та Індії в регіоні За-

токи, особливо в частині нарощування обсягів торгівлі зброєю, військовими технологіями та супутніми цьому товарами, як експортно-орієнтовану економічну експансію, відносячи подібне явище до розряду прямих викликів життєво важливим інтересам США. Таким чином, енергетична політика Білого дому, попри основні завдання забезпечення енергетичної безпеки своєї держави та укріплення стратегічних переваг Сполучених Штатів в регіоні Перської затоки, головним чином спрямована на стримування у вказаній життєво важливій, для національних інтересів Америки, зоні енергетичних амбіцій Китаю та Індії⁶. Так, на одному з політичних форумів Е. Картер, заступник міністра оборони США, прямо визнав, що «Вашингтону випала важка ноша та величезні обов'язки щодо забезпечення національної, а загалом і глобальної енергетичної безпеки»⁷.

Кардинальні зміни, на політичній карті планети супроводжені чисельними ризиками та новими викликами кинутими світовій спільноті, а також непрості геоекономічні умови обумовлені затяжною світовою кризою в комплексному поєднанні змусили Сполучені Штати формувати свою зовнішню політику за умов жорсткої економії. Так, впливовий американський військовий аналітик Е. Крепиневич, у своїй статті «Стратегія в часи жорсткої економії» констатує прагнення нинішнього Вашингтону мінімізувати свої стратегічні втрати, зберігши у такий спосіб можливість відновлення до середини поточного століття абсолютного світового лідерства Америки. Задля досягнення поставленої надмети Білому дому, за словами фахівця, щонайменше потрібно розробити оновлену структуру національних пріоритетів, та сучасну концепцію національної безпеки, головним положенням якої стане життєва необхідність забезпечення прямого доступу США до ключових ринків і регіонів світу. Дослідник висуває припущення, що новий стратегічний курс Вашингтону не фокусуватиметься на загальноприйнятих територіальних вторгненнях, а головним чином базуватиметься на забезпеченні та підтриманні доступу США до життєво важливих для повноцінного функціонування держави невідтворюваних ресурсів планети. Вчений рекомендує американським урядовцям на майбутнє дотримуватись двох, запропонованих ним, форм стримування: перша – стримування через недопущення, за логікою якого Білий дім повинен переконати потенційного супротивника у неможливості досягнення поставлених ним цілей, завдяки чому боротьба зі Сполученими Штатами має втратити сенс; друга – стримування через відплату, основна суть якого полягає у потребі переконати супротивника, здатного досягти поставлених перед собою цілей, що в сумарному підсумку розмір завданих збитків, котрі стануть ціною перемоги, суттєво перевищуватиме отриманий зиск⁸.

На погляд автора, реалії сталої ситуації можливо пояснити та виправдати у крайньому випадку двома ключовими факторами впливу на зміст державної зовнішньополітичної стратегії США. По-перше, Сполучені Штати об'єктивно потребують захисту та просування власних енергетичних інтересів за кордоном, на тлі стійкої тенденції зростання імпорту енергетичної сировини ззовні в унісон скороченню частки внутрішнього видобутку нафти в загальному обсязі споживання. Тому прагнення за будь-яку ціну Білого дому закріпити позиції в Іраку виглядає абсолютно логічним, адже дозволяє забезпечити претенденту на світове лідерство дієвий контроль над видобутком вуглеводневих копалин у найбільш багатому сировинному регіоні планети, суттєво обмеживши поле гри решти акторів міжнародного «енергетичного театру», перш за все, Росії та Китаю, в контексті проекції їх інтересів. Тобто Вашингтон наполегливо прагне досягти контрольованості та прогнозованості основних процесів, тією чи іншою мірою пов'язаних з Перською затокою, виступаючи в якості головного модератора ситуації в регіоні. По-друге, враховуючи відчутну залежність національної економіки від зовнішньої енергетичної складової адміністрація Сполучених Штатів постійно відчуває на собі політико-економічну впливовість вітчизняного енергетичного лобі, як наслідок, реалізація зовнішньополітичного курсу держави, принаймні в період президентства Дж. Буша-мол. відбувалась з оглядкою на потреби і вимоги лобістських груп американського нафтового бізнесу, котрі в окремих випадках йшли в розріз зовнішньополітичним інтересам держави.

Сьогодні перед адміністрацією Б. Обама постає низка фундаментальних проблем в сенсі енергетичної безпеки, які потребують негайного вирішення та вимагають зваженого системного підходу, на основі наукового прогнозу та моделювання можливих варіантів розвитку ситуації. До зазначеного переліку, на погляд автора, відносяться: забезпечення надійності та регулярності енергетичних поставок з території держав Перської затоки на довготривалу перспективу; закріплення домінуючого лідерства США в стратегічно важливих «енергетичних» регіонах планети та запобігання проникненню на вказані території інших впливових гравців міжнародного сировинного ринку; запровадження та організації «забезпечення» єдиних загально-визначених правил поведінки на глобальному енергетичному ринку та обмеження можливостей провідних держав-експортерів одноосібно чи у картельній змові проводити непередбачувану та неузгоджену з позиції країн споживачів політику в частині ціноутворення на ринку нафтових ресурсів; висока необхідність просування та захисту інтересів американських енергетичних компаній на світових сировинних ринках у контексті забезпечення повноцінної

життєдіяльності та економічної безпеки США; активізація розробки та використання альтернативних джерел і видів енергетичної сировини, бажано доступних для виробництва на території США, стимулювання вказаних процесів шляхом надання податкових та інших преференцій науково-дослідним і виробничим компаніям, що працюють в царині зазначених технологій.

Висновки. Таким чином, Сполучені Штати виправдано розглядають зону Перської затоки у статусі одного з найважливіших в стратегічному плані регіонів світу щодо забезпечення національної та енергетичної безпеки. Більш того, саме країни цього регіону, відповідно до положень діючої сьогодні концепції національної безпеки США, вимушено, з точки зору ефективного забезпечення американських інтересів, залишається в якості основного об'єкту потенційного застосування військової сили.

¹ Quadrennial Defense Review Report. February 2010 [Електронний ресурс] / United States Department of Defense. – [Режим доступу]: http://www.defense.gov/qdr/images/QDR_as_of_12Feb10_1000.pdf.

² Clinton H. Foreign Policy Address at the Council on Foreign Relations [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – [Режим доступу]: <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/july/126071.htm>.

³ The National Intelligence Strategy of the United States of America. August 2009 [Електронний ресурс] / Office of the director of National

Intelligence. – [Режим доступу]: http://www.dni.gov/reports/2009_NIS.pdf.

⁴ Cohen A. Energy Security at Risk / Washington Times, 23.05.2003.

⁵ Jones S. The mirage of the Arab Spring [Електронний ресурс] / RAND corporation. – [Режим доступу]: <http://www.rand.org/blog/2013/01/the-mirage-of-the-arab-spring.html>.

⁶ Official Energy Statistics from the U.S. Government // EIA / Електронний ресурс [Електронний ресурс] / U.S. Energy Information Administration. – [Режим доступу]: <http://www.eia.doe.gov/>; Global Trends 2025: A Transformed World. November 2008 [Електронний ресурс] / Office of the director of National Intelligence. – [Режим доступу]: http://www.dni.gov/nic/PDF_2025/2025_Global_Trends_Final_Report.pdf.

⁷ Energy security and innovation. Based on remarks given at the Georgia Institute of Technology 2012 Sam Nunn Bank of America Policy Forum, on April 16, 2012 [Електронний ресурс] / United States Department of Defense. – [Режим доступу]: http://www.defense.gov/pubs/pdfs/Energy_Security_and_Innovation_based_on_remarks_given_at_Georgia_Tech_04DB.pdf.

⁸ Krepinevich A. Strategy in a Time of Austerity [Електронний ресурс] / Analyst Centre of Prague. – [Режим доступу]: <http://www.analytickecentrum.cz/cs/o-nas/intelligence-source/strategy-in-a-time-of-austeri>.

УДК: 94:327

© Вячеслав Циватий
(м. Київ)

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РЕНЕСАНСНОЇ ДИПЛОМАТІЇ В ЗАХІДНІЙ ТА ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI-XVIII ст.): ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Вячеслав Циватий. Теорія і практика ренесансної дипломатії в західній та центральній Європі раннього нового часу (XVI-XVIII ст.): політико-інституціональний аспект. У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку суспільно-політичної думки та інституціонально-дипломатичній практиці в Західній та Центральній Європі. Визначено напрями розвитку теорії та практики зовнішньої політики і дипломатії в Європі доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) та особливості їх формування та становлення в провідних державах Європи.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, моделі дипломатії, інституціоналізація політики, Європа, ранній Новий час (XVI-XVIII ст.).

Вячеслав Циватий. Теория и практика ренессансной дипломатии в Западной и Централь-

ной Европе раннего Нового времени (XVI-XVIII ст.): политико-институциональный аспект. В статье анализируется внешняя политика и дипломатия европейских государств раннего Нового времени (XVI-XVIII веков). Особое внимание уделяется институциональному развитию общественно-политической мысли и институционально-дипломатической практике в Западной и Центральной Европе. Определены направления развития теории и практики внешней политики и дипломатии в Европе раннего Нового времени (XVI-XVIII веков) и особенности их формирования и становления в ведущих государствах Европы.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, модели дипломатии, институционализация политики, Европа, раннее Новое время (XVI-XVIII вв.).

Viacheslav Tsivatyi. Theory and Practice on the Diplomacy of the Renaissance in Western and

Central Europe of the Early Modern Period (XVI-XVIII centuries): Political and Institutional Aspects. The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern period (XVI-XVIII centuries). Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Western and Central Europe. The directions of the theoretical and practical development of diplomacy and foreign policy in Europe of the early Modern period (XVI-XVIII centuries) are defined, as well as their formation peculiarities in the leading countries of Europe.

Key words: foreign policy, diplomacy, models of diplomacy, institutionalization of policy, Europe, early Modern period (XVI-XVIII centuries).

У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення, становлення і розвитку дипломатичних служб держав Європи. Ренесансна дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади, нові виклики і загрози соціуму¹.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування дипломатичних систем і систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Ранній Новий час (XVI-XVIII ст.) був для європейського суспільства часом різнопланових змін та інновацій. Найбільш чітко нові тенденції виявили себе у формуванні нового суспільства в Західній та Центральній Європі в цілому, та зокрема – формуванні ментальних установок та особистості нового типу. Одним із таких чинників впливу, наприклад, слугувало поширення у Франції практики книгодрукування як нового напрямку розповсюдження інформації у європейському суспільстві².

Одне із центральних місць у теорії та практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституціональних політико-дипломатичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань та практичної діяльності влади, у тому числі у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики.

У нових політичних умовах формуються й нові погляди на зовнішню політику, дипломатію та їх інститути. Одним із перших послідовно ці нові погляди на державу та її зовнішню політику і дипломатію виклав у своїх працях Нікколо Мак'явеллі: «... державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набутися вміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби»³, тобто вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Ідеї та політичний реалізм Н. Мак'явеллі, витоки якого чітко окреслюються в потребах ренесансної епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу⁴. Ця нова дипломатична практика ренесансної Європи виникла, обособлювалася та оформлювалася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду, що стало передавася від формації до формації, від держави до держави.

Грань Середньовіччя та раннього Нового часу ознаменувалася появою на політичній арені нової та в подальшому провідної сили міждержавних відносин – постійної дипломатії. Середньовічна дипломатія Заходу, яку англійський історик Джон Чарльз Картер вірно класифікував як «коказійну» поступалася місцем тій дипломатії, якої вимагав відповідний інституціональний, соціально-економічний, політичний і правовий рівень розвитку держав Європи. Саме дипломатія раннього Нового часу цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу.

Дипломати доби ренесансної Європи беззаперечно пов'язували кожен зовнішньополітичний крок своєї держави з міжнародними координатами часу, навчилися враховувати позиційне розташування зовнішньополітичних сил і визначати місце своєї держави в цьому розташуванні. Вони здійснювали прелементарні переговори і готували проекти майбутніх угод, опанували посольський церемоніал, систему дипломатичних стереотипів. Проте, доки ще формувалися постійні дипломатичні кадри, глави держав багато в чому самоособисто займалися зовнішньополітичною діяльністю та дипломатією.

Розвиток економічних зв'язків сприяв і вриванню форм міжнародних контактів. Зовнішня політика провідних європейських держав далеко вже не обмежується суто міждержавними відносинами, головним чином, із державами-сусідами. Їх зовнішня політика і дипломатична практика поступово поширюється на всю Європу, тобто саме з кінця XV століття формується система міжнародних відносин зі своїми законами й правилами функціонування. Гострота конфліктів в аналізованій період (перш за все події Італійських воєн (1494-1559 рр.) вочевидь окреслювала необхідність взаємного обміну думками, діалогу між державами посередництвом постійної дипломатії.

Уже наприкінці XV – початку XVI століття надто швидко поширення міжнародних зв'язків було

відзначено переходом в Європі, перш за все – у Західній та Центральній Європі, до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвом, було покладено початок процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому. Беззаперечно, саме Італія по праву вважається країною-фундатором постійної дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель і публіцист того часу – Нікколо Мак'явеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Н. Мак'явеллі – Філіпа де Комміна – це «пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств»⁵. А Нікколо Мак'явеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку – «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент.

Але слід зазначити, що не всім італійським республікам і монархіям судилося розвивати та вдосконалювати цей процес. Після початку Італійських воєн чільна позиція переходить до Франції й Іспанії. Ці дві держави зіграли одну з найважливіших ролей у міжнародних відносинах кінця XV – першої половини XVI століття, адже саме франко-іспанські відносини були визначальними на рубежі Середньовіччя і ранньої Нової історії. Суперництво Франції й Іспанії, яке знайшло свій прояв в Італійських війнах, було тісно віссю, навколо якої формувалася система європейських держав та їх взаємовідносини.

У той же час французький дипломат Філіп де Коммін закликав до мирного співіснування двох провідних держав Європи – Франції й Іспанії – висуваючи ідею єднання двох великих держав і жалкував, що ці дві держави на сьогодні «не мають співчуття одне до одного»⁶.

У Франції вже наприкінці XV – початку XVI століття починають утверджуватися форми й методи дипломатії Нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що можливо пояснювалося, на думку автора, певною системою поглядів (дещо консервативного до процесів інституціоналізації) її владарів-державців, які побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою відносилися і до поширення та інституціоналізації юриспруденції. Так, наприклад, Мішель-Еквем де Монтень зазначає: «Король Фердинанд, надсилаючи колоністів в Індію, мудро передбачив, щоб серед них не було вчених законників, висловлюючи побоювання про те, що у Новому Світі розплодяться суди, адже саме

юриспруденція як наука природно породжує суперечки й розбіжності у поглядах. Король, як у свій час і Платон, убачав, що будь-яка країна лише потерпає від юристів та медиків...»⁷. Цілком ймовірно, що аналогічна точка зору поширювалася і на дипломатів, які мали багато спільного з юристами. Але цей стан був не надто тривалим. Іспанія, сприйнявши вочевидь позитивний досвід Франції у формуванні дипломатичної служби, розпочала цю справу й у себе, усвідомивши необхідність і доцільність існування постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років – у Папській державі, із 1520-х – в Англії, в Імперії – за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією. Філіп де Коммін відзначає: «Два могутніх владарів-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки»⁸. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

Ренесансна дипломатія ще недостатньо враховувала економічні чинники. Політики, подекуди і дипломати, продовжували мислити категоріями середньовічного династичного права⁹. Шлюбна дипломатія саме наприкінці XV – першій половині XVI століття досягає вищого ступеня витонченості. Переговори про шлюби між принцями й принцесами розпочиналися буквально зі дня їх народження, при цьому – до найдрібніших деталей обумовлювалися розміри приданого, територіальні поступки тощо¹⁰. Династична політика багато в чому сприяла впровадженню в реалії тенденції на створення єдиних національних держав, яка знайшла свій яскравий прояв на початку XVI століття у розвитку державності Франції, Іспанії, Англії. Шлюбні союзи (і перш за все за сприяння посередництва дипломатів), між династіями сусідніх, тяжіючих одне до одного у економічному, мовному і культурному відношенні держав та областей були не випадковістю, а закономірністю, що поновлювалася з покоління в покоління.

Не менш важливим аспектом даної проблеми, була й тенденція щодо релігійної мотивації зовнішньої політики і дипломатичного інструментарію держав Європи. Саме релігійний фактор у зовнішній політиці і дипломатії раннього Нового часу, у тих процесах, що їх супроводжували, зіграли досить помітну історичну роль. Але поряд із «шлюбною дипломатією» і релігійною мотивацією зов-

нішньої політики, які своїм корінням історично пов'язані із Середньовіччям, наприкінці XV – першій чверті XVI століття зароджується й розвивається нова дипломатична традиція, а саме – раціоналістична.

Наприкінці XV століття у Франції розпочинається процес інституціонального розвитку книгодрукування як відзив на підйом економіки, централізацію французької держави, зміцнення і централізацію королівської влади та зростання ролі зовнішньополітичного чинника, і зокрема – французької дипломатії та французької культури. У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) посилюється потреба в алфабетизації населення та книгодрукування як новому способі передачі текстів, стає суттєвим чинником політико-дипломатичних процесів, які активно розвиваються в цей період та поширюються через процес культурних трансформацій нового суспільства та ментальних установок особистості раннього Нового часу.

Перший друкарський верстат з'явився у Франції порівняно пізно – багато перешкод чинили синдикати писарів. Першу книжку у Франції надрукували латиною лише 1470 року. Перші друкарні було створено в Парижі при Сорбонні як допоміжні структури при університетських центрах. Перші приватні друкарні як самостійні приватні підприємства з власною інфраструктурою з'являються в Парижі й Ліоні. Починається повільний, але невпинний процес орієнтації книговидавців на споживача – у Ліоні книжки не підлягали цензурі Сорбонни, крім того, їх розцінювали як звичайний товар, і вільно продавали на будь-якому міському ринку¹¹. Перша книжка французькою мовою була надрукована у 1477 році. З кінця XV – початку XVI століття видавці друкують переважно масову літературу – лицарські романи, календарі, казки, політичні та наукові трактати тощо. У XVI-XVIII століттях друк книг був пов'язаний тісно безпосередньо з продажем, адже зазвичай власник друкарні був одночасно і власником книгарні. Перша Королівська друкарня – перша державна друкарня Франції – була заснована за наказом політика і дипломата кардинала Рішельє і розпочала функціонувати наприкінці XVII століття.

У переважно світській та політико-дипломатичній сфері французька книжка знову переорієнтувалася у XVIII столітті. У цей період створюються енциклопедичні видання (наприклад, «Енциклопедія...» Дідро), друкуються збірки міждержавних договорів та інші дипломатичні видання. Усі традиції книгодрукування і французької книги були успішно рецепійовані в нові інституції доби Нового і Новітнього часу.

Книгодрукування у Франції початку XVI століття вже уособлює власне французьку книжкову культуру і відповідно відбувається процес французького впливу на європейську книжкову культуру,

та процес взаємозбагачення між різними книжковими культурами Європи¹².

У цілому ж французька книга раннього Нового часу є джерелом для вивчення соціо професійних груп та соціально-культурних верств населення та її рецепції як на європейському, так і світовому рівнях. Професійно соціоорієнтованими групами доби раннього Нового часу були перш за все – духовенство, панівна верхівка, банкіри, дипломати та інтелігенція¹³.

Французька книга XVI-XVIII століття стає важливим носієм інформації та формує певне інформаційне поле французького суспільства, оскільки вже в цей період можна говорити про історію та особливості окремих елементів структури книги (марка друкарів і видавців), типографський матеріал, історію окремих типографій, історію окремих видавців, особливості взаємовпливу рукописної та друкованої книги тощо.

Отже, доба раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) – це період процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії, ери постійних посольств, постійної дипломатії та інституціоналізації дипломатичних служб провідних держав Європи, етап розвитку й удосконалення дипломатичної теорії, практики і моделей дипломатії досвідом багатьох держав і народів, і, безперечно, що в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни й миру.

У цей період чітко окреслюється проблема книгодрукування як нового етапу в інформаційній культурі Західної та Центральної Європи, та її ролі в інформаційному розвитку європейського інформаційного простору в цілому. Для цього періоду характерна специфіка формування зовнішнього вигляду, структури, допоміжного апарату, декору та ілюстрацій європейської друкованої книги доби раннього Нового часу.

Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські війни (1494-1559 pp.). Саме в цей історичний період відбувається генезис інституціональних процесів нової зовнішньої політики і дипломатії, які, у подальшому, знайдуть своє виявлення в інституціоналізації дипломатичних служб держав Європи протягом доби раннього Нового і Нового часу.

¹ Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К. : ДЕМІД, 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.

² Див. дет.: Le Goff J. Les mentalités: une histoire ambiguë / Ed. J. Le Goff, P. Nora // Faire de l'histoire.III. – Paris, 1974. – P. 76-94; Vovelle M. Idéologies et mentalités. – Paris, 1982; Chartier R. Histoire intellectuelle et histoire des mentalités.

Trajectories et questions // Revue de Synthèse. – Sér. 3. – 1983. – V.8. – P. 277-307.

³ Макиавеллі Никколо. Государь / Н. Макиавеллі // Макиавеллі Н. Избранные сочинения. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 345.

⁴ Namer Emile. Machiavel / E. Namer. – Paris: Presses universitaires de France, 1961. – С. 23-29.

⁵ Цит. по: Mousnier Roland. Le XVIe et XVIIe siècle / R. Mousnier. – Paris: Presses universitaires de France, 1961. – Т.4. – С. 140.

⁶ Коммин Ф. де. Мемуары / Филипп де Коммин. – М.: Наука, 1987. – Кн. 8. – Гл. XXIV. – С. 377; Commynes Ph.de. Mémoires / Ph. de Commynes. – Р., 1924-1925. – Т.3. – Ch.VIII.

⁷ Монтень М. Опыты / Монтень. – М.: Правда, 1992. – Кн.3. – Гл. XIII. – С. 332.

⁸ Коммин Ф. де. Мемуары / Филипп де Коммин. – М.: Наука, 1987. – Кн. 1. – Гл. XIV. – С. 43.

⁹ Попов Н.В. Династические браки и «брачная дипломатия» в Центральной и Восточной Европе

XV – начала XVII в. / Н.В. Попов // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2. – С. 170-179.

¹⁰ Див. дет.: Фаулер К. Эпоха Плянтагенетов и Валуа: Борьба за власть. 1328-1498 гг. / Кеннет Фаулер. – СПб.: Евразия, 2002. – 352 с.; Mowat R.B. A History of European Diplomacy (1451-1789) / R.B. Mowat. – Hamden-Connecticut, 1971.

¹¹ Гринишина І.І., Марченко Т.М. Еволюція французької книжки: від книгодруку до інтернету / І.І. Гринишина, Т.М. Марченко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – Вип. 5, ч.2. – С. 27-30.

¹² Книга в культуре Возрождения. – М.: Наука, 2002. – 270 с.; Историческая память в культуре эпохи Возрождения / отв. ред. Л.М. Брагина. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 196-214.

¹³ Эльфонд И.Я. Образ власти: Pro et contra. Политическая мифология, пропаганда и культура во Франции XVI в. / И.Я. Эльфонд. – Саратов, 2011. – С. 166-179.

© *Анатолій Шваб*
(м. Луцьк)

УДК : 94(438)''19'':314.151

ВНУТРІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Анатолій Шваб. Внутрішні економічні чинники еміграційної політики Другої Речі Посполитої. В статті висвітлено тенденції економічних перетворень у Другій Речі Посполитій. В основу аналізу покладено порівняння основних економічних показників в промисловості та сільському господарстві за міжвоєнне двадцятиліття. Представлені дані переконують, що впродовж вказаного періоду не відбулося суттєвих змін в структурі економіки Польщі, натомість у порівнянні із довоєнним періодом ситуація суттєво ускладнилася.

Погіршення економічного клімату в середині країни, відсутність внутрішніх та зовнішніх ресурсів для модернізації економіки, аграрне перенаселення та зростаюче безробіття стали ключовими чинниками активної еміграційної політики влади.

Ключові слова: економічне становище Польщі, місце економіки Польщі в Європі та світі, характер зайнятості населення, аграрне перенаселення, причини еміграції з Польщі.

Анатолій Шваб. Внутренние экономические факторы эмиграционной политики Второй Речи Посполитой. В статье освещены тенденции экономических преобразований Второй Речи Посполитой. В основу анализа положены сравнение основных экономических показателей за межвоенное двадцатилетие в промышленности и сельском хозяйстве. Представленные данные убеждают, что в течение указанного периода существенных изменений в структуре экономики Польши не произошло,

в то время, как в сравнении с довоенным периодом и с другими странами ситуация лишь усугубилась.

Ухудшение экономического климата внутри страны и отсутствие внутренних и внешних ресурсов для модернизации на фоне аграрного перенаселения и растущей безработицы стало одним из ключевых факторов активной эмиграционной политики власти.

Ключевые слова: экономическое положение Польши, место экономики Польши в Европе и мире, характер занятости населения, аграрное перенаселение, причины эмиграции из Польши.

Anatoliy Shvab. Internal Economic Factors of the Emigration Policy of Second Commonwealth of Poland. The tendencies of economic transformations in the Second Commonwealth of Poland are found out in the article. The analysis is based on the comparison of the main economic indexes in the industry and agriculture during the inter-war period of twenty years. Data show that during mentioned period there were no essential changes in the structure of the Polish economics. However, if to compare it with the pre-war period, the situation had become more complicated.

Deterioration of the economic climate within the country, absence of the internal and external resources for the economics modernization, agrarian overpopulation and increasing unemployment became the key factors of the government active emigration policy.

Keywords: economic situation in Poland, role of the Polish economics in Europe and the whole world,

character of population employment, agrarian overpopulation, reasons of the immigration in Poland.

Постановка проблеми та актуальність теми. Дослідження та аналіз економічних процесів у Другій Речі Посполитій зумовлені необхідністю виявлення причинно-наслідкових зв'язків активної еміграційного руху громадян Польщі та мотивів еміграційної політики польської влади.

Аналіз структурних та системних змін базових галузей економіки міжвоєнної Польщі – сільського господарства та промисловості, дозволяють простежити динаміку та характер розвитку економіки країни в цілому та соціально-економічного становища населення зокрема. Порівняльний аналіз кількісних і якісних економічних показників країни різних років, порівняння їх із тенденціями розвитку інших країн суттєво розширюють розуміння предмету нашого дослідження.

Опубліковані матеріали доповнюють українську історіографію соціально-економічної історії Польщі та можуть слугувати глибшому розумінню історії даного періоду.

Аналіз досліджень із проблеми. Дана тема в українській історіографії раніше спеціально не вивчалася. Виключенням є лише дослідження С. Качараби, які стосуються соціально-економічного становища, як чинника еміграції населення західноукраїнських земель.

Значно ширше серед українських істориків представлені дослідження економічної політики польської влади через призму соціально-економічного становища західноукраїнських земель та їх населення. Серед авторів таких робіт слід назвати В. Огоновського, В. Наулка, Г. Кавальчака, С. Макаручука, Ю. Сливку, І. Васюту, О. Мазурка, Н. Кабузана, В. Меламеда, О. Дуляка та ін.

Ґрунтовний аналіз соціально-економічного становища міжвоєнної Польщі здійснений польськими дослідниками. В першу чергу слід відзначити роботи К. Пянтковського, А. Аланда, Л. Ландау, Є. Томашевського, З. Ландау, Я. Жарновського, М. Лечика та ін.

Окремо слід згадати роботи дослідників міжвоєнної польської еміграції, таких як Г. Заленський, В. Ормінський, С. Глобінський, М. Шавлецький, А. Зарихта, З. Людкєвіч, Х. Яновська, Е. Колодзей, А. Речинська та ін., які аналізують соціально-економічну складову еміграції.

Метою та завданням даної статті є дослідження соціально-економічного становища міжвоєнної Польщі як чинника еміграційних процесів; відстеження тенденцій економічних перетворень та чинників, які їх зумовлювали; порівняння характеру структурних перетворень та темпів модернізації економіки Польщі із іншими країнами; виявлення регіональних особливостей економічного становища; відстеження впливу економічних процесів на рівень зайнятості та життя населення.

Виклад основного матеріалу. Одним із найскладніших завдань польської влади в міжвоєнний період була побудова ефективної економіки, яка могла б забезпечити належний рівень життя суспільства та вивести молоду державу на один рівень із розвинутими країнами світу. Досвід міжвоєнного двадцятиліття продемонстрував, що досягнути економічного ефекту не вдалося через сукупність низки внутрішніх та зовнішніх причин. Як наслідок, Польща суттєво відставала від розвинутих країн у темпах індустріального розвитку й надалі залишалася аграрною країною зі слабким внутрішнім ринком і відсутніми ресурсами для її модернізації. Низький рівень життя та масове безробіття робили польське суспільство одним із найбідніших у Європі та зумовлювали масову еміграцію населення. Аналіз характеру перетворень польської економіки на тлі світових економічних процесів є яскравим цьому підтвердженням.

Яке ж місце за рівнем економічного розвитку посідала посеред інших країн Польща? Економічно розвинутими в міжвоєнний період вважали країни, в яких частка сільського господарства в національному доході була нижчою 50-ти %. Середньосвітовий показник структури ефективної економіки на той час складав співвідношення: сільське господарство – 45%, видобувна галузь – 5%, промисловість – 50%, а середня вартість продукції на одного мешканця становила 720 зл. У високорозвинутих країнах ці показники були ще вищими. Зокрема, в Канаді сільське господарство покривало 49% національного доходу, видобування – 5%, промисловість – 46%, а середня вартість продукції на одного мешканця була однією із найвищих і сягала 3 870 зл.; у США ці показники становили відповідно – 31%, 7%, 62% та 3 710 зл.; у Франції – 27%, 3%, 70% та 1 830 зл.; у Великій Британії – 16%, 7%, 77% та 1 760 зл.; у Німеччині – 27%, 5%, 68% та 1 760 зл.¹

Польща й за рівнем модернізації, й за рівнем рентабельності значно поступалася цим показникам. Частка сільського господарства в загальній структурі економіки складала – 68%, видобувної галузі – 6%, а промисловості – 26%, що було наполовину нижчим від середньосвітових показників. Середня вартість продукції на одного мешканця становила 610 зл., на 18% поступаючись загальносвітовим показником, і була однією із найнижчих у Європі. Дещо поступалися Польщі лише балканські країни, Португалія та частково Румунія².

Впродовж міжвоєнного двадцятиліття економічне відставання Польщі ще більше поглибилося. Відомі польські дослідники Єжи Томашевський та Збігнев Ландау, проаналізувавши економічні показники видобутку та виробництва у найважливіших галузях промисловості, таких як, кам'яне вугілля, кокс, нафта, сіль, цинкова руда й олива, залізна руда й сталь та ін. у 1913 та 1938 рр. дійшли висно-

вку, що з 14-ти показників економічного розвитку частка Польщі в світовому виробництві зменшилася в 10-ти, а зросла лише в 4-рьох³. Як наслідок, темпи відставання польської економіки від світової стабільно зростали. Причина цьому крилася не стільки в характері впроваджуваної економічної політики, скільки в існуючій економічній структурі та низькому економічному потенціалі⁴.

Слід зазначити, що такий стан речей мав об'єктивні причини. Новоутворена польська держава успадкувала три різні за рівнем розвитку та економічної інтеграції території. Втрата традиційних ринків збуту, які були відрізними новим політичним кордоном на заході, півдні та сході, а також відсутність нових, стали одним із ключових чинників кризових явищ впродовж всього міжвоєнного двадцятиліття.

Значних збитків господарству завдала Перша світова війна. Близько 10% національної економіки було зруйновано⁵. Для її відновлення та переорієнтації були необхідні значні кошти та нові ринки. У травні 1919 р. на підприємствах колишнього Польського Королівства працювало лише 20-25% робітників від довоєнного рівня. Повернення тисяч біженців та військовополонених посилили ріст безробіття. Уже 1 лютого 1919 р. Міністерство праці й суспільної опіки зареєструвало понад 200 000 безробітних (разом з родинами – близько 635 000). Щоправда, тимчасово ріст безробіття пригальмувала швидка розбудова Польської армії. У листопаді 1918 р. вона нараховувала 195 000 солдатів і офіцерів, в грудні 1919 р. – 593 000, а в кінці 1920 р. – 909 000. Додатковим чинником зменшення безробіття в містах був розвиток промислового виробництва, зорієнтованого на потреби війська. Кількість безробітних, яка в січня 1920 р. сягала 220 000, у листопаді зменшилася до 26 000⁶.

Отож, у перші повоєнні роки зафіксовані позитивні тенденції в польській економіці. Відбудова господарства, помірні інфляція сприяли збільшенню зайнятості населення та врегулюванню цін.

Ситуація змінилася в середині 1922 р. Швидке зростання інфляції знецінило доходи й зменшило попит, ріст цін та падіння купівельної спроможності населення сприяли збільшенню безробіття. У середині 1923 р. стримана інфляція переросла в гіперінфляцію, зануривши в кризу всі галузі економіки. 1924-1925 рр. були позначені кризою й лише в лютому 1926 р. в економіці проявилися позитивні тенденції, які тривали до осені 1929 р. З початком світової економічної кризи польське господарство охопила нова криза, яка тривала до осені 1935 р. У 1930 р. падіння промислової продукції стосовно 1929 р. склало 10%, а в 1932 р. – уже 40%⁷.

У невеликих проміжках часу створювалися сприятливі умови для економічних перетворень. Проте Польща, так само як і інші країни з відсталою економікою, мала невеликі можливості викорис-

тання позитивної кон'юнктури. Це зумовлювалося низькою купівельною спроможністю на внутрішньому ринку, обмеженими експортними можливостями та браком необхідного інвестиційного капіталу. Й без того недостатні інвестиційні надходження, у роки світової економічної кризи скоротилися до 32% у порівнянні з показником 1928 р.⁸. Наприклад, виробництво сільськогосподарської техніки в 1936 р. скоротилося на 61,5%, штучних добрив – на 27%, що в свою чергу зумовило спад виробництва збіжжя на одного мешканця з 291 кг у 1930 р. до 219 кг в 1937 р. Суспільний дохід в Польщі від сільськогосподарського виробництва із розрахунку на 1 га складав 147 зл, в той час коли в Німеччині – 457 зл, а Чехословаччині – 533 зл⁹.

Слабка польська промисловість переживала значно глибші наслідки світової економічної кризи, оскільки її основний споживач знаходився в середині країни. Причини приховувалися внутрішніх економічних зв'язків між промисловістю та сільським господарством. Зв'язок між капіталістичним сектором, що домінував у промисловості, й дрібно-товарним характером аграрного господарства був слабкий. Для капіталістичної економіки характерне прагнення отримання зиску, а для дрібно-товарної – забезпечення себе й родини засобів до життя. Власники великих підприємств у разі припинення отримання прибутків зменшували обсяги виробництва, або зупиняли його взагалі. Натомість дрібно-товарний власник не міг припинити свою діяльність, оскільки, це позбавляло його й родину засобів до існування. Часто, щоб компенсувати втрати, спричинені зниженням цін, селяни збільшували вироблення продукції. Отож, у межах одного господарського механізму співіснували мало пов'язані між собою сектори економіки. Такий стан речей усугубляв усі інші, похідні, фактори економіки, оскільки, селяни становили значну частку в соціальній структурі суспільства, 90% з них вели дрібно-товарне господарство¹⁰.

У роки доброї економічної кон'юнктури дрібно-товарне селянське господарство займало важливе місце у системі внутрішнього ринку. Продавши власну продукцію, селяни купували промислові товари. У роки світової економічної кризи доходи села впали на 2/3, що спровокувало зниження купівельної спроможності селян та зростання цін на промислові товари. Як наслідок придбання промислової продукції майже припинилося.

Особливо гостро ці тенденції проявилися в східних воєводствах. У той час як великопольський заможний селянин ще міг придбати промислові товари, то середньозаможні виробники східних та центральних воєводств – ні. В умовах кризи польське село переходило майже цілком на натуральне господарство, замінюючи недоступні промислові товари предметами власного виробництва.

В умовах слабого внутрішнього ринку єдиним виходом для промисловості лишалося збільшення експорту, проте, Польща таких можливостей не мала.

Польська промисловість впродовж всього міжвоєнного періоду переживала складний процес становлення. На тлі розбудови нових галузей економіки, таких як оборонна, електрична, радіотехнічна, паровозобудівна та ін., занепадало традиційне виробництво – гірничодобувне, текстильне тощо. Як наслідок, показників довоєнного рівня виробництва польській промисловості вдалося досягнути лише в 1938 р. На тлі значного приросту населення це означало значний спад економіки¹¹.

Фактично Польща була єдиною країною серед 14 найбільших країн Європи, яка не мала приросту промислового виробництва. Промисловий ріст у Швеції становив 123%, в Італії – 86%, у Норвегії – 65%, в Голландії – 97%, в Данії – 103%, в Угорщині – 42%, в Греції – 383%, у Фінляндії – 191%, в Румунії – 77%, а в Польщі цей показник впав до мінус 5%¹².

Показовими – для уявлення динаміки розвитку польської промисловості на тлі світових тенденцій – є порівняння вартості промислової продукції на одного мешканця в різних країнах. 1929 р. цей середньосвітовий показник становив 370 зл. У групі найрозвинутіших країн він був значно вищим і складав 1 570 зл. До цієї групи Людвік Ландау відносив із позаєвропейських країн – США – 2 310 зл., Канаду – 1 790 зл., Австралію – 1 080 зл., Нову Зеландію – 1 070 зл., Аргентину – 440 зл., з-посеред європейських – Велику Британію – 1 350 зл., Францію – 1 270 зл. Німеччину – 1 170 зл. та країни Бенелюксу й Скандинавії – 1 040 зл. До другої групи належали Італія – 550 зл., Японія – 280 зл. Третю групу представляли аграрні та аграрно-промислові країни. Середня вартість промислового виробництва становила 170 зл. В Іспанії цей показник сягав 300 зл., Угорщині – 240 зл., Польщі – 160 зл.¹³

Вартість польської промислової продукції на одну особу була однією із найнижчих в Європі. Більше того, станом на 1936–1938 рр. у порівнянні з 1913 р., цей показник понизився. Якщо в 1913 р. польське виробництво на одну особу становило 24 % середнього європейського виробництва, то в 193 –1938 рр. – 20%. Прем'єр-міністр Євгеніюш Квятковський, виступаючи в Сеймі 1935 р., відзначав: «Ніхто серед нас не може звільнитися від відчуття загальної психологічної депресії, коли переглядає таблицю за таблицею порівняльної статистики в нашому статистичному щорічнику. Перекопуємося, що наші економічні показники промислового виробництва навіть у відносних цифрах є досить низькі й, що в порівнянні з довоєнним періодом знизилися у видобуванні вугілля до 3/4, заліза – до 1/4, сталі й нафти – до 1/2»¹⁴.

Як ми вже відзначали, в міжвоєнній Польщі існувала крайня необхідність переорієнтації виробництва, яке до війни було зорієнтоване на вивіз до Росії і Німеччини. 1937 р. уряд ініціював будівництво Центрального промислового округу, в якому передбачалося створення понад 100 000 нових робочих місць. Основу виробництва склали оборонна та дотичні до неї галузі, проте прослідкувати ефективність таких кроків не дозволила нова війна¹⁵.

Ще однією характерною ознакою розвитку польської промисловості того часу було значне фінансування її розбудови через державні кошти, а не приватні інвестиції, що вказувало на слабкість польського приватного капіталу.

Для виформування цілісної картини соціально-економічних перетворень варто проаналізувати також базову галузь економіки міжвоєнної Польщі – сільське господарство. Стверджуємо, що впроваджена аграрна реформа не дала очікуваних результатів. Основним її завданням було стимулювання й регулювання перерозподілу (парцеляції) земельної власності, а також проведення внутрішньої колонізації. За підрахунками професора Здіслава Людкевіча на момент створення Другої Речі Посполитої серед її громадян нараховувалося біля 1 000 000 фінансово неспроможних родин сільського пролетаріату, які потребували поселення на нові господарства. Останні були неспроможні навіть за допомогою спеціального парцеляційного кредиту отримати власний наділ землі раціональних розмірів. Натомість державі потрібно було віднайти значні фінанси на викуплення призначених для колонізації маєтків та меліорацію, призначених для цього, польських боліт.

Значних зусиль з боку держави вимагало також проведення внутрішньої колонізації. Із перенаселених сіл необхідно було відселити значну кількість мешканців, провести комасацію господарств, що залишилися, аби привести їх до норм придатних для ведення ефективного сільськогосподарського виробництва¹⁶.

Від початку темпи аграрного реформування були недостатніми, проте й ті позитивні здобутки, які спочатку вдалося досягнути, нівелювалися низьким рівнем промислового виробництва на тлі швидкого натурального приросту населення. 1928 р. надмір сільськогосподарського населення становив понад 3 000 000 осіб. Внаслідок натурального приросту його чисельність щороку зростала на 120 000 (понад 80 000 селян щороку емігрувало за кордон). Частка ж сільського населення, яке залучалося до інших сфер зайнятості становила заледве 25%.

Означену ситуацію поглибила світова криза. Скорочення впливу сільського населення до міст, а також різке обмеження заробітчанської еміграції 1930/1932 рр. обтяжили сільське господарство зайвою силою від 180 000 до 200 000 осіб щороку¹⁷. Станом на 1 січня 1937 р. надлишок сільськогоспо-

дарського населення у віці 15-69 років складала близько 5 000 000 осіб, а разом із економічно пасивним населенням – понад 8 000 000¹⁸.

За двадцять років аграрна структура сільських господарств ще погіршилася. У 1931 р. із 16 176 000 сільського населення 3 144 000 володіли наділами від 0 до 2 га, а 5 684 000 від 2 до 5 га. Серед сільського населення поглиблювалася соціальна диференціація. Сільський напівпролетаріат в соціальній структурі села 1921 р. становив 11,35%, 1931 р. – 11,92%, а 1938 р. – 12,21%, малоземельні селяни відповідно – 42%, 43,16% та 43,51%, Натомість частка селян, які володіли середніми наділами землі потроху зменшувалася. 1921 р. їх було 35,94%, 1931 р. – 35,06%, 1938 р. 34,74%¹⁹. За 20 років площа землі відведеної для обробітки збільшилися на 15%, а кількість господарств – на 30%. Як наслідок, відбувався процес дрібнення існуючих угідь та зростання найбільш прощарків суспільства.

Структура селянських господарств мала виразні регіональні особливості. Малоземельні господарства у східних воєводствах у Галичині складали 2/3 загалу, в західних – 27%, центральних – 43%²⁰.

Різні частини Польщі різнилися способом ведення господарської діяльності. У східних воєводствах, особливо на Поліссі, селяни вирощували продукцію здебільшого для власних потреб, використовуючи успадковані від батьків методи ведення господарства. На селі зберігалися натуральні форми обміну. Натомість у західних воєводствах домінувало виробництво зорієнтоване на продаж. Селяни широко використовували штучні добрива та більш сучасні методи ведення господарства, отримуючи вищі врожаї. Протягом останніх п'яти років перед Першою світовою війною в господарствах Великопольщі середні показники врожайності з гектара сягали 20,8 центнерів пшениці, 17,2 – жита і 144,3 – картоплі. У східних воєводствах натомість врожайність пшениці сягала 9,8 центнерів пшениці, 7,8 – жита та 67,4 – картоплі²¹.

Якщо промислове виробництво даного періоду перебувало в стані стагнації, то показники збору основної сільськогосподарської продукції зростали. То ж як це впливало на економіку вцілому? Для проведення порівняльного аналізу скористаємося запропонованою уже згадуваними польськими дослідниками З. Ландау та Є. Томашевським методикою, яка оперує середніми показниками врожайності за 5 років, що дозволяє корегувати різні природні впливи на загальні показники врожайності.

Якщо порівнювати середньорічні показники збору врожаїв за 1909-1913 і 1934-1938 рр., то найбільше зросло виробництво картоплі – на 43%. З одного боку це було обумовлено необхідністю годівлі худоби, з іншого – пауперизацією села, для якого картопля була основним продуктом харчування. Зросло також виробництво пшениці – на

23% і жита – на 13%, натомість знизилася врожайність ячменю – на 5%, вівса – на 9%, цукрових буряків – на 32%²² тощо.

Перерахунок показників сільськогосподарського виробництва на кількість мешканців засвідчує, що кількість зібраного збіжжя у порівнянні з довинним рівнем зменшилася на кілька відсотків, виключенням була лише картопля.

У порівнянні з іншими країнами частка польського сільськогосподарського виробництва за період 1909-1913 і 1934-1938 рр., окрім жита, зменшилася. Показники збору чотирьох основних зернових культур (пшениці, жита, ячменю, вівса) понизилися із 4,65% до 4,31%, картоплі – з 16,65% до 15,45%, цукрових буряків – 7,56% до 3,80%²³. Отже, й у сфері сільськогосподарського виробництва Польща відставала від темпів світової економіки. Показовим є те, що сусідні країни зі схожою структурою господарства мали вищі показники. Рослинна сільськогосподарська продукція за аналогічний період в Естонії зросла на 127%, у Латвії – на 234%, у Литві – на 129%²⁴.

Кращою була ситуація із тваринництвом. поголів'я коней у в період 1913-1938 рр. збільшилося на 12%, рогатої худоби – на 22%, свиней – на 37%, лише кількість овець зменшилася на 24%. У розрахунку кількості коней на 100 га землі в період 1937-1938 рр. Польщу (15,3 коня) випереджала в Європі Данія (18,3). В інших країнах поголів'я коней було нижчим, вказує на вищий рівень механізації сільськогосподарського виробництва та його транспортного забезпечення.

Темпи приросту великої рогатої худоби в Польщі рівнялися середньоевропейським. Із розрахунку кількості тварин на 100 га в Польщі цей показник становив 41 голову худоби на 100 га, в Італії – 38, Великій Британії – 44, Франції – 45, Фінляндії – 56, Швеції – 61, Німеччині – 69. Значна вищими були ці показники в Голландії – 112 та Данії – 103.

Схожою була ситуація з розведенням свиней. Найвищі показники бачимо в Данії (92 голови на 100 га) і Голландії (60). Польща (29) рівнялася з такими країнами, як Ірландія (20), Франція і Литва (21), Югославія і Велика Британія (22), Швеція (27), Литва (30), Угорщина (41)²⁵. Варто відзначити, що в аграрних і аграрно-промислових країнах розведення свиней було одним із найбільш прибуткових у дрібнотоварному господарстві малоземельних селян.

Показовим для аналізу тенденцій у сільському господарстві є використання досягнень агротехніки та її вплив на збільшення врожайності польових культур (із розрахунку на 1 га). На основі існуючих розрахунків за період 1909-1913 і 1932-1936 рр. Польща поступалася середньостатистичним показником врожайності європейським країнам із схожими кліматичними умовами. Спад простежується

в показниках врожайності цукрового буряка на 15%, пшениці – на 10%, жита – на 3%. Зростала врожайність ячменю на 2%, вівса – на 14% та картоплі – на 10%. Темпи приросту врожайності картоплі значно поступалися Австрії (47%), Франції (26%), СРСР (21%), Німеччині (15%). Лише приріст вівса і ячменю відповідав показнику інших країн²⁶.

Отже, польська економіка, особливо промисловість, демонструвала стійке відставання від економік інших західних країн. Ситуація в сільському господарстві була дещо кращою, проте не вирішувала питань соціальної напруженості. Підтвердження цьому знаходимо у порівнянні вартості польської сільськогосподарської продукції на одного мешканця і відповідним показником в інших країнах. У 1929 р. цей середньосвітовий показник становив 330 зл., у країнах із високим рівнем розвитку він був значно вищим і рівнявся 780 зл., при чому найвищий рівень доходів мали Нова Зеландія (2 420 зл.), Канада (1 880 зл.), Австрія (1 420 зл.), США (1 140 зл.), а в Європі це країни Бенілюксу та Скандинавії (620 зл.), Німеччина (500 зл.), Франція (490 зл.). В країнах із перехідною економікою цей показник сягав в Італії 320 зл. і в Японії 250 зл. Серед європейських аграрних та аграрно-промислових країн найвищі показники були у прибалтійських країнах (820 зл.), Угорщині (580 зл.), Румунії (400 зл.), Іспанія (420 зл.). Польща (410 зл.) випереджала лише балканські країни та Португалію (240 зл.)²⁷.

Висновки. Підсумовуючи варто відзначити, що міжвоєнна Польща була однією із найбільш економічно відсталих країн Європи. Яскравим свідченням цьому є соціальна й виробнича структура економіки, характер зайнятості населення та ін. Негативні тенденції зумовлювалися низкою чинників. Польща переживала складний процес переорієнтації економіки різних регіонів, які до Першої світової війни були інтегровані в різні господарчі системи. Як наслідок, через розрив економічних зв'язків, багато галузей економіки втратило традиційні ринки збуту та сировини і не змогли швидко переорієнтуватися на нові. Значний вплив на стан економіки мали наслідки Першої світової війни, під час якої було знищено багато підприємств. Брак державних і приватних інвестицій став причиною того, що багато з них не змогли відновити свою роботу. Ускладнювала процес економічного розвитку фінансова слабкість держави й польської буржуазії та їх залежність від закордонних інвестицій. Досить слабким був внутрішній польський ринок. Дрібно-товарне село, пролетаріат та міське дрібне міщанство не могли забезпечити необхідні вкладення у власне виробництво. Натомість приватний капітал розглядав можливість нових інвестицій виключно із міркувань прогнозованих прибутків. Таким чином, обмежений попит внутрішнього ринку був основним гальмуючим чинником економічного

зростання. Різниця економічного потенціалу Польщі із іншими країнами Європи й світу постійно зростала.

На тлі складної внутрішньої економічної ситуації, особливої ваги набувала еміграція, яка окрім того, що стала чи не єдиним джерелом вирішення життєвих питань мільйонів людей, ще й стала важливим джерелом фінансових надходжень у середину країни. Так, протягом 1924-1930 рр. за підрахунками В. Орміцького емігрантами були переказано та ввезено до Польщі 1 853 300 000 зл. Видатки пов'язані з виїздом склали 425 700 000 зл., натомість чистий дохід від еміграції сягав 1 427 700 000 зл., що відповідало 5,5 % платіжного балансу країни²⁸.

¹ Landau L. Gospodarka światowa. Produkcja i dochód społeczny w liczbach. Wybór pism / L. Landau. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. – S. 41.

² Там же. – S. 407.

³ Tomaszewski J., Landau Z. Polska w Europie i Świecie. 1918-1939 / J. Tomaszewski, Z. Landau. – Warszawa : TRIO, 2005. – S. 135.

⁴ Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. Warszawa : Wydawnictwo Key Text, 2003. – S. 287.

⁵ Leczyk M. Druga Rzeczypospolita 1918-1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka / M. Leszyk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2006. – S. 128.

⁶ Kołodziej E. Wychodnictwo zarobkowe z Polski 1918-1939 / Kołodziej E. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – S. 40.

⁷ Leczyk M. Druga Rzeczypospolita 1918-1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka / M. Leszyk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2006. – S. 238.

⁸ Landau Z., Tomaszewski J. Druga Rzeczypospolita : gospodarka, społeczeństwo, miejsce w świecie (sporne problemy badań) / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1977. – S. 85.

⁹ AAN, MSZ. – Sygn. 9886. – Zarychta A. Dwudziestolecie emigracji z Polski 1918-1938. – S. 95.

¹⁰ Tomaszewski J., Landau Z. Polska w Europie i Świecie. 1918-1939 / J. Tomaszewski, Z. Landau. – Warszawa : TRIO, 2005. – S. 140.

¹¹ Там же. – S. 143.

¹² Там же. – S. 145.

¹³ Landau L. Gospodarka światowa. Produkcja i dochód społeczny w liczbach. Wybór pism / L. Landau. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. – S. 407.

¹⁴ Tomaszewski J., Landau Z. Polska w Europie i Świecie. 1918-1939 / J. Tomaszewski, Z. Landau. – Warszawa : TRIO, 2005. – S. 148.

¹⁵ Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – S. 270–271.

¹⁶ Ludkiewicz Z. Zagadnienia programu agrarnego a emigracja / Z. Ludkiewicz. – Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1929. – S. 4.

¹⁷ Zarychta A. Emigracja Polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa / A. Zarychta. – Nakładem Ligi Morskiej i Kolonjalnej, 1933. – S. 81–82.

¹⁸ Drozdowski M. Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–1939 / Drozdowski M. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1963. – S. 199.

¹⁹ Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej / J. Żarnowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 131–132.

²⁰ Там же. – S. 134.

²¹ Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / Z. Landau, J. Tomaszewski. –

Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – S. 5.

²² Mały Rocznik Statystyczny. – 1939. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny RP, 1939. – S. 77.

²³ Tomaszewski J., Landau Z. Polska w Europie i Świecie. 1918–1939 / J. Tomaszewski, Z. Landau. – Warszawa : TRIO, 2005. – S. 156.

²⁴ Landau Z., Roszkowski W. Polityka gospodarcza II RP i PRL / Z. Landau, W. Roszkowski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1995. – S. 181–182.

²⁵ Mały Rocznik Statystyczny. – 1939. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny RP, 1939. – S. 92.

²⁶ Там же. – S. 84–85.

²⁷ Landau L. Gospodarka światowa. Produkcja i dochód społeczny w liczbach. Wybór pism / L. Landau. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. – S. 393.

²⁸ Ormicki W. Ludność rolnicza i emigracja w Polsce / W. Ormicki. – Warszawa : Druk. B. Werzicki i S-ka, 1935. – S. 7.

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК: 32:342.58(477):327.7

© Юліана Баланюк
(м. Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Юліана Баланюк. Діяльність державних інституцій України у сфері збереження культурної спадщини. В статті висвітлюється діяльність державних інституцій в Україні у сфері збереження культурної спадщини, їх систематизація, основні проблеми галузі охорони культурного надбання та шляхи їх вирішення, відповідність сфери охорони культурної спадщини міжнародним стандартам.

Ключові слова: культурна спадщина, об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, органи виконавчої влади, інституційне забезпечення.

Юліана Баланюк. Деятельность государственных институтов Украины в области сохранения культурного наследия. В статье описано деятельность государственных институтов в Украине в сфере сохранения культурного наследия, их систематизация, основные проблемы отрасли охраны культурного наследия и пути их решения, соответствие сферы охраны культурного наследия международным стандартам.

Ключевые слова: культурное наследие, объекты Всемирного наследия ЮНЕСКО, органы исполнительной власти, институциональное обеспечение.

Juliana Balaniuk. Cultural Heritage Preservation Activities of Public Institutions in Ukraine. The article deals with the activities of public institutions in Ukraine in the field of cultural heritage, their ordering, the main problems of the sector of cultural heritage and their solutions, matching the field of cultural heritage with international standards.

Key words: cultural heritage, UNESCO World Heritage Site, the executive authorities, institutional support.

В сучасних умовах активної інтеграції і глобалізації, особливо актуальним залишається питання збереження культурної спадщини. Адже, об'єкти культурної спадщини – це сукупність матеріальних і духовних надбань суспільства, національна пам'ять, історія, традиції і самобутність.

Яскраве минуле України відобразилося у багатому культурному надбанні. Майже півтори тисячі міст і селищ та понад 8 тис. сіл України мають цінні об'єкти культурно-історичної спадщини. На державному обліку перебуває понад 140 тис. пам'яток, із них майже 49,8% – пам'ятки археології, понад 37% – пам'ятки історії, 11% – пам'ятки архітектури та містобудування і 2% – пам'ятки монументального мистецтва, науки і техніки, садово-паркового мистецтва. До Списку історичних населених місць України включено 401 населений пункт. Однак офіційно зареєстрованими пам'ятка мине вичерпується культурна спадщина, оскільки

іще потребують дослідження та взяття на облік понад 70 тис. об'єктів. На базі комплексів пам'яток, що мають особливу культурну цінність, в Україні створено 63 історико-культурних заповідники, з них 21 отримали статус національних, зокрема в підпорядкуванні Мінкультури перебуває 12 національних заповідників¹.

Окремим аспектам державної політики за різних часів приділяли увагу вітчизняні науковці та фахівці галузі охорони культурної спадщини. Серед них варто виділити публікації В. Акуленка, В. Горбика, Т. Курило, О. Федорчук, дисертаційним дослідженням Г. Андрес, О. Демиденко, Т. Курило, О. Худолей. Правові аспекти охорони пам'яток культури досліджені у працях В. Андрейцева, Г. Анцелевича, О. Висоцького, М. Настюка, Н. Пеліванової, Ю. Шемчушенка та ін.

Метою даної статті є дослідження діяльності державних інституцій в Україні у галузі збереження культурної спадщини, їх систематизація та відповідність сфери охорони культурно-історичного надбання міжнародним стандартам. Висвітлено основні недоліки згаданої галузі та шляхи їх вирішення. Це питання є актуальним в сучасних умовах активної інтеграції України до європейського співтовариства, де обов'язковим є дотримання рекомендацій ЮНЕСКО, як провідної організації в згаданій сфері та відповідність міжнародним нормам культурної політики.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про охорону культурної спадщини» державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

- центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини;
- орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим;
- обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації;
- виконавчий орган сільської, селищної, міської ради².

Відповідно до Конвенції «Про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини» під «культурною спадщиною» розуміють:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи

елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;

– ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;

– визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології³.

Контроль за вивезенням, ввезенням і поверненням об'єктів культурної спадщини, згідно Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», здійснюється Міністерством культури України у взаємодії із Міністерством доходів і зборів України⁴. Органами виконавчої влади ведеться облік переміщених культурних цінностей, виконується робота пов'язана з виявленням на території України культурні об'єкти інших держав, приймається рішення про можливе вивезення, проводиться експертиза при поверненні культурних цінностей та ін. Проблеми боротьби з правопорушеннями у сфері охорони культурної спадщини, особливо з її організованими проявами, на сьогодні мають глобальний характер для національних інтересів багатьох країн світу. Не є винятком і Україна. Боротьба з контрабандою пам'яток історії має загальнодержавне значення. Цей процес тісно співвідноситься із питаннями забезпечення економічної та національної безпеки України, бо контрабандні операції завдають серйозної шкоди економічним інтересам країни, а також є одним із видів тіньової економіки.

Повернення країнам походження цінностей, які незаконно було вивезено за кордон, є основним принципом підтримання культурних взаємозв'язків між народами. З цією метою, а також для підвищення їх ефективності, підписані на міждержавному рівні документи, угоди та резолюції можуть бути у перспективі переглянуті та конкретизовані.

Питаннями реставрації, консервації, ремонту пам'яток архітектури і містобудування, реабілітації пам'яток культурної спадщини згідно Указу Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України» займається Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства⁵.

З метою вдосконалення організації охорони пам'яток Музейного фонду України, історичних та культурних цінностей загальнодержавного значення, які зберігаються в державних музеях, історико-культурних заповідниках, інших важливих об'єктах культури було затверджено Інструкцію з організації охорони таких об'єктів. Ця інструкція визначає порядок організації охорони пам'яток підрозділами

Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України⁶.

Міністерство культури України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади щодо охорони культурної спадщини. Згідно чинного законодавства головні питання збереження культурного надбання зосереджено в структурному підрозділі Мінкульту – Департаменті культурної спадщини та культурних цінностей, який, окрім питань нерухокої спадщини, музейної справи, нематеріальної спадщини, переміщення культурних цінностей, також опікується діяльністю регіональних представників, які на місці контролюють виконання органами охорони культурної спадщини своїх повноважень. Виконання поставлених на Департамент завдань забезпечується за рахунок розгалуженої структури, до якої належать:

– Управління охорони нерухокої культурної спадщини (відділ збереження та використання пам'яток та територій, пов'язаних з охороною нерухокої культурної спадщини; відділ контролю за дотриманням законодавства в сфері охорони культурної спадщини; сектор набуття правового режиму об'єктів та територій, пов'язаних з охороною нерухокої культурної спадщини; сектор об'єктів всесвітньої культурної спадщини);

– Управління музейної справи та нормативно-методичного забезпечення переміщення культурних цінностей (відділ нормативно-методичного забезпечення реставрації та утримання пам'яток; відділ музейної справи)

– Управління регіональних представників з питань охорони культурної спадщини та переміщення культурних цінностей (відділ контролю; відділ територіального представництва)⁷.

Міністерство культури України формує і веде Державний реєстр нерухомих пам'яток України, визначає порядок обліку об'єктів культурної спадщини. Облік об'єктів культурної спадщини – заходи, що здійснюють спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини, спрямовані на виявлення, наукове вивчення, класифікацію, державну реєстрацію об'єктів культурної надбання. У березні 2013, наказом Міністерства культури України, було затверджено Порядок обліку об'єктів культурної спадщини⁸. Який включає: виявлення, обстеження, дослідження, фотофіксацію об'єктів культурної спадщини, підготовку графічних матеріалів (у разі необхідності) та визначення предмета охорони культурної спадщини, складання переліків об'єктів культурної спадщини та облікової документації на ці об'єкти, підготовку подання Міністерству культури України та Кабінету Міністрів України для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, що забезпечує охорону пам'яток на державному рівні.

Законопроектну роботу, попередній розгляд питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, та контрольні функції у сфері охорони історико-культурної спадщини, музейної справи, архівної справи, діяльності заповідників, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» здійснює Комітет з питань культури і духовності⁹.

Ліва частина роботи припадає на органи охорони культурної спадщини обласних та міських державних адміністрацій. Відповідно Закону України «Про охорону культурної спадщини»¹⁰ компетентні органи зобов'язані здійснювати контроль за виконанням нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини, подавати пропозиції міністерству про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та про внесення змін до нього. Визначення меж територій об'єктів, встановлення режиму їх використання, забезпечення захисту від загрози знищення та руйнування теж є обов'язком компетентних органів обласних та міських адміністрацій.

Протягом останнього року значно активізувалася робота і з міжнародними організаціями. Так під час 37-ї сесії комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у червні 2013 року до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО було додано ще два українські об'єкти: Стародавнє місто Херсонес Таврійський, Дерев'яні церкви Карпатського регіону. Таким чином, станом на сьогодні, Україна представлена сімома об'єктами всесвітньої спадщини (Київський Софійський собор та прилеглі монастирські будівлі та Києво-Печерська Лавра, Ансамбль історичного центру міста Львова, Пункти геодезичної дуги Струве, Букові праліси Карпат, Резиденція митрополитів Буковини і Далмації, Херсонес Таврійський, Дерев'яні церкви Карпатського регіону).

Незважаючи на позитивні зрушення законодавча база України потребує системного корегування та впровадження нових законів з урахуванням європейських і міжнародних стандартів. Тому Україна повинна прагнути до виконання положень документів не лише національного, а й міжнародного права у згаданій галузі. Конвенції, рекомендації, хартії таких міжнародних організацій як ЮНЕСКО та ІКОМОС втілюють останні наукові досягнення, мають загальний рекомендаційний характер, визначають сучасну тенденцію розвитку міжнародного права у сфері збереження культурної спадщини. Україна визнала частиною національного законодавства Конвенцію «Про охорону культурної і природної спадщини» 1972р., Конвенцію «Про заходи спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачу права власності на культурні цінності» 1970р., Конвенцію «Про охорону підводної культурної спадщини» 2001р.,

Конвенцію «Про охорону архітектурної спадщини Європи» 1985р. та інші¹¹. Та все ж, нагального вирішення потребують питання внесення змін до законодавства щодо обмеження будівельних робіт (та інших дій що можуть зашкодити стану об'єкта) у межах об'єктів внесених до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та їх буферної зони, запровадження обов'язкового моніторингу стану збереження об'єктів Всесвітньої спадщини, передбачивши створення спеціальних наглядових рад.

Удосконалення потребує і бюджетне законодавство, яке не забезпечує достатнього та стабільного фінансування та не передбачає жодних пріоритетів. Необхідним є створення спеціального органу управління об'єктами всесвітньої спадщини та закріплення за Міністерством культури функції координатора з питань охорони об'єктів Всесвітньої спадщини.

Практика європейських країн дає підстави стверджувати, що культурна спадщина України може служити не останнім джерелом поповнення бюджету, адже екскурсійно-туристична справа за цей час помітно активувалася. Належна підтримка з боку держави може принести чималу користь на шляху до визнання культурної спадщини України однією з найприбутковіших.

Як зазначає В.Акуленко, українцям варто було б запозичити розумний досвід із законодавчої практики Франції щодо вирішення фінансових і організаційних проблем збереження культурної спадщини, де «пам'ятки минулого, порівняно з нашими, перебувають у зразковому стані». Там, як зазначає дослідник, «держава взяла курс на заохочення промислового меценатства, тобто на залучення до реставрації пам'яток культури капіталів великих фірм, яким це також вигідно (податкові пільги, реклама, престиж)»¹².

Як показує історія та досвід зарубіжних країн досконала робота сфери охорони культурної спадщини не можлива без активного залучення громадських організацій. Держава сама не в змозі забезпечити досконалий захист, тільки за умови співпраці державних структур з громадськими інституціями та приватним сектором можна вирішити цю проблему. Тому національна політика сфери охорони культурної спадщини повинна в першу чергу базуватися на принципах партнерства та взаємовпливу. У цьому контексті варто відзначити роботу таких громадських організацій культурно-історичного сегменту, як УНК ІКОМОС, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), Українська асоціація захисту історичного середовища, Український фонд культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», Київський еколого-культурний центр, Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта», Спілка архітекторів України, Ліга історичних міст України та ін.

Зазначені інститути розробляють документи, які містять принципові положення щодо охорони та збереження культурної та археологічної спадщини в контексті міжнародних зобов'язань України, дотримання яких дозволило б вирішити багато практичних питань і спорів, що є дискусійними в сучасній Україні і викликають занепокоєння фахівців сфери збереження культурної спадщини.

Не менш важливим є популяризація об'єктів культурної спадщини серед громадськості. Адже в статті 11 Закону України «Про охорону культурної спадщини» зазначається, що підприємства усіх форм власності, заклади науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони об'єктів культурної спадщини і поширенні знань про них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до її охорони¹³.

Дотримання рекомендацій ЮНЕСКО, запозичення зарубіжного досвіду охорони культурної спадщини, увага влади, науковців, громадськості, залучення приватних коштів, шляхом введення пільг для меценатів, послужить міцним підґрунтям для подальшого удосконалення сфери збереження культурного надбання, відтворення, використання, популяризації пам'яток України.

⁶ Наказ «Про затвердження Інструкції з організації охорони державних музеїв, історико-культурних заповідників, інших важливих об'єктів культури підрозділами Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України» // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1033-04>.

⁷ Структура центрального апарату Міністерства культури України // Офіційний сайт Міністерства культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://195.78.68.75/mincult/uk/publish/article/254743>.

⁸ Наказ Міністерства культури України «Про затвердження порядку обліку об'єктів культурної спадщини» // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13>.

⁹ Постанови Верховної Ради України «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/11-vii>.

¹⁰ Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. / упоряд. В.І. Фрич; відп. ред. М.В. Гарник. – К. : Істина, 2002. – 336 с.

¹¹ Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К. : Фенікс, 2008. – 176 с.

¹² Акуленко В. На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади / В. Акуленко. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – С. 337-338.

¹³ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/paran1275#n1275>.

¹ Холодок В.Д. Державне управління охороною культурної спадщини в Україні: стан і перспективи розвитку / В.Д. Холодок // Державне будівництво. – 2011. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/doc/7/06.pdf>.

² Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/paran1275#n1275>.

³ Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К. : Фенікс, 2008. – С. 10-19.

⁴ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>.

⁵ Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України» // Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://minregion.gov.ua/attachments/files/pro_ministerstvo/УКАЗ\(1\).pdf](http://minregion.gov.ua/attachments/files/pro_ministerstvo/УКАЗ(1).pdf).

УДК: 351.756(73),,195/20”

© *Надія Бурейко*
(*м. Чернівці*)

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ІММІГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В США ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Надія Бурейко. Лібералізація імміграційного процесу в США другої половини ХХ століття. У статті досліджено основні аспекти та тенденції лібералізації імміграційного процесу в Сполучених Штатах Америки другої половини ХХ століття. Автор наголошує, що «Закон про імміграцію» від 1965 року став основою реформування імміграційної політики США і призвів до істотних змін імміграційного процесу. Скасування обмежень для імміграції за національною ознакою стало поштовхом до зміни структури імміграції, її кількісного та якісного складу, зокрема національно-етнічної складової.

Ключові слова: США, імміграція, іммігранти, імміграційна політика, імміграційний процес, імміграційне законодавство, лібералізація.

Надежда Бурейко. Либерализация иммиграционного процесса в США второй половины ХХ века. В статье исследованы основные аспекты и тенденции либерализации иммиграционного процесса в Соединенных Штатах Америки второй половины ХХ века. Автор отмечает, что «Закон про иммиграцию» 1965 года стал основой реформирования иммиграционной политики США и привел к существенным изменениям иммиграционного процесса. Отмена ограничений для иммиграции за национальным признаком стала толчком к изменению структуры иммиграции, ее количественного и качественного состава, в частности национально-этнической составляющей.

Ключевые слова: США, иммиграция, иммигранты, иммиграционная политика, иммиграционный процесс, иммиграционное законодательство, либерализация.

Nadiia Bureiko. Immigration Process Liberalization in the USA in Late 20th Century. The main aspects and tendencies of the immigration process liberalization in the United States of America in the second half of the XX century are studied in the article. The author emphasizes that 1965 Immigration and Nationality Act formed a basis for the US immigration policy reform and caused significant changes in the immigration process. Abolition of immigration restrictions due to the national origin led to the changes in the immigration structure, its quality and quantity composition, in particular, its national ethnic component.

Key words: the USA, immigration, immigrants, immigration policy, immigration process, immigration law, liberalization.

Постановка наукової проблеми та її значення. Імміграційний процес у Сполучених Штатах Америки як класичної іммігрантської держави, в якій іммігранти, починаючи від праотців-засновників, приймали активну участь у процесах

розбудови американської нації, завжди становив значний науковий інтерес. Імміграційна політика США миттєво реагувала і продовжує реагувати як на досягнення, так і на труднощі розвитку американської нації, на особливості подій політичного характеру, економічних і соціальних змін. Багаторічний досвід Сполучених Штатів у цьому контексті є актуальним для молодих незалежних держав пострадянського простору, зокрема для України. Це зумовлює актуальність теми пропонованого дослідження.

Ступінь дослідження проблеми. Серед зарубіжних дослідників, праці яких присвячені вивченню та аналізу імміграційної політики США і власне структури імміграції зазначеного періоду, варто назвати таких, як С. Абрахам, В. Брігс, Р. Даніелс, А. Портес, Б. Хінг та ін. Одним же із найбільш основоположних наукових доробків є «Енциклопедія американської імміграції». Аналіз нормативно-правової бази та вивчення практики адміністративно-правового регулювання імміграційного процесу у США знаходимо у працях українських дослідників М. Катеринчука, І. Мандрик, Н. Тиндик, І. Юхименка. Серед російських науковців варто відзначити науковий доробок Ж. Зайончковської, М. Іванова, О. Іванова, А. Коробкова, Л. Лебедєвої, В. Супяна, В. Тена, С. Філіпова, І. Цапенко, О. Шамшури, А. Шлепакова.

Мета та завдання. Метою є дослідити основні тенденції лібералізації імміграційного процесу в США другої половини ХХ століття. Виходячи з поставленої мети, автором були окреслені наступні завдання: 1) проаналізувати нормативно-правові засади реформування імміграційної політики США другої половини ХХ століття, починаючи з 1960-х років; 2) простежити зміну якісного і кількісного складу іммігрантів, насамперед його національно-етнічної складової, у результаті лібералізації імміграційної політики.

Виклад основного матеріалу. 60-ті роки ХХ століття були визначальними в імміграційній політиці США з огляду на те, що саме в цей період вона зазнала суттєвих основоположних змін, які подекуди і на сьогодні визначають особливості імміграційного процесу. Ці зміни були зумовлені тим, що за словами президента Кеннеді, діючий раніше рестрикційний підхід до політики США у галузі імміграції, що ґрунтувався на обмеженні імміграції на основі квотування за національною ознакою, «не відповідав національним потребам і не слугував міжнародним цілям», йдучи у розріз з позицією Сполучених Штатів Америки як провідної держави «вільного світу»¹. Реформування

імміграційної політики США було спричинене необхідністю призвести її до більшої відповідності економічним і зовнішньополітичним інтересам США зазначеного періоду, особливостям тогочасного суспільно-політичного життя країни, а також актуальним подіям у міжнародному житті.

«Закон про імміграцію» 1965 як основа лібералізації імміграційної політики США. Лібералізацію імміграційної політики Сполучених Штатів ознаменувало прийняття «Закону про імміграцію» (відомий ще як закон Харта-Селлера) 25 серпня 1965 року². Не зосереджуючись більше на імміграційних хвилях з країн Європи, «Закон про імміграцію» від 1965 року відкривав можливість імміграції у Сполучені Штати Америки вихідцям з несвропейських країн. У такий спосіб правлячі кола США намагалися не лише покращити стосунки з певними країнами в умовах процесів деколонізації в Африці та Азії, а також у наростаючому протистоянні з Радянським Союзом, але і підтвердити американські принципи рівності для кожного, незалежно від національного та етнічного походження іммігрантів. Адаже навіть якщо система квотування (встановлена у 1921 році і дещо змінена та доповнена у 1952 році) і відображала реалії американського суспільства, то «лише того, який можна було пам'ятати за переписами 1920-х років, аж ніяк не на момент 1965 року»³.

Вказаний закон поділяв усіх іноземців, які виявляли бажання в'їхати на територію Сполучених Штатів Америки, на дві категорії: іммігранти та неіммігранти. Іммігранти, переїжджаючи на постійне місце проживання у США, послуговувалися усіма правами, які гарантувало законодавство Сполучених Штатів – свобода слова, друку, недоторканість особи, майна тощо. Іммігрантам гарантувалося право вільно виїжджати з країни у разі потреби, проживати на території будь-якого штату, їм надавався дозвіл на роботу та отримання прибутку. В свою чергу, іммігранти зобов'язувалися сплачувати податки та нести військову службу. На відміну від громадян США, Закон зобов'язував іммігрантів зберігати постійне місце проживання на території країни і не забезпечував їм права брати участь у федеральних виборах. Проте, у законі обумовлювалося, що, володіючи імміграційним статусом, особа за умов виконання умов натуралізації, може стати громадянином США.

До іммігрантів Закон відносив сім преференційних категорій, з яких чотири були спрямовані на возз'єднання сімей, дві виділялися на іммігрантів, які мали відповідати потребам американського ринку праці, одна категорія, сьома, охоплювала біженців.

Річну квоту для країн східної півкулі було встановлено у 170 тис. осіб (при цьому кількість іммігрантів, які в'їжджають до США в перших трьох

кварталах, не могла перевищувати 45 тис. у квартал), для країн західної півкулі – 120 тис. осіб. Характерно, що з однієї країни до Сполучених Штатів згідно з Законом не могло в'їхати більше 20 тис. осіб на рік (однак, ця межа була дійсна лише для країн східної півкулі, для країн західної півкулі показника, який би встановлював обмеження кількості іммігрантів з однієї країни, не було). Таким чином, щорічно відповідно до Закону 1965 року до Сполучених Штатів Америки мало право на імміграцію 290 тис. осіб. Цей показник був майже вдвічі більшим ніж той, який був дійсним відповідно до попереднього «Закону про імміграцію» Маккарена – Уолтера від 1952 року, що визначав обсяг іммігрантів у 150 тис. осіб, без урахування тих, хто іммігрував поза обмеженнями⁴. У 1976 році поправкою від 20 жовтня до «Закону про імміграцію» були введені обмеження для кількості іммігрантів у кількості 20 тис. осіб для кожної з країн західної півкулі на зразок того, що діяв для східної півкулі. Також була дещо змінена система семи преференцій, яка була дійсна для країн західної півкулі⁵. Знаменно, що у 1978 році Законом від 5 жовтня кількість віз для країн східної і західної півкулі була об'єднана і становила 290 тис. осіб щорічно для обох півкуль, а у 1980 році була скорочена до 270 тис.⁶

Критерій національного та етнічного походження згідно реформування імміграційної політики Сполучених Штатів Америки більше не враховувався так, як це було до 1965 року (раніше 70% іммігрантських місць відводилися для вихідців лише з трьох європейських країн – Великобританія, Ірландія та Німеччина – і залишалися, переважно, невикористані)⁷. Таким чином уперше в історії імміграційного процесу та імміграційної політики США були скасовані обмеження для імміграції на основі національної приналежності.

Необхідність реформування усвідомлювали і раніше, виходячи з того, що система діючих до 1965 року квот не відображала реалії американського суспільства нового періоду, а також йшла у розрив з американськими принципами загальної рівності. Так, у 1960 р. президент Д. Ейзенхауер у своєму зверненні до конгресу закликав до «лібералізації деяких обмежень щодо імміграції, створення спеціальних умов для прийому багатьох тисяч осіб, які є біженцями»⁸. У своєму зверненні до конгресу у 1963 році президент Дж. Кеннеді піддав різкій критиці систему квотування на основі національного походження, як «логічно безпідставну», як таку, що «ані задовольняє потреби нації, ані покращує міжнародний порядок»⁹. Знаменно, що саме президентом Дж. Кеннеді у березні 1961 р. вперше у Сполучених Штатах Америки була зніщена програма так званих «позитивних дій» з метою урівняння положення представників різних етнічних груп у країні, перешкоджаючи

будь-якій дискримінації при працевлаштуванні «за ознакою раси, віросповідання, кольору шкіри чи національного походження»¹⁰.

Повертаючись до «Закону про імміграцію»

1965 р., можемо вважати, що він був принципово важливою віхою лібералізації імміграційного процесу у США, а також і всього суспільно-політичного життя країни. Особливо вагоме значення закон мав для забезпечення прав расово-етнічних груп, а в майбутньому – і для етнорасової рекомпозиції американської нації. Деякі дослідники вбачають у ньому один з суттєвих наслідків антидискримінаційного руху¹¹.

Ще однією спробою урегулювати проблему нелегальної імміграції в США став «Закон про імміграційну реформу та контроль» від 1986 року¹². Основними його положеннями, на нашу думку, були ті, що стосувалися працевлаштування та легалізації. Вказаний документ був своєрідним компромісом, що, з одного боку, легалізував багатьох іммігрантів у Сполучених Штатах, а з іншого – перешкодив нелегальній імміграції на майбутнє, вводячи відповідні санкції для роботодавців за працевлаштування нелегалів. Як наслідок, у результаті проведеної амністії наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років зареєструвалося й отримало легальний статус більше 2,7 млн. осіб¹³.

Зміна структури імміграції. Перегляд імміграційного законодавства Сполучених Штатів Америки у 60-х рр. XX століття призвів до суттєвих змін структури імміграції, що зводилося не лише до інтенсивного збільшення обсягів імміграційних потоків, але й до істотних зрушень у якісному складі іммігрантів. У першу чергу останнє було зумовлене тим, що до США почали іммігрувати особи з тих країн, в'їзд з яких раніше був істотно обмежений квотною системою за національним принципом. Нова ж система передбачала скасування таких обмежень, що і стало домінуючою ознакою лібералізації імміграційного процесу.

У першу чергу, необхідно зауважити, що з другої половини XX століття у США невпинно зростає загальна кількість новоприбулих іммігрантів, що зумовило зростання населення країни в цілому. Як показано у таблиці 1, кількість прибулих іммігрантів до США зростає з 3 млн. 322 тис. осіб у 1961-1970 рр. до 4 млн. 493 тис. осіб у 1971-1980 рр. і продовжувала зростати – до 7 млн. 338 тис. осіб у 1981-1990 рр.

Таблиця 1.
Кількість іммігрантів, враховуючи регіон їх останнього проживання, 1960-1990 рр.

	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000
Разом	3 млн. 321 тис.	4 млн. 493 тис.	7 млн. 328 тис.	9 млн. 95 тис.
Європа	1 млн. 123 тис.	800 тис.	762 тис.	1 млн. 360 тис.
Азія	478 тис.	1 млн. 588 тис.	2 млн. 738 тис.	2 млн. 295 тис.
Америка (без Канади), в т.ч. Канада	1 млн. 303 тис., 413 тис.	1 млн. 812 тис., 170 тис.	3 млн. 458 тис., 157 тис.	4 млн. 295 тис., 192 тис.
Африка	29 тис.	80 тис.	177 тис.	355 тис.
Океанія	25 тис.	41 тис.	45 тис.	56 тис.
Інші*	29	12	1 тис.	42 тис.

Примітка. * – регіон, з якого прибули іммігранти, невідомий; таблиця складена автором на основі даних Служби імміграції та натуралізації США¹⁴.

Знаменно, що у 1970 р. за п'ять років з моменту введення в дію «Закону про імміграцію» 1965 року його демографічні наслідки ще не були помітно відчутними. Представники європеїдної раси становили 87,3%, представники інших рас – 12,6%. Проте вже на початку 90-х рр. ці показники становили 76,2% і 23,8% відповідно¹⁵.

Як наслідок дії Закону від 1965 року, наприкінці XX століття різко скоротилася імміграція до Сполучених Штатів Америки з країн Європи, які традиційно було найбільшими джерелами іммігрантів у США – Великобританії, Німеччини, Італії. У 90-х рр. у структурі імміграції помітно простежується нова тенденція – серед іммігрантів почали переважати вихідці з Латинської Америки (всього 47,9%, з них 23,7% склали мексиканці) та Азії (35,2%). Іммігранти з Європи та Канади склали лише 13,8% від загального обсягу іммігрантів¹⁶. Варто пам'ятати, що таке процентне співвідношення запропоноване без урахування нелегальних іммігрантів, точну кількість яких вирахувати неможливо з огляду на те, що вони не приймають участь у переписах населення та реєстраціях.

Простежуючи кількісні зміни у складі імміграції, звернемося до наступних кількісних показників, наведених у таблиці 1. У 1961-1970 рр. кількість іммігрантів з Європи становила 1 млн. 123 тис., з Азії – 428 тис., з Латинської Америки – 1 млн. 283 тис., у процентному співвідношенні – 33,8%, 12,9% і 38,6% відповідно (підрозумки процентного співвідношення автора на основі статистичних даних Служби імміграції та натуралізації¹⁷). Кількість іммігрантів з країн Африки була незначною і становила 0,9%. Вже в наступному десятиріччі 1971-1980 рр. ситуація зазнала значних змін – кількість іммігрантів

європейського походження зменшилася до 800 тис. і становила 17,8%, кількість іммігрантів з Азії збільшилася майже втричі і сягнула 1 млн. 588 тис. (35,3%). Дещо збільшилася, хоч і не суттєво, кількість іммігрантів з Латинської Америки і становила 1 млн. 812 тис. (40,3%). Кількість іммігрантів з Африки зросла вдвічі, хоча і не надто вплинула на загальні показники імміграції, оскільки становила всього 1,8%. Тенденція ж до збільшення частки іммігрантів країн Азії та Латинської Америки і зменшення частки іммігрантів європейського походження зберігалася і надалі. Так, у 1981-1990 рр. до США з Європи іммігрувало 762 тис., що становило лише 10,4% іммігрантів, з Азії – 2 млн. 738 тис. (37,3%), з Латинської Америки – 3 млн. 458 тис. (47,1%). У 90-ті рр. ХХ століття до США прибували іммігранти переважно з Латинської Америки, що становило 48% від загальної кількості прибулих іммігрантів. З Азії – 31%, з Європи лише 15%. Частка імміграції з Африки у загальній структурі імміграції до США становила 3,9% (у 1980-ті рр. – 2,4%).

Зростання частки іммігрантів з Європи у 90-ті рр., порівняно з 80-ми рр., відбулося, в першу чергу, за рахунок вихідців зі Східної Європи (з країн пострадянського простору, які отримали можливість емігрувати з терен колишнього Радянського Союзу внаслідок зміни режиму, та Югославії). Крім того, ще одним поясненням є те, що вихідці з Латинського Америки вичерпали квоти, виділені на даний регіон, а тому іммігрували, здебільшого, європейці, квоти яких залишалися часто не повністю використаними (як згадувалося вище, існувало законодавче обмеження, згідно з якого кількість іммігрантів з країни не могла перевищувати 20 тис. осіб).

Аналізуючи детальніше імміграцію досліджуваного періоду з Європи, варто зазначити, що крім уже названих європейських традиційних країн-джерел іммігрантів (Великобританія, Італія, Німеччина), у 70-і рр. до США в'їхала досить значна кількість іммігрантів з Португалії та Греції. Ці країни зайняли 3 і 4 місця відповідно серед європейських країн, витіснивши на п'яте місце Німеччину. У 80-ті рр. спостерігався наплив іммігрантів з Польщі. У 90-ті ж роки ХХ століття найбільша кількість іммігрантів прибула з країн колишнього Радянського Союзу (463 тис.), більше половини з них припадало на Росію та Україну. Наплив іммігрантів з Радянського Союзу, а також з Югославії (67 тис.) пов'язаний, у першу чергу, з геополітичними змінами, які відбулися на європейському континенті. Імміграція з таких європейських країн, як Великобританія, Німеччина, Італія, Ірландія, Франція залишилася майже на незмінному рівні.

Звертаючись до іммігрантів з регіону Латинської Америки, то наголошуємо на тому, що у 90-ті рр. ХХ століття рекордна кількість іммігрантів в'їхала з Мексики (2 млн. 249 тис., що становило 25% від загальної кількості усіх іммігрантів), що перевищувала кількість іммігрантів з усіх країн Європи разом. Характерно, що у 80-ті рр. даний показник також перевищував дані по кількості іммігрантів європейського походження. Однак, саме в 90-ті рр. рівень імміграції з Мексики зріс за деякими підрахунками майже на 35,8%, порівнюючи з попереднім десятиліттям. Високий рівень імміграції з Мексики пояснюється прагненням частини мексиканців переїхати на постійне місце проживання до США з метою знайти більш високооплачувану роботу. Таке інтенсивне збільшення кількості іммігрантів з Мексики, особливо на початку 90-х рр., пояснюємо реалізацією положень «Закону про імміграційну реформу та контроль» від 1986 р., що надавав можливість легалізації тих нелегальних іммігрантів, які перебували на території Сполучених Штатів Америки з 1982 року. Під легалізацію потрапили, в основному, нелегальні іммігранти з Латинського Америки, в першу чергу з Мексики (мексиканці становили 2/3 від усіх нелегальних іммігрантів, які були піддані амністії)¹⁸. Це має значний вплив на демографічну структуру США. Адаже загалом кількість жителів у США з іспаномексиканським походженням упродовж 90-х років збільшилося на 50% і до 2000 року сягнула 21 млн. осіб. Щорічно їх кількість збільшується на 1 млн. що зумовлено високим рівнем народжуваності серед вихідців з країн Латинської Америки¹⁹.

Аналізуючи, наприклад, імміграцію з Африки, варто пам'ятати про те, що оскільки африканські країни тривалий час були колоніальними володіннями європейських держав, то імміграційна квота на них виділялася незначна. Проте в результаті дії «Закону про імміграцію» від 1965 року вона починає дещо зростати, хоча порівняно з іншими континентами, імміграція з Африки, як і раніше, не є значною у загальній структурі імміграції у США. Причиною цього є віддаленість континенту від США, а також часто фінансова неспроможність дістатися до американського континенту (якщо мова іде про найбільш економічно відсталі країни). Африканські країни-донори можна поділити на дві групи: країни з більш високим рівнем розвитку, іммігранти з яких – люди з вищою освітою, переважно технічні спеціалісти, а також країни з низьким рівнем розвитку, в яких ведуться збройні конфлікти, громадянські війни, часто на етнічному ґрунті, іммігранти з яких доволі часто спочатку виступають у ролі біженців. Цікавим є рівномірний розподіл іммігрантів з африканського континенту – 50% іммігрантів прибуває до Сполу-

чених Штатів Америки на основі родинних зв'язків і 50% – на основі працевлаштування.

Таким чином, аналізуючи структуру імміграції до США другої половини ХХ століття, можна помітити, що за тридцять років частка іммігрантів європейського походження суттєво зменшилася (якщо в 60-х рр. кількість іммігрантів з Європи становила 1/3 від загальної кількості іммігрантів, то у 90-х рр. їхня кількість становила лише близько 1/7), тоді як кількість іммігрантів-вихідців з Азії навпаки збільшилася (з 1/7 у 60-х рр. до 1/3 у 90-х рр.). Так само зростає і кількість іммігрантів з Латинської Америки. Не перебільшуючи, можна сказати, що значною мірою, це стало результатом введення в дію Закону від 1965 року, який суттєво лібералізував американську імміграційну політику, усунувши обмеження для імміграції на національному тлі.

Імміграція досліджуваного нами періоду з 1968 року (Закон від 1965 року вступив у дію 1 липня 1968 року) отримала назву «нова імміграція» – цей термін вперше було вжито у «Гарвардській енциклопедії американських етнічних груп», виданій у 1980 році²⁰. Дослідник Бріггс назвав цей період імміграції «новою ерою масової імміграції», припускаючи, що вона не тільки продовжуватиметься, а й швидше за все буде характеризуватися дедалі більшою інтенсивністю імміграційних рухів²¹.

Зростання імміграції з країн Латинського Америки та Азії і відповідне зменшення імміграції з європейських країн викликало ситуацію, коли серед перших десяти країн-джерел іммігрантів до США не було жодної європейської країни. Це, значною мірою, призвело до зміни етнічного складу іммігрантів (адже у вихідців з неєвропейських держав, імміграція з яких почала суттєво переважати, спостерігається суттєво вищий рівень народжуваності) і до зміни демографічної ситуації в країні.

Висновки. «Закон про імміграцію» від 1965 року повністю змінив процедуру прийому іммігрантів до США, скасувавши систему національних квот і розширивши систему преференцій. Це дало можливість в'їзду до США значній кількості осіб, у тому числі вихідцям з країн Азії, для яких раніше існували значні обмеження. І хоча за словами Л. Джонсона, даний законодавчий акт «не був революційним, не впливав на життя мільйонів і не змінював структури повсякденного життя» американців²², насправді він вніс значні зміни в якісний та кількісний склад імміграції, змінивши, в першу чергу, її етнічні показники.

Нове імміграційне законодавство, в першу чергу, було покликане розв'язати проблему возз'єднання сімей, а також проблему забезпечення американського ринку праці робочою силою різних рівнів кваліфікацій, залежно від його потреб та по-

питу. Варто зазначити, що значною мірою ці завдання були реалізовані. Та водночас новий імміграційний закон спровокував появу нових проблем у реформованій імміграційній політиці США. Закон від 1965 року призвів до істотного зростання загального обсягу імміграції та докорінної зміни її етнічного складу. Варто зауважити, що прихильники закону 1965 року не приділяли належної уваги тому, якою мірою його положення можуть призвести до збільшення обсягів імміграції. Беручи до уваги той факт, що рівні квоти мали повністю використовуватися країнами Європи та Азії, не було враховано також і тих іммігрантів, які в перспективі могли прибувати до Сполучених Штатів поза відведеними квотами.

¹ Easterlin R. Immigration: Economic and Social Characteristics / Richard Easterlin // Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups [Ed. By S. Thernstrom, A. Orlov, O. Handlin]. – Belknap Press, 1980. – P. 103.

² 1965 Immigration and Nationality Act, a.k.a. the Hart-Cellar Act (An Act to amend the Immigration and Nationality Act, and for other purposes) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.uwb.edu/guides/usimmigration/79%20star%20911.pdf>

³ Daniels R. The Immigration Act of 1965: Intended and Unintended Consequences [Електронний ресурс] / Roger Daniels. – Режим доступу: <http://www.america.gov/st/educ-english/2008/April/20080423214226eafas0.9637982.html>

⁴ 1952 Immigration and Nationality Act, a.k.a. the McCarran-Walter Act (An act to revise the laws relating to immigration, naturalization, and nationality; and for other purposes) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.uwb.edu/guides/usimmigration/1952_immigration_and_nationality_act.html

⁵ Legislation from 1961-1980 [Електронний ресурс] // Immigration Legal History. US Citizenship and Immigration Service. – P. 4. – Режим доступу: <http://www.nps.gov/elis/forteachers/upload/Legislation-1961-1980.pdf>

⁶ Legislation from 1961-1980 [Електронний ресурс] // Immigration Legal History. US Citizenship and Immigration Service. – P. 5. – Режим доступу: <http://www.nps.gov/elis/forteachers/upload/Legislation-1961-1980.pdf>; The Secure Borders, Economic Opportunity and Immigration Reform Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.nationalreview.com/dest/2007/05/19/immigrationdraft051807.pdf>

⁷ Three Decades of Mass Immigration. The Legacy of the 1965 Immigration Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cis.org/articles/1995/back395.html>

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Executive Order 10925 Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eeoc.gov/eeoc/history/35th/thelaw/eo-10925.html>

¹¹ Червонная С. Обеспечение прав меньшинств в США / Светлана Червонная // США – Канада: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 7. – С. 88.

¹² The Immigration Reform and Control Act of 1986 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uscis.gov/portal/site/uscis/ilink/?vgnnextchannel=fa7e539dc4bed010VgnVCM1000000ecd190aRCRD&SC=/ilink/docView/PUBLAW/HTML/PUBLAW/0-0-15.html>

¹³ Карелина Н. Нелегальная миграция в США: до и после НАФТА / Наталья Карелина // Нелегальная иммиграция: Научная серия: Международная миграция населения : Россия и современный мир / Гл. ред. В.А. Ионцев. – Москва : МАКС Пресс, 2002. – Вып. 9. – С. 97.

¹⁴ 2009 Yearbook of Immigration Statistics. – Washington, D.C. : US Government Printing Office, 2010. – P. 12; Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service, 2000. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 2002. – P. 20-21.

¹⁵ Червонная С. Возможно ли единство во множестве? (К проблеме американской идентичности) /

Светлана Червонная // США – Канада : экономика, политика, идеология. – 1997. – № 10. – С. 5.

¹⁶ Lind M. The Next American Nation. The New Nationalism and the Fourth American Revolution / Michael Lind. – N.Y., L., Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore, 1995. – P. 132-133.

¹⁷ 2010 Yearbook of Immigration Statistics. – Washington, D.C. : US Government Printing Office, 2011. – P 10; Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service, 2001. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 2003. – P. 20-21, 36-39.

¹⁸ Иванов О. Иммиграция в США в последнем десятилетии XX – начале XXI века / Олег Иванов // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2005. – № 6. – С. 122.

¹⁹ Buchanan P. The Death of the West: How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil Our Country and Civilization / Patrick Buchanan. – NY : Thomas Dunne Books, 2001. – P. 140.

²⁰ Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups [Ed. By S. Thernstrom, A. Orlov, O. Handlin]. – Belknap Press, 1980. – P. 254.

²¹ Briggs V. Immigration Policy and the American Labour Force / Vernon M. Briggs Jr. – Baltimore : L. : Johns Hopkins Univ. Press, 1984. – XV. – 295 p.

²² Daniels R. Вказ. праця.

УДК: 327 (262.5-192.2)

© Анастасія Гавюк
(м. Чернівці)

КЛЮЧОВІ АКТОРИ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ

Анастасія Гавюк. Ключові актори в Чорноморському регіоні. У статті проаналізовано напрямки регіональної політики основних гравців Чорноморського регіону, що прагнуть до регіонального лідерства. Розглянуто діяльність та активність акторів в рамках регіонального співробітництва та їх позиції щодо розвитку багатосторонніх зв'язків в межах регіональних організацій Чорноморського регіону.

Ключові слова: Чорноморський регіон, регіональне лідерство, ОЧЕС, Блексіфор, регіональна організація, регіональне співробітництво.

Анастасія Гавюк. Ключевые игроки в Черноморском регионе. В статье проанализированы направления региональной политики основных игроков Черноморского региона, стремящихся к региональному лидерству. Рассмотрена деятельность и активность актеров в рамках регионального сотрудничества и их позиции по развитию многосторонних связей в рамках региональных организаций Черноморского региона.

Ключевые слова: Черноморский регион, региональное лідерство, ОЧЭС, Блексифор, региональная организация, региональное сотрудничество.

Anastasiia Gaviuk. The Key Actors in the Black Sea Region. This article goes on to discuss the

directions and tendencies of foreign policy of the main Black Sea region players longing to become the regional leaders. It deals with the analysis of the regional cooperation and multilateral relations between states in the framework of the regional organizations.

Key words: The Black Sea region, regional leadership, BSEC, Blackseafor, regional organization, regional cooperation.

Постановка проблеми. Регіон Чорного моря завдяки своєму геополітичному положенню, перспективним ресурсам, а також через високий конфліктогенний потенціал, завжди привертая увагу ключових міжнародних акторів. Забезпечуючи вихід до Середземного моря, а далі – й до Світового океану, Чорне море було об'єктом стратегічних державних інтересів країн, які брали активну участь у міжнародних процесах. Тому, протягом усієї історії він перебував у центрі боротьби за панування у світі.

Метою статті є висвітлення головних регіональних загроз та ризиків даного ареалу, а також визначення напрямків регіональної політики основних гравців Чорноморського регіону; аналіз регіональної політики держав, що прагнуть до регіонального лідерства; визначення завдань, які постають

перед Україною у контексті її утвердження як впливової регіональної держави.

Аналіз останніх досліджень. Сьогодні дослідження процесів, що мають тут місце, та регіональної політики держав Чорноморського регіону набувають особливої актуальності як в Україні, так і за кордоном. Серед вітчизняних та зарубіжних авторів увагу даному питанню приділяють Петров В., Перепелиця Г., Шелест Г., Максименко І., Язикова А., Штибликов Д., Снігир О., Корома Н., Фабріціо Тасцінарі та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Науковці, досліджуючи міждержавні процеси у Чорноморському регіоні, по-різному його називають: «вузол протиріч», «зона протистояння», «зона суперництва», «арена боротьби за вплив», «стратегічний коридор», «цивілізаційний бар'єр між ісламом та християнством» тощо.

Дмитро Штибликов у статті «Загрози і виклики в регіоні» називає декілька ключових зон, так званих «больових точок» регіону: турецькі протоки Босфор і Дарданелли, український Крим, Грузія, і зона, локалізована територією від Фокшанського проходу в Румунії до Дністра¹.

У своїй відомій праці «Велика шахівниця» Збігнев Бжезінський також згадує даний регіон, визначаючи його як «Євразійські Балкани». Щоправда, він розглядає його в більш розширеному спектрі, включивши до нього, крім Кавказу і власне Балкан, Середню і частину Південної Азії, а також райони Перської затоки та Близького Сходу, оскільки, за його визначенням, всім цим територіям був притаманний силовий вакуум².

У будь-якому випадку Чорноморський регіон викликає полеміку серед наукового співтовариства, оскільки він неоднозначно може кваліфікуватися як сфера регіонального співробітництва, так і арена протистояння зовнішніх та внутрішніх сил різних країн.

Важливим також видається питання, які держави мають стратегічні інтереси та амбіції в межах Чорномор'я. Адже через відсутність чіткої політичної розстановки сил тут має місце боротьба за регіональне лідерство. Дмитро Штибликов визначає, що Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Грузія, Греція, Молдова, Румунія, Росія, Туреччина та Україна є головними зацікавленими суб'єктами регіону. Снігир О.В. серед Чорноморських гравців виділяє Росію, Туреччину, Грузію, Молдову, Болгарію, Румунію, а також США, НАТО, ЄС та регіональні організації і структури, такі як: Організація Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС), ГУАМ, СДВ, «Чорноморська гармонія», «Блексіфор» та ін.³ Тоді як Алла Язикова світовими акторами, які проявляють активну діяльність у даному регіоні, називає США, ЄС, Росію та Туреччину⁴.

Корома Н.С. у статті «Безпека в Чорноморському регіоні: геополітичний аспект» вказує, що Чорноморський регіон є підсистемою Європейської системи міжнародних відносин зі своїми елементами, структурою та середовищем. До основних елементів-держав Чорноморської системи міжнародних відносин він включає Азербайджан, Албанію, Вірменію, Болгарію (члена ЄС), Грецію (члена ЄС), Грузію, Молдову, Росію, Румунію (члена ЄС), Туреччину та Україну. Названі держави безпосередньо беруть участь у структуруванні системи безпеки й співробітництва в рамках регіону⁵.

У статті «Чорне море: нова арена глобального соперництва» вказуються актори, які прагнуть бути активними в Чорноморському регіоні: глобальні держави – США, Росія, регіональні держави – Туреччина, Україна, Румунія, та міжнародні організації – НАТО, ЄС, ОБСЄ, ГУАМ, ОЧЕС⁶.

Таким чином, ми бачимо, що більшість науковців вважає, що Чорноморський регіон включає в себе не лише держави Чорноморського басейну, а й ті, чий інтерес найбільше зачіпаються процесами, що відбуваються в межах даної території.

На нашу думку, для найбільш вдалого визначення головних гравців регіону слід враховувати їх активність в його межах. З огляду на вищевказані спостереження дослідників ми схилиємося до того, що важливими суб'єктами регіональних відносин виступають Росія, Туреччина, Україна та Румунія, а серед глобальних лідерів – Європейський Союз, кордони якого підійшли безпосередньо до берегів Чорного моря, НАТО та США. Всі ці актори відверто висловили свої інтереси в регіоні і ведуть відповідну регіональну політику.

Оскільки Чорноморському регіону притаманний мінливий характер учасників, то тут можна спостерігати комплексність внутрірегіональних відносин. Такий стан речей породжує тісні взаємозв'язки із сусідніми регіонами – Каспійським, Балтійським та Середземноморським. Однак, наявність великої кількості регіональних та нерегіональних зацікавлених учасників передбачає зіткнення їх інтересів. Головним чином зацікавленість всіх сторін стосується основних транзитних шляхів, що з'єднують країни Заходу з багатими вуглеводнями Центральною Азією та Закавказзям. Тому, зростаюча привабливість економічного простору регіону перетворює його на територію геополітичної значимості. Проте, основною перешкодою для економічного та геополітичного розвитку Чорноморського регіону є його великий конфліктогенний потенціал, наявність зон заморожених конфліктів, а також питання енергетичної безпеки. Все це залишається предметом стурбованості і тягне регіональний розвиток в протилежні напрямки.

Характеризуючи регіональні амбіції, для початку, Російської Федерації, слід зазначити, що Чорне море протягом багатьох століть було зоною її особ-

ливих інтересів. Основним своїм завданням в Чорноморському басейні вона вважає відновлення та зміцнення свого домінування, а також обмеження присутності інших суб'єктів.

Деякі з дослідників називають Росію найбільш впливовим регіональним гравцем. Багато держав відчують вплив, або й тиск Росії на себе. При чому йдеться не лише про, скажімо, «слабкі» держави (Грузія, Молдова), а й про великі європейські держави, які залежать від російського імпорту нафти й газу.

Можливості Росії задовольнити попит Європи на енергоресурси тісно пов'язані з її здатністю поставити ресурси без великих інвестицій у технології та інфраструктуру. Саме тому, Чорномор'я представляє такий інтерес для Росії, оскільки він дає їй можливість маніпулювати енергоресурсами та зберігати свій вплив. Крім того, наявність заморожених конфліктів (у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії), а саме збереження їх status quo є вигідним для Росії, «оскільки це дає їй можливість впливу не лише на процеси у Молдові і Грузії, але й на регіон в цілому». Москва ніколи не вдавалася до конкретних дій щодо вирішення цих проблем, зберігаючи в зонах цих конфліктів свою військову присутність. «Останні події, що відбулися в Грузії 2008 року, є також свідченням того, що Росія спроможна провокувати та використовувати ескаляцію «заморожених» конфліктів з метою створення умов для реалізації власних геополітичних та економічних проектів»⁷.

Таким чином, особливу зацікавленість Москва проявляє до того, щоб у майбутньому потік каспійської нафти йшов тільки через російський нафтопровід і порти в рамках проектів енерготранспортної системи, яку розвиває Росія спільно з іншими країнами Великого Чорноморського регіону – Туреччина, Азербайджан, Болгарія, Греція⁸. Останнім часом Росія активно залучається до діяльності Блексіфор, а також до турецької ініціативи «Чорноморська гармонія» та середземноморських антитерористичних навчань.

Туреччина вважається другим за значимістю геополітичним актором у Чорноморському регіоні. Під її контролем перебувають не лише протоки Босфор і Дарданелли, а й питання водопостачання до держав Середнього Сходу (Ірану, Іраку та Сирії). Крім того, територія Туреччини є важливою для транзиту каспійських енергоресурсів до Європейського Союзу.

Варто зазначити, що з початком хвилі демократизації в арабському світі наприкінці 2010 р. Туреччину часто ставили в якості достойного прикладу переходу від диктатури до демократії, та характеризували як зразкову державу для молодих демократій. Однак, будучи офіційним кандидатом на вступ до ЄС з 2005 р., Туреччина зазнала певних розчарувань в євроінтеграційних процесах. Це зу-

мовило геостратегічний поворот політичного вектору Анкари, спрямований на покращення відносин з Росією та з державами Близького Сходу (зокрема з Іраном), що дає підстави називати її «своєю серед чужих та чужою серед своїх»⁹.

Позиція Туреччини в межах Чорноморського регіону дещо збігається з позицією Росії і полягає в незадоволенні зростанням присутності тут США, так як це принижує роль Туреччини як плацдарму НАТО в Чорноморському басейні. В контексті зближення Анкари з Москвою, В. Путін заявив, що Росія і Туреччина «вийшли на рівень багатопланового стратегічного партнерства». Таким чином, ЄС та США втрачають такого важливого союзника як Туреччина у переговорному процесі з Кремлем. Росія ж, у свою чергу, намагається скористатися партнерством з Туреччиною, щоб витіснити США з Чорноморсько-Кавказького регіону. Туреччина прагне створити регіон, «в якому для забезпечення безпеки не будуть потрібні «нерегіональні держави»¹⁰.

За своєю активністю Туреччина дійсно може братися за приклад не лише молодими демократіями, а й іншими регіональними суб'єктами. Адже покращення її відносин із сусідами відповідно до концепції «нуль проблем з сусідами» створює більше ніж реальні перспективи для поступового перетворення Туреччини в регіонального лідера. В перспективі цей статус може набути трансрегіонального виміру, охопивши декілька регіонів – Чорноморський, Кавказький та ін. Тим більше, що Туреччина геополітично тяжіє і до Близького Сходу, і до Європи, і до Балкан, і до Кавказу, і до інших регіонів та субрегіонів.

Інтереси Європейського Союзу, США і НАТО в Чорноморському регіоні можна тісно пов'язати з діяльністю та активністю в його межах Румунії. Адже, після її вступу до ЄС Брюссель здобув географічну присутність в регіоні та можливість виступати тут впливовим гравцем. Так само і НАТО посилює свої позиції у Чорномор'ї з прийняттям Румунії та Болгарії до свого складу.

Румунія, будучи впливовою регіональною державою, членом НАТО і ЄС, у своїй зовнішній політиці приділяє велику увагу питанню щодо визнання її як країни-постачальника стабільності і безпеки, виразника та захисника інтересів Заходу¹¹. Дії румунського керівництва на міжнародній арені закладають підґрунтя для регіонального домінування Бухареста. Проголошена президентом Румунії Т. Бесеску ініціатива створити стратегічну безпекову вісь «Вашингтон-Лондон-Бухарест» має підтримку з боку США. У цьому контексті привертає увагу підписання 6 грудня 2005 р. державним секретарем США К. Райс та міністром закордонних справ Румунії М. Унгуряну рамкової угоди про розташування американських військових об'єктів на території Румунії. Підписання угоди виокремило Руму-

нію серед інших на той час 26 країн-членів НАТО, надало Бухарестові офіційний статус прямого союзника США на двосторонній основі, додаткової політичної і військової ваги на міжнародній арені¹².

В процесі підготовки до вступу до ЄС Румунія запропонувала низку власних ініціатив щодо розвитку співробітництва в Чорноморському регіоні. Це стосувалося створення у 2006 р. організації Чорноморського форуму, за допомогою якого можна вести діалог і зміцнювати партнерство у регіоні¹³.

Таким чином, Румунія прагне зайняти роль регіонального лідера, взявши на себе відповідальність за зміцнення демократії на пострадянському просторі, щоб гармонійно влитися в Європу і зайняти там свою нішу¹⁴.

Вивчаючи досвід Румунії, Україна також повинна послідовно відстоювати свої національні інтереси в Чорноморському регіоні. Даний регіон є надзвичайно важливим для України в економічному, енергетичному та безпековому вимірах¹⁵. Реалізуючи свої політичні цілі, Україна намагається активно залучатися до регіональних інтеграційних процесів, створюючи сприятливі умови для посилення власної ролі в глобальній системі міжнародних відносин. В контексті розвитку причорноморського співробітництва варто зазначити, що Україна також претендує на регіональне лідерство. Будучи однією з найбільших держав регіону, а також займаючи одне з найвигодніших стратегічних положень, вона має також реальні шанси на задоволення своїх амбіцій.

Таким чином, у боротьбу за регіональне лідерство включаються ще Україна та Румунія. Двосторонні відносини цих держав мають основні точки протистояння: проблема острова Зміїний, судноплавство у гирлі Дунаю, румунізація Чернівецької та частини Одеської областей та ін., які перетворюють Україну та Румунію не на союзників, а на конкурентів. Кожна з держав має майже однакові геополітичні умови для регіонального домінування. Проте, зважаючи на значні успіхи Румунії на міжнародній арені, видається, що вона має більше шансів на перемогу.

Однак, варто згадати, що як Україна, так і Румунія відчувають на собі вплив російської політики. Тому, двостороннє співробітництво в рамках спільних між Києвом та Бухарестом економічних та екологічних проектів, а також стосовно вирішення спірних питань дасть змогу обома державам зміцнити свої позиції для реалізації своїх політичних цілей. Крім того, варто зауважити, що амбіції Бухареста можуть проявитися в інших галузях, де на лідерство претендує Київ¹⁶. Якщо Румунія прагне відігравати провідну роль у формуванні євроатлантичної стратегії для Чорноморського регіону, що стосується гарантування безпеки (військової, енергетичної тощо), то амбіції ж України на лідерство в регіоні проявляються, наприклад, через ГУАМ, де

Румунія навіть не є членом. Також Україна претендує на ключову роль у питанні транзиту каспійської нафти й газу до Європи, і Румунія їй тут не конкурент¹⁷. Отже, моментів відвертого суперництва практично немає, а відтак є підстави для розподілу повноважень в одних галузях і співпраці в інших.

Таким чином, розвиваючи міжнародні відносини в рамках Чорноморського регіону, Україна повинна намагатися уникати ускладнень у відносинах із конкуруючими між собою основними центрами сили і прагнути до максимально можливого рівня співпраці з ними. Підтримуючи збалансовані відносини з основними регіональними гравцями, найбільшу увагу нам слід приділяти співпраці з Євросоюзом, оскільки всі енергетичні проекти, які можуть забезпечити Україні певний рівень диверсифікації джерел енергоносіїв (а відтак економічної незалежності), можуть бути реалізовані лише за умови активної участі в них ЄС.

Отже, існуючі між країнами Чорноморського регіону культурні, історичні, ментальні та релігійні відмінності слід долати шляхом створення відповідного інформаційного простору, котрий сприятиме формуванню думки про важливість взаємовигідної співпраці між країнами регіону.

Висновки. Чорноморські держави неодноразово демонстрували політичну волю щодо розвитку різних форм регіонального співробітництва. Серед таких ініціатив – діалог з проблем безпеки, двосторонні та багатосторонні угоди – Організація Чорноморського економічного співробітництва, ГУАМ, Блексіфор тощо. Ці механізми є дієвим способом зміцнення взаємодії в межах Чорноморського регіону та його включення в мережу великих європейських регіонів.

Якщо вести мову про виділення лідера серед усіх учасників відносин в межах Чорноморського регіону, то в силу їх комплексності та багатовекторності у цьому, на нашу думку, поки що немає нагоди, оскільки кожна з держав-претендентів має як сильні, так і слабкі сторони в даному питанні. На сьогодні немає такої сили, яка б інтегрувала інтереси регіону в цілому і розвивала внутрішні відносини всіх учасників в його межах. Натомість кожна з присутніх сторін намагається вести політику, щоб забезпечити власну безпеку та задовольнити власні амбіції.

¹ Штибликов Д. Загрози і виклики безпеки в Чорноморському регіоні / Д. Штибликов. – Український журнал. – 2011. – №6. – С.111-115.

² Бжезінський Збігнев. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів-Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2000. – С.123-125

³ Снігир О. Відносини України та ЄС у контексті формування безпекового сегмента чорноморської політики Євросоюзу [Електронний ресурс]. – Ре-

жим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/25.pdf>.

⁴ Языкова А. Большой Черноморский узел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2007/21/ia5.html>.

⁵ Корона Н. Безпека в Чорноморському регіоні: геополітичний аспект / Н. Корона. – Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2011. – № 9. – С.22-26.

⁶ Черное море: новая арена глобального соперничества. Турецкий центр международных отношений и стратегического анализа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turksam.org/ru/yazilar.asp?kat1=3&yazi=167>.

⁷ Tassinari F. Synergy for Black Sea Regional Cooperation. Guidelines for an EU Initiative// CEPS Policy Briefs. – 2006. – June. P. 27-29.

⁸ Максименко І. Геополітичні зміни в Чорноморському регіоні та перспективи регіонального співробітництва / І. Максименко // Проблеми и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ: Сб. науч. статей. – Донецьк : Ливадия, 2007. – С. 164-169.

⁹ Полтораков А. «Турецкая весна»: на пути к трансрегиональному лидерству? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika.org.ua/?p=2438>.

¹⁰ Там само. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika.org.ua/?p=2438>.

¹¹ Петров В. Основні напрямки зовнішньої політики Румунії щодо створення системи безпеки в Чорноморському регіоні / В. Петров // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. Тематичний випуск. Проблеми національної безпеки: регіональний та глобальний аспекти. – Чернівці: Букрек, 2008, Т.6. – С.122-139.

¹² Волович О. Арена взаємодії та суперництва / О. Волович // Україна і світ сьогодні. – 2007. – №23-24. – С.18-23.

¹³ Румунія: від «задвірок» Європи у Радянському блоці до надійного партнерства в Європейському Союзі та НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/projects/rumunija-vevtopejskcm-sojuze-i-nato>.

¹⁴ Максименко І. Україна – Румунія – Болгарія: новий вимір регіонального співробітництва чи боротьба за роль регіонального лідера. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.od.ua/p/85.doc.

¹⁵ Петров В. Основні напрямки зовнішньої політики Румунії щодо створення системи безпеки в Чорноморському регіоні / В. Петров// Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. Тематичний випуск. Проблеми національної безпеки: регіональний та глобальний аспекти. – Чернівці : Букрек, 2008, Т.6. – С.122-139.

¹⁶ Там само. – С.124.

¹⁷ Шелест Г. Посилення ролі України у формуванні системи безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Центр содействия изучению геополитических проблем и евроатлантического сотрудничества Черноморского региона НОМОС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/181/82>.

УДК: 32.019.51:654.197(477)

© Вікторія Гатрич
(м. Чернівці)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕНТ

НЕДЕРЖАВНИХ ТЕЛЕКАНАЛІВ УКРАЇНИ: ЯКІСТЬ, СПРЯМОВАНІСТЬ

Вікторія Гатрич. Суспільно-політичний контент недержавних телеканалів України: якість, спрямованість. У даній статті розглядаються особливості формування суспільно-політичного контенту на провідних недержавних телеканалах України в умовах сучасного медіаринку та їх вплив на відповідні цільові аудиторії.

Ключові слова: медіапростір, суспільно-політичний контент, рейтинг, телевізійна аудиторія.

Вікторія Гатрич. Общественно-политический контент негосударственных телеканалов Украины: качество, направленность. В данной статье рассмотрены особенности формирования общественно-политического контента на ведущих телеканалах Украины в условиях современного медиарынка и их влияние на соответствующие целевые аудитории.

Ключевые слова: медиaprостранство, общественно-политический контент, рейтинг, телевизионная аудитория.

Victoria Gatruch. Social and Political Content of Private TV Channels in Ukraine: Quality and Orientation. This article describes the features of the formation of social and political content within the leading TV channels of Ukraine in today's media market and its impact on target impact.

Key words: media space, social and political content, ratings, television audience.

Постановка наукової проблеми та її значення. Глобалізаційні процеси, що сприяли появі нових інформаційних і мережних технологій внесли кардинальні зміни в усі сфери суспільно-політичного життя. Проте зростаючі технічні можливості інформаційного суспільства не витіснили такий засіб масової інформації, як телебачення, що і сьогодні залишається ефективним інформаційним ресурсом і продовжує утримувати першість за впливовістю на аудиторію. Такі тенденції привертають увагу не тільки політичних сил, структур влади, а й широких верств населення. У зв'язку з цим суспільно-політичне наповнення телевізійного ефіру становить особливу цікавість для науковців.

Ступінь дослідження проблеми. Проблемою телевізійного контенту вже багато років займаються за кордоном, зокрема, канадські дослідники Кетлін Кросс та Роберт А. Гакет досліджують політичні комунікації та новинні засоби масової інформації; проблемі впливу ЗМІ на глядача значну увагу приділяв американський вчений Річард Харріс. В Україні дослідженням медіаконтенту почали займатися порівняно недавно. Відомий український дослідник Г. Почепцов одним з перших почав писати про медіакомунікації. Значний доробок в дану

сферу досліджень вніс журнал «Телекритика», в якому активно обговорюється змістове наповнення українського телефіру. Зокрема, дослідженням політичної складової вітчизняного телевізійного контенту сьогодні активно займається заступник шеф-редактора цього видання О. Довженко. Однак, на нашу думку, проблема функціонування та змістового наповнення каналів недержавного телебачення в Україні наразі не стала предметом поглибленого й всебічного аналізу і потребує подальшої розробки.

Мета та завдання. Метою даної статті є аналіз особливостей формування суспільно-політичного контенту на провідних недержавних телеканалах України в умовах сучасного медіаринку та його впливу на громадське і політичне життя країни.

Виклад основного матеріалу. Сучасне українське телебачення завершило перехід у стадію комерційного, і на сьогодні функціонує за ринковими законами. Саме тому контент вітчизняних телеканалів формується через призму телевізійного маркетингу, метою якого є створення продукту, що забезпечить переваги над конкурентами на цільових ринках. Продуктом діяльності телевізійних компаній є окремі телевізійні програми, розміщені в певних часових слотах відповідно до цільових аудиторій. Суспільно-політичний контент на телебаченні в основному представлений новинними та інформаційними випусками, а також політичними ток-шоу. Сьогодні українські телевізійні канали здійснюють власне виробництво програм, які стають обличчям каналів, формують їх конкурентні переваги і створюють передумови унікальної позиції цільовій аудиторії і рекламодавцям¹. Основною тенденцією програмної політики ефіру українських телеканалів за останні п'ять років є поступове заповнення праймового часу (спочатку лідерів ринку, а потім й інших телеканалів) продуктом вітчизняного виробництва (так звана локалізація). Якщо ще в 2001-2002 рр. у праймових лінійках були програми закордонного виробництва, то вже з 2003 р. подібні продукти поступово почали витісняти у нічний ефір, а сам телевізійний ефір поступово заповнився українськими програмами².

Переформатування медійного ландшафту триває в Україні і нині. Суспільно-політичний контент ефіру телеканалу «1+1», який більше зорієнтований на американську модель, складають випуски Телевізійної служби новин (ТСН, ТСН-тиждень) та суспільно-аналітичні інформаційні програми, зокрема, в сезонах 2011-2012 рр. проекти «Гроші» і «Ткаченко.ua».

Успіх телеканалу «Інтер» теж обумовлений у першу чергу потужною базою власного виробництва

тва. Для виробництва новин телеканалу була сформована окрема продакшн-студія «Національні інформаційні системи» (НІС). Щодня на «Інтері» виходять 8 випусків новин, серед яких вечірній підсумковий випуск «Подробиці», а у неділю «Подробиці тижня» у жанрі політичної аналітики³. Крім того, телеканал створює ток-шоу «Велика політика з Євгенієм Кисельовим», а з серпня 2012 р. в жанрі журналістських розслідувань в ефір виходить передача «Подробиці. Неформат».

ТРК «Україна» також активно займається розвитком власних телепроектів, серед яких, програма журналістських розслідувань «Критична точка», «События недели» та «События», а з серпня 2012 – «Ранок з Україною», де в рамках розважального шоу, виходять рубрики економічного та суспільно-політичного спрямування.

Телеканал «ICTV» випускає в ефір наступні програми: інформаційна програма «Факти», підсумковий інформаційно-аналітичний проект «Факти тижня з Оксаною Соколовою», суспільно-політична «Свобода слова» та інформаційно-публіцистичний проект Костянтина Стогнія «Надзвичайні новини». Разом з тим, «Новий канал», перерформатувавшись на канал розважального типу, залишив у своєму арсеналі єдину інформаційно-аналітичну програму «Репортер». Подібної програмної політики дотримується і телеканал «СТБ», орієнтуючись на медійні проекти. Власною передачею публіцистичного характеру на телеканалі є лише «Вікна-новини».

Суттєво відрізняється в українському медійному просторі своїм змістовим наповненням телеканал TVi, який пропонує своїй глядацькій аудиторії цілий ряд суспільно-політичних програм у різних жанрах та різних за формою подання – «Вечір з Миколою Княжицьким», «Окрема думка з Євгеном Чечериндою», «Підсумки з Вахтангом Кіпіані», «Політклуб Віталія Портникова» та багато інших.

В умовах конкурентної боротьби телеканали прагнуть поліпшеної якості та інноваційності продукту. «Витрати на виробництво та придбання контенту є визначальними – від їх якості залежить рейтинг і, в результаті, привабливість для рекламодавців. Для аудиторії цінність представляє інформаційне, мобілізаційне та розважальне наповнення телевізійних програм. Ступінь новизни телепрограми значною мірою визначає ступінь зацікавленості аудиторії»⁴. Подібну думку висловив американський дослідник Р. Харріс, який основною економічною функцією більшості ЗМІ вважає «залучення і утримання максимально можливої аудиторії в інтересах рекламодавців»⁵.

Формування програмної політики телевізійних компаній залежить від чисельних факторів, зокрема, від стратегічного позиціонування (цільової аудиторії) і фінансових можливостей. З метою удосконалення структури і наповнення телевізійних

продуктів, компанії здійснюють моніторинг телевізійних уподобань українського населення (фокус-групи, опитування, моніторинг, бренд-трекінг). В умовах розмаїття пропозиції на цифровому та супутниковому телебаченні загострюється проблема створення та придбання конкурентоспроможного телевізійного контенту, а також грамотного його розміщення в межах телевізійної сітки з урахуванням контрпрограмування⁶. Саме тому у процесі формування контенту телеканалу рейтинги стають основним джерелом інформації.

Дослідженням телевізійної панелі в Україні займається Індустріальний Телевізійний Комітет (ІТК). В ньому представлені: основні 4 телевізійні групи (Інтер, 1+1, Україна, StarLightMedia) та телеканал Тоніс, 4 основні медійні групи (Publicis Groupe Media, Omnicom Media Group, ADV Group, GroupM) та агенція Media Arts Group Ukraine, і рекламодавці. Разом телеканали займають більше 76% глядацької уваги⁷. До 31 грудня 2014 р. ІТК продовжив з GFK Ukraine, найбільшою компанією з маркетингових та соціальних досліджень в Україні, поточну угоду про проведення дослідження телеаудиторії. Таким чином, на замовлення українських телеканалів здійснюється аналіз найрейтинговіших каналів та телепередач та видаються регулярні звіти.

Зокрема, за дослідженням ІТК щодо рейтингів українських телеканалів в період з 2003 по 2011 рр., незмінним лідером залишається телеканал «Інтер», який займає першу позицію за середньорічним показником частки (за аудиторією населення віком старше 4 років, міста з населенням більше 50 тис). На другу сходинку за підсумками звіту ІТК піднявся канал «Україна», на третьому місці опинився «СТБ». Станом на липень 2012 р. середній показник каналів за місяць за аудиторіями свідчить про те, що провідні позиції на вітчизняному телебаченні все ще займають телеканали «Інтер» та «Україна», а ось слідом йдуть «1+1» та «ICTV».

Що ж стосується телевізійного продукту українських телеканалів, то передачами суспільно-політичного змісту, які зібрали найбільшу телевізійну аудиторію за липень 2012 р. (в період до початку офіційної передвиборчої кампанії), за дослідженням ІТК, залишаються інформаційні випуски новин телеканалів, що транслювались в прайм-тайм (аудиторією для дослідження стало населення віком старше 4 років, що проживає по всій території України (Universe); населення віком старше 4 років, що проживає в містах більше 50 тис. людей (50+); населення віком старше 4 років, що проживає в містах менше 50 тис. людей (50-); населення віком старше 18 років, що проживає в містах більше 50 тис. людей (50+ 18+); населення віком 14-49 років, що проживає в містах більше 50 тис. людей (50+ 14-49); населення віком 18-54 років, що проживає в містах більше 50 тис. людей (50+ 18-54).

Постійне відстежування телеканалами рейтингів свого телевізійного продукту є надзвичайно важливим в умовах сучасної медійної політики, адже саме у такий спосіб можна відстежити поведінку та потреби своєї глядацької аудиторії. Зрозуміло, що сучасний інформаційний світ ставить перед телеканалами нові завдання, зумовлені зміною ставлення споживача до контенту. Інтернет-технології та нові медіа породили інтерактивність контенту, а відтак телевізійний глядач теж має власні запити щодо змістового наповнення ефіру телеканалу. Дослідження, здійснене компанією з маркетингу та веб-розробки «Click Consult», показало, до прикладу, що 65% молодих британців у віці від 16 до 24 років віддають перевагу «перебуванню» у соціальних мережах перед телевізором⁸.

Проте, такі тенденції можуть мати лише позитивне значення для телеканалів, адже за допомогою Інтернету до каналу можна залучити частку аудиторії, яка абсолютно не інтегрована в телевізійний простір. Врахувавши той факт, що соціальні мережі сьогодні – це величезний сегмент інформаційного простору, провідні українські телеканали сьогодні стали їх активними користувачами, а відтак це відіграє чималу роль у процесі формування телевізійного контенту. Сучасний глядач бажає дивитись унікальний контент, висловлювати своє ставлення до нього та брати безпосередню участь в обговоренні актуальної тематики. Для дослідження взаємодії з аудиторією через контент в соціальних мережах, візьмемо для прикладу загальнонаціональний україномовний телеканал «1+1», який за згадуваними вже дослідженням ІТК залишається в трійці лідерів серед телеканалів на українському телевізійному ринку⁹. Телеканал «1+1» активно поєднує свої телепроекти з додатковими ресурсами в соціальних мережах.

З інтернет-сторінки телеканалу ми отримуємо пряме посилання на сторінку в соціальній мережі. Зокрема, в мережах «Facebook», «Вконтакте» та «Twitter» можна отримувати розсилку новин «ТСН», «ТСН-тиждень», приєднуватись до обговорення програми «Ткаченко.ua» та журналістських розслідувань проекту «Гроші», а також слідкувати за подіями та отримувати анонси телепередач та шоу розважального характеру. Зупинимось детальніше на Телевізійній службі новин телеканалу «1+1».

Станом на липень 2012 р. в мережі «Facebook»¹⁰ нараховувалось більше 25 тисяч осіб, які цікавляться новинами «ТСН», в «Twitter»¹¹ – 37 тисяч читачів та майже 250 тис. підписників «Вконтакті»¹² і щодня ці цифри збільшуються.

Журналісти «ТСН» використовують соціальні мережі, аби дізнатись, які новини на телебаченні стануть популярними ввечері. Для цього вони заздалегідь «закидають» новину в інтернет-простір та відстежують реакцію та характер коментарів. На

основі цих уподобань і формується вечірній ефір. Присутність сторінок самих журналістів в соціальних мережах теж підвищує інтерес глядачів, тому що вони можуть безпосередньо спілкуватися з реальною людиною, ставити їй запитання, висловлювати свої думки.

Антон Білецький, директор агенції з маркетингу і консалтингу, вважає, що аудиторією потрібно «хороводити», швидко реагувати на її інтереси¹³. На телебаченні має бути показано щось таке, щоб у глядача з'явилося бажання перемкнутися на веб-сайт телеканалу, і навпаки – від сайту до телеекрану.

У випусках «ТСН» звичними в обігу стали фрази – «більше фото та відео на що тему дивіться на нашому сайті», або ж «долучитися до обговорення цієї теми ви можете на нашій сторінці в соціальній мережі», якими ведучі заохочують глядачів перейти за адресою на екрані. Таким чином, редактори знаходять підхід до кожної окремої групи, кожен журналіст зорієнтований на власну частину аудиторії. Інструментом у вивченні потреб аудиторії знову ж таки стають соціальні мережі, дослідження того, яким контентом і чому вони діляться самі, що «лайкають» і поширюють.

З 16 по 18 березня 2012 року у рамках проекту онлайн-досліджень «InPoll» було проведено опитування інтернет-аудиторії про користування традиційними та новими медіа. За результатами дослідження, щодня споживачами традиційних телепрограм виступають 69% опитаних, 16% переглядають їх через Інтернет¹⁴. Отже, телеканалам необхідно сьогодні однаково орієнтуватись, як на теле-, так і на інтернет-простір.

Зазначимо, що Інтернет має чимало переваг перед традиційним телебаченням, і саме ці переваги необхідно використовувати. Телеканали мають свою жорстку сітку мовлення, і глядачеві необхідно підлаштовуватись під час виходу передачі в ефір. Для того, аби розширити свою глядацьку аудиторію телеканал «1+1» створив свій власний відеоблог¹⁵. Він включає великий відеоархів, де можна переглянути випуски всіх передач телеканалу в будь-який зручний для інтернет-користувача час. Відеоматеріали цього блогу використовуються в соціальних мережах. До прикладу, кількість переглядів програми «ТСН» на даному відеоблозі щодня становить в середньому близько двох з половиною тисяч.

Проте у процесі комунікації з аудиторією важливе місце займає не лише інформування та велика кількість переглядів, а й безпосередньо сам зворотній зв'язок, реакція телеконтенту на коментарі та заяви глядачів. Користувач соціальної мережі, коментуючи подію, що трапилась та висловлюючи власну думку, насамперед, прагне бути почутим. Присутність зворотнього зв'язку в трикутнику «телеконтент - соціальна мережа - користувач» в дія-

льності телеканалу «1+1» можна простежити на прикладі нещодавніх подій, а саме реакції телеканалу на інтернет-акції протесту у грудні 2011 року під назвою «Я не дивлюсь «1+1»¹⁶. Частина глядацької аудиторії телеканалу об'єдналася в Інтернеті аби висловити своє незадоволення щодо усунення з ефіру журналіста, ведучого проекту журналістських розслідувань «Гроші» Олега Дейнеки. Інформацію про акцію протесту масово почали поширювали користувачі соціальних мереж «Facebook», «Twitter», «ВКонтакте», і навіть «Однокласники.ru». Керівництво «1+1» зняло передачу з ефіру, що викликало обурення досить великої частини телеаудиторії. Проте, у 2012 р. проект «Гроші» відновив свої журналістські розслідування і очолив їх знову Олег Дейнека. В результаті вийшов п'ятий випуск розслідувань, що активно обговорювався в соціальних мережах.

Таким чином, Інтернет стає додатковим каналом зв'язку для телебачення у процесі двостороннього інформаційного діалогу між телеканалом і глядачами, та найпотужнішим ресурсом все одно залишається телевізійний ефірний час.

Загалом, рівень сприйняття чи несприйняття телевізійного контенту аудиторією безпосередньо залежить насамперед від якості телевізійного продукту. Проте, як зазначають американські дослідники К. Крос та Р.А. Гакет, з огляду на те, що представлені у засобах масової інформації рекламодавці є переважно виробниками товарів широкого вжитку, їхніми вимогами стає максимальне розширення аудиторії ЗМІ передусім за рахунок громадян із середньою та низькою купівельною спроможністю¹⁷. Наслідком цих вимог стає помітне коригування інформаційної політики ЗМІ у бік зменшення частки аналітичних програм на користь політичних ток-шоу та «театралізації» програм новинних. Так відбувається не «приваблення» населення до певних цінностей, що пропагуються ЗМІ, а «прив'язування ЗМІ» до цінностей аудиторії. У телепросторі зазначеним тенденціям значною мірою сприяє система телевізійних рейтингів, що зводять фактичний попит аудиторії до певного середнього рівня, а згодом призводять до зниження інтелектуального наповнення телепростору, натомість пріоритетами роботи ЗМІ стають сенсаційність, «театралізація» тощо¹⁸.

Крім того, умови існування недержавного телебачення України вносять певні корективи у процес формування суспільно-політичного контенту на провідних вітчизняних телеканалах. Сучасний стан українського телепростору вказує на те, що інформаційно-аналітичні телепередачі не подають об'єктивної картини подій в Україні, і основною причиною є дисбаланс представлення політичних сил в телепросторі.

За результатами моніторингу політичних новин Академією української преси за участю співробіт-

ників Інституту соціології НАН України українські телеканали підтверджують тенденцію диспропорційності уваги на користь влади: в середньому, 67% (представники влади та правлячої коаліції) проти 26% (опозиція) та 7% (інші політики)¹⁹.

За допомогою телебачення Україна все ще намагається підтримувати вплив влади на свідомість громадян, управляти мовною політикою, підтримувати політичні позиції великого бізнесу. Телевізійний ефір заповнили передачі, виготовлені з комерційною метою і спрямовані на приваблення значних глядацьких аудиторій, з метою отримання прибутку. Джерелом такого прибутку стала оплата рекламних роликів, які заповнили екрани²⁰. Проте економічна складова (залежність телеканалів від певних фінансових груп) породжує наповнення суспільно-політичного контенту українського телебачення, так званою, «джин сою». Інститут масової інформації України «джинсою» називає таке явище як прихована реклама в засобах масової інформації²¹. Як відомо, у статті 1 Закону України «Про рекламу» від 3 липня 1996 р. прихована реклама визначається як «інформація про особу чи товар у програмі, передачі, публікації, якщо така інформація слугує рекламним цілям і може вводити в оману осіб щодо дійсної мети таких програм, передач, публікацій»²².

Зазвичай, приховану рекламу поділяють на дві групи - політичні замовні матеріали і комерційна реклама²³. До політичної «джинси» належать:

- сюжети, які насправді пишуть прес-служби політичних партій чи окремих політиків. Як правило їх підписують псевдонімом. В інших випадках за сюжетом стоїть справжній журналіст, який - на виконання завдання свого керівника (чи з власної ініціативи - за грошову чи іншу винагороду) готує матеріал на задану тему із потрібними замовнику - політичній силі - акцентами. В такому випадку перед виходом в ефір підготовлений матеріал перевіряється замовником.

- оприлюднення соціологічних досліджень сумнівних фірм, які, як правило, серйозно відрізняються від інших соціопитувань на користь якоїсь політичної сили. Йдеться про свідоме завищення чи заниження рейтингів певної партії чи політика, або фальсифіковані дані про підтримку чи навпаки несприйняття суспільством тих чи інших ініціатив.

- часто з'являється псевдоаналітика маловідомих авторів, що підписуються «політологами», які надають начебто експертну оцінку тої чи іншої події під кутом, вигідним для однієї з політичних сил.

- публікація різноманітних «листів від...» (робітників, шахтарів, працівників медичної галузі). В таких листах, написаних штабним PR-райтером якоїсь партії, начебто від імені громади висловлюється протест, обурення, підтримка. Цей різновид «джинси» походить ще з радянських часів.

- боти-коментатори (від web bot, www robot - англ. - автоматична програма для скачування файлів чи розсилання спаму). Це навпаки один з найновіших винаходів доби Інтернету. Назва боти має іронічний підтекст - насправді ідеться про людей. Це наймані працівники або активісти політичних штабів, які за гроші залишають коментарі (пости, коменти) на сторінках в Інтернеті з метою дискредитації тієї чи іншої статті, її автора, або ж висловлених ідей чи викладених фактів. Значимо, що сфальшовані інтернет-коментарі не можна вважати «джинсою» у вузькому сенсі цього слова, адже самі видання від діяльності ботів не мають жодного зиску. Проте такий різновид «джинси» все одно має місце.

Комерційна «джинса» найчастіше пов'язана з наступними випадками:

- стовідсотково рекламний текст, підготовлений фаховими рекламистами. При цьому ніде не позначається, що дана публікація є рекламною. В такому випадку ми можемо казати про неналежне маркування, що є порушенням Закону «Про рекламу».

- сюжети, що імітують за стилем новину чи репортаж, проте є нічим іншим як прихованою рекламою. Спектр рекламованих послуг дуже широкий - від приватних клінік до продуктових магазинів.

- прихована реклама на телебаченні може бути суто візуальною. Від найпростішого - невинного показу логотипів, рекламних слоганів, до складно побудованого відеоряду, що може підкреслювати позитивні настрої, пов'язані з тим чи іншим продуктом.

Під час останніх парламентських виборів в 2007 р. провідні телеканали на джінсі заробили чимало мільйонів доларів прибутку. Цифри були оприлюднені в звіті ІМІ в 2007 р. під час прес-конференції «Джінса в ЗМІ: корупція чи внутрішньоцехова проблема»²⁴.

Наприкінці 2007 року згадувана вище «Телекритика» оприлюднила тарифну сітку розцінок за вихід в ефір. Приміром, на звичайному каналі з невеликою аудиторією за 5-хвилинне інтерв'ю у підсумковому випуску новин тижня отримували 36 тисяч гривень (близько 5 тисяч євро)²⁵.

Результати моніторингу теленовин Міжнародного благодійного фонду «Академія української преси» свідчать, що у червні 2012 року на провідних телеканалах збільшилась присутність влади. Зокрема, 74% синхронів у новинах належало представникам влади, 16% - опозиції, 10% - іншим політикам²⁶.

За даними моніторингу телевізійних новин, що здійснюється «Телекритикою», останнім часом на вітчизняному телебаченні зростає загальна кількість матеріалів із ознаками замовності (цензури). Об'єктом моніторингу стали сюжети суспільно-політичної тематики у вечірніх (головних) випус-

ках новин на «Інтері», «ICTV», «1+1», «СТБ», «Новому каналі», «5-му каналі» й ТРК «Україна»²⁷.

Водночас, результати дослідження «Моніторинг українських новин», проведеного Академією української преси за участі співробітників Інституту соціології НАН України, на початку 2012 року виборів до Верховної Ради, засвідчують, що українські телеканали уникають детального висвітлення політичних новин²⁸.

Ще одним проблемним аспектом українського телебачення, що безпосередньо впливає на формування суспільно-політичного контенту на недержавних каналах, є його незахищеність, здатність піддаватися впливу - в першу чергу, з боку сусідньої Росії. Медіа-спеціалісти вважають, наприклад, що телеканал «Інтер», як вже зазначалося - один з найрейтинговіших в країні каналів, цілком ймовірно контролюється Романом Абрамовичем, відомим російським олігархом, на долю «холдингу» якого приходиться від 3 до 4% ВВП Росії²⁹.

Культурний та інформаційний обмін між Україною та Росією - це невід'ємна й беззаперечна частина їх добросусідських відносин. Проте дисбаланс в інформаційному просторі двох держав, що особливо відчутний в українському телеконтенті, залишається темою постійних дискусій. Присутність російського телебачення в Україні одні розглядають, як інформаційну агресію, інші - як гуманітарну місію. Простежити сповна факт впливу російського чинника на процес формування українського суспільно-політичного контенту можна було в період президентських виборів у Росії 2012 року. У лютому-березні значний відсоток ефірного часу українських телеканалів, відведений для новин, присвячувався саме висвітленню теми виборів у Росії. Здавалося б нічого незвичного - вибори в Росії мають для України стратегічне значення, адже визначають напрямки подальших відносин держав-сусідів. Проте виборам в інших сусідніх країнах - Польщі, Молдові, Угорщині - такої значної уваги в українському телеконтенті не приділяли ніколи. Саме тому збагачення контенту телеканалів України впродовж лютого-березня 2012 року темою Росії викликало зацікавленість журналістів, політологів та звичайних телеглядачів.

Упродовж лютого український глядач мав змогу щодня стежити за тим, як у нашого північного сусіда складаються взаємовідносини між Кремлем та Болотною, кого з соратників образив Немцов, про що написав у своєму блозі Навальний, що сказав Прохоров, через що розсміявся Путін; мали можливість оцінити публічний виступ сотень тисяч демократично налаштованих росіян, побачили загрозу розгортання в Україні російського сценарію у жовтні на парламентській кампанії, спрогнозували подальший розвиток міждержавних відносин³⁰. Ситуація в Росії була центральною темою усіх популярних суспільно-політичних ток-шоу України -

«Свободи слова», «РесПубліки», «Великої політики» та інших. Неабиякого успіху в цей період в Україні набирає російська опозиція, що розглядела в незахищеному та вільному українському телепросторі інструмент прямої пропаганди. Майже в усіх вищезгаданих телепередачах були присутні російські аналітики, громадські діячі, політики, що отримали безперешкодну можливість висловлюватись в українському телеєфірі.

В перших числах березня, після отримання попередніх результатів виборів, український телеконтент переважно складала спецвипуски. 4 березня на каналі «1+1» у прямому ефірі вийшов спецвипуск «ТСН. Тиждень», в якому обговорювалися перші результати російських виборів, його вплив на стосунки Києва та Москви³¹. Цього ж дня у суспільно-політичному ток-шоу «РесПубліка з Анною Безулик» на 5-му каналі глядачам була представлена можливість послухати коментарі російських політиків³². І така насиченість українського телеконтенту темою російських виборів досить часто має своє «логічне обґрунтування». Вже звичним є присвоєння українському недержавному телебаченню ярлика «олігархічного» через свою приналежність певним фінансово-промисловим групам, власники яких мають значні інтереси саме в Росії і налаштовані на підтримання відносин з різними угрупованнями в російських владних колах.

Висновки. Отже, формування контенту на недержавних каналах України, має ряд своїх особливостей. Представлений новинними випусками та ток-шоу, суспільно-політичний контент стає інструментом боротьби телеканалів за свою аудиторію, що є одним з наслідків комерціалізації українського телебачення. Рейтинги та дослідження аудиторій стають основними інструментами конкурентної боротьби у вітчизняному телепросторі. Узгодження планів та дій у контексті сучасного розвитку телебачення та Інтернету зумовлене викликами сучасного інформаційного світу і відкриває перед телеканалами нові можливості, водночас змушуючи їх створювати інтерактивний контент, здатний відповідати інформаційним запитам глядацьких аудиторій. Проте, на наш погляд, основною проблемою суспільно-політичного контенту на українському телебаченні залишається його приналежність до певних фінансових та політичних груп, а незахищеність українського інформаційного простору, звужує можливості протистояти надмірним впливам російського сегменту у вітчизняному телепросторі.

¹ Земляков І., Савич В. Основи маркетингу / І.Земляков, В.Савич. – К. : ЦНЛ, 2004. – С. 272.

² Черемних І. Стратегія програмування українського телевізійного ефіру [Електронний ресурс] / І.Черемних // Електронна бібліотека Інституту жу-

рналистики. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2117>.

³ Офіційний сайт телеканалу «Інтер» [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.inter.ua.

⁴ Варганова Е. Л. Медиаэкономика зарубежных стран / Е. Л. Варганова. – М.: Аспект Пресс, 2003. – С. 185.

⁵ Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Ричард Харрис. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003 – С. 21.

⁶ Котлер Ф. Маркетинг менеджмента/ Філіп Котлер. – СПб. : Питер, 2006 – С. 264.

⁷ Компанія з маркетингових та соціальних досліджень „GfK Ukraine” [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.gfk.ua/>.

⁸ Социальные сети переманивают аудиторию ТВ [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://www.sostav.ua/news/2012/02/13/127/47077/\(1\)](http://www.sostav.ua/news/2012/02/13/127/47077/(1)).

⁹ Дуцик Д. Журналистика «эпохи неопределенности» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/4223>.

¹⁰ Офіційна сторінка ТСН в мережі «Facebook» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.facebook.com/tsn.ua>.

¹¹ Офіційна сторінка ТСН в мережі «Twitter» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://twitter.com/tsnua>.

¹² Офіційна сторінка ТСН в мережі «Вконтакте» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://vk.com/tsnua>.

¹³ Матеріали конференції «Нові медіа – нові можливості – 2012» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://new-media.in.ua/speakers/>.

¹⁴ Кнопки share та like – нова валюта в Інтернеті: матеріали конференції «Нові медіа – нові можливості 2012»: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.nam.org.ua/press-center/?type=news&idn=2771>.

¹⁵ Відеоблог телеканалу «1+1» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://1plus1.pl.ua/>.

¹⁶ Я не дивлюся «1+1» – акція протесту [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrainianpeople.wordpress.com/2012/01/26/akciya-protestu-1plus1/>.

¹⁷ Кросс К. Політичні комунікації та новинні засоби масової інформації у демократичних країнах: конкуруючі підходи [Електронний ресурс] / Кетлін Кросс, Роберт А. Гакет. – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/POLCOM/content.htm>.

¹⁸ Князевич О, Рахманін С.: Політична журналістика стала біднішою через ток-шоу [Електронний ресурс] / О.Князевич // Український католицький університет. – 23.12.2011. – Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/library/6014/>.

¹⁹ Свінціцька Р.Г. Телебачення України в умовах ринкової економіки/ Р.Г.Свінціцька // Наукові за-

писки Інституту журналістики. Том 40. 2010. Листопад-вересень. – С. 201.

²⁰ Загороднюк В.С. Властивості, ознаки та можливості інфотейнменту як продукту комерціалізації телебачення / В.С. Загороднюк // Наукові записки Інституту журналістики. Том 46. 2012. Січень-березень. – С. 53.

²¹ Джинса: нормативна довідка [Електронний ресурс] // Інститут масової інформації. – Режим доступу: <http://imi.org.ua/content/djinsa-normativna-dovidka>.

²² Закон України «Про рекламу» Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2006.

²³ Сайчук А. Що таке «джинса» і з чим її їдять? [Електронний ресурс] / А. Сайчук // Телекритика. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/medialiteracy/2010-03-31/52023>.

²⁴ Эксперты посчитали, что каналы заработали 40 миллионов на «джинсе» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/64478/>.

²⁵ Погляд з України. Коли «джинса» править бал – в газетах та на телебаченні [Електронний ресурс] // Телекритика. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2008-06-06/38872>.

²⁶ Дослідження: кожна п'ята публікація у регіональних ЗМІ – «джинса» [Електронний ре-

УДК: 327(438+476+470+571+477)

© Роман Коцан
(м. Луцьк)

THE CURRENT SITUATION ALONG POLAND'S EASTERN BORDER

Roman Kotsan. The Current Situation Along Poland's Eastern Border. The body of the article goes on to discuss the problem the Polish eastern border as an External EU border is observed. The characteristic of the infrastructure on the Polish eastern border is given. The attention is paid to the features of co-eastern Polish border regions in the context of European integration. The changes in the dynamics of crossing the Polish-Belarusian, Polish-Russian and Polish-Ukrainian border after Poland's accession to the EU are represented. The effects of Poland's accession to the Schengen Area for Eastern neighbors are analyzed. The characteristic of the new directions of cross-border Cooperation Programme Poland-Belarus-Ukraine 2007-2013 is given.

Key words: border, border region, change, cross-border cooperation, the EU, Poland, Russia, Ukraine, Belarus.

Роман Коцан. Сучасний стан зовнішнього східного кордону Польщі. У статті розглянутий польський східний кордон як зовнішній кордон ЄС. Дана характеристика стану інфраструктури на польському східному кордоні. Увагу зосереджено на особливостях співпраці польських східних прикордонних регіонів у контексті європейської інтеграції. Представлені зміни у динаміці перетину польсько-білоруського, польсько-російського та

сурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/54318>.

²⁷ У березні на українських телеканалах зросла кількість новин із ознаками замовності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/48239>.

²⁸ Українські телеканали віддають перевагу катастрофам і ігнорують політику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/43718>.

²⁹ Погляд з України. Коли «джинса» править бал – в газетах та на телебаченні [Електронний ресурс] // Телекритика. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2008-06-06/38872>.

³⁰ Блог Олексія Мазура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dusia.telekritika.ua/blog_alekseia_mazura/17528.

³¹ 4 березня – спецвипуск «ТСН. Тиждень» про вибори президента РФ [Електронний ресурс] // Телекритика. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/notices/2012-03-04/70150>.

³² У Безулик говоритимуть про вибори в Росії [Електронний ресурс] // Телекритика. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/news/2012-03-03/70119>.

польсько-українського кордонів після вступу Польщі до ЄС. Проаналізовані наслідки вступу Польщі до Шенгенської Зони для східних сусідів. Дана характеристика новим напрямом транскордонного співробітництва в рамках програми Польща-Білорусь-Україна 2007-2013 рр.

Ключові слова: кордон, прикордонний регіон, зміни, транскордонне співробітництво, ЄС, Польща, Росія, Україна, Білорусь.

Роман Коцан. Современное состояние внешней восточной границы Польши. В статье рассмотрена польская восточная граница как внешняя граница ЕС. Дана характеристика состояния инфраструктуры на польской восточной границе. Внимание сосредоточено на особенностях сотрудничества польских восточных приграничных регионов в контексте европейской интеграции. Представленные изменения в динамике пересечения польско-белорусской, польско-росийской и польско-украинской границы после вступления Польши в ЕС. Проанализированы последствия вступления Польши в Шенгенскую Зону для восточных соседей. Дана характеристика новым направлениям трансграничного сотрудничества в рамках программы Польша-Беларусь-Украина 2007-2013 гг.

Ключевые слова: Белоруссия, граница, приграничный регион, изменения, трансграничное сотрудничество, ЕС, Польша, Россия, Украина.

Formulation of research problem and its significance. Poland is the largest of the ten countries which joined the EU on 1 May 2004. Its population is thirty-eight million people. Beside a lot of advantages resulting from the fact of coming into the EU, new obligations and threats appeared. The eastern Polish border, such as Polish-Belorussian, Polish-Russian and Polish-Ukrainian, became at the same time the exterior border of EU. Now Poland became a protector of the longest sections of the EU border common land. Poland receives for this task more than 300 million Euros (from Schengen funds).

After that, when Poland became a member of the EU, according to Accession Treaty it was obliged to put Schengen Agreement into practice.

There were preparations to Poland's access to Schengen Agreement, parallel to signing Accession Treaty. The Schengen Agreement Plan is one of the most strategic document for the implementation of Schengen law in Poland. Every year this document renews and in the new form describes instruments and priorities of Schengen Agreement use for Poland as well as terms for individual acts.

After the Council Decision of 12, June 2007 about the use of Schengen Information System and in accordance to the article 3 of the Act of 24, August, 2007 on the participation of the Republic of Poland in the Schengen Information System and Visa Information System, from 1 September 2007 Border Guard could use the data placed in Schengen Information System.

Since Schengen rules conflicted with Poland's policies regarding ethnic Poles, in September 2007 an 'Act of the Polish Chart' was approved in an attempt to facilitate the entrance into Poland of ethnic Poles living in the East. According to this act those who meet the relevant ethnicity requirements are able to take up employment or conduct economic activities on the same basis as Polish nationals. They will be given Polish residence visa (free of charge) and after a given period of time will be able to apply for residence permits and Polish citizenship. A similar attempt to protect co-ethnics from the results of Schengen enlargement had previously been made by Hungary through the "Status Law".

On 21 December 2007 together with Poland the Czech Republic, Estonia, Lithuania, Latvia, Malta, Slovakia, Slovenia and Hungary officially joined the Schengen zone. For those countries, accession to the Schengen group means abolition of control on land borders inside the zone air traffic control. During the celebration marking Poland's accession to the Schengen zone, Prime Minister Donald Tusk said that it was a very important day for all those Europeans of his generation who had to live in a divided Europe. Removal of border control on Schengen bor-

ders of Agreement's signatories resulted in Polish eastern border becoming a relevant entryway to all EU countries. Schengen border crossing opened a lot of unlimited opportunities of travelling all over European Union.

Practically, the transference of border control and crossing of checkpoints do not mean that international border traffic is not monitored. In spite of not being done at the border checkpoint, personality control can be realized randomly on the whole territory of the Schengen Zone. In case of serious threat to public order, a protective measure permits each member country to use different control at its borders of Schengen Zone. Nevertheless, the chance of control after the removal of border checkpoints within Schengen Zone gets minimal and therefore the question of the effective protection of Polish eastern border is nowadays actual.

Analysis of recent publications on this problem. Works of many scientists were dedicated to the study of common issues and problems of the Polish eastern border after Poland's accession to the EU. In general they analysed the state border infrastructure of Polish eastern border and the dynamics of its crossing. Among such scientists M. Barwiński, H. Borko, B. Kawałko, T. Komornicki, T. Mazurek, A. Mishchuka and others are. Modern Polish scientists pay very little attention to the analysis of the development and operation of cross-border ties with Poland's eastern neighbors, they examine general characteristics of the border area, and the functioning of the borders of Poland. In recent years, particularly after Poland's accession to the EU and the EURO 2012, there have been notable changes in the functioning of border areas that have not been studied enough and need further investigation, which led to topics in this publication.

The aim is to examine the Polish eastern border as external EU border. Goal involves identifying threats and challenges on the Polish eastern border, and ways to overcome them what can strengthen cross-border cooperation between neighboring countries.

In accordance with aims the following **tasks** are put:

- to characterize the border infrastructure in the Polish eastern border;
- to pay attention to the features of Polish border regions in the context of the European integration;
- to detect changes in the dynamics of the Polish-Belarusian, Polish-Russian and Polish-Ukrainian border after Poland's accession to the EU crossing;
- to analyze the impacts of Poland's accession to the Schengen Zone for eastern neighbors;
- to characterize the new form of cross-border Cooperation Programme Poland-Belarus-Ukraine.

The main material and reasoning of the findings. Eastern border of Poland is an external border of the EU and Schengen Zone. It is 1185 km long, including

232 km of Polish-Russian (including 22 km of the delimiting territorial waters of the Republic of Poland and Russian Federation), 418 km of Polish-Belorussian and also 535 km of Polish-Ukrainian borders. At the eastern border, only 104 km between Lithuania and Poland is an internal EU border. There are only 31 border checkpoints between Poland and its eastern neighbors: 6 between Poland and Russia, 13 between Poland and Byelorussia, and 12 between Poland and Ukraine (Tab. 1). Compared with other Polish borders, in particular, with southern or western borders, in early 21st century, the situation here seems to be definitely worse (Tab. 2). It is clearly seen that border infrastructure on the eastern side is underdeveloped. However, after accession of Poland to the European Union in 2004, border crossings with EU states (Germany, Czech Republic, Slovakia and Lithuania) were made redundant. Infrastructure remains in the place, but its use and the controls are no longer obligatory, or necessary.

Table 1
Types and quantity of border checkpoints between Poland and Russia, Belorussia and Ukraine*

Border	Type and quantity		Length		
	car	railway	water	total	
Polish / Russian	3	3	None	6	232
Polish / Belorussian	7	5	1	13	418
Polish / Ukrainian	6	6	none	12	535
Total	16	14	1	31	1185

*Source: Polish Border Guard [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.strazgraniczna.pl/>

However, development of the border checkpoints' network is the key to improve transborder traffic in described area. There are a lot of positive changes in this situation. For example, in the early nineties, there were only a few border checkpoints at the whole eastern border, while nowadays their number grew up to 31. It doesn't matter that there are no reasons for improvement. The tightness of the border and its protection system, on EU' opinion, are the most important aspects in this situation. Polish Border Guard has been preparing for the task imposed by Schengen Agreement for many years, modernizing and also developing infrastructure at the whole eastern border. A considerable number of guards from the western and southern borders was moved to the eastern border and trained to carry out new assignments. A lot of modern communication systems, documents, identifications as well as means of land, water and air transportation were gained. Border Guard structures were rearranged, totaling four squads at the eastern border at the total of 56 posts.

All the actions connected with the functioning of the border are to prevent negative facts, which include human trafficking, illegal border crossing and smuggling of good. On the other part, it brings difficulties for legitimate border traffic. Therefore, now it is very important to enlarge a number of border checkpoints at

the whole eastern border to keep off the effect of building borders, separating Poland from different threats from its eastern neighbors.

Table 2
Types and quantity of border checkpoints in various parts of Poland in 2008*

Border	Number of checkpoints	Part of border
Polish / Russian	6	Eastern border
Polish / Lithuanian	4	
Polish / Belorussian	13	
Polish / Ukrainian	12	Southern border
Polish / Slovakian	54	
Polish / Czech	121	Western border
Polish / German	40	

*Source: Polish Border Guard [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.strazgraniczna.pl/>. All the actions connected with the functioning of the border are to prevent negative facts, which include human trafficking, illegal border crossing and smuggling of good. On the other part, it brings difficulties for legitimate border traffic. Therefore, now it is very important to enlarge a number of border checkpoints at the whole eastern border to keep off the effect of building borders, separating Poland from different threats from its eastern neighbors.

The turn of the 1990s was the period of extremely dynamic increase in the cross-border traffic, of both people and vehicles, through the eastern border. Human traffic reached its first peak in 1991 when only the border with Ukraine was crossed by close to 7.4 million people in both directions. This was the period immediately after the border had been opened to mass traffic¹.

At the same time, many Poles decided for the first time to visit the historical and family relics in the former Polish eastern borderland. The years to follow brought, however, a slow decrease in the intensity of traffic. The primary reason was the worsening of the economic situation in Belarus and Ukraine (separation from Russia, beginning of the economic reforms). There were significant increases in prices of consumer goods. Simultaneously, the situation in Poland kept gradually improving and the number of customers at the bazaars dropped. Consequently, the profitability of the native 'tourist' trade decreased. There was also a slow decrease in the number of Poles travelling to the east.

The years 1994-1997 were a period of a new, very intensive increase in traffic, though applying exclusively to foreigners. The direction of the cross-border trade changed, as well. Ukrainians, Belarussians and Russians started to come to Poland to do shopping. At the same time numerous citizens of Romania started to come to Poland through the Polish-Ukrainian border (they were mostly Gypsies, trying thereafter to make their way to Western Europe). Then there was a second breakdown in the traffic, which took place due to the Russian crisis with its severe impact on the entire terri-

tory of the former Soviet Union. This was followed by another wave of development of cross-border trade which occurred in the years 1999-2001. There was also, again, an increase in the number of Poles travelling to Ukraine (a bigger number of business trips, intensification of tourism, in particular to the Ukrainian spas)².

After 2003, when visas were introduced, the number of visitors from abroad dropped abruptly, while, unexpectedly, the popularity of travelling to the east (especially to Ukraine) quickly increased among Poles. This was associated, in particular, with a fast increase in fuel prices in Poland (despite the queues at the border crossings it became worthwhile to go across the border to fill vehicle tanks with fuel). The customs limitations, successively introduced by the Ukrainian authorities and reducing the profitability of shopping in Poland, also exerted a significant influence. In the consecutive years the situation along the particular fragments of the borders got significantly diversified. A hardly predictable dynamics took place at the border with Ukraine.

In 2006 this border was crossed in both directions by close to 20 million persons – almost twice the number from the period of the highest bazaar prosperity of the mid-1990s. A slight increase in the number of persons crossing the border with Belarus was also noted, to the level of roughly 10 million.

The year 2007, which had immediately preceded the extension of the Schengen zone, brought, on the other hand, a decrease in traffic across all the three segments of the outer boundary of the European Union. In the case of the border with the Kaliningrad district, this was a continuation of the trend started two years before. In 2008, there was a true collapse of the bilateral movement of persons at the borders with Belarus and Ukraine. In the case of Belarus the traffic dropped below the level registered in 1990.

The traffic of trucks across the Polish eastern border had been increasing steadily since the collapse of the Soviet Union (1990-1992) until 1997. In the years 1998-1999 there was a short-lived breakdown associated with the already mentioned Russian crisis, and then further rapid intensification. The 1998 breakdown was clearly smaller on the Ukrainian than on the Belarusian border. The period of regression was, on the other hand, much longer for the vehicles with Polish registration plates than for foreign registrations (Ukrainian, but also Russian, Romanian and Bulgarian in the transit traffic). The number of Polish trucks crossing the Ukrainian border exceeded the 1996 level only in 2002³. After 2002, however, the increase in this group was more dynamic than for the foreign trucks. It should be remembered, though, that the distinction between the vehicles with Polish and foreign registration is not too precise. In practice, a vehicle registered in one country may belong to a company from another country, and the driver may be a citizen of yet another

country. The dynamics of traffic growth (especially on the Ukrainian border) exceeded the dynamics of foreign trade, which is evidence of both, a high share of transit traffic and of a gradual increase in the share of road transport in Polish foreign trade. After 1998, on the eastern border, the crossing at Kukuryki (the Warsaw-Minsk-Moscow corridor) ceased to be the most intensively used one in cargo traffic. Currently, cargo traffic is decidedly more intensive at the Budzisko crossing on the Lithuanian border (Via Baltica; Warsaw-Tallinn). There was also a relative increase in the role, in this respect, of the Polish-Ukrainian border crossings, especially the one in Dorohusk (Warsaw-Kiev). The absolute increments in the border traffic of heavy loads after Poland joined European Union (2004-2006) concentrate in a distinct manner in just a couple of points. These are, first of all: Budzisko on the Lithuanian border (Via Baltica), Świecko on the German border (Warsaw-Berlin) and Cieszyn on the Czech border (Warsaw-Vienna). These three border crossings account currently for more than 50% of the entire border traffic of trucks. There has also been a relative increase in these terms of the role of the Polish-Ukrainian crossings, especially the ones in Dorohusk (Warsaw-Kiev) and in Korczowa (Cracow-Lviv)⁴.

There were some next changes in border traffic at the Polish eastern border in recent years. Passenger border traffic across Polish eastern border, which is at the same time an external EU border, is irregular. The busiest passenger border traffic can be kept an eye on the Polish-Ukrainian border. It shows the biggest changeability in years 2002-2007. During the studied period it grows dramatically in the years 2004-2005 from 12 million crossing per year to almost 20 million crossings in year 2006-2007. Poland came into EU in 2004. Simultaneously, there was an "Orange revolution" in Ukraine. The fact involved Polish authorities as well as many Polish civilians. These two events promoted directly and indirectly the extension in traffic at the Polish-Ukrainian border.

As for Belarusian and Russian border passenger traffic, it's for certain limited about 9 million persons per year. The border traffic is relatively steady in the years 2002-2007. But rapid increase in the year 2004 was not watched as opposed to the activity at the Ukrainian border.

The situation at the eastern border entirely changed after Poland's accession to Schengen Agreement. Passenger border traffic decreased dramatically at the discussed borders. In comparison to analogical data from the year 2007 in case of Belorussia, the decrease of circa 44% was observed in 2008. The situation looks better at Russian and Ukrainian borders, where the decrease reaches respectively 35% and 15%. The reasons of such dramatic changes derive from greater rigors in the border traffic control which result from Poland's accession to Schengen Agreement⁵.

Citizens of neighboring countries have to fulfill the following requirements to enter Schengen territory: to have valid travel documents and visa, if it's required from the citizen of the given country; to define the purpose of the journey; to have enough money for the visit and return; the person who is going to enter Schengen Zone cannot be on the list in SIS System as an unwelcomed visitor or a threat to the public order; the main factor which influenced such dramatic decrease in border traffic was the introduction of expensive and hardly accessible "union visas" instead of cheaper and free visas, which were being used in the past.

When analyzing data concerning border traffic, it is noticeable that introduction of visas considerably decreased foreigners' arrivals to Schengen Zone. Even in case of Ukrainian border, where in fact passenger traffic decreased totally only by 15%, the arrivals and departures of foreigners decreased by over 50%. Before Poland's accession to EU, Ukrainian citizens needed visas to enter Poland. The visas were free, multiple and easy to obtain. After Poland joined the EU, "union visas" were introduced. They were more difficult to obtain but were still free. After Poland's accession to Schengen Agreement, Ukrainian citizens had to pay 35 Euro for the visa and the procedure to obtain it became much more complicated. On the other hand, Polish citizens do not require visas to enter Ukraine. The loss is compensated by increasing border traffic performed by Polish citizens.

The year 2008 and the membership of Poland in the Schengen zone have not influenced in any significant manner the upward trend of traffic across the Belarusian and Ukrainian borders, and the downward trend in the case of the Russian border⁶.

The economic advantages taken from the generation of the transit flows give rise to doubts and have been in a clear manner overestimated during the entire period of transformation. Adaptation of the planned modern network of roads for the needs of transit became one of the reasons of delays in the implementation of the respective investment projects. It was also conducive to the intensification of conflicts associated with the course of the new roads.

Ukraine remains the main transit country for both CIS (Commonwealth of Independent States) and non-CIS irregular migrants aiming to reach the EU through its eastern borders. In addition, Ukraine is also the major route for migrants from the Caucasus region and Central Asian countries travelling towards (or from) the Russian Federation. It remains difficult to ascertain to what extent the two flows are linked. Importantly, detections for illegal stay on exit from the EU towards the neighbouring EBRAN (Eastern Border Risk Analysis Network) countries more than doubled in 2011 (from around 3 300 to around 6 900). The most significant increases were reported by Poland and Hungary and were largely linked to Ukrainian nationals. This trend could be a further indication of worsening job

opportunities within the traditional destination Member States for Ukrainian migrants, i.e. Italy, Germany and Spain. Finally, Poland and Ukraine hosted the UEFA Football Championship in June and beginning of July 2012. Although the number of border security incidents related to the event was not foreseen to increase, traffic at the common land borders between Poland and its neighbours was expected to grow dramatically during the event. Both Poland and Ukraine planned joint activities to smoothly manage the traffic of supporters through the common borders, including simplification of border checks, which could have been exploited by networks organising irregular migration and engaging in smuggling activities.

Now neighbors of countries are trying to strengthen its borders by establishing cross-border cooperation. An example of this is the Cross-border Cooperation Programme Poland-Belarus-Ukraine (2007-2013)⁷. This continues and broadens the cooperation in the border zone areas of the three countries, which so far has been developed within the framework of the Neighbourhood Programme Poland-Belarus-Ukraine INTERREG IIIA / Tacis CBC 2004-2006.

The core objective of the programme is support for cross-border development processes. The programme objectives will be realised through non-commercial projects implemented within the following priorities and measures: increasing competitiveness of the border area (priority 1): better conditions for entrepreneurship; tourism development; improving access to the region; improving the quality of life (priority 2): natural environment protection in the borderland and efficient and secure borders; networking and people-to-people cooperation (priority 3): regional and local cross-border cooperation capacity building and local communities' initiatives.

Conclusions and recommendations for further research. Polish eastern border is one of the longest external border of European Union and Schengen Agreement land border under the control of a single country. For the last few years, Polish Government has significantly improved the infrastructure at the eastern border in order to prevent negative phenomena like human trafficking, smuggling of goods or illegal border crossing. Nevertheless, Polish eastern border doesn't have sufficient infrastructure, especially when the number of border checkpoints and roads is taken into consideration. The abovementioned, along with difficult border crossing procedures, may lead to make a new symbolic "wall" separating Poland from the threats of the eastern neighbors. Hence it is necessary to stimulate trans-border regions' integration. Cooperation should be done both in industry as well as in cultural and scientific fields. For the last few years, border traffic at the Polish eastern border has been relatively steady and even in the case of Ukraine its intensity was increasing. Poland's accession to Schengen Agreement dramatically reduced traffic at all three

borders. Hence there are difficulties for the citizen of neighboring countries to get them. It is necessary to simplify visa procedures is the necessary to improve this situation. It is important for neighboring countries to find ways of developing cross-border relations, especially in strengthening cross-border cooperation.

¹ Polish Border Guard [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.strazgraniczna.pl/>

² Borko H. Paneuropean Economic Cooperation and its Implications for the Crossborder Economic Cooperation of Poland and Ukraine and Belarus / H. Borko. – W. : Center of International Production Cooperation, 2008. – 19 p.

³ Frontex: Eastern Borders Annual Overview 2012 [Electronic resource]. – Access mode:

УДК:378.091.5

STUDENTS' ACHIEVEMENTS IN SCHOOL COUNTERACTING VIOLENCE

Robert Krasovskvi, Monica Lesniak. Student's Achievements in School Counteracting Violence. We can observe an increasing interest in problems with violence and its types in contemporary literature. It happens because there has been an increase of violence among pupils in the last few years. These issues arouse the interest and the need to explore them. Hence, I decided to elaborate on a number of issues connected with school, students and their school achievements. I also want to explain some concepts connected with violence, its types and the ways of counteracting it.

The most important aspect for me was the meaning of violence in the youth's lives, its influence on functioning in a peer group and psychological and physical development of a young person. I found the partial explanation of the problem in the literature. Nevertheless, this issue is very extensive and it combines many other important aspects.

Key words: violence, youth, students, group achievements, pupils.

Роберт Красовський, Моніка Лесняк. Достиження студентів (учнів) у протидії школі насильства. Ми можемо спостерігати зростаючий інтерес до проблем насильства і його різновидів в сучасній літературі. Це відбувається тому, що існує місце збільшенню насильства серед учнів в останні декілька років. Ці питання викликають інтерес і потребу в необхідності їх вивчення. Таким чином, я вирішив зупинитися на ряді питань, пов'язаних зі шкільними та студентськими здобутками. Я також хочу пояснити деякі поняття, пов'язані з насильством, його різновиди та способи протидії. Найбільш важливим критерієм (аспектом) для мене був сенс насильства в житті юнака, його вплив на функціонування в групі однолітків та психологічного і фізичного розвитку молоді людини. Я знайшов

http://www.frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/EB_AO.pdf.

⁴ Gateway to Europe Checkpoints on the EU External Land Border. Monitoring Report. – W. : Stefan Batory Foundation, 2008. – 96 p.

⁵ Mazurek T. Polish eastern border as an external European Union border / T. Mazurek, M. Barwiński // Region and Regionalism, 2008. – № 9. – P. 209-216.

⁶ Komornicki T. Eastern Poland as the borderland of the European Union / T. Komornicki, A. Miszczuka. – Poznań : Adam Mickiewicz University Press, 2010. – 69 p.

⁷ Poland in Schengen Zone – W. : Information Bulletin of Home and Administration Ministry, 2008.

© Robert Krasowski, Monika Leśniak
(m. Ostrowiec Świętokrzyski)

часткове пояснення проблеми в літературі. Тим менш, ця тема дуже обширна і вона поєднує в собі багато інших важливих аспектів.

Ключові слова: насильство, молодь, студенти, групові досягнення, учні.

Роберт Красовский, Моника Лесняк. Достижения студентов (учеников) в противодействии школе насилия. Мы можем наблюдать растущий интерес к проблемам насилия и его разновидностей в современной литературе. Это происходит потому, что существует место увеличению насилия среди учеников в последние несколько лет. Эти вопросы вызывают интерес и потребность в необходимости их изучения. Таким образом, я решил остановиться на ряде вопросов, которые связаны со школьными и студенческими достижениями. Я также хочу объяснить некоторые понятия, связанные с насилием, его разновидностью и способами противодействия. Наиболее важным критерием (аспектом) для меня был смысл насилия в жизни юноши, его влияние на функционирование в группе одноклассов, психологического и физического развития молодого человека. Я нашел частичное объяснение проблемы в литературе. Тем не менее, эта тема очень обширна и она совмещает в себе много других важных аспектов.

Ключевые слова: насилие, молодежь, студенты, групповые достижения, ученики.

The first issue I want to take up is *Selected information about school, students and their school successes*. Cz. Kupusiewicz states that «thanks to school achievements, students can gain acceptance of the environment, have good self-feeling, and in the future have a profession which is more and more dependent on the quality of education and school he or she attends».

This concept was also taken up by W. Okon who writes that «measuring school achievements, apart from its unquestionable significance, is the source of stress for both students and teachers...».

Students' achievements in school counteracting violence.

Selected information about school and students.

This chapter is an introduction to some concepts connected with school and students, their achievements and successes. School is the first place where a pupil learns about new rules and makes first decisions. The abilities he or she gains while being at school influence student's physical, physiological and social development.

School as an educational and pedagogical institution

Education and school create the system that plays a very significant role in society. Education is «planned and conscious interaction on developing individuals to form spiritual structure, influence physiological and physical development by developing intelligence, feelings and will. The aim of education is gaining some knowledge and abilities, and adapting a student to live in a family and society»¹. A very complicated structure of contemporary society requires more specialised education of young generations, which would not be possible for a family to be assured. There is the need to integrate education with other educational subjects which are supposed to aim at cooperation by themselves². It results from current social and economic situation in which a family exists.

School is an educational and pedagogical institution dealing with education and upbringing, preparing young people to live in a society, its headquarters (the building) and its students and staff as well. Education in Poland is a common good for the whole country. It works according to the instructions of The Constitution of the Republic of Poland, and also the rules of Universal Declaration of Human Rights, International Pact of Civil and Political Rights and Convention on the Right of Child³.

Anna Sawisz writes that school arouses interest in two aspects, the first one connected with personal contacts in the educational process of students, parents and teachers and in the social aspect. According to the author, it is school that prepares to necessary social changes and innovations. Along with a family it gives continuity of cultural norms, hence it gives the continuity of society.

It is school that brings up young people to live in society by training qualified workers. Pedagogy is a discipline occupied with education.

School, from its very beginnings, has been arousing both positive and negative aspects. The positive ones are connected with passing knowledge to students and developing their interests. However, school as an institution has also been criticised by writers, educators, satirists and journalists. Among them there were

A.F. Modrzewski, F. Rabelais, J.A. Komeński, I. Krasicki, J.Dewey, Voltaire⁴.

Education and upbringing respect Christian system of values and universal rules of ethics. It aims at developing a sense of responsibility, devotion to the country, respect for Polish cultural heritage and being open to cultural values of Europe and the world at the same time.

School should provide each students with necessary conditions to his or her development and to fulfil family and civil duties according to rules of solidarity, democracy, tolerance, justice and freedom.

The division of schools is based on Act on the Education System from 7th September, 1991, which distinguishes public and non-public schools. They are divided into: *-primary school* (lasting six years), at the end of which there is an exam; *-junior high school (gymnasium)* which lasts three years and is also finished with an exam. That gives the possibility of further education at after-gymnasium schools: *-vocational school* with a lasting period of minimum 2 years and maximum 3 years, which ends with diploma of occupational qualifications after passing the exam, then the further education at *two-year supplementary high school*, and *three-year high school* which enables to gain High School Diploma after passing the secondary school examinations; *-three-year profiled high school*, which also enables to gain High School Diploma; *-four-year technical school* which enables to gain High School Diploma after passing the secondary school examinations and which ends with diploma of occupational qualifications after passing the exam; *-two-year supplementary high school* which enables to gain High School Diploma after passing the secondary school examinations; *-three-year supplementary technical school* for vocational school graduates which enables to gain High School Diploma after passing the secondary school examinations and which ends with diploma of occupational qualifications after passing the exam; *-post-secondary school* with a lasting period of 2 and a half year, which enables students with secondary education to gain a diploma of occupational qualifications after passing the exam.

According to Act on the Education System public school is a school that: 1) ensures free education, 2) recruits students according to the rules of common availability; 3) employs qualified teachers; 4) implements: a) teaching programmes, b) framed educational plans; 5) implements rules, set by competent Minister for Education, connected with assessment, classification, promotion and taking examinations.

According to Act on the Education System non-public school can have the rights of public school, if it: 1) implements teaching programmes; 2) implements educational classes in the period which is not shorter than the framed one and not lower number of obligatory educational classes that is required in the teaching programme of a particular type of public school;

3) implements set rules of classification and promotion of students and examinations taken by them apart from entrance exams; 4) conducts documentation of educational processes set for public schools, 5) in the case of vocational schools – educates in occupations described in the classification of vocational education which is mentioned in art. 24 act. 1, in the case of profiled high school – educates in the educational profiles mentioned in art. 24 act. 6; 6) employs teachers for obligatory educational classes, mentioned in point 2, who have qualifications for teachers of public schools. Act. 1 art. 86⁵.

Student and his/her school achievements

Contemporary school aims at giving equal educational opportunities for all children. A teacher plays an important role as he or she ought to help pupils with difficulties in learning and their parents. It is necessary for parents to cooperate with school, teachers even with an educator and Psychological Counselling Centre. We all want young people to be educated, well-prepared for work and involved in society in the future. Hence, since the very first days at school and its whole lasting period we need to enable children to achieve their goals and successes while learning. School education should give children the feeling of joy and satisfaction, not the feeling of compulsion and torment.

«The target of education is a person who is free, ambitious and religious human being. It is a person who needs developing his or her potential not a training. This process aims at developing definite intellectual abilities (studying, understanding, wisdom, art, prudence) and moral virtues (moderation, bravery, justice). It is much more than providing particular knowledge and here it is a teacher who takes an exam on his mastery»⁶.

Gaining positive results in school work is a main task for a pupil. The main task for a teacher is contributing to student's achievements in the learning process. It cannot be forgotten that «thanks to school achievements a student can gain acceptance, have a good self-feeling, and in the future have a profession which is more and more dependent on the quality of education and school he or she attends».

«Cooperation between a teacher and students means exchanging information, which also involves information about student's achievements and its evaluation... Regular informing students about their learning results is necessary to improve their effectiveness of school work»⁷. The level of school achievements depends on school competence implied as the ability to acquire knowledge, using it and motivation. Assessment and evaluation are the very important issues and they seem to be one of the most difficult pedagogical abilities.

W. Okon states that «measuring school achievements, apart from its unquestionable significance, is the source of stress for both students and teachers...»⁸.

One of the methods of assessing school achievements is didactic measurement. «Didactic measurement

occurs when a test on school achievements and its evaluation are done in a way that the level of cognitive achievements in the framed programme is assigned to a symbol (grade) describing this level in a particular scale of achievements (scale of grades), and the procedure of this assignment is verified empirically»⁹. One of the most basic causes of school failures is too inflexible teaching system, which hinders individualization of educational work and in many cases it makes it difficult to combine school work with current needs of a pupil. According to H. Spionek the most common causes of school failures are: overloading teaching programmes, verbalism of teaching, insufficient teachers' qualifications, the lack of individualization of teaching process and unequal levels of students when they start learning¹⁰.

Students and their school failures and achievements

The cause of failures in studying and behaving can be various difficult situations which occur in pupils' lives. Students come across different obstacles which also could be difficult situation. School failures – a contradiction between didactic school expectations and achieved results of a pupil. Both school failures and achievements can always be taken into consideration together. When there is the end of achievement, then the failure begins and the other way round. Hence, one of the main didactic goals is teaching effectiveness which is expressed by means of pupil's achievements.

The term «school achievements» involves changes that occur in a learner as a result of the teaching process and also forms of didactic work organised by school. A pupil attends school not only to learn about the unknown but it is also vital to develop his or her personality in the process of acquiring this knowledge. K. Kulikowska¹¹ explains the term school achievements as «beneficial changes in the instrumental sphere of a learner (in information resources, intellectual skills and the ability of putting the information into force) and in the directional sphere (in motivation, aspiration, feelings and attitudes)»¹².

Many children do not have any difficulties in learning and they easily acquire new material and get good grades. However, there are pupils who need to work very hard to gain any positive results. There are also children who have substantial problems in learning and they do not like school. Unfortunately, failures have a very disadvantageous influence on psychological development of a child and on forming self-esteem. They can also discourage to make some effort. Parents rarely know how to help such a child and how to influence him or her. It is common that they reward for good grades and they punish severely for bad ones. Notwithstanding, in school reality it happens that each student regardless of the level of school achievements has his or her own successes and failures. Its scales differ a lot from each other which both parents and teachers are frequently not aware of. It happens when school

achievements of a particular student are accompanied by a hidden failure which after accumulation leads to open failures.

We can also talk about failures when an average or a good learner achieves only the necessary results. In such a situation school achievement can be associated to optimal capabilities of a pupil – his or her educational and upbringing achievements⁶.

According to W. Okon school achievement is «a process that requires a full harmony between educational goals, school requirements and school achievements along with real capabilities of learners»¹³.

Students are not always able to achieve goals that are set for them. In school reality, each student, both a very good one and an average one, can face some difficulties while learning. We talk about difficulties when a learner does not acquire the material of a particular class. The existence of indicated discrepancy is a basic indicator of difficulties. The type and the size of school failures depend on the kind and size of the discrepancy. Such a discrepancy can also be determined by insufficient achievements of a particular learner or maladjusted requirements.

School failure is also defined as a discrepancy between teaching, upbringing programmes and students' knowledge, abilities or behaviour they present at school. A difficulty often tends to lead to the feeling of frustration, dissatisfaction resulting from the lack of gratifying important needs or looking for something substitute. Then, there is a feeling of failure, low self-esteem, injustice and harm.

M. Mularczyk claims that students' school achievements depend on home conditions, creating a positive atmosphere and motivation to learning. They are also dependent on student's capabilities, school work, school programmes and all the factors that determine the appearance of didactic failures¹⁴.

Cz. Kupusiewicz states that fighting weak teaching results is effective when there are following phases: *pedagogical prevention*, which is using effective forms and methods of teaching and upbringing while working with children and teenagers; *pedagogical diagnosis*, which means detecting any difficulties in acquisition as soon as possible; *pedagogical therapy*, which aims at eliminating learning problems by means of various teaching and upbringing resources in the class and after classes¹⁵.

According to Cz. Kupusiewicz pedagogical therapy plays a significant role in fighting didactic failures. It is defined as «a system of integrated, planned and individual preventive and fixing actions, stimulating actions, remedial and compensatory actions used by teachers - therapists in various forms of specialist help for learners with functioning disorders and school failures»¹⁶. Pedagogical therapy is a prominent educational intervention which aims at causing positive changes in cognitive and emotional sphere and in the structure of knowledge and school skills of a pupil. It respects gen-

eral rules of educational process and methods of acting in the case of cognitive or emotional disorders.

«Therapeutic rules are the rules of actions, which are foundation of didactic work and they determine main directions of interaction»¹⁷. The most important rules of therapeutic proceeding are the following ones: *the rule of individualization of the resources and methods in therapeutic proceeding; the rule of gradation of difficulties at school; the rule of equalization of disorders, compensation, regularity and continuity of therapeutic proceeding»*¹⁸.

At school, classes of pedagogical therapy are called remedial or compensatory classes. «They are organised for pupils who have specified difficulties in learning which make it impossible to achieve the goals set in teaching programmes at a particular educational stage; those classes are conducted by teachers who have qualifications in pedagogical therapy»¹⁹.

Difficulties in learning are closely connected with difficulties in upbringing and students' behaviour. It is concerned with emerging of a problem, its basis and consequences it leads to. It has to be remembered that school failures can be temporary or permanent. Hence, it is very important to detect and get to know factors that prevent learner from obtaining positive results. The environment, in which a child develops, has a huge influence on further educational effects. Material situation of parents, proper home atmosphere, family values, satisfying child's needs are crucial for a proper development of one's personality.

There are many factors that create positive attitude towards learning. Very important ones are: preparing a child for school by parents, proper, harmonious, comprehensive psychophysical development and proper upbringing proceeding. Bad living conditions have a great impact as well. They can hinder basic needs to live or proper development of a child. There are social situations that are unfavourable to develop individual capabilities of a child.

Poor living conditions of a family may cause limited learning results. It can be connected with having no place or room for studying at home or too many chores. General education, cultural level and pedagogical preparation of parents has a very close relation with their education and school problems of their children. It is connected with generally worse conditions for psychophysical development of these children, forming their cognitive interests and creating possibilities for meeting their demands and needs. Children from families of higher cultural level are usually prepared for school in a much better way. School is a place where deviations or differences in child's development are brought out. They are expressed by means of difficulties and failures in learning.

Violence and its types

J. Pospiszyl defines violence as «all kinds of brutal behaviours which violate one's personal freedom and do not take someone's good into consideration»²⁰. «He

puts emphasis on two basic factors that have to occur so that we can talk about violence. Firstly, violence is mainly used to achieve some goals set by somebody who uses it. Secondly, violence can be used when there is no balance of power. It is overusing of someone's physical or social domination in order to force someone's particular behaviour²¹.

The word «violence» is widely understood. However, in order to systematize such a complicated social problem and to deal with this concept in working environment, it is worth to get to know how it is defined in Polish dictionaries. Violence is explained as «brutal behaviour in order to impose someone's will on someone else or force something on someone»²². The definition of this word in another dictionary states that violence is overusing someone's power, using physical strength (military) in order to achieve some goals; it is also using power in criminal activities, rapes, compulsion and pressure. Psychological violence is «bringing pressure on someone's mental process, behaviour or physical condition without one's agreement»²³.

Jerzy Mellibruda defines violence as «intentional overusing someone's power and any rights and personal goods of an individual that it makes it impossible to defend oneself and it causes psychological, physical symbolic or material damage»²⁴.

According to Joachim Kondziela «violence is bringing pressure on people which leads to the fact that the level of their current somatic and spiritual development is lower than their potential level of this development»²⁵.

Antoni Olak thinks that the concept of violence is used too freely and he does not point to any definitions which would be able to take all important aspects into consideration. Therefore, he created his own definition that says: «violence is a power displaying physical domination which is used to illegal activities performed on someone, illegally imposed rules, reign, illegal acts performed under physical compulsion or rape»²⁶.

Many authors classify types of violence in pedagogical literature. While categorising it we can also point to a place of its occurrence. School is one of the places where violence occurs. In everyday school life, violence is displayed in many different ways. Physical violence is the most frequently defined in pedagogical literature and this type gets the most attention.

Physical violence is any non-accidental force using towards a child and also allowing to cause damage²⁷. Using physical strength takes different forms which are mainly beating, kicking, hair mangling, throwing some object at a victim. *Physical violence* can be defined as «intentional forms of behaviour that lead to causing pain and suffering of a victim»²⁸.

Another type of violence is *psychological violence*. This type of violence also occurs in different places, among which, there is a school. «We are not able to measure the size and categorise all types of psychological violence but Amnesty International»²⁹ mentions

following acts: *isolation, food and sleep limitation, verbal degradation that is insulting, humiliation, and also hypnosis, forcing to take drugs and threat of killing*. In school environment this type of violence takes different forms of verbal aggression that is vulgarity, making fun of somebody, humiliating, criticising, threatening and frightening³⁰.

E. Jarosz introduces another definition of *psychological violence* considering it as «intentional causing damage to a child or substantial lowering the possibilities of a proper child's development. It ranges from insulting and emotional rejection to unreasonable demands along with not taking the possibilities of a child's development. In other words, it is any teasing a child without using tools and which causes negative experiences, «moral torment». Although, it does not leave any signs on a victim's body, it damages emotional, cognitive and behavioural spheres of a child»³¹.

Another type of violence is *sexual violence*. «Sexual violence occurs when a child is forced to sexual activity sphere which is not adequate to his or her age; it is the sphere that a child does not understand and it violates legal and social norms»³². Sexual violence towards a child is any kind of sexual behaviour that aims at gaining excitement or satisfaction by an offender. It can include sexual remarks, jokes, encouraging to watch pornography, exhibitionism, touching intimate parts of the body, persuading to sexual relations, penetration...³³.

The next form of violence is *neglecting*. It is a type of violence that «is shown by not perceiving physical or psychological needs of a child and deprivation of emotional and developmental needs»³⁴.

When we get to know all of these definitions we can state that violence does not result from the human nature. Therefore, we cannot claim that it results from aggressive urge and it is not inherited. It is conditioned by society. It can be acquired as the effect of social and family interactions. It is displayed by exterior behaviour and activity of a human organism. We talk about violence when there is physical, social or psychological damage towards a person. There is an offender and a victim in the violence cycle³⁵.

Characteristics of violence in the light of scientific research

In Poland, aggression and violence were treated as incidental facts, as marginal ones – especially by public opinion and educational administration. Only criminologists were occupied with its issues. Currently, educators are dealing with it in a rather defensive way, looking at it with shame, disgrace and hopelessness³⁶.

Most frequently, school violence has got instrumental aspect, whereas undertaken actions are fully conscious and are supposed to lead to causing damage to other people in order to gain desired effect³⁷. One of the very important motives of school violence is a desire to get and maintain a strong dominant position in a group.

Violence occurs in various types of environment: in a family, in a peer group, and also in educational institutions. The reform of the system of education in 1999 aimed at improving didactic and educational work – it was one of the three posts of the reform. Authorities assumed that a change in organisational structure of education would help to reduce the occurrence of violence. Introducing junior high school (gymnasium) was supposed to reduce age differences of students. At primary school there are pupils at the age of 6 to 13, at junior high school there are learners at the age of 13 to 16. At post-gymnasium schools there are students at the age of 15 to 19. It was assumed that each type of school would be located in separate buildings and that it would eliminate contacts among younger and older learners. It was supposed to reduce the possibilities of violence occurring towards younger and weaker students³⁸.

Biological factors are among the factors that influence the occurrence of aggressive behaviours³⁹. They include neurological disorders and disorders in chemical balance of an organism. The factor connected with temperament nature of a child plays an important role. Children with higher temper (lively, energetic, quickly responding etc.) are more likely to create and preserve aggressive patterns of behaviour than children whose personalities are quieter. Home is a crucial place where children go through the process of socialization, which forms significantly various types of behaviour. It is family and home that influence emotional and psychological development of a child in the biggest extent.

When children feel loved and accepted they are less aggressive. Moreover, they have to find out which behaviours are allowed and which are not the way of solving problems. These rules should be set clearly and consequently respected.

According to The American Association of Psychologists, on average, a child watches about 8000 scenes of a murder and about 100 000 scenes of a rape on TV before he or she finishes primary school. Such a dose of violence has an enormous impact on psyche and leads to behaviour disorders⁴⁰.

At schools, the most frequent noticed violent acts are the following ones: beating and fighting (69,0%), frightening (41,5%), taking something by force (32,3%), destroying someone's belongings (30,2%), devastating school equipment (27,4%), encouraging to fight (22,50/0), extortions (20,4%), beating younger pupils (15,4%). Verbal violence is usually expressed by: threats of beating (85,9%), insulting (88,9%), calling names, cursing, vulgar remarks (74,6%), making fun of (58,4%), quarrels (58,4%), threats of bringing an accusation of somebody (38,9). Verbal violence and aggression occur in all types of schools, both the ones in the country and in cities. The size of school does not play any significant role, either. The only difference is that there are fewer vandalism acts at small schools⁴¹.

The violence that appears at school can concern

both physical and psychological aspects. We can also distinguish structural violence connected with a teacher's domination over a student or other teachers. We have to be aware that persecution and violence appear not only among students. Such actions are often used by teachers. E. Karcz's research shows that over 40% of teachers use psychological violence towards students. They humiliate students, 30% of teachers insult them, 29% of teachers assess them in a subjective, unjust way. According to D. Ruszkiewicz over 43% of students are beaten (e.g.: with a ruler or a book on hands or a head)⁴².

In 1996, K. Ostrowska and J. Surzykiewicz carried out some research connected with students' violence towards teachers. Teachers, that students do not like or the ones that use severe punishments for bad behaviour and are strict while assessing, are the most exposed to this type of violence. Nevertheless, most violent acts are related to students' relations. There is no end as far as the examples of violence, insulting and making fun of students by others at Polish schools are concerned. Mass media consistently informs us about next pathological actions occurring in different parts of our country. The problem with violence has been becoming a huge danger⁴³.

It is commonly known that violence at school is a phenomenon typical for big cities. According to Norwegian research, it is another assumption based only on adults' stereotypes. This research shows that the percentage of victims in three biggest cities in Norway is similar to the one at schools in the provinces. It big cities there is a higher increase in awareness of the problem among both parents and teachers. There is also a common belief that the bigger school or class is, the intensity of violence at a particular school is higher. Although, research has not proved that and, as the author states, there is no connection between the size of a school or a class and the intensity of violent behaviour⁴⁴.

Violence has become a serious problem at school. According to the research, about 15-16% of students at the age of 7 to 16, take part in violent actions. There are about 9% of victims among them. There is a huge possibility that there are a couple of aggressors and a couple of victims in each class. It means that we encounter a violent situation when a weaker person (a victim) is exposed to negative actions from a stronger person or a group of people (aggressors) for a longer time. Most frequently these negative actions include: teasing, beating, calling names, taking money or personal belongings or destroying someone's belongings. There is also more hidden form of indirect violence which is used by more girls than boys. It includes slanders, intrigues, excluding a person from a group and isolation⁴⁵.

As D. Olweus claims "School is a place where direct violent behaviours occur"⁴⁶. Violence does not come from nowhere. There has to be some shortage of

social or personal nature for it to occur. Sometimes it can be recognised in a smaller extent and sometimes in a bigger one. It can be counteracted but it requires competence, understanding its sources and mechanisms and the most important thing – civil courage. Unfortunately, these are the features that we are run out of in contemporary democracy and human relations.

School and institutions counteracting violence

Children and youth participate in different social groups and they are influenced by a range of intended and unintended impulses. Family, school, social environment, peer group and mass media play basic role in upbringing young people. Therefore, school is supposed to cooperate with a number of institutions. School is supposed to recognise social maladjustment very early and take proper preventive, educational actions or rehabilitation actions towards students who are not adapted.

School runs actions that are supposed to counteract violence by showing locals and students some possibilities of forming proper social attitudes. School efforts are focused on developing abilities to overcome difficulties without using violence or intoxicants and the ability to say «NO» to counteract peer pressure. School tries to involve students to take an active part in school life among students' society.

Actions that are employed at school to counteract violence are run in many areas. Some of them are actions aiming at counteracting violence at the school. Another ones are the tools used by educators towards students or their parents. There is also a sphere that includes actions counteracting violence in a teacher-student relation, where a student can be a victim or an offender⁴⁷. Some actions are aimed at all of the students. It is a headmaster who is responsible for such actions. His or her responsibility is to plan and organise proper actions concerning a particular pupil, parents, teachers and school workers.

At schools, it is very common to organise a day devoted to counteracting violence. During such days, there are meetings concerning violence with educators and representatives of other institutions and organisations. Such meetings are often run with using modern multimedia technology in order to involve as many students as possible. Many violent actions take place in school buildings. The solution is to introduce monitoring along with teachers' supervision during breaks⁴⁸.

A good information exchange among school workers, a headmaster and teachers leads to working out actions that are the best for a particular school. It also aims at generating preventive and educational programmes which contain actions counteracting violence.

School cooperates with many institutions which support these actions. One of such organizations is Psychological Counselling Centre. According to a dictionary of pedagogical terms it is a «place where psychologists and educators gather in order to give professional help to a child...»⁴⁹. Psychological Counselling

Centre cooperates with a school while diagnosing students. It organises compensatory classes and preventive workshops, meetings for parents and workshops for teachers.

Another institution that cooperates with school in counteracting violence is Family Court. It is an organ of justice administration occupied with family and under-age issues⁵⁰. It cooperates with school in the cases of neglecting educational and caring needs of a pupil by a family, pathology. It also covers professional advice, consultation, managing applications to check a family situation, exchanging opinions and information about students.

The District Police Headquarters is also an institution that cooperates with school in counteracting violence. This cooperation is based on giving lectures on offences and students' safety. They are organised with students and parents at school. It also cooperates in the cases of demoralization signs and pathology. A representative of The District Police Headquarters talks to students who play truant or take part in violent actions or with students that are in danger of demoralization⁵¹.

The issues formulated in the title of my work are located in literature and have been taken up by many researchers. This work is a presentation of selected issues concerning violence – school as an institution counteracting it, pupils and their place among these issues. The most important aspect for me was the meaning of violence in the youth's lives, its influence on functioning in a peer group and psychological and physical development of a young person. I found the partial explanation of the problem in the literature. Nevertheless, this issue is very extensive and it combines many other important aspects.

The literature confirms that young people are often exposed to peer violence and that it has an enormous impact on their decisions and skills they acquire. It ought to be emphasised that cooperation of different institutions has a huge influence on achieving a success which is reducing violence and a young man's development.

¹ B. Matyjas, Z. Ratajek, E. Trafiałek, *Understandings in contemporary pedagogy*, Kielce 1997, p. 164.

² W. Segiet, *Child development – common interest of parents and teachers*; W. Ciczkowski, *People's safety in the local environment*, Olsztyn 1999, p. 22-28.

³ Convention on the Right of Child from 20th November, 1989.

⁴ M. Karkowska, W. Czarnicka, *Violence at school*, Oficyna Wydawnicza «Impuls», Kraków 2000, p. 7-8.

⁵ Act on the Education System from 7th September, 1991.

⁶ A. Maryniarczyk, *About teacher's ethos*. KUL 2010, Scientific Papers p.24.

⁷ B. Niemierko, *Between school grade and didactics*. Closer to didactics, Second changed edition, Warsaw 1997, p. 62.

⁸ W. Okon, *Dictionary of pedagogy*, Warsaw 1984, p. 34.

⁹ B. Niemierko, *Tests of school achievements*, Warsaw 1975, p. 56.

¹⁰ H. Spionek, *Development disorders and school failures*, Warsaw 1973, p. 64.

¹¹ K. Kulikowska, Improvement of a lesson, WSiP, Warsaw 1984, p. 29-30.

¹² W. Okoń, Introduction to general didactics, «Żak», Warsaw 2003.

¹³ W. Okoń, *New pedagogical dictionary*, Publishing house «Żak», Warsaw 2001, p. 308.

¹⁴ M. Mularczyk, *Failures- or achievements*, «New School» 1997, number. 7.

¹⁵ Cz. Kupisiewicz, *Didactic failures*, Warsaw 1964. PWN.

¹⁶ M. Pietniun, *Therapeutic work with children with difficulties in learning reading and writing*, ODN, Gdańsk 1988.

¹⁷ Tyrała P. Olak A., *Prakseology in safety education*, Publishing house Amelia, Rzeszów 2012, p. 55-59.

¹⁸ M. Jurewicz, *Forms of helping children with specific difficulties in learning*, New School 5/2008.

¹⁹ The Official Journal of Laws of the Republic of Poland Number 11, 7th January, 2003, p. 774.

²⁰ I. Pospieszyl, *Together against violence*, Publishing house „Żak”, Warsaw 1999, p.16.

²¹ Tamże, s. 16-17.

²² Contemporary Polish Dictionary. Publishing house WILGA, Warsaw 1996.

²³ A. Olak, *Violence in a family*, MAX-DRUK Rzeszów 2007, p. 54.

²⁴ J. Mellibruda, R. Durda, H. Sasal, *About home violence*. Guidebook for a paediatrician, Warsaw 1998, p. 56-57.

²⁵ J. Kondziela, *Research on peace, theory and its usage*, OdiSS, Warsaw, 1974 p.62.

²⁶ A. Olak, *Violence in a family*, MAX-DRUK Rzeszów 2007, p. 17-23.

²⁷ E. Jarosz, *Violence towards children. Reactions of school environment*, Katowice 1998, p. 15.

²⁸ Baranska Z., Szymański M., *Agression and violence among children and youth*, Publishing house «Text», Cracow, 1998, p.20.

²⁹ A. Olak, *A contemporary family in changing Polish society*, MAX-DRUK Rzeszów 2008, p. 60-65.

³⁰ Bragiel, *Issues of violence towards a child in a family*. Toruń 1997, p. 86.

³¹ E. Jarosz, *Violence towards children. Reactions of school environment*, Katowice 1998, p. 42.

³² Czernikiewicz W., Pawlak-Jordan B., *Sexual abuse of children*, Foundation No one's Children, Warsaw 1998.

³³ Z. Kwieciński, *Sociopathology of education*, Olecko 1995, p. 13.

³⁴ Bragiel, *Issues of violence towards a child in a family*. Toruń 1997, p. 87-88.

³⁵ A. Szygendowska, *Aggression at school, Aggression at home*. Educational and didactic materials for teachers and educators. Warsaw 2007, p. 14.

³⁶ Z. Kwieciński, *Hidden violence as a basis of rationalism of school functioning*, «The educational sociology» 1990, no 2, p. 25-32.

³⁷ A. Olak, H. Sommer, *Educational problems at junior high schools gathering students from villages and small towns*. A. Olak, F. Kozaczuk, A. Krauz, Safety education. Publishing house «Education Science Development», Ostrowiec Świętokrzyski. 2011, p. 47-61.

³⁸ A. Nowak, E. Wysocka, *Problems and social dangers in contemporary world*. Katowice, 2001.

³⁹ E. Socha, M. Wiater, *Determinants of aggressive behaviour among students at boarding schools*. MAX-DRUK Rzeszów 2009.

⁴⁰ J. Kołodziejczyk – «Aggression and violence at school», Cracow 2003, p. 69-86.

⁴¹ G. Miłkowska- Olejniczak, *Who rules a Polish school? About aggression among children and youth at school*, Cracow, 1996.

⁴² A. Szygendowska, *Aggression at school, Aggression at home*. Educational and didactic materials for teachers and educators. Warsaw 2007, p. 16-18.

⁴³ Tamże, p. 18.

⁴⁴ D. Olweus. *Mobbing*, Jacek Santorski & Co Publishing Agency. Warsaw, 2007 s. 29-32.

⁴⁵ A. Szygendowska, *Aggression at school, Aggression at home*. Educational and didactic materials for teachers and educators. Warsaw 2007, p.16-18.

⁴⁶ D. Olweus. *Mobbing*, Jacek Santorski & Co Publishing Agency. Warsaw 2007, s. 29-32.

⁴⁷ K. Wojcieszek, *NOE- preventive programme for children and youth*, Warsaw 1997, p. 8-14.

⁴⁸ A. Szygendowska, *Aggression at school, Aggression at home*. Educational and didactic materials for teachers and educators. Warsaw 2007, p. 36-38.

⁴⁹ A. Szygendowska, *Aggression at school, Aggression at home*. Educational and didactic materials for teachers and educators. Warsaw 2007, p. 36-38.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

УДК: 327(71)

© Анна Ноголь
(м. Чернівці)**ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ**

Анна Ноголь. Основні напрямки сучасної зовнішньої політики Канади. У статті проаналізовано основні тенденції розвитку сучасної Канади у зовнішньополітичній сфері. Для детальнішого розгляду і розуміння зовнішньополітичних процесів охарактеризовано і мотиви реалізації сучасної внутрішньої політики держави. Визначено основні напрями зовнішньополітичного курсу держави, а саме: взаємини зі Сполученими Штатами Америки, європейський напрям співпраці та діяльність в рамках Організації Об'єднаних Націй, при цьому, охарактеризовано кожен з даних векторів.

Ключові слова: Канада, Сполучені Штати Америки, Європейський Союз, зовнішня політика, ООН.

Анна Ноголь. Основные направления современной внешней политики Канады. В статье проанализированы основные тенденции развития современной Канады во внешнеполитической сфере. Для более детального рассмотрения и понимания внешнеполитических процессов, охарактеризованы и мотивы реализации внутренней политики государства. Определены основные направления внешнеполитического курса государства, а именно: взаимоотношения с Соединенными Штатами Америки, европейское направление сотрудничества и деятельность в рамках Организации Объединенных Наций, при этом, охарактеризован каждый из данных векторов.

Ключевые слова: Канада, Соединенные Штаты Америки, Европейский Союз, внешняя политика, ООН.

Anna Nogol. Main Areas of Contemporary Canadian Foreign Policy. In article the main tendencies of development of modern Canada in the foreign policy sphere are analysed. For more detailed consideration and understanding of foreign policy processes, motives of realization of domestic policy of the state are characterized also. The main directions of a foreign policy of the state are defined, namely: relationship with the United States of America, the European direction of cooperation and activity within the United Nations each of these vectors is thus characterized.

Key words: Canada, United States of America, European Union, foreign policy, UN.

Постановка проблеми. Розвиток процесів глобалізації та інтеграції, становлення нового світового порядку є незворотними процесами. У даній ситуації, коли всесвіт міжнародних феноменів являється досить мінливим, виникає потреба у детальному розгляді окремих його елементів. Виходячи з цього, фокусування уваги здійснюється відносно поодиноких елементів, якими є і держави, і їхня зовнішня політика. В даній статті мова йтиме про

одну з сучасних держав – Канаду, зокрема, про її зовнішню політику.

Зовнішня політика будь-якої держави визначається в двох різних аспектах: у міжнародній системі, в якій повинна працювати держава та у визначеній «ніші», яку займає дана держава в цій міжнародній системі. Кожен учасник зовнішньої політики повинен протистояти загрозам, маневруючи між зовнішнім та внутрішнім середовищем. Саме вміння правильного вибору стратегії держави дозволяє їй бути впливовим суб'єктом у міжнародній політиці.

Основоположним принципом канадської зовнішньої політики являється мирне співіснування та гарантування спільної безпеки в умовах сучасного мультикультуралізму як політики, а також як суспільного міждержавного явища. Саме миролюбність та толерантність визначають неписану стратегію Канади у веденні своєї зовнішньої політики. Зовнішньополітичний курс Канади формується як динамічний процес, на який впливає цілий ряд чинників, як зовнішніх, так і внутрішніх, адже є загальновідомим те поняття, що внутрішня і зовнішня політика однієї держави є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими.

Важливим, зокрема, стосовно Канади виступає державотворчий фактор. Держава виникла не внаслідок революції чи війни, а еволюційним шляхом, що пояснює глибоко вкорінену традицію вирішувати найскладніші внутрішньополітичні суперечки і конфлікти шляхом переговорів. Завдяки цьому, Канада сформувала такий собі бренд держави – миротворця.

До зовнішніх факторів варто віднести географічне положення Канади. Країна має єдиний сухопутний кордон із США, які є досить впливовим сусідом і найближчим політичним і військовим союзником Канади. У силу цього, Сполучені Штати завжди впливали і, очевидно, будуть значним чинником впливати на державну діяльність Канади, в тому числі і на її зовнішню політику.

Говорячи про концептуальність зовнішньополітичного курсу Канади, слід зазначити перш за все те, що в зовнішній політиці уряд країни робить розрахунок на інститути багатосторонньої дипломатії. Для міжнародної діяльності Канади характерним виявляється прояв ідеологічної та політичної терпимості. Серед зовнішньополітичних установок можна також виділити активне залучення до вирішення широкого спектру світових проблем сучасності, свій внесок у вирішення яких Канада здійснює через міжнародні ініціативи в самих різних сферах.

У концепції зовнішньої політики Канадської Федерації XXI століття наголошується на соціаль-

но-гуманітарних чинниках міжнародної безпеки, які значною мірою обумовлюються національною політичною культурою.

Актуально прослідкувати явище саме багатосторонньої дипломатії, як механізму маневрування між США, міжнародними організаціями та іншими державами, а також притримання миролюбних та компромісних методів вирішення конфліктів, що стало візитною карткою Канади.

Отже, метою наукової роботи є аналіз впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на формування основних напрямів сучасної зовнішньої політики Канади. Основні завдання полягають у розкритті характеру реалізації основних напрямів сучасної зовнішньої політики Канади та їх значення для держави.

Аналіз досліджень проблеми. Певні аспекти дослідження знайшли своє відображення в працях сучасних вітчизняних дослідників, таких як Судах І.І. та Осташ Н.І. Звернуто увагу на зарубіжні праці, зокрема, таких авторів як Д. Баррі та Е. Ріддель-Діксон.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з того, що США це впливовий сусід і партнер Канади, варто зупинитися саме на їхніх взаємовідносинах. Канадсько-американські відносини мають слугувати класичним прикладом двосторонніх асиметричних відносин, що визначається як у кількісних, так і в якісних показниках. За розміром території Канада та США є практично однаковими державами – перша посідає друге місце в світі (9 976 140 км²), остання – четверте (9 429 091 км²)¹.

У військово-політичній же сфері асиметрія між Канадою та США є особливо відчутною. Так, бюджет збройних сил Канади складає всього 16,6 млрд. доларів США, американський – 553 млрд. доларів США. Кількість регулярних військ Канади – 62 тис. осіб, США – 1,4 млн. осіб. Кількість резервних військ – 25 тис. осіб та 1,5 млн. осіб відповідно².

Але попри відчутну асиметрію, явно не на свою користь, Канада досить вдало проводить зовнішню політику щодо Сполучених Штатів Америки. Тісні відносини між країнами і часті інтеракції між ними, це явище зумовлене історичним і геополітичним чинниками.

Відчутне зростання канадо-американської економічної інтеграції переплелось з безпековою політикою внаслідок терористичних атак у вересні 2001 р. на Сполучені Штати, що перенесло канадо-американські відносини на новий етап розвитку.

Найважливіша проблема, що стоїть перед владою Канади, полягає в тому, як відповісти на нове міжнародне середовище безпеки, гарантуючи безперервний потік людей і торгівлі через кордон із США. Масштаби проблеми стали очевидними безпосередньо внаслідок 11 вересня, коли США фактично закрили свої кордони через напади терористів. Швидка дія канадського уряду призвела до під-

писання Декларації про так званий «розумний кордон» в грудні 2001 р. На основі зазначеної Декларації у листопаді 2004 р., Оттава і Вашингтон почали «Нове партнерство» в Північній Америці, яке виносить на порядок денний безпеку та покращення якості життя³.

Але у даних держав сформувалися різні погляди на вирішення безпекових задач, оскільки США вже не перший рік наполягають на збільшенні воєнних витрат Канади, яка, натомість, продовжує тримати їх на низькому рівні, крім того, на відміну від США, канадська сторона вважала, що основне у світі зростаючої загрози глобального тероризму – це невоєнні аспекти безпеки. Канадський уряд при налагодженні міжнародного співробітництва щодо даного питання прагне не обмежуватися двосторонніми відносинами із США і навіть у межах НАТО, а йти шляхом глобалізації таких контактів. Справжня «тріщина» у відносинах двох сторін з'явилася після того, як Канада не підтримала позиції США щодо Іраку напередодні і під час другої іракської війни. Канадські збройні сили все більше переорієнтувалися з воєнних завдань на миротворчі, що також не влаштувало Вашингтон. Позиції Канади та Росії з питання щодо шляхів врегулювання кризи навколо Іраку виявилися дуже близькими між собою. Цей факт відображає тенденцію зближення позицій Канади та Російської Федерації з цілої низки міжнародних проблем, ключем до розв'язання яких ці країни вважають багатосторонній підхід і, насамперед, використання механізмів ООН⁴.

У 2012 р. в канадо-американських відносинах з'явилися деякі нові тенденції, зокрема, на порядок денний постав бурхливий розвиток в США нетрадиційних джерел енергії і можливе перетворення Америки до 2030 р. в нетто-експортера нафти та інших енергоресурсів. Для Канади, чий нафтовидобування з самого початку розвивалася з прицілом на задоволення потреб відразу двох ринків, як канадського так і американського, це стало б відчутним потрясінням. Адже дві країни пов'язані кількома десятками нафто- і газопроводів, а США є головним закордонним ринком збуту для канадської нафти, газу та електроенергії. За словами оглядача провідної канадської газети «Глоб енд мейл» Дж. Сімсона, «загрози для Канади будуть величезними»⁵.

Дана проблема є досить важливим завданням для канадської зовнішньої політики, яку вона має вирішувати. Перш за все, потрібно подолати асиметричність відносин між двома державами.

Іншим напрямком зовнішньої політики Канади є відносини з європейськими державами. Початок ХХІ ст. знаменувався несподіваним зближенням між Канадою і європейськими країнами після понад десятилітнього періоду досить інертної співпраці. Слід наголосити на тому, що після завершення хо-

лодної війни, офіційна Оттава зосередилась на вирішенні питань внутрішньодержавного характеру. Тому спостерігалась поступова втрата інтересу до Європи, особливо після виведення канадських військ із європейського континенту. Окрім того, Сполучені Штати утвердилися в якості явного домінуючого зовнішньополітичного і зовнішньоекономічного партнера Канади. Натомість, Європейський Союз після ухвалення Маастрихтського трактату сконцентрував свої зусилля на розбудові власних інституцій та підготовки до членства країн. Таким чином, між Оттавою та Брюсселем спостерігалось поступове зниження інтенсивності контактів.

Переломним для двосторонніх відносин стали події 11 вересня 2001 р. та військова інтервенція США в Ірак. Якщо у першому випадку, Брюссель та Оттава інтенсифікували співпрацю у безпековій сфері, то у другому, Канаду і ЄС об'єднало прагнення дотримання ключових принципів міжнародного права. Таким чином, відбувалося послідовне поновлення двосторонньої взаємодії у різних сферах. Сьогодні співпраця між Канадою та Європейським Союзом набуває все більш комплексного характеру. Однак, спостерігається більше зацікавлення в активізації співпраці зі сторони Оттави, ніж Брюсселю. Окрім того, логіку розбудови відносин між Європейським Союзом та Канадою неможливо осмислити без врахування американського чинника.

Необхідно вказати, що найбільш інтенсивною та перспективною залишається співпраця в економічній сфері. Тоді як Сполучені Штати зосередили свою увагу на відносинах із Китаєм та загалом на азійсько-тихоокеанському регіоні, Канада все більше у сфері торгівлі починає орієнтуватися на інші регіони, зокрема Європу. Після укладення угоди про зону вільної торгівлі з країнами Європейської асоціації вільної торгівлі, Європейський Союз став другим європейським блоком, з яким Канада офіційно розпочала переговорний процес у 2009 р., що має закінчитись підписанням Всеохоплюючої торгово-економічної угоди. Ця ідея швидко отримала підтримку у підприємницьких колах, адже ЄС був торговим партнером, потенціал якого тривалий час несповна використовувався канадськими інвесторами і експортерами. Слід наголосити, що Оттава ще раніше висувала пропозиції про укладення трансатлантичної зони вільної торгівлі з ЄС, у якій передбачалась обов'язкова участь США. Проте, Вашингтон відкидав її як неприйнятну⁶.

Європейський Союз є другим за величиною ринком для Канади. Товарообіг між ними складає 8,5% канадського експорту та 12,4% імпорту. Торгівля трохи зросла протягом останнього десятиліття, але, варто зауважити, що зберігається дефіцит не на користь північноамериканського партнера. Окрім того, Канада є третім за обсягами інвестором у ЄС,

а ЄС – другим за кількістю у Канаду. Водночас, на Канаду припадає заледве 2% товарообороту Європейського Союзу. Тому в інтересах Оттави є пошук належного інструментарію для відновлення позитивної динаміки у двосторонній торгівлі⁷.

Досить важливе місце на порядку денному двосторонніх відносин продовжують займати права людини, захист навколишнього середовища, багатокультурність. Ці питання часто висувалися на переговорах, зокрема щодо торговельних угод, оскільки вони ніби не стосувалися предмету переговорів (як правило це робилося з кон'юнктурних причин). У випадку з Канадою і країнами ЄС, очевидно, що вони вирізняються високими соціальними стандартами та дотримуються ключових для демократичного суспільства цінностей і стандартів життя. Тому переговори про зону вільної торгівлі посилять політичну співпрацю між Брюсселем та Оттавою щодо захисту спільних для них цінностей, як у двосторонньому форматі, так і на рівні багатосторонньої співпраці⁸.

Співпраця у безпековій сфері радше не належить до пріоритетних у двосторонніх відносинах. Насамперед, це зумовлено ключовою роллю НАТО у гарантуванні безпеки на трансатлантичному просторі. Між двома сторонами зберігається тісна кооперація у рамках миротворчих операцій. Наголосимо, що Канада надіслала своїх військовиків для участі у місіях під егідою ЄС у Боснії та Герцеговині⁹.

Щодо співпраці Канади з міжнародними організаціями, то провідне місце займає Організація Об'єднаних Націй. На думку канадської дослідниці Е. Ріддель-Діксон, співпраця з ООН активізувалася після подій 11 вересня і вона проявляється в гуманітарних та миротворчих аспектах. Зокрема, вона зазначила наступне: «Ми вступили в нове тисячоліття з новим президентом США, чий односторонній імпульс в політиці являються сильнішими, ніж його прихильність до багатосторонньої співпраці через Організацію Об'єднаних Націй. На відміну від США, Канада розглядає ООН як важливий інструмент для сприяння справедливого існування міжнародної спільноти відповідно до міжнародного права; отже ООН продовжує бути найбільш авторитетною багатосторонньою інституцією для Канади. Так і є. Тому не дивно, що один з найголовніших пріоритетів Канади пов'язаний з можливістю посиленої співпраці з ООН шляхом кооперативної участі держави в даній організації»¹⁰.

Канада проявила лідерські якості в своїй діяльності щодо нової політики та генерування ідей у рамках реформування ООН. Це часто було мало-ефективним, бо визначені пріоритети, серед яких ініціатива нової політики, вимагала витрати чималих ресурсів, необхідних для її реалізації.

За останні 17 місяців дві події привернули увагу ООН, а саме: бажання боротьби з тероризмом в

період після 11 вересня і, останнім часом, бажання США «керувати», в результаті якого відбулися односторонні ініціативи цієї держави розпалити війну проти Іраку, а це свідчить про недотримання резолюцій ООН з питань роззброєння¹¹.

ООН швидко зреагувала на терористичні напади 11 вересня і провела ряд заходів щодо боротьби з тероризмом. Були розроблені дванадцять антитерористичних договорів під егідою організації, із них два протягом останнього року. До 11 вересня тільки Великобританія і Ботсвана ратифікували всі договори. На сьогодні 24 країни, включаючи Канаду, ратифікували всі документи.

Стало зрозуміло те, що Канада визначає тероризм проблемою, яка потребує глобальних рішень і, отже, ООН є важливою організацією для вирішення даного питання. Для Канади відповідь на тероризм повинна бути глобальною, у тому сенсі, що всі країни повинні брати участь у пошуку рішень, і що зусилля в боротьбі з тероризмом повинні охоплювати широкий спектр областей – не тільки кордон та безпеки в аеропортах, але потрібно створити умови, що сприяли б антитерористичним настроям. Тому Канада підтримує ідею створення такого механізму, при якому міжнародне співтовариство працюватиме під егідою ООН, і цей же механізм буде протидіяти утворенню прямої загрози тероризму в умовах, що сприяють його розвитку¹².

Крім того, Канада є однією з країн, що ратифікували всі 12 антитерористичних договорів, відповідно до резолюції 1373. Канадський дипломат і політик Філіп Кірш очолював робочу групу, яка розробила останні з 12 антитерористичних договорів: Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом¹³.

Висновок. Отже, на зламі XX-XXI століть Канада обирає для себе роль миротворця та, в певній мірі, арбітра, це показує її зовнішня політика. Так, держава визначила пріоритетні для себе зовнішньополітичні вектори, серед них відносини зі Сполученими Штатами Америки, Європейським Союзом та Організацією Об'єднаних Націй.

Канадська зовнішня політика по відношенню до США характеризується перш за все своєю системністю та комплексністю, адже існує вже давно налагоджений механізм співпраці двох держав. Проблемним для Канади є яскраво виражена асиметричність у відносинах із США, подолати яку і є завданням канадської дипломатії.

Політика по відношенню до Європейського Союзу перш за все зумовлена політичною далекоглядністю, адже відносини з ЄС дають змогу контактувати відразу з 28-ма державами.

Діяльність у рамках ООН являється на сьогодні не лише потребою у безпеці та співробітництві, а й можливістю сформувати собі позитивний імідж.

Варто підкреслити те, що зовнішня політика Канади є досить виваженою та прагматичною, але водночас держава виступає за мирні методи врегулювання міжнародних спорів та за ведення так званих «чесних» політичних ігор.

¹ Список стран по площади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interesnoe.info/mod.php?go=page&n=Pages&pid=4>.

² Остап Н.І. Досвід асиметричного співіснування Канади та США і можливості його проєкції на українсько-російські відносини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2616/74/>.

³ Barry D. Managing Canada – US Relations in the Post – 9/11 Era : Do We Need a Big Idea? [Online resource]. – Mode of access: – [http://csis.org/files/media/isis/pubs/pp0311barry\[1\].pdf](http://csis.org/files/media/isis/pubs/pp0311barry[1].pdf).

⁴ Судак І.І. Розвиток канадо-американської інтеграції у XXI столітті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2011_2/17_sudak.pdf.

⁵ Simpson J. What if the US becomes an oil exporter? [Online resource]. – Mode of access: http://www.greenparty.ca/files/attachments/a_comprehensive_guide_to_the_alberta_oil_sands_may_2011.pdf.

⁶ Leblond P. Free trade with Europe. What is the interest Canada? [Text] / P. Leblond, A. Olteanu-Strachinescu // Foreign Policy Canada. – 2009. – Vol. 15, № 1. – P. 60-76.

⁷ Deblock C. From economic dialogue to CETA: Canada's trade Relations with the European Union [Text] / C. Deblock, M. Rioux // International Journal. – Winter 2010-11. – P. 39-40.

⁸ Deblock C. From economic dialogue to CETA: Canada's trade Relations with the European Union [Text] / C. Deblock, M. Rioux // International Journal. – Winter 2010-11. – P. 41-42.

⁹ Morel J. Canada, NATO and European security policy and defense [Text] / J. Morel // Canadian Foreign Policy Journal. – 2007. – Vol. 14, № 1. – P. 51-66.

¹⁰ Riddel-Dixon E. Reading in Canadian Foreign Policy / E. Riddel-Dixon // Canada at the United Nations in the New Millenium. – Oxford University Press. – 2007. – P. 139.

¹¹ Riddel-Dixon E. Reading in Canadian Foreign Policy / E. Riddel-Dixon // Canada at the United Nations in the New Millenium. – Oxford University Press. – 2007. – P. 139-140.

¹² Riddel-Dixon E. Reading in Canadian Foreign Policy / E. Riddel-Dixon // Canada at the United Nations in the New Millenium. – Oxford University Press. – 2007. – P. 142.

¹³ Riddel-Dixon E. Reading in Canadian Foreign Policy / E. Riddel-Dixon // Canada at the United Nations in the New Millenium. – Oxford University Press. – 2007. – P. 142.

УДК: 327(73:55)“20”

© Олесь Павлюк
(м. Чернівці)ПРОБЛЕМА СТРИМУВАННЯ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН
У XXI СТ.: ВИКЛИКИ ДЛЯ США

Олесь Павлюк. Проблема стримування Ісламської Республіки Іран у XXI ст.: виклики для США. У статті здійснено дослідження політики стримування США щодо Ірану у XXI ст. Значна увага приділяється основним елементам політики стримування та різним підходам до їх розширення. Автор відзначає, що стримування має поєднувати як військові, так і невійськові інструменти, такі як переговори та економічний розвиток союзників.

Ключові слова: зовнішня політика США, Іран, політика стримування, санкції, Близькосхідний регіон.

Олесь Павлюк. Проблема сдерживания Исламской Республики Иран в XXI в.: вызовы для США. В статье проведено исследование политики сдерживания США в отношении Ирана в XXI веке. Большое внимание уделяется основным элементам политики сдерживания и различным подходам к их расширению. Автор отмечает, что сдерживание должно сочетать как военные, так и невоенные инструменты, такие как переговоры и экономическое развитие союзников.

Ключевые слова: внешняя политика США, Иран, политика сдерживания, санкции, Ближневосточный регион.

Olesia Pavliuk. The Problems of the Islamic Republic of Iran Containment in the Twentieth Century: Challenges for the USA. The USA policy of containment Iran in the twentieth century is analyzed in the article. Much attention is paid to the basic elements of the policy of containment and different approaches to their expansion. The author notes that containment combines both military and non-military instruments, such as negotiations and economic development of allies.

Key words: U.S. foreign policy, Iran, containment, sanctions, Middle East region.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після Другої світової війни Близькосхідний регіон став одним із найважливіших регіонів для реалізації стратегічних інтересів Сполучених Штатів. У цьому контексті предметом особливої уваги впродовж тривалого періоду часу стали відносини з Ізраїлем та врегулювання ядерної програми Ісламської Республіки Іран (ІРІ). На початку холодної війни, Дж. Кеннан запропонував стратегію «стримування» ворожої держави у своїй статті про політику США щодо Радянського Союзу, що лягло в основу «Доктрини Трумена» – зовнішньополітичної програми президента США Г. Трумена¹. Ця стратегія базувалась на двох припущеннях: з ідеологічних та геостратегічних причин Сполучені Штати і Радянський Союз завжди будуть супротивниками; і США не будуть намагатися усунути ко-

муністичний режим силою через неприйнятні витрати на війну в ядерний вік. Політика стримування була альтернативною стратегією, яка використовувалась з метою блокування політичної експансії, розкитування економіки і запобігання військової агресії, поки режим не розвалився від внутрішніх недоліків у 1991 р.

Через успіх політики стримування з Радянським Союзом, Сполучені Штати адаптували її для цілого ряду інших зовнішніх викликів, у тому числі Китай, Північна Корея, Куба, Лівія, Ірак, Нікарагуа, Ангола, Ефіопія, Афганістан та Іран. Стратегія стримування використовувалась за замовчуванням, коли нормальні дипломатичні відносини ставали неможливими. Вашингтон застосовував як більш агресивну версію політики стримування, зокрема щодо Іраку в період з 1991 по 2003 р., так і пасивну версію, наприклад щодо Афганістану в період між 1989 і 2001 рр.

За останнє десятиліття однією з основних цілей близькосхідної політики Сполучених Штатів стало стримування Ірану. Ісламська Республіка повна рішучості стати десятою світовою ядерною державою. (Згідно з договором про нерозповсюдження ядерної зброї «легітимними» ядерними державами вважаються США, Росія, Великобританія, Франція та Китай. Проте Індія, Пакистан, КНДР та Ізраїль заявили, що теж володіють ядерною зброєю і називаються «молодими» ядерними державами. – прим. авт.). Тегеран ігнорує міжнародні зобов'язання і чинить опір дипломатичним переговорам, спрямованим на те, щоб не дозволити йому збагачувати уран. ІРІ не підкорилася декільком резолюціям Ради Безпеки ООН (зокрема резолюції № 1737 від 23 грудня 2006 р., № 1747 від 24 березня 2007 р., № 1803 від 3 березня 2008 р., № 1887 від 24 вересня 2009 р. та ін.), які зобов'язують припинити збагачення, і відмовився дати Міжнародному агентству з атомної енергії вичерпні пояснення щодо характеру своєї ядерної діяльності. Навіть успішний військовий удар по ядерних підприємствах Ірану затримає іранську програму лише на кілька років і при цьому майже напевно зміцнить рішучість країни отримати атомну зброю. Крім того, Тегеран підтримує такі екстремістські угруповання, як ХАМАС і «Хезболла», а також ісламістських бойовиків, які протистоять американським силам в Іраку. США відчувають, що баланс сил в регіоні змінюється на користь Ірану і його ісламістських союзників². Для забезпечення регіональної безпеки зростаючий вплив Тегерана необхідно максимально стримати. Як національна стратегія США під час холодної війни, стримування все частіше трактувалось як найбільш оптимальний варіант для боротьби з ворожими

державами, як Іран, де ні війна, ні мир не були привабливою або життєздатною альтернативою.

Після Ісламської революції 1979 р. адміністрація Дж. Картера намагалася відновити та розвинути дипломатичні відносини з Ісламською Республікою Іран³. Проте Білий дім був змушений перейти до політики стримування після захоплення посольства США в Тегерані вже в 1980 р. Американські політологи вважають, що стримування Ірану обґрунтовується двома положеннями: по-перше, Сполучені Штати не готові витратити людські та фінансові ресурси, щоб повалити тегеранський режим силою; по-друге, Іран не зацікавлений в мирних відносинах з США, і якщо йому не перешкоджати, спробує змінити розстановку сил на Близькому Сході, звісно не на користь Америки⁴. При цьому основною ціллю стримування є зведення до мінімуму можливостей Тегерану спричинити дестабілізацію за межами своїх кордонів, тим самим, вплинувши на союзників США. Така політика дозволяє Сполученим Штатам використовувати набагато менше ресурсів, ніж було б необхідно для повалення режиму. Проте, на нашу думку, доречність і ефективність застосування радянського досвіду впровадження стратегії стримування під час холодної війни у зовнішній політиці США щодо Ісламської республіки є дискусійною.

Аналіз останніх досліджень із даної проблеми. Проблема концептуалізації політики стримування займає чільне місце у наукових дослідженнях. Теоретичні аспекти стратегії стримування досліджували К. Поллак, Дж. Кеннан, Дж. Гадді. Ряд американських науковців – А. Келлер, С. Мелоні, Б. Рідел розглядають політику стримування як засіб попередження нарощування Іраном ядерної зброї, в той час як дослідники Дж. Ліндсей та Р. Такей визначають її як стратегію пристосування до ядерного Ірану. Ф. Леверетт, Х. Леверетт, Т. Парсі відзначають силові методи та визначальний фактор економічних санкцій у зовнішній політиці США щодо ІРІ. Актуальними є також праці В. Наср та Р. Такея, які вважають неможливим ефективно втілити в життя стратегію стримування в близькосхідному регіоні, в той час коли дослідження Д. Кай та Е. Лорбера виправдовують використання цієї стратегії щодо Ірану. Досліджували дану проблему такі українські науковці, як В. Швед, П. Сіновець, Д. Кушнір.

Формулювання мети та завдань статті. Враховуючи актуальність, автор ставить за мету прослідкувати еволюцію політики стримування США щодо Ірану та доречність її застосування у XXI ст. Виходячи з поставленої мети, були окреслені наступні завдання: проаналізувати необхідність застосування стратегії стримування в контексті відносин США – Іран; визначити основні елементи політики стримування США щодо Ісламської рес-

публіки; прослідкувати еволюцію стримування ІРІ під час холодної війни та у постбіполярний період.

Виклад основного матеріалу. Відсутність ясності щодо політики стримування – як чіткого визначення, так і основних цілей – призводить до цілком логічного питання, чи може підхід який застосовувався до повалення Радянського Союзу під час холодної війни бути ефективним у випадку відносин США з Ісламською Республікою Іран. Сполучені Штати здійснюють де-факто стратегію стримування Ірану від початку Ісламської революції 1979 р., але огляд політики США за останні 30 років показує, що розуміння стримування значно різняться – настільки, що прихильники стратегії іноді закликають до повністю суперечливої політики: від попередження нарощування Іраном ядерного потенціалу до мирного співіснування з ним⁵.

Крім того, вивчення політики стримування США відносно Ірану після Ісламської революції дозволяє стверджувати, що цілі і практика стримування істотно змінювалися з плином часу. З 1979 р. політика США була зосереджена в основному на серію каральних заходів – у першу чергу односторонніх і багатосторонніх санкцій, основною метою яких було перешкодити ІРІ розширювати свій вплив у регіоні, сприяти тероризму, саботажувати арабо-ізраїльські мирні переговори і, згодом, придбання ядерного потенціалу, яким могла бути зброя масового ураження.

У 1980-х рр. політика стримування базувалася на забороні постачання американської зброї і матеріалів подвійного призначення до Ірану, а також полягала у сприянні Іраку у війні проти Ірану протягом більшої частини десятиліття. У 1990-х рр., після того як Сполучені Штати спрямували свій тиск у бік Іраку і почали операцію Бура в пустелі, США перейшли до стратегії «подвійного стримування», щоб запобігти домінуванню як Ірану, так і Іраку у Перській Затоці⁶. Подвійне стримування значно обмежило торгові відносини з Іраном, оскільки раніше, незважаючи на заборону на продаж зброї з 1980х рр., торгівля з ІРІ продовжувалась, а американські компанії були найбільшими покупцями іранської нафти⁷. Крім того запроваджувалось повне ембарго на економічну взаємодію з Іраном. Підвищення тиску всередині країни на підвищення санкцій щодо Ісламської Республіки призвели до прийняття Закону про санкції щодо Ірану та Лівії 1996 р., який обкладав санкціями іноземні фірми, що інвестують в нафтову промисловість ІРІ. У наступному десятилітті, Сполучені Штати запровадили додаткові санкції, зокрема, які стосувались фінансового сектору Ірану, включаючи санкції проти центрального банку Ірану в кінці 2011 р.⁸ Переговори США також ведуться в рамках Ради Безпеки ООН (РБ ООН), щоб переконати союзників підтримати санкції спрямовані на ядерну діяльність Ірану. З початком війни в Іраку 2003 р., Сполучені

Штати також зміцнюють військовий потенціал союзників у Перській затоці для покращення своєї політики стримування⁹.

Таким чином, політика стримування Ірану базувалась на каральних заходах, що не призвело до налагодження продуктивних американо-іранських переговорів, а політична динаміка з обох сторін постійно перешкоджає переглянути відносини¹⁰. Ряд експертів також вважає, що зусилля Президента Б. Обама налагодити відносини з іранцями під час перших місяців перебування на посаді були відкинуті¹¹. Такі американські дослідники як Ф. Леверет та Х. Леверет стверджують, що зусиллям адміністрації Б. Обама не вистачало щирості і вони занадто були затьмарені політикою, орієнтованою на тиск та ізоляцію¹². Неспокійні вибори в Ірані у червні 2009 р. ускладнили подальші перспективи конструктивної американо-іранської дипломатії. Прихильники жорсткої лінії сконсолідували владу в Тегерані, а також зростаюча внутрішня боротьба за владу між верховним лідером і президентом Ірану тільки ще більше перешкождала переговорам.

На думку директора Центру з близькосхідної політики в Інституті Брукінгса К. Поллака, використання Вашингтоном стратегії стримування було нерівномірним і нестійким, починаючи від пасивної ізоляції і до досить конфронтаційного характеру¹³. Основні елементи американської політики стримування Ісламської республіки залишилися в основному без змін, хоча інтенсивність змінювалася помітно. До них відносяться:

1. Дипломатичні зусилля, спрямовані на ізоляцію Тегерану і заручення підтримки якомога більшої кількості країн, щоб допомогти Сполученим Штатам у стримуванні Ірану.

2. Санкції, щоб перешкодити Ірану стати економічною чи військовою потужністю. Вони особливо зосереджені на запобіганні придбання Іраном балістичних ракет або зброї масового знищення, особливо ядерного зброї.

3. Таємні операції для підтримки різних груп усередині Ірану, які у політично та/або у військовому плані виступали проти режиму.

4. «Червоні лінії», встановлені як офіційно так і неофіційно, які спровокують використання США силу, якщо Тегеран перетне їх.

5. Розгортання військового потенціалу, зокрема американських військ вздовж Перської затоки, щоб захистити американських союзників та попередити напад Ірану¹⁴.

Оскільки репресії в ІРІ збільшилися після виборів 2009 р., Сполучені Штати також почали приділяти більше уваги порушенням прав людини в Ірані, орієнтуючись на конкретних іранських посадових осіб. Арабські повстання 2011 р. тільки заохочували адміністрацію США, щоб запропонувати більш відкриту політичну підтримку іранському

опозиційному руху. У цілому, американська політика щодо Ірану послідовно виступає за тиск та ізоляцію ІРІ, щоб запобігти здійснення ним поведінки ворожої американським інтересам.

Крім того США час від часу спрямовують зусилля на зміну режиму в ІРІ. У 1994 р., наприклад, деякими членами Конгресу було направлено 18 млн. доларів до ЦРУ, щоб повалити іранське керівництво¹⁵. У 2006 р. Конгрес виділив 75 мільйонів доларів на зміну режиму в Ірані для підтримки неурядових груп, які виступали проти режиму. Коли виник зелений рух в 2009 р., іранський режим регулярно звинувачував опозиційні сили, що вони отримують підтримку ззовні, особливо від Сполучених Штатів. У той час як іранське керівництво використовує такі звинувачення, щоб делегітимізувати опозицію і відволікти увагу від внутрішніх причин заворушень, вони також свідчать про рішучість США повалити режиму зсередини.

На відміну від підходу до стримування як форм запобігання або зміни режиму інші трактування стримування полягають у прийнятті ядерного Ірану. Наприклад, дослідники Інституту Брукінгса апелюють до стримування менше в якості превентивної стратегії щодо прагнення Ірану до ядерного потенціалу і більше, як до стратегії «прийняття» – пристосуватись і навчитись жити з ядерним Іраном¹⁶. Такий підхід до стратегії стримування спирається на зміцненні політики залякування й утримування Ірану слабким. Через різні визначення політики стримування науковцями, політиками та аналітиками посилюються плутанина і протиріччя, пов'язані з цією стратегією.

На думку американських науковців В. Наср та Р. Такея, проблема полягає у тому, що стратегію стримування, оголошену США, неможливо ефективно втілити в життя і, швидше за все, вона лише погіршить ситуацію в близькосхідному регіоні¹⁷. У Білому Домі переконані, що Іран не може бути конструктивним учасником процесу при стабільній ситуації на Близькому Сході, і його агресивну поведінку неможливо змінити дипломатичними методами¹⁸. Ще однією помилкою США – переконані американські науковці – є те, що Вашингтон вважає, що здійснювати стримування Ірану можна тими ж методами, що і Радянського Союзу, а до ситуації на Близькому Сході застосовують модель холодної війни. Крім того Сполучені Штати не враховують, що коли в 1980-х рр. намагалися згуртувати арабський світ, щоб стримати Іран, справа закінчилася радикалізацією сунітської політичної культури і появою «Аль-Каїди». Цього разу наслідки можуть виявитися настільки ж неприємними. Політика стримування лише сприяє зростанню сунітського екстремізму як ідеологічного бар'єру шиїтському Ірану. У період холодної війни протидія комунізму передбачала поширення капіталізму і демократії. Сьогодні стримування Ірану означатиме

поширення сунітського екстремізму, що, переконані політологи В. Наср та Р. Такей обернеться проти Вашингтона.

Проблематичною також є сподівання Сполучених Штатів на те, що відновлення близькосхідного мирного процесу стане основою стратегії стримування Ірану. У Вашингтоні виходять з того, що налагодження дипломатичних контактів між Ізраїлем та його сусідами заспокоїть арабські країни та об'єднає арабські уряди під егідою США і створить базу для створення арабо-ізраїльського фронту проти Ірану¹⁹. Але американці не беруть до уваги, що нинішній стан палестинської та ізраїльської політики робить неможливими компроміси, які потрібні для серйозного прориву. Навіть якщо мирний процес вдасться розпочати, бачення того, що посилення впливу Ірану араби вважають більш гострою проблемою, ніж довготривалий і виснажливий арабо-ізраїльський конфлікт, є помилковим. Після десятиліть ворожнечі арабський народ і ті, хто формує громадську думку в арабському світі, як і раніше сприймають Ізраїль як серйознішу загрозу.

Проте такі американські науковці, як Д. Кай та Е. Лорбер вважають, що концептуалізація стримування Дж. Кеннаном і період часу, в якому він розвинув цей напрям політики, може бути актуальним і у відносинах з Іраном²⁰. Вони заперечують, що стримування СРСР під час холодної війни є недоречним порівнянням, тому що Іран не є глобальною військовою державою, яка прагне територіальної експансії. Хоч Іран є регіональною державою з гиршими військовими можливостями, яка прагне розширити свій політичний та ідеологічний вплив в ширшому регіоні, важливо, однак, врахувати як Дж. Кеннан сприймав радянську загрозу, коли формулював свою концепцію.

У той час, коли він написав свою статтю, радянські військові можливості були обмежені. СРСР не мали флоту і ще не випробувала ядерну зброю. Реальне занепокоєння у той час було зосереджено не так на конвенційних військових можливостях Радянського Союзу, як на його здатності і бажанні використовувати свій ідеологічний вплив для повалення урядів сусідніх держав дружніх до Заходу²¹. Аналогічно, хоча оцінка впливу Ірану варіюється, аналітики вбачають більш серйозну загрозу, яка виходить від політичного та ідеологічного впливу Ірану в регіоні, а не від його військової могутності²². Саме цей вплив, на думку американських політиків, варто «стримувати». У цьому сенсі, на думку Д. Кай та Е. Лорбера, іранська загроза сьогодні нагадує загрозу з боку Радянської влади на початку післявоєнного періоду.

Однак, чи стратегія, яка не була однозначно успішною щодо Радянського Союзу може бути застосована в інших контекстах, наприклад щодо Ірану. Наприклад, підхід Дж. Кеннана залишив багато

важливих союзників, зокрема Південну Корею, за межами безпекової парасольки США і, таким чином, можливо, заохочував агресію проти них²³. Хоча стратегія стримування, звичайно, мала свої недоліки, тим не менше, це був успіх у блокуванні радянської ідеологічної експансії у післявоєнний період. Фокус Дж. Кеннана на зміцненні центрів сили в Європі та Азії був змінений на зниження ризику радянської підірвної діяльності. Хоча деякі стверджують, що Європа була вже на шляху до відновлення економіки, план Маршалла значно знизив ймовірність розвитку комуністичних сил у країнах Західної Європи²⁴. Крім того, відновлення цих країн допомогло забезпечити, що вони залишаться в західному таборі і служили як зміцнення проти майбутньої радянської агресії.

Основні цілі політики стримування за Дж. Кеннаном були двовекторними: запобігання продовження радянської ідеологічної та територіальної експансії, і тривале пом'якшення впливу його зовнішньої політики. Акцент був зроблений більше на зміну поведінки СРСР, ніж її ідеології чи режиму. Дж. Кеннан також вважав, що для зміни поведінки Радянського Союзу в довгостроковій перспективі, стримування має включати поєднання військового стримування і невійськових інструментів, таких як переговори та економічний розвиток союзників.

На відміну від стратегії стримування Дж. Кеннана, політика США щодо ІРІ базується на каральних заходах та економічних санкціях при обмеженні переговорів. Американські науковці нерідко прирівнюють стримування Ірану з посиленням військового та економічного тиску²⁵. Насправді, санкції були завжди лише одним із багатьох компонентів і часто балансувалися з політикою, яка була спрямована більше на економічний розвиток союзників, ніж економічний тиск супротивника.

Проте дуже часто небажання вести переговори демонструє саме Іранська сторона. Після президентських виборів влітку 2013 р. до влади в ІРІ прийшов Х. Рухані, який пообіцяв більш відкриту політику в міжнародних питаннях. У відповідь Б. Обама заявив про дипломатичний підхід до розв'язання проблеми ядерної програми Ірану. Крім того 24 листопада цього року Тегеран та «шестірка» міжнародних представників (5 постійних членів РБ ООН – США, Росія, Великобританія, Франція, Китай – та Німеччина) досягли угоди за підсумками переговорів у Женеві. Тимчасова угода стала результатом майже 10-ти років дискусій та переговорів і носить назву «Спільний план дій». Влада Ісламської республіки погодилися обмежити свою ядерну програму, припинити збагачення урану вище п'ятивідсоткового рівня (ця межа обрана, тому що уран з рівнем збагачення в п'ять відсотків є основним паливом для ядерної енергетики – прим. авт.) протягом 6 місяців, а «шестірка» міжнародних посередників визнає право Ірану на викори-

стання атомної енергетики в мирних цілях за умови контролю з боку МАГАТЕ, а також після закінчення піврічного терміну світова спільнота розгляне можливість скасування санкцій ООН, накладених на ІРІ сім років тому. Це перша конструктивна угода з часу перевірок ядерних об'єктів Ірану в 2003 р. Вона також знаменує прорив у відносинах між США та Іраном через 34 роки після Ісламської революції.

Політика США, спрямована на продаж зброї і будівництво військових відносин з арабськими союзниками для протидії Ірану, може бути важливим елементом стратегії стримування, що до певної міри наслідуює радянський досвід. Але акцент на військовому стримуванні та безпекових відносинах з авторитарними режимами не балансується з політичним та економічним розвитком арабських країн, і протестні рухи по всьому регіону підтверджують цей дисбаланс. Арабських повстання можуть створити нові проблеми для американської політики, щоб збалансувати військову підтримку регіональним союзникам з економічною допомогою та підтримкою політичних реформ.

Висновки. Нездатність чітко концептуалізувати політику стримування Ірану протягом багатьох років призвело до нереалістичних очікувань та невтішні результати для американської зовнішньої політики. Понад 30 років економічних обмежень та відсутність політики залучення не зробили Іран менш небезпечним для своїх сусідів і американських регіональних інтересів. Краще розуміння стратегії стримування передбачає, що американська політика щодо Ірану повністю переосмислить концепцію, сформульовану ще Дж. Кеннаном. Але навіть чітко сформульована політика стримування буде стикатися із серйозними перешкодами на Близькому Сході, зокрема, щодо підтримки американських союзників у регіоні чи ідеологічного впливу. Хоча такі елементи політики, як військове стримування та економічні санкції повинні мати місце, але краще розуміння стратегії стримування припускає, що різні поєднання інструментів політики можуть бути ефективнішими у пом'якшенні та зміні поведінки ІРІ в регіоні.

Крім того, налагодження співпраці з Ісламською Республікою, на нашу думку, не обов'язково має відбуватися за рахунок відносин Сполучених Штатів з арабськими країнами – сусідами Ірану. Вашингтону слід займатися не мілітаризацією зони Перської затоки і зміцненням хитких альянсів навколо Ірану, а створенням нової регіональної системи безпеки. Вона повинна включати всі зацікавлені сторони і спиратися серед іншого на договір, що закріплює недоторканність кордонів, угоди з контролю над озброєннями, що забороняють певні види зброї, спільний ринок з зонами вільної торгівлі та механізми для вирішення суперечок. Перевагою такого нового порядку буде те, що в рамках

конструктивного партнерства він зведе Іран і Ірак – держави, де більшість населення складають шиїти, тим самим зменшуючи ризик конфлікту на міжконфесійному ґрунті.

Однак все це стане можливим лише за активної участі та сприяння Сполучених Штатів. Щоб держави Перської затоки могли довірити свою оборону новому регіональному порядку, їм знадобляться гарантії. Для Ірану, чийм головним суперником за домінування в регіоні залишаються США, дана угода набуде сенсу, тільки якщо серед його учасників будуть американці. Зі свого боку Сполученим Штатам доведеться продемонструвати, що їх мета – не нав'язати новий баланс сил, а підтримати регіональну угоду, схвалену всіма зацікавленими країнами.

Налагоджувати співпрацю з Іраном, одночасно регулюючи його зростаючий вплив в рамках угоди з регіональної безпеки, учасником якого він буде, – найкращий спосіб стабілізувати ситуацію в Іраку, заспокоїти арабських союзників США, сприяти арабо-ізраїльському мирному процесу і навіть надати новий напрямок переговорів з іранської ядерної програми. Оскільки даний підхід включає всіх зацікавлених гравців, він являє собою найбільш стійку стратегію і вимагає мінімуму зусиль для Сполучених Штатів на Близькому Сході.

¹ Kennan G. The Sources of Soviet Conduct / George Kennan // Foreign Affairs. – 1946. – July [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/23331/x/the-sources-of-soviet-conduct>.

² Lindsay J. After Iran Gets the Bomb / James M. Lindsay, Ray Takeyh // Foreign Affairs. – 2010. – March/April. – P. 43.

³ Sick G. The Carter Administration / Gary Sick // Iran Primer [monography]; ed. R. Wright. – Institute of Peace, 2010. – P. 131.

⁴ Pollack K. Which Path to Persia? Options for a New American Strategy toward Iran / Keneth Pollack, Daniel Byman, Martin Indyk, Suzanne Maloney, Michael E. O'Hanlon, and Bruce Riede. – Brookings Institution Press, 2009. – P. 196.

⁵ Keller A. It Worked on Saddam / Art Keller // Foreign Policy. – 2010. – August [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/08/20/it_worked_on_saddam.

⁶ Indyk M. The Clinton Administration's Approach to the Middle East / Martin Indyk. – The Washington Institute for Near East Policy. – Washington, D.C., 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtoninstitute.org/print.php?template=C07&CID=61>.

⁷ Slavin B. Bitter Friends, Bosom Enemies: Iran, the U.S., and the Twisted Path to Confrontation / Barbara Slavin. – St. Martin's Press, 2007. – P. 179.

⁸ Zarate J. Harnessing the Financial Furies: Smart Financial Power and National Security / Juan Zarate // Washington Quarterly. – 2009. – № 4. – P.43-59.

⁹ The Gulf Security Dialogue and Related Arms Sale Proposals. – CRS Report to Congress, 2008. – P. 66.

¹⁰ U.S.-Iranian Engagement: The View from Tehran / International Crisis Group. – Middle East Briefing, 2009. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=6131>.

¹¹ Solomon J. U.S., Allies Confer on New Iran Sanctions / Jay Solomon // Wall Street Journal. – 2009. – October 9. – P. 14.

¹² Leverett F. The United States, Iran and the Middle East's New Cold War / Flynt Leverett, Hilary Mann Leverett // The International Spectator. – 2010. – №.1. – P.75-87.

¹³ Pollack K. Containing Iran / Keneth Pollack // Iran Primer [monography]; ed. R. Wright. – Institute of Peace, 2010. – P. 209.

¹⁴ Ibidem. – P. 211.

¹⁵ Slavin B. Bitter Friends, Bosom Enemies: Iran, the U.S., and the Twisted Path to Confrontation. – P. 183.

¹⁶ Pollack K. Which Path to Persia? Options for a New American Strategy toward Iran. – P. 231

УДК: 329.78.01(477)"1991/201"

© Володимир Палагнюк
(м. Чернівці)

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ

Володимир Палагнюк. Теоретичні і методологічні підходи до дослідження українського молодіжного руху. У статті досліджено молодіжний рух та його складові частини, а також підходи до їх вивчення. Підсумовано варіанти визначення молодіжних організацій, які пропонуються українськими дослідниками. Розглянуто існуючі класифікації молодіжних організацій сучасної України. Вітчизняні науковці напрацювали значну кількість підходів, які якісно відрізняються один від одного. У праці здійснено спробу авторської типологізації молодіжних об'єднань на базі оптимального поєднання вже існуючих варіантів.

Ключові слова: теоретичні, методологічні підходи, молодіжний рух, молодіжне об'єднання, класифікація.

Владимир Палагнюк. Теоретические и методологические подходы к исследованию украинского молодежного движения. В статье исследованы молодежное движение и его составные части, а также подходы к их изучению. Подведены итоги вариантов определения молодежных организаций, которые предлагаются украинскими исследователями. Рассмотрены существующие классификации

¹⁷ Nasr V. The Costs of Containing Iran / Vali Nasr, Ray Takeyh // Foreign Affairs. – 2008. – №1. – P. 46.

¹⁸ Ibidem. – P. 44.

¹⁹ Lindsay J. After Iran Gets the Bomb / James M. Lindsay, Ray Takeyh // Foreign Affairs. – 2010. – March/April. – P. 45.

²⁰ Kaye D. Containing Iran: What Does It Mean? / Dalia Dassa Kaye, Eric Lorber // Middle East Policy Council [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mepc.org/journal/middle-east-policy-archives/containing-iran-what-does-it-mean>.

²¹ Kennan G. The Origins of Containment // Containment: Concept and Policy; eds. T. Deibel and J. Gaddis / George Kennan. – National Defense University Press, 1986. – Vol. 1. – P. 26-27.

²² Slavin B. Bitter Friends, Bosom Enemies: Iran, the U.S., and the Twisted Path to Confrontation. – P. 199.

²³ Lippman W. The Cold War: A Study in U.S. Foreign Policy / Walter Lippman. – Harper and Brothers, 1947. – P. 95.

²⁴ Kunz D. The Marshall Plan Reconsidered / Diane Kunz // Foreign Affairs. – 1997. – no. 3. – P. 162-70.

²⁵ Pollack K. Which Path to Persia? Options for a New American Strategy toward Iran. – P. 196.

молодежних організацій сучасної України. Отечественные ученые разработали значительное количество подходов, которые качественно отличаются друг от друга. В работе предпринята попытка авторской типологизации молодежных объединений на базе оптимального сочетания уже существующих вариантов.

Ключевые слова: теоретические, методологические подходы, молодежное движение, молодежное объединение, классификация.

Volodymyr Palagnyuk. Theoretical and Methodological Approaches to Ukrainian Youth Movement Exploration. Youth movement and its components, as well as approaches to their investigation are researched in the article. Options of youth organizations' definitions, offered by Ukrainian researchers, are summed up. The existing classification of youth organizations of modern Ukraine are considered. Domestic scholars have worked out a significant number of approaches that are qualitatively different from each other. In this paper an attempt of the author's typologization of youth organizations is made on the basis of optimal combination of existing variants.

Key words: theoretical, methodological approaches, youth movement, youth association, classification.

Постановка й актуальність дослідження. Молодь – це специфічна верства населення, яка завжди входить до складу рушійної сили суспільно-політичного прогресу. Без неї не відбувалася жодна економічна, політична чи культурна трансформація на будь-якому континенті нашої планети в усі часи. Так, важко переоцінити роль молодих людей у будь-якій історичній події, адже вони безстрашно й оперативно реагують на ті чи інші зміни, часто зазнаючи за це тиску з боку влади.

Молодіжні рухи мають тривалу історію. Вони подолали шлях від клубів самодіяльності до чи не найвпливовіших сил у суспільстві. Сьогодні завдяки кооперації й комунікації молоді люди часто досягають успіху, користуючись точками дотику з різними елітарними колами, вирішуючи при цьому нагальні проблеми своїх поплічників.

Вважаємо, що молодіжна проблематика вимагає серйозного вивчення, а, відповідно, актуальним стає аналіз сучасних теоретичних і методологічних підходів до дослідження молодіжних рухів, що уможливує подальше вивчення його складових, класифікації українського молодіжного руху, впливу кожної з його частин на суспільно-політичний процес, та визначення бажаних векторів розвитку. У своїй сукупності це актуалізує дану проблему.

Метою дослідження є оцінка існуючих теоретико-методологічних підходів, зокрема класифікацій молодіжного руху та визначення їх оптимального поєднання.

Останні дослідження і публікації. Проблема, яка розглядається у даній статті, викликає значний інтерес серед українських вчених. Так, дослідження українського молодіжного руху стало об'єктом аналізу багатьох науковців, серед яких В. Барабаш, М. Головатий, В. Головенько, В. Кулик, Є. Косенко, О. Корнієвський, Д. Мельников, В. Якушик та інші. Втім, українське суспільство, відходячи від пережитків радянської суспільно-політичної системи, набуває нових характеристик, таких як: індивідуалізм, конкуренція, диференціація, плюралізм тощо. Все це спостерігається і у молодіжному русі, в якому все частіше утворюються нові неформальні ініціативи, об'єднання, організації, спілки, союзи та навіть партії. Вважаємо, що цей процес є ще недостатньо вивченим у вітчизняній та світовій науці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Молодіжні рухи різних країн мають власні особливості, що залежать від політичної системи, політичної, правової та економічної культури, діяльності держави у сфері молодіжної політики тощо. Україна має свою специфіку в цій сфері, яка тісно пов'язана з суспільно-політичними традиціями, що історично склалися впродовж століть та власним незалежним шляхом розвитку після подій 1990-1991 рр. Саме від цих параметрів залежать напрями

молодіжної ініціативи, її радикальність, кількісний та якісний склад, політизованість тощо.

Насамперед, на нашу думку, варто звернути увагу на відмінності у визначенні молодіжного руху у вітчизняній науці. Одні дослідники подають інтерпретацію цього поняття крізь призму історично сформованої активності молоді, інші розглядають його як певну частину молодого населення країни, що виступає ініціатором тих чи інших процесів, а треті вважають його сукупністю молодіжних громадських об'єднань. Проте більшість схильна описувати цей рух, по-перше, як одну з рухливих і мінливих форм соціальної активності молоді, її соціально-політичних громадських ініціатив; по-друге, як один із засобів участі молоді у суспільних процесах через колективні форми прояву її самодіяльності на засадах спільних інтересів¹.

Втім, сьогодні часто висловлюється думка, за якою молодіжний рух – це сукупність формалізованих молодіжних об'єднань. Тож звідси активність молоді вивчається лише за показниками організаційних форм, залишаючи осторонь неформальні рухи, ініційовані молодими людьми, які часом бувають результативнішими, ефективнішими та актуальнішими.

Деякі науковці все ж не обмежуються формалістським підходом, описаним вище, і роблять спроби ширше охопити явище молодіжного руху. Наприклад, відомий український дослідник молодіжної проблематики В. Головенько співставляє молодіжний рух із своєрідною політичною системою, головне завдання якої – визначення та реалізація молодіжної політики суспільства. Він наголошує, що молодіжний рух складається з ряду підсистем, основними серед яких є організаційно-інституційна, регулятивна та інформаційна².

Існують і більш широкі підходи до визначення молодіжного руху. Так, Є. Косенко вважає, що під молодіжним рухом, як правило, розуміють масову організовану соціально-політичну активність, спрямовану на реалізацію як специфічних вимог і цілей молодого покоління, так і цілей інших громадських груп, об'єктивні інтереси яких, відповідають інтересам молоді. Організована політична активність виявляється у формі участі молоді у широких соціальних рухах. Вузкоцільові рухи, зазвичай, мають чітко обмежену молодіжну базу та спрямованість на відображення безпосередніх інтересів молоді. Зазначив впливу провідних політичних рухів і партій, вони, разом з тим, представляють собою самостійні ідейно-політичні утворення. До таких рухів можна віднести, на наш погляд, рух школярів і студентів вузів за академічні права, різного роду виступи під гаслами культурних перетворень. Вузкоцільові рухи це – необхідна та важлива форма боротьби молоді за свої соціально-економічні інтереси й одночасного залучення до боротьби³.

Так, В. Кулик, Директор Центру досліджень проблем громадянського суспільства, зазначає, що в Україні: по-перше, наявні як масова організована соціально-політична активність, так і вузькоцільові рухи, які взаємно доповнюються; по-друге, молодіжний рух найбільш адекватно виражений саме у вузькоцільових рухах, вплив яких на молодь переважає всі інші.

Українське громадянське суспільство, складаючись з частин, що мають помітний вплив на нього в цілому, має власну специфічну структуру. Водночас, кожній з його частин, однією з яких є і молодіжний рух, також притаманна своя будова, яка сформована під впливом усього суспільства.

Український молодіжний рух, що змобілізувався в часи Революції на граніті, перейшовши з етапу масових громадсько-політичних акцій, почав оформлюватися як організаційна структура з багатьма течіями. На нашу думку, це було вимогою часу та обставин, а тому його структуризація була найадекватнішою відповіддю на них. Адже саме такий підхід допоміг молодіжним рухам забезпечити стабільну діяльність у різноманітних напрямках та використати її задля захисту своїх інтересів.

Крім організації як самоцілі, молоді активісти отримали змогу повніше реалізовувати себе та свої команди, боротися за свої права й інтереси, досягати своїх запитів і потреб. Також через формальні об'єднання молодь почала взаємодію з державою на всіх рівнях. До того ж, молодіжні організації стали визнаним інструментом соціалізації молодого покоління.

Існує багато визначень терміну «молодіжна організація», в яких дослідники наділяють її різноманітними особливостями. Наприклад, О. Корнієвський називає молодіжною організацією добровільне об'єднання молодих громадян, що утворюється для реалізації і захисту їх різнобічних, специфічних колективних інтересів з метою об'єднання зусиль молоді для участі в соціально-економічних, суспільно-політичних, державотворчих процесах⁴.

Звідси, молодіжні організації мають за мету об'єднати на альтруїстських засадах молодь, яка бажає відстоювати та захищати спільні інтереси. Ці інтереси часто є характерними лише для молодих людей, що забезпечує орієнтацію на визначену аудиторію громадян. Тож такі об'єднання можуть формуватися на ґрунті певних фахових особливостей, благодійності, громадської діяльності, спільних політичних поглядів тощо.

Неформальні молодіжні команди активістів у формалізації своєї діяльності зазвичай вбачають структурування внутрішніх відносин, а також декларування спільних цілей, задля досягнення яких вони працюють, що, на їхню думку, допоможе діяти результативніше та ефективніше. Вважаємо, що молодіжні організації формуються зазвичай внаслідок формалізації внутрішньої ієрархії та відносин.

Дехто з дослідників навіть визначає молодіжну організацію як єдину самодіяльну форму соціалізації молодого населення, їх відносять до прихильників теорії «peer group»⁵. Проте, таке трактування не охоплює усієї повноти явища. Адже слід враховувати й попит зі сторони суспільства загалом, що включає у себе молодь. Варто зважати й на те, що не тільки молоді активісти можуть ініціювати створення молодіжних об'єднань. Так, непоодинокими є випадки, коли такі організації формуються зверху, наприклад, по партійній вертикалі, де молодіжне крило – це реалізація відповідного рішення вищого керівництва.

Молодіжні об'єднання не завжди беруть початок з ентузіазму відповідної групи рівних за показниками віку. Вони можуть пропонуватися також державою, як інструмент вироблення та реалізації молодіжної політики, політичними партіями, як варіант співпраці зі специфічним електоратом, громадськими організаціями, як шляхи розширення впливу, тощо. Так, джерелом формування молодіжних об'єднань, частіше за все, стають не абстрактні групи молодих людей, а спільність ідей та переконань, що акумулюють зусилля не лише зацікавлених, але й співчуваючих. В результаті ми маємо структури, які протиставляють себе авторитетам, усталеним роками, що підтримує суспільно-політичний розвиток та прогрес.

Отже, комбінування наведених визначень поняття «молодіжна організація» дозволяє визначити її як формально організовану частину молодіжного руху, що декларує власні специфічні інтереси, завдання та мету, наріжним каменем чого є спільність переконань у власній правоті, яка протиставляється закріпленим стереотипам.

Даний опис молодіжних рухів є загальним. Для конкретнішого дослідження існують різноманітні класифікації молодіжних об'єднань. Марксистичні передбачають класову приналежність молодих людей як основний мотив спільної діяльності. Прихильники психологічного підходу класифікують молодіжні утворення, вивчаючи специфіку різних вікових груп у процесі соціалізації. А юристи за критерій класифікації беруть формальні сторони діяльності відповідних організацій. Також значне поширення має ідеологічний підхід, який розмежовує молодіжні об'єднання за ідеологічно-політичними орієнтаціями або їхньою відсутністю. Існують й інші класифікації, серед яких є напрацювання В. Якушика, О. Корнієвського, П. Мартина, А. Скрипника, В. Кулика та ін.

У типології молодіжних об'єднань В. Якушик використовує методологічні підходи, які до того застосовувалися при дослідженні політичних партій⁶. Так, він окреслив межі основних критеріїв, що стали базою класифікації. Результатом стали п'ять наступних блоків:

– соціальна база молодіжного об'єднання;

– специфіка генези (процесу виникнення), організаційних принципів та структури молодіжного об'єднання;

– особливості системи функцій, які здійснює молодіжне об'єднання;

– місце молодіжного об'єднання в суспільстві;
– характер впливу молодіжного об'єднання на суспільні процеси⁷.

Типології О. Корнієвського, П. Мартина, А. Скрипника базуються на функціях молодіжних об'єднань, які останні виконують у різноманітних сферах діяльності.

На думку науковців, найбільш повну типологізацію молодіжних об'єднань запропонував В. Кулик⁸. Її критерієм він обрав характер діяльності кожної окремої молодіжної організації. Даний акцент дав підстави В. Кулику запровадити в науковий обіг цілу низку типологій. Зокрема він виділив:

- молодіжні філії політичних партій;
- громадсько-політичні організації молоді;
- молодіжні релігійні організації;
- молодіжні фахові об'єднання, організації за інтересами;
- студентський рух;
- молодіжні партії.

Досліджуючи молодіжні філії політичних партій, В. Кулик зазначив, що помітну роль у розвитку молодіжного руху відіграє взаємодія його з політичними партіями. Взаємини між ними в ідеалі повинні будуватись на основі взаємопорозуміння, співпраці й автономності. Однак іноді ці взаємини стають надто тісними, що й дозволяє провести відповідний поділ. Тут критерієм виступає ступінь залежності молодіжного об'єднання в ідеологічній, політичній, фінансовій, організаційній, статутній та інших сферах.

До громадсько-політичних організацій молоді В. Кулик відніс вагому частину молодіжних об'єднань, що зберігають свою незалежність та ідейно-політичну самостійність, займаючи активну громадську позицію, часом висувуючи навіть політичні вимоги. Дослідник класифікує такі організації, звертаючи увагу на їх ставлення до домінуючого у сучасному світі типу приватновласницьких суспільно-економічних відносин:

- ультраліві організації;
- ліві;
- лівоцентристські;
- центристські;
- правоцентристські;
- ультраправі.

У своїй класифікації В. Кулик також виділяє молодіжні релігійні організації, що утворилися в Україні після падіння авторитарної системи, коли відчутна частина молоді почала пошук шляхів самореалізації в релігії.

Наступною складною частиною типології, розробленої В. Куликом, стали молодіжні фахові

об'єднання та організації за інтересами. За характером їхньої діяльності він виділяє таку типологію:

1. Фахові молодіжні структури. Вони формуються за ознакою фахової приналежності, під час навчання або роботи. До цього кластеру віднесені взаємопов'язані підгрупи, наприклад фахові, наукові, літературно-мистецькі.

2. Наукові, літературно-мистецькі та культурологічні організації. Такі об'єднання якісно відрізняються від «неформальних» літературних груп, вона роблять спроби відстоювати свої інтереси, зокрема фінансування своїх видань, шляхом кооперації.

3. Вишкільні та спортивно-патріотичні організації молоді. До них відносяться виховні організації, спортивні клуби тощо.

4. Благодійні фонди для молоді та молодіжні благодійні фонди. Їх діяльність зосереджена на акумуляції необхідних коштів задля фінансування благодійних програм чи різноманітних молодіжних проєктів.

5. Національні молодіжні організації. Такі об'єднання утворюються національними меншинами, які переймаються збереженням та поширенням серед молоді власних національних звичаїв, культури та традицій.

Крім названих типологій В. Кулик звернув увагу на студентський рух як на складову молодіжного руху. Це виокремлення, на нашу думку, має рацію, адже студентство завжди було в перших рядах усіх якісних системних змін. Також це підтверджує специфіка студіюючої молоді, яка вбачається у залежності від навчання у вишах і відстоюванні виключно власних прав та інтересів. Проте, часто саме ці властивості забезпечують студентству більшу мобільність та дієздатність у порівнянні з загальними молодіжними структурами. Це довели страйки в Україні 1990 р., 2004 р., 2013 р., а також інші відомі молодіжні акції по всьому світу.

Серед студентських об'єднань автор виділяє наступні типології:

1. Профспілки, що визначають першочерговим завданням вирішення соціальних проблем студентства та захист їх інтересів перед державою та адміністрацією вузів.

2. Громадські студентські організації, що мають на меті відображення громадсько-політичної ініціативи студентства та відстоювання його прав. Окремо, але в структурі громадських організацій, слід зазначити студентські корпорації та інформаційно-координаційні центри.

3. Фахові студентські організації та об'єднання за інтересами.

4. Органи студентського самоуправління, завданням яких є допомога студентам в їх науковій, професійній та громадській роботі, налагодження побуту та дозвілля студентів у студмістечках, організація відпочинку тощо. Крім того, студентське

самоврядування вклучає заходи, спрямовані на захист та узгодження інтересів студентів з інтересами адміністрації вузів і держави.

Останнім окремо окресленим кластером у класифікації В. Кулика стали молодіжні партії, які вперше виникли в Україні лише у 1999 р. На думку науковця, політична партія виникає тоді, коли соціальна верства, група усвідомлює необхідність політичної самоорганізації задля захисту своїх інтересів та участі у виробленні державних рішень. В нашому випадку, частина молоді, як соціально-демографічна група, усвідомила необхідність політичного оформлення своїх інтересів у вигляді створення власних партій.

Взявши за основу напрацювання В. Кулика у царині класифікацій молодіжного руху, як об'єднання усіх молодіжних формувань, спробуємо запропонувати власний авторський варіант типології.

На нашу думку, всі з описаних вище систем розподілу молодіжних організацій, відповідно до визначених ознак, заслуговують на широке застосування. Тому ставимо за мету поєднати найбільш значимі акценти, що дасть змогу викристалізувати оптимальну класифікацію молодіжного руху.

Загально відомим є те, що сьогодні українська держава і суспільство, в тому числі молодь, перебувають у процесі трансформації політичної системи. Це тривалий час привертає посилену увагу громадян до питань політики, що сприяє надмірній політизації всіх верств населення. Тому, вважаємо першочерговим визначальним критерієм у класифікації молодіжних формувань політичну орієнтацію. Так, усю масу молодіжних об'єднань можна умовно поділити на:

- політично вмотивовані молодіжні об'єднання;
- аполітичні молодіжні об'єднання.

До першої групи ми можемо віднести виділені В. Куликом молодіжні партії, молодіжні філії політичних партій та громадсько-політичні організації, тобто ті суб'єкти молодіжної сфери, які мають політичні амбіції. До другої ж – релігійні молодіжні об'єднання, фахові молодіжні формування, організації за інтересами, а також студентський рух. Це ті молодіжні спільноти, що інтегрують людей навколо ідеї філантропії.

Звісно, що даний поділ на практиці часто порушується, адже кожен з видів молодіжних структур має власні важелі впливу на громаду, що використовується у тісній співпраці для досягнення спільних інтересів і захисту спільних прав та свобод. Не поодинокими є випадки, коли політично вмотивовані організації проводять благодійні, соціальні, екологічні й інші акції, не висувуючи при цьому політичних вимог. Проте, не варто забувати, що така діяльність все одно має відбиток на рейтингах, які, власне, є «м'язовою масою» подібних організацій. І навпаки, часом у передвиборчих кампаніях залучаються до агітаційної та іншої роботи, спря-

мованої на досягнення політичного результату, об'єднання, що зазвичай є аполітичними. Так, відомі випадки співпраці релігійних, національних, студентських, мистецьких та інших молодіжних організацій з політичними силами. Це не перетворює їх на політично вмотивовані, адже їхня така діяльність є тимчасовою, а ефективність у цій сфері має неоднозначні оцінки, політичні ж амбіції окремих активістів, які виходять з таких кіл, не можуть поширюватись на увесь загаль.

Під цей критерій також можна підвести і напрацювання В. Якушика та інших науковців, представників різних підходів. Так, політично вмотивовані молодіжні організації будуть орієнтуватися на повполітичних осіб, які мають, відповідні до декларованих першими, погляди. Для аполітичних молодіжних об'єднань соціальною базою будуть різного роду волонтери та благодійники.

Специфіка виникнення й організаційних принципів двох видів молодіжних структур також буде відмінною. Так, перші зазвичай мають вертикальну підпорядкованість, а другі, частіше за все, – горизонтальну.

Особливості системи функцій, які здійснюють молодіжні об'єднання, також різнитимуться, проте не стільки змістом, скільки бажаним результатом, де для аполітичних – результат акції чи цілої кампанії – це власне процес, а для політично вмотивованих результат полягає в майбутніх політичних здобутках та досягненнях.

Висновки. Отже, молодіжний рух незалежної України, групуючи молодіжні об'єднання як формально організовані частини, має власні специфічні інтереси, завдання, мету, а також загальне переконання у власній правоті, яка протиставляється загально прийнятим усталеним поглядам на стан речей. Його роль сьогодні неможливо переоцінити, хоч окремі структурні ланки і мають протилежні характеристики. Це вимагає певних теоретико-методологічних підходів до його дослідження, класифікації молодіжного руху задля більш детального вивчення його складових, їхньої взаємодії, а в результаті – руху в цілому. Запропоновані науковцями критерії дають змогу інтегрувати напрацювання вітчизняних дослідників, актуалізуючи їх у сучасних умовах глобальної політизації, що охопила українське суспільство.

¹ Корнієвський О. Сучасний стан молодіжного руху та його оцінка молоддю / О. Корнієвський // Політологічні читання. – Х. : Б.м., 1993. – № 2. – С. 19.

² Головенько В. Український молодіжний рух у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз основних періодів / В. Головенько. – К. : АЛД, 1997. – С. 18-22.

³ Косенко Е. Некоторые методологические вопросы изучения политических отношений молодежи

в буржуазном обществе / Е. Косенко // Международное молодежное движение: вопросы теории и методологии. – М.: Б.м., 1983. – С. 37.

⁴ Корнієвський О., Якушик В. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. Корнієвський, В. Якушик. – К.: Генеза, 1997. – С. 11.

⁵ Критика буржуазних теорій молодіжності. – М.: Б.м., 1982. – С. 210-215.

⁶ Голобуцький О., Криворучко Т., Кулик В., Якушик В. Політичні партії України / О. Голобуць-

УДК: 327(477-192.7:438)

ВПЛИВ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

Наталія Папіш. Вплив транскордонного співробітництва на функціонування українсько-польського державного кордону. У статті розглянуто особливості українсько-польського транскордонного співробітництва, яке здійснюється в рамках співпраці між прикордонними регіонами суміжних держав та проявляється у різних формах. Проаналізовано вплив транскордонного співробітництва на функціонування українсько-польського державного кордону, зокрема посилення його контактної функції.

Ключові слова: державні кордони, українсько-польський кордон, транскордонне співробітництво, євро регіони.

Наталія Папіш. Влияние трансграничного сотрудничества на функционирование украинско-польской государственной границы. В статье рассмотрены особенности украинско-польского трансграничного сотрудничества, которое осуществляется в рамках сотрудничества между приграничными регионами сопредельных государств и проявляется в различных формах. Проанализировано влияние трансграничного сотрудничества на функционирование украинско-польской государственной границы, в частности усиление её контактной функции.

Ключевые слова: государственные границы, украинско-польская граница, трансграничное сотрудничество, евро регионы.

Natalia Papisz. Cross-Border Cooperation Influence on the Ukrainian-Polish Border Functioning. The article deals with the peculiarities of Ukrainian-Polish cross-border cooperation, which is carried out in the framework of cooperation between border regions of neighboring countries and manifests itself in various forms. The influence of cross-border cooperation on the functioning of the Ukrainian-Polish border, in particular the strengthening of its contact function has been analyzed.

Key words: state borders, Ukrainian-Polish border, cross-border cooperation, European regions.

кий, Т. Криворучко, В. Кулик, В. Якушик. – К.: Кобза, 1996. – С. 16-25.

⁷ Корнієвський О., Якушик В. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. Корнієвський, В. Якушик. – К.: Київське братство, 1997. – С. 12.

⁸ Кулик В. Сучасний організований молодіжний рух в Україні як об'єкт наукового дослідження / В. Кулик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika.org.ua/?p=103>.

© Наталія Папіш
(м. Львів)

Постановка проблеми та актуальність теми. Після Гельсінських угод 1975 р. в Європі різко змінилися підходи до трактування ролі державних кордонів у міжнародних відносинах. Кордони стали недоторканими і з категорії суто геополітичних утворень повільно трансформуються в політико-економічні. Основні акценти міждержавних взаємин зміщуються у бік транскордонного співробітництва, яке відіграє важливу роль у функціонуванні українсько-польського кордону. Його поглиблення відкриває нові можливості для активізації господарської діяльності на периферійних територіях і підвищення їх конкурентоспроможності. Найефективнішим способом розв'язання регіональних проблем є реалізація транскордонних програм.

Проблеми транскордонного співробітництва вивчають як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Значний внесок у дослідження проблем регіонального співробітництва та взаємовідносин прикордонних територій зробили такі зарубіжні вчені, як: Д. Віллерс (Німеччина), Б. Борисов, М. Ілієва (Болгарія), В. Білчак, Л. Вардомський, Й. Зверев, С. Романов (Росія), П. Кузьмішин, Ю. Тей (Словаччина) та ін.

Вивченню проблем транскордонного співробітництва присвячені праці і багатьох вітчизняних науковців, зокрема: О. Амоші, П. Беленького, Б. Буркинського, О. Вишнякова, В. Волошка, С. Гакмана, М. Долішнього, В. Свдокименка, В. Єрмоліна, Є. Кіш, Н. Кухарської, П. Луцишина, Ю. Макогона, А. Мельника, Н. Мікули, В. Пили, С. Писаренко, Н. Романюк, І. Студеннікова, Є. Тихомирової, Р. Федана, П. Шилепницького, М. Янків та ін.

Характеристику українсько-польського транскордонного регіону та впливу транскордонного співробітництва на функціонування кордону подають у своїх працях К. Васківська, І. Журба, В. Засадко, Є. Кіш, Н. Мікула, І. Студенніков, М. Янків та ін. (Україна), П. Еберхардт, Б. Кавалко, Т. Коморницький, В. Малендовський, А. Минц, М. Ратайчак, М. Щепаніяк, Р. Шуль та ін. (Польща).

Метою статті є характеристика українсько-польського транскордонного співробітництва та його впливу на функціонування українсько-польського державного кордону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Транскордонне співробітництво може здійснюватися: шляхом укладення угод про транскордонне співробітництво в окремих сферах, шляхом встановлення та розвитку взаємовигідних контактів між суб'єктами транскордонного співробітництва, у межах створеного євро регіону.

Правові основи українсько-польського транскордонного співробітництва були закладені у 1991 р., коли після здобуття незалежності України 18 грудня 1991 р. в Томашові Любельському була підписана Угода про співпрацю прикордонних воєводств Польщі та областей України з метою створення умов, які сприяли б розвиткові багаторівневої співпраці між даними прикордонними регіонами. Угоду підписали чотири воєводи з польського боку: холмський, замостський, перемиський і кросненський з двома головами українських обласних Рад народних депутатів, Волинської і Львівської. Згодом була утворена Змішана Комісія з питань польсько-українського транскордонного співробітництва, завданням якої було проаналізувати правові документи, що регулюють діяльність економічних суб'єктів, поліпшити телекомунікацію та рух через кордон¹.

Державний кордон України з Республікою Польща проходить у межах трьох областей (Волинської, Львівської та Закарпатської) і одинадцяти прикордонних адміністративних районів (Шацького, Любомльського, Володимир-Волинського, Іванівського, Сокальського, Жовківського, Яворівського, Мостиського, Старосамбірського, Турківського та Велико-Березнянського)².

У широкому сенсі, українсько-польський транскордонний регіон охоплює такі території та населені пункти: з польського боку – 582 гміни, 139 міст, з яких 13 мають статус повітових (Білосток, Ломжа, Остроленка, Седльце, Суwalkи, Бяла-Подляска, Холм, Замостя, Люблін, Кросно, Перемишль, Мешів і Тарнобжег) і 13154 села; з українського – 49 районів, 64 міста, 17 міст республіканського значення, 6 міських районів (Львівська область), 3583 селища міського типу і села. Великі міста – Львів, Луцьк, Ковель, Ужгород³.

На українсько-польському державному кордоні діє 13 міжнародних пунктів пропуску. Середня відстань між пунктами пропуску для автомобільного сполучення становить 70-90 км, що не відповідає стандартам ЄС (25-30 км). Кабінет Міністрів України докладає необхідних зусиль з метою покращення цих показників й відкриття додаткових пунктів пропуску.

Уже декілька років поспіль ведеться мова про необхідність будівництва нових пунктів пропуску

на українсько-польському державному кордоні. Це дозволило б збільшити пропускну здатність кордону і розвантажити уже існуючі пункти пропуску. У Львівській області на автодорозі Любачів – Немирів 2 грудня 2013 р. відкрили новий пункт пропуску через українсько-польський кордон Грушів – Будомеж. Сам пункт пропуску розташований на польському боці. Він призначений для пропуску осіб, транспортних засобів і товарів, за винятком тих, що підлягають ветеринарному та фітосанітарному контролю. За своєю пропусковою спроможністю пункт пропуску може пропускати за добу 8 тисяч осіб, 2,4 тисячі транспортних засобів (до 3,5 тонн) та 80 автобусів. Він обладнаний 17 смугами руху. У пункті пропуску розгорнута система відеоспостереження з використанням майже 30 відеокамер, а також повністю обладнано систему зв'язку та комплекс автоматизації прикордонного контролю⁴.

На Львівській ділянці українсько-польського кордону заплановане відкриття нових міжнародних, цілодобових автомобільних вантажних та пасажирських пунктів пропуску: Угринів – Долгобичів, Белз – Будинін, Нижанковичі – Мальховіце, Мшанець – Бистре, Боберка – Смольник, на Волинській ділянці планується відкриття міжнародних автомобільних пунктів пропуску Кречів – Крилів, Амбуків – Грудек та Адамчуки – Збереже.

Введення в дію цих пунктів пропуску дозволило б збільшити пропускну здатність українсько-польського кордону до 20% у порівнянні з теперішньою.

На українсько-польському кордоні діють лише міжнародні пункти пропуску, хоча для забезпечення місцевих потоків у межах малого прикордонного руху достатньо було б відкрити пункти пропуску міждержавного чи місцевого рівнів. Наприклад, між Чехією та Польщею до вступу у ЄС було 87 пунктів пропуску, значна кількість яких була місцевого значення і призначалась для туристів (кожні 8-10 км, так зв. туристичні шляхи). Жителі Підкарпатського та Люблінського воєводств могли б приїжджати у Львівський оперний театр, філармонію, розважальні центри, на футбольні матчі чи концерти на стадіоні «Арена-Львів», але труднощі проходження кордону роблять такі маршрути непривабливими для туристичних фірм. Без вирішення проблеми збільшення кількості пунктів пропуску через кордон (а не потужності існуючих) надзвичайно важко очікувати зростання обсягів туристичних потоків, і, відповідно, використання туристичної інфраструктури; розвитку прикордонної торгівлі; створення інноваційних форм транскордонного співробітництва, у т.ч. транскордонних кластерів чи партнерств⁵.

Якість обслуговування прикордонного руху знижена через невідповідність проектною пропусковою здатності міжнародних автомобільних пунктів пропуску (МАПП) фактичним показникам та їх

перевантаженість. Внаслідок цього автомобільні черги на митних пунктах пропуску сягають подекуди декількох кілометрів, а простій одного автомобіля на кордоні може тривати декілька діб. Наприклад, на МАПП Смільниця завантаженість пункту щодо перетину легкових автомобілів становить 560,8%, МАПП Рава-Руська – 218,1%, щодо вантажних автомобілів – 158,0%; МАПП Ягодин щодо легкових автомобілів – 102,6%, автобусів 111,1 %, вантажних автомобілів 119,0%; МАПП Устилуг відповідні показники становлять – 116,6% щодо легкових автомобілів і 733,3% щодо автобусів. Натомість найменш перевантаженим є найпотужніший на українсько-польському кордоні та найкраще облаштований – МАПП Краковець. Сповільнення руху людей та товарів через міжнародні пункти пропуску спричинене недостатньою їх укомплектованістю технічними засобами (Таблиця 1.), яка на українсько-польській ділянці кордону становить 10-55% (залежно від укомплектованості певним видом технічних засобів)⁶.

Таблиця 1

Укомплектованість міжнародних пунктів пропуску основними видами технічних засобів і спеціальної техніки прикордонного контролю

Показники	Загалом по Україні, %	На українсько-польському кордоні, %
технічні засоби для перевірки паспортних документів	30,7	15
технічні засоби для огляду транспортних засобів	10,7	18
технічні засоби для виявлення зброї	31,7	55
технічні засоби теле-, відеоспостереження	45	20
технічні засоби аудіо-, відео-, фотодокументування	4,4	10
технічні засоби радіаційного контролю	14,3	14,5

Українсько-польський транскордонний регіон займає вигідне транзитне положення і є інвестиційно привабливим. Однак, інвестиційну привабливість регіонів і країн загалом значною мірою визначає якість транспортної інфраструктури, вигідні сполучення і комунікаційна доступність (магістральні шляхи, швидкісні дороги, швидкісні залізничні). Саме стан доріг є однією з перешкод розвитку прикордонних регіонів України та Польщі, що негативно впливає також на функціонування державного кордону. Не вистачає магістральних артерій у напрямку схід – захід та міських окружних доріг на цих шляхах. Недосконалість комунікаційної системи спричиняє нестачу необхідної кількості мостів на найголовніших шляхах. Без магістральних транзитних шляхів та модернізації швидкісних доріг тери-

торія прикордонних регіонів може бути недоступною для міжнародного транспорту. Більшість доріг, збудованих до 1990 р., не пристосована до перевантажень, що характерні для сьогодення. Стосовно якісного стану дорожнього покриття, технічних параметрів та оптимальності транспортної мережі в українській частині ситуація є значно гіршою, ніж у польській⁷.

До найістотніших проблем регіону, які вимагають практичного розв'язання, належить покращення ситуації, пов'язаної із транспортною інфраструктурою, а передусім, її розбудовою та включенням до європейської транспортної мережі.

На українсько-польському кордоні щорічно проводяться Європейські Дні Добросусідства (ЄДД) (Таблиця 2.)⁸.

У рамках Європейських Днів Добросусідства загалом відбуваються такі заходи: форуми транскордонної співпраці, українсько-польський спільний молебень за порозуміння між народами, футбольні матчі, кулінарні пікніки з традиційною кухнею, ярмарки народних ремесел, майстер-класи, інтеграційні заходи для дітей та молоді.

Усі заходи відбуваються безпосередньо біля лінії державного кордону та мають на меті – сприяння втіленню в життя ідеї добросусідства, розвитку українсько-польської співпраці та євроінтеграції, пропагування відкритого та приязного кордону між Україною та Польщею і Європейським Союзом.

Таблиця 2

Хронологія Європейських Днів Добросусідства на українсько-польському пограниччі

Рік	Місце проведення	Гасло
2004	Корчмин – Стаївка	Транскордонний діалог польської та української культур
2005	Корчмин – Стаївка	Від залізної стіни до відкритості
2006	Корчмин – Стаївка	Кордон, який об'єднує
2007	Корчмин – Стаївка	Європейський міст
2008	Угринів – Долгобичів	Європейське добросусідство
2009	Кречів – Крилів	Європейське партнерство
2010	Кречів – Крилів	Від регіонального добросусідства – до міждержавного партнерства
2011	Корчмин – Стаївка	«Кордон – 480»
2012	Корчмин – Стаївка	«Кордон – 480»

З метою посилення культурної співпраці між прикордонними регіонами України та Польщі між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща 28 березня 2008 р. була підписана Угода про правила місцевого прикордонного руху. Даною Угодою були визначені правила перетину спільного українсько-польського кордону для жителів 30-

кілометрової прикордонної зони⁹. Півтора мільйони мешканців Львівщини та Волині мають право на спрощений перетин кордону. Найбільшу кількість дозволів на малий прикордонний рух видає Генеральне консульство Польщі у Львові.

У Таблиці 3 подаються дані щодо переміщення осіб через українсько-польський кордон у рамках дії Договору про малий прикордонний рух у 2010-2011 роках.

Таблиця 3

Стан пропускних операцій у рамках малого прикордонного руху на українсько-польській ділянці кордону західного регіонального управління (2010-2011 рр.)

Пункт пропуску	В'їзд в Україну		Вийзд з України	
	2010 рік	2011 рік	2010 рік	2011 рік
Краковець	309681	445840	277959	406057
Шегині	604950	914672	607271	931120
Смільниця	189011	278213	194035	283628
Рава-Руська	326497	398792	350047	414684
Устилуг	196341	284439	199947	298699
Ягодин	171624	193425	169049	180983
Всього	1.798.104	2.515.381	1.798.308	2.515.171

У 2012 р. через українсько-польський кордон прикордонники пропустили 11 млн. 300 тис. осіб, з яких 56% становили учасники малого прикордонного руху¹⁰.

Істотною складовою українсько-польського транскордонного співробітництва є функціонування двох великих євро регіонів: Асоціації «Карпатський Євро регіон» та Євро регіону «Буг», завданнями яких є сприяння співробітництву в економічній, соціальній, науковій, екологічній, освітній, культурній галузях та спорті, інтенсифікація транскордонного співробітництва з сусідніми державами, залучення фінансових ресурсів з фондів міжнародної технічної допомоги до вирішення актуальних проблем регіону.

Євро регіональна політика держави у сфері розвитку транскордонного співробітництва спрямована на організацію ефективної системи підготовки та забезпечення реалізації транскордонних програм. На українсько-польському прикордонні діють програми транскордонного співробітництва, у рамках яких на конкурсній основі надається фінансова підтримка проектам, спрямованим на підвищення конкурентоздатності прикордонних регіонів та покращення прикордонної інфраструктури. Зокрема, на українсько-польсько-білоруському прикордонні діє Програма транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна на 2007-2013 рр. у рамках Європейського Інструменту Сусідства та Партнерства. У межах цієї програми на конкурсній основі

надається фінансова підтримка проектам, спрямованим на підвищення конкурентоздатності прикордонних регіонів, охорону навколишнього середовища, розвиток транскордонної співпраці, модернізацію прикордонної інфраструктури та підвищення рівня безпеки на кордонах ЄС.

Висновки. Таким чином, транскордонне співробітництво відіграє важливу роль у функціонуванні українсько-польського кордону. Його розвиток безумовно позитивно впливає на характер і динаміку сучасних функцій державного кордону України та Польщі. У перспективі це призведе до якісних змін у середині самих прикордонних регіонів, підвищить їх міжнародно-правовий статус, сприятиме розвитку усіх сфер суспільного життя. Скоординована політико-правова прикордонна взаємодія у кінцевому підсумку позбутися регіональних відмінностей між державами, зокрема у соціальній та економічній сфері, покращить функціонально-компонентну структуру інфраструктурних територіальних комплексів.

Отже, транскордонне співробітництво України та Польщі є визначальним чинником посилення, зокрема, контактної функції державного кордону, а загалом – однією з форм розв'язання глобалізаційних проблем на міжрегіональному рівні.

¹ Pogranicze polsko-ukraińskie: środowisko, społeczeństwo, gospodarka / red. nauk. Bogdan Kawałko i Andrzej Miszczuk; [zespół aut.: Serhiej Fedoniuk et al.; tł.: Jerzy Adamko, Jerzy Rywacki (jęz. ang.), Jagna Kargul (jęz. ukr.)]. – Zamość: Centrum Badawczo-Szkoleniowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji Lublin: współpr. wydawnicza: Urząd Statystyczny, 2005. 342 s.

² Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат (політико-економічний та секторальний аналіз): монографія / М. Янків. – Львів: Світ, 2011. – 384 с.

³ Буглай Н.М. Політико-правовий вимір українсько-польських відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/nvuu/1st/2009_22/024.htm.

⁴ Новий пункт пропуску «Грушів – Будомеж» урочисто відкрито [Електронний ресурс] / Коментарі: Львівський портал. – 2013. – 02.12. – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2013/12/02/143252.html>.

⁵ «Пріоритети та механізми міжрегіональної та транскордонної співпраці для реалізації потенціалу розвитку, нагромадженого при підготовці та проведенні Євро-2012». Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/982/>.

⁶ Щодо інструментів створення торговельно-логістичних центрів розвитку транскордонної

торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lv.niss.gov.ua/content/articles/files/schodo-instrumentiv_zasadko-af8a9.pdf.

⁷ Польсько-українське прикордоння: Середовище. Суспільство. Економіка / За ред. Б. Кавалка, А. Мішука; укр. редакція С. Матковського. – Замость: Вища школа управління та адміністрації в Замості, 2005. – 339 с.

⁸ Офіційний сайт Львівської державної обласної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://loda.gov.ua/>.

УДК: 32.0195:070(438)

МІСЦЕВА ПРЕСА ПОЛЬЩІ ЯК СКЛАДНИК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Микола Прохоров. Місцева Преса Польщі як складник громадянського суспільства: критерії класифікації. У статті обґрунтована необхідність класифікації місцевої преси для визначення її ролі у становленні громадянського суспільства Польщі. Визначено критерії виокремлення видань місцевої преси із загальної системи періодики та субкритерії для характеристики мікрорегіональної місцевої преси і субмісцевої преси. Висловлено припущення, що найбільш наближеними до сфери громадянського суспільства є видання, виокремлені на основі зв'язку між територіальним поширенням друкованих видань і формальною структурою суб'єктів-видавців, а також за ознакою зв'язку з певним місцем роботи або навчання, з певним родом професійної діяльності, з певною організацією, або ж за наявністю в читачів певних політичних поглядів.

Ключові слова: місцева преса, громадянське суспільство, ЗМІ.

Николай Прохоров. Местная пресса Польши как составляющая гражданского общества: критерии классификации. В статье обоснована необходимость классификации местной прессы для определения ее роли в становлении гражданского общества Польши. Определены критерии выделения изданий местной прессы с общей системы периодики и субкритериев для характеристики микрорегиональной местной прессы и субместной прессы. Высказано предположение, что наиболее приближенными к сфере гражданского общества являются издания, выделенные на основе связи между территориальным распространением печатных изданий и формальной структурой субъектов-издателей, а также по признаку связи с определенным местом работы или учебы, с определенной организацией, или же при наличии у читателей определенных политических взглядов.

Ключевые слова: местная пресса, гражданское общество, СМИ.

⁹ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28.03.2008. р. / Офіційний вісник України. – Офіц. вид. – К.: Мін. юст. України, ДП «Українська правова інформація», 2009. – 24.07. – № 53. – С. 153, ст. 1860, код акту 47222/2009.

¹⁰ За 2012 рік українсько-польський кордон перетнули понад 11 млн осіб [Електронний ресурс] / Коментарі: Львівський портал. – 2012. – 11.10. – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2012/10/11/180909.html>.

© Микола Прохоров
(м. Чернівці)

Mykola Prokhorov. Local Media in Poland as a Component of Civil Society: Classification Criteria. The article reveals the necessity of classification of the local press to define its role in the development of civil society in Poland. Defined the criteria of selection the local press publications with a total of periodicals and sub-criteria for the characterization of micro-regional, local press sublocal press. Suggested that the closest to the sphere of civil society are Publishing, isolated on the basis of communication between the territorial distribution of printed publications and the formal structure of the subjects of publishers, as well as on the basis of association with a particular place of work or study, with a particular genus of professional activity, with a particular organization or in the presence of the readers of certain political views.

Key words: local media, civil society, media.

Постановка проблеми та актуальність теми. Розбудова громадянського суспільства в постсоціалістичних державах є невід'ємним складником їх поступового розвитку на шляху демократизації. Але цей розвиток неможливий без функціонування незалежних засобів масової інформації та місцевої преси, зокрема. Польща є прикладом більш-менш успішного прикладу формування цього спектру громадянського суспільства. Сьогодні місцева преса займає зовсім інше місце в економічному та політичному житті місцевої спільноти, ніж у часи панування комуністичної ідеології та підконтрольних державі ЗМІ. Місцева газета (особливо приватні видання) успішно інтегрувалася в ринкові відносини, проте стала вільним рупором проблем, успіхів, індивідуальних і колективних інтересів місцевої громади. Поширення серед західних науковців ідей формування «громадянського суспільства ЗМІ», потребує не тільки уваги до цієї концепції та підкріплення прикладами її застосування на практиці, а й здійснення спроби аналізу та подальшого використання позитивного досвіду на ґрунті інших пострадянських держав і України зокрема, правда в

складніших умовах. Для цього, насамперед, потрібно проаналізувати та порівняти діяльність місцевих періодичних видань Польщі як системи з певними зв'язками і закономірностями функціонування за певними критеріями, тобто їх класифікувати, що й складе основу їх типологізації у разі виявлення стійких ознак і властивостей. Це питання, насамперед, вивчали польські учені (С. Дзікі, М. Геруля), низка російських дослідників аналізувала загальні проблеми класифікації та типологізації ЗМІ (О. Акопов, Б. Єсін, М. Кондаков, Є. Корнілов, Р. Овсепян, М. Шкондін). Проте українські фахівці, як журналісти, так і політологи, поки що оминули своєю увагою вказані аспекти проблеми. З огляду на значущість проблеми для суспільного розвитку та її недостатню розробленість маємо на меті здійснити спробу класифікації місцевої преси Польщі для подальшого вивчення її ролі в формуванні громадянського суспільства.

Загальновідомо, що класифікація як науковий метод пізнання допомагає краще вивчити об'єкт дослідження, зрозуміти його значення та місце в системі, що включає безліч інших об'єктів. Вона уможливує виокремлення спільних і відмінних рис досліджуваного об'єкта в порівнянні з іншими явищами навколишньої дійсності. Її використання особливо необхідне у випадках, коли ведеться дослідження великої кількості об'єктів, як от періодичних видань певного регіону чи й країни в цілому. У цьому випадку простий розподіл об'єктів з детальним описом їх складників є недостатнім, а потрібне використання підкласів, певних субрівнів, встановлення залежності між ними, визначення структурної будови системи та компонування складників у схеми.

Дослідники відзначають складність процесу класифікації у гуманітарних науках і науці про засоби масової інформації, зокрема. Так, С. Дзікі наголошує, що створення наукових класифікацій, і особливо класифікацій, які охоплюють широке коло неоднорідних явищ, пов'язане з істотними труднощами при групуванні об'єктів на основі наявності у них деяких спільних рис, а також при поєднанні цих об'єктів в класи¹.

Будь-яка класифікація спирається на теоретичні принципи, вироблені логікою, та, залежно від складності предмета, зазвичай є багатоступеневою. При класифікації можуть виділяти класи, підкласи та дрібніші підрозділи в логічній послідовності та суспільності². Загальною вимогою класифікації, наголошують Є. Корнілов, М. Кондаков, є вимога представити цей поділ як систему підрядних понять, до того ж цей поділ має бути постійним і безперервним, а елементи поділу повинні бути відображені поняттями вужчими, ніж основне (голове) поняття різноманітних явищ³. Водночас російський учений Олександр Акопов переконаний, що класифікація дозволяє ділити пресу на класи, під-

класи, групи, підгрупи на основі спільних рис (або груп рис) і дозволяє досліджувати, наскільки це необхідно, той чи інший клас, підклас, групу преси⁴.

Під поняттям «місцева преса», мають на увазі ту частину системи періодики, яку можна виділити із загальної маси видань на основі ознак переважного змісту, пов'язаного з життям і проблемами місцевих спільнот⁵.

Постає питання, які друковані витання слід відносити до місцевої преси як складника громадянського суспільства безпосередньо, а які сприяють його формуванню опосередковано? За якими ознаками і критеріями слід їх розмежовувати? Аналіз визначень громадянського суспільства, здійснений фахівцями Центру врядування в Осло та Відділення громадянського суспільства Бюро партнерств, діяльність яких спрямована на підтримку Програми розвитку ООН, спрямованої на зміцнення громадянського суспільства та залучення громадськості, свідчить про їх велику кількість і певне розмаїття складників⁶. Найбільш узагальненим видається визначення, запропоноване фахівцями Лондонської школи економіки: «Громадянське суспільство – це сфера добровільних колективних дій задля спільних інтересів, цілей і цінностей, які відрізняються від інтересів, цілей і цінностей родин, державних і прибуткових інституцій»⁷. Звідси основним критерієм віднесення друкованого органу до системи громадянського суспільства визначаємо його належність та орієнтацію до спільноти громадян – місцевої громади, а не до державного і ринкового секторів. Це передбачає приватний та неприбутковий характер газети чи часопису, інституційне відокремлення від держави, самостійність видавництва в прийнятті рішень і контролі за їх виконанням, добровільність участі.

Одним із головних критеріїв є приватний чи неприбутковий характер преси. Суб'єкти, які мають право на ведення видавничої діяльності, визначені у ст. 8 закону Польщі «Про друк» від 26 січня 1984 р.⁸, їх перелік досить великий. Зняття обмежень, пов'язаних з виданням періодики, призвело до того, що кількість суб'єктів, які є видавцями місцевої преси, істотно збільшилася. Найбільш значною зміною було надання фізичним особам, приватним фірмам з різноманітним організаційно-правовим статусом, а також недержавним організаціям та установам, громадським організаціям можливості виступати в якості видавців газет і журналів. Тим самим держава сприяла розвитку незалежних друкованих органів, які в свою чергу ставали своєрідними «агентами» громадянського суспільства.

Закон встановлює, що видавцями місцевої преси в Польщі є:

- 1) фізичні особи;
- 2) приватні та державні підприємства;

- 3) органи державної влади та самоврядування, а також підпорядковані їм установи;
- 4) неурядові організації та фонди різного типу;
- 5) політичні партії;
- 6) професійні спілки;
- 7) громадсько-культурні об'єднання;
- 8) організації господарського самоврядування;
- 9) освітні та просвітницькі установи – від початкових шкіл до вищих навчальних закладів;
- 10) католицький Костел та інші релігійні об'єднання;
- 11) національні та етнічні меншини⁹.

Аналіз існуючої сьогодні в Польщі місцевої преси підтверджує тісний зв'язок між характеристиками видавця і типом місцевих видань. Знання характеристик видавця значною мірою полегшує визначення цілей, завдань і функцій місцевих видань і дає змогу визначити вплив на місцеву спільноту. Видавець значною мірою впливає на тематичну структуру видання, композицію та графічне оформлення його номерів, величину і склад редакційної колегії, стан професійної підготовки співробітників редакцій.

Суб'єктом місцевої преси є не тільки місцева спільнота як єдине ціле, але також її окремі частини (групи), які утворюються внаслідок суспільної стратифікації, що має різні виміри. Вони можуть формуватися на основі подібності інтересів, потреб, переконань, професійної, політико-ідеологічної або територіальної приналежності. Залежно від масштабів і типу активності місцевої спільноти в її рамках утворюється більш-менш розвинена місцева структура комунікації, яка має різні сфери та рівні функціонування. Поняття «місцева преса» тлумачиться різними дослідниками по-різному, воно може охоплювати як регіональні, так загальнодержавні засоби масової інформації, але за умови, що вони беруть участь у творенні комунікаційної мережі місцевих спільнот та формуванні місцевого інформаційного середовища. Ця умова є *основним критерієм* виокремлення видань місцевої преси з системи періодики. Всі інші критерії, як от: *територія (ареал) поширення, межі поширення тиражу, місце випуску видання* тощо, вважають вторинними.

Одним із важливих критеріїв класифікації місцевої преси в Польщі є *критерій просторового охоплення*. Він має універсальний характер, що дозволяє застосовувати його як при виокремленні групи місцевих видань із загальнонаціональної системи періодики, так і для виконання подальших вторинних виокремлень, в основу яких покладено поняття *друковано-видавничого регіону*. *Друковано-видавничий регіон* – це територія функціонування та розповсюдження преси в Польщі, насамперед, пов'язана з адміністративно-територіальним поділом країни. Друковано-видавничі регіони почали утворюватися після 1956 р. До 1975 р. їх межі збігалися з межами 17 воєводств, на які була поділена

країна та могли охоплювати від одного до декількох воєводств. Із 1999 р. межі друковано-видавничих регіонів не співпадають із адміністративними межами існуючих у Польщі 16 воєводств, хоча близькі до них. Поняття друковано-видавничого регіону не пов'язане з поняттям регіону в історичному, географічному або культурному сенсі, хоча в окремих випадках їх межі близькі або збігаються (наприклад, у Великій Польщі).

Внаслідок виокремлення групи місцевих видань із загальнонаціональної системи періодики за субкритерієм *друковано-видавничого регіону* отримують наступні види періодики:

- *загальнодержавна* – періодика, яка функціонує і поширюється на території цілої країни або її переважної частини;
- *надрегіональна* – періодика, яка функціонує і поширюється на території більш ніж одного друковано-видавничого регіону¹⁰;
- *регіональна* – періодика, яка діє та поширюється на території одного друковано-видавничого регіону;
- *місцева* – періодика, яка функціонує і поширюється на території істотно меншій у порівнянні з територією друковано-видавничого регіону.

У свою чергу місцеву пресу поділяють на *мікрорегіональну* та *субмісцеву*. Під мікрорегіональною пресою розуміють усі видання, територіальне охоплення яких збігається з межами одного повіту або виходить за його межі, але не досягає розмірів території друковано-видавничого регіону. До субмісцевої преси відносять видання, територіальне охоплення яких менше меж одного повіту.

У складі мікрорегіональної періодики можна виділити шість груп видань за окремими субкритеріями (колишні воєводства; місто як центр мікрорегіону; католицька єпархія; міста – економічні центри; повіт). Серед них:

1. Видання, територіальне охоплення яких відображає вплив колишнього поділу на воєводства (1975-1998 рр.). До цієї групи входять, наприклад, «Kronika Beskidzka» («Бескидська хроніка»), «Nowiny Jeleniogórskie» («Зеленогурські новини»), «Przegląd Koninski» («Конінський огляд») ¹¹. Функціонування і поширення таких видань не лімітується існуючими кордонами воєводств, оскільки їх територіальне охоплення не пов'язане з нині чинним адміністративним поділом.

2. Міські територіальні видання, які охоплюють своєю діяльністю місто – центр мікрорегіону, а також території, що тяжіють до цього центру в географічному, економічному, історико-культурному стосунках або під впливом сформованих транспортних сполучень. До таких видань відносять, наприклад, «Nowiny Gliwickie» («Глівіцькі новини»), «Echo Turku» («Відлуння Турку»), «Gazeta Kołobrzaska» («Колобжегська газета»), «Głos Swidnika» («Голос Свидника»).

3. Єпархіальна періодика, яка охоплює територію тієї чи іншої католицької єпархії. До цієї групи відносять, наприклад, «Wiadomości Diecezjalne» («Єпархіальні відомості»), «Wiadomości Diecezji Gliwickiej» («Відомості Глівіцької єпархії») та ін;

4. Видання кількох великих міст, які охоплюють своєю діяльністю та поширенням групу міст, тісно пов'язаних між собою економічними, культурними відносинами, транспортними комунікаціями. До подібних видань відносять, наприклад, «Goniec Górnosląski» («Верхньосілезький вісник»), «Głos Zabrze i Rudy Śląskiej» («Голос Забже та Сілезької Руди»), «Górnik» («Гірник»).

5. Міські видання великих міст, які охоплюють всю міську територію або її частину (декілька кварталів, один або декілька міських мікрорайонів у великих містах: Варшаві, Кракові, Лодзі, Вроцлаві, Битомі). Прикладами видань такого роду є «Życie Bytomskie» («Життя Битома»), «Nowa Olszanka» («Нова Вільшанка») у Варшаві, «Kurier Gminny» («Кур'єр гміни») у Вроцлаві та ін.

6. До повітової преси відносять видання, що охоплюють своїм впливом територію одного повіту. Існують два варіанти повітових видань: у першому випадку йдеться про видання, що охоплює територію міського повіту, у другому – про видання, поширюють свій вплив одночасно як на міську, так і на сільську територію повіту (у разі, якщо місто є центром повіту, до складу якого включено також наближену до цього міста сільську територію). До повітових видань відносять, наприклад, «Tygodnik Lukowski» («Луковський тижневик»), «Przegląd Słupski» («Слупецький огляд»), «Nakielski Powiat» («Накельський повіт») та ін.

Застосовуючи критерій просторового охоплення, можна розділити субмісцеву пресу на кілька підгруп: так за навчально-виробничо-локальним субкритерієм, субкритерій мікрорайону:

1. Видання підприємств та установ, простір впливу яких, обмежується територією промислового підприємства, установи, вищого навчального закладу, іноді кварталу, міського мікрорайону, міста. Прикладами видань такого роду можуть служити газети нафтопереробної компанії «Petro-Echo» («Петро-Ехо»), хімічного підприємства «TarnowskieAzoty» («Тарновський азот»), газета навчального закладу «Gazeta Uniwersytecka» («Університетська газета») та ін.

2. Преса мікрорайону, що охоплює своїм впливом один або кілька мікрорайонів (наприклад, «Nasze Brudno» – «Наше Брудно», «Przyjaciel Klimontowa» («Приятель Климонта»), «Zwonek Jasienski» («Ясеньський дзвінок») та ін.

3. Преса міських районів, вплив якої поширений на територію в межах одного району великого міста. До таких видань відносять, наприклад, «Gazeta Woli i Bemowa» («Газета Волі і Бемова») у Варша-

ві, «Obserwator Dzielnicowy» («Районний оглядач») у Любліні та ін.

4. Парафіяльна преса – територія її функціонування та поширення обмежується масштабами одного церковного приходу (прикладом таких видань можуть служити «Przebudzenie» («Пробудження»), «Rodzina Parafialna» («Парафіяльна сім'я»), «Serce Otwarte» («Відкрите серце»), «Siew» («Посів») та ін.

5. Деканальна періодика – охоплює територію католицького деканату. Її представляють, наприклад, такі видання, як «Echo Parafii» («Парафіяльні відлуння»), «Dziedzictwo» («Спадщина») та ін.

6. Друкований орган гміни – територія його впливу обмежується межами однієї або декількох сільських гмін. Прикладом подібних видань можуть служити «Echo Osieka» («Ехо Осєка»), «Gazeta Koszycka» («Кошицька газета»), «Głos Niebylca» («Голос Небильця») та ін.

7. Міська преса – охоплює своїм впливом невеликі або середні за величиною міста, наприклад, «Gazeta Miejska» («Міська газета»), «Głos Radzionkowski» («Радіонковський голос»), «Goniec» («Вісник») та ін.

8. Друкований орган міської гміни – територія його впливу обмежена територією невеликого або середнього міста і прилеглих до нього сільських гмін, що не виходить за межі повіту. Цю групу представляють такі видання, як «Gazeta Ogrodzeniecka» («Огороденська газета»), «Gazeta Orzeska» («Ожеская газета»), «Głos Wojkowic» («Голос Войковиць») та ін.

Для класифікації місцевої преси використовують критерій *зв'язку між територіальним поширенням друкованих видань і формальними структурами суб'єктів-видавців*. За цією класифікацією наявні три підгрупи місцевої преси:

1. Періодика, формально не обмежена в межах розповсюдження. У цьому випадку видавець не має перед собою будь-яких формальних перешкод, які б обмежували межі поширення тиражу. Ці межі встановлюються на практиці виключно під впливом інтересу читачів до даного видання. До таких видань належить приватна періодика, а також преса, що випускається товариствами любителів рідного краю, наприклад, «Gazeta Żuławska» («Жулавська газета»), «Ziemia Kaliska» («Калішська земля») та ін.

2. Преса з формальним обмеженням поширення, представлена виданнями, територіальне охоплення яких залежить від певного формального (адміністративного) поділу території. Так, поширення видань органів самоврядування у Польщі лімітується адміністративними кордонами підконтрольних цим органам територій, а парафіяльних – межами парафій. До цієї групи входять, наприклад, «Gazeta Rawska» («Равська газета»), «Głos Ostrydy» («Голос Оструди») та ін.

3. Видання внутрішнього обігу поширюють ви-
нятково в межах тих організаційних структур, які
вони покликані обслуговувати. Такі видання під-
приємств та установ (включаючи освітні), політич-
них партій, професійних спілок. Їх представляють,
наприклад, газети «Kaskada» («Каскад»),
«ProMedico» («Про Медіко»), «Krosno» («Кросно»)
та ін.

Ще одним з класифікаційних критеріїв, який за-
стосовують для систематизації польської місцевої
преси є *критерій аудиторної орієнтації видань*.
Загальновідомо, що кожен засіб масової інформації,
включаючи місцеві періодичні видання, призначе-
ний для певної аудиторії. А тому *передбачувана*
читацька аудиторія, якій адресовані видання, є
найвагомим серед інших критерієм класифікації,
який дозволяє характеризувати місцеву пресу
Польщі з огляду на її вплив на формування грома-
дянського суспільства.

За цим критерієм виділяють газети і журнали рі-
зного роду територіальних спільнот, а також пері-
одичні видання місцевих професійних спільнот¹².

Зважаючи на велику різноманітність сучасної
місцевої преси в Польщі також застосовують дворі-
вневу класифікацію. На першому її рівні поділ гру-
нтується на наявності або відсутності факторів, що
обмежують читацьку аудиторію видань. У цьому
випадку місцеву пресу поділяють на дві підгрупи:

– універсальна періодика («загальні» видання),
призначена для всієї місцевої спільноти, незалежно
від соціально-демографічних та інших характерис-
тик членів цієї спільноти, наприклад, «Tygodnik
Walbrzyski» («Вальбжизький тижневик»), «Echo»
(«Ехо»), «Nowiny» («Новини») тощо);

– преса для певних груп людей, що складають
місцеву спільноту («частково-групові» видання),
орієнтована лише на певну частину місцевої чита-
цької аудиторії, наприклад: «Rzemieślnik Opolski»
(«Опольський ремісник»), «Czas Akademicki»
(«Академічний час»).

На другому рівні класифікаційного поділу *уні-
версальну* пресу ділять відповідно до реакції на неї
читацької аудиторії. Пресу з диференційованою
аудиторією утворюють ті видання, щодо яких не
проявляється фактор читацького самовідбору. У
цьому випадку поняття диференційованого читача
тотожне поняттю універсального читача (читацької
аудиторії). Преса профільного читача утворюється
в результаті селективного відношення аудиторії до
того чи іншого видання, в результаті чого дійсний
читач відрізняється від очікуваного¹³. Одним із
чинників класифікації в даному випадку може ви-
ступати переважна тематика видання, його зв'язки
з місцевою владою, інтереси читача.

В окремих місцевих виданнях аудиторія форму-
ється за ознакою *зв'язку з певним місцем роботи*
або навчання, з певним родом професійної діяльно-

сті, з певною організацією, або ж за наявністю в
читачів певних політичних поглядів.

На основі аналізу цілей і завдань місцевих газет
можна сформулювати висновки про функції, які
вони виконують. Переважна кількість цілей і за-
вдань місцевої преси залишалися і залишаються
незмінними, незалежно від типу видань та особли-
востей історичного періоду їх функціонування. Ра-
зом з тим в 1990-і роки у зв'язку з появою нових
типів видань відбулася помітна трансформація за-
вдань, які виконує місцева преса. В. Чорацький
вважає, що головними завданнями місцевої преси є
наступні:

- постачання аудиторії всебічною, поточною мі-
сцевою інформацією;
- виконання функції «трибуни місцевої спільно-
ти»;
- згуртування місцевої спільноти;
- формування громадської думки в місцевих ма-
сштабах;
- спостереження за діями місцевої влади;
- інтеграція місцевої спільноти в локальні та не-
локальні соціальні структури;
- підтримка місцевої культури;
- формування у населення духу причетності до
«малої батьківщини»;
- суспільно-політична, культурно-історична,
економічна освіта місцевої спільноти;
- рекламно-інформаційна функція;
- досягнення економічного успіху на ринку;
- розважальна функція, реалізована на місцевій
тематиці або місцевими авторами¹⁴.

Більшість вказаних завдань здійснюється усіма
місцевими виданнями, різними типами місцевої
преси. Типологічні відмінності між виданнями ви-
значають їх пріоритети у здійсненні цих завдань та
ступінь інтенсивності діяльності з їх реалізації.
Іноді вони ж є причиною того, що видання не вико-
нує якусь частину з названих завдань, що обумов-
лено його типологічними характеристиками. Також
існує розбіжність окремих типів місцевих видань
між їх передбачуваними функціями і тими, які реалі-
зовуються, що є головною причиною по-
стійного розшарування місцевої преси.

Отже, для подальшого вивчення ролі місцевої
преси Польщі в формуванні громадянського суспі-
льства необхідна її класифікація. Для виокремлення
видань місцевої преси з системи періодики засто-
сують наступні критерії: участь у творенні комуні-
каційної мережі місцевих спільнот та формуванні
місцевого інформаційного середовища (первинний);
територія (ареал) поширення, межі поширення ти-
ражу, місце випуску видання (вторинні). Для кла-
сифікації преси загальноживаним є критерій просторо-
вого охоплення на основі друковано-
видавничого регіону. В свою чергу, мікрорегіо-
нальну місцеву пресу характеризують за такими
субкритеріями як колишні воєводства; місто як

центр мікрорегіону; католицька єпархія; міста –
економічні центри; повіт, а субмісцеву пресу за
навчально-виробничо-локальним субкритерієм і
субкритерієм мікрорайону. Найбільш наближеними
до сфери громадянського суспільства є видання,
виокремлені на основі зв'язку між територіальним
поширенням друкованих видань і формальною
структурою суб'єктів-видавців, а також ознакою
зв'язку з певним місцем роботи або навчання, з
певним родом професійної діяльності, з певною
організацією, або ж за наявністю в читачів певних
політичних поглядів.

¹ Dżiki S. Wstęp do typologii współczesnej prasy
polskiej. Materiały OBP. Zeszyt 52 [Text] / S. Dżiki. –
Kraków : SIW Znak, 1989. – S. 4-5.

² Encyklopedia Powszechna PWN [Text]. W 12
woluminach. T. 3. – Warszawa : Państwowe
Wydawnictwo Naukowe, 1971. – S. 578.

³ Корнилов Е. А. Журналистика на рубеже ты-
сячелетий [Текст] / Е. А. Корнилов. – Ростов н/Д :
Донской издательский дом, 1999. – С. 22; Конда-
ков Н. И. Логический словарь [Текст] /
Н. И. Кондаков. – М. : Академия, 1971. – С. 403.

⁴ Акопов А. И. Методика типологического ис-
следования периодических изданий [Текст] /
А. И. Акопов. – Иркутск : Ротапринт, 1985. – С. 6-7.

⁵ Gierula M. Polska prasa lokalna 1989-2000.
Typologia i społeczne funkcjonowanie [Text] /
M. Gierula. – Katowice : Wydawnictwa Komunikacji,
2005. – S. 32.

⁶ Оцінювання громадянського суспільства:
посібник користувача. 2010. ПРООН [Електронний

УДК: 94 (477+438)

© Віталій Стрільчук
(м. Луцьк)

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПІВПРАЦЯ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

**Віталій Стрільчук. Культурно-мистецька
співпраця в сучасних українсько-польських від-
носинах.** Культурно-мистецька співпраця є важли-
вою складовою українсько-польських гуманітарних
взаємин зокрема, та міждержавних відносин загалом.
Адже саме завдяки культурному співробітництву
відбувається згладження гострих кутів у відно-
синах між сусідніми націями, покращення розумін-
ня ментальності та особливостей, зникнення нега-
тивних стереотипів минушини і як результат
зближення між українцями та поляками. У запро-
понованій статті досліджується українсько-
польська культурно-мистецька співпраця: фестива-
льна, виставкова діяльність у період 90-х років
XX – початку XXI століття.

Ключові слова: культурна співпраця, українсь-
ко-польські взаємини, виставки, фестивали, кінофе-
стивали, міждержавне співробітництво, прикордон-

ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_31487UNDP_Civil_Society_Assessments_Guide_ukr_updated_preview_copy.pdf.

⁷ Там само.

⁸ Prawo prasowe. Ustawa z dnia 26 stycznia 1984 r.
[Zasobów elektronicznych]. – Tryb dostępu: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19840050024>.

⁹ Там само.

¹⁰ Mądry J. Teoretyczne i praktyczne implikacje
przestrzennego umiejscowienia tygodników lokalnych
w ogólnopolskim systemie prasy [Text] / J. Mądry //
Tygodniki lokalne. I Ogólnopolskie Konfrontacje
Dziennikarzy Pism Regionalnych / Red. E. Kurzawa. –
Kraków, Katowice: Księgarnia Akademicka, 1984. –
S. 84.

¹¹ Тут і далі приклади наведено з джерела:
Stowarzyszenie Prasy Lokalnej. Oficjalna strona. –
Tryb dostępu: <http://www.prasalokalna.eu/>.

¹² Mikulowski-Pomorski J. Komunikowanie
skuteczne? [Text] / Jerzy Mikulowski-Pomorski,
Z Necki // – Kraków : Ośrodek Badań Prasoznawczych,
1983. – S. 274-275.

¹³ Sobczak J. Prawo Prasowe. Komentarz [Text] /
J. Sobczak. – Warszawa; Poznań : Wydawnictwa
Akademickie i Profesjonalne, 1992. – S. 20–21.

¹⁴ Chorążki W. Aktualna sytuacja mediów
lokalnych w Polsce na podstawie badań ankietowych z
przełomu roku 2001/2002 [Text] / W. Chorążki //
Studia Kieleckie. Seria Bibliologiczno-Prasoznawcza,
2003. – № 3. – S. 46-52.

ні контакти, Україна, Республіка Польща, добросу-
сідські відносини, суспільні стереотипи.

**Віталій Стрільчук. Культурно-
художественное сотрудничество в современных
украинско-польских отношениях.** Культурно-
художественное сотрудничество является важной
составляющей украинско-польских гуманитарных
взаимоотношений в частности, и межгосударствен-
ных отношений в целом. Ведь именно благодаря
культурному сотрудничеству происходит сглажи-
вание острых углов в отношениях между соседни-
ми нациями, улучшение понимания ментальности и
особенностей, исчезновение негативных стереоти-
пов прошлого и как результат сближения между
украинцами и поляками. В предлагаемой статье
исследуется украинско-польское культурно-
художественное сотрудничество: фестивальная,
выставочная деятельность в период 90-х годов
XX – начала XXI века.

Ключевые слова: українсько-польские отношения, культурное сотрудничество, выставки, фестивали, кинофестивали, межгосударственное сотрудничество, приграничные контакты, Украина, Республика Польша, добрососедские отношения, общественные стереотипы.

Vitaliy Strilchuk. Cultural and Artistic Collaboration in Contemporary Ukrainian-Polish Relations. Cultural and artistic cooperation is an important part of Ukrainian-Polish relations including humanitarian and international relations in general. Indeed, it is through cultural cooperation is smoothing sharp edges between neighboring nations, better understanding the mentality and characteristics, the disappearance of the negative stereotypes of the past and as a result of convergence between the Ukrainian and Polish. The proposed paper examines the Ukrainian-Polish cultural and artistic cooperation: festival, exhibition activity during the 90-ies of XX – beginning of XXI century.

Key words: cultural cooperation, Ukrainian-Polish relations, exhibitions, festivals, film festivals, interstate cooperation, border contacts, Ukraine, Poland, neighborly relations, social stereotypes.

Постановка наукової проблеми. Два сусідні народи, українців та поляків, здавна поєднує спорідненість мов та культур, спільність традицій, територіальна близькість. Культура виступає важливою складовою міжнародних взаємин, добросусідських відносин, врешті, саме завдяки культурі відбувається взаємне зближення та порозуміння між народами. Тому культурна співпраця між Україною та Республікою Польща виступає однією із найважливіших складових міждержавного співробітництва, яке з кожним роком розширюється і поглиблюється. Дослідження українсько-польських культурних зв'язків посідає важливе місце у сучасній історії українсько-польських взаємин.

Аналіз останніх досліджень. Чимало вітчизняних та польських авторів досліджували найрізноманітніші аспекти культурної взаємодії обох народів. Розгляду різноманітних аспектів українсько-польських культурних взаємин присвячено чимало наукових праць, як українських, так і польських дослідників. Серед найважливіших досліджень, на які опирається дана стаття, слід виділити наукові статті Н. Медведчук та А. Подлужної, дисертаційне дослідження В. Лишко. Зокрема, Н. Медведчук^{1,2} досліджувала культурно-освітнє та гуманітарне співробітництво України та Польщі. А. Подлужна³ вивчала театральне та мистецьке співробітництво між країнами. В. Лишко⁴ здійснила дисертаційне дослідження українсько-польських зв'язків в галузі культури у період 90-х років XX століття. Сучасне інституційне забезпечення гуманітарних взаємин України та Польщі досліджено у спільній монографії Л. Стрільчук та В. Стрільчука⁵.

Метою статті є аналіз українсько-польського співробітництва в культурно-мистецькій сфері, а також введення у науковий обіг нових фактів, архівних документів та статистичних даних, які ілюструють українсько-польську культурну співпрацю на сучасному етапі. Відповідно до мети у статті ставляться такі наукові завдання: проаналізувати українсько-польське співробітництво в мистецько-культурній сфері 90-років XX – поч. XXI століття, виділити його основні етапи, напрями та проблеми.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. Українсько-польські відносини, що формувалися протягом багатьох століть, поступово розширюють взаємодію між сусідніми народами. Чільне місце у цьому процесі займають культурні зв'язки – один із найбільш масових й результативних напрямків міжлюдського спілкування. Сьогодні співробітництво України та Польщі в галузі культури є одним із важливіших напрямків культурної політики нашої держави. Адже, як відомо, культура є своєрідним дипломатом, який піднімає престиж держави, при цьому, не принижуючи іншої.

Сучасна культурно-мистецька співпраця України та Польщі здійснюється за такими основними напрямками: гастрольна діяльність творчих самодіяльних і професійних колективів та окремих діячів культури (артистів, музикантів, композиторів, художників, письменників та ін.); проведення фестивалів, днів культури, виставок, кінопоказів, театральних гастролей.

Починаючи з 1991 року, Дні української культури в Польщі та Дні польської культури в Україні стали регулярним явищем. Так, наприклад, Дні української культури проходили в Польщі 6-8 грудня 1991 року. Вони мали досить насичену програму: в Ягелонському університеті у Кракові відбувся вечір, присвячений духовній спадщині Київської Русі, відбувалися зустрічі українських та польських студентів, екскурсії по історичних місцях старовинного Кракова. На вечорі релігійної музики в Галереї українського мистецтва виступили художні колективи з України. В рамках Днів культури проходив відкритий семінар «майбутнє польсько-українських відносин, висловлювалися цікаві пропозиції і завдання для вчених, творців культури, видавців, політичних, суспільних і релігійних діячів». Учасники заходів мали можливість взяти участь у богослужіннях за греко-католицькими та православними обрядами. Крім того, проводилися зустрічі з митцями, аматорами малярської виставки зі Львова, перегляд молодіжних та студентських творчих робіт з Польщі та з-за кордону.

У вересні 1993 року Дні Волині проходили у Варшаві. В межах свята у приміщенні етнографічного музею експонувалася виставка «Волинський народний одяг», яку представив Волинський крас-

знавчий музей, відбувалися виступи відомих артистів та ансамблів області, проходив показ фільмів⁶.

На високому рівні Дні польської культури в Україні проходили в Києві 26-31 жовтня 1995 року. Урочисте відкриття Днів відбувалося в кінотеатрі «Україна». Програма була доволі різноманітною та насиченою. Паралельно у Кракові відкрилися Дні молоді Львова, які були представлені мистецькими колективами Центру творчості дітей та юнацтва Галичини та іншими творчими осередками⁷.

19-20 жовтня 1996 року проходили Дні польської культури в Луцьку. В рамках заходу було влаштовано виставку літератури (по закінченні Днів культури всі книжки передано в дар Волинському університету імені Лесі Українки). В кінотеатрі «Промінь» проходив «польський кіномарафон». На сцені народного дому «Просвіта» виступали дитячі та самодіяльні ансамблі Холмщини й аматорські колективи волинських товариств польської культури⁸. З того часу Дні польської культури щорічно проводяться у Луцьку, а Дні української культури – в Любліні.

У містах Польщі, що знаходяться на Балтійськом узбережжі – Сопоті, Гдині, Гданську в період 5-14 вересня 1998 року проходили Дні України, які вже стали традиційними. Польські глядачі мали змогу ознайомитися з художніми виставками, відвідати виступи фольклорних колективів, послухати солістів Одеського театру опери та балету. Організатори провели кілька конференцій і дружніх зустрічей.

Ще однією із важливих форм добросусідських відносин є гастрольна діяльність самодіяльних та професійних творчих колективів сусідніх країн. Такий культурний обмін можна вважати одним із конкретних кроків по реалізації Указу Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», в якому наголошується, що інтеграційний процес у напрямі культури полягає у «поширенні власних культурних здобутків. У кінцевому результаті такі кроки сприятимуть на підвищення в Україні європейської культурної ідентичності»⁹. У цьому напрямі, зокрема, варто відзначити щорічне проведення у Львові та Луцьку – Днів Європи (у травні місяці)¹⁰.

Гастрольні поїздки не лише дають можливість ознайомити сусідній народ з національними мистецькими надбаннями та традиціями. Вони допомагають краще зрозуміти сусідів, сприяють налагодженню тісних міжлюдських контактів як між артистами, музикантами, митцями, зокрема, так і між пересічними громадянами загалом. Важливість гастрольної діяльності у справі налагодження добросусідства та взаєморозуміння між двома націями важко переоцінити, адже саме через гастрольні поїздки відбувається не лише репрезентація власного мистецтва, але й ознайомлення з життям, побутом та культурою сусідньої країни, а отже – духовне

зближення двох народів. В силу своєї багатоплановості і можливості спілкування з широкою аудиторією гастролі займають одне із найважливіших місць у культурному діалозі двох країн.

Аналізуючи гастрольну діяльність українських та польських митців можна виділити кілька особливостей, зокрема:

– протягом 90-х років XX – початку XX століття в гастрольній діяльності відбувалися підйоми та спади, особливо активною вона була в першій половині 90-х років XX століття;

– найактивнішу участь у гастрольному обміні приймали колективи прикордонних регіонів – Волинської, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької областей та м. Кисва;

– найчастіше приймали гастролі Львів, Луцьк та Київ – з українського боку, а також Варшава, Люблін, Холм, Краків – з польського;

– сільська місцевість України та Польщі практично не була охоплена гастрольною діяльністю;

– гастролі українських та польських колективів незмінно викликали високу зацікавленість приймаючої сторони.

Пізнання через культуру поступово стає масовим, епізодичність гастролей гармонійно доповнюється фестивалями, через які широкі маси населення долучаються до культури сусідніх народів. З 1991 року помітна тенденція до підвищення активності у сфері організації різноманітних фестивалів в Україні. Як свідчить статистика, їх кількість постійно зростала з одного у 1991 році до шести у 1994 та 1995 роках. Піком фестивальної активності став 1997 рік, коли на Україні було проведено 10 фестивалів. 1998 та 1999 роки ознаменувалися невеликим спадом – до дев'яти та восьми фестивалів відповідно¹¹. У послідуочі 2000 роки їх кількість залишається сталою, на рівні 1999 року.

У Республіці Польща фестивальна діяльність розвивається не так активно, як в Україні і являє собою чергування як підйомів у 1993, 1995 та 1997 роках, так і спадів у 1994 та 1998-2001 роках. Умовно, проведені фестивалі можна поділити на кілька груп за характером учасників: дитячі та молодіжні, фольклорні, церковні, музичні, фестивалі народних колективів, старовинної та камерної музики, фестивалі національних культур. Фестивалі, як правило бувають приуроченими до різни ювілейних дат, днів видатних особистостей, окремі з них стали постійними.

Так, наприклад, мистецькою візитівкою Волині є Міжнародний фестиваль «Поліське літо з фольклором», який щоліта проводиться у Луцьку. Польські колективи є його постійними учасниками. Завдяки цьому фестивалю Україна увійшла до всевітнього проекту «Фольклорна дорога – 2000» в рамках програми ЮНЕСКО¹². Серед щорічних фести-

валів слід відмітити також музичні фестивалі «Київ. Музик. Фест» та «Віртуози».

Як заходи світового рівня трактуються по обидва боки кордону патронівані керівництвом євро регіону «Буг» міжнародні фестивалі «Музичні діалоги над Бугом», «Різдвяна містерія», «Поліське літо з фольклором». За географією своїх учасників та за своїм значенням вони від початку виходили за рамки євро регіону, підкреслюючи у такий спосіб його інтеграційну спрямованість¹³.

Серед дитячих фестивалів можна виділити фольклорний дитячий фестиваль, що проходив у Сумах в 1991 році за організаційної підтримки Міністерства освіти України, Всеукраїнської музичної спілки та Міністерства у справах молоді. Дитячі колективи з Польщі щорічно приймають участь в уже згаданому вище фестивалі «Поліське літо з фольклором» та фестивалі «Берегиня», незмінним місцем проведення якого є місто Луцьк. Дитячі колективи з України неодноразово приймали участь у традиційному фестивалі дитячої творчості в містечку Кошалін (Польща). Серед молодіжних фестивалів можна виділити «Дні молоді Кракова у Львові» (січень 1995 року) та студентський фестиваль «Лесина пісня» (травень 1996 року).

Як приклад фестивалів, приурочених до святкування днів видатних особистостей, розглянемо фестиваль, який відбувався на знак вшанування 185 річниці з дня народження Ф.Шопена, що проходив у березні 1995 року в Запоріжжі. Окрім конкурсу на краще виконання творів композитора, у рамках фестивалю відбулася науково-практична конференція «Творчість Ф. Шопена та мистецтво епохи романтизму».

Прикладом церковних фестивалів може слугувати фестиваль церковної музики, що проходив у 1993 році в містечку Хайнука, розташованому на кордоні Республіки Польща, України та Білорусі. В цьому заході прийняли участь близько 50-ти творчих колективів з 16 країн¹⁴.

Яскравою сторінкою українсько-польських культурних взаємин стало проведення у Львові Першого фестивалю польської культури з 5 по 10 жовтня 1996 року. Цей фестиваль став своєрідною естафетою, продовженням традиції, започаткованої фестивалями української культури, які з 1983 по 1993 роки відбувалися у Сопоті (РП)¹⁵.

З вересня 2009 року розпочалася українсько-польська співпраця між організаторами фестивалів, зокрема традиційного для Волині музичного фестивалю «Стравінський та Україна» та польського музичного фестивалю імені О. Тасмана. Організатори фестивалю – управління культури і туризму облдержадміністрації та Волинська обласна філармонія. З 13 по 20 червня цей фестиваль проходив в Устилузі та Луцьку. У програму фестивалю було включено концерт творів О. Тасмана, який виконували гості з Польщі¹⁶. У 2011 році польські митці

взяли участь в традиційному музичному фестивалі на Волині. Цього разу він проходив у Володимирі-Волинському¹⁷.

16-17 вересня 2011 року у Києві проходив українсько-польський фестиваль альтернативної музики. Його організатором виступив Артистичний Центр з Вроцлава. Учасники фестивалю мали можливість ознайомитися з польською та українською авангардною музикою. В межах фестивалю демонструвалися, також польські фільми. Фестиваль набув великого резонансу та широко обговорювався музичними критиками, журналістами, музикантами¹⁸.

У продовж 2011 року тільки у Луцьку відбулося три українсько-польські джазові фестивалі «Музичні діалоги над Бугом», «Джаз безт», «Art Jazz Cooperation-2011» за підтримки Консульства Республіки Польща у Луцьку. У березні того ж року відбулася імперза, присвячена видатному польському поетові Ч.Мілошу, фотовиставка та кінофестиваль польського кіно¹⁹.

З 2 червня до 1 липня 2012 року у Києві проходив українсько-польський фестиваль «Земля козаків». Знаковим є те, що цей фестиваль проходив паралельно з футбольним чемпіонатом «Євро-2012», який спільно приймали Польща та Україна. В рамках фестивалю відбувалося кінно-каскадерське шоу, лицарські турніри, виступи фольклорних колективів обох країн, проходили майстер-класи з танців та козацьких ремесел. Фестиваль став важливим доповненням до культурної програми в рамках Євро-2012.

8 вересня 2012 року у Лодзі проходив фестиваль «Душа Сходу»²⁰. Серед учасників фестивалю були українські та білоруські фольклорні колективи. Волинь, наприклад, представляли співачка А. Опейда та вокальний дует «Душа Волині».

Не менш активно розвивалося співробітництво України та Польщі в галузі виставкової діяльності. Виставки книг організовувалися за посередництвом бібліотек, видавництв, університетів. З великою зацікавленістю громадськості проходили мистецькі виставки українських та польських художників, фотовиставки, музейні експозиції. За посередництвом спільних виставок налагоджуються активні контакти між митцями обох країн. Так, наприклад, Львівська академія мистецтв налагодила тісну співпрацю з Інститутом історії мистецтв у Лодзі. Таким чином, виставкова діяльність також є невід'ємним елементом культурної взаємодії двох народів. За її посередництвом формується образ держави-сусіда, розширюється кругозір глядачів.

Доповненням до гастрольної, фестивальної та виставкової діяльності є міждержавна співпраця в галузі кінематографу та театральних мистецтв, що активно формують уявлення про особливості менталітету, культуру народу. Завдяки своїй масовості саме кіно залучає все більшу кількість людей

до культурно-національної скарбниці сусіднього народу по обидва боки українсько-польського кордону. В силу своєї комунікативності і доступності, кіно та телебачення, все частіше стає сферою взаємовигідної співпраці.

Яскравим прикладом польсько-української співпраці у галузі кінематографу є спільний фільм «Вогнем та мечем». Сторінки української та польської історії покладені в основу стрічки Є. Гофмана, що випущена в 1999 році²¹. 8 лютого у Варшаві пройшла прем'єра цієї картини, на якій виступив відомий український актор Б. Стунка, що знявся у головній ролі. У Києві прем'єра відбулася 23 жовтня 1999 року. Фільм може слугувати на лише прикладом плідної співпраці українських та польських кіномитців, але й взірцем вироблення узгодженого, прийняттого для обох народів погляду на історичну минувшину. Адже завдяки режисеру, Є. Гофману вдалося згладити гострі кути та антиукраїнські мотиви відомого роману Г. Сенкевича.

З 2000 року за підтримки Посольства Республіки Польща в Україні, Міністерства культури і мистецтв Польщі, Міністерства культури та мистецтв України започатковано проведення «Днів польського кіно в Україні» Так, 11-18 квітня 2012 року в Україні проходив сьомий кінофестиваль «VII Дні польського кіно». В рамках кінофестивалю українські глядачі мали можливість познайомитися з кращими фільмами польського кінематографу. Демонстрація фільмів відбувалася в Києві, Львові, Чернівцях, Полтаві, Сімферополі та Одесі²².

Невід'ємною складовою сучасних українсько-польських культурних взаємин є співпраця в театральній галузі, яка вносить особливий колорит, у доволі різноспекторні, міждержавні мистецькі стосунки. Незмінною популярністю протягом останніх десятиліть користуються театральні гастролі, про що свідчить їх частота та широкий спектр представлених театральних постановок українських колективів у Польщі, та польських – в Україні.

Став доброю традицією театральний фестиваль «Золотий Лев», що кожні два роки відбувається у Львові. Польські театральні колективи, поряд з колективами інших європейських країн, є постійними та активними учасниками цього театального дійства²³.

Ще однією традицією стало проведення у Луцьку міжнародного фестивалю ляльок «Різдвяна містерія». З особливою теплою волинські глядачі приймали в січні 1993 року театр «Арлекін» із Лодзя та ольштинську лялькову театральну трупу. Релігійні сюжети, торжество краси та гармонії, духовність, що пов'язує покоління, – пропагують театри як запоруку збереження нації. Учасниками IV фестивалю, що проходив у Луцьку в січні 2001 року, стали десять театрів ляльок, у тому числі з Республіки Польща²⁴.

Таким чином, українсько-польське співробітництво в галузі культури стало невід'ємною частиною міждержавних взаємин. Про це переконливо свідчать наведені вище приклади. Характерною особливістю цих зв'язків є тенденція до їх розширення, вироблення дієвого механізму здійснення культурних контактів через призму національних здобутків і врахування інтересів безпосередніх суб'єктів цього співробітництва.

Досвід співпраці переконливо свідчить, що з'явилася й успішно розвивається нова система міжнародних відносин, яка створює усі передумови для гармонійного поєднання національних інтересів кожної із країн з європейськими та світовими культурними цінностями. Двостороння культурна співпраця створює сприятливий ґрунт для розвитку інтеграційних процесів входження України в світовий культурний простір. Взаємне збагачення та зближення культур – важлива закономірність духовного й культурного розвитку. Це особливо помітно на прикладі українсько-польських культурних зв'язків, адже завдяки найрізноманітнішим контактам вони постійно розширюють та збагачують міждержавні взаємини.

¹ Медведчук Н. Участь Волині в реалізації культурно-освітніх програм євро регіону «Буг» / Н. Медведчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 6. – Луцьк, 2001. – С. 135 – 139.

² Медведчук Н. Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність / Н. Медведчук // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 11. – С. 33 – 37.

³ Подлужна. А. Лялькові містерії / Дзеркало тижня. – № 3. – 20.01.2001.

⁴ Лишко В.В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991 – 1999 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ В.В. Лишко. – К., 2002. – 221 с.

⁵ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва / Л.В. Стрільчук, В.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 258 с.

⁶ Там само. – С. 15 – 16.

⁷ Лишко В.В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991 – 1999 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ В.В. Лишко. – К., 2002. – С. 112.

⁸ Медведчук Н. Участь Волині в реалізації культурно-освітніх програм євро регіону «Буг» / Н. Медведчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 6. – Луцьк, 2001. – С. 138.

⁹ Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» із змінами, внесеними згідно Указу Президен-

та № 587/ 2000 від 12.04.2000 // Політика і час: спецвипуск. – 2004. – № 3-4. – С. 33.

¹⁰ Колодяжна В.В. Становлення та розвиток договірно-правової бази українсько-польського трансграничного співробітництва (90-ті рр. XX – поч. XXI ст) : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/ В.В. Колодяжна. – Луцьк, 2008. – С. 152.

¹¹ Archiwum Aktów Nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. Sygn. . 245 (973/244). – S. 174.

¹² Луцьк європейський. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.rada/itt.net.ua/guman7.html>. – Назва з екрану.

¹³ Медведчук Н. Участь Волині в реалізації культурно-освітніх програм євро регіону «Буг» / Н. Медведчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 6. – Луцьк, 2001. – С. 138.

¹⁴ Лещко В.В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991-1999 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ В.В. Лещко. – К., 2002. – С. 130.

¹⁵ Archiwum Aktów Nowych w Warszawie. PZPR. Wydział Zagraniczny. Sygn. . 225 (973/223), – S. 68.

¹⁶ Про участь у фестивалі «Стравінський та Україна» виконавців з Лодзі. Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації.

УДК: 32:001.8

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Ігор Фортельний. Дослідження проблематики демократизації та пострадянських політичних трансформацій у вітчизняній політичній науці. У статті досліджено рівень розробленості проблематики демократизації та трансформаційних процесів на пострадянському просторі у вітчизняній науковій літературі. Визначено ключові напрями за якими проводяться дослідження. Проаналізовано науковий доробок вітчизняних вчених, які реалізують свої наукові здобутки в межах кожного напрямку.

Ключові слова: демократія, демократизація, демократичний транзит, перехідний період, політична трансформація, політичний режим, політична система, пострадянські країни.

Ігорь Фортельный. Исследование проблематики демократизации и постсоветских политических трансформаций в отечественной политической науке. В статье исследован уровень разработанности проблематики демократизации и трансформационных процессов на постсоветском пространстве в отечественной научной литературе. Определены ключевые направления по которым

¹⁷ Напрями співпраці з Лодзьким воєводством. Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації. Від 2011 р.

¹⁸ Українсько-польський фестиваль ALTERNATIVE MUSIC MEETINGS [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://slam.kiev.ua/2011/06/01> – Назва з екрану.

¹⁹ У Луцьку покажуть польський фільм про українців. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.volynnews.com>. – Назва з екрану.

²⁰ Dusza Wschodu. Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації. Від 2012 р.

²¹ Вогнем і мечем – українсько-польський історичний фільм. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>. – Назва з екрану.

²² Дні польського кіно 2012: В Україні покажуть кращі польські фільми. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://afisha.tocha.net/ua/12527>. – Назва з екрану.

²³ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва / Л.В. Стрільчук, В.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 28.

²⁴ Подлужна. А. Лялькові містерії / Дзеркало тижня. – № 3. – 20.01.2001.

© **Ігор Фортельний**
(м. Чернівці)

проводятся исследования. Проанализированы научные труды отечественных ученых, реализующих свои научные достижения в рамках каждого направления.

Ключевые слова: демократия, демократизация, демократический транзит, переходный период, политическая трансформация, политический режим, политическая система, постсоветские страны.

Igor Fortelnyi. Investigation of Problems Democratization and Political Transformation in Post-Soviet Space in the Ukrainian Political Science.

The paper investigates the level of elaboration of the problems of democratization and transformation processes in the post-Soviet space in the national scientific literature. Author identifies key areas in which the researches of the problem and outlines the range of Ukrainian scientists who realize their academic achievements within each of them.

Key words: democracy, democratization, democratic transit, transition, political transformation, political regime, political system, post-Soviet countries.

Постановка проблеми та актуальність теми. Дослідження трансформаційних процесів займає вагомим місце у вітчизняному науковому дискурсі загалом і політологічному, зокрема. Значною мірою це зумовлюється тим, що наша держава сама перебуває у вирі трансформаційних перетворень, які розпочалися на початку 90-х років минулого століття. Причиною цих змін був крах радянської тоталітарної системи та утворення на її теренах нових незалежних держав, однією з яких була і Україна. Після здобуття незалежності перед кожною з новоутворених держав постала необхідність вибору шляху свого подальшого розвитку: сам вибір коливався між тим рухатися в напрямку розбудови демократії чи авторитаризму. Більшість держав на початковому етапі державотворення задекларували вибір першого шляху, однак не всі з них змогли розбудувати демократію на своїх теренах. Частині країн, це, зокрема країни Прибалтики, вдалося відносно швидко і успішно досягнути цієї мети. Інші розчарувалися у демократичному устрої, що призвело до встановлення антидемократичних режимів (Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Білорусь, Киргизстан, Таджикистан, Росія). Треті – і досі знаходяться на шляху розбудови демократії (Грузія, Азербайджан, Вірменія, Молдова, Україна), однак поки що важко передбачити коли завершиться цей процес і які він принесе результати. Отож, враховуючи складність і непередбачуваність, з якою відбуваються трансформаційні процеси в Україні та інших пострадянських країнах, вітчизняні науковці розуміють наскільки важливо з'ясувати: у чому ж полягає специфіка переходу до демократії на пострадянському просторі? Адже пошук відповіді на це запитання може допомогти встановити закономірності перехідного періоду, виявити причини успіху трансформації у одних країнах і труднощі їх перебігу в інших, що є вкрай важливим для вибору напрямку подальшого державотворчого процесу як України, так і решти пострадянських держав.

Метою статті є аналіз наукового доробку українських дослідників з проблематики демократизації та трансформаційних процесів на пострадянському просторі, що дає можливість розкрити рівень розробленості цих проблем у вітчизняній науковій літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш за все потрібно відзначити, що в українській науковій літературі надзвичайно мало досліджень, в яких був би здійснений комплексний аналіз наукових напрацювань з проблематики політичних трансформацій загалом і на пострадянському просторі, зокрема. Проте це не повинно давати нам підстав думати, що дана проблематика не розробляється. Дослідження пострадянського простору (окремих країн, компаративний аналіз двох і більше країн за критеріями: режиму, який в них існує, їх політичної системи, культури, цінностей, рівня

розвитку громадянського суспільства тощо) у вітчизняних наукових колах безумовно проводяться, однак проблема систематизації та узагальнення вітчизняних наукових здобутків все ще залишається актуальною. Вирішити її надзвичайно не просто, адже насправді важко зібрати, опрацювати та згрупувати науковий доробок з даної тематики науковців зі всіх куточків нашої держави, проте доцільно спробувати хоча б узагальнити ту його частину, доступ до якої у нас є.

Огляд наявної літератури у ракурсі досліджуваної теми, на нашу думку, варто здійснити за такими напрямками:

- розкриття специфіки поняття «політична трансформація» у вітчизняній науковій літературі;
- дослідження проблем демократизації, переходу до демократії та демократичного транзиту як важливого пріоритету трансформації пострадянських суспільств;
- аналіз особливостей трансформації вітчизняної політичної системи;
- комплексний аналіз трансформаційних процесів у пострадянських країнах.

З одного боку цих чотирьох напрямів недостатньо, щоб повністю охопити всю палітру вітчизняної наукової літератури, в якій висвітлюється проблематика політичних трансформацій у пострадянських країнах, однак їх цілком вистачає для проведення аналізу такого рівня в рамках однієї наукової статті.

З'ясуванню специфіки змісту поняття «політична трансформація» в своїх роботах приділили увагу такі вітчизняні вчені, як: О. Долженков, С. Катаєв, В. Кремень, С. Кримський, І. Курас, М. Михальченко, В. Ткаченко, Ю. Шайгородський. Зокрема академік НАН України І. Курас неодноразово звертав увагу на принципові проблеми трансформаційного розвитку. Висловлюючи критичні зауваження проти спрощеного підходу до розуміння трансформації в Україні як «перехідного періоду», вчений зазначав, що на сучасному етапі трансформації суспільства потрібна зовсім нова стратегія – стратегія випереджального розвитку, що спиратиметься на інтелект і відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством¹.

Конкретизуючи різноманітні підходи до розуміння змісту трансформаційних процесів, український соціолог С. Катаєв наголошує на необхідності врахування кризового характеру суспільних трансформацій. Дослідник зазначає, що «у стані трансформаційної кризи суспільство не має загальноусвідомленого напрямку розвитку, стійких співвідношень між його визначальними елементами, а тому досить складно наслідки змін передбачити». Водночас трансформаційним процесам властиві тотальність, полівекторність, ситуативність, мозаїчність, віртуальність². Інший вітчизняний дослідник М. Михальченко, у статті «Пошук лідерів: чес-

них, талановитих, справедливих...»³, визначає політичну трансформацію як трансформації: політичних інститутів і структур (політична система); політичної свідомості і політичних дій різних верств, еліти, особи (особистість та її діяльність у суспільних структурах); політичної культури суспільства (чи є повноцінні ознаки поєднання українського сучасного суспільства з традиційною і новою національною політичною культурою), зауважуючи, що проблема полягає не тільки в процесах трансформації політичної системи суспільства, але і в тому, чи взаємопов'язані ці процеси, чи вони взаємодоповнюються і наскільки вони різноспрямовані та чому їх розвиток відбувається без визначеної суспільством мети і механізмів.

Український політолог О. Долженков на основі порівняльного аналізу політичних систем України і Білорусі дійшов висновку, що трансформаційні зміни настають у суспільстві тоді, коли наявна політична система втрачає сталість і стабільність, вступає в період нерівномірних взаємодій, починає відчувати внутрішні та зовнішні зміни, тиск, сума напруги від яких у певний момент може перевищити припустимий для неї максимум⁴. У цьому контексті В. Кремень і В. Ткаченко зазначають: «Коли ж крок новизни соціальних змін у традиційному суспільстві перевершує допустимий поріг, може статися соціальний вибух, що призведе до суспільного зламу, розколу»⁵.

Розглядаючи явище системної трансформації, український політолог С. Кримський визначає наявність у процесах, що відбуваються, поєднання старих і нових елементів систем. У його трактуванні, трансформація є розвитком суспільно-політичних процесів, які абсолютно не виключають можливостей зворотного руху. При цьому, зворотний рух не обов'язково стає негативним.

Трактування політичної трансформації крізь призму акцентування уваги на визначальній ролі правових засад у здійсненні сучасної політики та необхідності демократизації суспільно-політичного життя, також запропонував відомий український політолог, президент Українського центру політичного менеджменту Ю. Шайгородський у статті «Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін». Науковець вважає, що у політичній сфері трансформаційні процеси здійснюються в напрямках формування системи влади на правовій основі; забезпечення законодавчого, конституційного розвитку країни; вдосконалення системи виборів; створення інституту парламентаризму; реформування судової системи; формування інституту місцевого самоврядування; створення партійної системи і розвитку політичного плюралізму; функціонування незалежних засобів масової інформації; формування нової політичної еліти тощо. Ці трансформації відображають модернізаційну політичну стратегію суспільства – рух до демократії. Незва-

жаючи на багатоаспектність процесів демократичних трансформацій, на думку дослідника, їх слід розглядати як ланки єдиного глобального процесу демократизації, оскільки вони об'єднуються як спробами переходу від недемократичних форм правління до демократичних, так і деякими загальними факторами. Демократичні перетворення є, по суті, процесом руху до відкритого суспільства з властивими йому плюралізмом у політиці, економіці, культурі, розвиненими структурами громадянського суспільства і правової держави.

Переходячи до аналізу наукових здобутків з другого напрямку – проблематики демократизації, переходу до демократії та демократичного транзиту як важливого пріоритету трансформації пострадянських суспільств тут слід відзначити праці таких вітчизняних дослідників, як: О. Бабкіної⁶, В. Бортнікова⁷, С. Бульбенюк⁸, А. Колодій⁹, В. Кулика¹⁰, Н. Латигіної¹¹, О. Марчак¹², О. Новакової¹³, М. Примуша¹⁴, О. Романюка¹⁵, О. Фісуна¹⁶, О. Хорошилова¹⁷.

У своєму дисертаційному дослідженні «Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації» український політолог О. Фісун аргументовано обґрунтовує висновок про те, що посткомуністичні трансформації взагалі і пострадянські особливо становлять четверту хвилю демократизації, яка принципово відрізняється від попередньої третьої хвилі. Консолідація демократії пов'язується, перш за все, з інституціоналізацією конфлікту еліт, у межах якої виробляються певні процедурні правила для їх подолання. Дослідник висуває гіпотезу про інверсійну природу пострадянських переходів до демократії, яка пов'язана з тим, що, на відміну від країн Латинської Америки та Європи, процеси демократизації тут передували раціонально-бюрократичній трансформації. Він пропонує неопатримоніальну інтерпретацію пострадянських політичних режимів. Сутність її полягає у тому, що головним фокусом політичного процесу в пострадянських політичних системах є не стільки конкуренція партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського суперництва, скільки боротьба різних фракцій політичних підприємців і неопатримоніальної бюрократії за монополізацію тих або інших сегментів клієнтарно-патронажної мережі, яка формується навколо глави держави. У роботі «Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації» вчений виділяє два шляхи трансформації пострадянських неопатримоніальних режимів: (1) «політична раціоналізація» через «кольорові революції» знизу, (2) «силова раціоналізація» через «бюрократичну революцію» згори, які можуть розглядатися як різні варіанти процесу раціонально-бюрократичної трансформації. При цьому обґрунтовано трактування «кольорових революцій» як нового різновиду революцій неопатримоніального типу. Вони виникають із зіткнення інтересів неопатримоніальної бюрократії й ренто-орієнтованих підприємців та призводять до розпаду моделі консолідації неопатримоніального режиму на основі політико-економічної гегемонії глави держави й вибудовуваної навколо і під нього клієнтарно-патронажної мережі експлуатації публічних ресурсів¹⁸.

В іншому дисертаційному дослідженні «Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти», автором якого є О. Марчак, проаналізована практика демократичних транзитів «третьої хвилі». Дослідниця акцентує увагу на тому, що обвали недемократичних режимів і спроби будівництва нових (як правило, запозичених) демократичних інститутів безпосередньо не пов'язані і тим більше не передбачають обов'язкову наявність і масове поширення в перехідному суспільстві будь-яких специфічних демократичних цінностей і орієнтацій.

Здійснюючи аналіз досліджень з проблематики демократизації та переходу до демократії слід звернути увагу на статтю «Моделі посткомуністичних трансформацій» О. Романюка, в якій науковець проаналізувавши існуючі в політичній науці варіанти суспільних і державних трансформацій на посткомуністичному просторі. Всі вони зводяться до трьох основних типів: модель прямого переходу до демократії, модель двофазового переходу і модель зворотного зв'язку. Дослідник розкриває зміст кожної моделі і, аналізуючи особливості переходу в пострадянських країнах, намагається віднести кожну з них до однієї із зазначених моделей.

Українські дослідники А. Колодій та В. Кулик у своїх дослідженнях запропонували варіанти періодизації демократичного переходу на пострадянському просторі. В. Кулик у статті «Двадцять років демократичного транзиту» серед всіх держав пострадянського простору виділяє групу країн, які можна назвати «перехідними демократіями» (Грузію, Киргизстан, Молдову і до 2010 р. – Україну). Науковець визначає їх, як «країни, що пройшли транзит від авторитарних моделей державної організації до елементів плюралістичної демократії, через акції протесту, повалення влади і зміни державного правління («кольорові» революції чи «шокові» події, що вплинули на якість політико-правової моделі)», та виділяє етапи процесу демократичного переходу в них. А. Колодій у статті «Траєкторія демократичного переходу в Україні» також запропонував власну періодизацію демократичної трансформації, в даному випадку обмежившись тільки однією країною – Україною. У висновках до статті дослідниця відзначила слабкі сторони українського переходу до демократії.

Різні аспекти демократичного транзиту в країнах Східної Європи і СНД розглядаються в працях українських дослідників Б. Андресюка, В. Богданова, С. Василенко, Е. Гансової, В. Дергачова, Л. Кормич, І. Кресіної, М. Лукашевича, М. Михальченка, С. Наумкіної, Н. Паніної, В. Полохала, Ф. Рудича, А. Сіленко, Д. Ткача, Д. Шелеста та ін. Завершуючи аналіз наукових здобутків вітчизняних вчених по другому напрямку варто навести думку О. Бабкіної про те, що перехід до демократії не є самоціллю, а шляхом створення цивілізованої сучасної системи, стабільної, здатної до саморозвитку і утворюючої усі необхідні умови для нормального життя людини¹⁹. Таким чином, актуальні завдання демократизації полягають у формуванні такої соціальної і політичної системи, яка б забезпечувала керуваність суспільством при участі народу, припускала можливість заміни влади без насильства, гарантувала дотримання і захист прав і свобод людини, забезпечувала б справедливий виборчий процес, поділ і взаємодію влади, прозоре й ефективне правосуддя.

Аналізуючи науковий доробок з третього напрямку – дослідження особливостей трансформації вітчизняної політичної системи слід звернути увагу на дисертаційні дослідження: О. Категоренка²⁰, М. Ніколаєвої²¹, Й. Рисіч²², В. Сарайна²³, В. Токовенко²⁴. У дисертаційному дослідженні О. Категоренка «Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз», визначено головні етапи реформування владних інститутів в українській державі. Дослідник відзначає, що одним з найважливіших напрямків реформи політичної системи України є трансформація владно-централізованих відносин у владно-самоорганізаційні. Такий шлях, на думку науковця, дозволяє гармонізувати взаємовідносини центру і регіонів, держави і громадянського суспільства.

В. Токовенко у докторській дисертації «Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України» концептуально обґрунтувала засадничі принципи оптимізації взаємодії політичного керівництва і державного управління як чинника модернізації українського суспільства та трансформації його політичної системи. Дослідниця вдалося здійснити системний аналіз проблеми взаємодії політичного керівництва та державного управління за умов переходу від посттоталітарного до демократичного суспільного устрою; науково обґрунтувати підходи та конкретні технології оптимізації політико-адміністративних відносин у структурі державного апарату сучасної України на центральному та регіональному рівнях; визначити основні напрями підвищення ефективності взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі реформування інститутів політичної системи України.

Дисертаційне дослідження М. Ніколаєвої «Політическая система современной Украины: процессы институциональных изменений и стабилизации»

спрямоване на розробку концептуальної схеми аналізу інституційних аспектів розвитку політичної системи України. На думку дослідниці, загальні постулати системної теорії дозволяють представити цей процес у вигляді своєрідного співвідношення імпульсів самоорганізації і цілеспрямованого управлінського впливу. Причому, особливості інституціональних змін багато в чому визначають риси формування політичної системи, а також характер системної трансформації суспільства в цілому.

У дисертаційному дослідженні В. Сарапіна проаналізовано ідеології здійснення реформ в українському суспільстві: визначено головні суперечності, які виникають на цьому шляху та способи їх подолання; обґрунтовано ідею прискорення реформ як головного засобу стабілізації соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку в Україні на рубежі століть.

Окрім дисертаційних робіт проблематика трансформації політичної системи України знаходить своє відображення також у опублікованих монографіях та десятках наукових статей вітчизняних вчених.

До найбільш масштабних досліджень, що впливають на з'ясування специфіки змін на посткомуністичному просторі і в Україні зокрема, належать роботи В. Кременя, Д. Табачника і В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)» та «Україна: проблеми самоорганізації». У першій праці викладено прогностичне методологічне застереження щодо орієнтації на розуміння процесу трансформації: в умовах посттоталітарної реальності, особливо на початковому етапі суспільного структурування²⁵. У другій роботі проаналізовано історичний досвід як багатовікової національно-державницької практики українського народу, так і досвід трансформаційних перетворень нашого суспільства впродовж останнього десятиліття. Дослідники доволі оригінально трактують проблеми самоорганізації української нації: «Держава-нація – це передусім план дій, програма співпраці. Ніщо не відбувається само по собі. Щоб стати колективним суб'єктом суспільного процесу, слід усвідомити уроки історії – бути здатним до критичного переосмислення набутого досвіду»²⁶.

Аналізу трансформаційних процесів в Україні присвячена значна частина наукового доробку академіка М. Михальченка²⁷. У численних його роботах різних років аналізуються актуальні питання українського сьогодення, дається оригінальне тлумачення соціально-політичних процесів, розглядаються загальні проблеми пізнання сучасного суспільства у світлі системно-цивілізаційної методології. В полі зору видатного вченого – історичні передумови і сучасні особливості, політика, економіка, ідеологія, людський потенціал, регіональний фак-

тор та інші детермінанти цивілізаційного становлення і розвитку України.

Трансформаційна проблематика знаходить своє відображення у наукових статтях: В. Бабкіна²⁸, Ф. Барановського²⁹, Є. Головахи³⁰, Ю. Мацієвського³¹, Н. Москалець³², Н. Паніної³³, Є. Перегуди³⁴, В. Селіванова³⁵ та ін. У публікаціях цих дослідників основна увага зосереджується на аналізі особливостей трансформації вітчизняної політичної системи в останні роки існування СРСР та на протязі періоду незалежності України.

Також потрібно відзначити, що науковці дедалі ближче підходять до постановки та розв'язання проблеми й на значно ширшому історичному тлі. Тут можна згадати хоча б такі узагальнюючі праці, як: «Політична історія України. XX століття» в 6-ти томах, підготовлена Інститутом політичних та етнологічних досліджень НАН України на чолі з академіком І. Курасом впродовж 2002-2003 рр.; «Цивілізаційна історія України» – автори М. Горелов, В. Моця, О. Рафальський³⁶, «Політична історія України XX століття» – автори: А. Кудряченко, Г. Калінічева, А. Костира³⁷; «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.» – редрада: В. Литвин (голова) та ін.³⁸; «Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку» – керівник В. Солдатенко³⁹; «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» – гол. ред. В. Литвин⁴⁰; «Суспільно-політичні трансформації в Україні: Від задумів до реалій» – за ред. В. Солдатенка⁴¹ та інші роботи.

Четвертий напрям включає у себе вітчизняних науковців, які у своїх працях здійснюють порівняльний аналіз політичних трансформацій пострадянських країн: України і Росії – Б. Канцелярук⁴², Л. Кучма⁴³, О. Лісничук⁴⁴, Т. Микитюк⁴⁵; України і Білорусі – О. Боринська⁴⁶, О. Долженков⁴⁷; Росії та Білорусі – Г. Шипунов⁴⁸; України, Росії і Білорусі – І. Кононов⁴⁹; України та Грузії – В. Кравченко⁵⁰, М. Троцюк⁵¹, А. Фурса⁵²; Азербайджану, Вірменії та Грузії – О. Котелянець⁵³; Литви, Латвії та Естонії – А. Мазіна⁵⁴, О. Пересада⁵⁵ та інші.

Серед дослідників четвертого напрямку хотілося б особливо відзначити наукові здобутки Т. Ляшенко. З цієї проблематики дослідниця опублікувала ряд наукових статей⁵⁶, а в 2011 р. видала монографію: «Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти», присвячену аналізу трансформації політичних систем країн Центральної Азії у пострадянський період (Казахстану, Узбекистану, Туркменістану, Киргизстану і Таджикистану). У даній праці розглядаються як спільні взаємопов'язуючі фактори, характерні для всього регіону, так і особливості розвитку кожної окремо взятої країни. Досліджується структура органів влади, інститути громадянського суспільства, форми са-

моврядування. Акцентуючи увагу на тому, що системні трансформації в центральній-азійському регіоні корінним чином відрізняються від аналогічних процесів у східноєвропейських країнах, дослідниця співставляє внутрішні та зовнішні фактори трансформації, варіанти зміни політичних еліт, можливості переходу до нового політичного режиму, ступінь вірогідності революцій та збройних конфліктів⁵⁷.

Висновки. Загалом рівень розробленості проблематики трансформаційних процесів на пострадянському просторі у вітчизняній науковій літературі, за винятком окремих його аспектів пов'язаних з особливостями демократизації та трансформації політичної системи України, змушує надіятися на краще. Для прикладу у Російській Федерації, вона розроблена на значно вищому науковому рівні, підтвердженням цього може послужити хоча б співставлення кількості дисертацій захищених російськими дослідниками і українськими вченими, не ведучи вже мову про наукові статті. Однак, з іншого боку, такий стан речей відкриває широкі перспективи для реалізації наукових устремлінь, дослідницького потенціалу і творчих амбіцій вітчизняних науковців, які цікавляться даною проблематикою.

¹ Курас І.Ф. Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології / І.Ф. Курас // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 3-11.

² Катаєв С. Принципи концептуалізації поняття «трансформація суспільства» / С. Катаєв // Нова парадигма. – Вип. 29. – Запоріжжя, 2003. – С. 47.

³ Михальченко М. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих... / М. Михальченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=13> 29.

⁴ Долженков О. Україна – Білорусь: Досвід політичної трансформації: Монографія / О. Долженков. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 228.

⁵ Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації. Навчальний посібник / В. Кремень, В. Ткаченко. – К.: «Друк», 1999. – С. 364.

⁶ Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. – 2007. – № 13. – С. 25-29; Бабкіна О.В. Особливості політичної трансформації на постсоціалістичному просторі: підходи до осмислення / О.В. Бабкіна // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – С. 8-16.

⁷ Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / В.І. Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. – 524 с.

⁸ Бульбенюк С. Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти / С. Бульбенюк // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 62-70.

⁹ Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / Розд. 2 з кн.: Трансформація в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти / А. Колодій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=570>.

¹⁰ Кулик В. Двадцять років демократичного транзиту / В. Кулик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/authornews/2011/09/28/113259.html>.

¹¹ Латигіна Н.А. Демократія: сутність, механізм здійснення та сучасні світові тенденції розвитку: дис. доктора політичних наук: 23.00.02 / Латигіна Н.А. – К., 2010. – 400 с.

¹² Марчак О.М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О.М. Марчак. – Одеса, 2007. – 17 с.

¹³ Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: дис... доктора політ. наук: 23.00.02 / О.В. Новакова / Східноукраїнський національний ун-т імені В. Даля. – Луганск, 2007. – 386 с.

¹⁴ Примуш М.В. Концепції демократії у пострадянському суспільстві / М.В. Примуш // Трибуна. – 2006. – № 12. – С. 32-35.

¹⁵ Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35-49.

¹⁶ Фисун А.А. Демократія, неопатримониалізм і глобальні трансформації / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.; Фисун О.А. Демократія і неопатримониалізм у сучасних теоріях політичного розвитку: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.01 / О.А. Фисун. – К., 2009. – 34 с.

¹⁷ Хорошилов О. Український варіант демократизації / О. Хорошилов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 52-57.

¹⁸ Фисун А.А. Демократія, неопатримониалізм і глобальні трансформації / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

¹⁹ Бабкіна О.В. Особливості політичної трансформації на постсоціалістичному просторі: підходи до осмислення / О.В. Бабкіна // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – С. 15.

²⁰ Категоренко О.І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: дис... кандидата політ. наук: 23.00.02 / О.І. Категоренко / НАН

України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2004. – 183 с.

²¹ Николаева М.И. Политическая система современной Украины: процессы институциональных изменений и стабилизации: дис... кандидата полит. наук: 23.00.02 / М.И. Николаева / Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова. – О., 2003. – 192 с.

²² Рисіч Й.Л. Демократія в Україні до і після 1985 року (історико-політологічний аналіз): дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Й.Л. Рисіч / НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1996. – 469 с.

²³ Сарапін В.О. Идеология системных реформ в контексте стабилизации социально-экономического та политического развития Украины на рубеже столетий (политологический анализ): автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.03 / В.О. Сарапін / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 20 с.

²⁴ Токовенко В.В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України: дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / В.В. Токовенко / Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – К., 2004. – 383 с.

²⁵ Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – С. 16-17.

²⁶ Україна: проблеми самоорганізації [У 2 т.]. – Т. 1. Критика історичного досвіду / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – С. 15.

²⁷ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: Відродження, 2004. – 488 с.; Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2001. – 440 с.; Михальченко Н., Андрущенко В. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – К.: ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – Т. I. – 584 с.; Михальченко Н., Андрущенко В. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – К.: ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – Т. II. – 556 с.

²⁸ Бабкін В. Сучасна Україна: проблеми становлення та розвитку політичної системи / В. Бабкін // Віче. – 1998. – №12. – С. 144-149.

²⁹ Барановський Ф. Спільність внутрішніх та євроінтеграційних потреб вдосконалення політичної системи України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 57-65.

³⁰ Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.

³¹ Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5 (20). – С. 16-32.

³² Москалець Н.В. Досвід і проблеми реформування політичної системи в Україні на сучасному етапі / Н.В. Москалець / Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток» [Електронний ресурс]. – 2012. – № 7. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?n=7&y=2012>

³³ Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.

³⁴ Перегуда Є.В. Етапи реформування політичної системи України / Є.В. Перегуда // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 620-628.

³⁵ Селіванов В. Політико-юридичні передумови і характерні ознаки процесу демократичної трансформації українського суспільства / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – Х., 1998. – № 3. – С.3-15.

³⁶ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 632 с.

³⁷ Кудряченко А.І. Політична історія України ХХ століття: Підручник / А.І. Кудряченко, Г.І. Калінічева, А.А. Костира. – К.: МАУП, 2006. – 696 с.

³⁸ Україна: політична історія, ХХ – початок ХХІ століття / редрада: В.М. Литвин (гол.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

³⁹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

⁴⁰ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В.М. Литвин; авт. кол.: О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін. // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К.: Видавництво «Ніка-Центр», 2008. – 988 с.

⁴¹ Суспільно-політичні трансформації в Україні: Від задумів до реалій / За ред. В.Ф. Солдатенка. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.

⁴² Канцелярук Б.І. Колізії трансформацій посттоталітарних суспільств / Б.І. Канцелярук / Проблеми міжнародних відносин. – К.: КиМУ, 2010. – Вип. 1. – С. 7-22.

⁴³ Кучма Л. Україна не Росія / Л. Кучма. – М.: Время, 2003. – 560 с.

⁴⁴ Лісничук О. Росія і Україна – дві альтернативні моделі новітніх пострадянських трансформацій / О. Лісничук / Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 339-347.

⁴⁵ Микитюк Т. Соціальна трансформація в Україні та Росії: інтеграція чи дезінтеграція / Т. Микитюк // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. – Чернівці: БУКРЕК, 2000. – С. 204-210.

⁴⁶ Боринська О. Порівняльний аналіз політичних трансформацій України та Білорусії у посттоталітарний період / О. Боринська // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / Сер. «Політологія і етнологія». – 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 280-290.

⁴⁷ Долженков О.О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: дис... д-ра політ. наук / О.О. Долженков / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2005. – 378 с.

⁴⁸ Шипунов Г.В. Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму (на прикладі Росії та Білорусії): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Г.В. Шипунов / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2007. – 195 с.

⁴⁹ Кононов И.Ф. Трансформационный опыт Украины, России и Беларуси: поиск интерпретативных моделей / И.Ф. Кононов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vlush/Sots/2010_12_2/10.pdf.

⁵⁰ Кравченко В. Україна – Грузія: майбутнє, сповнене невизначеності / В. Кравченко // «Дзеркало тижня» – 2005. – 26 березня. – № 11.

⁵¹ Трошок М. Політичні режими України та Грузії після «кольорових революцій» / М. Трошок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2012/politychni-rezhymy-ukrajiny-ta-hruziji-pislya-kolrovyh-revoljutsij/>

⁵² Фурса А.О. Україна – Грузія: політичні та економічні аспекти співробітництва (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / А.О. Фурса // Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2011. – С. 96-101.

⁵³ Котелянець О.О. Демократичні процеси в країнах південного Кавказу: політико-правові аспекти / О.О. Котелянець // Стратегічні пріоритети: Науково-аналітичний щоквартальний збірник. – 07 / 2011. – № 3. – С. 173-180.

⁵⁴ Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв: Укр. центр політ. менеджменту, 2009. – С. 387-393.

⁵⁵ Пересада О.М. Особливості реформування вищих органів влади в державах Балтії / О.М. Пересада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2012_5/p14_5.html.

⁵⁶ Ляшенко Т.М. Інститут президентства в країнах Центральної Азії / Т.М. Ляшенко // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2006. – Спец. вип. – С. 175-182.; Ляшенко Т.М. Роль політичних лідерів в інституційних процесах в країнах Центральної Азії / Т.М. Ляшенко // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2007. – Вип. 35. – С.82-96.; Ляшенко Т.М. Формування політичних інститутів в країнах Центральної Азії в умовах незалежності / Т.М. Ляшенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 319-327.; Ляшенко Т.М. Формування політичної еліти в країнах Центральної Азії: національний аспект / Т.М. Ляшенко // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. – № 37. – С. 120-131.; Ляшенко Т. Політичні реформи в країнах Центральної Азії / Т. Ляшенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Випуск 10. – С. 460-471.

⁵⁷ Ляшенко Т.М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти / Т.М. Ляшенко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2011. – 288 с.

УДК: 327(477:540)

© Андрій Ходоровський
(м. Чернівці)

ПРІОРИТЕТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У ВІДНОСИНАХ З РЕСПУБЛІКОЮ ІНДІЯ

Андрій Ходоровський. Пріоритети й перспективи політики України у відносинах з республікою Індія. У статті розглядаються основні етапи та особливості становлення відносин України з Республікою Індія в політичній та економічній сферах. Визначаються пріоритети і перспективи політики Києва у співпраці з Делі, а також конкретні завдання двостороннього співробітництва з метою їх активізації, поглиблення й розширення.

Аналізуються перспективні напрями співпраці в різних галузях економіки, і політичній сферах з Індією, як державою потенційним лідером у глобальному вимірі. Стверджується, що сучасний стан українсько-індійських відносин не відповідає реальним можливостям обох країн, констатується наявність потужного невикористаного потенціалу для подальшого розвитку двостороннього співробітництва у різних сферах взаємодії.

Ключові слова: торгово-економічне співробітництво, двосторонні відносини, договірно-правова база, прями інвестиції, промислове виробництво, ринкова економіка.

Андрей Ходоровский. Политико-экономические основы и направления сотрудничества между Украиной и Индией. В статье рассматриваются основные этапы и особенности становления отношений Украины с Республикой Индия в политической и экономической сферах. Определяются приоритеты и перспективы политики Киева в сотрудничестве с Дели, а также конкретные задачи двустороннего сотрудничества с целью их активизации, углубления и расширения.

Анализируются перспективные направления сотрудничества в различных отраслях экономики, и политической сферах с Индией, как страной потенциальным лидером в глобальном измерении. Утверждается, что современное состояние украинско-индийских отношений не соответствует реальным возможностям двух стран, констатируется наличие мощного неиспользованного потенциала для дальнейшего развития двустороннего сотрудничества в разных сферах взаимодействия.

Ключевые слова: торгово-экономическое сотрудничество, двусторонние отношения, договорно-правовая база, прямые инвестиции, промышленное производство, рыночная экономика.

Andrii Khodorowski. Political-Economic Basis and Directions of Cooperation between Ukraine and India. The article examines the main stages and peculiarities of relations between Ukraine and the Republic of India in the political and economic spheres. Identifies priorities and policy perspectives of Kiev, in collaboration with Delhi as well as the specific tasks of bilateral cooperation with purpose of their enhancing,

deepening and expansion. Analyzes the perspective directions of cooperation in various sectors of the economy, and political spheres of India as one of potential country-leader in global dimension. Argues that the current state of Ukrainian-Indian relations does not correspond to the real possibilities of the two countries, ascertain presence a strong untapped potential for further development of bilateral cooperation in various spheres of interaction.

Key words: trade and economic cooperation, bilateral relations, the legal basis, direct investment, industrial production, market economy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Упродовж останніх десятиліть на політичній карті світу відбулося значне геополітичне переформування балансу сил, де ключові позиції посіли країни Південної Азії. Доцільність співпраці України з південно-азійськими державами зумовлена низкою факторів як економічного, так і безпекового змісту¹.

По-перше, на держави окресленого регіону припадає 19% від загального товарообігу України з азійськими державами. По-друге, країни Південної Азії характеризуються невисоким рівнем технологічного та економічного розвитку, що посилює й актуалізує перспективи України в окресленому регіоні, особливо її військово-технічній сфері. По-третє, ліквідація таких загроз національній безпеці України, як нелегальна міграція та наркоторгівля є неможливою без налагодження інтенсивної співпраці з країнами Південної Азії.

З-поміж азійських країн виділяється Індія, що є сучасною індустріальною державою, яка займає 73% території Південної Азії, концентрує 76,5% населення регіону і близько 80% його валового національного продукту. Сучасні дослідники міжнародних систем відзначають, що у перспективі Індія ввійде до складу наддержав, на рівні з Китаєм і США, завдяки позитивній динаміці збільшення населення, широкому застосуванню сучасних комп'ютерно-інформаційних технологій, значним досягненням у військово-технічній сфері, веденню ефективної політики захисту національних інтересів тощо. Одночасно можемо констатувати відсутність у зовнішній політиці України концептуальних підходів до співпраці з Республікою Індія, хоча Київ має достатній досвід відносин з Делі, сформований ще до проголошення незалежності нашої держави в 1991 р.

Аналіз останніх досліджень. Особливості українсько-індійських міждержавних взаємин відображені в наукових працях О. Борділовської, Ю. Гриценка, О. Лукаш, Д. Рачека, О. Семенець, Г. Ходоровського.

Метою статті є виокремлення пріоритетів та перспектив у відносинах між Україною та Індією в політичній і економічній сферах на нинішньому етапі двостороннього співробітництва, а також конкретні завдання та чинники, спрямовані на активізацію індійського вектора зовнішньої політики України.

Пріоритети й перспективи й політики України у відносинах з Республікою Індія можливо окреслити тільки на основі набутого практичного досвіду співпраці двох держав. Двосторонні відносини обох держав з грудня 1991 року, з того часу, коли Індія визнала Україну як суверенну незалежну державу, склалися не завжди гладко. На думку автора, можна виділити чотири періоди розвитку і становлення українсько-індійських стосунків.

Завдання статті довести необхідність розширення і поглиблення співробітництва України із Індією та сформулювати його основні напрями.

Перший період був обнадійливим і оптимістичним, як з індійської, так і з української сторін. У січні 1992 р. було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин, а дещо згодом, у березні того ж року, Л. Кравчук здійснив свій перший закордонний візит саме до Індії. Він завершився підписанням двосторонньої угоди про дружбу та співробітництво, торговельно-економічні зв'язки та співпрацю в галузі науки й техніки. Індійська сторона також усвідомлювала перспективність зв'язків з Києвом, а тому в липні 1993 р. до України з офіційним візитом прибув президент Індії Шанкар Шарма. У ході візиту сторони обговорили нагальні міжнародні проблеми та розвиток двохсторонніх економічних зв'язків².

Наочним прикладом динаміки відносин було рішення Верховної Ради України ухвалене 2 липня 1993 року щодо головних напрямків зовнішньої політики України. У ньому сказано, що геостратегічні і геоекономічні інтереси України потребують тісної і широкої співпраці з Індією та іншими країнами регіону з метою диверсифікації міжнародних зв'язків і зміцнення економіки України. У першій половині 90-х років між Україною і Індією було підписано біля 10 двохсторонніх угод, створена Індо-Українська міжурядова комісія по співробітництву в напрямках торгівлі, економіки, науки, технологій і культури.

Другий період проявився значним спадом активності обох держав у розвитку усіх стосунків.

Позитивна динаміка розвитку українсько-індійських взаємин перервалася у 1996 р. коли Україна підписала контракт з Пакистаном на постачання зброї, зокрема 320 танків Т-80 UD, а Індія у травні 1998 р. здійснила три тестових ядерних вибухи у пустині Похран. У цей період Делі активізувало співпрацю з Російською Федерацією, а Україна акумулювала свій інтерес на країнах Західної Європи.

У період з 1995 року по 2001 роки індійська та українська сторони обговорювали питання двохсторонніх відносин в основному на території третіх країн і перш за все під час роботи Генеральної Асамблеї ООН³. Важливою подією тих років, без перебільшення історичної ваги подією, стало обрання Міністра закордонних справ Г.Й. Удовенка Головою 52-ї сесії ГА ООН. Цьому передувала 12 Конференція міністрів закордонних справ країн-членів Руху неприєднання в Нью-Делі, у якій Г.Й. Удовенко прийняв участь як представник України – країни спостерігача цього Руху. Під час роботи конференції Г.Й. Удовенко мав зустріч з Міністром Закордонних справ Індії І.К. Гуджалом та обговорив з ним невідкладні питання двохсторонніх відносин. Відбулася також розмова, щодо обрання кандидатури Міністра України Г.Й.Удовенко на пост голови 52-ї сесії ГА ООН. Під час голосування Індія підтримала кандидатуру Г.Й.Удовенка на цей високий пост.

Третій період справжньої інтенсифікації взаємовідносин України і Індії розпочався в жовтні 2002 року. Ситуація в двосторонніх відносинах кардинально змінилася після офіційного візиту Л.Кучми до Індії у 2002 році. Це був рік відновлення українсько-індійського партнерства, особливо у сфері боротьби з тероризмом, розповсюдженням наркотиків, незаконною торгівлею зброєю.

Сторони визнали необхідність подальшого розширення договірно-правової бази співробітництва як ефективної основи його поглиблення. Тоді ж були підписані і договір (між Україною та Республікою Індія) про взаємну правову допомогу в кримінальних справах та договір про видачу правопорушників, угоду про торговельне судноплавство, а також інші документи⁴. Позитивно вплинуло на динаміку українсько-індійських відносин призупинення постачання військового обладнання Пакистаном. Уряд Індії підтримав Україну в її бажанні приєднатися до ВТО, а Україна виразила готовність підтримати Індію в її намірах стати членом Ради Безпеки ООН⁵.

У розвиток позитивної динаміки двохсторонніх відносин зробили внесок політичні консультації між МЗС України та Індії у Києві червень 2002 р. та в Нью-Делі в квітні 2003 р.

Результати візиту Л.Кучми до Індії отримали подальший розвиток. Так, у серпні 2003 р. Міністр закордонних справ України А. Зеленко здійснив візит до Індії та інформував індійську сторону про призупинення постачання озброєння до Пакистану, що відкривали можливість інтенсифікації діалогу в сфері оборони і задоволення інтересу Індії до диверсифікації джерел придбання озброєння. Уже через кілька місяців діалог отримав реальний зміст. У грудні 2003 р. відбувся перший парламентський візит вищого рівня до Індії. Голова Верховної Ради України В. Литвин наніс візит Голові Верховної

Палати і Спікеру Нижньої Палати Індії. У ході візиту були окреслені пріоритетні напрямки співробітництва двох держав, зокрема літакобудування, високі технології, фармацевтика, хімічна промисловість, металургія і енергетика⁶.

Подальший розвиток двохсторонніх українсько-індійських зв'язків мав місце в 2005 році під час історично важливого офіційного візиту в Україну Президента Індії А. Калама. У своєму виступі у Верховній Раді України він виокремив і задекларував підтримку таких напрямів українсько-індійської співпраці, як фармацевтика, інформаційні й телекомунікаційні технології, біотехнології, матеріалознавство тощо. Починаючи з 2005 р., відносини між обома країнами реалізуються здебільшого через роботу дипломатичних представництв, торгово-промислових палат і членства в міжнародних організаціях. Як приклад наведемо співпрацю на рівні ООН у липні 2005 року. Група із чотирьох держав – Бразилія, Індія, Японія та Німеччина запропонувала для обговорення на саміті ООН документ стосовно розширення Ради Безпеки ООН до 10 членів, який Україна підтримала. Зазначимо ще, політичні консультації (наприклад, восьмий раунд політичних консультацій між МЗС України та МЗС Індії та урядом Індії в Нью-Делі в 2010 році) та інші зустрічі з приводу підготовки візиту Президента України і Міністра закордонних справ України до Індії.

Разом з тим, можемо констатувати вкрай недостатню кількість обмінів політичними візитами між обома країнами на найвищому рівні, що є негативним аспектом українсько-індійської співпраці, адже такі візити є так званим «зеленим світлом», своєрідним «стартом» для подальшого співробітництва в різних сферах (політичній, економічній та інших).

Увагу в міждержавних відносинах більше акцентовано на економічних пріоритетах, аніж на політичних. Це значною мірою пояснюється посиленням впливу азійських країн у політичному та економічному вимірах, що дає підстави трактувати Азію як головний центр тяжіння інтересів провідних держав світу. Індія є однією з найпотужніших держав Південної Азії. Успішне реформування економічної сфери, починаючи з 1991 р., дозволило Індії забезпечити сталу тенденцію 6-відсоткового щорічного приросту ВВП та накопичити власні валютні резерви обсягом понад 20 млрд. дол. США⁷. Навіть в умовах світової кризи економіка Індії не лише зберегла свою стабільність, але й стала донором для стабілізації світової економіки. Головними чинниками її економічного зростання є розвиток інфраструктурних галузей та експортно-орієнтованого виробництва, збільшення іноземних інвестицій та попиту на внутрішньому ринку. За розміром ВВП країна посідає 10-12 місце у світі, а основними секторами економіки є сфера послуг (55% ВВП), промисловість (28% ВВП) і сільське гос-во.

Важливе місце в міжнародній співпраці Індії за-

ймає Євросоюз. Відносини з країнами Європейського Союзу (ЄС) мають переважно двосторонній характер між Нью-Делі та Лондоном, Парижем, Берліном. Політики Індії порівнюють моделі розвитку Індії і ЄС, відаючи при цьому перевагу Європейській моделі. Євросоюз є найбільшим торговельним партнером Індії. Зростання розвитку Індії останніх років (не менше 7%). Застійна економіка ЄС з великими надіями дивиться на жвавий ринок цього азійського гіганта, який нараховує 1,3 мільярда споживачів. Окрім торговельних питань лідери ЄС та Індії мають також завершити «дорожню карту» з питань безпеки в галузі боротьби з тероризмом і піратством⁸.

Хоча ООН вважає Індію країною, що розвивається, за прогнозами науковців, у найближчі два десятиліття Індія ввійде до трійки найбільших економік світу. Разом із фактом економічного зростання слід констатувати, що за межею бідності тут проживає 27% населення, спостерігається високий рівень неписьменності серед дорослого населення – близько 40%. Хоча панівним напрямом зовнішньої політики Делі на пострадянському просторі є Росія, проте Україна є другим за обсягами товарообігу партнером Індії серед країн колишнього СРСР. Так, Індія є найбільшим експортним ринком України в Азії, торгівля з яким має позитивне сальдо, на відміну від негативного з такими азійськими країнами, як КНР, Японія, Південна Корея. Стала динаміка розвитку економічної сфери українсько-індійських відносин спостерігалася упродовж 2001-2005 рр., коли товарообіг між країнами збільшився у чотири рази, а з 2005р. до 2010 р. – удвічі й склав 2106,8 млн. дол. США. Особливо сприятливими виявились 2004-2010 рр. і характеризувалися тим, що вітчизняний приватний сектор доволі впевнено почувався на внутрішньому ринку Індії. Згідно зі статистичними даними, оприлюдненими Держстатом України, товарообіг між Україною та Індією за 2011 рік досяг рівня у 3,08 млрд. дол. США і продемонстрував зростання порівняно з попереднім роком на 46,1%, за 2012 рік становив 3,312 млрд. дол. США (зростання на 7,5%)⁹. При цьому український експорт до Індії сягнув рекордної суми у 2,27 млрд. дол. США (зростання на 58,9%). У 2012 році 2,291 млрд. дол. США (зростання на 1,1%) Станом на 2011-2012 роки основними експортними товарами з України до Індії є олія, добрива й хімікати, чорні метали, машини й обладнання¹⁰.

Отже, Індія є одним з провідних експортних ринків України в Азії, на який припадає 3,3% від загального обсягу вітчизняного експорту, а за обсягами експорту та позитивного сальдо вона поступається лише Туреччині. Позаяк попит на основну продукцію двосторонньої торгівлі залишається стабільним, зокрема на жири та олії тваринного або рослинного походження, чорні метали, мінеральні та органічні добрива, то можна передбачити й по-

дальше зростання позитивного сальдо України в майбутній економічній співпраці між Делі і Києвом. Міністр торгівлі і промисловості Індії Ананд Шарма прогнозує, що товарообіг між Україною і Індією сягне 5 млрд. дол. США в 2015 році. Про це повідомили прес-служба МЗС України і Міністерства торгівлі Індії, висвітлюючи перший за 8 років візит Міністра МЗС України К. Грищенко до Індії в листопаді 2011 року.

Індія є однією із найпотужніших держав світу у військовій сфері співпраці, що становить особливий інтерес для України як світового експортера зброї. За кількістю військовослужбовців Республіка Індія посідає третє місце в світі, а на її озброєнні знаходиться 4 тис. танків, більше 1 тис. бойових літаків, 16 підводних човнів. Якщо до 2010 р. оборонний бюджет Індії зростав приблизно на 4-5%, то у лютому 2011 р. індійський уряд задекларував наміри збільшити витрати на обороноздатність країни вже на 11%. Індія в 1974 р. стала ядерною державою, і, за підрахунками західних експертів, в її розпорядженні може бути понад 100 ядерних боєголовок. На сьогодні Індія є найбільшим споживачем на світовому ринку зброї, адже здійснює масштабну модернізацію збройних сил, яка коштуватиме Делі понад 100 млрд. доларів США, а це відкриває чималі перспективи для вітчизняного оборонно-промислового комплексу. Для України Індія є привабливою і як потужний міжнародний інвестор, адже за останні 10 років індійські компанії інвестували за кордон близько 80 млрд. дол. США, здебільшого у фармацевтичну галузь, автомобілебудування, будівництво автомобільних доріг та мостів, видобуток вугілля, приватизацію вітчизняних промислових підприємств¹¹. Одночасно можемо відзначити, що рівень індійських інвестицій в Україну не відповідає потенціалу обох країн і вимагає корекції інвестиційного клімату України для подальшого залучення індійських капіталів.

Політичну співпрацю між Україною та Індією слід розглядати крізь призму залученості країн до діяльності міжнародних організацій. Сучасна Індія є важливим суб'єктом міжнародних відносин, який має дипломатичні представництва в понад ста країнах світу. Варто констатувати й той факт, що країни Азії загалом, й Індія у тому числі, недостатньо представлені в міжнародних структурах, не мають відповідного міжнародного статусу, а відтак повноцінної можливості для реалізації національних інтересів. Це сприяє виробленню ними альтернативних інструментів, спрямованих на посилення впливу азійського регіону на глобальну систему міжнародних відносин. До прикладу, Індія не лише претендує на постійне членство в РБ ООН, але й намагається запоручитися підтримкою з боку інших держав. Важливим є й той факт, що Делі активно залучається до процесів регіональної інтеграції, яка дає можливість країнам Південно-Східної Азії

виступати на міжнародній арені єдиним об'єднанням, наприклад в рамках Східно-Азійських самітів чи зустрічей Азія-Європа¹².

Через участь в міжнародних об'єднаннях Індія репрезентує себе як впливового економічного актора, зокрема в АСЕАН (Асоціації держав Південно-Східної Азії), БРІКС (неформальному форумі п'яти країн, що розвиваються: Бразилія, Росія, Індія, Китай та Південна Африка), ІBSA (діалоговому форумі Індії, Бразилії, Південної Африки), G-15 (неформальному об'єднанні 18 країн, що входять до Руху неприєднання).

У більш вузькому регіональному вимірі, в межах південної Азії, доцільно відзначити повільні темпи регіональної інтеграції. До прикладу, СААРК (Південно-азійська асоціація регіонального співробітництва) і САПТА (Південноазійська угода про преференційну торгівлю) за рівнем дієвості значно поступаються АСЕАН здебільшого через численні конфлікти між країнами Південної Азії, а також несприйняття ініціатив Індії меншими держави-членами зазначених організацій. На відміну від КНР, Індія, як і Японія, намагається залучити до регіональних утворень такі провідні країни світу як США, Нова Зеландія, Австралія тощо. Формуванню позитивного іміджу Індії сприяють й запроваджені нею програми у країнах Африки. У цілому, інтеграція Делі до міжнародних структур істотно підвищує міжнародний статус країни і, тим самим, створює реальні можливості для розвитку міжнародної співпраці. Використовуючи потенціал міжнародних організацій, Україні доцільно розвивати і підтримувати співпрацю з Індією в рамках ООН, а також вести активні переговори щодо набуття Україною статусу спостерігача у форумах і самітах СААРК, що дозволить нашій державі широко представляти свої інтереси в цьому регіоні в економічній та політичній сферах¹³. Не менш важливо для України є реалізувати національні пріоритети в рамках АСЕАН, насамперед у торговельно-економічній площині. Серед пріоритетних напрямів такої співпраці виокремлюють машино-, судно- та авіабудування, участь українських компаній в проєктах з розвитку інфраструктури країни регіону, військово-технічне співробітництво, комерційне освоєння космосу, інформатика і телекомунікація тощо¹⁴.

Орієнтуючись на перспективу співробітництва України, необхідно враховувати, що міжнародний статус Індії суттєво впливають й окремі негативні явища, такі як напруженість у відносинах з Пакистаном та регіональна конкуренція з КНР, адже невирішені територіальні спори періодично загострюються до рівня військового протистояння. Більше того, вектор розвитку країн Південної Азії значною мірою коректується індійсько-пакистанськими відносинами з огляду на політичну, економічну й військову вагу обох держав, а також їхнє постійне протистояння. Зазначимо, що за роки неза-

лежного існування Пакистан тричі воював з Індією і тричі зазнав поразки. Різновекторність національних інтересів, політичних систем і політичних культур, релігійна гетерогенність доповнюються геостратегічним фактором – Пакистан територіально межує з мусульманським світом, а відтак отримує додаткову економічну й військову підтримку для посилення своїх позицій у протистоянні з Індією. Однією з центральних проблем індійсько-пакистанських відносин і регіональної безпеки в цілому, є розвиток ядерних програм в обох країнах, адже як Індія, так і Пакистан не підписали Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

З огляду на вищезазначене, Києву варто інтенсифікувати діалог з Делі, враховуючи сучасні тенденції міжнародних відносин, що сприятиме посиленню ролі та іміджу України на міжнародній арені. При виробленні пріоритетних напрямів співпраці з Індією слід взяти до уваги загальні характеристики країн Південної Азії, зокрема їхній значний демографічний потенціал, адже тут проживає близько 25% населення світу; низький рівень життя населення, де за межею бідності живе третина людності; незадовільний рівень регіональної безпеки і стабільності (наприклад, конфліктність у відносинах Пакистану та Індії як де-факто ядерних держав); все ще значну роль держави у координації економічних процесів; динамічність політичного розвитку в контексті процесів глобалізації¹⁵. Не менш важливою є констатація конкуренції інтересів та політичних впливів КНР та Індії в межах Південно-Східної Азії. Для активізації українсько-індійської співпраці Києву варто інтенсифікувати і розбудовувати вже раніше зафіксовані напрями зовнішньополітичної діяльності, як-от: політичні та консульські консультації між МЗС обох країн, роботу міжурядової комісії з торговельного, економічного, наукового, технічного, промислового і культурного співробітництва, а також українсько-індійського комітету з науково-технічної співпраці та робочої групи у складі комісії зі сфери металургії й електроенергетики. Вкрай важливо відновити практику проведення міждержавних візитів на найвищому рівні, спрямованих на визначення і розвиток оновлених пріоритетних напрямів співпраці між Україною та Індією, розширення чинної договірно-правової бази між країнами. Вихідним положенням індійського напрямку зовнішньої політики України є необхідність підтримувати високий рівень політичного діалогу і формувати стабільні партнерські відносини, розвивати контакти на високому та найвищому рівнях, розширювати багатосторонній формат у відносинах з Індією¹⁶.

Четвертий (теперішній) етап бере свій початок з державного візиту Президента України Віктора Януковича до Індії в грудні 2012 року. Саме цей візит став потужним імпульсом значної активізації відносин між нашими країнами. Як сказав у своїй

Заяві Президент України на спільній прес-конференції за підсумками переговорів з Прем'єр-міністром Республіки Індія: «Ми сьогодні прийняли доленосне рішення про переведення дружніх відносин між нашими державами у нову, більш ефективну та прагматичну площину – площину «всеохоплюючого партнерства».

Висновки. Перспектива розширення та поглиблення українсько-індійського співробітництва в політичному і економічному напрямках, узагалі в площині «всеохоплюючого партнерства» є досить обнадійливою. Переконаливим свідченням цього і солідною базою такої перспективи є: 1) становлення Індії одним із центрів нової системи міжнародних відносин; 2) віднесення керівництвом України партнерських стосунків із Нью-Делі до стратегічних пріоритетів української зовнішньої політики; 3) наявність потужного невикористаного потенціалу в обох державах для подальшого розвитку двостороннього співробітництва у різних сферах взаємодій; 4) договірно-правова база двосторонніх відносин між Україною та Індією, яка включає 19 чинних угод; 5) окреслені Президентом України і Прем'єр-міністром Індії в грудні 2012 року найбільш перспективні галузі для розширення українсько-індійського співробітництва. «На часі, як сказав Президент України в своїй «Заяві» у грудні 2012 року», наповнення українсько-індійського всеохоплюючого партнерства реальним змістом». В економічній сфері Україні варто посилити привабливість національної економіки для індійських інвесторів, сприяти потенційним інвесторам у тих проектах, які вже викликали їхню зацікавленість.

Стосовно перспективи і пріоритетів розширення українсько-індійського співробітництва, то їх чітко окреслив Президент України в уже згаданій «Заяві». «До них ми віднесли енергетику, металургію, хімічну промисловість, суднобудування, машинобудування, автомобілебудування, будівництво об'єктів інфраструктури, сільське господарство, фармацевтику та готельний бізнес. Крім цього, Президент України і Прем'єр-міністр Індії приділили увагу «наявним перспективам поглиблення співробітництва у галузі мирного використання атомної енергії та науково-технічній сфері, а також в оборонній і аерокосмічній галузях. Зазначені напрями співпраці уже переводяться у практичну площину їх існування. У грудні 2012 р. в Нью-Делі підписано 2 із 5 двосторонніх документів. Разом із тим слід зазначити, що сучасний стан українсько-індійських відносин не відповідає реальним можливостям обох країн, при тому, що Президент України і Прем'єр-міністр Індії констатували наявність потужного невикористаного потенціалу для подальшого розвитку двостороннього співробітництва у різних сферах взаємодії».

¹ Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): Підручник. – 2 вид./ Л.Чекаленко. – К.: Кондор, 2011. – С. 289.

² Рачек Д.В. Зовнішньополітичні й економічні інтереси України в Індії: становлення, сучасний стан і перспективи / Д.В. Рачек // Проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 3. – С. 201.

³ Так само. – С. 290.

⁴ Лукаш О.І. Українсько-індійські відносини / О.І.Лукаш // Україна дипломатична. – 2003. – Вип.3. – С. 596.

⁵ Семенець О.Є. Сучасна Індія: наука, технології, стратегічні сектори: монографія / О.Є.Семенець. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 124.

⁶ Рачек Д.В. Зовнішньополітичні й економічні інтереси України в Індії: становлення, сучасний стан і перспективи / Д.В.Рачек // Проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 3. – С. 202.

⁷ Гриценко Ю. Українсько-індійські стосунки: становлення та сучасний стан / Ю.Гриценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1712/74/>.

⁸ Посольство України в Республіці Індія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://india.mfa.gov.ua/ua/ukraine-in/trade>.

⁹ Гончарук А.З. Пріоритети політики України щодо політики Азії: аналітична доповідь / А.З. Гончарук, А.М.Кобзаренко, О.К.Микал. – К.: НІСД, 2011. – С. 22.

¹⁰ Посольство України в Республіці Індія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://india.mfa.gov.ua/ua/ukraine-in/trade>.

¹¹ Гончарук А.З. Пріоритети політики України щодо політики Азії: аналітична доповідь / А.З. Гончарук, А.М.Кобзаренко, О.К.Микал. – К.: НІСД, 2011. – С. 32.

¹² Так само. – С. 8.

¹³ Рачек Д.В. Зовнішньополітичні й економічні інтереси України в Індії: становлення, сучасний стан і перспективи / Д.В. Рачек // Проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 3. – С. 208.

¹⁴ Гончарук А.З. Пріоритети політики України щодо політики Азії: аналітична доповідь / А.З. Гончарук, А.М.Кобзаренко, О.К. Микал. – К.: НІСД, 2011. – С. 39-40.

¹⁵ Так само. – С.11.

¹⁶ Прес-служба Президента України Віктора Януковича. Віктор Янукович: Державний візит до Індії мав на меті активізацію відносин між нашими країнами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/26322.html>.

УДК: 327:001.92:325.54

© **Вікторія Чумакова**
(м. Луцьк)

УМОВИ ТА ФАКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Вікторія Чумакова. Умови та фактори міжнародної міграції населення. Розглянуто теоретико-методологічні підходи щодо аналізу міграції як поширеного сучасного явища, що набуває глобальних масштабів і потребує детального дослідження і регулювання. Узагальнено основні теоретичні підходи зарубіжних вчених до визначення факторів міжнародної міграції. Висвітлено найбільш відомі доробки вітчизняних вчених у визначенні і групуванні факторів міжнародної міграції. Обґрунтовано фактори та умови міграційних потоків населення та проаналізовано існуючі класифікації умов, факторів, причин та мотивів міграції. Виявлено основні недоліки існуючих класифікацій і запропоновано узагальнений варіант факторів міграції населення.

Ключові слова: міжнародна міграція, фактори міграції, умови міграції, класифікація факторів.

Вікторія Чумакова Умови та фактори міжнародної міграції населення. Рассмотрены теоретико-методологические подходы к анализу миграции как распространенного современного явления, которое приобретает глобальные масштабы и требует детального исследования и регулирования. Описаны основные теоретические подходы зарубежных ученых к определению факторов меж-

дународной миграции. Рассмотрены наиболее известные труды отечественных ученых в определении и группировке факторов международной миграции. Обосновано факторы и условия миграционных потоков населения и проанализированы существующие классификации условий, факторов, причин и мотивов миграции. Выявлены основные недостатки существующих классификаций и предложен обобщенный вариант факторов миграции населения.

Ключевые слова: международная миграция, факторы миграции, условия миграции, классификация факторов.

Viktoriya Chumakova. International Migration Push-Pull Factors. Theoretical and methodological approaches to the analysis of migration as a mass phenomenon and global trend that must be researched and regulated are revealed. The major theoretical approaches to determining factors of international migration of foreign scientists are described. Deals with the most well-known works of local scientists in identifying and grouping factors of international migration. The factors and conditions of migration flows are analyzed and classification terms, factors, causes and motives of migration are determined. The basic shortcomings of existing classifications are de-

terminated and a generalized version of the factors of migration is proposed.

Key words: international migration, migration factors, conditions of migration, classification of factors.

Постановка наукової проблеми та її значення. Міграційні переміщення за всіх часів були своєрідним індикатором реагування населення на зміни, що відбуваються в економічному, політичному та соціальному житті будь-якого суспільства. Їх обсяги, напрями і масштаби значною мірою свідчать про стабільність або ж, навпаки – нестабільність суспільного розвитку тієї чи іншої країни.

Оскільки міграція населення, набуваючи небачених раніше масштабів, досить швидко змінює реальну картину світу, актуалізуються вивчення та осмислення цього явища, його прогнозування та оптимізація як на рівні окремих держав, так і на рівні міждержавних утворень. Це повною мірою стосується дослідження умов і факторів міграції населення, що набуває значної актуальності для всіх держав світової спільноти, адже зі зростанням відкритості суспільства, процесів інтеграції та глобалізації суттєво збільшується механічний рух населення, що зумовлює потребу комплексного дослідження цього явища.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Вивченню різноманітних аспектів міграції присвятили свої наукові праці як зарубіжні так і вітчизняні вчені. Теоретичні основи міграційних процесів закладені в дослідженнях Е. Равенштайна, Е. Лі, Т. Бурдье, А. Софі, Д. Тернера та ін.. До вітчизняних науковців, які займалися дослідженням як теоретичних так і прикладних аспектів міграцій слід віднести І. Гнибіденку, В. Куценку, Е. Лібанову, О. Малиновську, О. Осауленку, Т. Петрову, С. Пирожкова, О. Позняк, І. Прибиткову, М. Романюк, М. Семикіну, О. Хомру, О. Ярову та ін. Вони вивчали проблеми мобільності робочої сили, нелегальної міграції, зовнішніх та міжрегіональних переміщень, закономірностей та факторів міграції. Однак, незважаючи на істотний внесок перелічених вчених у вивчення факторів міграції населення, зазначена проблема все ще залишається малодослідженою. Розмаїтість теоретичних підходів до вивчення міграції населення є доказом того, що міграційні процеси залежать і впливають на всі сторони соціально-економічного і політичного розвитку.

Мета дослідження – аналіз основних умов і факторів міжнародної міграції населення. Відповідно до мети поставлено завдання: дослідити основні теоретичні підходи до визначення факторів міграції; розглянути існуючі класифікації факторів, які впливають на міграційні процеси і можливості їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Кожен індивідуальний акт міграції і міграційний процес у цілому обумовлені причинами, умовами, факторами. У науковій літературі немає однозначного визначення і розмежування цих понять і підходів.

Поняття «фактор» (у перекладі з латинської – той що робить, той що створює) використовується для позначення рушійної сили будь-якого процесу, явища. Воно виступає і як фактор рівня (статисти), і як чинник розвитку (динаміки). Отже, фактори – це детермінанти рівня або розвитку якого-небудь явища¹.

У теорії міграційного процесу фактори міграції – сукупність об'єктивних і суб'єктивних причин, що впливають на прийняття рішення про міграцію.

Л. Рибаківський визначає фактор міграції як сукупність умов і обставин, які завдяки особливому поєднанню і взаємодії впливають на територіальну рухливість населення².

Багато дослідників ототожнюють причини і фактори. Так, В. Переведенцев у багатьох своїх роботах повторює: щоб з'ясувати фактори міграції, треба встановити причини, що примушують людей переселятися. В іншій роботі він роз'яснює, що причини міграційних явищ, які, з одного боку, достатньо загальні і глибокі, а з іншого – специфічні саме для міграції населення, можна назвати факторами³.

На думку О. Хомри, міграція обумовлена певними причинами, причому більшість переселень (міграцій) пов'язана в основному з факторами економічного порядку. Він стверджує, що причини – це відношення мігранта до умов⁴. В. Костаків причини міграції називає наявністю вільних робочих місць, а факторами – вищий рівень життя, кращі природно-кліматичні умови та ін.⁵

Фактор можна визначити і як рушійну силу, і як причину одночасно, усе залежить від того, до яких процесів, явищ це відноситься. На соціальні процеси, у тому числі і міграційні, впливає не один фактор, а їх сукупність, що включає як природні, так і соціальні компоненти. Безліч компонентів, що відрізняються за силою дії на те або інше явище, за місцем і часом прояву, за своєю природою, за напрямками дії тощо – усе це, так або інакше, викликало необхідність класифікації факторів. Будь-яка класифікація умовна, вона завжди має цільовий характер, від мети, яка ставиться перед нею, залежить вибір класифікаційної ознаки.

У науковій літературі існує різноманітна класифікація факторів (часто взаємозалежних), під впливом яких формуються напрямки та масштаби міграційних процесів. Переміщення у просторі відбувається внаслідок дії економічних, соціальних, демографічних, політичних, етнічних, освітніх, морально-психологічних, військових, екологічних та

інших факторів, але ці фактори діють одночасно, вони певною мірою взаємозалежні, тож виявити окремі компоненти міграційного процесу, сформовані під впливом одного чи двох факторів, як правило, складно.

Розглядаючи взаємозв'язок соціально-економічних та міграційних процесів, необхідно зважати на теорію факторів, які є причинами «виштовхування» чи «притягання» (push-pull theory). Теорія факторів «притягання-виштовхування» була розроблена англійським вченим Е. Равенштайном, який одним із перших почав досліджувати міграційні процеси⁶. На основі даних перепису населення в Англії та Уельсі він сформулював у 1889 р. «Зако́ни міграції населення». Е. Равенштайн дійшов висновку, що міграцію населення можна пояснити дією факторів «притягання-виштовхування» і несприятливі умови на одній території (жорстке законодавство, надмірні податки і т.д.) «виштовхують» людей з їх місця проживання, а сприятливі умови, створені на інших територіях, «притягують» їх. Відповідно, всі фактори, які обумовлюють міграцію, він поділив на внутрішні (фактори виштовхування) та зовнішні (фактори притягання).

Зако́ни міграції, сформульовані Е. Равенштайном, полягали у наступному: основна причина міграції населення – кращі економічні умови в іншій місцевості, ніж у тій, де проживає людина; масштаби міграції скорочуються зі збільшенням відстані; міграція частіше відбувається у декілька етапів; міграція населення є двосторонньою; мобільність людей визначається їх особистісними характеристиками (стать, вік, приналежність до певного соціального класу тощо).

Подальшого розвитку розроблена Е. Равенштайном теорія міграції набула у роботах Е. Лі (1966), який вважав, що найбільший вплив на міграцію населення мають саме внутрішні фактори або фактори виштовхування. Крім того, Лі встановив, що такі фактори, як відстань, наявність фізичних та політичних бар'єрів можуть не лише стримувати, а навіть запобігти міграції⁷.

Теорія факторів «притягання-виштовхування» була покладена в основу інших, більш пізніх теорій міграції – неокласичної економічної теорії (1962-1969), теорії сегментованого ринку праці (1979) та теорії глобальних систем (1988)⁸.

Неокласична економічна теорія причину трудової міграції населення вбачає в географічних відмінностях у пропозиції та попиті на робочу силу. Згідно з даною концепцією, у країнах (регіонах) з

надлишковою робочою силою спостерігається низька заробітна плата, тоді як регіони з дефіцитом робочої сили характеризуються високим рівнем зарплати. Розмір заробітної плати виступає як основний фактор виштовхування у регіонах походження мігрантів і основний фактор тяжіння у регіонах прибуття⁸.

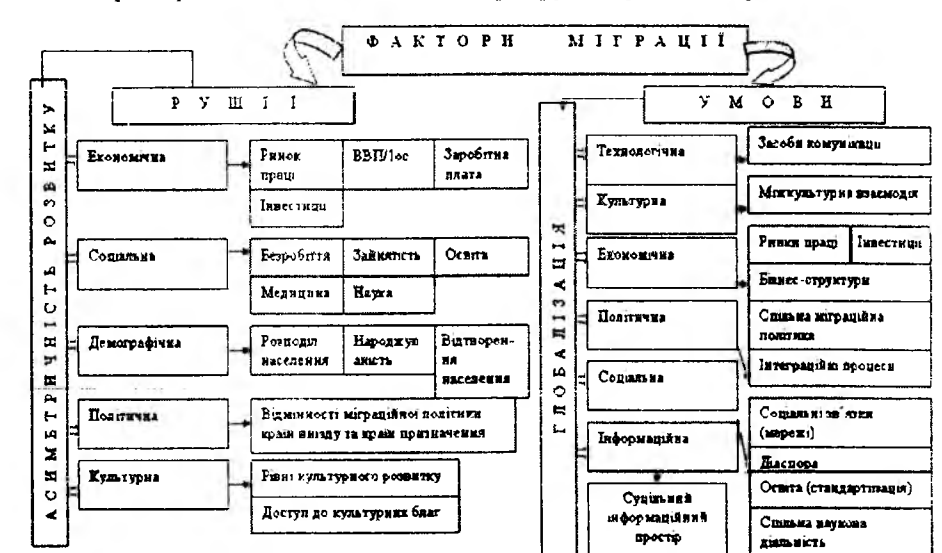
Теорія сегментованого ринку праці міграцію населення пояснює структурними потребами економік розвинених країн. Згідно з нею, розвинені країни є дуалістичними: вони мають первинний ринок із кваліфікованою та високооплачуваною працею та вторинний ринок низькооплачуваної праці. Приплив іммігрантів в країну є необхідним для того, щоб заповнити робочі місця на вторинному ринку праці, які є непривабливими для місцевих жителів.

Теорія глобальних систем стверджує, що міграція є результатом впливу процесу глобалізації на економіку окремих країн. Глобалізація передбачає підвищення трудової мобільності людей та їх здатності мігрувати з одного місця на інше у пошуку кращих умов життя. Цьому сприяє здійснення прямих іноземних інвестицій, формування транснаціональних корпорацій, процес урбанізації тощо⁸.

За сучасних умов, важливим аспектом дослідження факторів впливу на міграційні потоки стають глобалізаційні процеси. О.М. Кушнірук-Ставнича пропонує власну класифікацію факторів міграції, де глобалізація розглядається як основна умова міграції на сучасному етапі.

Рисунок 1.

Фактори, рушії і умови міграції⁹

Джерело: Кушнірук-Ставнича О.М. Економічні та соціальні важелі протидії відпливу працездатного населення за кордон / О.М. Кушнірук-Ставнича // Ефективна економіка. – 2010. – №3. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>.

Глобалізація впливає на всі сфери життя сучасного суспільства: економічну (сприяючи складанню глобальної економіки), інформаційну (впливаючи

на поширення інформаційних технологій), політичну (прискорює перехід політичного життя на наддержавний етап розвитку), соціальну (вводячи нові поля соціальної стратифікації), культурну (сприяючи діалогу різних культур), У свою чергу, самі міграційні процеси також зазнають впливу з боку економічних факторів (насамперед, завдяки діяльності транснаціональних корпорацій і міжнародному поділу праці), інформаційних (інформаційний вплив стає одним із спонукальних стимулів міграції), політичних (політичні рішення змінюють потоки і канали міграції), соціальних (складання мережевого суспільства робить міграції не просто звичайною справою, а життєво необхідним), культурних (специфіка культурних традицій різних країн проявляється у ставленні до міграції та мігрантам).

Будь-який міграційний акт відбувається під дією комплексу мотивів. Вони залежать від суб'єктивних та об'єктивних причин: з одного боку, міграції відбуваються за особистим бажанням – кожен громадянин має право і можливість вибрати для себе місце проживання та праці, тобто задовольнити свої різноманітні потреби матеріального, професійно-кваліфікаційного і духовного характеру.

Поділяють також фактори міграції на некеровані і керовані суспільством, іншими словами – умови (природні умови різних регіонів і поселень, ступінь їх розвитку, обжитості і благоустрою, географічне положення) і фактори-регулятори (демографічні – інтенсивність природного зростання населення, його склад за віком і статтю, співвідношення корінного населення та приїжджого, старожилів і новоселів, етнічні відмінності між групами в мові, духовній культурі, побуті, національних обрядах, звичаях тощо; соціально-психологічні – інтенсивність соціального спілкування людей, соціально-психологічний клімат, соціальні умови життя людей)¹⁰.

Виділяють також фактори міграції за сферою їх прояву: народногосподарські, територіальні, галузеві та внутрівиробничі, а також постійні, тимчасові і змінні залежно від їх використання в регулюванні міграційних процесів.

За масштабом дії вони бувають факторами глобального, макро-, мезо- та мікрорівня. На глобальному рівні проявляється вплив глобалізації, регіоналізації, географічного поділу праці тощо. До макрорівня відносяться природно-кліматичні умови, рівень розвитку території, суспільно-географічне положення, екологічна ситуація. На мікрорівні діють психологічні, сімейні та житлово-побутові фактори¹¹.

Широко розповсюджена класифікація факторів міграції залежно від можливостей держави регулювати їх вплив на міграційні процеси: керовані (фактори-регулятори) і некеровані (фактори-умови). Виділяють і третю групу безпосередньо не керованих, але побічно регульованих факторів⁷.

Фактори поточного, оперативного державного регулювання, переважно мають соціально-економічну природу. До них відносять відмінності в заробітній платі, встановлення або відміну певних пільг, розподіл капітальних вкладень, кадрову і національну політику. Ці фактори можуть безпосередньо плануватися і змінюватися державою. У системі управління міграціями, де дія направлена на регульовані фактори, зазвичай виділяють:

- правові фактори – закони та інші нормативні акти, що створюють правове поле, у рамках якого здійснюється регулювання міграції;

- економічні – це переважно фінансові витрати на залучення, компенсацію майнових втрат і облаштування мігрантів, вони включають бюджетні і позабюджетні кошти;

- організаційні – структури, що беруть участь у межах своєї компетенції в регулюванні залучення, забезпечення і обслуговуванні міграційних потоків;

- інформаційно-пропагандистські – моніторинг руху міграційних потоків, висвітлення міграційної політики в засобах масової інформації, довідковій, методичній та нормативній літературі.

По цих чотирьох напрямках формуються зазвичай національні і регіональні міграційні програми. Їх ефективність багато в чому визначається тим, наскільки ці програми враховують значення суб'єктивного фактора.

До факторів, не керованих державою, відносять її, що постійно діють: природні умови (метеорологічні, геологічні, фіто-, зоогеографічні), транспортно-географічне положення території.

До побічно регульованих відносять так звані «тимчасові» фактори, які можуть бути змінні поступово. Це рівень освоєння території, тобто створення виробничої і соціальної інфраструктури; віково-статевий, етнічний і генетичний (за часом мешкання) склад населення⁸.

Аналіз наукових публікацій вітчизняних вчених, присвячених проблемам міграції населення дозволяє всі фактори притягання та виштовхування умовно розподілити на п'ять груп: економічні, соціальні, культурні, політичні та екологічні^{6,7,8,11,12}.

Провідним фактором, що визначає сучасні міграції, залишається економічний, тому що в основі всіх переміщень лежить прагнення людей поліпшити умови життя. У складі економічних факторів, перш за все, варто відмітити рівень заробітної плати, якість життя, рівень безробіття, стабільність розвитку економіки та тип податкової системи.

Найбільшою мірою обсяги міжнародної трудової міграції населення визначаються відмінностями у розмірах заробітної плати на території окремих країн.

Відомо, що циклічність економічного розвитку в ХХ-ХХІ ст. збігається із циклічністю міграційного коливання населення, що залежить від диверсифікованого розвитку виробництва й власності, рин-

ків праці й застосування капіталу, поляризації держав по рівнях багатства, глобалізації інформаційно-технологічних процесів¹².

Всі інші фактори сьогодні є вторинними стосовно економічного. Навіть такі об'єктивні, постійно діючі з них, як природний, значною мірою визначають економічні умови, а значить можуть бути включені в різноманіття економічних факторів. Так екологічні проблеми, що підсилюють міграцію, є наслідком індустріального розвитку. Активізація міграції під впливом екологічних умов веде до того, що в багатьох випадках самі мігранти створюють надмірне навантаження на природне середовище того простору, у який вони потрапляють. Щодо цього, досить яскравим є приклад мегаполісів, які приваблюють багато мігрантів. Стихійні процеси урбанізації, виробництво токсичних відходів, що прогресує, збіднення ґрунту та інші форми екологічного дисбалансу у світі стають похідними факторами, які детермінують міграцію⁶.

Аналізуючи систему факторів, що визначили високу значимість міграційних проблем у теорії й практиці управління, слід зазначити етнокультурні передумови. Останні варто віднести до суб'єктивної групи факторів, які визначаються наявністю життєвого стандарту, від якого залежить оцінки умов життя в потенційному регіоні вселення. Крім того, етнокультурний фактор у міграційній сфері визначає й результати міграційного процесу, якість взаємодії мігрантів з новим суспільством. Потрапляючи в нове суспільство, мігранти іншого етнічного походження й культури взаємодіють із місцевим населенням враховуючи свої етнічні особливості, особливості приймаючої сторони й політики приймаючої держави⁷. Міграції, що підсилюються під впливом етнокультурного фактору, самі впливають на етнокультурне середовище приймаючого соціуму. Врахування цих моментів ускладнює вимоги до сучасної державної політики.

Важливим похідним фактором, що продовжує впливати на якість і форми міграцій, є демографічний. Розбіжність стадій демографічного переходу в різних частинах світу приводить до перерозподілу населення усередині й між державами. Процес демографічного переходу супроводжується ростом продуктивних сил і переміщенням великих мас населення в міста. В розвинених країнах демографічний перехід уже завершений, там установився новий режим відтворення населення, для якого характерний фактично нульовий приріст чисельності населення. На цьому тлі імміграційні потоки в розвинених країнах зменшують частку титульних націй, оскільки іммігранти мають більш високий рівень народжуваності. У світі відбуваються процеси на зразок «арабізації» Франції. Для України характерна тенденція до збільшення частки неслов'янського населення⁹.

Сьогодні демографічний ресурс характеризується не стільки кількісно, скільки якісно, тому що є фактором, який визначає соціальну стабільність суспільства. Соціальні передумови актуалізації міграції здобувають більше значення, оскільки зростає роль соціальних відносин між групами мігрантів і приймаючого суспільства, помітним стає соціальний ефект міграційних процесів.

До групи суб'єктивних факторів, здатних провокувати виникнення потужних міграційних потоків, варто додати політичні процеси й політико-правове регулювання. Явні й приховані конфлікти, які викликані політичними протиріччями, визначають потоки вимушеної міграції. Політичні фактори нерозривно пов'язані з правовими. Міграції, що виникають як наслідок політичних процесів, вимагають особливого підходу в рамках правового регулювання. Разом з тим міграційні процеси самі можуть змінювати політичну ситуацію в країні і регіонах, викликаючи необхідність коректування всієї нормативно-правової системи діючої держави⁸. Подібне зараз відбувається в багатьох країнах: США й країнах Європи, де представники іммігрантських груп наполегливо заявляють про свої права й висувають вимоги до зміни положень чинного законодавства.

Зазначені фактори сприяють актуалізації міграційної проблематики в області практики державного управління. Сучасні держави зацікавлені в активному пошуку шляхів регулювання міграції, що сприяє, з одного боку, припиненню (мінімізації) нелегальної міграції, а з іншого боку – використанню міграційного потенціалу для власного розвитку, стабілізації соціально-економічної й демографічної обстановки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На рішення людей емігрувати впливає цілий конгломерат мотивів і факторів: демографічного розвитку країни, особистих і сімейних обставин громадян, матеріального і культурного рівня життя, соціально-політичної ситуації в країні, економічної кон'юнктури та ін. Говорячи про різноманіття факторів, слід зазначити, що дії їх мають різне значення для міграції (спонукачі, що виштовхують, посилюють міграцію й ін.) і різну тривалість впливу (постійно діючі, тимчасові). Групи факторів можуть розглядатися як керовані (регульовані) і некеровані (умови). Фактори що притягають, що спонукають населення переселятися в ті регіони, де якість життя, завдяки ряду природних і економічних умов буде вище, ніж у регіоні попереднього проживання. Фактори міграції населення діють не ізольовано, а в сукупності, лише, міняючи свою значущість у різних місцях і в різний час, хоча їх сукупність у всіх випадках може розрізнятися, що потребує подальшого наукового вивчення.

¹ Юдина Т.Н. Миграция: словарь основных терминов: Учеб. Пособие / Т. Н. Юдина. – М.: Издательство РГСУ; Академический Проект, 2007. – 472 с.

² Рыбаковский Л.Л. Стадии миграционного процесса / Л.Л. Рыбаковский. – М.: М-во по делам Федерации, нац. и миграц. политики Рос. Федерации, 2001. – 160 с. – (Миграция населения. Приложение к журналу «Миграция в России». Вып. 5).

³ Переведенцев В.И. Миграции населения в СНГ опыт прогноза / В.И. Переведенцев. – М.: Полис, 2005. – 167 с.

⁴ Хомра О. Структура і напрямки міграційних потоків населення України (заключний науковий звіт по проекту) / О. Хомра. – К., 1998. – 112 с.

⁵ Костаков В. Проблемы формирования рынка труда / В. Костаков // Экономика и математические методы. – 1995. – № 5. – С. 39.

⁶ Кизима І.С. Фактори зовнішньої трудової міграції населення України / І.С. Кизима // Збірник наукових праць КНТУ: економічні науки. – 2009. – Вип. 15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.

⁷ Бублій М.П. Фактори міграції робочої сили та особливості її статистичного обліку / М.П. Бублій. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/n_1_2008/doc/5/03.pdf.

УДК: 327.88

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ТЕРОРИЗМУ В ЄВРОПІ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ З НИМ

Василь Шквірук. Особливості розвитку міжнародного тероризму в Європі та актуальні проблеми боротьби з ним. У статті досліджується міжнародний тероризм та антитерористична політика в країнах Європи. Вивчається нормативна база та практичні заходи влади, що стосуються проблем національної безпеки у Європі. Автор аналізує основні напрями та підсумки політики створення системи захисту від терористичних атак. Робиться висновок щодо актуальності подій, які відбувалися у Європі, для сьогоденної ситуації в сфері національної безпеки у країнах Європи та України.

Ключові слова: тероризм, національна безпека, антитерористична політика, Європейські країни.

Василь Шквірук. Особенности развития международного терроризма в Европе и актуальные проблемы борьбы с ним. В статье исследуется международный терроризм и антитерористическая политика в странах Европы. Изучается нормативная база и практические меры властей, касающиеся проблем национальной безопасности в Европе. Автор анализирует основные направления и итоги политики создания системы защиты от террористических атак. Делается вывод об актуальности событий, которые происходили в Европе, для

⁸ Балажук Д.М. Проблеми дослідження міграції як об'єкта державного регулювання/Д.М. Балажук // Вісник СевНТУ. – Севастополь: Вид-во Севастоп. нац. техн. ун-ту, 2008. – Вип. 91: Політологія. – С.214-218 [Електронний ресурс] Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2008_2009/91-SevNTU/91-45.pdf

⁹ Кушнірчук-Ставнича О.М. Економічні та соціальні важелі протидії впливу працездатного населення за кордон /О.М. Кушнірчук-Ставнича // Ефективна економіка. – 2010. – №3. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>.

¹⁰ Васильченко В. Управління трудовим потенціалом / В.С. Васильченко, А.М. Гриненко, О.А. Грішнова, Л. П. Керб. – К.: КНЕУ, 2005. – 403 с.

¹¹ Пугач С.О. Деякі підходи до типізації міграцій у сучасній науковій літературі / С.О. Пугач // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Географічні науки. – 2008. – № 1. – С. 134-139.

¹² Баланда А. Соціально-економічні фактори зумовленості міжнародної міграції населення / А. Баланда // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право: Науковий журнал. – 2010. – № 3. – С. 4-9.

© **Василь Шквірук**
(м. Чернівці)

сьогоднішньої ситуації в сфері національної безпеки в країнах Європи та України.

Ключевые слова: терроризм, национальная безопасность, антитеррористическая политика, Европейские страны.

Vasil Shkviрук. The Development of International Terrorism in Europe and Urgent Problems Countering. This article examines international terrorism and counter-terrorism policies in Europe. Author studies regulatory framework and practical measures of power, relating to issues of national security in Europe. Author analyzes the main trends and results of policies in protecting EU from terrorist attacks. Finally conclude on the relevance of events that occurred in Europe in relation to the current situation in the area of national security in Europe and Ukraine.

Key words: Terrorism, National Security, Counterterrorism Policy, European countries.

Постановка проблеми та актуальність теми. Однією з найактуальніших проблем життя сучасної Європи є проблема міжнародного тероризму. Безпека громадян Європейського континенту на сьогодні перебуває під загрозою у зв'язку з появою нових викликів та великої кількості терористичних

організацій та угруповань. Проблема захисту громадян від терористичної загрози є актуальною і для України, яка є невід'ємною частиною сучасної Європи та може викликати дестабілізацію ситуації у майбутньому.

Ситуація з тероризмом в Європі значно змінилася після терористичних актів 7 липня 2005 р. у Лондоні. Саме ці події у столиці Великої Британії більшість фахівців вважають найбільш важливою віхою у історії новітнього тероризму у Європі і світі. Терористичні акти у Лондоні не тільки стали європейським аналогом вересневих трагедій у США, але й поклали початок широкій суспільній дискусії у країнах Європи щодо проблем національної безпеки та започаткували процес створення потужної системи антитерористичного захисту.

Метою статті є вивчення на підставі матеріалів європейської преси та урядових документів країн Європи найбільш актуальних сучасних проблем пов'язаних з міжнародним тероризмом і боротьбою з терористичним рухом у Європі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема боротьби з тероризмом протягом останніх років є однією з найважливіших у сучасній англійській політичній науці. Як відзначають Річард Джексон, Мері Сміт та Джероен Гуннінг, «за період після нападів 11 вересня, дослідження проблем тероризму пройшли значну трансформацію від незначної галузі вивчення безпеки суспільства до великої самостійної галузі та, можливо, однієї з найбільш швидко прогресуючих галузей досліджень у західній науці»¹.

Слід зазначити, що розвиток цієї наукової галузі у Східній Європі тільки розпочався. Це дає країнам-новим членам ЄС та країнам-сусідам, і в тому числі Україні, – можливість врахувати досвід роботи урядів Європи щодо протидії тероризму та впровадити в життя найбільш вдалі напрацювання західних учених у даній галузі.

В останні часи в англійській суспільствознавчій науці виникають нові, досить оригінальні концепції дослідження сучасного тероризму. Зокрема американським дослідником Т. Москаїтисом введено до наукового обігу базове поняття «новий тероризм», яке є характеристикою політичних подій, що мали місце у світовій історії після 2002 р. У своїй монографії «Новий тероризм: міфи та реальність» вчений аналізує еволюцію й ідеологію «Аль-Каїди» та робить висновок про те, що наявна у сучасній історіографії досліджень тероризму концепція «війни з тероризмом» є застарілою. Натомість він пропонує свою, оригінальну «антиповстанську модель», яка може допомогти справі боротьби з глобальним тероризмом². Вчений стверджує що успіху у боротьбі з терором вже неможливо досягти внаслідок військових дій. Цей успіх, на думку дослідника, буде залежати від політичних і економічних реформ в країнах Європи, тісної координації зусиль

представників різних країн у антитерористичних операціях по всьому світу. Праця Т. Москаїтиса стала однією з класичних та найбільш цитованих робіт з проблем боротьби з тероризмом в період 2000-х рр.³.

Якщо вже вести мову про «Аль-Каїду», то її терористи та інші екстремісти занесли нашу країну до переліку країн, які повинні бути атаковані⁴.

В усій Європі активізували свою роботу дослідницькі центри з вивчення проблем тероризму. Одним з таких центрів, починаючи з середини 2000-х рр., став так званий «Об'єднаний центр аналізу тероризму» (Joint Terrorism Analysis Centre), який зосередився на проблемах протидії ісламському терору. У одному зі звітів цієї організації, зокрема, зазначалося: «Кількість людей, які бажають бути залученими до тероризму збільшується. Терористичні організації все ще намагаються придбати, хімічні, біологічні і ядерні матеріали»⁵.

Країни Європейського Союзу, як показала практика, виступають цілком різного роду терористичних організацій. Саме в цьому регіоні відбувається накладення один на одного цілого ряду конфліктів – соціальних, етнічних, конфесійних, які здатні стати живильним середовищем для тероризму. Більш того, сама європейська інтеграція, яка призвела до прозорості міждержавних кордонів, вільного пересування людей, товарів, технологій і фінансових потоків, сприяє маскуванню терористичної активності і, відповідно, ускладнює проведення антитерористичних дій. Транснаціональний характер діяльності терористичних організацій робить необхідним узгодження базових позицій між державами, які при загальній прихильності принципам ліберальної демократії реалізують їх на практиці по-різному.

Держави-члени ЄС вживають ряд дій з протистояння міжнародному тероризму, проте їх результати нерідко виявляються неоднозначними.

Найважчими ударами для Європи за період 2000-х рр. стали теракти 11 березня 2004 р. у Мадриді – вибухи чотирьох поїздів⁶ та теракти 7 липня 2005 р. у Лондоні – серія терористичних атак у лондонському метро⁷. Відповідальність на себе за ці теракти взяла ісламська терористична організація Аль-Каїда. Ці теракти показали вразливість Європи перед терористичною небезпекою, бо це показало, що мусульманський тероризм розглядає Європу в колі свої противників. А лідерам країн «великої вісімки», пише Daily Telegraph, лондонськими терактами нагадали, що в центрі їх обговорення, крім Африки та глобального потепління, повинна була стояти і боротьба з тероризмом⁸. Але всі ці події, підсумовує видання, повинні тільки зробити нас сильнішими перед довгою і гіркою битвою, що чекає нас усіх попереду. Статистику терактів у Європі щорічно протягом останніх років публікує Європол. Європол – це така європейська спецслужба

ба, створена ще в 90-і рр. для більш ефективної боротьби з організованою злочинністю в масштабах усього Євросоюзу. Запобігання терактів у неї серед головних завдань, тому починаючи з 2007 р. Європол регулярно публікує докладні доповіді про те, де і що вибухнуло в Євросоюзі у звітному році, за яких ідеологічних причин це сталося, скільки людей постраждало і скільки – затримано.

Звичайно, проміжок від 2006 р. не дуже репрезентативний, в нього не потрапляють найбільші теракти в Мадриді і в Лондоні, але для оцінки останніх тенденцій цілком достатньо. Якщо підсумувати показники Європолу за ці роки, то виходить, що загроза ісламського тероризму в Європі вже майже не актуальна. З 2139 терактів, що відбулися в Євросоюзі з 2006 р., тільки в 9-и були замішані ісламісти. Сюди входить все: і вдалі теракти, і невдалі спроби, і ті теракти, яким поліції вдалося вчасно запобігти. Виходить всього 0,4% від загального числа. Частка мусульман у населенні Євросоюзу точно невідома, але вона явно більша 0,4%. А це означає, що терористична активність мусульман набагато менша, ніж у інших груп населення ЄС, як би дивно це не звучало⁹.

Правда, зазвичай ісламістські теракти виявляються більш масштабними і кривавими. Серед цих 9-и є спроби підризу поїздів, готелів і літаків. Але спецслужби Євросоюзу вже непогано навчилися з цим боротися. Уроки 11 вересня, вибухів у Мадриді та Лондоні не пройшли дарма. У 2006-2010 рр. від рук ісламських терористів в Євросоюзі не загинув жоден європеєць. Всі 9 ісламістських терактів або самі провалилися, або були відвернені. Зате за іншими ідеологічними напрямками терору справи йдуть набагато гірше. Найбільше терактів в Євросоюзі і раніше здійснюють сепаратисти: 1750 з 2139 (81,8%)¹⁰. В основному це баски, корсиканці і північні ірландці. У сумі по всій Європі їх не набереться і 5 млн., але підривають, підпалюють і розстрілюють вони мало не в 200 разів частіше, ніж багатомільйонна мусульманська діаспора.

Невинні люди від рук європейських сепаратистів теж гинуть набагато частіше: 14 загиблих за останні п'ять років. І це незважаючи на багаторічні переговори, угоди, поступки і автономії. Інша справа, що баскський, ірландський і корсиканський сепаратизм давним-давно набрид публіці, тому ЗМІ розповідають про ці теракти, тільки якщо інших новин зовсім немає. Але навіть якщо розповідають, то аудиторія все одно пропускає повз вуха звістку про чергову витівку ЕТА.

Мусульмани відстають і від ліво-зелених терористів. На їх рахунок 198 терактів з 2139 (9,2%). Звичайно, того розмаху, що був у 70-х рр., вже немає, але судячи з останніх подій в Південній Європі, все ще може повторитися. Починаючи з 2006 р. в Євросоюзі від лівого терору загинуло 7 осіб¹¹. Останній гучний випадок був у Греції, де ліві в за-

палі боротьби з справжніми винуватцями кризи підпалили відділення одного з банків разом з працюючим там персоналом. Штрейкбрехери працювали, коли країна страйкує.

За останні п'ять років Європол зафіксував всього 4 «правих» теракти, але особливо довіряти цій цифрі не варто, тому що тут виникає проблема з методологією. Європол визначає теракт як свідому дію, спрямовану на залякування населення або уряду і дестабілізацію суспільства. Тому звичайні вбивства на ґрунті етнічної чи релігійної ненависті в цю статистику не потрапляють. Події в Норвегії, напевно, змінять цю практику, тому що зараз найбільш страшним злочином європейських правих числиться невдала спроба угорських націоналістів підірвати машину лівого депутата. А це навряд чи відображає реальну ситуацію з правим екстремізмом. Хоча розробка нової статистичної методології – це ще найбільш безневинна з тих змін, які чекають європейські спецслужби після норвезьких терактів. Тепер європейським антитерористичним структурам доведеться розлучитися зі зручною ілюзією, що достатньо наглядати за парою мусульманських проповідників – і все буде в порядку.

А тепер виявляється, що коло потенційних терористів розширилося в багато разів. У відповідь на ісламський тероризм Європа породила свій власний тероризм, шовіністський. А в тому, що гинуть від нього в основному самі європейці, немає нічого дивного. Від ісламістських терактів теж дістається найбільше самим мусульманам.

Незважаючи на те, що так званою третьою «опорою» Маастрихтського договору 1992 р. є співпраця в галузі юстиції та внутрішніх справ, держави-члени ЄС з набагато більшою охотою йшли на обмеження свого суверенітету в економічній сфері, ніж у політичній. Однак посилення терористичної загрози з боку ісламського фундаменталізму змусило їх піти на активізацію співпраці у сфері безпеки. У 1997 р. був ратифікований Амстердамський договір, що засновував зону свободи, безпеки та правосуддя. Відповідно до нього був створений ряд структур і механізмів, що сприяють співпраці у судовій та правовій сферах, у тому числі Європейське поліцейське відомство Європол (EUROPOL). Поштовок для прийняття рішення про створення спеціальної організації Євроюст (EUROJUST) у складі прокурорів національних держав, суддів і офіцерів поліції – свого роду прообраз Європейської прокуратури – послужили безпосередньо терористичні атаки на «вежі-близнюки» і Пентагону в США 11 вересня 2001 р. Основне завдання Євроюсту – координація діяльності прокуратур національних держав, а також розслідування у співпраці з Європолом злочинів європейського масштабу, зокрема, пов'язаних з відмиванням грошей і поширенням наркотиків¹².

Особливо інтенсивно пішов процес вироблення спільної контртерористичної політики всередині Європейського Союзу після терористичних актів у березні 2004 р. в Мадриді і в липні 2005 р. в Лондоні. Президент Європейської комісії Ж.М. Баррозу прямо заявив: «Ми знаємо, що ворог, який ударив по Лондону, може знову завдати удару. Він може вдарити по кожній з наших держав у будь-який час. У відповідь на цю загрозу спільним цінностям Європейський Союз буде діяти ще більш згуртовано і інтенсифікує взаємопідтримку і взаємодопомогу»¹³.

У грудні 2005 р. Рада міністрів юстиції ЄС схвалила нову стратегію контртероризму. Її основна мета полягає в тому, щоб в чіткій і ясній формі розкрити громадськості політику Європейського Союзу в сфері боротьби з тероризмом. У рамках стратегії позначені чотири головних завдання: попереджати, захищати, переслідувати і відповідати. Мова йде про те, щоб встановити тісну співпрацю між членами ЄС у різних сферах діяльності з метою попередження тероризму. Європейська контртерористична стратегія стала свого роду орієнтиром і для прийняття відповідних національних програм. Так у березні 2009 р. у Великобританії була опублікована оновлена версія контртерористичної стратегії, в якій вже враховується досвід напрацьованого в рамках ЄС співробітництва¹⁴.

У статті прем'єр-міністра Гордона Брауна, опублікованій в зв'язку з цим документом в газеті «Обсервер», підкреслюється, що поряд з «послідовним переслідуванням терористів, зривом їхніх задумів, посиленням захисту від потенційних нападів і здатності долати їх наслідки» особливий акцент буде зроблений на політичній складовій: «у тривалій перспективі, наше головне завдання полягає в тому, щоб зрозуміти причини, що штовхають людей до радикалізму, і успішно з ним боротися»¹⁵.

Ухвалення спільної для ЄС стратегії протидії тероризму стало основою для активізації скоординованих дій у цій сфері. Виділимо найбільш суттєві, на наш погляд, кроки в напрямку створення єдиної контртерористичної системи в рамках Європейського Союзу:

- по-перше, введений в січні 2004 р. Європейський ордер на арешт, який замінив собою колишню процедуру екстрадиції і став реалізовуватися на практиці всіма державами-членами ЄС¹⁶;

- по-друге, оскільки робота з розслідування та попередження злочинів, а, отже, і власне антитерористичні заходи перебувають у сфері компетенції національних держав, то основна роль ЄС полягає в координації. Основний акцент робиться на обміні інформацією між країнами ЄС. З цією метою була прийнята спеціальна програма зі створення правовоохоронної мережі (Legal Enforcement Network – LEN), яка покликана полегшити обмін інформацією між поліцейськими відомствами. Інші агентства, створені для вирішення цієї ж задачі – Європол,

Євроюст та Європейське агентство з управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів ЄС (FRONTEx). Особливо слід відзначити діяльність організації SITC (SitCen), основним завданням якої є об'єднання зусиль експертів зовнішніх і внутрішніх спецслужб для аналізу загроз тероризму в ЄС і третіх країнах і узгодження використовуваних їх організаціями стратегій¹⁷;

- по-третє, різко посилилася увага до проблем безпеки на кордонах Європейського Союзу. З 2005 р. почався процес включення біометричних даних в паспорти, а потім і в візи;

- по-четверте, вживаються заходи щодо підвищення рівня готовності органів влади і пересічних громадян до попередження і відбиття можливої терористичної атаки;

- по-п'яте, особлива увага приділяється проблемі протидії фінансуванню тероризму;

- по-шосте, особливу увагу приділено запобіганню радикалізації і рекрутування молоді терористичними організаціями;

- по-сьоме, лідери Європейського Союзу закликали до викорінення причин тероризму, а саме до вирішення тих економічних і політичних проблем, які стають живильним ґрунтом для ісламського фанатизму.

У той же час слід підкреслити, що, незважаючи на зусилля, що робляться як і раніше існує цілий ряд проблем, що призводять до зниження ефективності спільної контртерористичної діяльності. І головним чином це пов'язано зі слабкою співпрацею між державами-членами ЄС і спеціалізованими європейськими агентствами, такими як Європол і Євроюст. Насамперед, слід зазначити безсистемність в обміні інформацією між спецслужбами та правоохоронними органами, в координації та участі в спільних розслідуваннях та операціях.

Для того щоб досягти мети, заявленої в контртерористичних стратегіях Європейського Союзу, – запобігати, захищати, переслідувати і давати відпір міжнародному тероризму – життєво важливо проводити цілеспрямовану роботу щодо вирішення зазначеної вище проблеми. Однак здібності держав-членів ЄС успішно ділитися розвідувальними даними і координувати спільні розслідування та операції наноситься серйозної шкоди глибоко укорініним відмінностям в національних ідентичностях, історичному досвіді та національних інтересах і пріоритетах окремих країн. Основними проблемами на цьому шляху виступають наступні фактори:

1) існує загальне небажання держав надавати фінансову допомогу і поступатися частиною свого політичного суверенітету європейським контртерористичним агентствам;

2) домінує загальна неготовність обмінюватися інформацією спецслужб через острах нанести тим самим шкоду національній безпеці;

3) на спроби створити загальноєвропейське розвідувальне співтовариство і відповідну культуру роблять значний вплив зовнішні чинники. Результатом є зростання напруженості у відносинах між самими членами ЄС. Про це, зокрема, свідчив провал спроб сформулювати Загальну політику в сфері міжнародних відносин і безпеки (CFSP) під час конфлікту на Балканах в 1990-і роки, а також з приводу вторгнення в Ірак в 2003 р.¹⁸,

4) існують національні відмінності в якості роботи правоохоронних органів і спецслужб. Далеко не всі з них функціонують досить ефективно;

5) реформа правоохоронних органів і спецслужб у посткомуністичних країнах проводиться непослідовно і повільно. Насправді уряди багатьох з цих держав просто відклали ці реформи на пізніший термін, оскільки визнали, що для вступу в Європейський Союз і СОТ набагато важливіше провести економічні реформи і забезпечити функціонування ефективної ринкової економіки;

6) навіть якщо відбувається обмін інформацією між членами ЄС, національні бюрократичні структури нерідко перешкоджають швидкому реагуванню, яке є необхідним для запобігання терористичної атаки;

7) швидкому і точному аналізу розвідувальних даних можуть перешкоджати лінгвістичні відмінності. У Європейському Союзі 27 членів і безліч офіційних мов, і процес розширення, захоплюючи все нові країни і мови, передбачається продовжити.

Нарешті, Євроюст має величезні проблеми, викликані істотними відмінностями у правових системах країн-членів ЄС. Ці відмінності стосуються як кримінального права, так і кримінально-процесуальних норм. Так в національних законодавствах можна зустріти досить серйозну відмінність тих дій, які потрапляють під поняття «тероризм», а також суворість покарання, передбаченого за участь у терористичній діяльності.

Європейська Комісія готує ланку ключових заходів із безпеки в Європі. Вона має назву «Покращення європейського промислового потенціалу у сфері досліджень з безпеки» (PARIS). Це вісім технологічних і п'ять допоміжних проектів¹⁹.

Європейська Комісія запропонувала значно підняти щорічні витрати на підтримання рівня безпеки. Гюнтер Верхойген зауважив: «Недавні події у Лондоні стали переконливим свідченням того, наскільки вразливими до терористичних атак є системи міського транспорту. Також у своїй політиці Європейська Комісія вирішила внести вклад для покращення захисту громадян і фінансувати подальші зусилля ЄС у сфері наукових досліджень із метою підвищення безпеки»²⁰. Пропоновані заходи спрямовуються на дослідження для того, щоб ліквідувати розрив між цивільними дослідженнями, які підтримуються програмами ЄС, і національними та міждержавними ініціативами з питань безпе-

ки. Ці заходи – частина 7 і Рамкової Програми ЄС RTD (2007-2013). Використаний Комісією бюджет – приблизно 570 млн. на кожен рік в межах теми: «Безпека та її простір»²¹. Таким чином, контртероризм в Європейському Союзі стоїть перед дилемою. З одного боку, мета створення ЄС – утворення можливо більш тісного союзу з усуненням кордонів для вільного пересування людей, товарів і послуг, що в реальності створює вкрай сприятливі умови для міжнародного тероризму. З іншого боку, для того, щоб запобігти і перемогти міжнародний тероризм, необхідно посилити транскордонне співробітництво всередині ЄС і в той же час посилити контроль за перетином кордонів і фінансовими транзакціями, тим самим підриваючи ключові цінності самого Європейського Союзу.

Незважаючи на створення інститутів і розвиток механізмів протидії тероризму та злочинності на рівні ЄС, національні уряди і здійснювана ними двостороння співпраця як і раніше залишається найбільш важливими та ефективними факторами антитерористичної діяльності. Як яскравий приклад можна привести співробітництво між французькими та іспанськими спецслужбами, а також їх судовими інстанціями та правоохоронними органами в боротьбі проти терористичної баскської організації ЕТА²². У той же час загальні зусилля по боротьбі з тероризмом, що вживаються в рамках усього Європейського Союзу, є також необхідними і повинні привести до створення вкрай важливих механізмів раннього попередження, аналізу загальноєвропейських тенденцій, оцінки загроз, а також надання допомоги державам-членам ЄС у підготовці законопроектів та навчанні фахівців з правоохоронних і судових органів. Більше того, представники країн ЄС можуть проводити міждержавні конференції та семінари, які здатні стати майданчиком для обміну досвідом, що дозволило б уникнути дублювання контртерористичних зусиль і сприяти посиленню міжнародного співробітництва в боротьбі з сучасним тероризмом.

Висновки. Європейський Союз акцентує увагу на необхідності боротьби з ним і тому впродовж останніх років напрацьовував нове бачення розбудови континенту. Деякі зміни в напрямку роботи ЄС зумовлені відмовою кількох країн підтримати спільну Євроконституцію, що призвело до певного уповільнення процесу загальноєвропейського об'єднання. З іншого боку, терористичні атаки нагально вимагають більш активної співпраці урядів усіх країн та їх спецслужб. Тому увага Єврокомісії зараз приділяється питанню безпеки існування громадян Європи й боротьбі з тероризмом. За висновками багатьох експертів, однією з головних причин цієї жахливої реальності є невідповідність рівня протидії з боку країн антитерористичної коаліції реальним масштабам терористичної загрози.

Масовість і географічна поширеність терористичних проявів, їх вихід в абсолютній більшості випадків за межі однієї конкретної країни, а також наявність сталої та ретельно законспірованої мережі зв'язку між різними терористичними угрупованнями, які діють навіть в різних регіонах світу, дозволяють характеризувати сучасний тероризм як явище, що має міжнародний характер.

На підставі цього фахівцями робиться висновок, що для здійснення ефективної протидії міжнародному тероризму необхідне об'єднання та координація дій всіх країн в рамках міждержавної антитерористичної коаліції. При цьому в якості перших та найбільш дієвих кроків щодо практичної реалізації цього завдання розглядається координована діяльність кількох держав, що входять до складу вже існуючих міжнародних чи регіональних політичних, економічних, військових союзів.

При цьому, поряд з політичними, економічними, гуманітарними та іншими заходами, які пропонується активізувати з метою підвищення ефективності антитерористичної діяльності, наголошується на необхідності більш широкого залучення можливостей спеціальних служб, як ключового інструменту. Основним їхнім завданням у боротьбі з тероризмом є, в умовах сьогодення, своєчасне виявлення терористичних загроз, їх локалізація та припинення за допомогою специфічних методів та засобів, що мають на «озброєнні» спецслужби.

¹ Critical Terrorism Studies: A New research Agenda by Richard Jackson, Marie Smyth, Jeroen Gunning. – New York : Taylor&Francis, 2009.

² The "new" terrorism: myths and reality by Thomas R. Mockaitis. – New-York : Westport, Conn., 2007.

³ The Joint Terrorism Analysis Centre. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mi5.gov.uk/output/joint-terrorism-analysis-centre.html>.

⁴ Борьба с терроризмом в Британии. – Агентство еврейских новостей. – 2004. – 22 марта.

⁵ The Joint Terrorism Analysis Centre. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mi5.gov.uk/output/joint-terrorism-analysis-centre.html>.

⁶ Взрывы в Мадриде 11 марта. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studies.agentura.ru/ta/madrid/>.

⁷ Теракт в Лондоне с первых полос газет. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2005/07/08/Gazety/>.

⁸ Your view: added fear? . – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telegraph.co.uk/news/1494605/Your-view-added-fear.html>.

⁹ Europol, TE-SAT 2013. – EU TERRORISM SITUATION AND TREND REPORT. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.europol.europa.eu/latest_publications/37.

¹⁰ Europol, TE-SAT 2013. – EU TERRORISM SITUATION AND TREND REPORT. – [Електро-

ний ресурс]. – Режим доступу: https://www.europol.europa.eu/latest_publications/37.

¹¹ Europol, TE-SAT 2013. – EU TERRORISM SITUATION AND TREND REPORT. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.europol.europa.eu/latest_publications/37.

¹² EU commission keen to set up new counterterrorism office by Andrew Rettman [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euobserver.com/22/32104>.

¹³ Speech by President Barroso. – Fighting terrorism together in the EU, Summary: March 10, 2005: Speech by José Manuel BARROSO, President of the European Commission. – Fighting terrorism together in the EU. International Summit on Democracy, Terrorism and Security (Madrid). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europa.eu/articles/en/article_4444_en.htm.

¹⁴ Международный терроризм как глобальная проблема. – Євразійський юридичний журнал, № 8 (51) 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1543:2012-09-21-05-02-29&catid=116:2011-09-19-12-34-31&Itemid=1.

¹⁵ Election Q&A: Gordon Brown, The Observer, 11.04.2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://observer.theguardian.com/2010/apr/24/general-election-2010>.

¹⁶ Международный терроризм как глобальная проблема. – Євразійський юридичний журнал, № 8 (51) 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=5.

¹⁷ Верховийген собирается повторить путь Сизсфа, 30.09.2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politcom.ru/1476.html>.

¹⁸ Europol, TE-SAT 2013. – EU TERRORISM SITUATION AND TREND REPORT. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.europol.europa.eu/latest_publications/37.

¹⁹ Петренко А.Г., для ЦВППБ. – Тенденції розвитку Спільної політики безпеки і оборони та ініціатив ЄС у військовій сфері, Центр воєнної політики та політики безпеки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/obonoglyad/5235-2011-04-18-06-42-07>.

²⁰ Верховийген собирается повторить путь Сизсфа, 30.09.2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://_ww.politcom.ru/1476.html.

²¹ Верховийген собирается повторить путь Сизсфа, 30.09.2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://_ww.politcom.ru/1476.html.

²² The Joint Terrorism Analysis Centre. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mi5.gov.uk/output/joint-terrorism-analysis-centre.html>.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

© Надія Бурейко,
© Оксана Добржанська
(м. Чернівці)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

15 листопада 2013 року на базі факультету історії, політології та міжнародних відносин відбулася щорічна VII Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої політики України», традиційно організована кафедрою міжнародних відносин, за сприяння Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Чернівецької ОДА. Загалом у конференції взяло участь близько 130 науковців з усіх регіонів України, а також представники з Польщі, Румунії та Росії. Зокрема стіни університету радо приймали молодих міжнародників, політологів та істориків із Варшавського університету, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Дипломатичної академії України при МЗС України, Донецького національного університету, Інституту історії України Національної Академії Наук України, Інституту сучасних гуманітарних досліджень, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Лодзького університету, Львівської комерційної академії, Маріупольського державного університету, Національного авіаційного університету, Національного університету «Острозька академія», Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Російського інституту стратегічних досліджень, Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, Тернопільського національного економічного університету, Фінансового університету при Уряді Російської Федерації, Центру підтримки та розвитку громадських ініціатив «Креативна дипломатія», Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, Яського університету ім. Іоана Куза.

Урочисте відкриття конференції відбулося у Червоній залі Головного корпусу ЧНУ. У ході пленарного засідання була заслухано доповіді молодих науковців – Світлани Снітко (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича) з доповіддю «Питання геополітичного призначення України у міжнародно-політичних візіях Збігнева Бжезінського», Костянтина Ходковського (Варшавський університет, м. Варшава, Польща) з доповіддю «Між Європою та Євразією: питання м'якої сили», Андрія Мелькова (Інститут сучасних гуманітарних досліджень, м. Москва, Російська Федерація) з доповіддю «Політичний трикутник «Росія – Україна – ЄС» від конфронтації до перезавантаження».

Усі доповіді були тематично пов'язані і стосувалися зовнішньополітичного вибору України та її місця в сучасних інтеграційних процесах, тому

жвава дискусія розпочалась ще на відкритті конференції і продовжилась у ході секційних засідань.

Для учасників з інших міст була проведена екскурсія університетом, де вони відкрили для себе багато цікавого і нового. Робота конференції продовжувалась у наступних секціях:

1. Дипломатична служба України на міжнародній арені: здобутки та проблеми. Видатні постаті дипломатичної служби.
2. Актуальні проблеми міждержавних відносин.
3. Стосунки України з державами-сусідами.
4. Співпраця України з міжнародними організаціями.
5. Права людини в Україні та світі.

16 листопада у рамках конференції відбувся міжнародний круглий стіл на тему «Україна – Росія – ЄС: трикутник розвитку чи розбрату?». З ключовими доповідями від країн-учасниць виступили Павло Молочко, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, та Євгенія Войко, кандидат політичних наук, доцент Фінансового університету при Уряді Російської Федерації, експерт із зовнішньої політики Центру політичної кон'юнктури Росії. Доповідачі у ключових виступах висловили своє бачення основних перспектив і загроз розвитку трьохсторонніх взаємовідносин у рамках окресленого геополітичного трикутника, аналізуючи останні актуальні події. Характерно, що на заході були присутні учасники, які представляли усі три сторони заявленого трикутника, а відтак і різні наукові школи, а тому дискусія була гострою, провокувала чимало запитань і мотивувала на подальший науковий пошук.

Як неодноразово зазначалося виступаючими та присутніми в аудиторії гостями, «українці повинні прагнути побудувати таку державу, яка була б європейською не лише за територіальною приналежністю, а й за культурними, політичними, економічними показниками, опираючись на власний досвід та запозичуючи корисні практики з розвинених держав ЄС».

Учасники круглого столу упродовж дискусії дійшли висновку, що трьохсторонній формат співпраці має продукувати не конфлікти, а паритетні, взаємовигідні, ефективні контакти, які сприятимуть як соціально-економічному розвитку сторін, так і зміцненню довіри, миру та безпеки на європейському та євразійському просторах, а в перспективі – в більш ширших геополітичних масштабах.

© Юрій Макар,
© Михайло Павлюк

НАША УЧАСТЬ В МІЖНАРОДНИХ ФОРУМАХ

1-6 жовтня минулого року в місті Люблін, у Польщі пройшов Третій міжнародний Конгрес ініціатив Східної Європи. На запрошення організаторів ми взяли участь в його роботі. До речі, ми були єдиними представниками української Буковини, тобто Чернівецької області, хоч інші області України були представлені значно потужнішими делегаціями, до яких входили науковці, державні службовці, представники громадських організацій та засобів масової інформації.

Конгрес, який став постійнодіючим, має на меті об'єднати зусилля представників політичних, наукових, громадських кіл, органів місцевого самоврядування та мас-медіа навколо проблем європейської інтеграції. Він реалізується у рамках діяльності аналітичного Центру східних компетенцій, що заснований за ініціативи властей Люблина, самоврядування Люблинського воєводства та міжнародної організації, яка входить у систему ООН – Регіонального бюро Програми розвитку ООН (ПРООН) у Польщі. Урочисте відкриття 1 жовтня було приурочене укладенню партнерських договорів Люблина з українськими містами Рівне та Суми. Власне кажучи, названі міста були прийняті до складу Конгресу.

Важливо також підкреслити, що однією з основних тематик Конгресу є проблематика інноваційних рішень у сфері транскордонного співробітництва та, за результатами роботи даного заходу, уже третій рік поспіль готуються рекомендації, які розсилаються учасникам та зацікавленим суб'єктам. 2-3 жовтня ми долучилися до експертних дискусій на секціях «Політика сусідства ЄС», «Міграція і мультикультуралізм», а на робочій панелі «Європейська інтеграція України: між політичною риторикою та реальністю» мали змогу виступити із своїми міркуваннями щодо європейського вектору України. У рамках роботи Конгресу учасники відвідали культурно-мистецькі та суспільнозначимі заходи, організовані адміністрацією Люблина, зокрема, музей пам'яті жертв нацизму «Майданек» та пам'ятку архітектури «Замок родини Замойських» у містечку Козлувка.

Перебування в Любліні ми використали для розширення та поглиблення контактів з науковцями Люблинського університету імені Марії Склодовської-Кюрі та Люблинського католицького університету імені Івана-Павла II, з якими наш університет має угоди про співпрацю. В першому з них ми провели конструктивні розмови про співпрацю з деканом факультету політології професором Гжегожем Янушем та професором Валентином Балюком. Йшлося про обмін студентами, викладачами, вибір тем для спільних досліджень тощо, згідно з Виконавчою міжфакультетською угодою.

У тому ж університеті на факультеті гуманітарних наук працює відомий вчений Григорій Купріянович, який очолює Українське товариство в Любліні. З ним ми поспілкувалися з питань спільного опрацювання української проблематики в Польщі, оскільки Люблинщина в минулому була краєм компактного проживання українців, депортованих звідти по Другій світовій війні до України і на т.зв. «понімецькі землі» Польщі. В нинішніх умовах ті з них, хто там залишився або повернувся щойно налагоджують своє суспільно-культурне та релігійне життя. Наприкінці 80-х рр. відновлено Люблинсько-Холмську православну єпархію (колишню Холмсько-Підляську), до діяльності якої причетний доктор Купріянович.

Що ж стосується зустрічей з представниками Католицького університету, то вони проходили в рамках конференції *Європа унії. Політичні союзи у країнах Центрально-Східної Європи: історія і традиції*, яка відбулася у системі заходів Конгресу ініціатив 4-6 жовтня, а її організаторами стали Католицький університет, Університет імені Марії Склодовської-Кюрі та Холмська державна вища фахова школа. Відповідно, її засідання пройшли в Любліні, Холмі і маленькому прикордонному містечку Городло, бо власне там 600 років тому укладено Городельську унію, ювілеєві якої, а також 444-річчю Люблинської унії конференція присвячувалося, щоправда, з виходом на сучасність, оскільки всі сподівалися, що Україна на Вільнюському саміті підпише Угоду про асоціацію з ЄС. Власне ця проблема зайняла одне з провідних місць в її обрадах. Їй присвячувалась значна частина доповідей.

Але про все за порядком. Конференцію урочисто відкрили у Люблинському замку за участю представників влади, Генерального консула України в Любліні Івана Грицака, керівників люблінських університетів. Тут же пройшла презентація книги Андрія Вавринюка – науковця з Холма – про *Городельщину*, що виявилось доволі доречним. Все це відбулося в другій половині дня 4 жовтня. А вже наступного дня робота конференції продовжувалась в Холмі. Тут ми виголосили свої доповіді: Юрій Макар – *Українсько-польські взаємини у контексті підготовки Угоди про асоціацію з ЄС* і Михайло Павлюк – *Інтенсифікація відносин Україна-ЄС кризь призму перспектив підписання Угоди про асоціацію*. Отже, відштовхуючись від історії-союзів у Центрально-Східній Європі, ми говорили про сучасний стан європейської інтеграції та роль і місце у ній України.

Само собою, ми брали активну участь в дискусіях про українсько-польські відносини, успіхи та проблеми розширення об'єднаної Європи. Конфе-

ренція проходила під патронатом Президента Польщі Броніслава Коморовського. Символічно вона завершилась розмовою про унію Європейську та Україну. Того ж дня разом з іншими учасниками конференції відвідали у Холмі Княжу Данилову гору, пам'ятний барельєф на будинку, де народився відомий український державний діяч, історик Михайло Грушевський та могили колишнього прем'єр-міністра УНР, інженера Пилипа Пилипчука.

Під час конференції ми мали чудову нагоду поспілкуватися з польськими науковцями з питань українсько-польського діалогу. Такі розмови ми відбули з професорами Католицького університету Володимиром Осадчим і Андрієм Гілем, з доктором Андрієм Вавринюком – з Холма. Особливо плідними виявилися розмови з професором Університету імені Марії Склодовської-Кюрі Рушардом Щиглом, нашим давнім приятелем.

В останній день конференції, учасники мали змогу відвідати містечко Городло, де свого часу й була укладена Городельська унія 1413 р.

Участь у подібних конференціях для нашого університету і Буковини надзвичайно важлива. Адже такі форуми дозволяють нам розповісти про європейські устремління України та, при нагоді, налагодити співпрацю з іншими важливими науковими установами Східної Європи. А це дуже потрібно нашим студентам і викладачам для реалізації програм обміну, стажування, удосконалення іноземних мов та поглиблення європейських студій у цілому.

Городло. Учасники конференції біля пам'ятного насипу. Внизу: перший ліворуч – Михайло Павлюк, третій – Юрій Макар

На Данилові горі в Холмі. Зліва-праворуч: Михайло Павлюк (Чернівці), Юрій Макар (Чернівці), Андрій Вавринюк (Холм)

Юрій Макар дарує організаторам конференції польський словник Холм, 5 жовтня

Міжсесійні дебати 5 жовтня в Депуттичах Королівських. Крайній ліворуч к.політ.н. Михайло Павлюк, поруч – проф. Юрій Макар

Юрій Макар біля могил батька і діда на зруйнованому українському цвинтарі у селі Потуржсин Томашівського повіту, в Польщі

Засідання конференції 5 жовтня в Депуттичах Королівських. Зліва-праворуч: проф. Юрій Макар (Чернівці), проф. Євгеніус Вільковський (Холм), проф. Ришард Цигел (Люблин).

РЕЦЕНЗІЇ

© Світлана Герегова

Західноканадський збірник / За ред. В. Полковського, М. Сороки. –
Едмонтон – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія»,
2014. – Том XLVII. – Частина сьома. – 524 с.: іл.

Складний процес відродження національної культури, що триває у нашій державі й до нині, передбачає, серед інших напрямів діяльності науковців, пошук документів, віднайдень інформації про діяльність представників української діаспори, визначення їх ролі у створенні образу українства за кордоном. Відомо, що великий пласт української культури, створений українською діаспорою, протягом тривалого часу перебування у радянській державі не був включений до вивчення і використання тим народом, для якого ця культура творилася у першу чергу. З ідеологічних міркувань комуністичною владою була створена глибока прірва між українцями на Батьківщині і українцями в діаспорі.

Останнім часом почали активніше з'являтися публікації про літературну й мистецьку спадщину еміграційних поколінь, статті з аналізом моментів психологічного, культурно-духовного життя українців на чужині. Завдяки цьому з небуття повертаються до нас імена «розвіяних вітрами злої долі по світових обширах» українців, стають відомими реалії їх життя і творчі здобутки. До архівів, бібліотек, музеїв України надходять рукописи та листи, щоденники та спогади, а також періодична література, книги, видані в українській діаспорі. За сукупністю невідомих досі матеріалів істотно доповнюється образ нашої історії та культури.

У цьому контексті поява чергового видання Наукового товариства імені Тараса Шевченка – сьомого тому «Західноканадського збірника» є приємною звісткою не лише для дослідників-канадознавців, а й для всіх небайдужих до історії українців у Канаді. Глибоко символічним є те, що збірник приурочений до надзвичайної події в історії українського суспільства – 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка, образ якого асоціюється не тільки з геніальним поетом, а й з пророком і провідником української нації.

24 квітня 2014 р. у центрі Канадських студій імені Рамона Гнатишина при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича відбулась презентація цього видання, яка стала неабиякою подією для науковців – істориків, міжнародників, політологів, зацікавлених як різними аспектами історичного розвитку Канади загалом, так і історією українців у Канаді зокрема. Збірник обсягом 524 сторінки є колективною працею авторів з Канади та України і подає аналіз різних сфер життя української діаспори.

Презентував збірник один із його редакторів – доктор філософії Альбертського університету (Ка-

нада), Директор Центру канадознавства Національного університету «Острозька академія» та президент компанії «Східноєвропейські можливості» – Валерій Полковський. Наголошуючи на важливості цього видання, В. Полковський зазначив, що «не чи не єдине видання, де українські автори в Канаді можуть вмістити свої публікації українською мовою і таким чином вести діалог з колегами-канадознавцями на історичній батьківщині». Дане видання має науково-популярний характер, а статті, вміщені у ньому, значно допомагають розширити джерельну базу діаспорної україніки.

І хоча, починаючи з п'ятого тому, «Західноканадський збірник» випускається не в Канаді, а в Острозі, видання сьомого тому стало можливим завдяки дотації від Альбертського товариства збереження української культури та Альбертської фундації збереження історичних пам'яток і Товариства українських піонерів Альберти. Наклад збірника – 750 прим. Координатором видання виступив його зачинатель, відомий громадсько-політичний діяч Петро Саварин, співредактором видання є колишній голова Рівненської обласної державної адміністрації Микола Сорока.

Більш детально аналізуючи зміст сьомого тому «Західноканадського збірника», важливо наголосити, що за традицією, збірник, розпочинаючись коротким вступним словом від редакторів, має своїм продовженням вміщений некролог Ерасту Гуцуляку – відомому канадцю українського походження, громадському діячеві фундаторові будинку для посольства України в Канаді, а також меценатові, який передав значну частину коштів для будівництва нового навчального корпусу Національного університету «Острозька академія».

Враховуючи, що видання присвячене 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, ряд публікацій, присвячених постаті Кобзаря у творчості українськомовних поетів Канади другої половини ХХ ст., оцінці окремих його творів, а також огляд Шевченківських концертів в Едмонтоні, вміщені у розділі «Шевченкознавчі студії». Їх основним гаслом можна визначити слова Любові Василів-Базюк (Торонто), присвячені Кобзареві:

*Два століття проминає, а поет із нами,
Вічно буде жити та народ будити!*

*Додавати сили духа, безконечної любові
До рідної Батьківщини – України! (с.12)*

Заслуговують на увагу статті, автори яких заставляють задуматись над проблемами, що існують в українському суспільстві. Так, автор Катери-

на Левченко (Київ) присвятила свій доробок гендерному питанню в Україні, наголосивши, що «оборонцем права жінки» у своїй творчості виступав і Т.Шевченко.

Назви таких рубрик як «Українське військо», «Релігійне життя», «Українська наука», «Українська освіта», «Українська музика», «Український танок», «Українські фестивалі в Канаді», «Українська література» яскраво відображають зміст статей, присвячених висвітленню питань розвитку української спільноти та української культури в Канаді. Автори наголошують на збереженні національної ідентичності українців за кордоном, що яскраво проявилось у розвитку української культури в Канаді, навіть враховуючи можливість певної асиміляції. Ці рубрики складають ліву частку сьомого тому. Окремо варто наголосити на статтях Володимира Кравченка (Едмонтон) щодо проблем і перспективи діяльності Канадського інституту українських студій і Дарії Даревич, присвяченій історії НТШ в Канаді, яке у 2014 р. відзначає 65-річчя своєї діяльності.

Заслужують на увагу спогади Неоніли Цегельської-Дмитрук «Наша дорога в Канаду» (1949), які відтворюють важку долю українських скитальців після Другої світової війни, а також розділ «Зв'язок з Україною».

Надзвичайно цікавими для розуміння аспектів української філантропії в Канаді є статті керівника відділу розвитку фондів Канадського інституту українських студій Альбертського університету Миколи Сороки (Едмонтон) «Культура меценатства в Українській громаді Канади» та «Історія української канадської фундації імені Тараса Шевченка». Їх опрацювання українськими дослідниками та поширення серед загалу дасть можливість зрозуміти важливість меценатства для розвитку сучасної української культури.

© Віра Бурдяк,

© Степан Качараба,

© Владислав Струтинський

ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 608 с.

Україна та Республіка Польща – це не просто сусідні держави, міждержавні взаємини яких мають тривалу історію становлення та розвитку. Сьогодні вони підтримують та розвивають відносини стратегічного партнерства, які суттєво впливають на стабільність загальноєвропейської та регіональної безпеки. Саме Україна та Польща багато в чому визначають можливості сучасних інтеграційних і геополітичних перетворень в регіоні Центрально-Східної Європи (ЦСЕ). Все це свідчить про актуа-

У цьому контексті варто наголосити на участі у виданні «Західноканадського збірника» Петра Саварина, якому під час презентації висловили подяку В. Полковський, а також науковці факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького університету, які брали активну участь в обговоренні актуальних проблем, висвітлених у сьомому томі збірника.

На нашу думку, можна визначити певні особливості збірника. По-перше, широкий діапазон питань, порушених авторами, розкриття яких на основі фактичного, дослідницького, архівного матеріалу, дозволяє глибше осягнути суспільно-культурне життя українців Канади; по-друге, у публікаціях спостерігається максимальне збереження авторського стилю і мови; по-третє, чимала кількість оригінальних фото-додатків дає можливість глибше зрозуміти зміст вміщених статей; по-четверте, залучення авторів з України сприяє активному діалогу між Україною й українським зарубіжжям, а залучення авторів із Центральної та Східної України, стане важливим кроком у справі доповнення образу нашої історії та культури, і через осмислення фактів збереження національної ідентичності українців за кордоном, сприятиме вихованню патріотизму українського населення цих регіонів, що є особливо актуальним у час буремних подій політичного і суспільного життя у сучасній Україні.

Отже, можна сміливо констатувати, що видання «Західноканадського збірника», зокрема його сьомого тому, є цінним внеском у сучасне українознавство та канадознавство, і закінчити анонсування статей збірника оптимістичними словами Л. Василів-Базюк (Торонто) із вірша, присвяченого Кобзареві:

*«...Наша держава, мова, пісня та культура
Між європейцями засяє та не пропаде!»(с.12)*

льність дослідження українсько-польських міждержавних відносин.

Безумовно, проблема в історичній науці не нова. Вона досліджувалася представниками вітчизняної та зарубіжної історичних шкіл, виразниками суміжних і протилежних соціально-економічних та політичних фракцій, а також політологами, економістами, міжнародниками, юристами і ін. Комплексному формуванню сучасної системи українсько-польських двосторонніх відносин, аналізу їх особ-

ливостей, проблем та здобутків присвячене й рецензоване наукове дослідження Людмили Стрільчук.

Представлена монографія має чітку та логічну структуру: вона складається із переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, що виправдано розділені на шістнадцять підрозділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, алфавітного покажчика.

Розпочинається монографія (одразу після змісту) списком умовних скорочень, що включає у себе близько восьми десятків позицій, як достатньо відомих, загальноприйнятих аббревіатур, так і рідко вживаних, або ж, зовсім вузьких у застосуванні скорочень. Наявність переліку умовних скорочень додає зручності читачеві книги при ознайомленні з нею, спрощує та прискорює роботу над окремими розділами дослідження.

Перший розділ «Методологічні та історико-джерелознавчі аспекти дослідження» присвячений аналізу методології дослідження, аналізу наукової розробки проблеми, оглядові архівних джерел, опублікованих документів. Як видно із тексту монографії, авторка провела значну кропітку роботу по збору і систематизації документального матеріалу, публіцистики, статистичних даних, проаналізувала та порівняла різні точки зору на досліджувану проблему, виявила особливості й проблеми вітчизняної та зарубіжної історіографії, проілюструвала найбільш характерні тенденції в оцінках сучасних українсько-польських міждержавних взаємин.

Останній підрозділ першого розділу «Витоки українсько-польських добросусідських відносин» – є вдалим логічним його завершенням і слугує своєрідною підвалиною для висвітлення сучасних українсько-польських відносин. Детальна характеристика, розуміння і знання історії формування та розвитку міждержавних стосунків є невід'ємною запорукою їх подальшого гармонійного розвитку. З огляду на це, саме така структура розділу видається цікавою і доцільною.

Другий розділ «Особливості формування сучасної системи українсько-польських двосторонніх відносин» є чи не найбільш значущим у рецензованій монографії. В ньому розглядаються організаційно-правові – засади – сучасних – українсько-польських взаємин, аналізується їх інституційне забезпечення, як на найвищому державному рівні, так і на рівні органів місцевої влади.

Пильна увага приділена авторкою трансформації міждержавних відносин України та Польщі до рівня стратегічного партнерства, що відбувалося впродовж 90-х рр. ХХ ст. В роботі підкреслюється важливість стратегічного характеру українсько-польських відносин для регіональної та європейської безпеки, для політичного діалогу між країнами та економічного співробітництва. Розглянуто становлення та розвиток співпраці між сусідніми дер-

жавами у військовій сфері, наголошено на її перспективності та необхідності.

До третього розділу книги «Зміст та реалізація основних напрямів економічного співробітництва» залучений значний різноплановий фактичний матеріал, що достатньо характеризує сучасне українсько-польське економічне співробітництво, як на загальнодержавному рівні, так і на рівні регіонів, органів місцевого самоврядування (ОМСВ) тощо. Особлива увага приділена транскордонній співпраці, яку авторка вважає одним із пріоритетних напрямів двосторонніх відносин.

В сучасних умовах міждержавної взаємодії все більше зростає роль органів місцевого самоврядування у процесі налагодження і здійснення співробітництва. Саме їх діяльності присвячено окремий підрозділ монографічного дослідження, що окрім наукового інтересу, поза сумнівом, викличе зацікавлення серед представників місцевої влади, оскільки оцінки та прогнози зроблені дослідницею, на нашу думку, є доволі слушними і раціональними.

У четвертому розділі книги «Співробітництво у гуманітарній сфері» проілюстровано співпрацю між Україною та Польщею у галузі освіти, науки, культури загалом, проаналізовано спільну гастролю та виставкову діяльність, охарактеризовано освітні й наукові зв'язки двох країн, їх взаємодію у сфері інформаційних проектів та засобів масової інформації, піднято проблему реституції культурних цінностей та опіки над місцями національної пам'яті двох народів.

Авторка стверджує, що важливою складовою гуманітарних українсько-польських взаємин є молодіжна політика, спорт, сфера охорони здоров'я. Важко переоцінити, також, роль туризму, як засобу пізнання та зближення двох народів. З цим важко не погодитись.

П'ятий розділ «Роль української меншини у Республіці Польща та польської меншини в Україні у справі налагодження та зміцнення міждержавних та міжнародних стосунків» ілюструє міждержавну взаємодію на рівні національних меншин, а також на рівні створених меншинами громадських, культурних та релігійних організацій. Авторка високо оцінює внесок України та Польщі у формування цілісних освітньо-світоглядних систем власних національних меншин і підкріплює це низкою цікавих прикладів.

Висновки чіткі, логічні, повністю підсумовують усі напрямки українсько-польського добросусідства, співробітництва та стратегічного партнерства. Теоретичне та практичне значення отриманих результатів визначається новизною і полягає у можливості їх широкого застосування у наукових, навчальних і практичних цілях.

Додатки, вміщені у монографії, вдало доповнюють її текстову частину, вони є цікавими і оригінальними.

Список використаних джерел включає 1057 позицій. У алфавітному порядку подано документи українських та польських архівів, опубліковані документи, монографії, брошури, дисертації, статті. Більше трьохсот позицій – польськомовні джерела. Значна частина архівних документів, використаних авторкою, уперше введено у науковий обіг.

Досить позитивним моментом рецензованої монографії є наявність алфавітного покажчика, що поділений на дві частини: «Географічні та історичні назви» і «Постаті». Безумовно, це додає зручності при користуванні монографією такого великого обсягу.

Рецензована праця Л.В. Стрільчук є, безперечно, значним внеском у дослідження сучасних українсько-польських взаємин. Книга буде корисною не лише у навчальному процесі, а й науковцям, яких спонукатиме до творчих дискусій, аспірантам, студентам, усім, хто цікавиться новітньою історією України та Польщі. Матиме монографія, поза сумнівом, і широке практичне застосування, так як містить ряд пропозицій, щодо вдосконалення механізмів міждержавної взаємодії, а також чітко окреслює перспективи міждержавної співпраці.

Баланюк Юліана Сергіївна – здобувач кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Безаров Олександр Троянович – канд. іст. наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук ЧТЕІ КНТУ.

Белянська Вікторія Василівна – співробітник Національної академії Служби безпеки України.

Богатирець Валентина Вікторівна – канд. політ. наук, доцент кафедри сучасних іноземних мов та перекладу ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Богородецька Ольга Іванівна – аспірантка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Бурдяк Віра Іванівна – докт. політ. наук, професор кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Бурейко Нодія Миколаївна – канд. політ. наук, викладач кафедри психології та соціології БДМУ.

Бутирська Ірина Валентинівна – канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту та туризму ЧТЕІ КНТУ.

Вавринюк Андрій – канд. геогр. наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гаврада Ігор Остапович – канд. політ. наук, доцент кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Гавюк Анастасія Танасіївна – аспірантка кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Гатрич Вікторія Русланівна – аспірантка кафедри міжнародної інформації ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Герегова Світлана Володимирівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Герман Юлія Олександрівна – канд. іст. наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Гуйванюк Микола Романович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Гулай Василь Васильович – докт. політ. наук, доцент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка».

Добрянська Оксана Олександрівна – канд. політ. наук, асистент кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Дзканський Павел – канд. екон. наук, завідувач кафедри економіки Вищої школи бізнесу та підприємництва в Островіо Свентокшиському (Польща).

Докаш Оксана Юрійвна – канд. політ. наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук ЧТЕІ КНТУ.

Козачук Олег Олександрович – канд. політ. наук, асистент кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Карпо Василь Леонтійович – канд. іст. наук, доцент кафедри міжнародної інформації ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Коцан Роман Ігорович – канд. політ. наук, асистент кафедри політології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Красовський Роберт – викладач Вищої школи бізнесу та підприємництва в Островіо Свентокшиському (Польща).

Лаарук Тарас Петрович – канд. політ. наук, доцент кафедри історії і політології Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Лесняк Моніка – Навчальний центр в Лімановій (Польща).

Лесневський Міхал Адам – канд. наук, ад'юкт Інституту управління Клецького університету імені Яна Кохановського (Польща).

Макар Віталій Юрійович – канд. політ. наук, доцент кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича, директор Центру канадських студій ім. Рамона Гнатиншина.

Макар Юрій Іванович – докт. іст. наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Макух-Федоркова Іванна Іванівна – канд. політ. наук, доцент кафедри міжнародної інформації ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Мельничук Ігор Миколайович – канд. іст. наук, докторант кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Мельничук Любов Ністорівна – канд. політ. наук, асистент кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Моцок Віталій Іванович – канд. політ. наук, доцент кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Новосколюєв Геннадій Борисович – військовослужбовець.

Ноголь Анна Вячеславівна – аспірантка кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Оляк Антоні – викладач Вищої школи бізнесу та підприємництва в Островіо Свентокшиському (Польща).

Павлюк Михайло Вікторович – канд. політ. наук, асистент кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Павлюк Олесь Ігорівна – аспірантка кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Палазюк Володимир Олександрович – аспірант кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Паніш Наталія Іванівна – асистент кафедри країнознавства і міжнародного туризму ЛНУ імені Івана Франка.

Плевако Ігор Григорович – канд. іст. наук, доцент кафедри міжнародних відносин НУ «Острозька академія».

Поник Сергій Дмитрович – канд. іст. наук, доцент Дипломагічної академії України при МЗС України.

Проконець Людмила Станіславівна – канд. політ. наук, доцент кафедри економічної теорії ЧТЕІ КНТУ.

Прохоров Микола Георгійович – здобувач кафедри міжнародної інформації ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Ротар Наталія Юрійвна – докт. політ. наук, професор кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Семенко Віталій Васильович – канд. політ. наук, доцент кафедри сучасних іноземних мов та перекладу ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Слободян Наталія Володимирівна – канд. іст. наук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем військового та міжнародного гуманітарного права Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Стрільчук Віталій Васильович – здобувач кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Стрільчук Людмила Василівна – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Струтинський Владислав Євсенович – канд. філос. наук, доцент кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Федорчак Тетяна Петрівна – докт. політ. наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Фортельний Ігор Петрович – аспірант кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Фуртус Лілія Станіславівна – перший секретар Посольства України в Республіці Польща

Ходоровський Андрій Олександрович – аспірант кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Ціватий Вячеслав Григорович – канд. іст. наук, доцент, перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломагічної академії України при МЗС України, Заслужений працівник освіти України.

Цікул Ірина Василівна – канд. політ. наук, асистент кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Чумакова Вікторія Юрійвна – аспірантка кафедри міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шваб Анатолій Георгійович – канд. іст. наук, доцент, декан історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шквірук Василь Васильович – аспірант кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Шквірук Василь Васильович – аспірант кафедри міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Юрійчук Євгенія Петрівна – докт. політ. наук, доцент кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТУ

Збірник наукових статей

т. 27 – 28

**Історія.
Політичні науки.
Міжнародні відносини.**

Літературний редактор **Яворська І.Т.**
Технічний редактор **Бойко Г.С.**
Комп'ютерна верстка **Осадца І.С.**

Папір офсетний. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 35,34. Зам. № 94. Тираж 100 прим.
Видавець: Чернівецький національний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №15998 4470 ПР від 09. 09. 2009 р.
Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544